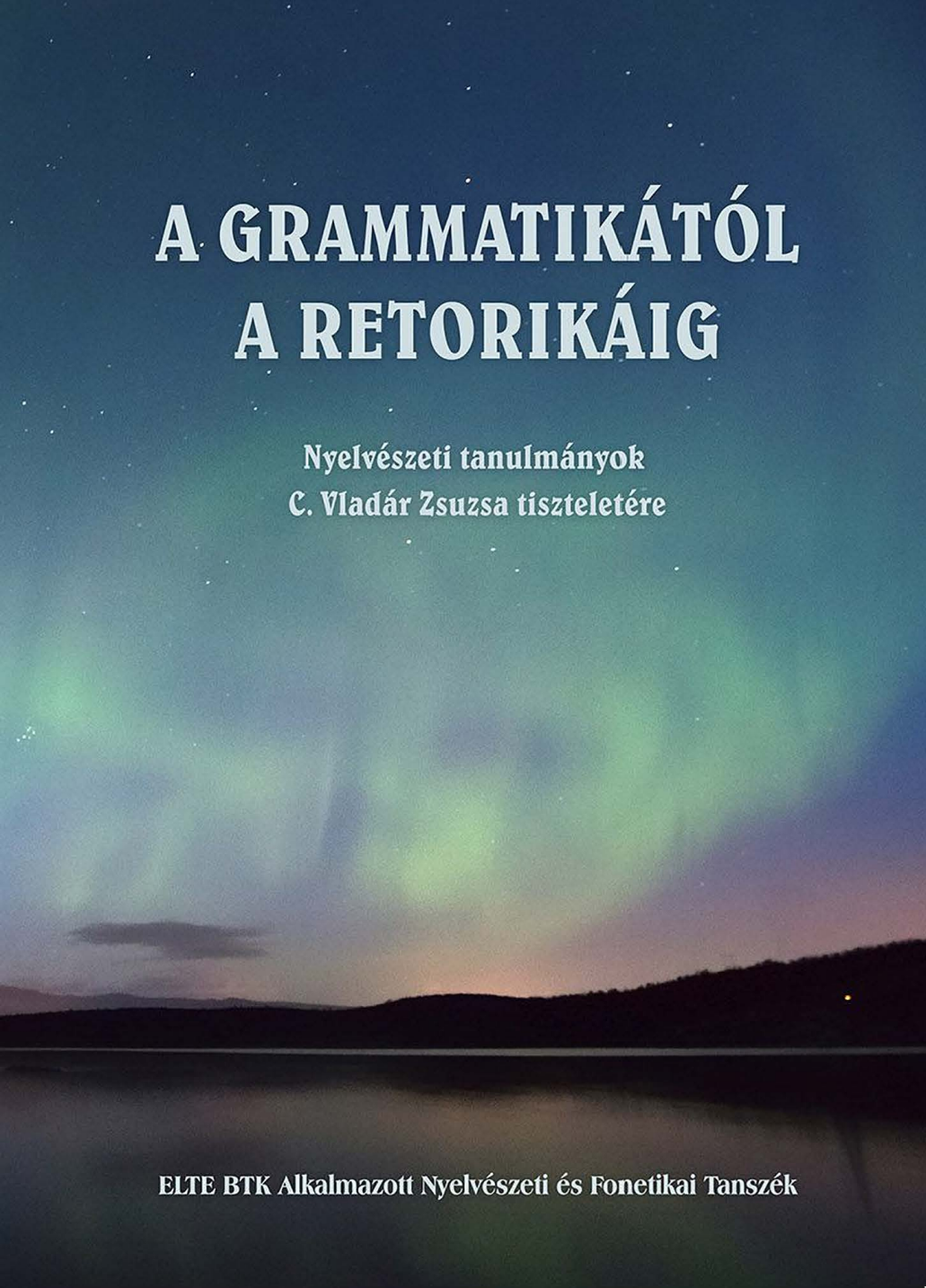
A GRAMMATIKÁTÓL
A RETORIKÁIG
Nyelvészeti tanulmányok
C. Vladár Zsuzsa tiszteletére
ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék

A GRAMMATIKÁTÓL A RETORIKÁIG

A GRAMMATIKÁTÓL A RETORIKÁIG

Nyelvészeti tanulmányok C. Vladár Zsuzsa tiszteletére

Szerkesztette

Havas Ferenc
Horváth Katalin
Hrenek Éva
Ladányi Mária

ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék
Budapest, 2021

NYELVTUDOMÁNYI KÉRDÉSEK:
ELMÉLET – LEÍRÁS – ALKALMAZÁS 1.

A kötet kiadása a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával, az ELTE Tematikus Kiválósági Program *„Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció”* elnevezésű pályázatának keretében valósult meg.

Szerkesztette
Havas Ferenc, Horváth Katalin, Hrenek Éva, Ladányi Mária

Lektorálta
Bányai Viktória, Bóna Judit, Brdar-Szabó Rita, Bujdosó Iván, Csepregi Márta, Cser András, Deme Andrea, Dér Csilla Ilona, Falvay Dávid, Farkas Tamás, Fóris Ágota, Gonda Zsuzsanna, Gósy Mária, Gyarmathy Dorottya, Haader Lea, Hattyár Helga, Havas Ferenc, Horváth Katalin, Hrenek Éva, Huszthy Alma, Imrényi András, Jámbor Emőke, Korompay Klára, Koutny Ilona, Kugler Nóra, Kuna Ágnes, Laczkó Krisztina, Ladányi Mária, Lanstyák István, Salánki Zsuzsanna, Giampaolo Salvi, Simon Gábor, Slíz Mariann, Szili Katalin, Terbe Erika, Tóth Etelka, Turán Tamás

ISBN (nyomtatott kiadás) 978-963-489-374-5
ISBN (elektronikus kiadás) 978-963-489-375-2

© A szerzők és a szerkesztők, 2021
© ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, 2021

Felelős kiadó
az ELTE BTK dékánja

Vladár Zsuzsa

Tartalom

Előszó 11

Köszöntő 13

Tanulmányok

Nyelvleírás, grammatika

Tolcsvai Nagy Gábor
A múlt és jelen idők összeérő megkonstruálásának egy 19. századi példája: a kétféle múlt idő Kölcsey Antónia *Napló*jában 21

Cser András
Implikációs viszonyok és jelölő funkció a latin igeragozásban: előtanulmány 30

Szilágyi Imre
A főnévi igeneves kontrollszerkezet egy 14. századi toszkán szövegben és annak latin változatában 37

Koltai Kornélia
Egy 17. századi héber *carmen* bemutatása − a *carmen*szerző héber grammatikája tükrében 43

Bujdosó Iván
Eszperantó nyelvű korpuszok morfémaszintű vizsgálata 53

Wacha Balázs
Van-e az eszperantó szótöveknek szófajuk – avagy Eugen Wüster háromféle szabályozása 63

Nyelvtörténet, grammatikalizáció

Dér Csilla Ilona
Névutóvá grammatikalizálódott-e a *közel* a magyarban? 81

Fazakas Emese
A *szürke* színárnyalatainak megnevezései és használati köre a régiségben 90

Haader Lea
Környülpókázott szövegek 99

Korompay Klára
Ószövetségi történetek ómagyarul: Ruth, Dániel, Jónás. Mutatvány egy olvasóbarát kiadásból 107

Tudománytörténet, nyelvtudomány-történet

Békés Vera
Tekintély és tapasztalat. Andreas Vesalius *Fabrica*jának egy megjegyzése kapcsán 119

Gósy Mária
Miért szólt gyermekhangon Kempelen beszélőgépe? 127

Lőrinczi Réka
„Disticum Hungaricum” (Egy nyelvemlék előzményének nyomában) 135

Csepregi Márta
K. F. Karjalainen szibériai kutatóútja 142

Szíj Enikő
A koppenhágai *Demonstratio* (1770) és a magyarok említése
K. Ganander *„skandináv cigány”*-tanulmányában (1780) 150
Zelliger Erzsébet
Egy mostoha sorsú hungaricum: a rovásírás 158

A magyar nyelv leírásának történeti vonatkozásai

Markó Alexandra – Gráczi Tekla Etelka
Diftongusok és diftongusviták a magyar nyelvtudomány-történetben 167
Hegedűs Rita
Adalék az ortológus grammatikák szórendfelfogásáról
– a *Debreceni Grammatika* és körének „szórakosgatása” 177
Sipos Cintia
Verseghy Ferenc *Magyar Grammatiká*jának (1818) esetrendszere 190
Gyói Renáta
Változások a nyelvtani struktúra leírásában: kiegészítések, jegyzetek
és interaktivitás az újmagyar kor első felének tudományos grammatikáiban 199

Terminológia

Borbás Gabriella Dóra
A hisztériától a PTSD-ig. A tudományos gondolkodás változásának
tükröződése és az áldozathibáztatás megjelenése terminusokban 209
Laczkó Krisztina
Egy orvosi szakterület elnevezése: *ortopédia* 222
Varga Éva Katalin
A capite ad calcem. Celsus anatómiai nevei
a *De medicina* 8. könyve alapján 230
Jóri Anita
Az angol *electronic dance music* és *EDM* jelentései 238
Ladányi Mária
A terminusok létrehozásának grammatikai módjai
– egy összehasonlító vizsgálat előzetes eredményei 248

Nyelvészeti terminológia

Szili Katalin
Két korai iskolai nyelvtan „mesterszavairól”.
(Adalékok a magyar nyelvészeti terminológia alakulásához) 265
Kugler Nóra
Az *-ék* toldalékkal jelölt többes – ahogy a terminusok láttatják 275
Bölcskei Andrea
Oikonima. Egy névtani terminus által felvetett kérdések 284
Holecz Margit
Ábrázoló jelek, osztályozók, proformok. A terminológiai kérdéseken túl 291
Hrenek Éva
Terminusok részleges szinonímiája: A funkcióigés szerkezetek
megnevezésének és értelmezésének különböző módjai 298

Nyelv és kultúra, kutatásmódszertan, oktatás

Ligeti Judit
Kulturális komponensek vizsgálata olasz nyelvkönyvekben.
Egy doktori kutatás és eredményei ... 311
Folmeg Márta
Egy megtervezett szövegkorpusz létrehozásának lépései ... 320
Fóris Ágota
Alkalmazott nyelvészeti mesterképzések és specializációk
a magyar felsőoktatásban ... 328

Műelemzés, stilisztika

Horváth Katalin
Képszerűség − költői kép – metafora. József Attila: *Füst* ... 343
Simoncsics Péter
A „pszichológus” Krúdy. Neves és névtelen szereplők Krúdy Gyula írásaiban,
különös tekintettel az *N. N. Egy szerelem-gyermek regénye* című művére ... 351
Krizsai Fruzsina
A nyelvváltozat stilisztikai potenciálja halottbúcsúztató versekben ... 361
Andó Éva
Az emlékezés kövei. Az emlékezet működési sajátosságainak ábrázolása
irodalmi művekben ... 371

Diskurzuselemzés, pragmatika, retorika

Eitler Tamás
Multimodális dekontextualizáció globális márkák sportruházat-hirdetéseiben ... 381
Bencze Norbert
Az első randitól a pragmatika és a retorika házasságáig ... 390
Constantinovits Milán András – Constantinovits Milán György
Az örök élet mint eladható termék, avagy meggyőzési modellek adaptálhatósága
a *Halotti beszéd és könyörgés* esetében ... 399

C. Vladár Zsuzsa szakmai életrajza és publikációs listája

Szakmai életrajz ... 407
Publikációs lista ... 410

A kötet szerzői ... 419

Előszó

Tanulmánykötetünk tematikailag meglehetősen változatos. A tematikai sokszínűséget az indokolja, hogy olyan nyelvészeti tanulmánykötetről van szó, amelyet Constantinovitsné Vladár Zsuzsa kolléganőnknek, az ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszéke habilitált egyetemi docensének tiszteletére állítottunk össze 60. születésnapja alkalmából. Ünnepeltünk maga is több nyelvészeti terület (grammatika, nyelvtörténet, nyelvtudomány-történet, klasszikus latin, forráskutatás és forráskiadás, kutatásmódszertan, terminológia, retorika) művelője. A kötet címe, *A grammatikától a retorikáig* ezt a sokféle nyelvészeti területet fogja össze – hiszen a kötet szerzői kutatásaiknak nagyrészt azokat a vetületeit foglalták tanulmányba, amelyek a Vladár Zsuzsa által is művelt területekhez, illetve a munkássága során általa is érintett témákhoz kapcsolódnak.

A kötet 42 szerző 40 tanulmányát tartalmazza 9 témakörbe foglalva – a könyv címének megfelelően valóban a grammatikától a retorikáig. A kiadvány tematikus fejezetei *(Nyelvleírás, grammatika; Nyelvtörténet, grammatikalizáció; Tudománytörténet, nyelvtudomány-történet; A magyar nyelv leírásának történeti vonatkozásai; Terminológia; Nyelvészeti terminológia; Nyelv és kultúra, kutatásmódszertan, oktatás; Műelemzés, stilisztika; Diskurzuselemzés, pragmatika, retorika)* témánként 3–6 írást tartalmaznak.

Minden tanulmányt két-két lektor véleményezett. A lektorok véleménye, javítási javaslatai nagy segítségére voltak a szerzőknek az írások második szövegváltozatának kialakításában. A szerzők, valamint a magam és szerkesztőtársaim nevében ezúton is köszönöm a kötet minden lektorának pontos és lelkiismeretes munkáját.

A kötet szerkesztői közül – az ELTE BTK egykori Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének oktatóiként – hárman (Havas Ferenc, Horváth Katalin és Ladányi Mária) szakmai életútjának kezdeteitől, egyetemista korától ismerjük Vladár Zsuzsát, és már akkor megtapasztalhattuk kiváló kvalitásait; a negyedik szerkesztő, Hrenek Éva pedig – már az újabb időkben – tanítványaként és a tanszéki TDK-műhely titkáraként működött együtt vele.

Mi, idősebb kollégák Zsuzsa egyetemi oktatói-kutatói pályafutását, amely az elmúlt évtizedek alatt töretlen volt, 1985-től kísérjük figyelemmel, amióta tanszéki kollégánk lett. Bár többnyire eltérő témákban kutatunk, közösek a gyökereink: mindannyiunk gondolkodásmódjára nagymértékben hatott a tanszék meghatározó egyéniségének, Zsilka Jánosnak a nyelvelmélete.

Az évek során Zsuzsa hűségesen kitartott a változó nevű és összetételű tanszéken (az egykori Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék 2005-től Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékként, 2019-től pedig Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszékként működik), ahol kezdő tanársegédből adjunktus, majd idővel docens lett. Egyetemi doktori, majd PhD-fokozatot szerzett, habilitált, oktatott, kutatott, publikált, konferenciákon adott elő, adminisztratív és szervezési feladatokat végzett – mindezt nagy aktivitással. Latin szakos végzettségét hasznosítva a 80-as évektől kezdődően célul tűzte ki és meg is valósította a latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom alapműveinek magyarra fordítását. Ezzel igen nagy szolgálatot tett a magyar nyelvtudománynak, hiszen ezeket a munkákat latin nyelvűségük miatt korábban nem tudták tekintetbe venni a kutatók. A latin grammatikákat Zsuzsa nemcsak lefordította, hanem kutatóként is feldolgozta, így fontos nyelvtu-

domány-történeti, grammatikai és terminológiai eredményekre jutott, amelyekkel szintén jelentősen járult hozzá a magyar nyelvtudomány történetének és a nyelvleírás történeti vonatkozásainak feldolgozásához.

Vladár Zsuzsa ma az ELTE habilitált egyetemi docenseként az alapképzéstől a doktori képzésig minden szinten tanít; kurzusainak fő témái egyaránt érintik a nyelvtudomány történetét, a szakmai kommunikációt, a terminológiát és a kutatásmódszertant. Tanítványainak megbecsült és szeretett, segítőkész tanára, 2019-től a tanszéki TDK-műhely tanár mentora.

Az oktatás és a kutatás mellett Zsuzsa a családjában is helytállt: 1984 és 1998 között összesen 10 évig volt GYES-en; öt gyermeket neveltek fel férjével. Ma már nemcsak édesanya: öt unokája is van a fiatal nagymamának, aki lányos külsejét és lendületét mindmáig megőrizte. Ekkora család mellett eredményes kutatómunka végzése és egy sikeres szakmai életút befutása nemcsak tehetséget, hanem rendkívüli munkabírást és fegyelmet is igényel. Zsuzsára mindhárom tulajdonság egyszerre jellemző, és ezt őszintén csodálom, csodáljuk.

Vladár Zsuzsát nemcsak oktatói-kutatói kvalitásaiért, szakmai eredményeiért, munkamoráljáért, hanem személyisége más vonásaiért is nagyra becsüljük. Szakmai és egyetemi ügyekben – akár csoportos OTKA-kutatásokról, akár közös intézeti vagy tanszéki feladatokról legyen szó – minden esetben korrekt, konstruktív és együttműködésre kész partner; emellett határozott álláspontját is mindig diplomatikusan és barátságosan fejti ki, készen a kompromisszumokra. Ezeket a pozitív tulajdonságait, amelyek a közös munkákban, valamint általában a szakmai és emberi kapcsolatok kiépítésében és fenntartásában is rendkívül hasznosak, közvetlenül is megtapasztalhattam azokban az években, amikor tanszéki szobatársak voltunk, majd 2010 és 2019 között, amikor (én tanszékvezetőként, ő oktatási titkárként) szorosan és hatékonyan működtünk együtt az Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék ügyeinek intézésében. 2021. július elsejétől pedig ezeket a pozitív tulajdonságokat Zsuzsa – az Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék javára – tanszékvezetőként hasznosíthatja.

A fentieket tekintetbe véve nem meglepő, hogy a Vladár Zsuzsa tiszteletére készülő kötet *Tabula gratulatoriá*ján több mint 90 név szerepel: volt és jelenlegi kollégák és hallgatók, barátok, sőt szerzőtárs családtagok is tisztelettel és szeretettel köszöntik őt ezen a nevezetes születésnapon.

Sajnos a COVID-járvány miatt még nem tudjuk, vajon mikor lesz alkalom szélesebb körben a személyes köszöntésre, arra, hogy Zsuzsát méltó módon tudjuk megünnepelni. De akárhogyan is lesz, ennek a kötetnek az elkészítésével szeretnénk kifejezni nagyrabecsülésünket, tiszteletünket és szeretetünket.

Kedves Zsuzsa! Isten éltessen sokáig! A magam, szerkesztő- és szerzőtársaim, valamint minden köszöntő nevében azt kívánom, hogy továbbra is sikeresen és eredményesen folytatódjon oktatói-kutatói pályád, de közben legyen sok örömöd egyre terebélyesedő családodban is!

Budapest, 2021. június 18.

Ladányi Mária

Köszöntő

„Instrue praeceptis animum, ne discere cessa;
Nam sine doctrina vita est quasi mortis imago.”
(Cato)

Baráti szeretettel és nagyrabecsüléssel köszöntöm C. Vladár Zsuzsát, egykori kedves tanítványomat, később közeli tanszéki munkatársnőmet 60. születésnapja alkalmából.

Zsuzsa emlékezete szerint az 1980-as évek elején, mikor először vizsgázott nálam, vizsgája után azt mondtam neki, hogy felelete jó volt, de tőle még többet várok. Amikor évekkel később ezt az általam régen elfelejtett epizódot felidézte, a történethez azt fűzte hozzá, hogy erre a mondatra mindig hálával gondolt, mert erőt merített belőle: további erőfeszítésre, még komolyabb munkára sarkallta.

Vladár Zsuzsa emberileg és szakmailag egyaránt méltónak bizonyult a kitüntetett figyelemre és bizalomra: az évek során tanszékünk, az akkori Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék megbecsült oktatójává s a magyar nyelvtudomány-történet, a nyelvészeti terminológia, valamint a latin nyelvű magyar nyelvészeti alapművek és nyelvtanok fordítójaként a forráskiadás és forráskutatás kiváló, lassan nemzetközi szakmai körökben is ismert és elismert kutatójává vált.

Amikor 2000 tavaszán a veszprémi egyetem magyar nyelv és irodalom szakot indított, s felkérést kaptam a magyar nyelvészeti program kidolgozására és oktatói gárda szervezésére, az elsők között gondoltam Vladár Zsuzsira, mint az alakuló Magyar Nyelvészeti Tanszék leendő latintanárára. Zsuzsi örömmel csatlakozott a lassan körvonalazódó oktatói gárdánkhoz, s mellékállásként vállalta a munkát. Az a néhány év, melyet Veszprémben együtt töltöttünk, még szorosabbra fűzte addig is jó szakmai és emberi kapcsolatunkat. A Veszprémben oktató kollégáinkkal máig tartjuk a kapcsolatot: rendszeresen összejövünk, s felidézzük közös pozitív és negatív emlékeinket.

Lenyűgöző az a fordítói teljesítmény, melyet Vladár Zsuzsa az évek során elvégzett, főként, ha figyelembe vesszük azt is, hogy ünnepeltünk ötgyermekes édesanya, s ma már ötunokás nagymama is.

A finnugor nyelvtudomány két alapművén, Sajnovics *Demonstratió*ján (1771/1994) és Gyarmathi *Affinitas*án (1799/1999) kívül korai latin nyelvű magyar nyelvtanaink sorát fordította le: Sylvester János latin–magyar nyelvtanától (1539/1989) Komáromi Csipkés *Hungaria Illustratá*ján (1655/2008) át Kövesdi Pál magyar nyelvtanáig (1686/2010). E nyelvtanok mellett olyan fontos műveket is fordításában olvashatunk, mint Révai Miklósnak a *Halotti beszéd*et közzétevő és elemző *Antiquitates*ét (1803/2014) vagy Pécseli Király Imrének *Isagoges Rhetoricae libri duo* című művét (1639/2017), mely az első hazai retorikánk. Fordításait gazdag jegyzetanyaggal és bevezető tanulmányokkal látja el. Ebből a fordítói, értelmező-elemző munkából született számos − új szempontokat felvető vagy új kutatási irányokat kijelölő − tanulmánya és két könyve is: *A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai* (2005) és *A korai magyar grammatikák* (2016).

Terminológiai, onomasziológiai munkássága számomra különösen fontos, mivel kutatásai igazolták: a terminusok is ugyanúgy születnek, mint a köznyelv szavai, azaz a nomináció a *pars pro toto* egyetemes elvének működéseképpen jön létre. A név, a terminus a jelentés-összetevők egyikéből ered, de a névadó jegy az egészre (az összes jelentéskomponensre) vonatkozik. Tanszékünk akkori munkatársaiként mindannyian a

Zsilka-iskolából jöttünk, jól megtanultuk – s ezt a tudást saját kutatásainkban később hasznosítani is tudtuk –, hogy a jelentéskomponenseknek kitüntetett szerepük van a nyelv működésének számos területén.

C. Vladár Zsuzsa a latin nyelvű magyar nyelvészeti alapművek újrakiadásával és lefordításával évszázados adósságot törlesztett: hozzáférhetővé tette e fontos forrásokat a nyelvészeti szakma, de akár az érdeklődő nagyközönség számára is. Mert igaz ugyan, hogy a 18. század második felétől kezdve egyre többen gondolták Magyarországon, hogy a *deák*nak nevezett latin nyelv és a latinra épülő, európai mintát követő hazai művelődés a fejlődés gátjává vált: akadályozta a magyar nyelvű kultúra megszületését és a magyar nyelv fejlődését, ám az is igaz, hogy nyelvünk hivatalossá válásával, kiművelésének törekvéseivel párhuzamosan a latin nyelv visszaszorult, jelentősége egyre csökkent. Kellő ismerete mindinkább a kevesek kiváltsága lett.

*

Kedves Zsuzsikám! „Bölcs tanok építsék lelked, sose szűnj te tanulni, / mert tudomány híján a halál árnyéka az élet” – mondja (Nagyillés János fordításában) a fenti, mottóként idézett Cato-szentencia. Ennek szellemében szeretettel kívánok Neked jó egészségben eltöltött további eredményes kutatóévtizedeket, tanítványaidban s egyre bővülő családotokban sok-sok örömet! Tanulmánygyűjteményünk a tiszteletedre készült! „Tolle, lege!”

Horváth Katalin

Tabula gratulatoria

Andó Éva
Balázsi József Attila
Bándli Judit
Bartha Csilla
Békés Vera
Bencze Norbert
Bodó Csanád
Boczár Edit
Bokor Julianna
Bóna Judit
Borbás Gabriella Dóra
Bölcskei Andrea
Brdar-Szabó Rita
Bujdosó Iván
Constantinovits Milán András
Constantinovits Milán György
Csepregi Márta
Cser András
Deme Andrea
Demeczky Jenő
Dér Csilla
Dömötör Adrienne
Eitler Tamás
Falkné Bánó Klára
Farkas Tamás
Fazakas Emese
Fésű Anna Magdolna
Fodor Katalin
Folmeg Márta
Fóris Ágota
Gaál-Klippel Rita
Gallasy Magdolna
Gonda Zsuzsanna
Gósy Mária
Grácz Tekla Etelka
Grécz-Zsoldos Enikő
Gyói Renáta
F. Gulyás Nikolett
Haader Lea
Hattyár Helga
Havas Ferenc
Hegedüs Rita
Holecz Margit
Horváth Donát
Horváth Katalin
Hrenek Éva
Imrényi András
Jakab Katalin
Jóri Anita
Klaudy Kinga
Krizsai Fruzsina
Kocsis Zsuzsanna
Koltai Kornélia
Kosztolánczy Tibor
Korompay Klára
Koutny Ilona
Kugler Nóra
Laczkó Krisztina
Ladányi Mária
Lengyel Klára
Ligeti Judit
Lőrinczi Réka
Madas Edit
Markó Alexandra
Maronics Lilla
Maróti Orsolya
Mártonfi Attila
Németh Szilvia
Palágyi László
Salánki Zsuzsanna
Sárosi Zsófia
Sass Bálint
Simon Gábor
Simoncsics Péter
Sipos Cintia
Sliz Mariann
Stemler Ágnes
Sólyom Réka
Szentgyörgyi Rudolf
Szíj Enikő
Szilágyi Imre
Szili Katalin
Szlávich Eszter
Terbe Erika
Tolcsvai Nagy Gábor
Tóth Etelka
Tóth Szerzej
H. Tóth Tibor
Varga Katalin
Veszelszki Ágnes
Wacha Balázs
Zelliger Erzsébet
Zsilinszky Éva

Tanulmányok

Nyelvleírás, grammatika

Tolcsvai Nagy Gábor

A múlt és jelen idők összeérő megkonstruálásának egy 19. századi példája: a kétféle múlt idő Kölcsey Antónia *Napló*jában*

1. Bevezetés

Az alábbiakban a magyar elbeszélő és egyszerű múlt idő 19. századi használatának egy jellegzetes példáját elemzem, Kölcsey Antónia *Napló*jának (1838–1844) időkonstruálása alapján. Az elemzés nem pusztán a két időjel statisztikai előfordulására összpontosít, hanem azok szövegbeli funkcióira, egymáshoz való viszonyára, az egyes bejegyzések és a teljes *Napló* temporális referenciakeretében való működésére is.

A többféle magyar múlt időt a magyar nyelvtanírás a kezdetektől számontartja. A rendszerezés a latin grammatikák mintájára kezdődött, terminológiai tarkaságot eredményezve, amelyben azonban mégis kirajzolódott metaforikusan az a kettősség, amely az egyszerű múltat a befejezettség, az elbeszélő múltat a folyamatosság funkciójával köti össze (e tudománytörténeti folyamat külön elemzést érdemelne, nem kis részben a Vladár Zsuzsa által lefordított és kiadott régi magyar nyelvtanok nagyszerű sorozata alapján; vö. még C. Vladár 2016). Azonban a történet egyik lezáró szakasza még kevesebb figyelmet kapott. Az elbeszélő múlt *(vára, kére, várá, kéré)* kihalását a 19. századra teszi a szakirodalom. E században a két múlt idő funkcionális különbségei az ezt vizsgáló korábbi kutatások szerint eltűntek (l. J. Soltész 1959: 128). J. Soltész alapos és gazdagon adatolt tanulmánya a szépirodalom szövegeit dolgozza fel. A jelen tanulmány nem szépirodalmi, írott szöveg elemzését végzi el Kölcsey Antónia *Napló*ját vizsgálva, és J. Soltész álláspontjával lényegében ellentétes eredményre jut. E *Napló* textuális és kulturális kontextusát a jelen tanulmány nem tudja tárgyalni, jóllehet a korabeli naplók, útikönyvek és útilevelek, eszszék, valamint a Magyarország történetét taglaló munkák igen összetett képét adják a két múlt idő funkcionálásának.

Az elemzés abból indul ki, hogy a deiktikus igeidők a beszélő beszédidejéhez és a szöveg perspektiválásához igazodnak. A beszélő többféle nézőpontból tudja megkonstruálni a kifejezendő tartalmat. Ebben az egyszerű és az elbeszélő múltnak komoly szerepe volt, mert a beszélő két eltérő nézőpontból kétféleképpen tudta ugyanazt az eseményt múltbeliként megkonstruálni.

A prototipikus egyszerű múlt a 19. századi használatban, szembeállítva az elbeszélő múlttal, a következőképpen jellemezhető (vö. Langacker 2002, Brisard 2002, Tolcsvai Nagy 2017a, Mohay 2018):

- a folyamat időtartama nem lényeges tényező, lehet rövid és egyedi vagy történelmi értelemben is hosszú;

* A dolgozat elkészítését az NKFIH 129040 számú pályázata *(A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás)* támogatta.

- a folyamat múltbeli, tehát nem tapasztalható közvetlenül a beszélő által, a közvetett megismerés, a szemtanúság vagy az átélés hiánya a meghatározó;
- egyértelműen megmutatkozik az elbeszélt esemény múlt ideje és a beszéd jelen ideje közötti időbeli különbség, valamint a körülmények, korok közötti különbség.

A prototipikus elbeszélő múlt a 19. századi használatban, szembeállítva az egyszerű múlttal, a következőképpen jellemezhető:

- viszonylag rövid és folyamatos, a konceptualizáló szeme előtt lezajló, a megkonstruálásban egyetlen megszakítatlan életvilágbeli eseményhez kötődő időhorizont a jellemző, történelmi távlatú időtartamok nem tartoznak az elbeszélő múlt idő alá;
- az elbeszélt esemény múltbeli, a beszélő nézőpontja az esemény elbeszélésében mégis belülről érvényesül, a meghatározó a megismerő közvetlenség, a szemtanúság vagy az átélés megléte, mintha a beszélő közvetlenül tapasztalná a felidézett eseményt, annak idejét;
- a beszélői jelen és az elbeszélt múlt folyamata közötti távolság nincsen előtérbe helyezve időben és térben, az kívül esik a figyelmi hatókörön, a közelség van jelölve, a beszélő számára a megkonstruált jelenet(sor) ismert, köze van hozzá.

Az így értelmezett múlt (és jelen) idők meghatározó tényezője az episztemikus lehorgonyzás, a szubjektivizáció, valamint a referenciakeret (ezekre l. Athanasiadou–Canakis–Cornillie 2006, Brisard 2002, Langacker 2002, Kugler 2013, Tolcsvai Nagy 2017a, b).

2. Kölcsey Antónia *Naplój*a

Kölcsey Antónia (1821–1876), Kölcsey Ferenc unokahúga naplót írt 1838 és 1844 között, tehát tizenhét és huszonhárom éves kora között. A napló kéziratban maradt 1938-ig, ekkor Kozocsa Sándor adta közre. Kozocsa Sándor az akkori kiadás végén, az utolsó jegyzetben a közlés módjáról megírja, hogy „[a] közölt szövegben mindent úgy, azzal a helyesírással adunk, ahogy az az eredetiben van: még az elírásokban is következetesek voltunk az eredetihez” (38. számú jegyzet az első kiadásban, Kozocsa (bev., kiad.) 1938: 142). Kölcsey Antónia *Napló*ját változatlan szöveggel, a korábbi betűhív átirat követésével megjelentette a Magvető Kiadó is, 1982-ben.

Az alábbiakban a *Napló* szövegét egyetlen szempont, az igeidők rendszere felől közelítem meg, jóllehet a szöveg nyelv- és irodalomtörténetileg éppoly érdekes, mint stilisztikai tekintetben. Az elemzés a múlt időkre, az elbeszélő és az egyszerű múlt idők megoszlásának és funkcióinak vizsgálatára összpontosít. Az elemzést egy korábbi vizsgálatom (Tolcsvai Nagy 2017a) folytatásaként mutatom be, egy nagyobb kutatás részeként. Egyrészt az elbeszélő múlt kihalása nem az eltűnés egyszerű és egyszeri folyamata, és – mint alább látható lesz – nem is a teljesen esetleges és ritka előfordulás a jele; az elbeszélő múltat a 19. században erőteljesen használták, legalábbis az írott nyelvi szövegekben, és nem csupán a szépirodalomban. Másrészt az elbeszélő múltat nem csak számszerű előfordulásával lehet jellemezni, és nem is csak az egyszerű múlttal való szembenállásával.

Az alábbi elemzés ezért néhány jelentősnek mutatkozó szóalak adatsora mellett az egyes bejegyzések elemi szövegekként való értelmezésére alapozva azt mutatja ki, hogy az egyes bejegyzések tematikai jellege és kifejtése milyen temporális típusokat mutat a

*Napló*ban, továbbá azt is jelzi, hogy Kölcsey Antónia nyelvhasználata az időbeliséget tekintve mennyit változott a hét év alatt. Tehát nem pusztán arról van szó, hogy az elbeszélő múlt milyen gyakorisággal fordul elő, hanem arról, hogy milyen beszélői helyzetekben hogyan funkcionál az egyik és a másik múlt idő, a megoszlásuk mennyire következetes vagy éppen következetlen (anélkül, hogy valamilyen normatív nyelvtant erőltetnénk utólag a teljes szövegre). A legfőbb funkcionális kognitív nyelvészeti szempontból releváns tényezők, amelyek a *Napló* mondatainak és bejegyzéseinek a temporalitását alakíthatták, a következők: a naplóíró bejegyzési ideje és a bejegyzett események idejének viszonya, e viszony jelzésében a naplóíró nézőpontja az elbeszéltekhez – vagyis mennyire részvételi, szemtanúi és szubjektivizált vagy távolságtartó és objektivizált –, továbbá az, hogy a jelen idejű bejegyzéseknek mi a viszonya a múlt idejűekhez. (Ez utóbbiról a jelen elemzésben kevés szó lesz; a többféle – például egyidejű közvetítő vagy általános érvényű – jelen idő, valamint a folyamatosság más konstruálási formái további kutatásokat igényelnek.)

Röviden utalni kell a *Napló* szövegtípusára és beszédhelyzetére, hiszen az itt vizsgálandó igeidők nem magukban állnak, pragmatikájuk meghatározó a naplóíró és a kései olvasó számára is. Kölcsey Antónia naplója személyes írás, a szerző és a napló viszonya bizalmas, a bejegyző számos esetben mintegy magához szól, úgy, hogy emellett megkonstruálja olvasóját is, a művelt, érzékeny és közösségi személyiség alakjában. Ezt csak erősíti, hogy többször említi: a környezete tud naplóíró tevékenységéről, és azt többnyire furcsállja. Kölcsey Antónia kétszer is hivatkozik a Csekén szomszédságukban élt Kölcsey Ferencre, aki hozzá szólván pártolta a nők művelődését, ám úgy, hogy a női műveltségnek véleménye szerint a társadalmi életben háttérben kell maradnia.

Kölcsey Antónia *Napló*ja 24 300 szó terjedelmű írás 157 bejegyzéssel, amely részben folyamatosan készült, részben nagyobb kihagyásokkal (1840. február és augusztus, néhány bejegyzés után 1840. augusztus és 1841. december, 1842. március és 1843. február, valamint 1843. november és 1844. december között). A bejegyzések – az utolsó néhánytól eltekintve – rövidek, 4–5 sor és 15–20 sor közötti terjedelműek, egy-két bekezdésből állnak. A bejegyzések a kor művészi és nem irodalmi magyar prózájához mérve kivált gondosan, kifinomult nyelvezettel, irodalomközeli kidolgozással lettek megírva. Nincsen félbehagyott, rövidített vagy csak egyes szavakkal jelzett részlet, minden bejegyzés szövegtanilag egész szerkezet, egy vagy több egymáshoz tartozó külső esemény, belső szellemi és érzelmi folyamat és azok feldolgozása, értékelése.

3. Létigék és kommunikációs igék múlt idejű adatai

Jóllehet az egyes nyelvi elemek tényleges funkciója a beszélők számára mindig kontextualizáltan érvényesül (méghozzá aktuális egyedi és jellegzetes sematizált kontextusok szerint), bizonyos adatok a kontextustól elválasztva is fontos jellemzőket mutathatnak. Kölcsey Antónia *Napló*jában néhány olyan kiemelten jelentős igét lehet azonosítani, amelyek egyrészt a bejegyzés nézőpontjából fontosak a leírt események természetéből fakadóan, másrészt múlt idejű alakjukkal jeleznek valamit a beszélői perspektíváról. A *Napló*ban gyakori igék tartoznak ide, amelyek a velük jelölt folyamatok révén közvetlenül kapcsolódnak a naplóíró saját élményeihez. A létige és három kommunikációs ige adatait érdemes közelebbről megvizsgálni.

A létige elbeszélő múlt idejű alakjainak összes előfordulása 66, az E/1. *valék* előfordulási száma 9. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a létige elbeszélő múltbeli alakja az 1842. februári bejegyzések végéig gyakori, utána egy évvel később, 1843 februárjában folytatódik a *Napló*, és attól kezdve mindössze két *vala* alak fordul elő. A *Napló*nak ez a része

a teljes szövegnek körülbelül egyharmada (6 500 szó a 243 000-ből). Ez az adat jelzi azt az általános irányt, hogy a *Napló* utolsó részében, főképp 1843-tól az elbeszélő múltban álló igealakok egyre ritkábbak.

A létige egyszerű múltbeli *volt* változatának összes ragozott alakja 158, ebből a *voltam* 23, a *voltunk* 11 és a *voltak* 19 előfordulással szerepel a *Napló*ban.

A *mond* ige elbeszélő múlt idejű ragozott alakjai összesen 36-szor fordulnak elő, ebből a *monda* alak előfordulása 4, a *mondá* 29, a *mondám* 2 alkalommal jelenik meg. Az egyszerű múlt idejű *mondta, mondtam, mondták* előfordulása 6. A *kérdez* ige esetében a *kérdé* 9-szer, a *kérdezte* 2-szer adatolható, a *hall* ige esetében a *hallá* 21-szer, a *hallott* alak 6-szor fordul elő.

A fenti adatok kontextus nélkül látszólagos ellentmondásra utalhatnak, vagy éppen az elbizonytalanodást jelezhetik: a szerző mintha nem tudna dönteni a két múlt között. Ám bizonnyal az ellenkező a helyzet. Ugyanis a létige egyszerű múltbeli alakja olyan bejegyzésekben szerepel, amelyekben a naplóíró valamilyen lezárult eseményről számol be (például ő maga vagy mások valahol voltak, többnyire távol a lakóhelytől, Csekétől), és a beszámolót rendszerint a bejegyzése idejéhez határozószóval, deiktikus kifejezéssel (pl. *tegnap*) viszonyítja. Ezekben az esetekben a naplóíró időben (és térben) a bejegyzéstől eltávolítva és objektivizáltan perspektiválja az eseményt. A *volt* igealak ugyanis a deiktikus múlt idő miatt a befejezettséget helyezi előtérbe, hiába imperfektív a *van* ige. A *vala* episztemikus közvetlensége kevésbé alkalmas lezárt múltbeli történések leképezésére, mert a befejezetlenséget profilálja a múltban, a beszélő számára is, nem vonja be a közvetlen hatókörbe a folyamat kezdetét és végét. A *vala* szintén nagyszámú előfordulása az ilyen konstruálás fontosságát jelzi. Ugyanakkor nem állítható, hogy a *vala – volt* megoszlás teljes mértékben következetes lenne a *Napló*ban.

A kommunikációs igék használatakor azonban más a helyzet: a *mondá* igealak többnyire függő idézet temporális keretét adja meg, olyan idézetét, amely élőbeszédként a naplóírónak volt közvetlenül címezve, vagy a naplóíró közvetlenül szem- és fültanúja volt a mondásnak. Ezért itt indokoltan határolatlan, imperfektív a *mondá* ige, amely múltbeli episztemikus közvetlenséget fejez ki: neki mondják, tanúja az elhangzottaknak, így idézi fel.

4. Jellegzetes mintázatok az igeidők használatában

Kölcsey Antónia *Napló*ja több olyan konstrukciós mintát mutat, amely az igeidők egymásra következésében valósul meg. Ezek a konstrukciós minták a teljes bejegyzésnek vagy a bejegyzés egy bekezdésének időszerkezetét valósítják meg, a szöveg előrehaladásával.

A bejegyzéseknek tér- és időbeli referenciakeret adja meg a viszonyítási pontokat. A térbeli referenciakeret a beszélő, a naplóbejegyző referenciális központjából értelmezhető, amely megegyezik az E/1. főszereplő személyével. Bár nyíltan nincsen jelezve, a bejegyzések Kölcsey Antónia lakóhelyén, a család házában, nyilván a szerző szobájában készültek. Ez a térbeli perspektiváltság elsősorban a lakóhelyet, Cseke települést adja meg a térbeli látókör elsődleges kereteként, azon belül és azon kívül a család házába érkezések, az onnan való távozások és a családtagok elmenetelei és hazajövetelei határozzák meg a térszerkezetet. Az időbeli referenciakeret a bejegyzés cselekedetének jelen időtartama, amely naptári napként is jelölve van, egybeesve a bejegyzés aznapra vonatkozó történéseivel, továbbá a leírt fejleményeknek a bejegyzés jelen időtartamához képest meghatározott ideje, többnyire az adott napon belül korábban vagy a közvetlen megelőző időben (napon, napokban). A napló szövegtípusának megfelelően ez az eljárás többnyire

a közvetlen múltat helyezi a figyelem középpontjába, másrészt epizodikus, mindig valamilyen nemrég lezajlott eseményről van szó, röviden, amit hasonló események előztek meg és várhatóan követnek. Ebben az egyszerűnek tűnő egymásra következésben a múlt többféle perspektiválása és a jelennek általánosabb vagy pillanatnyi érvénye jellegzetes együttállásokban valósul meg Kölcsey Antónia *Napló*jában. Ezek közül a legjellegzetesebbek az alábbiak.

A leggyakoribb típusban a szöveg egyszerű múlt időben kezdődik, majd átvált többnyire elbeszélő múltba vagy akár jelenbe, illetve a bejegyzés során az idők váltakoznak. Például:

(1) Mikor a' napokban a' szathmári vásáron voltunk, egy ház alatt képeket aggatott fel egy vándorképáros. Sorra nézénk a' képeket, megpillantánk egy Wesselényit. „Hogy ad egy Wesselényit?" kérdé Mamám a' nemetet. „Két huszas" felelé ő. „Két huszas? kérdé ismét mamám – e' szörnyű drágaság, egy Wesselényi két huszas – mondá tréfálva még. „Igen de Wesselényi" – viszonzá az áros felaprehendálva, mintha meg lett volna sértve, hogy nincs méltányolva a' drága kép, mintha érezte volna annak nagy becsét. (1839. október 4.; 65. old.[1])

(2) Ma átjött hozzám Amáli, 's igen felháboritott beszédeivel. Eleinte sokat dicsekedett öltözeteivel, 's másokkal, utóbb talán akaratja ellen igen sértegetödzött. Én hallgaték, de nagyon rosszul estek beszédei, mi mint mondják szülőink, arczomon is észre vehető volt. (1842. május 6.; 120. old.)

A két részlet a bejegyzés elejéről van. A szöveg a feljegyzett esemény időpontjának a bejegyzés időpontjához viszonyított deiktikus megadásával kezdődik. Ez az időpont vagy időtartam *(a napokban, ma)*, amely egyébként a bejegyzés teljes eseményének kezdő megnevezésére *(a' szathmári vásáron voltunk; átjött hozzám Amáli)* vonatkozik, a naplóíró nézőpontjából már elmúlt és lezárult, a bejegyzéshez képest időben távoli a naplóíró szubjektivizációs konstruálásában. Viszont amikor a teljes esemény egy részletét mutatja be a naplóíró, méghozzá első személyben, tehát közvetlen érintettként, vagyis a beszélő és a színen lévő szereplő egybeesik, a befejezett tartalmú egyszerű múlt időből átvált az elbeszélő múltba. Ez a váltás nézőpontváltás: az objektivizáló, távolságból *(voltunk; átjött)* konceptualizáló beszélő egyszerre részvételi perspektívát állít fel, az eseményt közvetlen folyamatában, szemtanúként, résztvevőként a maga egyidejűségében mintegy közvetíti, a múltbeli történetet a bejegyzés élőbeszédének pillanatában átéli, erősen szubjektivizálva *(nézénk, megpillantánk; hallgaték)*.

Ezekben a szövegszerkezetekben nem egyszerűen a szembenállás vagy az erős váltás a fő konstruáló mozzanat, hanem az egymásra következés, az egyikről a másikra való váltás mint a konstruálás élő folyamata, amely egyszerre jelzi a beszélő (a naplóíró) saját figyelemirányításának dinamikáját, valamint vezeti az olvasót: távolról egészben nevezi meg először, majd közelít a folyamatként megragadott részletekhez, a résztvevő elbeszélő személyes nézőpontjából.

Egy másik típus az igeidők sűrűbb váltogatásában mutatható ki. Az igeidők dinamikájának bemutatására érdemes egy teljes bejegyzést idézni a *Napló*ból. Ebben a bejegyzésben írja le Kölcsey Antónia Kölcsey Ferenc halálát. Kölcsey Ferenc Csekén, a naplóíró családjának, tehát közvetlen rokonságának a szomszédságában élt, rendszeresen, szinte naponta találkoztak egymással. Így Kölcsey Antónia közvetlen szemtanúja volt Kölcsey Ferenc megbetegedésének és elhunytának.

[1] Az oldalszámok az 1982. évi kiadás szerint vannak megadva. A Kölcsey Antóniától vett idézetek a kiadás szerinti eredeti helyesírást követik.

(3) Alig szedhetem gondolatimat annyira rendbe, hogy leírhassam halálát, 's azt meg előző betegségét, bár nekem mindég édes a' róla való emlékezés. Augusztus 15. azután való nap, midőn B. Wesselényi elment kedves elhunyt bátyám [Kölcsey Ferenc] Fejér Gyarmatra, valamely repositionális per eligazitása végett utazott, 's az utba eső jövén rája, megázott, 's Gyarmatra érkezvén, oly rosszul érzé magát, hogy kéntelen volt ágyba feküdni, 's igen nehezen végezheté elnöki hivatalát. Másnap haza érkeztekor könnyebben volt, de Szombaton – ismét másnap – igen nagy fő- és gyomor fájdalmat érze, előbb fázással, később hőséggel kisérve; azonban ekkor még előadhatá, –'s pedig tréfásan gyarmati repositióját, 's nagy örömünkre meglehetős vidáman beszélgete velünk. Vasárnap ismét felkelt 's gyengeségét kivéve jól érzé magát, olvashatott is, – – ez vala utolsó olvasása! – nyájasan, sőt nevetve beszélt velünk. Hétfőn roszabbúl lett, 's igen panaszkodott fej 's gyomor fájdalmairól 's rendkivüli gyengeségéről. Mindnyájan azt hivénk, hogy harmadnapos hideglelése van 's javaslánk neki orvost hozatni, de sohase volt bizodalma az orvosi tudományban, 's most is a' természetre akará magát bizni. Gondolatai ez éjjel igen hevesek valának, 's őt igen nyugtalaniták. Kedden megint ágyba 's nagyon elgyengülve lelénk, bennünket szokott szivességével fogada, 's elbeszéllé, hogy orvos volt nálla, ki betegségét hamar elmulónak mondá, 's ki nehány orvosi szert tanácsla neki, melyekért ő már el is küldött. Panaszkodott szomjusága felől, 's ivott is néhány csepp igen hideg vizet, 's karjait is mosatá szinte hideg vizzel. Szerdán oly rosszul érzé magát, hogy Tamásy doctort elhozatá, ki betegségét igen veszélyesnek mondá. – „Apollónak mondom ha kigyógyit" – szólla neki 'a kedves elköltözött, mert már kezde reménye az élethez tünni. Ez éjjeltől fogva többé nem volt magánál. Rokonit már nem ismérte. Minden lehető próbák elővétettek most a' kedves élet' megtartására, de hasztalan. Pénteken Aug: 24. reggel 10 órakor kimult az. –. – – (1838. augusztus 30.; 21–22. old.)

A *Napló* első harmadában, felében viszonylag hosszúnak számító bejegyzés jelen időben kezdődik, metakommunikációs és metapragmatikai megjegyzéssel: saját bejegyzésének mint tevékenységnek az érzelmi telítettségből eredő nehézségét jelzi, saját magának és az olvasónak. A bejegyzés dátuma, az elbeszélt eseménysor és a halál beállta közötti másfél és egyhetes időszakokat ez a jelen fogja egybe a temporális referenciakeretben. Ezután több mondaton keresztül az egyszerű múlt uralkodik, Wesselényi és Kölcsey elutazásának, valamint Kölcsey utazás közbeni megbetegedésének időben távoliként megkonstruált elmondásával. Ebből az objektivizált elbeszélésből először Kölcsey Ferenc meghatározott cselekedeteinek elbeszélő múltú perspektivizálása emelkedik ki, azok a cselekvések, amelyek a naplóíró nézőpontjában folyamatos jellegűek, a megkonstruálásban időtartamuk alatt megszakítatlanok *(érzé, végezheté, érze, előadhatá)*. Itt a naplóíró még inkább távolabbról beszéli el az eseményeket (miközben jelzi, hogy azok folyamatosan hosszabb időtartamúak voltak), de közrejátszhat az utólagos, már a halál bekövetkezte utáni visszaemlékezés átélő megkonstruálása is. Ebben az elbeszélő folyamatban Kölcsey Antónia fokozatosan vált át az episztemikus közvetlenségre: „nagy örömünkre meglehetős vidáman beszélgete velünk". A *beszélgete* ezt a szemtanúságot teszi érthetővé (T/1.-ben szemlélve: *velünk*, naplóíróként saját magát szereplőként színre víve), valamint a nem pillanatnyi folyamat belső szakaszának fontosságát jelzi (a beszélgetés folyamata volt a lényeges, nem a tartalma vagy a kezdő- és végpontja). Innentől kezdve Kölcsey Ferenc betegségének folyamata és állapotának igen gyors romlása ebből a szemtanúsági, szubjektivizációs nézőpontból van elbeszélve, folyamatként. Ezt a megszakítatlan folyamat jelleget nem változtatja meg, sőt inkább erősíti az egyes időpontok *(kedden, szerdán)* megadása, és nem bontja meg a *felkelt* igealak befejezettsége sem, amely a cselekvés szükségszerű végpontját is a közvetlen fogalmi hatókörön belül tartja. Viszont a haldoklás folyamatát a naplóíró ismét egyszerű múltban beszéli el, a befejezettséget *(ez éjjeltől fogva)* előtérbe helyezve, jóllehet az időtartam van előtérben.

Az időváltásoknak ez nem túl bonyolult és nem is maradéktalanul következetes rendje, vagyis az egyszerű, befejezett múlt kezdő szerepe az esemény teljes megnevezésével, majd az arról való váltás más időkre, a jelen időt is magában foglalhatja. Ez tapasztalható egy másik példában:

(4) Ez év telén, egyik tanuló társunk K. János bátyám fia Náczi, forró lázba feküdt, melly később oly veszedelmes lett, hogy orvosa lemondott éltéről, s' apja – mert anyja már nem volt – vigasztalhatatlan volt, mivel már két nap olta halgatva, szinte életjelenség nélkül feküdt a' kedves beteg. Egy éjjel apa és rokonok körül álják Náczi ágyát, kimultát várva. A' szobába rémes csend vala, mert mindenki szánáa' szegény beteget álomnak látszó dermedtségéből felzavarni, ki kevéssel éjfél előtt felveté szemeit, 's halk de mély és érthető hanggal e' szavakat mondja Kölcsey igazsághoz irt verséből:

„Jámbor! fenn hazám' az égben,
Mondhatatlan messzeségben,
'S a' csillagpályák között,
Már valom felköltözött."

Itt egy perczig halgatott, 's azután már gyengébb hangon így folytatja:

„Ám tekintsd e' hidegséget
Arczom holt vonásain,
És tapintsd e' keménységet
Testem márvány tagjain."

Most elakadt szava, szemei bezáródtak, 's ismét előbbi dermedtségébe feküdt ott. Nem mondhatni el a' kétségbe esett apa fájdalmát, ki zokogva rogyott kedves fia mellé, nem kétkedvén már halálán. – Azonban Náczi felgyógyult, 's örömére apjának most is él. (1838. június 29.; 14. old.)

Az egyszerű múltat a jelen (praesens historicum) váltja fel *(körül álják)*, ebből az elbeszélő múltba tér át a naplóíró *(vala, szánáa, felveté)*, majd a tetőpontnál ismét jelen időt használ *(mondja, folytatja)*, miközben a beteg versmondásának szünetét múlt időben, de imperfektív igével mondja el *(egy perczig halgatott)*. A történet lezárása, a meggyógyulás viszont ismét egyszerű, a befejezettséget jelző múltban van. A bejegyzés középső szakaszában a jelen idő a nyilvánvalóan régebbi történet (a nem idézett rész szerint: *1833dik évben*) elbeszélését a teljes episztemikus közvetlenséggel konstruálja meg.

Ismét másik időkonstruálási típus a tiszta egyszerű múlttal írt bejegyzésrészlet:

(5) Ma azt hallottam, hogy Wesselényi Miklós megházasodott. Igen különösen hatott rám e' hír, minthogy most különben is ingerlékeny vagyok, és gyenge. Annyira elfogultam, hogy nem tudtam szóllani, még gondolni sem; – be mentem a' mellék szobába, egyedül szerettem lenni. Nehány pillanat mulva ezen beteges ingerültség csillapult. És most ugy tetszett, mintha két különös érzésen leptem meg magamat, egyik egy kis bosszúság volt, másik fájdalmas csalatkozás tetteiben. Hijába ugy volt, most nehány óra mulva szégyenlem is, de nem tudtam örülni e' boldogságon és roszul esett az. (1843. február 18.; 106. old.)

Az elbeszélő jelennel kezdődő bejegyzés meglehetősen ritka, mint ebben a kezdő részletben, amelyben viszont a kezdő jelentésű *tánczra keltünk* egyszerű múltban áll:

(6) Nehány nap távol valánk. Csabayékat, távol rokonunkat látogatánk meg. Szép pár napot tölténk a' számos tagokból álló család körébe. Csabayékkal együtt – ugyan ezuttal – Szőke Károly nevenapjára menénk. Sok mások is valának itt jó kivánásaikat a' szives házi urnak bemutatandók. Igen jól mulatánk. Ebéd után mi ifjak tánczra keltünk, 's e' vígalom reggeli három óráig tarta. (1839. január 31.; 44. old.)

A jelen idejű bejegyzések egy újabb konstruálási módot valósítanak meg. Ezek a napló folyamatos élőbeszéd jellegét, a naplóíró és a bejegyzések jelenléti karakterét erősítik, mint például ebben:

(7) Báró Wesselényi Miklós nemcsak Magyarországon, hanem már Erdélybe is szabad! ez egy nehány szóban nékem igen nagy öröm van kifejezve. Kimondhatatlan és kimutathatatlan ez öröm! Rég tudom már szabad ő, 's rég örzöm örömemet. Legyen hála, forró őszinte hála Tenéked kegyelmedért legfelségesebb Jóltevő! Fogadjad keggyel az én gyenge hálámat, mit tudom, sokan bocsátnak fel tehozzád most ő érte. Én nem tudok elég szavakat adni hálámnak, de Te megérted gyermeked rebegéseit, megérted hogy ő szeret Téged és – imád. (1841. december 6.; 88. old.)

A bejegyzés kezdetén Wesselényi Miklós rabságból szabadulását állapotként, jelen idejű tényként fogalmazza meg a naplóíró, és ez a jelen összekapcsolódik a hír felett érzett jelen idejű és folyamatos örömével, valamint az Istenhez forduló hálaadásával.

Helyzet, állapot leírása is olvasható jelen időben:

(8) Több hetek olta vagyunk már árvizzel körül véve, ismét. Az idén tán már harmadikszor. Igen nagy inség van valóban ebbe a' faluba. O istenem hogy nem lehet rajtok segiteni! annyi sok éhezőt látok, de avval a' kevés kenyérrel vagy étellel a' mit sokszor adhatok, hogy lakhatnának jól, 's mily kevésnek adhatok én annyi sok közzül. (1843. március 27.; 110. old.)

Végül meg kell említeni azokat a részeket, ahol a két múlt idő használata bizonytalanságot mutat. Ezekben a szövegrészletekben a fentebb elkülönített funkciók nem érvényesülnek, az elbeszélő múltnak nincsen meg a szemtanúsági, közvetlenségi szerepe. Például:

(9) Kölcsébe Ormosné nénénk névnapján valánk. Nehány férfi vendégek is valának még kivülünk jelen, kik törvényekül látszának tenni, magokat a' bor által uralkodtatni. Egy pár kivált minden tehetségeit, – mellyekkel bíra központositá erre. Szegény Prissnitz ellen igen kikeltek 's nem is hitték, hogy vizgyógyintézete soká fennállhasson, mivel az, az ész rendszabályi ellen van. Később még azt is disputálák, hogy Prissnitz is borral él, csak betegeit gyógyitja vizzel. Egy illy borhőstől igen sok furcsa complimenteket kaptam, mellyek olly terhemre valának hogy nem győztem kikerülgetni. (1838. november 19.; 33. old.)

Az egyes típusok megoszlása meglehetősen vegyes, elkülönülésük sem éles, az egyes bejegyzésekben különböző változatokat lehet még találni. Az első típus (a szöveg egyszerű múlt időben kezdődik, majd átvált többnyire elbeszélő múltba) emelkedik ki a többi közül. Ennek egyértelmű előfordulása, legalábbis a bejegyzések kezdő részében, ötven fölött van, a *Napló*ban egyre gyakoribb, az 1843. évi bejegyzésekben már majdnem kizárólagos.

Az elbeszélő múlt eleven, Kölcsey Antónia írásában – bár csökkenő mértékben, de – jórészt következetesen érvényesül a fő funkciója. Az elbeszélő múlt a beszélő (itt a naplóíró) szemtanúságát, episztemikus közvetlenségét fejezi ki, vagyis azt, hogy az elbeszélt múltbeli eseményhez a beszélőnek közvetlen köze van, akár tanúként, akár résztvevőként. Az elbeszélő múlttal megkonstruált mondatok és szövegrészletek erősen szubjektivizáltak, vagyis a beszélő nézőpontját határozottan érvényesítik anélkül, hogy maga a beszélő az elbeszélt jelenetek szereplője lenne. Illetve ha résztvevő a beszélő, a szubjektivizáció mértéke kevésbé jelentős, de mégis észlelhető az olvasó számára, hiszen az E/1. alak eleve szubjektivizált. Az elbeszélő múlthoz képest az egyszerű múlt az objektivizált múltbeli befejezettséget fejezi ki. Mindkét múlt a naplóbejegyzések időbeli referenciakeretében (a bejegyzések állandóan megújuló jelen idejében) kapja meg egymáshoz is viszonyított értelmét, a bejegyzésekbeli jelennel is összekapcsolódva, kifinomult rendszerben. Kölcsey

Antónia a *Napló*ban mindezt az élő, gondos és művelt írás folyamatos tevékenységében, nem teljes következetességgel, de hatékonyan valósítja meg, miközben saját nyelvtudásának, beszédének alakulását is leképezi.

5. Összefoglalás

A magyar múlt idők alakulástörténetében, a 19. század első felének írott nyelvében Kölcsey Antónia *Napló*ja egy jellegzetes típust képvisel: azt, amelyik viszonylag következetesen, bár csökkenő mértékben épít a távolságtartással és tárgyiassággal kezelt múlt és a szemtanúsági múlt közötti különbségre. A szétkülönbözés megmutatkozik a szemtanúságnak és az E/1. alakoknak az elbeszélő múlthoz, a tárgyias konstruálásnak és az E/3. alakoknak az egyszerű múlthoz való (nem kizárólagos) kötődésében. További vizsgálat derítheti ki, hogy ebben milyen szerepe volt Kölcsey Antónia északkeleti anyanyelvjárásának, az ottani nyelvváltozat időkezelésének, több mint kétéves pesti iskoláztatásának. A múlt idők használatának ez a típusa a korszak más megoldásaival együtt értelmezhető árnyaltan. Ezt az összefüggést itt csak jelezni lehet. Például a Kölcsey Antóniával egyidős és hasonló korszakban naplót író Slachta Etelka naplója egész felépítésében más; a bejegyzések jelentékeny részben a napi események felsorolásából állnak, nem feltétlenül gondos vagy természetes írott stílusban, és az elbeszélő múlt használata esetlegesnek tűnik. Tóth Péter szintén ekkor íródott naplója az előző kettőnél hosszabb bejegyzéseket tartalmaz, körülményesebb fogalmazással, valamint a két múlt idő funkcionális megkülönböztetésének rendszeres és nem mindig sikeres kísérletével.

Más szövegtípusok a múlt idők használatában még nagyobb változatosságot és gyakran bizonytalanságot mutatnak.

Források

Kölcsey Antónia Naplója. Bevezetéssel kiadta Kozocsa Sándor. Rózsavölgyi és Társa kiadása, Budapest, 1938.

Kölcsey Antónia Naplója. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982.

Slachta Etelka soproni úrileány naplója 1838–1840. Mediawave alapítvány, Győr, 2014.

Tóth Péter: Napló. 1836–1842. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984.

Hivatkozások

Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert 2006. Introduction. In Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds): *Subjectification. Various paths to subjectivity.* Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 1–13.

Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference.* Mouton de Gruyter, Berlin – New York. xi–xxxiv.

Kugler Nóra 2013. A szubjektivizáltság mutatói. *Magyar Nyelvőr* 137 (1): 8–30.

Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference.* Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 1–28.

Mohay Zsuzsanna 2018. *Múltidő-használat a középmagyar korban. A múlt idők középmagyar kori funkcióinak vizsgálata.* PhD-értekezés. ELTE, Budapest.

J. Soltész Katalin 1957. Az elbeszélő múlt kihalása. *Magyar Nyelv* 53: 127–138.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017a. A múltak átalakulása. Jelentéstani és narratív lehorgonyzó módosulások a magyar múlt időkben a 18. század után. *Magyar Nyelv* 113 (1): 10–26.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017b. Jelentéstan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest. 207–466.

C. Vladár Zsuzsa 2016. *A korai magyar grammatikák.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Cser András

Implikációs viszonyok és jelölő funkció a latin igeragozásban: előtanulmány*

1. Bevezetés

A morfológiaelmélet az elmúlt évtizedekben jól látható módon új irányba fordult. Az 1990-es évekig az elemzések középpontjában a morfológiai összetevők azonosítása és tulajdonságaik (eloszlásuk, alakváltozataik, kombinációs lehetőségeik, kategoriális hovatartozásuk, a rájuk vonatkozó megszorítások) meghatározása állt. Az elmúlt negyedszázadban azonban egyre nagyobb teret nyert a szóalakok mint egészek vizsgálata, amikor is a morfológiai funkciók már nem feltétlenül a szónál kisebb alkotóelemekhez (morfémákhoz vagy morfokhoz) kötődnek, a szóalakok alkotta nagyobb léptékű mintázatok és az alakok között fennálló különféle viszonyok pedig a nyelvtan teljes értékű, sőt, sokszor központi szerveződési szintjeként tűnnek fel. Ezt az irányváltást szokták a Szó és Paradigma nevű modell térnyeréseként leírni (szemben az Elem és Elrendezés, valamint az Elem és Folyamat típusú modellekkel, amelyek a 20. század nagy részében uralkodóak voltak, l. Blevins 2006, 2015, Blevins–Ackermann–Malouf 2017, Rebrus 2019, Matthews 1974, Hockett 1987).

A jelen dolgozat a latin igeragozás hasonló szellemű elemzéséhez kíván mintegy bevezetésül szolgálni. Két kérdést teszünk föl: 1) A latin igék alakjai között milyen erősek az implikációs viszonyok, azaz egy igének egy adott alakjából mekkora bizonyossággal lehet más alakjait kikövetkeztetni? 2) A latin igék alakjai mennyire egyértelműen jelzik kategoriális tulajdonságaikat? A vizsgálat távolról sem kimerítő, még a releváns adatokat sem mutatjuk be – legalábbis nyers formában – a maguk teljességében. Mindazonáltal megmutatjuk, hogy milyen módokon és milyen irányban keressük a választ a fentebb megfogalmazott kérdésekre, és bemutatunk legalább egy meglepő eredményt, ami szokatlan színben tünteti fel a latin morfológia (és fonológia) bizonyos történeti folyamatait.

2. Implikációs viszonyok

Kiindulópontként tekintsük a latin igék kijelentő módú, cselekvő, folyamatos jelen idejű paradigmáját (praesens imperfectum indicativi activi). Általában véve elmondható, hogy az implikációs viszonyok erősen meghatározzák a paradigma struktúráját: számos alakból egyértelműen következik a paradigma összes többi alakja. Ez alól tulajdonképpen két kivétel van. Az egyik az egyes szám első személyű (azaz *ō*-ra végződő) alakok csoportja, itt ugyanis az első igeragozásban fellép egy magánhangzótörlés,[1] konkrétan $\bar{a}+\bar{o} \rightarrow \bar{o}$. Ennek következtében az E/1 igealakok implikációs ereje rendkívüli módon lecsökken,

* A tanulmány az Információs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Elméleti és Kísérletes Nyelvészet (TKP2020-NKA-11) projekt keretében valósult meg.

[1] Ez a klasszikus latinban még szabályos szinkrón fonológiai folyamatnak tekinthető (l. Cser 2020: 112–114).

belőlük egyetlen más igealak sem jósolható meg (pl. E/1 → E/2 viszonylatban: *agō* → *agis* 'hajt', de *amō* → *amās* 'szeret'; *fleō* → *flēs* 'sír', de *meō* → *meās* 'jár').[2] A másik kivételt a heteroklitikus *i*-tövű igék adják, ezek ugyanis alakjaik egy részében az *i*-tövűek, alakjaik egy másik részében a mássalhangzós tövűek mintájára ragozódnak.[3] Példákon bemutatva ez így néz ki:[4]

mássalhangzós tő		**heteroklitikus tő**		***i*-tő**
agō		*faciō*	=	*veniō*
agis	=	*facis*		*venīs*
agit	=	*facit*	=	*venit*
agimus	=	*facimus*		*venīmus*
agitis	=	*facitis*		*venītis*
agunt		*faciunt*	=	*veniunt*
'hajt'		'tesz'		'jön'

Tulajdonképpen ez a heteroklízis az oka annak, hogy az igék imperfectum-tőből képzett alakjai közül semelyik sem alkalmas arra, hogy egyértelműen azonosítsa a ragozási paradigma többi alakját az összes ige esetében. Az *a*- és az *e*-tövűek esetében az E/1 kivételével bármely alak alkalmas volna erre, az *i*-tövűek esetében az E/2, a T/1 és a T/2 bármelyike (érdekes módon egyébként ezek tendenciaszerűen a legritkább igealakok bármely nyelvben, l. lentebb és Cser megj. e.), a mássalhangzós tövűek esetében pedig a T/3; olyan igealak azonban nincs, amely általában bármely ragozási típust egyértelműen azonosítani tudná.[5]

A bővített imperfectum-tőből képzett alakok (futurum és praeteritum indicativi, praesens és praeteritum conjunctivi) esetében a szűken vett paradigmákon belül (tehát a csak számban és személyben különböző alakok között) a megjósolhatóság teljes mértékben fennáll, a közvetlenül az imperfectum-tőből képzett alakokhoz hasonló egybeesések és információvesztés nem fordul elő. Abban azonban, hogy a bővített tövekből képzett alakok és az egyszerű imperfectum-tőből képzettek (vagyis a kijelentő mód jelen ideje) között mennyiben áll fenn ugyanez a viszony, már nem látunk ilyesfajta homogenitást.

Azok az implikációs viszonyok, amelyek a (toldalékolatlan imperfectum-tőből képzett) kijelentő mód jelen idejű alakok felől mutatnak a bővített tövekből képzett alakok

---

[2] Ennek fényében különösen is érdekes, hogy a jelen idejű E/1 alak hagyományosan az igék szótári alakjának része, holott a szótári alak éppen azt a célt szolgálja, hogy segítségével az összes alak képezhető legyen. Az E/1 természetesen azért szerepel az igék *a verbo*-jában, mert a paradigmatikus alakok felsorolása már az ókor óta rögzített sorrendben történik, az E/1 alakkal kezdődően – akár azért, mert a legkevesebb betűvel leírható alak, akár az első személyűség referenciálisan kiugró volta miatt.

[3] Amiket itt heteroklitikus *i*-tövű igéknek nevezünk, azokat hagyományosan – és nyelvtörténetileg indokolhatóan – (rövid) *i*-tövűeknek hívják (*faciō*-típus), míg az általunk „tiszta" vagy „valódi" *i*-tövűeknek nevezettek hagyományos neve (hosszú) *ī*-tövű igék (*veniō*-típus). A *heteroklitikus* megnevezés arra hívja fel a figyelmet, hogy itt – szemben a többi négy típussal (*a*, *e*, mássalhangzós és *i*-tő) – nem önálló ragozási osztályról van szó, hanem olyan igékről, amelyek bizonyos alakjai egybeesnek a mássalhangzós tövűek, míg más alakjaik egybeesnek a valódi *i*-tövűek megfelelő alakjaival, és egyetlen olyan alakjuk sincs, amely ne esne egybe a kettő közül valamelyikkel. Terminológiailag egyébként szokás különbséget tenni mássalhangzós tövű és *u*-tövű igék (pl. *metuō* 'fél') között is, de ez a két csoport egyáltalán nem különbözik egymástól.

[4] A hosszú magánhangzók megrövidülése más magánhangzó vagy szóvégi *t* előtt (l. pl. a *veniō* ragozási sorát) szintén általános fonológiai szabályszerűség (Cser 2020: 115).

[5] Az *ā*-törlés és a heteroklízis okozta bizonytalanság nem zárja ki egymást, l. E/1 → E/2 *faciō* → *facis* 'tesz', *veniō* → *venīs* 'jön', *hiō* → *hiās* 'tátong'.

felé, nagyon hasonlóan működnek az először bemutatott, paradigmán belüli viszonyokhoz. Az E/1 alakokból az *ā*-törlés miatt nem lehet egyértelműen megjósolni a bővített tövekből képzett alakokat; a heteroklitikus igék alakjai pedig azokat a bővített töveket (illetve azokból képzett alakokat) jósolják meg egyértelműen, amelyeknél az egybeesés ugyanolyan irányú. Ez azt jelenti, hogy ahol a heteroklitikus igék az *i*-tövűekkel esnek egybe, ott egyértelműen kikövetkeztethetőek a praesens conjunctivi, a praeteritum és a futurum alakjai (T/3 *agunt* → *agant*, *agēbant*, *agent* 'hajt', de *faciunt* → *faciant*, *faciēbant*, *facient* 'tesz' és *veniunt* → *veniant*, *veniēbant*, *venient* 'jön'), míg ahol a heteroklitikus igék a mássalhangzós tövűekkel esnek egybe, ott a praeteritum conjunctivi következtethető ki egyértelműen (E/2 *agis* → *agerēs* 'hajt', *facis* → *facerēs* 'tesz', de *venīs* → *venīrēs* 'jön').

A fordított irányú implikációs viszonyoknál nagy különbséget látunk az *a*-tövű igék (a legproduktívabb osztály) és az összes többi között. Ha a praeteritum imperfectum alakjait tekintjük, csak az előbbinél végződnek *ābam*, *ābās* stb. szekvenciára, ezek egyértelműen azonosítják a ragozási típust. A többi igénél az alakok végződése *ēbam*, *ēbās* stb., ennek pedig csekélyebb az egyértelműsítő ereje. E/2 alakokkal szemléltetve: *vidēbās* → *vidēs* 'lát', de *dīvidēbās* → *dīvidis* 'oszt', hasonlóképpen *ciēbās* → *ciēs* 'mozdít', *faciēbās* → *facis* 'tesz', *veniēbās* → *venīs* 'jön'. A futurum imperfectum esetében az *a*-tövűeknél, az *e*-tövűeknél és a mássalhangzós tövűeknél egyértelműen kikövetkeztethető az összes alak: *amābis* → *amās* 'szeret', *vidēbis* → *vidēs* 'lát', *agēs* → *agis* 'hajt', a heteroklitikus *i*-tövűek viszont egybeesnek a valódi *i*-tövűekkel: *faciēs* → *facis* 'tesz', de *veniēs* → *venīs* 'jön'.[6] A conjunctivi praesens imperfectum alakjaiból ugyanígy egyértelműen kikövetkeztethető az *a*-tövűek, az *e*-tövűek és a mássalhangzós tövűek összes alakja: *amēs* → *amās* 'szeret', *videās* → *vidēs* 'lát', *agās* → *agis* 'hajt', a heteroklitikus *i*-tövűek pedig itt is egybeesnek a valódi *i*-tövűekkel: *faciās* → *facis* 'tesz', de *veniās* → *venīs* 'jön'. A conjunctivi praeteritum imperfectum alakjaiból egyértelműen kikövetkeztethetők az *a*-tövűek, az *e*-tövűek és az *i*-tövűek: *amārēs* → *amās* 'szeret', *vidērēs* → *vidēs* 'lát', *venīrēs* → *venīs* 'jön', míg a heteroklitikus *i*-tövűek egybeesnek a mássalhangzós tövűekkel: *facerem* → *faciō* 'tesz', de *agerem* → *agō* 'hajt' (E/1).[7]

A latin igék perfectum-tőből képzett alakjai teljesen más jellegű részrendszert alkotnak abban az értelemben, hogy ragozási osztályok itt egyáltalán nem léteznek, ezért bármely ige bármely perfectumi alakjából következik bármely más perfectumi alakja. Az imperfectum-tő és a perfectum-tő viszonya ugyanakkor nem megjósolható,[8] ezért a perfectumi és az imperfectumi alakok között sem állnak fenn erős implikációs viszonyok.

Mindezek az itt leírt viszonyok, amelyek a leíró latin morfológia tényeit egy bizonyos szemszögből ragadják meg, arra világítanak rá, hogy az az igeragozási típus – az *a*-tövű –, amely már a klasszikus korban is a legproduktívabb volt, és amely egyedül volt képes jövevényszavakat igeként integrálni a nyelvbe, egyszersmind a legegyértelműbb implikációs viszonyokat felmutató igeosztály is volt. A morfológiai rendszer későbbi története szempontjából tehát ugyanazzal a „halmozott" előnnyel bírt, mint például a germán nyelvek gyenge igéi.

---

[6] Az egybeesés egészen pontosan az jelenti, hogy csak azok az alakok következtethetők ki egyértelműen, amelyek a kijelentő mód jelen idejű paradigmájában is egybeesnek, tehát E/1 és T/3 *faciam, facient* → *faciō*, *faciunt* és *veniam, venient* → *veniō*, *veniunt*, hiszen itt a jelen időben a heteroklitikus igék az *i*-tövűekkel esnek egybe, továbbá E/3 *aget* → *agit*, *faciet* → *facit, veniet* → *venit*, hiszen itt a magánhangzó-rövidülés miatt az *i*-tövűek és a mássalhangzós tövűek is egybeesnek.

[7] A 6. lábjegyzetben mondottak analógiájára ez azt jelenti, hogy a kijelentő mód jelen idejében is egybeeső alakok egyértelműen kikövetkeztethetők itt is, pl. E/2 *agerēs* → *agis* és *facerēs* → *facis*.

[8] Bizonyos tendenciák ugyanakkor megfigyelhetők a kétféle tő viszonyában, de ezekre itt nem térünk ki; l. Matthews 1974, Meiser 1998, 2003, Aronoff 1994, Steriade 2012.

3. Jelölő funkció az igéknél

Ebben a részben azt a kérdést járjuk körül, hogy az egyes igealakok önmagukban mennyire erősen jelzik igei mivoltukat és a szám/személy kategória aktuális értékét; megfigyeléseket teszünk továbbá arra vonatkozóan, hogy az alaki tulajdonságok milyen összefüggést mutatnak az egyes igealakok gyakoriságával.

Ahogy a dolgozat címében jeleztük, előtanulmány jelleggel, némiképpen spekulatívan fogunk összefüggésekre rámutatni; mindazonáltal bízunk abban, hogy további érdemi gondolkodásra késztető megfigyeléseket tudunk tenni.

Az 1. táblázatban szereplő gyakorisági adatok 22 viszonylag nagy szöveggyakoriságú latin ige[9] alakjainak előfordulásait mutatják. A korpusz, amelyből a számokat nyertük, a *Packard Humanities Institute* latin szövegkorpusza (latin.packhum.org); ez a Kr. u. 200 előtt keletkezett szinte összes szöveget tartalmazza, és a 200 után keletkezetteknek is egy részét. Az adatokból az alábbi táblázatban mindössze az összesített végeredményt közöljük.

1. táblázat
A vizsgált latin igealakok szám/személy szerinti előfordulásai

szám/személy	mennyiség
E/1	9065
E/2	6350
E/3	39 178
T/1	3700
T/2	953
T/3	13 375

A számszerű adatokról kétféle általánosítás tehető: mindhárom személy esetén több van egyes számú, mint többes számú alakból, továbbá mind az egyes, mind a többes számban harmadik személyből van a legtöbb és második személyből a legkevesebb.[10]

A két leggyakoribb, tehát a harmadik személyű igealakok hangalakja abban az értelemben egyedülálló – vagyis jelölő funkciójuk nagyon erős –, hogy más szavak és szóalakok nem végződnek hozzájuk hasonlóan. Kivétel nélkül minden T/3 igealak végén az *-nt* csoport áll, és más szavak soha nem végződnek *-nt*-re. Az E/3 igealakok végén -V*t* áll, mindössze négy rendhagyó ige jelen idejében van *-Ct* (*est* 'van', *ēst* 'eszik', *vult* 'akar',

[9] Ezek a következők: *accipiō* 'kap', *adferō* 'odavisz', *amō* 'szeret', *cōgō* 'kényszerít', *crēdō* 'hisz', *dēbeō* 'kell', *doceō* 'tanít', *efficiō* 'elér', *existimō* 'vél', *gerō* 'hord', *habeō* 'birtokol', *negō* 'tagad', *pōnō* 'tesz', *premō* 'nyom', *quaerō* 'kér', *recipiō* 'kap', *reddō* 'visszaad', *stō* 'áll', *timeō* 'fél', *tradō* 'átad', *vetō* 'tilt'; továbbá a *pōnō* 'tesz' összes igekötős alakja, amelyeket együttesen egy igének vettünk.

[10] A táblázatban látható számok az összes mód- és időbeli alakokat tartalmazzák, de az arányok ugyanezek a kijelentő mód folyamatos jelen idejében is. Itt jegyezzük meg, hogy ez a két általánosítás ugyanígy igaz a több mint egymilliárd szót tartalmazó *Magyar Nemzeti Szövegtár*ban található igealakokra (http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/, vö. Oravecz–Váradi–Sass 2014), sőt, ez utóbbiban a személyek hierarchiája az egyes–többes paraméteren keresztül is érvényesül, azaz többes szám harmadik személyű alakból is több van, mint egyes szám első személyűből, és többes szám első személyű alakból is több van, mint egyes szám második személyűből. Ezeket az adatokat természetesen torzíthatja némiképp az, hogy írott forrásokból származnak, nem az élőbeszédből. Köszönet Rácz Péternek, aki a magyar adatokkal segített.

fert 'hoz', valamint ezek összetett alakjai). Az egyéb *t*-re végződő szavak köre rendkívül korlátozott; lexikális szavak közül mindössze a *caput* 'fej' végződik *t*-re, továbbá a funkciószóknak egy kis csoportja (*et* 'és', *at* 'de', *ut* 'hogy', *quot* 'hány', *tot* 'annyi', valamint a *sīcut* 'ahogy', *aliquot* 'valahány' összetételek). Ebből az következik, hogy a percepció szempontjából a leggyakoribb igealakok igen kiugróak voltak, a hangalakjuk alapján kategóriájuk egyértelműen azonosítható volt mind szófaj, mind a szám/személy jelölés tekintetében.[11]

Ugyanez már nem mondható el a többi igealakról. Az E/1 igealakok vagy *-ō,* vagy *-m* végződést kapnak, hangalakilag ugyanezt találjuk azonban rengeteg névszónál és határozószónál is. Az igealakok szófaját tehát egyáltalán nem azonosítják egyértelműen ezek a végződések. Az igealakok rendszerén belül ugyanakkor teljesen egyértelműek, mert semmilyen más igealakkal nem összetéveszthetők ezek a formák.

A három legritkább alak (E/2, T/1, T/2) egyaránt V*s*-re végződik (E/2 *-ās*, *-ēs*, *-is*, *-īs*, valamint a rendhagyó *es* 'van', *fers* 'hoz' és összetételeik; T/1 *-mus* és T/2 *-tis* minden igealaknál). Ezek a végződések mind nagy számban megtalálhatók az igék szófaján kívül is, elsősorban a névszóknál, kisebb részben a határozószóknál, tehát a kategoriális jelölő funkciójuk az E/1 végződéséhez hasonlóan igen gyenge. Az már érdekesebb kérdés, hogy a konkrét igealakot (szám/személyt) mennyire egyértelműen jelölik. Mivel az E/2 végződése soha nem tartalmaz kerek magánhangzót, a *-mus* teljesen egyértelműen elkülönül a másik két végződéstől. A T/2 *-tis* végződéséről ugyanez már nem mondható el. Mivel formailag ez magában foglal egy E/2 végződéssel azonos szekvenciát (*-is*), elvileg előállhatnának kétértelmű alakok (hasonlóan a magyar *ért-* vagy *párt*-típusú alakokhoz): például a fiktív *+upitis* alak egyaránt lehetne egy mássalhangzós tövű *+upō* (vagy heteroklitikus *+upiō*) ige T/2 alakja vagy egy mássalhangzós tövű *+upitō* (vagy heteroklitikus *+upitiō*) ige E/2 alakja. És itt tehetjük meg apró, de talán mégis érdekes megfigyelésünket: **ilyen igék a latinban egyáltalán nincsenek.**

Szabatosabban megfogalmazva: az E/2 és T/2 közötti kétértelműség olyan igék esetében állhatna elő, amelyeknek az imperfectum-töve *-it-*, *-ēt-*, *-āt-* vagy *-īt-* szekvenciára végződik – beleértve ebbe a heteroklitikus igéket (azaz *-it(i)-*, *-ēt(i)-*, *-āt(i)-*, *-īt(i)-*) is –, ám ilyenek nem léteznek.[12] Sejtésünk szerint ez a megfigyelés egyáltalán nem triviális, két okból sem. Az egyik az, hogy a latinban a *t* rendkívül gyakori mássalhangzó; saját számításaink szerint mind globálisan, mind szó belsejében a második legnagyobb szöveggyakoriságú mássalhangzó, jóval az átlag feletti előfordulással (a számítások részleteihez l. Cser 2020: 186–188). A másik ok az, hogy a hosszú nem kerek magánhangzók és az *i* teljes hiánya ebben a környezetben nem lehet egyszerűen valamilyen különös lexikális adottság; az *i* (és kisebb részben az *ī*) magánhangzók számát ugyanis szó belsejében még növelte is – nem is csekély mértékben – egy a klasszikus kort megelőző hangváltozás. A nyílt szótagi rövid magánhangzók rendszeresen *i*-be neutralizálódtak, az eredeti **aj*, **ej* szekvenciák pedig **ī*-t adtak.[13] Erre a legszemléletesebb, de távolról sem az egyedüli

[11] Abba a kérdésbe most hely hiányában nem megyünk bele, hogy a kategoriális felismerhetőséget nyilván a szóhatárok felismerhetősége is befolyásolja, hiszen a szóvégi mássalhangzó(csoporto)k minden bizonnyal nem voltak megkülönböztethetők a szóbelsejektől. Legyen itt elég annyit megjegyezni, hogy mivel a hangsúly helye a szó végétől számítva automatikus volt a latinban, nyilván komoly szerepet játszhatott a szóalakok határainak azonosításában.

[12] Az egybeesésre egyetlen példánk van, a rendhagyó ragozású *ferō* 'hoz' ige: T/2 *fertis*, vö. E/2 *vertis* 'fordul', ez utóbbi az egyetlen *rt*-tövű ige. A rendhagyóság a *ferō* estében abban áll, hogy a *-tis* előtt nincs magánhangzó.

[13] Leumann (1977: 79–91), Meiser (1998: 67–73), Baldi (2002: 253–256), Adamik (2009: 146–148), Weiss (2009: 116–121), Sen (2015: 80–88).

példákat az igekötős igék adják: *faciō* 'tesz', de *reficiō* 'megjavít', *afficiō* 'érint', *conficiō* 'befejez' és így tovább. Bár ennek a magánhangzó-gyengülésnek a történeti vizsgálata számos kérdést vetett fel már az irodalomban, az alapvető törvényszerűség nemigen vitatható, és joggal várnánk, hogy a V*t(i)*-re végződő igetövek (pl. *petō* 'keres', *metō* 'arat', *quatiō* 'ráz', *patior*[14] 'tűr') számos igekötős alakja gyengült magánhangzót (azaz *it(i)*-t) mutasson. Ezeknek az igéknek azonban a tőmagánhangzója vagy soha nem gyengül (pl. *appetō* 'nyúl vmi után', *dēmetō* 'learat'), vagy egyedülálló, rendhagyó módon gyengül (*concutiō* 'összeráz', *perpetior* 'elszenved').[15]

Bár kifejezett oksági viszonyt nem mernénk határozottan tételezni, és az *e* gyengülése valami oknál fogva nem ritkán elmarad az őt követő konkrét mássalhangzótól függetlenül (szemben az *a*-éval, ami sokkal rendszeresebb), mégiscsak szembeszökő, hogy a fent említett szekvenciák soha nem fordulnak elő igetövek végén, és ez nemcsak mint vélhető (de általunk számszerűen nem ellenőrzött) statisztikai anomália tűnik fel, hanem mint olyan jelenség, amelyre ellenpéldáknak kellett volna létrejönnie diakrón módon, de megmagyarázhatatlan módon nem jöttek létre. Sőt, az egyetlen valódi preklasszikus ellenpélda a klasszikus korra eltűnt: ez a *bītō* 'megy' mássalhangzós tövű ige volt, amely számos igekötős változatban volt használatban még a Kr. e. 3. században (Plautusnál kifejezetten gyakori), és a fentebbi értelemben alakilag valóban kétértelmű lehetett az E/2 alakja: pl. *ābītis* (← *ā*+*bītō*) 'elmész', ugyanakkor *abītis* (← *ab*+*eō*) '(ti) elmentek'. Ez az ige azonban – összes igekötős változatával együtt – a Kr. e. 1. századra teljesen eltűnt a használatból.

4. Összefoglalás

A latin igeragozásra kétféle szempontból vetettünk pillantást ebben a dolgozatban. Az egyik szempont az volt, hogy az alakok között milyen implikációs viszonyok állnak fenn; itt az újdonság igénye nélkül mindössze arra világítottunk rá, hogy a legerősebb implikációs viszonyokat mutató ragozási osztály egyszersmind a legproduktívabbnak bizonyuló típus is volt. A másik szempont az alakok jelölő funkciójának erőssége volt; itt arra mutattunk rá, hogy a harmadik személyű – azaz a leggyakoribb – alakok nemcsak a szám/személy kategóriáját jelölik egyértelműen, hanem igei mivoltukat is, míg a második személyű alakoknál érdekes módon azt látjuk, hogy az elvileg kétértelműségre módot adó alakokat a nyelv kerüli.

Hivatkozások

Adamik Béla 2009. *A latin nyelv története.* Argumentum, Budapest.
Aronoff, Mark 1994. *Morphology by itself.* MIT Press, Cambridge, MA.
Baldi, Philip 2002. *The foundations of Latin*. Gruyter, Berlin – New York.
Blevins, James 2006. Word-based morphology. *Journal of Linguistics* 42: 531–573.
Blevins, James 2015. The minimal sign. In Hippisley, Andrew – Stump, Gregory (eds): *The Cambridge Handbook of Morphology*. Cambridge University Press, Cambridge. 50–69.

[14] A passzív morfológiáról (amelyet a *patior* kizárólagosan mutat, legalábbis a klasszikus korban) ebben a dolgozatban egyáltalán nem ejtünk egyébként szót, de az itt fölmerült kérdés szempontjából a *patior* pontosan ugyanaz a kategória, mint a *quatiō* (azaz *-at(i)* végű tő).

[15] A *concutiō* esetében elvileg fölmerülhetne a labioveláris *(q)u* hatása (Leumann 1977: 90), ilyen hatás azonban a magánhangzó-gyengülésnél nem szokott jelentkezni, vö. **kwajrō* > *(con)quīrō* 'összeszed' és nem ⁺*concūrō* stb.

Blevins, James – Ackermann, Farrell – Malouf, Robert 2017. Word and Paradigm Morphology. In Audring, Jenny – Masini, Francesca (eds): *Oxford Handbook of Morphological Theory*. Oxford University Press, Oxford. 265–284.

Cser, András 2020. *The phonology of Classical Latin*. Wiley–Blackwell, Oxford.

Cser András (megj. e.) *Latin igealakok egymás között.*

Hockett, Charles F. 1987. *Refurbishing our Foundations: Elementary Linguistics from an Advanced Point of View*. John Benjamins, Amsterdam.

Leumann, Manu 1977. *Lateinische Laut- und Formenlehre*. Beck, München.

Matthews, Peter H. 1974. *Morphology: An introduction to the theory of word structure.* Cambridge University Press, Cambridge.

Meiser, Gerhard 1998. *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Meiser, Gerhard 2003. *Veni vidi vici. Die Vorgeschichte des lateinischen Perfektsystems.* Beck, München.

Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In Calzolari et al. (eds): *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC-2014)*. European Language Resources Association. 1719–1723.

Rebrus Péter 2019. A magyar névszói inflexiós rendszer a szó és paradigma modellben. *Nyelvtudományi Közlemények* 115: 109–147.

Sen, Ranjan 2015. *Syllable and segment in Latin*. Oxford University Press, Oxford.

Steriade, Donca 2012. The cycle without containment: Latin perfect stems. Publikálatlan kézirat. http://lingphil.mit.edu/papers/steriade/Steriade2012LatinPerfect.pdf (Utolsó elérés: 2020. dec. 23.)

Weiss, Michael 2009. *Outline of the historical and comparative grammar of Latin*. Beech Stave Press, Ann Arbor, MI.

Szilágyi Imre

A főnévi igeneves kontrollszerkezet egy 14. századi toszkán szövegben és annak latin változatában

1. Bevezetés

Jelen tanulmány célja, hogy egy 14. századi toszkán (pontosabban pisai) szöveg és e szöveg latin modellje alapján bemutassuk azt, hogyan jelenik meg a vizsgált szövegben a kontrollnak nevezett főnévi igeneves szerkezet. Az elemzett toszkán nyelvű szöveg az ismeretlen szerzőjű *Meditationes Vitae Christi* azon szövegvariánsa, mely a Párizsban őrzött, BNF Ital. 115-ként ismert kéziraton alapul, és melynek megalkotása a 14. század második negyedére tehető. A *Meditationes Vitae Christi* (a továbbiakban MVC) egy gazdag, szerteágazó szöveghagyományú középkori korpusz, amely mind toszkán nyelven (a középkorban olasz nyelvről még nem beszélhetünk), mind pedig latin változatban is az érdeklődők és a kutatók rendelkezésére áll. Az MVC-ként ismert szövegkorpusznak több 14. századi, olasz népnyelvű változata ismert; a párizsi kódexben ránk maradt szöveget *Testo maggiore A* néven szokták a filológiai szakirodalomban emlegetni (bővebb információkat a szöveg filológiai aspektusairól l. Falvay 2018 és megj. alatt). Tanulmányunk egyik megjelenés alatt álló munkánkon alapul: annak rövidített és részben átdolgozott változata (Szilágyi megj. alatt).

2. A kontrollszerkezetek tulajdonságainak általános bemutatása

A kontrollszerkezetek bemutatására tekintsük az alábbi két példát:

(1) Piero ha promesso a Francesca [di partecipare alla riunione]
'Piero megígérte Francescának, hogy részt vesz az értekezleten'
(2) Piero ha chiesto a Francesca [di partecipare alla riunione]
'Piero megkérte Francescát, hogy vegyen részt az értekezleten'

Mind (1), mind pedig (2) olyan összetett mondatok, melyek egy főmondatból és egy – példáinkban szögletes zárójellel jelzett – mellékmondatból állnak. Míg a főmondatban mindkét esetben ki van fejezve az alany *(Piero)*, addig a mellékmondatban fonetikailag kifejezett alany nem jelenik meg, ám mindkét esetben feltételezhetünk egy üres alanyi helyet a *di* alárendelő mondatot bevezető elem és a *partecipare* főnévi igenév között. Mindkét esetben a főmondat valamelyik eleme határozza meg, kontrollálja azt, hogyan kell értelmezni a mellékmondat üres alanyát: (1)-ben ez a kontrolláló elem a *Piero* alany, míg (2)-ben az a *Francesca* részeshatározói szerepű összetevő (vagy másképpen indirekt tárgy). Vegyük észre, hogy az (1) és (2) közötti teljes (felszíni) szintaktikai megfelelés ellenére (mindkét mondat egy trivalens, azaz háromargumentumú igét tartalmaz, egy alanyi és egy indirekt tárgyi argumentummal a főmondaton belül és egy tárgyi szerepű alárendelt mondattal) a két mondat értelmezése a mellékmondati üres alany értelmezé-

sének különbségéből eredően teljesen más (további részleteket a kontrollszerkezetek elméletéről l. Graffi 1994: 213–217, az angol szakirodalomban pedig Radford 1988: 313–317).

3. Kontrollszerkezetek a *Meditationes*ben

Mind a mai olaszban (l. Skytte–Salvi 1991), mind pedig abban a nyelvállapotban, amit a szakirodalom „italiano antico"-nak nevez, és ami a 13. századnak, illetve a 14. század egy részének firenzei nyelvét jelenti (ennek a nyelvállapotnak az általános bemutatására l. Salvi 2016, az ezen nyelvállapotban fellelhető kontrollszerkezetekre pedig Egerland 2010), a kontrollszerkezetek meghatározó szerepet töltenek be a főnévi igeneves szerkezeteken belül. Ugyanez érvényes az MVC-re is. Attól függően, hogy melyik elem határozza meg vagy másképpen kontrollálja a főnévi igenév ki nem fejezett alanyát, különféle altípusokat különböztethetünk meg. Vizsgált szövegünkben a leggyakoribb az az eset, amikor a főmondat alanya működik kontrolláló elemként. Az alábbi példák ezt szemléltetik (a szöveg kritikai kiadását l. Dotto–Falvay–Montefusco megj. alatt; a példák után zárójelben található első szám a szövegbeli fejezetre, a második pedig a bekezdésre utal; a példák fordítása sajátunk):

(3) a. … in del mio quore *mi propuosi d'avere* Dio per padre (3, 4)
'… a szívemben elhatároztam, hogy Isten lesz az Atyám'

b. … temecte d'andarvi (13, 3)
'… félt oda menni'

c. Vergognasi lo garçone di prenderli (13, 13)
'A fiú szégyelli elvenni azokat'

d. Oimè, figliuol mio, *non* più *tardare di venire* a me (14, 13)
'Ó, jaj, fiam, ne késlekedjél többet hozzám jönni'

e. Io *ardisco ad dire* che sensa humilità la vergenità di sancta Maria non sarebbe a Dio piaciuta (16, 48)
'Én azt merem mondani, hogy alázatosság nélkül szent Mária szüzessége nem lett volna Istennek kedves'

f. Ma *none intendo di fare* così da qui innanti (18, 2)
'De nem áll szándékomban mostantól kezdve így csinálni'

g. … essere pacifico ti studia (28, 27)
'… törekedjél arra, hogy békés legyél'

Az MVC latin nyelvű szövegváltozatában (aminek a kritikai kiadását l. Stallings-Taney (ed.) 1997) a fent bemutatott mind a hét toszkán nyelvű példának kontrollszerkezet a megfelelője. Az alábbiakban megadjuk (3a–g) latin megfelelőit:

(3) a' … *statui* in corde meo *habere* Deum in patrem

b' … timuit illo ire

c' Verecundatur puer accipere

d' O fili mi, *ne tardes redire* ad me

e' … sine humilitate, *audeo dicere*, nec uirginitas Mariae placuisset

f' Sed *non* sic deinceps *facere intendo*

g' … esse pacificus studeas

Szilágyi 2010-ben összefoglaltuk a (klasszikus) latin kontrollszerkezetek legfontosabb tulajdonságait. Olyan főmondati igék esetében figyelhetünk meg a latinban alanyi kontrollt, amelyek szemantikailag egy jól körülhatárolható csoportba tartoznak: az alany szándékát, akaratát vagy az alanynak valamilyen képességét fejezik ki egy olyan esemény/cselekvés kapcsán, ami csak ugyanazon alany vonatkozásában mehet végbe (azaz ezen igék esetében a főmondat és a mellékmondat alanya kötelezően koreferens). A fenti példák latin igéi (*statuo* 'elhatároz', *timeo* 'fél', *verecundor* 'szégyell', *tardo* 'késlekedik', *audeo* 'merészel', *intendo* 'szándékozik' és *studeo* 'törekszik') mind ebbe a szemantikai csoportba tartoznak. Ezzel szemben, ha a latint összehasonlítjuk például a modern olasszal, akkor észrevehetjük, hogy utóbbi kontrollszerkezeteiben tágabb strukturális lehetőségek vannak, amint azt az alábbi (4a, b) példapár mutatja:

(4) a. Marco dice di essere andato a Roma
'Marco azt mondja, hogy Rómába ment'
b. Marco dice che la ragazza è andata a Roma
'Marco azt mondja, hogy a lány Rómába ment'

Az olasz *dire* 'mond' ige nem tartozik azon szemantikai csoportba, amelyet a latin alanyi kontrolligék kapcsán bemutattunk, ugyanis lehet vele szerkeszteni mind (4a) típusú mondatokat, abban az esetben, ha a kontrollszerkezetben a főmondat alanya koreferens a mellékmondat ki nem fejezett alanyával, mind (4b) típusúakat, abban az esetben, ha a fő- és a mellékmondat alanya különböző, és ragozott igés mellékmondatunk van. A fenti két olasz mondatnak a (klasszikus) latinban nem kontrollszerkezet felel meg, hanem a latin szintaxis leggyakoribb szerkezete, az accusativus cum infinitivo (=AcI), mint ahogyan azt az alábbi (5a) és (5b) példákkal szemléltetjük (a példákban dőlttel jeleztük a tárgyesetben lévő elemet és a főnévi igenevet):

(5) a. Marcus dicit *se* Romam *ivisse*
b. Marcus dicit *puellam* Romam *ivisse*

Cecchetto–Oniga 2004 szerint a latin kontrollszerkezetekben a főnévi igenév ki nem fejezett alanya örököl a főmondati kontrollálótól bizonyos grammatikai jegyeket, többek között az esetet. A (3g') mondat esetében ennek a megnyilvánulását vehetjük észre, ugyanis a *pacificus* melléknév egyes szám alanyesetű alakban szerepel, ugyanúgy, mint ahogyan a főmondati *studeo* ige ki nem fejezett alanya.

Mind a mai olaszra, mind pedig a középkori nyelvállapotra jellemző (vö. Skytte–Salvi 1991, ill. Egerland 2010), hogy nem csak alanyi kontroll lehetséges. Ez érvényes az MVC-re is. Az alábbi mondatokban a főmondat indirekt tárgya a kontrolláló elem:

(6) a. Signore, *a la vostra maestade piacque di fare* la nobile e rationabile creatura, ciò è l'omo (1, 3)
'Uram, a te fenségednek úgy tetszett, hogy megalkossa a nemes és értelmes élőlényt, azaz az embert'
b. … colui che vive spiritualmente non si meravigli s'alcuna volta con mente arida rimanendo *li pare essere abandonato da Dio* (14, 23)
'… az, aki Lélek szerint él, ne csodálkozzon, ha néha, amikor szelleme terméketlen marad, úgy tűnik számára, hogy Isten elhagyta'
c. Infine a ttanto che tu non sè pervenuto ad questo grado, *non ti paia avere facto alcuna cosa* (15, 14)
'Egészen addig, ameddig nem jutottál el erre a szintre, ne tűnjön úgy számodra, hogy valamit is tettél'

d. Dunqua abbi compassione a llei, *a la quale così conviene* co le suoie mane *operare e llavorare* (15, 40)
'Tehát légy együttérző vele, akinek így a saját kezével kell tevékenykednie és dolgoznia'

e. … in Iesu Cristo è ciò che *conviene alli homini di ricevere e d'avere* (36, 33)
'Jézus Krisztusban van az, amit az embereknek kapniuk és birtokolniuk kell'

Vessük össze ezeket a toszkán példákat a latin szövegben találhatóakkal:

(6) a' Domine *placuit maiestati tue* nobilem et racionalem creaturam, scilicet hominem […] *facere*

b' … qui spiritualiter uiuit non miretur si aliquando mente arida remanens, *uidetur sibi derelictum se esse a Deo*

c' Usque igitur quo peruenias ad hunc gradum, *nichil uideatur tibi fecisse*

d' Compatere igitur sibi *quam* sic suis manibus *operari et laborare oportebat*

e' … ibi denique quidquid *accipere uel habere omnibus expedit*

A fentebbi latin példák két szerkezeti altípusba sorolhatók. A (6a'), (6c') és (6e') mondatok esetében a toszkán példákhoz hasonlóan olyan kontrollszerkezetekről beszélhetünk, ahol a kontrolláló elem egy részes esetben lévő összetevő (vagy indirekt tárgy): a *maiestati tue*, a *tibi*, illetve az *omnibus*. Ezzel szemben a (6b') és a (6d') példákat AcI szerkezetként elemezhetjük. Ennek az az alapja, hogy (6b')-ben ott látjuk a *se* tárgyesetű névmást (vö. 5a), (6d')-ben pedig a szintén tárgyesetben álló *quam* vonatkozó névmást. Ha ebben a két példában kontrollszerkezetről lenne szó, akkor a *se* elem nem jelenne meg, illetve a *quam* tárgyesetű elem helyett a részes esetű *cui* lenne a mondatban.

Alanyi és indirekt tárgyi kontrollszerkezeteken kívül vannak olyan esetek is, amikor egy tárgyi összetevő a kontrolláló elem. Az alábbi példák ezt szemléltetik:

(7) a. … non si dice ch'ei creasse cibi, ma che *mandó li disciepuli* in de la cità *ad accatare* (17, 33)
'… nem azt mondják róla, hogy ételt teremtett, hanem hogy elküldte a tanítványait a városba élelmet szerezni'

b. … lo Signor Iesu *constrinse li discipuli d'intrare* in de la nave (36, 2)
'… Jézus urunk rávette a tanítványait, hogy szálljanak be a hajóba'

c. Et anco riponendosi ad mensa, *conforta loro ad sequitare* lo suo exemplo (73, 34)
'És ezen felül, amikor asztalhoz ül, arra buzdítja őket, hogy kövessék a példáját'

Ismét vessük össze a fentebbi középkori toszkán mondatokat a latin megfelelőikkel:

(7) a' … non dicitur quod creauit cibos, sed quod *misit discipulos* in ciuitatem *ad querendum eos*

b' Dominus Iesus *coegit discipulos intrare* nauem

c' … et iterum recumbens *eos ad suum exemplum imitandum confortat*

Azt tapasztaljuk, hogy az indirekt tárgyi kontrollhoz hasonlóan a latin szövegben itt is csak néha fordul elő kontrollszerkezet. Ilyen a (7b') példa, melyben a *discipulos* többes számú tárgyesetű elem az *intrare* főnévi igenév ki nem fejezett alanyának a kontrollálója. De miért nem mondjuk azt, hogy ilyen esetben egy AcI szerkezettel van dolgunk?

Szilágyi 2010-ben (Bolkestein 1976 alapján) összefoglaltuk, hogy milyen szintaktikai kritériumok mentén lehet a latinban a két szerkezet, a kontroll és az AcI között különbséget tenni. Ennek az a lényege, hogy (7b')-ben a *discipulos* szemantikai kapcsolatban van a *coego* igével, aminek az argumentuma, ez pedig az AcI szerkezetre nem jellemző.

Ami a (7a') és (7c') példákat illeti, ezekben nem kontrollszerkezet van, hanem egy gerundium/gerundivum *(ad querendum eos / ad suum exemplum imitandum)*.

A kontrollszerkezetek bemutatásának befejezésére tekintsük az alábbi két példát:

(8) a. La tersa fu l'umilità profonda, che *non si negó d'essere cane* (37, 7)
'Harmadszor ott volt a végtelen alázata, mivel nem tagadta, hogy (ő) egy kutya (hitvány ember)'

b. … dubbio so che cci è certamente se elli *si stimano di ritenere* la pietade con queste cotai cose, ma ad me pare ch'elli 'abbiano gittata molto da la lunga (44, 75)
'… erősen kétlem, vajon azt gondolják-e, hogy ily módon megőrzik a jámborságukat, de nekem úgy tűnik, hogy ezt messzire eldobták'

A (8a, b) példák szintaktikai érdekessége az, hogy annak ellenére, hogy bennük a főmondat és a mellékmondat alanya koreferens, utóbbi mégis kifejezésre kerül a *si* tárgyesetű visszaható névmás segítségével. Azaz ezeknek a példáknak olyan a szerkezete, mint az AcI-nek (a középkori toszkán nyelvben megmutatkozó AcI szerkezetről l. Szilágyi 2002 és 2014). Ugyanakkor a példákban megjelenik a *di* alárendelő mondatot bevezető elem is, a (8a)-ban a rövidebb, *d'* alakban, ami tipikusan kontrollszerkezetekben fordul elő, AcI-ben nem. Úgy gondoljuk, hogy a (8a, b) esetében vegyes szerkezetekkel van dolgunk, amik a kontroll és az AcI ötvöződésének tűnnek, és ezeknek a szerkezeteknek a felbukkanását azzal magyarázhatjuk, hogy a toszkán szöveg megalkotóját befolyásolta mind a saját anyanyelvi kompetenciája, mely a kontrollszerkezet irányába terelte, mind pedig a latin mondatszerkezet, mely viszont az AcI felé irányította (ennek a problematikának a részletesebb kifejtését a szövegben megjelenő műveltető szerkezet kapcsán l. Szilágyi megj. e.). Vegyük észre ugyanis, hogy – mint ahogyan azt az alábbi példák szemléltetik – (8a, b)-nek a latin szövegben AcI felel meg:

(8) a' Tercia fuit humilitas profunda, nam *nec negauit se canem* […] *reputari*

b' … haud scio sane an *se aestiment pietatem retinere*, cum huiusmodi mihi uidentur et longius abiecisse

4. Összegzés

Ebben a tanulmányban a kontrollszerkezeteket elemeztük a *Meditationes Vitae Christi* azon szövegváltozatában, melyet a BNF Ital. 115 jelzésű kézirat őrzött meg számunkra. A toszkán példákat rendre összevetettük a szöveg latin változatának példáival.

Különféle altípusokat különböztettünk meg aszerint, hogy a főmondat milyen funkciójú eleme viselkedik kontrollálóként. A leggyakoribb eset az, amikor a főmondat alanya kontrollál, kisebb számban azonban előfordulnak indirekt tárgyi, illetve tárgyi kontrollra is példák. Azt tapasztaltuk, hogy amikor a toszkán szövegben alanyi kontroll van, a latin szövegben is ugyanez a helyzet. Ellenben abban az esetben, amikor a toszkán szövegben az indirekt tárgyi vagy a tárgyi funkciójú elem kontrollál, a latin szövegben csak részben találunk kontrollszerkezetet.

Az elemzés kapcsán többször is felmerült egy másik fontos főnévi igeneves szerkezet, az accusativus cum infinitivo (AcI). Elemzésünk végén láttuk, hogy vannak olyan toszkán példák, amelyek vegyesek, abban az értelemben, hogy szintaktikai megformáltságukban mutatják mind a kontrollszerkezetek, mind pedig az AcI bizonyos jegyeit. Ezeknek a példáknak a latinban egy tiszta AcI felel meg. Ezt a jelenséget úgy magyaráztuk, hogy a toszkán szöveg megalkotója a latin szövegből indult ki, de a saját anyanyelvi kompetenciája is befolyásolta.

Forrás

MVC = *Meditationes Vitae Christi.* A 14. század második negyede. Kézirat. BnF Ital. 115. *Testo maggiore A* szövegvariáns. Bibliothèque nationale de France, Paris.

Hivatkozások

Bolkestein, Alide Machtelt 1976. A.c.i. and ut-clauses with verba dicendi in Latin. *Glotta* 54: 263–291.

Cecchetto, Carlo – Oniga, Renato 2004. A Challange to Null Case Theory. *Linguistic Inquiry* 35: 141–149.

Dotto, Diego – Falvay, Dávid – Montefusco, Antonio megj. alatt. *Le „Meditationes vitæ Christi" in volgare. Con l'edizione del Ms. Ital. 115. della BnF di Parigi,* Edizioni Ca' Foscari, Venezia.

Egerland, Verner 2010. Frasi subordinate all'infinito (2.1.). In Salvi, Giampaolo – Renzi, Lorenzo (a cura di): *Grammatica dell'italiano antico.* Il Mulino, Bologna. 817–828.

Falvay, Dávid 2018. Origine bilingue, composizione orale o traduzione? Il manoscritto parigino delle Meditationes Vitae Christi. In Milazzo, Vincenza – Scorza Barcellona, Francesco (a cura di): *Bilinguismo e scritture agiografiche: Raccolta di studi.* Viella, Roma. 189–205.

Falvay, Dávid megj. alatt. A Text with Images. The Paris Manuscript of the Meditationes. In Holly, Flora – Tóth, Peter (eds): *The* Meditationes Vitae Christi *Reconsidered: New Perspectives on Text and Image.* Megj. alatt. Brepols, Turnhout.

Graffi, Giorgio 1994. *Sintassi*. Il Mulino, Bologna.

Radford, Andrew 1988. *Transformational Grammar*. Cambridge University Press, Cambridge.

Salvi, Giampaolo 2016. Sintassi dell'italiano antico. In Lubello, Sergio (ed.): *Manuale di linguistica italiana*. De Gruyter, Berlin. 62–89.

Skytte, Gunver – Salvi, Giampaolo 1991. Frasi subordinate all'infinito. In Renzi, Lorenzo – Salvi, Giampaolo (a cura di): *Grande grammatica italiana di consultazione*. Vol. 2. Il Mulino, Bologna. 497–513.

Stallings-Taney, Mary (ed.) 1997. Iohannes de Caulibus: *Meditaciones vite Christi olim S. Bonaventurae attributae.* Brepols, Turnhout.

Szilágyi, Imre 2002. La costruzione dotta di accusativo con l'infinito nel dialetto toscano del tardo medioevo. In Tima Renáta (szerk.): *Kapcsolatok. Tanulmányok Jászay Magda tiszteletére*. Íbisz, Budapest. 100–107.

Szilágyi, Imre 2010. AcI e controllo in latino classico con considerazione dei fenomeni paralleli dell'italiano moderno. *Rivista Italiana di Linguistica e di Dialettologia* (RILD) 12: 127–149.

Szilágyi, Imre 2014. Costruzioni all'infinito ne *Il principe* di Niccolò Machiavelli. In Fábián Zsuzsanna – Szijj Ildikó – Szilágyi Imre – Déri Balázs (szerk.): *GPS 60°. Köszöntő kötet Giampaolo Salvi 60. születésnapjára. Studi di linguistica neolatina per i 60 anni di Giampaolo Salvi.* ELTE BTK Romanisztikai Intézet, Budapest. 187–198.

Szilágyi, Imre megj. alatt. Costrutti a controllo e accusativo con l'infinito nella versione delle *Meditationes Vitae Christi* trasmessa dal ms. BNF Ital. 115. Közlésre elfogadva a *Lingue Antiche e Moderne* szakfolyóiratban.

Szilágyi, Imre megj. e. La costruzione fattitiva nella versione delle *Meditationes Vitae Christi* trasmessa dal ms. BNF Ital. 115.

Koltai Kornélia

Egy 17. századi héber *carmen* bemutatása − a *carmens*zerző héber grammatikája tükrében*

1. Bevezető gondolatok

A 17. századi, magyar protestáns peregrinusok által írott héber *carmina gratulatoria*-korpusznak fontos részét alkotják azok az üdvözlőversek, amelyek szerzői egyúttal grammatikaírói tevékenységet is folytattak. Kismarjai Veszelin Pál is e csoporthoz tartozott, igaz, héber nyelvtanát tizennyolc évvel a héber költemény megírása után készítette el.[1]

Tanulmányomban az 1625-ben publikált héber költeményt filológiai-nyelvtani szempontból elemzem, s különösen is arra a kérdésre keresem a választ, hogy a szerző 1643-as nyelvtanában lefektetett elméleti tézisek és grammatikaszemlélet mennyiben érhető tetten a közel két évtizeddel korábbi gyakorlatában. A 17. századi héber grammatikairodalom kérdéskörével C. Vladár Zsuzsa munkássága előtt szeretnék tisztelegni, akivel éveken át dolgoztunk együtt a magyar grammatikairodalom kiadásain, magam a héber nyelvtani analógiák értelmezéséhez lettem a projekt munkálataiba bevonva, s nyertem Zsuzsa jóvoltából egy addig ismeretlen világba betekintést. Köszönöm neki, s kívánok még sok-sok, munkával teli évtizedet − születésnapján, e jeles évfordulón!

2. A *carmen* szerzőjének és címzettjének életéről, tanulmányairól[2]

Kismarjai Veszelin Pál előnevéből arra következtethetünk, hogy Kismarjában, Bihar megyében született, a pontos időpontról azonban nincs tudomásunk. Református teológusnak tanult, majd itthoni stúdiumai után − a kor szokásainak megfelelően − külföldi tanulmányútra indult. 1622-ben az oderafrankfurti egyetemre,[3] majd két évvel később, 1624-ben a brémai egyetemre iratkozott be.[4] Besenyei F. Mihállyal, hacsak addig nem, már Oderafrankfurtban megismerkedhetett, aki szintén 1622 folyamán kezdte meg itt tanulmányait,[5] és Kismarjaival egyidőben, 1624-ben tette át székhelyét Brémába.[6]

---

*Jelen tanulmány a *Magyar peregrinusok héber köszöntőversei a 17. században* című, NKFIH K 125486. sz. projekthez kapcsolódik (vezető: Zsengellér József, munkatársak: Biró Tamás, Götz Andrea, Juhász Szandra, Koltai Kornélia).

[1] Komáromi Csipkés György mellett, akinek héber nyelvtana latin nyelven 1654-ben, Utrechtben, *Schola Hebraica* címmel jelent meg. Nyelvtanírói munkássága Komárominak kiemelkedő, latinul magyar és angol nyelvtant is írt. Előbbi a *Hungaria Illustrata* címet viseli, és 1655-ben, Utrechtben jelent meg. Modern magyar nyelvű fordítása és tanulmányokkal kiegészített publikálása ünnepeltünk érdeme, vö. C. Vladár 2008. Az *Anglicum Spicilegium* című grammatikája 1664-ből való, és Debrecenben jelent meg.

[2] Az életrajzi adatokhoz l. Zoványi 1977[3]: 306, 1462.

[3] Vö. továbbá Szögi 2011: 95.

[4] Jóllehet Zoványi (1977[3]: 1462) szerint 1625-be ment a brémai egyetemre, de a dokumentumok az egy évvel korábbi beiratkozási dátumról tanúskodnak, vö. Szögi 2011: 379. További dokumentumokon alapuló szakirodalmi alátámasztása az 1624 nyarától kezdődő brémai tartózkodásnak: Gömöri 1988: 194.

[5] NB: Zoványi (1977[3]: 306) 1623-as dátumot ad meg, a beiratkozási dokumentumok alapján azonban 1622. a helyes dátum, l. Szögi 2011: 95, valamint Szabó−Tonk 1992: 188.

[6] Zoványi (1977[3]: 306) ismételten csak az 1625-ös dátumot említi. Szögi (2011: 379) szerint azon-

1625-ben tehát mindkét fiatal a brémai egyetemen hallgatott teológiát. Még ez évben Besenyei megírta és megvédte a *De gratuita justificatione nostri coram Deo* című disputációját, amelynek alkalmából − szintén a korban uralkodó divat szerint − Kismarjai (az alább vizsgálandó) héber nyelvű *carmen*nel is köszöntötte.[7]

A brémai tanulmányok után mindkét fiatal hazatért. Kismarjai nagyobb tudományos karriert futott be társánál, a nagyváradi és nagykárolyi lelkészi-tanári hivatal után 1629-ben Debrecenbe került, a Debreceni Kollégium keletinyelvek-tanárává nevezték ki. Latin nyelvű héber nyelvtanát *Brevis institutio ad cognitionem lingvae hebraicae* címmel, Franekerben, 1643-ban jelentette meg.[8] A nyelvtanhoz Coccejus írt előszót,[9] tehát a szerző nyíltan felvállalta elköteleződését a coccejanizmus teológiai irányzata mellett, Coccejus pedig nyílt támogatásáról biztosította őt.[10] Kismarjai több teológiai tárgyú művet, valamint üdvözlőverset is alkotott, jóllehet héber nyelvű már nem akadt köztük. Debrecenben, 1645 tavaszán hunyt el.

Besenyeiről csak annyi információt tudunk, hogy 1632-ben Biharnagybajomban papi szolgálatot látott el. Halálának helyéről, idejéről − csakúgy, mint születéséről − nem maradt fenn dokumentum.[11]

3. A *carmen*ről

Az RMK III. 1372 / DNK: RMK 1498 jelzetű, Kismarjai által írt *carmen* önmagában alkotja a brémai korpuszt, ugyanis más 17. századi köszöntővers magyar protestáns peregrinus tollából, illetve magyar protestáns peregrinusnak címezve − eddigi tudomásunk szerint legalábbis − nem keletkezett Brémában.

A *carmen* lelőhelye a Szászvárosi Református Gimnázium, a kutatócsoport számára a szkennelt-digitalizált változata érhető el.

Kismarjai Veszelin Pál több héber verset nem írt, és neki sem írtak egyet sem, ugyanakkor fia egy leideni *carmen* címzettje lett, mintegy 30 évvel apja *carmen*ének publikálását követően.[12]

A *carmen* jól olvasható, a betűk szedése szép, tipográfiai értelemben a szöveg esztétikusnak mondható. Az értelmezést továbbá megkönnyíti, hogy a textus nemcsak mássalhangzókat tartalmaz, hanem pontozott, azaz magánhangzókkal is el van látva.[13]

---

ban az egyetemi beiratkozás dátuma: 1624. Ugyanez év április 8-ai időpontot jelölik meg a brémai tartózkodás kezdőpontjaként (Szabó−Tonk 1992: 188).

[7] A nyomtatványban héber nyelvű üdvözlőverse mellett latin nyelvű üdvözlőverse is helyet kapott.

[8] Vö. Strbik 1999: 42, 94–95.

[9] Johannes Coccejus (Koch, 1603−1669) német származású németalföldi teológus volt, aki a 17. század első felében a franekeri egyetemen, majd 1650-től a leideni egyetemen oktatott. Ő alapította a protestáns magyar diákok körében is nagy népszerűségnek örvendő, *coccejanizmus* néven ismertté vált teológiai irányzatot, amely nagy hangsúlyt helyezett az Isten–ember közti kapcsolatra, a szövetség emberi részről történő kegyes megélésére, a hit érzelmi alapú gyakorlására.

[10] Gömöri szerint Kismarjainak a Coccejus-albumba írt bejegyzése (Bréma, 1625) nemcsak a diák és oktatója (feltehetőleg segédtanára) formális kapcsolatáról árulkodik, hanem a kettejük közt kialakult szorosabb, emberi kapcsolatról is. Barátságuk jeleként értékeli Coccejus előszavát is 1643-ból, abból az időből, mikor Coccejus már Franekerben volt tanár (l. Gömöri 1988: 194). Az előszóval kapcsolatban ír Postma (2010: 123).

[11] Bár neve mellett az *Ung*. jelző szerepel, erdélyi származásúnak tekintik, és a kora újkori erdélyi peregrinusaink közé sorolják (Szabó−Tonk 1992: 188). Születési helyeként Szögi (2011: 95, 379) a „Bessenerius”-t, igaz ugyan, hogy kérdőjelesen, de Besenyővel azonosítja.

[12] Vö. RMK III. 1844, DNK: RMK 1166; Zsengellér József katalógusában a Leiden 7. számot viseli (vö. Zsengellér 2012: 348). A *carmen*t Diószegi Kalmár Pál írta Kismarjai V. Pálhoz, a *Disputationum ex Philosophia selectarum, Voluminis secundi, Vigesima-Octava* című disputációja alkalmából. A vers kiadását, fordítását, elemzését l. Koltai 2020b: 235−243.

[13] A korpusz egészét tekintve kisebbségben vannak a magánhangzókkal ellátott, pontozott versek.

Mivel bibliai szövegrészből, citátumokból is építkezik, a bibliai szöveghelyekre lábjegyzetben teszek utalást, és ugyanitt az idézeteket is közlöm. Később rövid összefoglalás keretében térek ki a bibliai versek választására és felhasználásuk módjára.

Nézzük tehát magát a *carmen*t!

4. A *carmen*: betűhív átírás

שִׁיר חֲרוּזִי

לַבָּחוּר חִכּוֹ מַמְתַּקִּים וְכֻלּוֹ מַחֲמַדִּים[14] אֲשֶׁר יָשִׁיב דְּבָרָיו לַחֲבֵרָיו שֶׁיִּתְוַכְּחוּ[15] עִמּוֹ בְּבֵית הַמִּדְרָשׁ וְחָכָם

חָשׁוּבוֹהֶ בְכָל-אֲשֶׁר יִפְנֶה הַמַּשְׁכִּיל[16]

מִיכָאֵל בֶּשְׁנִי.

הָאִישׁ אֲשֶׁר[17] חָפֵץ אֹרֶךְ שְׁנֵי חַיָּיו[18]

הוּא בֶאֱמוּנָה עֹשֶׂה כֵן עֲלִילוֹתָיו:

הַהוּא אֱלֹהִים רָחַם בֶּאֱמוּנָתוֹ

גֹּאֵל אֲנָשִׁים תָּפַשׂ בֶּאֱמוּנָתוֹ:

צַדִּיק יְהִי עַל מֵי נַחַת אֱמֶת יִקְרַב

כָּל-מַאֲמִין הוּא יַזְהִירָה כְמוֹ לַהַב:

גַּם מוּת יְשָׁרִים יָמוּת שֶׁכְּבוֹד טוֹבִים

תִּהְיֶה צְרוּרָה נַפְשׁוֹ בִצְרוֹר חַיִּים:[19]

יִהְיֶה כְעֵץ שָׁתוּל אֵצֶל שְׂפַת מַיִם[20]

תַּזְהִיר לְעוֹלָם צִדְקָתוֹ בְשָׁמַיִם:

יַסְתִּיר יְהוָֹה אוֹתוֹ טוֹב בְּצֵל גַּפָּיו

עֻזּוֹ וּמִגְדָּלוֹ[21] יִהְיֶה וְגִיל חַיָּיו:

---

[14] Mindjárt a feliratban felfedezhetjük az Énekek éneke egy részletét, amelyet a címzett megszólításával egészít ki a szerző. Vö. Énekek 5,16a: חִכּוֹ מַמְתַקִּים וְכֻלּוֹ מַחֲמַדִּים.

[15] Ez az ige ebben az igetörzsben *(hitpa'él)* csak Mikeás könyve egy részletében fordul elő a Héber Biblia korpuszában, a Mi. 6,2 utolsó szavaként, ugyanakkor nem úgy, mint itt, többes számban, hanem a bibliai mondategység alanyával egyeztetve: egyes számban.

[16] A feliratban helytelenül van jelölve a ש diakritikus pontja, a helyes alak הַמַּשְׂכִּיל lenne (magyarán az *sz* fonéma fel lett cserélve az *s* fonémával). A felirat kis kiegészítéssel, egy prepozíció megváltoztatásával és egy szófajváltással a Péld. 17,8b-re megy vissza: אָל־כֹּל־אֲשֶׁר יִפְנֶה יַשְׂכִּיל:.

[17] A vers kezdő szavai rendkívüli módon emlékeztetnek a Zsoltárok könyve nyitányára. A Zsolt. 1,1 első szavai ugyanis: אַשְׁרֵי־הָאִישׁ אֲשֶׁר. Az idézett héber bibliai szövegek forrása: BHS 1990[4].

[18] Ismét a *Példabeszédek könyvé*nek egy részlete elevenedik meg, konkrétan a Péld. 3,2a-ból láthatunk néhány kifejezést, némiképp módosítva, kihagyva egy-egy szót és megváltoztatva a nyelvtani formát, vö. כִּי אֹרֶךְ יָמִים וּשְׁנוֹת חַיִּים.

[19] Sírkövekre írott szöveg, amely szintén a Bibliára vezethető vissza. Kismarjai ismét kisebb változtatást hajt végre: a birtokos szuffixum beiktatásával, valamint a létige aspektusának módosításával aktualizálja az 1Sám. 25,29a-ban található bibliai szöveget: וַיָּקָם אָדָם לִרְדֹּפְךָ וּלְבַקֵּשׁ אֶת־נַפְשֶׁךָ וְהָיְתָה נֶפֶשׁ אֲדֹנִי צְרוּרָה בִּצְרוֹר הַחַיִּים

[20] A felhasznált, parafrazált citátum szintén az első zsoltárból, valamint Jeremiás egy részletéből származik: Zsolt. 1,3a: וְהָיָה כְּעֵץ שָׁתוּל עַל־פַּלְגֵי מַיִם, és Jer 17,8a: וְהָיָה כְּעֵץ שָׁתוּל עַל־מַיִם.

[21] A szerző a két hasonló jelentésű szó (szinonima) használatával a már-már állandósult összetételként megjelenő bibliai formulát idézi, melynek előfordulási helye a Péld. 18,10a: מִגְדַּל־עֹז שֵׁם יְהוָה, valamint a Zsolt. 61,4: כִּי־הָיִית מַחְסֶה לִי מִגְדַּל־עֹז מִפְּנֵי אוֹיֵב:. A bibliai szöveghelyeken azonban a főnevek nincsenek ellátva birtokos szuffixumokkal, tehát Kismarjai ismét szabadon, dinamikusan bánik a bibliai nyersanyaggal.

אַתָּה יְדִידִי מִיכָאֵל בְּלִמּוּדִים
דֶּרֶךְ צְדָקָה לִמַּדְתָּ יְקַר טוֹבִים:
יֵז עַצְמְךָ חֵן יָהּ. לֵךְ עוֹד כְּבוֹדֶךָ
כָּכָה וְשֵׁם יָרוֹם . יִפְרַח שְׁלוֹמֶךָ:[22]

5. A *carmen* fordítása

A fordításban a szó szerinti megfeleltetés elvét követem, amelynek veszteséges következménye, hogy több héber verstani tényezőt-jellemzőt figyelmen kívül kell hagynom (rím, ütemhangsúlyos verselés). A két nyelvi rendszer eltéréséből adódó kötelező átváltásokat, például a plusz névelőhasználatot vagy a kötőszót, illetve a vonatkozó névmási kiegészítést kerek zárójelek között adom meg, az alternatív alakokat pedig perjelek mentén tüntetem fel.[23]

A Kismarjai által többnyire parafrazált bibliai citátumokat ezúttal táblázatban teszem közzé, a magyarra átültetett vers alatt (1. táblázat). Magában a *carmen*ben dőlt betűvel jelzem a Bibliából merített idézeteket, citátumokat, az intertextualitást, és nem egyszer a bibliai versek esetében is dőlt betűs kiemeléssel élek. A magyar bibliai szöveg a RÚF 2014 tolmácsolásában szólal meg, ezért előfordul, hogy a vonatkozó részek nem teljesen egyeznek szóválasztásukban, szórendjükben stb.

A fordítás szempontjából problematikus részekhez fűzött megjegyzéseimet, valamint a fordítási megoldásaimmal kapcsolatos magyarázatokat lábjegyzetben dokumentálom. A nyelvi, nyelvtani észrevételeket azonban önálló alfejezet keretében fogom kifejteni.[24]

Rímes/*gyöngysoromnak*/[25] ének

Az ifjúnak, *ínye édes, és mindene / egész lénye gyönyörűséges*, aki szavaival megválaszol a barátjainak, akik vitatkoznak vele a tanházban, és bölcs mindenben, *ami felé fordul, okosságot mutat,* és a fontos

Mihael Bessenyei

---

[22] Az írásjelekkel is elkülönített zárlat ihletője ezúttal is a Zsoltárok könyve. A parafrasztikus felhasználási mód a főnévi E/2. birtokos szuffixumban (megszólítás) ölt testet: Zsolt. 72,7 יִפְרַח־בְּיֹמָיו צַדִּיק וְרֹב שָׁלוֹם עַד־בְּלִי יָרֵחַ:.

[23] Itt szeretnék köszönetet mondani Keserű Péter hebraisztika szakos MA-s hallgatónak, aki a 2020/21-es tanév őszi félévében meghirdetett *17. századi héber peregrinus-üdvözlőversek (szövegolvasás)* órán ehhez a vershez is értékes megjegyzéseket fűzött. Közös műhelyszemináriumunk, a Keserű Péterrel folytatott beszélgetések, töprengések, javaslatai jelentős mértékben hozzájárultak az egyes versek homályos részeinek megfejtéséhez. A kurzus leírását l. http://www.hebraisztika.hu/site/kurzusprocess.htm?id=670.

[24] Fordításomat Zsengellér József is felhasználta megjelenés alatt álló tanulmányában.

[25] Utalás az Énekek 1,10-re, mint amely könyv más fejezetével is képviselteti magát a feliratban. Maga a szó ’rím’ jelentésben a későbbi héberben alakult ki. Feltehetőleg a *rím* kifejezéssel akar itt élni a szerző, de a besugárzott Énekek-beli jelentést is felhasználja.

A férfi, aki kedvét leli *hosszú életének éveiben*,

ő hűségesen cselekszi így cselekedeteit.

Az/Akin/Vajon ő[26] Isten (, aki) megkönyörül/szeret hűsége által,

(Az) emberek megváltója megragadja a hűségét.

Igaz legyen a csendes vizeknél, hűségesen[27] közelítsen.

Minden hívőt ő figyelmeztessen/megvilágítson,[28] lángként.

(Az) igazak halálával[29] hal meg, ami[30] (a) jók dicsősége,

lelke be lesz kötve (az) élet kötelékébe.

Olyan lesz, mint a víz partja mellé ültetett fa,

Tanítod/megvilágítod mindörökké az ő igazságosságát (az) egekben / egekben lévő igazságosságát. / Vagy: világítsa meg az ő igazsága mindörökké (az) egeket.[31]

Elrejti az Úr őt jól[32] saját árnyékába / szárnyai[33] árnyékába,

Erőssége és tornya lesz, és életének vidámsága.

Te kedvencem vagy, (a) tanítványok között, Mihaél,

(Az) igazságosság útját tanítod, jók ékessége/drágasága, / vagy: jók ékességére,[34]

Fröcsköljön (?) rád[35] az Úr kegye. Menj[36] tovább dicsőségedben,[37]

Így, és nev(ed) magasztosuljon fel, és *békéd/jóléted szökkenjen szárba / virágozzék*.

---

[26] Az alternatív alakok különbözőségét alább a nyelvtani részben (a 6. alpontban) magyarázom, ugyanis ez a héber elem fölöttébb problematikus, sőt, talán nem állok messze az igazságtól, ha egyenesen hibásnak is minősítem. L. tehát részleteiben ott.

[27] Fordítási megoldásom (határozó) úgy jött létre, hogy a héber 'hűség' szót adverbiumként fogtam föl, méghozzá úgynevezett adverbiális accusativusként, vagyis prepozíció nélküli adverbiumként.

[28] A problematikus héber alakot, amely a többféle fordítási megoldást eredményezte, a nyelvtani részben magyarázom. A modális verziót jobb híján választottam fordítási ekvivalenciaként, megelőlegezvén a grammatkai vizsgálat megállapítását, amely szerint a héberben nem létezik ilyen forma.

[29] Bár a fordítási megfelelő nem mutatja, a héber alak ismételten nem a nagykönyv szerint való, mégpedig a pontozása, azaz a magánhangzó-állománya tekintetében. Mindenesetre főnévként értelmeztem. Bővebben l. a nyelvtani részben.

[30] Ha a héber partikulát, a שׁ-t azonosító partikulaként fogjuk fel. Sietve meg kell jegyezzem, ebben a funkcióban nem fordul elő gyakran.

[31] A kétféle lehetséges olvasat azt mutatja, hogy a héber eredeti mondategységben nem egyértelmű a mondatrészek besorolása. A két verzió esetében más az alany és az állítmány, valamint a héber בְּ prepozíciót is felfoghatjuk határozói, illetve tárgyjelölői szerepben, jóllehet ez utóbbi minőség egyáltalán nem általános, tehát a második lehetséges megfelelő a kevésbé valószínű.

[32] NB: a szövegben prepozíció nélküli, puszta melléknév ('jó').

[33] A 'szárny' jelentéssel az arámi megfelelő jelentése alapján ruháztam fel a héber szót. A kifejezéshez vö. pl. Zsolt. 61,5: „Hadd lakjam mindenkor sátradban, hadd meneküljek szárnyad oltalmába! (Szela.)". Jóllehet a bibliai részletben nem szerepelnek a jelen szavak, de a kép maga nagyon emlékeztet az itt használt költői képre, és ne feledjük, a 61. zsoltár 4-es (tehát eggyel korábbi) verse szó szerint megjelenik a *carmen*ben, néhány sorral később!

[34] Ez esetben (a 2. változatban) ismételten prepozíció nélküli határozószót értünk a kérdéses kifejezésen.

[35] A héber eredetinek más jelentése: 'csont'. Fordítási megoldásomban prepozíció nélküli tárgyként azonosítom.

[36] Fordításomban felszólító módú igealaknak veszem. Lehetne még szuffigált prepozíció, azaz „ragozott" személyes névmás is ('neked van'). De ebben az esetben nem lenne szabályos hímnemű alak, sőt, a magánhangzó-eltérés miatt még nőneműként értelmezve is szabálytalan volna.

[37] Szintén nincs prepozíció, így adverbiális accusativusnak tekinthető. Vagy talán megszemélyesítve, megszólításként kellene fordítani: „(Te)Méltóságod"?

1. táblázat

A *carmen*ben (szó szerint vagy parafrazált formában) megjelenő bibliai idézetek

Énekek 1,10: Két orcád bájos a láncocskák közt, nyakad a *gyöngysorokban*.	
Énekek 5,16a: *Ínye* csupa *édesség, és rajta* minden oly *kívánatos.*	
Péld. 17,8: Drágakőnek véli ajándékát, aki adja, amellyel *célt ér, bárhova forduljon is vele.*	
Zsolt.1,1a: Boldog *ember az, aki* nem jár a bűnösök tanácsa szerint (…).	Péld. 3,2: mert *hosszú* életet, *magas életkort* és jólétet szereznek azok neked!
1Sám. 25,29a: És ha akad, aki üldöz, és az életedre tör, *az életed*, uram, akkor is *az élők erszényébe lesz kötve* Istenednél, az Úrnál.	
Zsolt. 1,3a: Olyan lesz, mint a folyóvíz mellé ültetett fa, (…).	
Jer. 17,8a: Mert olyan lesz, mint a víz mellé ültetett fa, (…).	
Péld. 18,10a: Erős torony az Úr neve (…).	
Zsolt. 61,4: Hiszen te vagy menedékem, *erős bástyám* az ellenség ellen.	
Zsolt. 72,7: úgy *virágozzék* napjaiban az igazság, és legyen nagy *békesség*, amíg meg nem szűnik a hold.	

6. A *carmen* jellemzői, különös tekintettel a filológiai-nyelvtani szempontokra

A *carmen* 16 soros, felező 12-es szótagszámú, magyaros verselésű, ütemhangsúlyos. Páros rímek találhatók benne, ahogy a cím is jelzi. Egy strófában íródott, de két soronkénti tagolással.

A respondens-ünnepelt Besenyei neve többször előkerül a versben, és gyanítjuk, hogy *A férfi* elnevezés és az E/3. személyű igealakok mögött is ő áll. Besenyei megidézett alakján kívül − az utolsó négy sorban megszólítottként − csak laza kohézió jellemzi a költeményt, sokszor (látszólagos) összefüggés nélküli, egymás mellé rakosgatott gondolatok szövedékéből áll egy-egy egység.

Az üdvözlővers szövege mindenesetre önálló alkotás, bibliai citátumokat − legfőképpen parafrázisok formájában − csak kis számban használ fel a szerző.

Háromszor merít a Példabeszédek könyvéből, azon belül is a 3., 17. és 18. fejezetből, és négyszer merít a Zsoltárok könyvéből: az 1. zsoltárból két alkalommal (melyek közül az egyik részlet egybeesik Jeremiás könyvének egy versrészletével, de gyaníthatóan nem a prófétai szakasz szolgált forrásul), egyszer a 72. zsoltárból és egy ízben a 61. zsoltárból is. Ez utóbbit szövegszerűen ugyan csak egyszer idézi, de képeiben megjeleníti még egyszer, más szavak használatával, amely eljárás élénk képzelőerőre és stabil nyelvismeretre vall. Ezen könyvek mellett még az Énekek énekét találjuk meg egy-egy versrészlet erejéig a *carmen*ben (egészen pontosan a feliratban): az 1. és az 5. *caput* egy-egy sajátos szóval és szerkezettel reprezentálódik. A (hagyományosan bölcsességirodalomba sorolt) bibliai szöveghelyekre tehát textusszinten – a vers egészét tekintve –[38] csak kis mértékben támaszkodik. Szó szerinti citátumokról csak néhány esetben beszélhetünk, az sem teljes bibliai vers beemelése, inkább egy mondategységé vagy jellemző szókapcsolaté. A parafrázis formájában megjelenő bibliai részletek javarészt beágyazódnak a szövegbe, alkalmazkodnak a verstani és kohéziós környezethez, megváltozik a szórendjük, kihagyások vagy éppen betoldások jellemzik őket, szuffixumokat kapnak stb. Az az érzé-

[38] Valamint a korpusz egészére nézve. Vannak olyan *carmen*ek, amelyek szinte kizárólag citátumokból állnak, vö. Koltai 2020a.

sünk, hogy leginkább a bibliai (bölcsességirodalmi) stílus s az általa kifejezett hangulat, gondolatvilág, szókincs utánzása a fontos, a szövegszintű citálás, a bibliai részletek filológiailag pontos evokálása csupán másodlagos jelentőséggel bír.

A helyesírás tökéletes. Ezt a sajátosságot összefüggésbe kell hozni azzal, hogy a szerző biztos alapokkal rendelkezik hangtan terén, értelmesen, intelligensen gondolja végig mind a mássalhangzó-, mind a magánhangzó-állományt. A nyelvtant tekintve (morfológiai-szintaktikai szinten) azonban akadnak hibák, legalábbis anomáliák, szabványtól való eltérések.

Ilyen szabálytól való eltérés, ahogy fent már jeleztem, a 3. sor élén álló szókapcsolat morfológiai és szintaktikai megformáltsága. Amennyiben ennek a szerkezetnek a kijelölő jelzője lenne a הַהוּא héber partikula, sem a határozott névelő, sem a szórend (tehát az egyeztetés) a két tag közt nem lenne megfelelő. A határozott névelő vonatkozó névmási szerep betöltése esetén is rendhagyónak minősülne. A klasszikus héber morfoszintaktikai szabályok szerint ugyanis ez az alak, ebben a pozícióban, nem igazán értelmezhető, hacsak nem kérdő partikulaként fogjuk fel az első morfémáját és személyes névmásként az alapszót. Ez az olvasat sem tekinthető azonban egyértelműnek, különösen a tágabb szövegösszefüggés fényében. Ezt jelzem a kérdőjellel a fordításban, az alternatív alakok megadása mellett.

A következő szokatlan megoldás, amely grammatikai hibára utal(hat), a 6. sorban tűnik fel. A héber יַזְהִירָה alak nehéz beazonosítására a szóvégi ה-je ad okot. Mi lehet az? Akaratot, modalitást kifejező szuffixum? Az igeragozási paradigmában imperfectum E/3. személyben nincs ilyen. Esetleg tárgyi szuffixum lenne? De miért nincs a ה-ben *mappiq*-pont, amely a tárgy jelölésére szolgál? Ez nem vall a szerző nagyon precíz helyesírására, amelyre az is jellemző, hogy egyetlen esettől eltekintve minden diakritikus pont a helyén van. De ha tegyük fel, valamilyen oknál fogva mégis elmaradt volna a grammatikai szerepet betöltő jel feltüntetése, mire vonatkozna a tárgy? Ez már több kérdést vet fel, melyek megválaszolatlanul maradnak. Kizárásos alapon választottam tehát az első eshetőséget, vagyis a modalitás jelölésének lehetőségét a magyar fordításban.

Mindjárt a következő, 7. sor újabb nyelvtani anomáliát szolgáltat. Ezúttal a pontozásban, vagyis a magánhangzó-jelölésben akad hiba – már ha a mondat felépítését és a kifejezés ebben elfoglalt helyét tekintjük. A mondat szintaktikai és szemantikai szabályai értelmében ugyanis ezen a helyen egy főnévnek kellene állnia (’halál’). A nyomtatásban meglévő forma azonban ige (’meghal’), mégpedig egy infinitivus constructusos igealak (’meghalni’), és nem infinitivus absolutus (kb. ’meghalás’), amely az alaki egybeesés miatt felfogható lenne egy status constructusban, birtokos szerkezetben álló főnévnek (’valakinek/valaminek a halála’) is. S mivel az ún. mediae-waw/jod igék infinitivus absolutusa egyúttal főnévi alakként is funkcionál – vagy más megközelítésből: homonimáknak tekinthetők (jelen ige esetében a vonatkozó főnév status constructusával) –, az üdvözlőversben szereplő alaktól a főnévi forma pusztán egy magánhangzóban különbözik, de az a magánhangzó is az u-csoport tagja (*ó*, nem pedig *ú*). A magánhangzó-különbség minőségéből tehát arra következtethetünk, hogy Kismarjai talán rosszul tudta vagy alkalmazta a szabályt, és más infinitivusban képezte az igét, mint amelyikben kellett volna. Továbbá lehetséges, hogy a szerző nem is a főnévi, hanem az igei jelentéshez akart eljutni, ami újabb aggályokat vet fel.

A nyelvtant érintő rendhagyó, szabálytalan jelenségektől, eljárásoktól most mozduljunk el, és vessünk egy pillantást a leggyakoribb grammatikai alakokra, amelyeket Kismarjai − bár pontos statisztikákat nem ismerek − arányaiban számottevően többször

használ, mint a Héber Biblia. Az adverbiális accusativusok előfordulási gyakoriságáról van szó. Az adverbiális accusativusok magas számát leginkább verstani szempontok indokolhatják. A szótagszám és az ütemhangsúly szempontjából ugyanis nem mindegy, hogy van-e prepozíció a névszó előtt vagy sem. Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy e téren is közrejátszik a morfoszintaktikai ismeretek hiánya, de azért sokkal valószínűbb, hogy poétikai megfontolások húzódnak a háttérben.

A versben előfordul olyan kifejezés is, amely bár a bibliai héber szókincs részét képezi, a későbbi korok megváltozott jelentését mutatja. Ilyen a feliratban szereplő חֲרוּזִי névszó, amelynek más a jelentése a bibliai korban és más a posztbiblikus korban. S bár jó okunk van feltételezni, hogy Kismarjai a posztbiblikus poétikai szakkifejezést, a 'rímes' jelentést vette alapul, szemantikai tudatosságról (és esztétikai érzékről) vall, hogy a kifejezés megválasztásával (a szó 'gyöngysorok' jelentésének besugárzásával) az Énekek énekét is megidézte.

A 8. sorban szereplő bibliai citátum (1Sám. 25,29a), amely mint hagyományosan sírkövekre vésett szöveg máig rendkívül ismert a zsidóság körében (hogy a 17. században az volt-e, csak feltételezni tudjuk), azt mutatja, hogy a szerző a bibliai héberen kívül más ismeretekre is szert tett, talán kortárs zsidókkal is kapcsolatban lehetett.

7. A héber gyakorlat elméleti megmérettetése: Kismarjai grammatikájának tanúsága

Kismarjai Veszelin Pál 1643-ban jelentette meg héber nyelvtanát, majd' két évtizeddel az üdvözlővers publikálása után.

Előre kell bocsánatom, hogy a Debreceni Református Nagykönyvtárban lévő példány csonka, több mint a harmada (az utolsó 47 oldal) hiányzik, így a vizsgálódásom, sajnos, nem irányulhatott a *carmen*ben vizsgált valamennyi nyelvtani jelenség ellenőrzésére.[39]

A nyelvtan 119 oldalból áll, és három fő részre tagolódik. Ahogy mindjárt az elején, a hangtani rész előtt olvashatjuk: „A héber nyelv megismerése leginkább három dolgot igényel, úgymint az olvasást, elemzést és a szintaxist." „Az olvasás a betűknek, a pontoknak, valamint a betűk pontokkal való kombinációjának az ismerete révén történik" (1. o.).[40]

Ahogyan itt is megfogalmazódik, a hangtan kiemelkedő jelentőségű, és – például a mai gyakorlati nyelvtanokhoz képest – bőséges terjedelemben is kapott helyet a kötetben, 10 alfejezetre osztva, 25 oldalban. A *carmen* jelenségei szempontjából a *mappiq*ról szóló, 9. alfejezet a releváns, ahol a szerző a jelnek a tárgyi szuffixumot jelölő szerepét is kiemeli, példával szemléltetve a jelenséget (21. o.). S ha figyelmen kívül hagyjuk az eltelt időt, ez a tény alátámasztja azt a feltevésemet, hogy a kérdéses résznél (a *carmen* 6. sorában) nem a *mappiq* elhagyásáról lehet szó.

A grammatika 2. részét, a szótant, a következőképpen indítja: „Az elemzés legjobban a gyökök vizsgálatából világlik ki: a pontok változásának ismeretéből és a szavaknak meghatározott szófajokra való visszavezetéséből" (25. o.). Áttételesen bár, de ebből a megjegyzésből is a hangtani szemléletét olvasom ki, azt a grammatikus-attitűdöt, amely a hangtan felől közelíti meg a flektáló nyelv alaktanát.

A vizsgálat szempontjából fontos részlet a 46., 47. és 49. oldalon lévő táblázat, amely latin mintára névszóragozási paradigmában mutatja be a héber főneveket és névmásokat. Öt esetet vesz alapul (nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus és ablativus), jóllehet a klasszikus bibliai héber kortól névszóragozás nincs, s hogy azt

[39] Ezúton is köszönöm a Debreceni Református Nagykönyvtár munkatársainak, hogy elérhetővé tették számomra az anyagot.

[40] Köszönöm Dr. Adamik Béla kollégámnak a latin szöveg értelmezésében nyújtott segítségét.

megelőzően volt-e nominativus, accusativus és genitivus, arra sincs elegendő bizonyíték. Ezen belül is a genitivus érdemel figyelmet, amely olyan alakban mutatja a névszókat (-שֶׁל előtaggal), amely a kései bibliai korra, de még inkább a posztbiblikus, illetve későbbi korok nyelvhasználatára, nyelvtanára jellemző. A kapcsolat a kortárs zsidó közösséggel ezen a ponton is felmerül, hiszen ha a protestáns teológiákon alapvetően nem forgattak rabbinikus és liturgikus stb. szövegeket (márpedig eddigi kutatásunk ezt látszik bizonyítani), akkor a szerző leginkább a zsidókkal való érintkezés során szerezhetett ilyen jellegű tudást.

Ami az igeragozást illeti, az infinitivusokat a megfelelő igetörzsekben kettéosztja, bár nem nevezi néven a két típust. Mindenesetre az infinitivusok témaköréről is precíz ismeretekkel rendelkezik.

Sajnos, a meglévő csonka példány véget ér a 2. résznél, így egyáltalán nincs szó benne a szintaxisról, s a névszók között nem kaptak helyet a jelzős szerkezetek (a comparativus, superlativus azonban igen). Ennélfogva azt nem tudom ellenőrizni, hogy milyen szabályokat fektet le, mutat be a jelzős szerkezetek kapcsán.

8. Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy Kismarjai Veszelin Pál 1643-as, szinte minden apró részletre kiterjedő elméleti rendszerezése arról tanúskodik, hogy alaposan ismerte a héber nyelvtant. Nyelvtanának teljessége és szerkesztettsége mai szemmel nézve is elismerésre méltó.[41]

Ennek a magas szintű tudásnak a csíráját már az 1625-ös, fiatalkori zsengéjében is tetten lehet érni. A helyesírás és a hangtan hibátlan, ezek prioritása a *carmen*ben is megmutatkozik, a nyelvtanban pedig expliciten is megfogalmazódik. A morfológia és szintaxis terén viszont már akadnak a gyakorlatban hibák, anomáliák. Ezek egy része is betudható azonban a verstani szabályok érvényesítési szempontjának. Hogy ezeken a területeken fejlődött, képezte magát, az egészen biztos: a nyelvtanban már nem találunk egyetlen hibás, rossz alakot vagy besorolást sem. És természetesen azért is jó egy 17. századi *carmen*szerző nyelvtanával való szembesülés, összevetés, mert ha csak a *carmen* maradt volna fönn az életművéből, hajlamosak lennénk a héber nyelvtantudását jóval kisebbnek feltüntetni, mint amilyen valójában volt.

Konklúzióként még egy mondat: ahogy erre már utaltam, a *carmen* és a korai héber grammatika egymás mellé helyezése arra világít rá, hogy Kismarjai Veszelin Pál kitartó tanulással érte el a tudását. Kismarjai tehát elsősorban is a kitartó munkában mutat nekünk példát, miként ünnepeltünk, C. Vladár Zsuzsa is!

Források

BHS 1990[4] = Elliger, Kurt − Rudolph, Wilhelm et al. (eds): *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. BibleWorks 7.0. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart.

RÚF 2014 = *A Magyar Bibliatársulat Revideált Új Fordítása*. Kálvin János Kiadó, Budapest. https://abibliamindenkie.hu/ (Utolsó elérés: 2021. máj. 18.)

[41] S ne feledkezzünk meg arról, hogy ez a második legrégibb héber nyelvtanunk a Magyarországhoz köthető héber grammatikák sorában. Vö. továbbá Strbik 1999: 42.

Hivatkozások

Gömöri György 1988. A fiatal Coccejus magyar barátai és tanítványai. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 25: 189–196.

Koltai Kornélia 2020a. Idézés, utánzás, eredetiség: A parafrázis megjelenési formái a magyar peregrinusok 17. századi héber nyelvű üdvözlőverseiben. In Bartók István – Jankovits László – Pap Balázs (szerk.): *Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a régiségben*. PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Pécs. 249–272.

Koltai Kornélia 2020b. Bibliai textusok (és stílusok) utóélete a 17. századi leideni carmenek szövegeiben. In Egeresi László Sándor – Kókai Nagy Viktor (szerk.): *Adalékok Izrael történetéhez. Ünnepi kötet Karasszon István 65. születésnapja alkalmából*. Selye János Egyetem Református Teológiai Kar – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar, Komárom. 220–245.

Postma Ferenc 2010. Magyarok és a franekeri egyetemi oktatás. In Pusztai Gábor – Bozzay Réka (szerk.): *Debrecentől Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata*. DE Néderlandisztikai Tanszék, Debrecen. 113–156.

Strbik Andrea 1999. *Héber nyelvtanok Magyarországon*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, Budapest.

Szabó Miklós – Tonk Sándor 1992. *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700.* Fontes Rerum Scholasticarum IV. JATE, Szeged.

Szögi László 2011. *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526−1700.* Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17. ELTE Levéltára, Budapest.

C. Vladár Zsuzsa (ford., bev., jegyz.) 2008. *Komáromi Csipkés György: A magyar nyelv magyarázata. Hungaria Illustrata.* Hasonmás kiadás fordítással. Szerk. Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 228. MNYT, Budapest.

Zoványi Jenő 19773. *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* A Magyarországi Református Egyházi Zsinat Irodájának Sajtóosztálya, Budapest. http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3 (Utolsó elérés: 2021. máj. 18.)

Zsengellér József 2012. Carminae Gratulatoriae Hebraicae. In Koltai Kornélia (szerk.): *„A szívnek van két rekesze”. Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére 90. születésnapja alkalmából.* Studia Hebraica Hungarica 2. / Az MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítője 19. L’Harmattan – Magyar Hebraisztikai Társaság, Budapest. 341−351.

Zsengellér József megj. alatt. *Carmina gratulatoria hebraica* és a héber nyelvoktatás a Nagyváradi Református Kollégiumban. In Balogh Csaba – Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Ünnepi kötet Adorjáni Zoltán 65. születésnapja tiszteletére*. Megjelenés alatt. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár.

Bujdosó Iván

Eszperantó nyelvű korpuszok morfémaszintű vizsgálata

1. A nyelvi modell

Az eszperantó egy „indoeurópai minimum” típusú nyelvi modell, amely a nemzetközi nyelv funkcióját hivatott betölteni a nyelvközi forgalomban (Szerdahelyi 1972: 17). A nyelvi modellnek értelemszerűen tervszerűnek, szabályosnak kell lennie. A modellalkotás elvei döntik el, hogy a létrejövő nyelv mennyire könnyen sajátítható el, illetve menynyire hatékonyan használható.

2. Az eszperantó nyelvű szavak felépítése és a szókincs tervezése

2.1.

Az összetett szerkezetű szó az eszperantóban az alábbi alkotóelemekből épülhet fel (lásd az 1. táblázatot):

1. táblázat
Az eszperantó morfémák fajtái, példákkal illusztrálva

Önállóan használható morfémák (szavak)	*mi* ’én’, *unu* ’egy’, *kaj* ’és’
Kategóriavégződést igénylő morfémák (szavak gyökei)	*patr-* ’apa’, *skrib-* ’ír’, *bel-* ’szép’
Elő- és utóképzők	*mal-* (ellentétképzés), *-ig-* (műveltetés)
Kategóriavégződések	*-o* (főnév), *-a* (melléknév), *-e* (határozó), *-i* (ige)
Igenevek[1]	cselekvő: *-ant-* (jelen i.), *-int-* (múlt i.), *-ont-* (jövő i.); szenvedő: *-at-* (jelen i.), *-it-* (múlt i.), *-ot-* (jövő i.)

2.2.

A szókincs bővítése a magyarhoz hasonlóan az eszperantóban is tipikusan szókölcsönzéssel, szóösszetétellel és szóképzéssel történik.

Egy új tudományág megjelenésekor a szakszavak között például gyakori a szókölcsönzés. Sokan munkálkodnak azon, hogy a nemzetközi szókincsből átvett alakokat helyettesítsék az eszperantó nyelv szellemében képzett szavakkal (vö. *La bona lingvo* 2020). Ehhez hasonlót láttunk a magyar számítástechnikai szaknyelv alakulásánál. Így sikerült magyarítani sok szakszót, például elfogadtatni a *számítógép* elnevezést a *komputer* szó helyett. Az eszperantóban a *komputilo* terjedt el a kezdetben még alternatívának

[1] Az igenevek kétarcúan viselkednek: egyrészt igei mozzanatokat jeleznek, másrészt főnévként lexikalizálódva felveszik a főnévi kategóriavégződést.

tetsző *komputero*, illetve *komputoro* helyett. A nemzetközi szókincsből átvett szavakat be kell illeszteni, vagyis el kell látni a főnévi, melléknévi vagy igei kategóriát jelző végződéssel. (Az összetett szavak esetében többnyire csak a szó végén jelenik meg a kategóriavégződés.)

2.3.

Ami a szóképzést és a derivációs morfémákat illeti, Zamenhof az eszperantó szókincsének tervezésekor az általa ismert nyelvekből[2] kiválasztott egyes szavak konkrét jelentéséből indult ki. Egy-egy szó esetében megállapította, hogy milyen részek, illletve részmozzanatok járulnak hozzá a szó jelentéséhez, és ezek alapján határozta meg az egyes szóképzési morfémák jelentését. Ebben a dolgozatban azt mutatom be, hogy az eszperantóban nem a szókölcsönzés vagy a szóösszetétel, hanem a grammatikai morfémákra épülő szóképzés a meghatározó.

3. A vizsgált adatok

Az elmúlt több mint száz év alatt sok eszperantó nyelvű nyelvi adat keletkezett, de csak az elmúlt húsz év technikai fejlődése tette lehetővé, hogy ezeket az adatokat átfogóan vizsgálhassuk. Az általam megvizsgált eszperantó nyelvi adatok forrásai:

1. egy reprezentatív szöveggyűjtemény (*Tekstaro* 2020);
2. az internetre válogatás és lektorálás nélkül felkerült milliós nagyságrendű adathalmaz (*Leipzig Corpora Collection* 2012 = *Lipcsei Korpusz*);
3. egy egyetemi szintű eszperantó nyelvkönyv (Szerdahelyi 1989);
4. egy internetes eszperantó–magyar szótár (Horváth (szerk.) 2015);
5. az eszperantó normatív szótára (*Plena Ilustrita Vortaro de Esperanto* 2020).

3.1. Eszperantó nyelvű szöveggyűjtemény

Az interneten elérhető egy ellenőrzött minőségű eszperantó nyelvű szöveggyűjtemény (*Tekstaro de Esperanto* 2020). A vizsgálódásaimhoz ebből a szöveggyűjteményből választottam ki öt művet. Ezek:

1. *La malnova testamento* ’Ótestamentum’
2. *La nova testamento* ’Újtestamentum’
3. *Faraono* ’A fáraó’
4. *Kastelo de Prelongo* ’A prelongi kastély’
5. *Ombro sur interna pejzaĝo* ’Árny a rejtett tájon’

A program felajánlja a választást, hogy megjelenítse a morfémahatárokat, az alábbi módon:[3]

---

[2] A nyelv tervezésekor Zamenhofot a német (valójában a jiddis) és a lengyel vagy inkább talán az orosz nyelvi környezet befolyásolta. Doktori disszertációm készítésekor arra a felismerésre jutottam, hogy Zamenhof elgondolása egy közép-európai nyelvi szubsztrátumú, újlatin szupersztrátumú nyelvet eredményezett (Bujdosó 2004). Ennek illusztrálására egy későbbi dolgozatomban az európai közösség nyelveivel való hasonlóságát vizsgáltam a Zipf-együttható alapján (Bujdosó 2006). Az eszperantó a vizsgált 21 nyelv között pontosan a középső helyet, a 11.-et foglalja el.

[3] A morfémahatárok jelölésének ez a módja általánosan elfogadott az eszperantó szavak elemzésében.

En la komenc·o Di·o kre·is la ĉiel·o·n kaj la ter·o·n.[4]
'Kezdetben teremté Isten az eget és a földet.' (Biblia, Mózes I. könyv: 1)

Zamenhof a *san-* 'egészség' gyökkel szemléltette az eszperantóban szóképzési lehetőségeket, összesen 52 származtatott szót felsorolva. Ezeket megvizsgáltam a szöveggyűjtemény öt terjedelmes szövegében, és azt találtam, hogy a *san* 20 különböző, Zamenhof által felsorolt szóban fordul elő:

(1)	*mal·san·a*	(*mn*)	'beteg'
	mal·san·ad·o		'betegeskedés'
	mal·san·ec·o		'betegség'
	mal·san·em·a		'beteges'
	mal·san·et·a		'kissé beteg, gyengélkedő'
	mal·san·i		'betegnek lenni'
	mal·san·ig·a		'megbetegítő'
	mal·san·iĝ·i		'megbetegedni'
	mal·san·o		'betegség'
	mal·san·ul·ej·o		'kórház'
	mal·san·ul·in·o		'beteg nő'
	mal·san·ul·o	(*fn*)	'beteg'
	re·san·ig·i		'meggyógyítani'
	san·a		'egészséges'
	san·e		'egészségesen'
	san·ig·a		'gyógyító'
	san·ig·i		'gyógyítani'
	san·iĝ·i		'meggyógyulni'
	san·o		'egészség'
	san·ul·o		'egészséges ember'

Ugyancsak ebben az öt könyvben találtam további 11 *san-* gyököt tartalmazó származékszót, amelyek nem szerepeltek Zamenhof listáján:

(2)	*ek·mal·san·is*	'megbetegedett'
	ek·re·san·iĝ·is	'kezdett felgyógyulni'
	mal·san·aĵ·o	'beteges dolog'
	mal·san·eg·a	'kóros'
	mal·san·et·iĝ·as	'gyengélkedni kezdett'
	ne·re·san·ig·ebl·a	'kigyógyíthatatlan'
	ne·san·ig·ebl·a	'gyógyíthatatlan'
	re·san·iĝ·i	'felépülni (betegségből)'
	re·san·ig·it·o	'egészségét visszakapott személy'
	san·ig·ad·o	'gyógyítás'
	san·ig·ant·o	'gyógyító'

Az eszperantó morfológiai gazdagságát mutatja, hogy majdnem minden szó kombinálódhat előképzőkkel és utóképzőkkel,[5] nemritkán ugyanabban a szóban. Az eszperantó szóalkotás gazdagságának további illusztrálására a (3) példasorban bemutatok néhány a *viv-* 'élet-' gyökből létrehozott szót.

[4] A mondatban szereplő szavak és morfémák: *komenc-*: a 'kezdet' jelentésű főnév gyöke; *Di-*: az 'Isten' jelentésű főnév gyöke; *ĉiel-*: az 'égbolt' jelentésű főnév gyöke; *ter-*: a 'föld' jelentésű főnév gyöke; *kre-*: az 'alkot' jelentésű ige gyöke; *en*: '-ban/-ben' jelentésű elöljárószó; *la*: 'a/az' (névelő); *kaj*: 'és' (kötőszó); *-o*: főnévi kategóriavégződés; *-n*: tárgyeset; *-is*: a múlt idő jele.

[5] Az előképzők és utóképzők Zamenhof anyanyelvében, az orosz nyelvben is széleskörűen jelen vannak.

(3)	*dum·viv·a*		*(mn)*	’örökös’
			(jog)	’életfogytiglani’
	long·e·viv·a			’hosszú életű’
	ne·viv·i·pov·a			’életképtelen’
	post·viv·ant·o		*(fn)*	’túlélő’
	re·viv·iĝ·o	**1**	*(vall)*	’feltámadás’
		2		’újjáéledés’
	tra·viv·aĵ·o			’élmény’
	viv·ig·i	**1**		’éltet, életben tart’
		2		’élénkít’
	viv·o·nask·a		*(áll)*	’elevenszülő’

3.2. A *Lipcsei Korpusz*

A lipcsei egyetem informatikusai és nyelvészei, köztük az eszperantó körökben jól ismert Sabine Fiedler, korpuszfeldolgozó programot készítettek. Honlapjukon sok nyelvből választhatunk, az abház nyelvtől kezdve a csuvas nyelven át a zulu nyelvig, a magyart és az eszperantót is beleértve (*Leipzig Corpora Collection* 2012, vö. Quasthoff et al. 2014).

Az adott nyelvi korpuszt évenként bővítik különböző forrásokból, ezeket külön is le lehet hívni. Az „Esperanto. Mixed 2012” jelzésű korpuszból egy 250 ezer szavas, gyakorisági adatokat is tartalmazó, ábécésorrendbe rendezett adatbázist tanulmányoztam. A szavakat gyakoriságuk szerint osztályokba sorolták: a leggyakoribb szó jele a 0, míg a legritkább szavak a 20 jelzésű csoportba kerültek. A szavak tényleges gyakorisága azonban nincs megadva. A 2. táblázat az első 10 leggyakoribb szót mutatja meg a fenti korpuszban.

2. táblázat
Az első 10 leggyakoribb szó a *Lipcsei Korpusz*ban

1	*la* ’a’ (névelő)	0
2	*de* ’birtoklás’	1
3	*kaj* ’és’	1
4	*en* ’-ban/ben’	2
5	*est·as* ’van’	2
6	*al* ’-hoz/-hez/-höz’	3
7	*La* ’a’ (névelő)	3
8	*ne* ’nem’	3
9	*ke* ’hogy’	3
10	*por* ’célhatározó’	3

A gépi feldolgozás külön kezeli a kis- és nagybetűket, ezért a szavak tényleges gyakorisági sorrendjét nem lehet megállapítani. A fenti adatbázisból további munkálatokkal előállíthatóak a morfémaszintű adatok. A 3. táblázat a későbbiekben (lásd 3.3. és 3.4.) egy eszperantó nyelvkönyvben (Szerdahelyi 1989) és egy internetes eszperantó szótárban (Horváth (szerk.) 2015) is vizsgált *-ig-/iĝ-* képzőkkel képzett leggyakoribb szavakat mutatja be.

3. táblázat
Az *-ig-/iĝ-* képzőkkel képzett leggyakoribb szavak, a gyakorisági mutatóval

far·iĝ·is ’elkészült’	8
iĝ·is ’valamivé vált’	8
trov·iĝ·as ’található’	8
nask·iĝ·is ’született’	9
al·iĝ·is ’csatlakozott’	10
daŭr·ig·is ’folytatta’	10
ebl·ig·as ’lehetővé tesz’	10

Figyelemreméltó, hogy az *iĝ·is* ’valamivé vált’, az *al·iĝ·is* ’csatlakozott’ és az *ebl·ig·as* ’lehetővé tesz’ szavak esetében nincsen gyökmorféma, hanem csak képzők és ragok.

A morfémák szerinti szövegvizsgálatot sokan fontosnak tartják, például Haupenthal (2009), aki 2009-es írásában egy konkrét példán mutatja be az eszperantó története során létrejött szóalakok morfémaszintű vizsgálatát.

3.3. Eszperantó nyelvkönyv

Az alábbi, 4. táblázat példái a képzők használatát szemléltetik a magyar és az eszperantó nyelvben. A táblázat (kisebb jelölésbeli változtatásokkal) Szerdahelyi István (1989) eszperantó nyelvkönyvének az *-ig-/-iĝ-* képzőpárra és magyar megfelelőire vonatkozó részlete.

4. táblázat
Az *-ig-/-iĝ-* képzőpár és az ezeknek megfelelő képzők a magyar nyelvben
(Szerdahelyi 1989: 81−82)

magyar képzők	magyar példák (alap- és képzett alakok)	eszperantó alapforma	*-ig-* képzővel (műveltetés)	*-iĝ-* képzővel (visszahatás)
-tat/-tet	*buk(ik)* *buktat*	*fali*	*faligi*	
-at/-et	*ég* *éget*	*bruli*	*bruligi*	
-aszt/-eszt	*függ* *függeszt*	*pendi*	*pendigi*	
-ít	*áll* *állít*	*stari*	*starigi*	*stariĝi*
-al/-el	*forr* *forral*	*boli*	*boligi*	
-t	*cseppen* *cseppent*	*guti*	*gutigi*	
-ed/-od/-ód/-öd	*fon* *fonód(ik)*	*plekti*		*plektiĝi*
-o(d)z/-ö(d)z	*rejt* *rejtőz(ik)*	*kaŝi*		*kaŝiĝi*
-kez/-koz/-kóz/-köz/-kőz	*törül* *törülköz(ik)*	*viŝi*		*viŝiĝi*

-ul	*lezár* *lezárul*	*fermi*		*fermiĝi*
-lal/-lel	*hízik* *hízlal*	*grasa*	*grasigi*	*grasiĝi*
-ul/-ül → -ít	*mozdul* *mozdít*	*movi*	*(movigi)*	*moviĝi*
-ul/-ül → -ít	*tisztul* *tisztít*	*pura*	*purigi*	*puriĝi*
-ad/-ed → -ít	*szakad* *szakít*	*ŝiri*	*(ŝirigi)*	*ŝiriĝi*
-ad/-ed → -ít	*szárad* *szárít*	*seka*	*sekigi*	*sekiĝi*
-ad/-ed → -aszt/-eszt	*reped* *repeszt*	*krevi*	*krevigi*	
-ad/-ed → -aszt/-eszt	*ébred* *ébreszt*	*veki*	*(vekigi)*	*vekiĝi*
-ad/-ed → -aszt/-eszt	*fárad* *fáraszt*	*laca*	*lacigi*	*laciĝi*
-(s)ít → -ed/-od/-ód/-öd	*fehér* *fehérít* *fehéredik*	*blanka*	*blankigi*	*blankiĝi*
-(s)ít → -ed/-od/-ód/-öd	*hosszú* *hosszabbít* *hosszabbodik*	*longa*	*longigi*	*longiĝi*
-(s)ít → -ul/-ül	*barna* *barnít* *barnul*	*bruna*	*brunigi*	*bruniĝi*
-(s)ít → -ul/-ül	*kék* *kékít* *kékül*	*blua*	*bluigi*	*bluiĝi*

A műveltetést, illetve visszahatást megjelenítő *-ig-/-iĝ-* képzőpáros rendkívül fontos az eszperantóban. Ezeknek a képzőknek a használatával a mondatszerkesztési problémák leegyszerűsödnek (Szabó 1984). Elismert pedagógusok a nyelv tanításánál hangsúlyozottan ajánlják begyakoroltatásukat (Szanser 1988). Az eszperantóban még számos előképző és utóképző található, de ezek kombinációs képessége kisebb, mint a bemutatott *-ig-/-iĝ-* párosé.

3.4. Internetes eszperantó–magyar szótár

Az eszperantó szóképzési lehetőségek további illusztrálásaképpen a Magyar Elektronikus Könyvtárban szabadon elérhető eszperantó–magyar szótárból[6] (Horváth (szerk.) 2015) kigyűjtöttem két magyar szópár, a *buk(ik) – buktat* és a *rejt – rejtőz*(*ik*) igék eszperantó megfelelőinek származékait és ezek magyar jelentéseit. (Az első esetben az eszperantó ige alapformája *fali*, a második esetben *kaŝi*.) A szótárból kimásolt eszperantó szavakban a szokásos jelölésmóddal bejelöltem a morfémahatárokat is.

[6] A szótárt használva találkozhatunk a legfrissebb magyar köznapi kifejezések eszperantósításával is, például *teletinti* 'rácsörög'. A szótár mind a két irányból kereshető.

(4)	*fal·akv·o*	*(geo)*	’zuhatag’
	fal·foli·a	*(növ)*	’lombhullató’
	fal·krad·o	*(kat, ép)*	’csapórács, kapurostély’
	fal·lac·a		’holtfáradt’
	akv·o·trans·fal·ig·il·o	*(víz)*	’bukófal’
	bat·fal·ig·i		’leüt’
	paf·fal·ig·i		’lelő’
	puŝ·fal·ig·i		’feldönt, fellök’
	rul·fal·ig·i		’felbuktat’
(5)	*kaŝ·a*		’rejtőzködő, rejtett, titkos’
	kaŝ·ej·o		’rejtekhely’ (*szín*) *kaŝloko*
	kaŝ·em·a		’rejtőzködő, titkolódzó, hallgatag’
	kaŝ·il·o		’álca’
	kaŝ·spekt·ant·o	*(pej)*	’potyanéző’
	kaŝ·vag·i		’bujdosik’
	kaŝ·var·o	*(gazd, jog)*	’dugáru, zugáru’
	kaŝ·vest·o		’álruha’
	kaŝ·vetur·ant·o		’potyautas’
	kaŝ·iĝ·o		’rejtőzködés, bújócska’
	mal·kaŝ·iĝ·i	**1**	’előbukkan, előkerül’
		2	’feltárul, nyilvánosságra kerül, kiderül, lelepleződik’

3.5. Eszperantó teljes illusztrált szótár

Az előzőleg bemutatott eszperantó–magyar szótár alapja az − interneten szintén elérhető − eszperantó teljes illusztrált szótár (*Plena Ilustrita Vortaro de Esperanto* 2020). Az elfogadottsága egyetemleges, ahogyan ezt a hozzáférési címe (vortaro.net) is világosan mutatja. Ez azt jelenti, hogy ez a szótár **a szótár**. Közel száz év és több száz ember munkájának eredménye.

3.5.1. A szótár jellemzői

A szótár eszperantó gyökszavakat tartalmaz, piktogrammal utal ezek használati körére, definiálja őket, valamint példamondatokat és további magyarázatokat is ad hozzájuk. A szótárban rá lehet keresni a szavakat alkotó egyes morfémákra is.[7] Két példa:

> **akvotransfaligilo**. Akvobarilo sur aŭ super kiu superflua akvo povas transflui el kanalo aŭ baseno
> ’**bukófal**. Vízgát, amelyen vagy amely felett a felesleges víz átfolyhat a csatornából vagy a medencéből’

> **kaŝiĝo**. Ago de tiu kiu sin kaŝas: *ludi «kaŝiĝo»* [z]; *la birdo serĉis por si kaŝiĝejon en malluma truo* [z]
> ’**rejtőzés.** Aki elbújik: *bújócskát játszani*; a madár búvóhelyet keresett magának egy sötét lyukban’

Az élettan területéről származó szavak szócikkében a szótár sok esetben latinul is megadja a megfelelő kifejezést. Részlet egy szócikkből:

[7] A szóösszetétel esetében a kérdéses morféma grafikai megjelenítése zöld színnel történik – ezt itt nem tudjuk érzékeltetni. A felső indexben szereplő *z* betű zamenhofi példamondatra utal.

hund/o ♉ Mamulo *Canis lupus familiaris* el la g. kaniso subordo de rabobestoj tre inteligenta k fidela k tial uzata kiel dombesto ĉefe por gardado k ĉe ĉasado; *por hundon dronigi oni nomas ĝin rabia* [z] (oni ĉiam trovas pretekston por malutili malamaton).

'**kutya** ♉ Emlős a ragadozó alrend kutyafélék családjából; nagyon intelligens és hűséges, ezért háziállatként leginkább őrzésre és vadászatra használják; *hogy elveszejtsék, veszettnek mondják a kutyát* (az emberek mindig találnak indokot, hogy ártsanak annak, akit gyűlölnek).

A 'kutya' jelentésű szó esetében Zamenhof a latin *canis* szón kívül választhatott volna még az alábbi (sorrendben lengyel, angol, francia, spanyol, jiddis és német) jelöltekből: *pies, dog, chien, perro,* טנוה, *Hund*. Végül a jiddis és a német szó lett az eszperantó *hundo* szó kiindulása, és ezt a megoldást támogatta a speciális jelentésű angol *hound* 'kopó' szó is.

3.5.2. A szótár korpuszának morfológiai jellemzői

Bár az online szótárban minden morfémára rá lehet keresni, szövegeket vizsgálva ez a módszer nagyon korlátozottan alkalmazható. Ezért a szavak morfémákra való bontásánál felhasználtam egy speciális elemző szofvert: az ESPSOF szóstatisztikai és szövegelemző szoftvercsomagot, amelyet Toon Witkam hozott létre (vö. Witkam 2007).

Az 1 001 832 szövegszó 1 857 776 morfémából tevődik össze; ez 39 658 egyedi morfémát jelent. Az alábbi, 5. táblázatban láthatjuk a morfémákat gyakorisági sorrendben, a szón belüli pozícióik (1–8.) szerinti gyakoriságuk szerint, mivel a különböző morfémák nem egyforma eséllyel jelennek meg egy szón belül, annak az 1., 2. stb. pozíciójában. (Az 5–8. pozíciót összevontan szerepeltetem.) A teljes gyakoriságot az összes pozícióbeli gyakoriság összege adja ki. Az utolsó oszlop a morfémákra bontott korpusz aggregált lefedési százalékát mutatja. A táblázat adataiból láthatóvá válik, hogy vannak olyan morfémák, amelyek minden pozícióban megjelennek, és lényeges szerepet játszanak a szóalkotásban. Ilyen például az eddig is kiemelten tárgyalt *-ig-* és *-iĝ-* morféma.

5. táblázat
A leggyakoribb morfémák szöveglefedése

morféma[8]	1. pozíció szerinti gyakoriság	2. pozíció szerinti gyakoriság	3. pozíció szerinti gyakoriság	4. pozíció szerinti gyakoriság	5–8. pozíció szerinti gyakoriság	összes pozíció szerinti, teljes gyakoriság	lefedés (%)
-o	193	150 856	50 133	12 834	1 646	215 662	0,12
-a	1 068	57 696	35 437	7 601	946	102 748	0,17
la	67 457					67 457	0,21
de	53 252	330	23	2		53 607	0,24

[8] A morfémák (egyes esetekben morfémakombinációk) jelentése a táblázatban való előfordulási sorrendjükben: *-o*: főnévi kategóriavégződés, *-a*: melléknévi kategóriavégződés, *la* 'a/az' (névelő), *de*: birtokviszony, *-oj*: főnév többes száma, *-i*: főnévi igenévi kategóriavégződés, *-as*: jelen idő, *-on*: főnév tárgyesete, *-aj*: melléknév többes száma, *-e*: határozószói kategóriavégződés, *en* '-ban/-ben', *kaj* 'és', *-is*: múlt idő, *al*: '-hoz/-hez-höz', *-ant-*: jelen idejű cselekvő igenév, *-an*: melléknév tárgyesete, *mal-*: ellentétképzés, *-it-*: múlt idejű szenvedő igenév, *el*: távolodás kifejezése, *-est-*: a létige gyöke, *-ig-*: műveltetés, *-ojn*: főnév többes száma tárgyesetben, *aŭ*: 'vagy' (kötőszó), *kiu* 'aki', *-iĝ-*: visszaható képző, *-n*: tárgyeset, *ne*: 'nem', *kun*: '-val/-vel', *-ad-*: gyakorító képző, por: célhatározói elöljárószó.

-oj	200	37 028	11 041	2 234	219	50 722	0,26
-i	4 351	25 485	11 796	2 506	80	44 218	0,29
-as	33	30 895	5 407	655	13	37 003	0,31
-on	31	29 095	6 256	1 441	151	36 974	0,33
-aj	49	18 804	10 377	3 017	317	32 564	0,35
-e	919	19694	7 050	1 363	132	29 158	0,36
en	19 888	787	685	139		21 499	0,37
kaj	18 611	9				18 620	0,38
-is	9	11 902	4 604	966	44	17 525	0,39
al	14 726	128	32	3		14 889	0,40
-ant-	10	11 311	2 961	339	18	14 639	0,41
-an	330	10 739	2 667	536	64	14 336	0,42
mal-	13 517	114	19		1	13 651	0,42
-it-	18	9 542	3 244	518	3	13 325	0,43
el	13 168	85	13			13 266	0,44
-est-	12 908	270	7		1	13 186	0,44
-ig-	129	9 361	2 899	129	7	12 525	0,45
-ojn	6	9 552	1 996	443	31	12 028	0,46
aŭ	11 578	6				11 584	0,46
kiu	11 432					11 432	0,47
-iĝ-	436	7 733	2 843	97	5	11 114	0,48
-n	884	10 033	20	4	5	10 946	0,48
ne	10 251	21	3	3		10 278	0,49
kun	9 637	46	2	1		9 686	0,49
-ad-	27	7 662	1 643	269	12	9 613	0,50
por	9 188	2	4			9 194	0,50

A fenti 30 leggyakrabban használt morféma lefedi az adott korpusz 50%-át. Ha csak a kategóriavégződéseket *(-a, -e, -i, -o)*, valamint a névszóragozás *(-n, -aj, -an, -ajn, -oj, -on, -ojn)* és az igeragozás *(-as, -is, -os, -us, -u)* toldalékait számoljuk, ezek 614 901 egységet tesznek ki. Ez az összes morféma 35%-át teszi ki – tehát ezek ismerete a nyelvtanulásban nagy könnyebbséget jelent.

4. Összefoglalás: a működőképes eszperantó

Az eszperantót vizsgálva Meillet már 1918-ban megállapította: „Tout discussion théorique est vaine: L'Esperanto fonctionne" (Meillet 1918: 268). Azaz: „Minden elméleti vita felesleges, az eszperantó működik". A nyelv működőképességének illusztrálására megem-

lítem, hogy 2020-ra az eszperantóra való internetes fordítás olyan jó minőségű lett, hogy a sokféle nyelven megjelent elemzések lefordításával lehetővé vált számomra az amerikai választási kampány eszperantó nyelven történő követése.

Az eszperantó nyelvet Pennacchietti professzor szavaival lehet legtömörebben jellemezni: „La interna kohereco de Esperanto klariĝas do per tio, ke ĝi kapablas harmoniigi la postulojn de struktura simpleco, necesajn por vasta internacia uzo, kun la konservado de preciza *tipologia* stampo, nome tiu de la *ĝermanaj* kaj *slavaj* lingvoj de centra Eŭropo" (Pennacchietti 1981: 95). Magyar fordításban:„Az eszperantó belső összetartó erejét az magyarázza, hogy képes a széleskörű nemzetközi felhasználás esetén szükségszerű szerkezeti egyszerűséget egyensúlyba hozni a közép-európai, germán és szláv nyelvek lényeges tipológiai jellegzetességeivel."

Források

ESPSOF szóstatisztikai és szövegelemző szoftvercsomag. Összeállította Toon Witkam. http://espsof.com

Horváth József (szerk.) 2015. *Eszperantó–magyar szótár.* 2. kiadás. Magyar Eszperantó Szövetség, Budapest. Elektronikus változat: mek.oszk.hu/14400/14447/ (Utolsó elérés: 2021. febr. 15.)

La bona lingvo 2020. bonalingvo.net/index.php (Utolsó elérés: 2021. febr. 15.)

Quasthoff, Uwe – Fiedler, Sabine – Hallsteinsdóttir, Erla (eds) 2014. *Frequency Dictionary Esperanto.* Oftecvortaro de Esperanto. Universitätsverlag, Leipzig. (115 p. + CD) Elektronikus változat: http://corpora.informatik.uni-leipzig.de/?dict=epo_mixed_2012. (Utolsó elérés: 2021. febr. 15.)

Plena Ilustrita Vortaro de Esperanto 2020. https://vortaro.net/ (Utolsó elérés: 2021. febr. 15.)

Szent Biblia. 1590/1989. Ford. Károli Gáspár. Magyar Biblia-Tanács, Budapest.

Tekstaro de Esperanto 2020. https://tekstaro.com (Utolsó elérés: 2021. febr. 15.)

Hivatkozások

Bujdosó Iván 2004. *Az eszperantó mint tervezett nyelv oktatása*. PhD disszertáció. Kézirat. ELTE BTK. Elektronikus változat: http://alknyelv.elte.hu/Bujdoso_phd.pdf (Utolsó elérés: 2021. febr. 15.)

Bujdosó, Iván 2006. Vortstatistika esploro de la multlingva teksto de la konstituci-propono de Eŭropa Unio. In Internacia Kongresa Universitato – Florenco 2006. Universala Esperanto Asocio (UEA). 135–143. www.uea.org/pdf/IKU/IKU2006.pdf (Utolsó elérés: 2021. febr. 15.)

Haupenthal, Reinhard 2009. Kio estas kaj kial ni bezonas Historian Vortaron de Esperanto? In Koutny, Ilona (red.): *Abunda fonto. Memorlibro omaĝe al Prof. István Szerdahelyi.* ProDruk & Steleto, Poznan.

Meillet, Antoine 1918. *La langues dans l'Europe nouvelle.* Payot, Paris.

Pennachietti, Fabrizio 1981. Nehindeŭropaj trajtoj de la internacia lingvo. In Frank, Helmar (kompilata): *Sprachkybernetik*. Institut für Kybernetik, Berlin & Paderborn.

Szabó Imre 1984. *Faktitívusz és kauzatívusz az eszperantóban. (Faktitivo kaj kaŭzativo en Esperanto.)* Szakdolgozat. ELTE, Budapest.

Szanser, Irena 1988. *Glotodidaktikaj kaj specifaj aspektoj de lignvo-instruado.* Internacia Ligo de Esperantistaj Instruistoj (ILEI), Universala Esperanto Asocio (UEA), Kultura Centro Esperantista (KCE).

Szerdahelyi István 1989. *Eszperantó. Bevezetés és nyelvgyakorlatok.* Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest.

Witkam, Toon 2007. La ekscito de vortstatistiko: Kiel krudforta kunmet-analizo kompletigas tekstkontrolon. In Blanke, Detlev (red.): *Lingvaj kaj historiaj analizoj: aktoj de la 28-a Esperantologia Konferenco en la 90-a Universala Kongreso de Esperanto, Vilno 2005.* Universala Esperanto-Asocio.

Wacha Balázs

Van-e az eszperantó szótöveknek szófajuk – avagy Eugen Wüster háromféle szabályozása*

1. Bevezetés: nyelvtervezetek, interhumán mesterséges nyelv

Kétezer-huszonegyet írunk. Több mint száz évvel ezelőtt, a 20. század elején Couturat és Leau (1903) még csak ötvenegynéhány nyelvtervezetet mutatott be. E. Dresen 1928–1930 között négyszázhatvanhét rendszert ismertetett (vö. Dresen 1991). Duličenko nyomán Kuznecov (1987) kilencszáztizenkét tervezetről írt (vö. Duličenko 1989). Ma ezernél jóval több – mintegy kétezer – nyelvtervezetet emlegetnek. Sok tervezet vázlatos. A régi és újabb nyelvtervezetek közül valójában kevés haladta meg valamivel is a nyelvtervezet szintjét, és eddig csak néhány közelítette meg vagy érte el a Szerdahelyi István (1985) által *interhumán mesterséges nyelv* megjelöléssel illetett minőséget. Néhány rendszer azonban, például az ido, az interlingva (interlingua) és főképp az eszperantó nyelvtervezetből nyelvvé fejlődött, és a különféle nyelvi funkcióknak az össztársadalmi nyelvi kommunikációban való megjelenése is vizsgálandó kérdéssé vált.

A nyelvi tervezés nyelvészeti elemzése, illetve megalapozása is kezdett figyelmet kapni a korábbiakban figyelembe nem vett területeken is, a különféle státuszú nyelvek esetében növekvő interdiszciplinaritásról beszélhetünk (l. Barandovská-Frank 2017, Benczik 2006a, 2016, Blanke 1989, Bujdosó 2006, Cseresnyési 2004, Fiedler 2013, Gados 1996, Gecső 2003, Horváth 1998, Kalocsay 1966, Kuznecov 1987, Sakaguchi 1988, Salamonné Csiszár 2003, Schubert (ed.) 1989, Tolcsvai Nagy 2017). Mindeközben továbbra is újabb és újabb nyelvtervezetek és mesterségesnyelv-alkalmazások jelennek meg¸ az interlingvisztika pedig kezd erőteljesebben érdeklődni a saját történetének kérdései iránt is (vö. pl. Fiedler 2013, Barandovská-Frank (ed.) 2013, 2017, Melnikov 2015). A nyelvtervezetek tipizálása a nagy számú nyelvtervezet áttekintését és a tájékozódást némiképp egyszerűsíti.

A volapük (1880) mozgalmának sikeresebb szakaszát követően megjelent eszperantó (1887) Európában alakult ki, és meghatározó mértékben tükrözi létrehozójának, a kelet-európai környezetből származó, európai módon iskolázott, a zsidó (héber és jiddis) és a klasszikus európai nyelvi mintákat és oktatási hagyományokat ismerő Lazar(j) Markovics Zamenhofnak a nyelvi tudatát, 19. századi iskolázottságát, valamint gyermekkori és felnőttkori nyelvi környezetét (vö. Zamenhof 1887). Az eszperantó korai használóinak közege a norma kialakulásában összességében meghatározó volt. Kétségtelen, hogy mind az 1887. évi tervezetnek, mind a mai eszperantónak areális sajátosságai is vannak.

1887. évi állapotában az eszperantó nyelvtervezet volt, szocializálódása eredményeképpen számos fázison át (l. Blanke 1989) interhumán mesterséges nyelvvé fejlődött (l. Szerdahelyi 1980b).[1] Az eszperantó az e nyelvet beszélők közösségének választott

[1] A nyelvi tervezést illetően az eszperantó esetében nyilvánvalóan az állománytervezés volt a sikeres: a kezdet és az azóta is folyó, eredményeket és kudarcokat hozó gyakorlat. A státus, a presztízs és az elsajátítás tervezése állandó nehézségekkel jár, de az eszperantót beszélők közösségének ezen a téren is vannak talán más közösségek számára is érdekes tapasztalatai.

közvetítő nyelve, de szinte kezdettől fogva más nyelvi funkciói is voltak (l. Salamonné Csiszár 2003, Sutton 2008); általános és művészi önkifejező eszköz, valamint a nemzetközi használatú nyelvek egyike. Az eszperantót (mint más nyelveket is) szabad használni, mind etikai, mind pedig (tiltás híján) jogi értelemben – az Európai Unióban és számos más országban is. Ugyan a nyelvszabadság fogalma ma még nem általánosan ismeretes, vitája vélhetőleg nincs lezárva, és a nyelvszabadság mint emberi jog egyelőre csak felvetésként, kézenfekvő elvárásként, nem pedig elfogadott emberi jogként jelenik meg (l. Andrássy 2013: 88–94, 402–403), az eszperantó használatát általában és széles körűen ma nem tiltják. Ugyanakkor az eszperantó – bár számos ország nyelvvizsgarendszerének, például Magyarországénak is stabil eleme – a közoktatásban csak elvétve szerepel, továbbá a különféle hazai és külföldi állami intézményekkel való kapcsolattartásban ez idő szerint alig alkalmazható.[2]

Az eszperantó tárgya a szemiotikának, és sokak véleménye szerint tárgya a nyelvtudománynak is, de ebben nincs teljes konszenzus (vö. Antal 1984, Benczik 2006b, Crystal 2003, Gledhill 2000, Minnaja–Silfer 2015: 483, Sutton 2008: 3–18, Sándor 2014). Ha nem a nyelvészet tárgyalná az eszperantót, leírni akkor is csak nyelvészeti kategóriákkal lehetne, hiszen a fonéma, a morféma, a szó, a szintagma, a mondat, a szöveg stb. a nyelvészet kategóriái. Az eszperantó besorolása szerkezetét illetően is kézenfekvő az általános – alaktani, szintaktikai, szórendi – nyelvtipológiai osztályozások alapján: nominatív SVO-nyelv, jelentős részrendszereiben agglutinatív (l. pl. Wells 1978, Liu Haitao 2013).

A nyelvtudomány egészét tekintve az eszperantó viszonylag ritkán kutatott téma, másfelől azt kell mondani, hogy a nyelvészet egy ágán belül, az interlingvisztika keretei között az eszperantó kiemelt figyelemben részesül – ha tekintetbe vesszük a különféle fejlődési szinteken álló nyelvtervezetek nagy mennyiségét, valamint a különféle közvetítő nyelvek szintén jelentős számát és némelyiknek napjainkban vagy korábbi időszakokban való viszonylagos ismertségét, elterjedtségét is.

A nyelvtervezetek speciális tipológiája szerint az eszperantó nem a priori, hanem a posteriori típusú, ezen belül autonóm-sematikus nyelvtervezeten alapul, szemben például a naturalistának mondott tervezeten alapuló interlingvával (l. pl. Varga-Haszonits 1999).

Napjainkban kevés újabb a priori vagy vegyes típusú nyelvtervezet van (l. Couturat–Leau 1903, Szerdahelyi 1977, 1980a, vö. Eco 1998: 301–333, Láng 2015, Robins 1999: 125–130), de a posteriori, az etnikus nyelvekhez közel álló rendszereket napjainkban is terveznek, olykor növekvő számban, nemzeti nyelvek vagy korábbi interhumán nyelvtervezetek alapján. 1999 és 2020 között mintegy harminc új szláv nyelvtervezetről lehetett tudomást szerezni, és más – angol, afrikai, ázsiai, eszperantó, vegyes – alapú nyelvtervezetek is születtek és születnek (Barandovská-Frank 2017: 163–204, Wacha 2006). A szláv alapú nyelvtervezetek kezdeményezői szerint ezek valamelyikét használva a szláv nyelvek anyanyelvi beszélői némi tanulás árán nyelvi értelemben még könnyebben és jobban megértik vagy megértenék egymást, s többnyire jobban fejeznék ki

[2] Az eszperantó szélesebb körű, intézményesen, az oktatásban és a közigazgatásban elismert módon való használatát az eszperantó ismerőinek jelentős része is ambicionálja, ha teheti, javasolja. Magam is helyesnek tartanám, ha az eszperantó az Európai Uniónak elismerten a) az esetleg idővel kialakuló tényleges igények alapján egyik meghatározó hídnyelve, tájékoztatási nyelve, b) legalább egyik, nem kiemelt, de elismert nyelve volna, minthogy ténylegesen most is annak egyik közvetítő nyelve, amelyet azonban az Európai Unió fennálló intézményrendszere eddig lényegében nem fogadott magába. Ehhez aktívabb nyelvpolitikára volna szükség (vö. pl. Gados 1996: 126–135, Phillipson 2004: 174–190). Az eszperantónak az Európai Unión belüli elismertetését az Európa – Demokrácia – Eszperantó nevű nemzetközi ernyőszervezet is szorgalmazza, több országban működő helyi (országos) szervezetei révén.

magukat, mint ma valamelyik közösen ismert szláv nyelven (oroszul, szlovákul, szerbül, bolgárul stb.). A nyelvtervezetek mint szellemi alkotások önmagukban, elterjedtségüktől és használatuktól függetlenül is figyelmet érdemelnek. Ismertségük és tanulmányozottságuk is az idővel változik, a 21. században valamelyest ismét nő.

Couturat és Leau 1903-ban megjelent művének a hatását az interlingvisztikán és az eszperantológián belül ma is jól érezni. A két szerző (bizottsági megbízottként is működvén) megfelelő részletességgel leírta az akkor általuk ismert nyelvtervezeteket; ennek során ők a *nyelv* szó megfelelőjét használták (munkájuk címe: *Histoire de la langue universelle*), és megadták az általuk bemutatott rendszerek bírálatát is. Couturat ezen belül és kívül is – részben eszmetörténeti indíttatással – foglalkozott az eszperantó szóképzéssel, és jelentős szerepe volt az ido nyelvtervezet szóképzési rendszerének kialakításában is (vö. Couturat 1907, Couturat–Leau 1903). Nagyobb időtávra vonatkoztatva is igaz, hogy valahányszor a nyelvtervezeteket együttesen vagy külön-külön tárgyalták (1900 és 1907 között, majd később is, például az 1920-as években – l. alább – vagy akár a 20. század második felében), az eszperantó szóképzés egy-egy időre a viták középpontjába került.

A 20. század elején felmerült kérdések az eszperantó kutatóit ma is izgatják; a kérdések általános nyelvészeti kérdéseket is támasztanak, illetve ilyenekkel szorosan összefüggenek. Bevezetőül ezeket kellett elmondanom, és emellett meg kell jegyeznem azt is, hogy e témák tárgyalásában Wüster megkerülhetetlen.

2. Wüster mint az eszperantológia elindítója

Eugen Wüster (1898–1977) nemcsak a terminológiatudománynak volt meghatározó személyisége, hanem az általa elnevezett eszperantológiának is (l. pl. Blanke 1989). Az eszperantó körén belül rendszeres és széles körű terminológiai tevékenység megalapozója volt. Sokat tett az interlingva (interlingua) nevű mesterséges nyelv elismertetéséért, az interlingvának a tudományban és a terminológiai munkában való használatáért. Hatással volt az eszperantó szakterminológiáinak fejlődésére például az elektrotechnika és a nyelvtudomány területén. A nyelvtudomány és a nyelvoktatás különféle megközelítései azóta is fontos és tanulságos részét alkotják az eszperantó szakmai alkalmazásainak, kifejezetten terminológiai tekintetben is (vö. pl. Koutny 2003, Wennergren 2005).

Ebben az írásban alább az eszperantóról szólok; Eugen Wüsternek is csak az eszperantóra vonatkozó állásfoglalásait fogom érinteni.

3. Hozzáadás, illetve adott pozícióban való módosítás vagy csere

Mind az eszperantóban, mind más emberi nyelvek különböző szintjein – a morfémákén, a szókapcsolatokén, a különféle összetettségű mondatszerkezetek viszonyaiban – az eszközök valamilyen mértékben egybevethető módon jellemezhetők aszerint, hogy új elem hozzáadásával, tehát a szerkezet bővítésével vagy egy adott helyzetű elem cseréjével, illetve helyzetének vagy vonatkozásának módosításával hozza-e őket létre a nyelv használója. Például: ***du**a verbo* 'második ige': *verbo**du**a frazo* 'olyan mondat, amelynek második szava ige, igei állítmány vagy az állítmány igei része'; ***du dek**onoj* 'két tized'; *kelkaj **dudek**onoj* 'néhány huszad'. Továbbá: ***Du** kaj **dek** ne estas onoj* 'A kettő és a tíz nem törtszám'. Magyar példák az elrendezés szerepének fontosságára, a *három* morféma (szó) különféle felhasználásaival: *Három-három marad a tulajdonosoknál; Három marad a három tulajdonosnál*; *Az eredmény három : három*.

Az eszperantóban a szó szerkezetén belül is lehetséges az egyes elemek ismétlése vagy összegzése, csoportosítása, átrendezése, módosítás nélküli teljes megjelenítése

és sorrendbe állítása: *dek* 'tíz', ses 'hat', *dek ses* 'tizenhat', *sesdek* 'hatvan', *sesdek ses* 'hatvanhat', *mil sescent dek ses* 'ezerhatszáztizenhat', *po du-tri* 'kettesével-hármasával'; *sub* 'alatt', *apud* 'mellett', *de sub* 'alól', *de apud* 'mellől'; *domo* 'ház', *tegmento* 'tető', *dom(o)tegmento* 'háztető'; *re- kaj rediri la samon* 'ugyanazt újra és újra elmondani'.

Lehetséges az is, hogy egy kiinduló szerkezethez nem hozzáadunk egy újabb elemet, hanem valamelyik elemét megváltoztatjuk, lecseréljük vagy elmozdítjuk olyan esetekben, amikor szerepe van az előzmény emlékezetben tartásának: *bela (bel+a)* 'szép', *belo* (*bel+o*) 'a szép (mint olyan), a szépség'; *elekt-i* 'választani', *elekt-o* 'választás'. A meghatározott alapra épülő meghatározott morfémacsere példáinkban a főnévalkotás egy-egy lehetőségét mutatta. A következő példákban: *bela → belo, grandioza → grandiozo* melléknévből alkottunk főnevet végződéscserével. Az *elekti → elekto, promeni → promeno* szavak esetében pedig igékből (közvetlenül: főnévi igenévből) alkottunk főnevet, ugyancsak végződéscserével. Hasonló esetekre később részletesebben visszatérek.

4. Az eszperantó köznév kategóriáról

A főnévnek, ezen belül az egyszerű köznévnek az alapalakja az eszperantóban talán a legvilágosabban normalizált formájú, többelemű szóalak. A legegyszerűbb eszperantó főnév alapalakja ugyanakkor bonyolultabb, mint egy átlagos magyar minimális szerkesztésű főnév. A leggyakoribb formájában az eszperantó főnév alapalakja ugyanis két morfémából, egy tőből és egy a tövet követő *-o* végződésből áll. Például: *dom-o* 'ház', *hom-o* 'ember'. Az ilyen szóalakot lehet és érdemes a főnév egyes számú és alanyesetű formájának tekinteni, alapvetően minden előfordulásban: *Pri* ***domo*** oni povas diri, ke ***domo*** estas ***domo*** same *en* ***domo*** kaj *ekster* ***domo***. 'A *ház*ról azt mondhatjuk, hogy a *ház: ház* ugyanúgy a *ház*ban és a *ház*on kívül'. Az eszperantó nyelvtanok bemutatják a tárgyesetet is, ennek végződése *-n*. A *domon (dom-o-n)* szóalak magyar megfelelői: 'házat', 'egy házat' (ritkábban: 'a házat').

Igaz, az eszperantó leírásában az is előfordul, hogy – a latin, a német vagy más nyelvek mintájára – a nyelvtanírók több esetet vesznek fel, és magát az alanyesetet más esetekkel vagy legalább egy további esettel azonos alakúnak tekintik. (A magyar nyelv leírásának hosszú történetében ilyen csúszások változatosabban jelentek meg, l. Vladár 2016.) Az „esetszaporításnak" nyilvánvaló indítéka az, hogy a tőből és *-o* végződésből álló forma állhat különféle elöljárószókkal, és az alany szerepén kívül is betölthet különféle szintaktikai szerepeket, akár elöljárószóval, akár önállóan: *en domo* '(egy) házban'; *tra domo* '(egy) házon át'; *Ili vivas en bela domo* 'Egy szép házban élnek'; *La domo ŝajnas moderna* 'A ház korszerűnek tűnik'; *Venu, filo!* 'Gyere, fiú (fiam)!'; *Ili sopiras je paco* 'Békére vágynak'. Részben e helyzetből következik, hogy az eszperantó leírói prepozíciós esetről is beszélnek (l. pl. Kalocsay 1966: 62, a magyarral kapcsolatban vö. pl. Vladár 1999: 359, 2016: 87–93). Vannak példái az eszperantó még több esetes leírásának is. A nyelv korai bemutatásaiban nemegyszer a német nyelv négy esete volt a leírás mintája.

Felvethető az, hogy a főnevek egyszerű szóalakjai egyszerre értelmezhetők a megnevezés általános formájaként, a megszólított személy említésmódjaként, illetve az alany pozícióját tipikusan betöltő esetként. Külön testes jelölő nélkül tekinthetők tehát – főképp metanyelvi használatban – a megfelelő főnév, köznév általánosított egyes számú alakjának: a főnév formája az adott főnévnek egyedi neve is. A főnevek, köznevek ilyen, csak *-o* végződést tartalmazó alakja a megfelelő főnév alapalakjának is nevezhető. Ha főnevek felsorolására kérnek minket, ilyen (alanyesetű, egyes számú) alakokat sorolunk fel. Úgy

vesszük, hogy a kiejtett szavak az adott formában képviselik a szó különféle formáit és felhasználási módjait. Egy-egy szó tehát referálhat jelentése révén a valóság valamely elemére, elemeire, de referálhat sajátos módon magára a szóra is – alanyesetben. Ez persze nemcsak az eszperantóban van így, de az eszperantó alapján is megállapítható.

5. Az eszperantó igéről

5.1. A magyar és az eszperantó igealakok elemzéséről

A magyar igével kapcsolatban sokszor beszélnek három időről és három módról, az igealakok szerkezetéből kiindulva azonban például Antal László (1977: 125) azt mondja, hogy a magyar igealakok idő és mód szerint összesen négyfélék *(fut, futott, futna, fusson),* az igealakoknak vagy idejük van *(futott),* vagy módjuk *(futna),* de mindkettő egyszerre nem lehet. Antal szerint a *futott volna* alak már a szó szintje fölött jelenik meg, ezért az ige paradigmájában nem kell szerepelnie. Az eszperantó egyszerű igealakok ötfélék, ezekre nézvést is igaz, hogy minden igealakon csak egy grammatikai morféma jelenik meg; például a *paroli* 'beszélni' ige alakjai: *parolis* (múlt i.), *parolas* (jelen i.), *parolos* (jövő i.), *parolus* (feltételes mód), *parolu* (felszólító mód). Mindamellett – elismerve, hogy a szóalakok leírásában vannak előnyei az ilyen hozzáállásnak – magam nem élek ezzel a lehetőséggel. Továbbá a kompozicionalitás elvét szintén hasznosnak tartom kiindulásként, de nem teljesen kimerítőnek vagy magyarázó értékűnek, mert a formák funkciói nemcsak elemeik kész jelentésmozzanataiból adódnak, hanem a nagyobb formák szembenállásaiból és használati korlátaiból is. A *Ha most ott volnék, elmondanám* helyes mondat, míg a **Ha tegnap ott volnék, elmondanám* helytelen, tehát a feltételes mód jelen idejű alakja nem fér össze a múlt időre jellemző mondatkörnyezettel, kontextussal. (A kijelentő mód valamivel neutrálisabb: *Tegnap, ahogy* ***megyek*** *az utcán,* ***látom*** *ám, hogy megint csőtörés van* – ez fakultatív, de jó mondat.) A *volnék, elmondanám* igealakok tehát nem kompatibilisek a múlt időnek megfelelő kontextusokkal, nem múlt idejűek, attól függetlenül, hogy ez milyen morféma használatából (egyáltalán: miből) következik. Az eszperantóbeli (feltételes módot jelölő) *-us* ezzel szemben (szláv mintára) valóban időtől függetlenül fejez ki feltételességet (bár ezt a magyar oktatók nem mindig tanítják). Így eszperantóul helyes ez a mondat: *Se mi hieraŭ lern****us****, morgaŭ mi certe sukcese trapas****us*** *la ekzamenon* 'Ha tegnap tanul**tam volna**, holnap biztosan sikeresen leten**ném** a vizsgát'.

A magyarban másmilyenek a lehetséges időértékei az ún. feltételes jelennek és az ún. feltételes múltnak, a kettő között nem (vagy nemcsak) idő szerinti, hanem finomabb modális különbségek (is) vannak. *Holnap mennék, de még minden bizonytalan*. *Eredetileg holnap* ***mentem volna,*** *de nem tudok elszabadulni a munkahelyemről* – mindkét mondat lehetséges, és mindkettőnek van jövőbeli vonatkozása.

Összességében igaza lehet Antal Lászlónak abban, hogy a magyar igék idejeit és módjait olykor a szempontok tisztázása nélkül osztályozzuk, de a szóalakok elemeinek számon tartásán kívül nem sokra megyünk azzal, ha azt mondjuk, hogy vagy csak módjuk van, vagy csak idejük. Az igei végződéseknek mind az eszperantóban, mind a magyarban lehet egyszerre több jelentéselemük, tartalmazhatnak több szémát, a magyarban például személyt, számot és tárgyhatározottságot képviselhet egyetlen igei személyrag, ezért is mondhatjuk Skalička nyomán, hogy a magyar igeragozásban megtalálhatjuk a flektálás jegyeit (vö. pl. Szerebrennyikov és munkatársai 1986: 122).

5.2. Az eszperantó igéről, általánosságban

A tág értelemben vett eszperantó igének van kijelentő, feltételes és felszólító módja, van múlt, jelen és jövő ideje. A személyt általában csak a névmás jelzi, nincs morfológiailag jelölve: *mi trinkas* ’(én) iszom’, *ili trinkas* ’(ők) isznak’, morfológiailag jelölt száma pedig csak a (ritkábban használt) összetett igealakoknak van: *ili estas trinkantaj* ’(javában) isznak’. Ennyi elég volna a rövid bemutatáshoz, de hangsúlyozom, hogy számos participium és ezekkel alkotott összetett időalak is tartozik az eszperantó ige tágabb rendszeréhez. Az igék általános felidézésére nem a finit igealak a szokásos, hanem a főnévi igenév: *esti* ’lenni’, *labori* ’dolgozni’ stb. Ez hagyomány kérdése és technikai kérdés, de felmerül az a lényegi kérdés is, hogy a főnévi igenév párhuzamba állítható-e a főnevek (névszók) alanyesetével ezen általános használati lehetőség tekintetében (*vivo kaj morto* ’élet és halál’, *vivi kaj morti* ’élni és meghalni’). *Formoj alternas, mesaĝo ofte samas* ’A formák váltakoznak, az üzenet, a mondandó gyakran egybeesik’.

5.3. Az eszperantó igék két tág csoportjáról

Az eszperantó igéket is többféle szempontból, többféleképpen lehet csoportosítani, akár eredetük, jelentésük vagy részletesebben vizsgált alaki szerkezetük szerint. Vannak például latin és germán eredetű igék, vannak tranzitív és intranzitív igék, vannak személytelen igék és alanyt igénylő igék, vannak előképzőt tartalmazó igék, vannak utóképzőt (vagy inkább képzőszerű, de önálló szóként is használható elemet) tartalmazó igék: *trinki* ’inni’, *manĝi* [mándzsi] ’enni’; *trinkigi* v. *igi trinki* ’itatni’, *eltrinki* ’kiinni, meginni’ stb. A következő két példasor elemeit csak egy részleges szempont szerint állítom szembe egymással. A megadott szavak főnévi igenevek lesznek, ezeket úgy tekintem, hogy több tekintetben (főképp a lexikális jelentést illetőleg) a teljes paradigmát képviselik (*kur-i* ’fut-ni, fut-ok, fut-sz, fut-na’). Az egyszerűség kedvéért többnyire magyarul is főnévi igenevet adok meg.

5.3.1. Példák

A) csoport:

> *abdik-i* ’lemond-ani’, *adapt-i* ’alkalmaz-ni’, *ag-i* ’cseleked-ni’, *akuz-i* ’vádol-ni’, *akir-i* ’szerez-ni’, *am-i* ’szeret-ni’, *angor-i* ’aggód-ni’, *asperg-i* ’meghint-eni’, *ating-i* ’elér-ni’, *bak-i* ’(süteményt, kenyeret) süt-ni’, *bala-i* ’söpör-ni’, *ban-i* ’fürészte-ni’, *bapt-i* ’megkeresztel-ni’, *bat-i* ’üt-ni’, *baz-i* ’megalapoz-ni’, *ced-i* ’enged-ni (vkinek)’, *ĉas-i* ’vadász-ni’, *ĉes-i* ’abbahagy-ni’, *ĉiz-i* ’vés-ni’, *far-i* ’csinál-ni’, *fart-i* ’érez-ni magát valahogyan, valamilyen egészségi állapotban v. hangulatban len-ni’, *fos-i* ’ás-ni’, *gap-i* ’bámul-ni’, *ĝem-i* ’nyög-ni’, *ĝu-i* ’élvez-ni’, *hav-i* ’birtokol-ni’, *hejt-i* ’fűt-eni’, *jelp-i* ’vonítani’, *juk-i* ’csikland-ani’, *ĵet-i* ’dob-ni’, *ĵur-i* ’esküd-ni’, *lav-i* ’mos-ni’, *lev-i* ’emel-ni’, *lu-i* ’bérel-ni’, *manĝ-i* ’enni’, *met-i* ’helyez-ni’, ’tenni’ (’tesz-’), ’csinál-ni’, ’elrendez-ni’, *mok-i* ’gúnyol-ni’, *neg-i* ’tagad-ni’, *okaz-i* ’történ-ni’, *pak-i* ’csomagol-ni’, *paŝ-i* ’lép-ni’, *pen-i* ’erőlköd-ni, erőfeszítést tenni’, *pun-i* ’(meg)büntet-ni’, *rab-i* ’rabol-ni’, *rabot-i* ’gyalul-ni’, *send-i* ’küld-eni’, *tan-i* ’cserz-eni’, *ten-i* ’tart-ani’, *tern-i* ’tüsszent-eni’, *urĝ-i* ’sürget-ni’, *varb-i* ’verbuvál-ni’, ’beszervezni’, *vet-i* ’fogad-ni’, *viŝ-i* ’töröl-ni’, *vok-i* ’hív-ni’, *vol-i* ’akar-ni’, *vund-i* ’megsebesít-eni’.

B) csoport:

> [*ambicio → ambici/o* vagy más tagolásjelöléssel:[3] *ambici(o)*] → ***ambici-i*** ’ambicion-ál-ni’, [*arĝento → arĝent(o)*] → ***arĝent-i*** → ’ezüst-öz-ni’, [*asfalto → asfalt(o)*] → ***asfalt-i*** ’asz-

[3] A tövek teljesen önállóan többnyire csak metanyelvi használatban fordulnak elő.

falt-oz-ni’, [*bastono → baston(o)*] → ***baston-i*** ’bottal ver-ni’, ’(meg)-bot-oz-ni’, [*betono → beton(o)*] → ***beton-i*** ’beton-oz-ni’, [*broso → bros(o)*] → ***bros-i*** ’(le)-kefé-l-ni’, [*elektro → elektr(o)*] → ***elektr-i*** ’elektron-izál-ni’, ’árammal ellát-ni, áramra (át)állít-ani’, [*funelo → funel(o)*] → ***funel-i*** ’tölcsér-ez-ni’, ’(tölcsérrel) tölt-eni’, [*krono → kron(o)*] → ***kron-i*** ’meg-koroná-z-ni’, [loko → *lok(o)*] → ***lok-i*** ’elhely-ez-ni’, ’tenni (tesz-) valahová’, [*limo → lim(o)*] → ***lim-i*** ’határ-ol-ni’, [*ombro → ombr(o)*] → ***ombr-i*** ’árnyék-ol-ni’, [*ordo → ord(o)*] → ***ord-i*** ’el-rend-ez-ni’, [*pensio → pensi(o)*] → ***pensi-i*** ’nyugdíj-az-ni’, [*pioĉo →pioĉ(o)*] → ***pioĉ-i*** ’csákány-oz-ni’, [*veneno → venen(o)*] → ***venen-i*** ’meg-mérg-ez-ni’, [*vipo → vip(o)*] → ***vip-i*** ’ostor-oz-ni’, [*bigot-a → bigot(a)*] → ***bigot-i*** ’korlátolt módon túlzó, feltűnő és/vagy megszállott vallásos magatartást tanúsít-ani’ (pejoratív), [*ĉefa → ĉef(a)*] → ***ĉef-i*** ’a legfontosabb-nak lenni (lesz-)’, ’főnök szerepét betölt-eni’, [*filozofo → filozof(o)*] → ***filozof-i***, ’filozófus módján fellép-ni’, ’filozof-ál-ni’, [*pilot-o → pilot(o)*] → ***pilot-i*** *(helikopteron)* ’(helikoptert) vezet-ni’, ’(helikopteren) pilótáskodni’, [*profeto → profet(o)*] → ***profet-i*** ’prófétál-ni, próféta szerepét betölte-ni’, [*spiono → spion(o)*] → ***spion-i*** ’felderítőként működ-ni’, ’spion-kod-ni’, [*egala → egal(a)*] → ***egal-i*** ’egyenlő értékű-nek lenni (lesz-)’, [*rapida → rapid(a)*] → ***rapid-i*** ’siet-ni’, ’gyorsan menni (megy-)’, ’gyorsan cseleked-ni’; [*sata → sat(a)*] → ***sat-i*** ’jóllakott-nak lenni (lesz-)’.

A magyar nyelvbeli lépések egy részét nem jelöltem, mert nincs mindenütt párhuzam vagy világos kontraszt. A szavak jelentése kontextuálisan és konvencionálisan színeződhet, maradhat tágabb és szűkülhet mind az eszperantóban, mind más tervezett és etnikus nyelvekben, nyilván különféle arányokban (l. Ladányi 2007: 74–86).

5.3.2. Elemzések

A) csoport:

A közvetlen formai elemzés azt mutatja, hogy az A**)** csoport szavai két-két morfémából állnak. Az eszperantó szakirodalom szerint az *abdik-i* ’lemond-ani’, *adapt-i* ’alkalmaz-ni’, *ag-i* ’cseleked-ni’, *akuz-i* ’vádol-ni’, *fos-i* ’ás-ni’ szavak mindegyike *primara vorto* ’elsődleges szó’, vagyis olyan szó, amelyben elsősorban a szó töve, amely végződésigényes tő, jelenik meg, anélkül, hogy speciális származékszónak értékelődne. Elsődleges szavak ezek is: *tablo* ’asztal’, *bela* ’szép’, *skribi* ’írni’ – az elsődleges szavak tehát különféle szófajúak. Lássuk egy elsődleges szó szerkezetét a *fosi* ’ásni’ szó példáját véve mintául: 1. a *fos-* ’ás-’ a tőmorféma és 2. az *-i* ’-ni’ a főnévi igenévi minőséget képviselő morféma. Elsődleges szavak a főnévi tőből és *-o* végződésből, a melléknévi tőből és *-a* végződésből, valamint az igei tőből és a főnévi igenév végződéséből álló szavak, egész paradigmájukkal. A szakirodalom – és a gyakorlati célú tankönyvek hasonlóképpen – az ilyen szavakat (főneveket, mellékneveket, főnévi igeneveket vagy akár a megfelelő verbum finitumokat: *fosis, fosas, fosos, fosus, fosu*) tehát mint elsődleges szavakat (szóképzésre nem mutató szavakat) kezeli: a tövet értelemszerűen olybá vesszük, mint önállóan rendszerint meg nem jelenő elemet. Minthogy például a *fosi* szóalak két és csak két morfémából áll, de a tő és a végződés egyszerre jelenik meg, a tő végződést igényel, a végződés pedig általában tőhöz járul, a beszélők alkalmi és aktív, újító formaalkotásáról itt nem beszélhetünk, hanem csak gyakorlatilag kész konstruktumok használatáról.

Figyelmet érdemel, hogy Zamenhof 1887-ben, a nyelv tervezetét ismertető kiadvány végén mellékelt elemtárban kilencszázegynéhány eszperantó szótövet (morfémát) ad meg (pl. *am-, bezon-, fos-*; *dom-, river-*; *bel-, bon-*), de a töveknek orosz szavakat feleltet meg, a szavak pedig szófajokat jelenítenek meg: főnévi igenevek, főnevek, melléknevek. Sok későbbi problémafelvetés, elemzés, vizsgálat, elgondolás indul ki ennek az elrendezésnek a tényéből. Zamenhof maga olykor szónak minősíti a szótöveket is: olykor azt is állítja, hogy nyelve változatlan szavakból áll – mintha izoláló nyelv volna. A szótöveket sok szerző

szófajisággal is jellemzi, igei, főnévi, melléknévi tövekről beszélnek; olykor azt is mondják, hogy a tő eleve ige, melléknév, főnév – a tövek szófajisága, annak mibenléte vagy éppen hiánya, az ezekről való vélemények pedig elemzéseket motiváltak és vitákat váltottak ki.

B) csoport:

Az itt felsorolt szavakat nem tekinthetjük minimális szerkezetű, nem derivált szavaknak, nem tartoznak az elsődleges szavak *(primaraj vortoj)* kategóriájába. Az *ambicii* 'ambicionálni' főnévi igenevet nem úgy fogjuk fel, hogy az *ambici-* „igei tőhöz" főnévi igenévi végződés járul, mert ilyen igei tő nincsen (tehát ez helytelen volna). Az igét és a főnévi igenevet a szinkrón rendszerben (és történetileg is) megelőzi az *ambicio* 'ambíció' főnév; ebből alkotjuk végződéscserével (vagyis az *-o* elhagyásával és az *-i* beiktatásával) a főnévi igenevet és aztán az egész, néhány alakból álló igei paradigmát. Hasonló szóalkotás megy végbe a második csoport minden példaként vett esetében: *asfalt-o* 'aszfalt' → *asfalt-i* '(le)aszfaltozni'; *(oni) asfalt-as* 'aszfaltoznak' v. 'aszfaltozzák'; *(oni) asfalt-us* 'aszfaltoznának' stb. Végső soron azt mondhatjuk, hogy ugyan világos morfémahatárokat észlelünk, nem agglutinációval, hanem Skalička szerinti flexióval (vö. Szerebrennyikov és munkatársai 1986: 122), az adott esetben végflexióval van dolgunk. (Az *-as* egyszerre jeleníti meg az igeiséget, a kijelentő módot és a jelen időt, az *-us* ugyan az időt tekintve alapjában neutrális, de így is több funkciója van egyszerre: új szóra (igére) utal, alanyvárást érzékeltet, és rögzíti a feltételes módot.)

5.3.3. Az A) csoport és a B) csoport alapvető különbségei

Az A) csoport főnévi igenevei esetében elmondható, hogy ha a főnévi igenév *-i* végződése helyére a főnév végződését helyezzük *(abdik-i → abdik-o)*, akkor elvont főnevet, nomen actionist kapunk: *abdiko* 'lemondás', *amo* 'szeretet', *foso* 'ásás', *laboro* 'munka', *jelpo* 'vonítás'. Ezeknek az elvont főneveknek a létrehozására képzőt is lehetne alkalmazni (pl. *labor**ad**o* 'munka, munkálkodás', *jelp**ad**o* 'vonítás'), de nincs feltétlenül szükség képző alkalmazására, elég a végződéscsere.

Ha a B) csoport főnévi igeneveinek végződését főnévi végződésre cseréljük (pl. *pioĉi* 'csákányozni' → *pioĉo* 'csákány', *spioni* 'kémkedni'→ *spiono* 'kém'), akkor az eredményül kapott, tulajdonképpen visszakapott[4] alapszavak, mint már tudjuk, nem elvont főnevek. Ha elvont főnévre, nomen actionisra van szükségünk, akkor a tő és a végződés közé képzőt kell illesztenünk: *pioĉ**ad**o, spion**ad**o*.

Az *-ad-* képzőnek deverbális igeképzőként aspektuális (aspektus és akcióminőség szerinti) szerepe is van (*don-i* 'adni', *ĵet-i* '(el)dobni'; *don**ad**-i* '(éppen v. időnként) adogatni, rendszeresen adni', *ĵet**ad**-i* 'dobál-ni'). Ugyanakkor névszóképzőként jelentése ebben a tekintetben bonyolult módon, részlegesen neutralizálódik (*ĵeto* és *ĵetado* 'dobás' ~

[4] A „visszakapottság" megfogalmazásmód is jelzi: ebben a fázisban nem szóképzéssel van dolgunk, hanem a konkrét jelentésű főnevekből kiinduló képzés eredményéből következtetünk vissza a képzés alapjára. Megjegyzem, hogy néha előfordul és a jövőben is előfordulhat, hogy a képzés iránya elhomályosul, s ez a tény kihatással lehet a nyelv alakulására, analogikus változásokat indíthat. A képzőelemet nem tartalmazó szavak formája nem ad megerősítést a szó adott módon derivált voltáról, tehát a szójelentés ismerete sok esetben inkább csak labilis emlékezeti tudás. Míg a *kantisto* 'énekes' szó esetében az az eszperantóul akárcsak kicsit is tudó nyelvhasználó is felfogja, hogy személyről van szó, aki először hallja a szót, *a sufloro* 'súgó ' vagy a *piloto* 'pilóta' szó formája nem zárja ki eleve, hogy a szó például tevékenységet jelentsen, ha a nyelvhasználó a tövet nem vagy alig ismeri, vagy ha a tővel az adott személy először (tovább)képzett szóban, például derivált melléknév formájában (*pilota konduto* 'repülői viselkedés', *suflora praktiko* 'súgói gyakorlat') találkozott.

’egyszeri v. többszöri dobás’, ’dobálás’, együtt létezik, de például csak a *pioĉado* fordul elő ’csákányozás’ jelentésben). Mindez az eszperantót ért szláv (orosz, lengyel; fehérorosz?) alaphatásoktól aligha független. Ezekben a nyelvekben az igék aspektus szerinti szembenállása szintén gyakran neutralizálódik a főnévképzés során, részben lexikalizálódás eredményeképpen, gyakran a folyamatos ige forma szerinti fölényével (vö. pl. az oroszban: *вход* ’bejárat’, ’bejárás’, ’bemenetel’, *переход* ’átmenet’, ’átkelés’, ’átkelőhely’, *письмо* ’írás’, ’leírt szöveg’, ’iromány’, ’levél’, *соглосование* ’egyeztetés’; az orosz *вход* ’bejárat’ megfelelője *вход* a bolgárban is, *vchod* a szlovákban és a csehben, de *weiście* a lengyelben – ez történetesen a folyamatos–befejezett *wchodzić – weiść* pár befejezett tagjával áll közelebbi kapcsolatban, de az adott esetben itt is neutralizálódásról lehet szó).

6. Alaktani tipológiai kérdésfelvetés

Az eszperantót sokszor minősítették kifejezetten agglutinatív nyelvnek, van, akinek vizsgálatai 100%-os agglutinativitást mutattak (Wells 1978: 33). Ennek nyilvánvaló oka az, hogy ha a szóképzés vagy a szóalakképzés az eszperantón belül történik (nem pedig a forrásnyelvben), akkor mindig közvetlenül érzékeljük a világos morfémahatárokat: *man-et-o-j-n* ’kezecskéket’, *pied-et-o-j-n* ’lábacskákat’, *ek-pluv-is* ’eleredt az eső’, ’esni kezdett’. Ugyanakkor egyfelől a névszó (főnév, melléknév, névmás, számnév), másfelől az ige morfológiai tekintetben jelentős mértékben különbözik egymástól, és nemcsak a felhasznált morfémák konkrét állományát tekintve, hanem a morfémák szerkesztésének módjára nézve is.

6.1. Az eszperantó főnév alakjai

A főnév esetében a magyar szóalakok szerkezete könnyen egybevethető az eszperantó szóalakokéval, különbség csak az eszperantóban szófajt jelölő *-o* morféma világos funkciójából és egyértelmű jelenlétéből fakad: *tabl-o-**j-n** – asztal-**ok-at**.* Hasonlóképpen: *knab-o-**j-n** – fiú-**k-at**.*

1. táblázat
Az eszperantó és a magyar főnév morfológiai szerkezete

Alapszó	**Tő**	**Főnévi végződés (szófaji végződés) vagy annak hiánya**	**A többes szám végződése (a végződés allomorfja)**	**A tárgyeset végződése (a végződés allomorfja)**
tablo	tabl-	-o	-j	-n
asztal	asztal-[5]	–[6]	-ok	-at
knabo	knab-	-o	-j	-n
fiú	fiú-	–	-k	-at

A szám (a többes szám) és a tárgyeset jelölése tehát a magyarban és az eszperantóban hasonlóan történik, attól eltekintve, hogy az eszperantóban a tő és a többes számra, illetve tárgyesetre utaló morféma között sajátos szófajjelölő morfémát találunk.

[5] A magyar morfológiára a szóalapúság jellemző, ezért az esetek nagy részében a tő egybeesik az alapszóval (vö. Kiefer–Ladányi 2000: 140–141).

[6] Az eszperantótól eltérően a magyarban nincs az adott szófajt jelző kategóriavégződés.

Az eszperantóban a fentiekkel rokon a melléknév, a birtokos névmás és a sorszámnév szerkezete is. A szófaji végződés ezek esetében egyaránt *-a*: *bel-a-j-n* 'szépeket', *du-a-j-n* 'másodikakat', *(la) mi-a-j-n* '(az) enyéimet'.

A fentiekben azt láttuk, hogy az egyes morfológiai kategóriák (szófajiság, szám, eset) morfematikus képviselői a például vett eszperantó szóalakokban külön-külön önálló szegmentumokban (morfémákban, egy-egy morféma egyetlen allomorfjaként) elkülöníthetően, egymást követve jelentek meg, a magyar megfelelők szerkezete pedig ettől többnyire nem állt távol.

6.2. Az eszperantó ige alakjai

Az ige alakjainak esetében a szegmentálás nem analóg a fentiekkel.

A főnévi igenév lehet egy, a nyelvleírás hagyományában igeinek tekintett, például eleve aktivitást jelentő tőnek és a főnévi igenév végződésének az egymásutánja: *kur-* 'fut-' + *-i* '-ni' → *kur-i* 'futni' (l. az A) csoport igéit az 5.3. pontban).

A főnévi igenév ugyanakkor lehet egy nem igeinek tekintett tőnek, tehát például főnévi vagy melléknévi tőnek és a főnévi igenév végződésének az együttese is: *ŝofor-o* 'sofőr' → *ŝofor-i* 'sofőrködni, vezetni'; *diligent-a* 'szorgalmas' → *diligent-i* 'szorgoskodni' (l. a B) csoport igéit az 5.3. pontban).

Az így létrejött főnévi igenevet nem lehet akképpen az igealakok kiindulópontjának tekinteni, amiképpen az egyes szám alanyesetet a névszók (főnevek, melléknevek) paradigmája kiindulópontjának tekinthetjük. A főnévi igenév végződéséhez nem kapcsolhatunk időre vagy módra utaló morfémákat: *(iu) *labori-as* ≠ '(valaki) dolgozik', *(iu) *labori-os* ≠ '(valaki) dolgozni fog'. A megfelelő igealakokat nem úgy kapjuk, hogy a morfémák sorát növeljük (egyszerű agglutinációval), hanem egy-egy morfémát elhagyunk, és másikat illesztünk a helyébe (vagyis a főnévi morfológiától eltérően az eszperantóban az igei morfológia nem szó-, hanem tőalapú): *kur-i* 'futni', *(vi, ili) kur-as* 'futsz', 'futnak', *kur-u* 'fuss'. Képzett szó esetén hosszabb lehet a sor: *diligent-a* 'szorgalmas', *diligent-i* 'szorgoskodni', *(vi) diligent-as* 'szorgalmasan tevékenykedsz, szorgoskodsz', *diligent-u* 'szorgoskodjál, dolgozzál szorgalmasan'. Közvetlenül csak tövet *(diligent-)* és módjelet *(-u)* tapasztalunk, de a tudott kategóriák alapján több lépcsőfokot veszünk figyelembe.

Általánosabb értelemben kezdettől fogva ismeretes volt az a gondolat, hogy a szóalakok megalkotása (a szóképzés, a szóösszetétel és a szóalak-létrehozás különbségeire való tekintet nélkül) együtt járhat bizonyos szegmentumok elhagyásával, hiányával, a redundancia kerülésével. Ilyen általánosítás René de Saussure (1910/1982) tanulmányai óta jelen van az eszperantó szakirodalomban, és Wüsternél is tetten érhető.

Az egyes lépcsőfokoknál a nyelvhasználóban felidéződnek az adott formák, igealakok alapján figyelembe veendő vagy várható kategóriák: tő *(diligent-)* → elsődleges szó *(diligent-a)* 'szorgalmas' → másodlagos szó, meg nem jelenő, de figyelembe vett átmeneti („átlépendő") forma *(diligent-i)* 'szorgoskodni' → '(vki) szorgoskodik': az adott ige mint lexikális egység; feltett, de el nem döntött személykategória (valaki: „alanyvárás"), feltett, el nem döntött, nem múlt idő *(diligent-as)* '(vki) szorgoskodik', 'szorgoskodsz' (?) → az (*-u*) kiválasztásával: eldől a személy (2.), és kifejeződik a felszólító mód: *diligent-u* '(te) szorgoskodjál, dolgozzál szorgalmasan'.

2. táblázat
Az eszperantó igealakok létrehozása

Tő	**Főnév, melléknév: alapalak, alanyeset, egyes szám**	**A paradigmatikus alakok kiindulópontja**	**Főnévi igenév**	**(Jelen idő, kijelentő mód)**	**Felszólító mód**
kur- (’fut-’?)	→	kur- ’fut’ (fut-)	kur-i ’futni’	kur-as ’fut’ (tényleg, most)	kur-u! ’fuss!’ ni kuru!’ fussunk!’
diligent- ’szorgalmas’	diligent-a ’szorgalmas’	(diligenta)	diligent-i (kategória-váltás: melléknév → ige)	diligent-as ’szorgoskodik’	diligent-u! ’legyél szorgalmas!’
direktor- ’igazgató-’	direktor-o ’igazgató’	(direktoro)	direktor-i (kategória-váltás: főnév → ige)	direktor-as ’igazgat’	direktor-u! ’igazgass!’
pioĉ- ’csákány-’	pioĉ-o ’csákány’	(pioĉo)	pioĉ-i (kategória-váltás: főnév → ige)	pioĉ-as ’csákányoz’	pioĉ-u! ’csákányozz!’

A közvetlen formai felbontás a B) csoport esetében is két szegmentumot talál: *asfalt-* (tőmorféma) és *-i* (a főnévi igenév végződése).

Vannak képzők, amelyek deverbálisak és denominálisak egyaránt lehetnek, sőt: igéből, melléknévből és főnévből, a számnév különféle válfajaiból egyaránt képezhetnek új szót. Az utóképzők egy része szófajtartó, Kalocsay Kálmán (1966) szerint áttetsző *(diafana),* vagyis ugyanaz a képző igéből igét, melléknévből melléknevet, főnévből főnevet képez: *rosti* ’sütni’, *rosteti* ’kissé megsütni’, *varma* ’meleg’, *varmeta* ’langyos’, *tablo* ’asztal’, *tableto* ’asztalka’. Vannak olyan képzők, amelyek különféle szófajokból egyaránt kiindulhatnak, de a keletkező képzett szó kötött szófajú. Példa lehet erre az *-ig-* faktitivusképző többféle használata: *rapida* ’gyors’, *rapidigi* ’(fel))gyorsítani’; *labori* ’dolgozni’, *laborigi* ’dolgoztatni’, *duobla* ’kétszeres’; *duobligi* ’megkétszerezni’, *nul* ’nulla’, *nuligi* ’eltörölni, megsemmisíteni, (le)nullázni’.

Az igei paradigma példaként bemutatott alakjai mind tőből vannak képezve. A tőalapúság nemcsak az egyszerű igealakokra igaz, hanem azokra az esetekre is, amikor a paradigmatikus alakok töve maga is szerkesztmény, például *ili rapid-is* ’(ők) siettek’; ezen belül a képzett, többszörösen képzett szavak esetén is, figyelembe véve, hogy a tő maga is lehet derivált: *ni trinkemeg-is* ’igen szomjasak voltunk’, *ili malrapideg-us* ’ők nagyon lassan cselekednének’. Ezek alapján, ha az ige létrejöttének módjától eltekintünk, az igei alakképzés – és a főnévi igenév alakulása is – rendkívül egyszerűen összefoglalható (lásd alább).

A főnév, valamint a melléknév alapalakját és a határozószót is hozzácsatolhatjuk a tőből alkotott formák sorához. Ugyanakkor itt is eltekintünk bizonyos összefüggésektől, nevezetesen a kiinduló alakok létrejöttének módjától és a feltüntetett alakok továbbformálásának lehetőségeitől. Hogy ez a szempont érvényesülhessen, a példák más szempontból heterogének: a névszók alanyesete még megjelenik, de csak az egyszerű igealakok paradigmája mutatkozik meg teljességében.

3. táblázat
Az eszperantó tőalapúsága

	Besorolás	**Két morfémából álló, tőből levezethető szóalakok**
1.	Főnévi igenév	leg-i ’olvasni’, vid-i ’látni’, rentgen-i ’röntgenezni’, verd-i ’zöldellni’
2.	Ige, jelen idő (kij. m.)	(iu) leg-as ’(valaki) olvas’, vid-as ’lát’, rentgen-as ’röntgenez’, (io) verd-as ’(valami) zöldell’
3.	Ige, múlt idő (kij. m.)	(iu) leg-is ’(valaki) olvasott’, spir-is ’lélegzett’, vid-is ’látott’
4.	Ige, jövő idő (kij. m.)	(iu) leg-os ’(valaki) olvasni fog’, spir-os ’lélegezni fog’, rentgen-os ’röntgenezni fog’
5	Ige, feltételes mód	(iu) leg-us ’(valaki) olvasna, olvasott volna’, (io) verd-us ’(valami) zöldellne, zöldellt volna’
6.	Ige, felszólító mód	leg-u ’olvass’, ke ili leg-u ’hogy olvassanak’, ke ni rentgen-u ’hogy röntgenezzünk’
2/1	Főnév, e. sz. alanyeset	leg-o ’olvasás’, spir-o ’lélegzet’, verd-o ’(a) zöld’
2/2	M.név, e. sz. alanyeset	leg-a ’olvasás-, olvasó-, olvasási’; vid-a ’látó’ (pl. lega tradicio ’olvasási hagyomány’)
2/3	Határozószó	leg-e ’olvasva, olvasás útján’, hom-e ’ember módján’, rentgen-e ’röntgen útján’, verd-e ’zölden’, hejm-e ’otthon’ (pl. Oni multe lernas lege ’Sokat tanul az ember olvasás révén’)

7. Képzési párhuzamok. Homonímia vagy csak homály?

Wüster felfigyel rá, hogy egymáshoz hasonló, illetve azonos eredményű képzések olyan főnévből és melléknévből is kiindulhatnak, amelyek egyike a másikból végződéscserével áll elő. Ilyenkor ez a végződéscserét követő képzés (ez a továbbképzés) formai egybeeséseket eredményezhet. Ez azt jelenti, hogy adott nyelvhasználati körülmények között kellemetlen homonímiák, (szemantikai) egybeesések keletkezhetnek. Például az *elektro : elektra* ’áram, elektromosság : elektromos, elektromosságon alapuló, elektromossággal működő’ tövekből is képezhető *elektrigi* ige közvetlen tő + képző tagolása *(elektr-ig-i)* két különböző szerkezetet jelenít meg: *elektrigi (igi elektr**o**)* ’árammá átalakítani’ vagy *(igi elektr**a**)* ’elektromossággal működővé, elektromossá tenni’. Hasonlóképpen: [*organizon*] *ŝtatigi (igi ŝtat**o**)* ’[szervezetet] állammá tenni, állammá alakítani át’, illetve [*posedaĵon*] *ŝtatigi* (*igi ŝtat**a**)* ’[tulajdont] államivá tenni, államosítani’.

Sajátos a következő tényezők együttes fennállása: a szóalkotásnak együtt él az a módja, amikor meglévő morféma helyébe másikat illesztünk, vagyis a végződéscsere (pl. *patro* ’apa’ → *patra* ’apai’; *briko* ’tégla’ → *brika* ’tégla-, téglá(k)ból álló’; *infano* ’gyerek’ → *infana* ’gyerek-, gyermeki, gyerekre jellemző’; *direktoro* ’igazgató’ → *direktora*, ’igazgató-, igazgatói’; *diligenta* ’szorgalmas’ → *diligento* ’szorgalom’), illetve a szabályos toldalékolás válfajai (pl. *unu* ’egy’ → *unu-ig-i* ’egybevon, egyesít’; *du* ’kettő’ → *dua* ’második’; *tuj* ’azonnal’ → *tuj-a* ’azonnali’; *mi* ’én’→ *mia…* ’az én … -m’, ’enyém’; *infan-o* ’gyerek, gyermek’ → *infan-et-o* ’kisgyermek’). Mindemellett továbbképzés esetén a szófaji végződést eltávolítjuk, ennek következtében pedig az alapszavak bizonyos potenciális szembenállásai kifejezetlenekké válnak, első lépésben formailag neutralizálódnak. *Li estas **direktoro,** lia konduto estas **direktora.** Kiam oni **direktorigis** lin, oni **direktorigis** (?) ankaŭ lian konduton*. ’Igazgató. A viselkedése igazgatói. Mikor igazgatóvá tették, igazgató(i)vá tették a viselkedését is.’ Eszperantó képzők (képzőszerű ele-

mek) használatára épülő továbbképzés esetén is előállhatnak hasonló párhuzamok. *Senti* 'érezni' → *sentema* 'érzékeny' → *sentemo* 'érzékenység'. *La scivolon* ***oni sentemigis****, la infanon oni –* ***sentemigis*** *~ La scivolon* ***oni igis sentemo****, la infanon* ***oni igis sentema****.* 'A kíváncsiságot érzékenységgé, a gyereket érzékennyé tették.' A szintaktikai kifejezésmód alkalmilag felszínre hozhatja (felszínen tarthatja) az elhomályosuló szembenállást, de ez részben inkább csak későbbi szokásirány. Mint alább látni fogjuk, Wüster ezzel a kérdéssel kapcsolatban újszerű saját megoldással jelentkezett.

8. Az eszperantó szóképzéssel kapcsolatos problémák korai megjelenése

Couturat (1907) az eszperantó szóképzést bírálva lényegében azt mondta, hogy a hiba ott van, hogy egyes eljárások (helytelen módon) egyszerre érintik a szavak grammatikai jellegét, szófajiságát és lexikális jelentésüket – egy formai változtatásnak, egy szegmentumnak többféle információt kell hordoznia, megőriznie és továbbképzés esetén továbbadnia, de ez nem zavartalan. Ebből a vélekedésből is fakadt az, hogy a képzők számát a Couturat nyomdokain haladó ido nyelvtervezetben megnövelték, egyidejűleg mintegy bírálva az eszperantó szóképzést. René de Saussure (1910/1982, vö. Künzly 2001) mindezzel szemben azt mondta, hogy nincs szükség egy-egy jelentéselem külön morfémában való megjelentetésére akkor, ha a jelentéselem már szerepel az előzményben, például ha a tő eleve személyt, objektumot, cselekvést vagy tulajdonságot nevez meg. Wüster azt gondolta, hogy René de Saussure-nek igaza van. Sok esetben és általában a képzések első lépésében a szükséges szemantikai jegy valamiképpen öröklődik, de esetenként módot kell találni a képzés (végződéscsere) során elvesző szemantikai jegy visszaállítására vagy nyomatékosítására. Vajon nem lehetne-e a szerkezeti átláthatóság érdekében bizonyos morfémáknak másodlagosan szófajrögzítő szerepet adni? Arra a következtetésre jutott, hogy a nomen actionis képzője *(-ad-)* másodlagosan betöltheti a tő „igei jellegének" pótlólagos jelölését, megerősítését, az elvont főnevek *-ec-* képzője másodlagosan lehetne a melléknévi alapszóra utaló jelzés, a főnévi alapszó „nyomaként" pedig teljesen új kezdeményezéssel az *-ent-* elemet ajánlotta, mint a korábbi eszperantót kiegészítő, új képzőt.[7]

Megkockáztatom, hogy a fentiek alapján Wüster szerint a korábbiakban említett, homonim alakokat tartalmazó mondatnak (*Kiam oni* ***direktorigis*** *lin, oni* ***direktorigis*** *(?) ankaŭ lian konduton*. 'Mikor igazgatóvá tették, igazgató(i)vá tették a viselkedését is') lehetséges volna egy ilyen parafrázisa: **Kiam oni* ***direktorentigis*** *lin, oni* ***direktorecigis*** *ankaŭ lian konduton.*

9. A három alapvető szabályozás (Wüster 1921)

További részletezés helyett (a rövidség céljával) csak Wüster programhirdetését említem.

Wüster 1921-ben az *Esperanto triumfonta* lapjain a „három alapvető szabályozást" bevezetve, ezt írja:

> Azt a három szabályozást, amelyről beszélni szándékozunk, azért neveztük alapvetőeknek, mert amíg ezek a szabályozások valamiképpen meg nem valósulnak, következetes szóállomány kidolgozása nem lehetséges – a kölcsön**ö**s megértés gyakorlati követelményének ezek nélkül nem lehet eleget tenni (l. Wüster 1978: 27, ford. W. B.).

[7] Mellékesen Wüster szól bizonyos szintaktikai megoldásokról is, amelyek a képzett szavak használatával párhuzamosan működnek. Ezek népszerűsége a nyelvhasználatban napjainkban talán növekvőben van.

Követelményeiként ezután Wüster a következőket szögezte le, indoklással kiegészítve:

I. Fel kell számolni néhány igen gyakori szóelem (morféma) nyelvtani, illetve szófaji tekintetben vett homályosságát/kevertségét. **II.** Lehetővé kell tenni a képzett melléknevek és igék végződés közbeiktatásával való továbbképzését. **III.** El kell hárítani azt a nehézséget, amelyet az entitásra utaló speciális képző hiánya okoz (l. Wüster 1978: 27–43, főleg 27, 29, 43; ford. W. B.).

Wüster javaslatainak senki nem mondott ellent, Kalocsay Kálmán az első kettőt nyelvtanaiban alkalmazta (Kalocsay 1966, 1980). A harmadikat gyakorlatilag elfelejtette az eszperantó közössége. Az első kettőnek az alkalmazása – Kalocsay egyetértése ellenére – nem ment át egyértelműen érzékelhető módon a beszédközösség napi gyakorlatába. A Wüster által javasolt funkciómegosztás talán nehezen tanulható, könnyebb egy egyetlen, jól elhatárolt funkcióval rendelkező elem számontartása és alkalmazása, az adódó kétértelműségek ellenére. A képzett szavak pontosabb jelentése a közösségben a fentiekben leírtaknál spontánabb módon és nagyobb változatossággal rögződik, a nyelv eredetétől és típusától vélhetőleg szinte függetlenül (vö. Ladányi 2007: 74–84).

Hivatkozások

Andrássy György 2013. *Nyelvszabadság. Egy egyetemes elismerésre váró egyetemes emberi jog*. Dialóg–Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

Antal László 1977. *Egy új magyar nyelvtan felé.* Magvető Kiadó, Budapest.

Antal László 1984. Pillantás a mesterséges nyelvek történetére. In Antal László: *A világnyelv*. Gondolat Kiadó, Budapest. 445–478.

Barandovská-Frank, Věra (ed.) 2013. *Littera scripta manet. Serta in honorem Helmar Frank*. Akademia Libroservo, Paderborn.

Barandovská-Frank, Věra 2017. *Interlingvistiko. Enkonduko en la sciencon pri planlingvoj.* Proveldono. Interlingvistikaj Studoj UAM, Poznań.

Benczik Vilmos 2006a. *Jel, hang, írás. Adalékok a nyelv medialitásának kérdéséhez.* Trezor, Budapest.

Benczik Vilmos 2006b. A nyelvek természetességéről és mesterségességéről. In Benczik Vilmos 2006a. 139–146.

Benczik Vilmos 2016. Skriba kaj voĉa Esperanto. La Internacia Lingvo en semiotika spegulo. In Benczik Vilmos: *Pri natureco kaj artefariteco de lingvoj kaj aliaj studoj*. Trezor, Budapest. 96–110.

Blanke, Detlev 1989. Planned languages – a survey of some of the main problems. In Schubert, Klaus (ed.) 1989. 63–87.

Bujdosó Iván 2006. Az eszperantó helye a világ nyelvei között – korpusznyelvészeti vizsgálatok alapján. In Gecső Tamás (szerk.) 2006. 79–88.

Couturat, Louis 1907. *Etude sur la dérivation en Esperanto: dédiée à MM. les membres du Comité de la Délégation pour l'adoption d'une langue auxiliaire internationale*. Imprimerie Paur Brodard, Coullemiers.

Couturat, Louis – Leau, Léopold 1903. *Histoire de la langue universelle*. Hachette, Paris.

Crystal, David 2003. Eszperantó. In Crystal, David: *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest. 440–442.

Cseresnyési László 2004. Jelnyelvek és mesterséges nyelvek. In Cseresnyési László: *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 229–250.

Dresen, Ernest 1991. *Historio de la Mondolingvo. Tri jarcentoj da serĉado*. Kvara Esperanto-eldono. La unuan Esperanto-eldonon (1928–1930) tradukis kaj prilaboris N. Hohlov kaj N. Nekrasov. Red. S. Kuznecov. Eldonejo Progreso, Moskvo.

Duličenko, Aleksandr Dmitrievič 1989. Ethnic language and planned language. On the particulars. In Schubert, Klaus (ed.) 1989. 45–61.

Eco, Umberto 1998. *A tökéletes nyelv keresése*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest. (Eredeti kiadás: *La ricerca della lingua perfetta nella cultura europea.* Gius. Laterza & Figli, Róma-Bari, 1993.)

Fiedler, Sabine 2013. Max Müller zum Thema Universalscprache. In Barandovská-Frank, Věra (ed.) 2013. 215–224.

Gados László 1996. *Az egységesülő Európában társalogjunk vagy dadogjunk*? HEXACO Kft., Budapest.
Gecső Tamás 2003. A természetes nyelvektől a mesterséges nyelvekig. In Gecső Tamás (szerk.) 2003. 41–46.
Gecső Tamás (szerk.) 2003. *Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Gecső Tamás (szerk.) 2006. *Nyelvi kompetencia – kommunikatív kompetencia*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár – Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Gledhill, Christopher 2000. *The Grammar of Esperanto*. *A Corpus-Based Description*. Second edition. Lincom Europa, München.
Horváth, Katalin 1998. Semantikaj kampoj en Esperanto kaj en etnaj lingvoj. In Gecső Tamás – Varga-Haszonits Zsuzsa (szerk.): *Memorlibro. Emlékkötet. Az eszperantó szak harmincéves fennállása alkalmából rendezett nemzetközi ünnepi konferencia (Budapest, 1997. április 17–18.) előadásainak gyűjteményes kiadása.* ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 304–310.
Kalocsay, Kálmán 1966. *Rendszeres eszperantó nyelvtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
Kalocsay, Kálmán 1980. *La gramatika karaktero de la Esperantaj radikoj*. Artur E. Iltis, Saarbrücken.
Koutny, Ilona 2003. *Angla-Esperanta-Hungara etvortaro pri lingvo kaj komunikado. English-Esperanto-Hungarian mini-dictionary on language and communication. Angol–eszperantó–magyar kisszótár: nyelv és kommunikáció*. PRODRUK, Poznań.
Kuznecov, Sergej Nikolajevič 1987. *Teoretičeskije osnovy interlingvistiki*. Moskva.
Künzly, Andy 2001. René de Saussure (1868–1943). Tragika sed grava esperantologo kaj interlingvisto el Svislando. In Fiedler, Sabine – Liu Haitao (red.): *Studoj pri Interlingvistiko, Studien zur Interlinguistik. Festlibro por / Festschrift für Detlev Blanke*. KAVA – PECH, Dobřichovice (Praha). 524–546.
Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. A szóképzés. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Láng Benedek 2015. Mesterséges nyelvek. In Láng Benedek: *Titkosírás a kora újkori Magyarországon*. Balassi Kiadó, Budapest. 121–123.
Liu Haitao 2013. Kvantaj aspektoj de Esperanto. In Barandovská-Frank, Věra (ed.) 2013. 524 –564.
Melnikov, Aleksandro, S. 2015. *Gvidlibro tra Esperantio (konciza leksikono de la Esperanto-kulturo: esperantonimoj, realioj kaj flugilhavaj vortoj*). Rostov-na-Donu.
Minnaja, Carlo – Silfer, Giorgio 2015. *Historio de la Esperanta literaturo*. Kooperativo de Literatura Foiro, La Chaux-de-Fonds.
Phillipson, Robert 2004. Rekomendopor lingvopolitika agado. In *Ĉu nur-angla Eŭropo. Defio al lingva politiko.* Ford. Ertl István. Universala Esperanto-Asocio, Rotterdam. 174–192.
Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története*. Ford. Siptár Péter. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Sakaguchi, Alicia 1988. *Interlinguistik. Gegenstand, Ziele, Aufgaben, Methoden*. Peter Lang, Frankfurt am Main etc.
Salamonné Csiszár Pálma 2003. Apanyelvem az eszperantó. In Gecső Tamás (szerk.) 2003. 76–86.
Sándor Klára 2014. Egyáltalán: mi a nyelv? In Sándor Klára: *Határtalan nyelv*. SZAK Kiadó Kft., Bicske. 34–35.
Saussure, René de 1982. *Resumo de la teorio de Antido*. Artur E. Iltis, Saarbrücken. (Eredeti kiadás: Universala Esperanto Librejo, 1910.)
Schubert, Klaus (ed.) 1989. *Interlinguistics. Aspects of the Science of Planned Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin.
Sutton, Geoffrey 2008. *Concise Encyclopedia of the Original Literature of Esperanto 1887–2007*. Mondial, New York.
Szerdahelyi István 1977. *Bábeltől a világnyelvig*. Gondolat, Budapest.
Szerdahelyi István 1980a. *Bevezetés az interlingvisztikába. Történeti vázlat és forrástanulmány*. Tankönyvkiadó, Budapest.
Szerdahelyi István 1980b: Interlingua – interlingva – interlingvisztika. Új nyelvészeti fogalmak. In Balázs János (szerk.): *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat.* Általános és alkalmazott nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 323–341.
Szerdahelyi István 1985. *Jel és jelentés az interhumán mesterséges nyelvekben*. Kézirat.
Szerebrennyikov, B. A. és munkatársai 1986. *Általános nyelvészet. A nyelv belső struktúrája és a nyelvészeti kutatás módszerei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017. A nyelv kulturális, ideológiai értelmezései. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Tankönyvkiadó, Budapest. 32–45.

Varga-Haszonits Zsuzsa 1999. Mesterséges nyelvek. In Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 953–955.

Vladár Zsuzsa 1999. = Constantinovitsné Vladár Zsuzsa 1999. Minta és meta – a latin nyelv az *Affinitas*-ban. In Gyarmathi Sámuel: *Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel.* Magyarra fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Bibliotheca Regulyana 3. Szerk. Szíj Enikő. ELTE, Budapest. 357–362.

Vladár Zsuzsa 2016. = C. Vladár Zsuzsa 2016. *A korai magyar grammatikák*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Wacha Balázs 2006. Korpusz – státusz nélkül. In Gecső Tamás (szerk.) 2006. 401– 409.

Wells, John 1978. *Lingvistikaj aspektoj de Esperanto*. CEDELI, Rotterdam.

Wennergren, Bertilo 2005. *Plena Manlibro de Esperanta Gramatiko*. Esperanto-Ligo por Norda Ameriko. El Cettiro, Kaliforni, Usono.

Wüster, Eugen 1978. La tri fundamentaj reguladoj. La unua el la du plej urĝaj taskoj de la esperantologio. In: *Esperantologiaj studoj. Memor-Kolekto*. Editorita de Reinhard Haupenthal. La Laguna, Antverpeno. 27–50.

Zamenhof, L. L. (D-r. Esperanto) 1887. *Международный языкъ. Предисловіе и полный учебникъ*. Варшава [Varsó].

Nyelvtörténet, grammatikalizáció

Dér Csilla Ilona

Névutóvá grammatikalizálódott-e a *közel* a magyarban?

1. Bevezetés

A ragvonzó névutók kialakulása számos kérdést vet fel, elsősorban azért, mert a szerkezet jelöltsége – az alapszón található rag – miatt a tagok elmozoghatnak egymás mellől a mondatban. A szakirodalom egy része szerint (Károly 1953: 462, Lengyel 1989: 183) azonban csak az alapszót követő pozíciójú előfordulások tarthatóak névutóinak, az azt megelőzőek nem; mások az ellenkezője mellett érvelnek (Sebestyén 2002: 23, Dér 2008a, 2012). Abban sem egységesek a megközelítések, hogy mely nyelvi elemeket tartják számon ragvonzó névutóként: a vizsgálat középpontjában álló *(vmihez) közel*-t Sebestyén (1965) szerepelteti névutó-monográfiájában; Dékány és Hegedűs (2015), illetve Hegedűs (2020) pedig igekötőként, valamint pre- és posztpozícióként is említi. A kései ómagyar korral záruló *A magyar nyelv történeti nyelvtaná*nak (TNyt.) névutókat tárgyaló fejezeteiből (Zsilinszky 1991, 1992), illetve *A magyar nyelvtörténet* szófajtörténeti részeiből (D. Mátai 2003) azonban hiányzik ez az elem. A TNyt.-ben csak az ómagyar kori ragvonzó határozószók között tűnik fel, de e helyütt D. Mátai megjegyzi, hogy „[e]z a ragvonzás e határozószóknak [ti. *(vmitől) messze, (vmihez) rokon, (vmihez) közel*] a névutószerűségére utal. De szórendileg szabadok, a ragos főnév megelőzheti, de követheti is a határozószót, sőt el is szakadhat tőle" (D. Mátai 1992: 577). Ez alapján továbbra is kérdéses, hogy a *közel* ragvonzó névutóvá alakult-e magyarban.

Az alábbiakban tehát azt vizsgálom meg, hogy mennyiben viselkedik névutói elemként a *(vmihez) közel* az elektronikus korpuszok (TMK, MTSz, MNSZ2) anyagában, ezekben – elsősorban névmási – alapszavához képest milyen szórendi variációkat mutat, és mely elemekkel kollokálódik a leginkább. A névutóság „klasszikus" meghatározásából kiindulva jelen esetben akkor tekintem a vizsgált elemet posztpozíciónak, ha egy adott időszakban rendszeresen allativusi esetben álló névszók utáni helyzetben is megjelent (nem pedig csak prepozícióként vagy igekötőként fordult elő), és ezekhez már mint alapszavakhoz kapcsolódik. Kutatásomban tehát a leggyakoribb pozíciók és a kollokátumok jellege felől kívánok választ adni a kérdésre.

A *(vmihez) közel* azok közé a ragvonzó adpozíciók közé tartozik, amelyek a hagyományos nyelvtörténeti felfogás szerint értelmezős szerkezetben váltak posztpozícióvá, a *közel* tehát egy *-hoz/-hez/-höz* ragos határozóhoz járult pontosító értelmezői tagként (Sebestyén 1965: 112).

A TESz. (II. kötet: 633) az OklSz.-ből említi az első adatot *Kuzel* formában, személynévként. A második előfordulás egy Jókai-kódexbeli példa:[1]

(1) menenek hoſtyenſisnek vrahoʒ ky vala ottan *kewʒel* (JókK. 107)

[1] A harmadik egy igealak *(közelít)*, ezért nem elemzem.

Az első magyar nyelvű könyvben összesen ötször fordul elő ez az elem, négy ízben allativusi esetben álló névszóval, fele-fele arányban azt megelőző, illetve azt követő pozícióban, például:

(2) Mert frat[er] rufen es frater fferencʒ laknakuala aʒÿ *fya* hegÿenek alata egÿ helyben *kewʒel aſſyſyahoz* (JókK. 51)

(3) Parancʒola nekÿ engedelmeſſegnek mÿatta hogÿ cʒak engalya ruhaÿaban meʒeytelen menneel alamyʒnaert nemÿnemew egÿ mely *fewlthewʒ kewʒel* ua lo uaraſba (JókK. 87)

A TESz.-ben a *közel*t a *közül*lel azonos eredetű és felépítésű határozószóként említik (a *közül* névutó-határozószóként van besorolva), a *köz* főnév allativusragos származékaként, amely funkcióváltással locativusraggá vált.

A *közel* névutói tulajdonságait egy korábbi kérdőíves vizsgálatban már teszteltem (Dér 2012): az adatközlők az allativusi névszó előtti helyzetű adpozíciót tartalmazó mondatot *(**Közel a határhoz** már látni lehetett a magas hegyeket)* 93%-ban, a névszót követő, kanonikus névutói pozíciójú *közel*t szerepeltető mondatot *(**A városhoz közel** már csak üres utcákat találni)* 100%-ban helyesnek fogadták el.

2. A *közel* a TMK-ban (a 15. század végétől 1772-ig)

Az adpozíció összesen 137-szer adatolható a TMK-ban (Dömötör–Gugán–Novák–Varga 2017). Első említése viszonylag kései, 1705-ös, a példában nincs allativusragos névszó (de kitehető: *kegyelmedhez/hozzájuk*):

(4) Kegyelmednek szokása ellen lévén a vigyázatlanság, az pedig tudva lehetet, hogy *közel* az ellenség. (Bark. 38, 1705)

A TMK-találatok[2] közül a *közel* 94 esetben közvetlenül kapcsolódik egy igei vagy igenévi alaptaghoz, 43 esetben pedig a *közel fél esztendeig* típusú, időjelölő szerkezetekben áll bővítményként. Legjellemzőbb a létigéhez és variánsaihoz (52 találat, a 94 eset 55,32%-a), valamint a *lakik*hoz való járulás (13 találat, 13,83%). Például:

(5) Ha azon kis tintás láda *közel volna,* melyet Jékei lehozott volt, azt is. (TMK, Kár. 49. 1705)

(6) Az frigy megvagyon; de azért az ki *közel lakik* az törökhöz, otthon ne háljon. (TMK, Nád. p. 19–20, 1557)

Vizsgálatom szempontjából lényeges, hogy a *közel* az 52-ből 46 esetben (88,46%) közvetlenül a létige előtt vagy után áll, míg az összes többi igét tekintve ez az arány a 42 esetből 23 (54,76%). Az összes igét-igenevet és igéből képzett főnevet nézve a vizsgált elemet jellemzően megelőzi valamilyen fölérendelt (az összes esetből 68-szor, azaz 72,34%-ban), amely közvetlenül előtte áll; csak ritkán követi, például:

(7) n*é gyüj közel* a Tehenemhez mert el vészed a hasznát, és meg rontod. (TMK, Bosz. 113., 1718)

Több mondatrésznek (határozók, alany) vagy nem mondatrészként funkcionáló egységnek a *közel* és fölérendeltje közé kerülése jellemzően az igét megelőző helyzetben figyelhető meg:

[2] 2020. április 2-i lekérdezés.

(8) itt *kőzel* hozzánk Groninga felé ollyan tsudak is *estenek* (TMK, Peregr1. 141., 1718)

Következőként az allativusi névszót tartalmazó eseteket analizáltam. 50 esetben (53,19%) jelentkeztek ezek a névszók az adpozícióval egy tagmondaton belül, ezek közül a *közel* a) 16 esetben (32,0%-ban) közvetlenül követte az allativusragos névszót (pl. *tengerhez /templomhoz/malmához/helyéhez közel*); b) 4 esetben (8,0%-ban) nem közvetlenül követte az allativusragos névszót (pl. *Váradhoz oly közel, Munkácshoz igen közel*); c) 8 esetben (16,0%-ban) közvetlenül megelőzte a névszót (pl. *közel hozzá / hozzád / a tehenemhez / a gyermekhez*); végül d) 22 esetben (44,0%-ban) nem közvetlenül előzte meg a névszót (ennek oka az ige vagy igenév beékelődése, pl. *közel lakván hozzájuk, közel lévén Sopronhoz, közel volna a várhoz*).

A két leggyakoribb szórendi megoldás tehát allativusi esetben álló névszó meglétekor a *közel* + ige + allativusragos névszó (44%), illetve az allativusragos névszó + *közel* + ige (32%) változat. Ezekben a változatokban közös, hogy a *közel* az igekötőnek megfelelő pozíciót vesz fel. Az allativusragos névszó mint határozó a mondatban a *közel* + ige konstrukciót követi vagy megelőzi; a posztpozíciósnak látszó *közel*-pozíciót inkább ezzel célszerű magyarázni, hiszen az előfordulások 60%-ában a *közel* megelőzi az allativusragos névszót, és az állítmány is közéjük kerül.

3. A *közel* az MTSz-ben (1772–2010)

Az MTSz-ben összesen 4016 találatot kaptam a *közel* lemmára,[3] ezek közül az allativusi esetben álló személyes névmásokkal való közvetlen (1. táblázat) és közvetett előfordulásokat elemeztem, mivel egy korábbi elemzésem (Dér 2013) arra utalt, hogy a ragvonzó névutók nagyon gyakran kollokálódnak ezzel a névmástípussal.[4]

1. táblázat
A *közel* allativusi esetben álló személyes névmások melletti közvetlen pozíciókban az MTSz összes találatában (egy szónyi távolságra)

személyes névmás + *közel*	db	első adat (év)	*közel* + személyes névmás	db	első adat (év)
hozzám közel	7	1789	*közel hozzám*	10	1797
hozzád közel	3	1789	*közel hozzád*	4	1815
hozzá közel	22	1786	*közel hozzá*	35	1774
hozzánk közel	10	1842	*közel hozzánk*	6	1817
hozzátok közel	0	–	*közel hozzátok*	0	–
hozzájuk közel	1	1992	*közel hozzájuk*	2	1919
összesen	43		összesen	57	

Az egyes szám harmadik személyű (E/3) alakok adatolhatók a legkorábbról, ezek túlsúlya jellemzi a korpuszt. A második leggyakoribb változat a posztpozíció esetében a többes

[3] 2020. április 2-i lekérdezés.

[4] A TMK-ban csak kevés ilyen találat szerepel, így ezeket nem tudtam részletesen elemezni: *közel hozzám* (1 db, 1705-ös első adat), *közel hozzád* (1 db, 1705), *közel hozzá* (1 db, 1584), *közel hozzánk* (1 db, 1718), *közel hozzátok* (0 db), *közel hozzájuk* (0 db), *hozzám közel* (0 db), *hozzád közel* (0 db), *hozzá közel* (0 db), *hozzánk közel* (0 db), *hozzátok közel* (0 db), *hozzájuk közel* (1 db, 1716).

szám első személyű (T/1) alak, a prepozíciós helyzetben pedig az egyes szám első személyű (E/1). Összességében preferáltabbnak látszanak a névmást megelőző variánsok, de az adatok mennyisége eleve nem nagy, így biztos következtetés nem vonható le belőlük.

Az egy és két szónyi távolságra lévő változatok[5] (2. táblázat) világosabban megmutatják, hogy nem a szokványos névutói, hanem a névmást megelőző helyzet a preferáltabb, ugyanis négyszer annyi találat van az utóbbi alakokra. Az E/3 és E/1 alakok emelkednek ki itt is.

2. táblázat
A *közel* és az allativusi esetben álló személyes névmás egymástól
egy vagy két szónyi távolságra az MTSz összes találatában

személyes névmás + (…) + *közel*	db	első adat (év)	*közel* + (…) + személyes névmás	db	első adat (év)
hozzám (…) közel	11	1789	*közel (…) hozzám*	53	1797
hozzád (…) közel	5	1789	*közel (…) hozzád*	5	1795
hozzá (…) közel	33	1786	*közel (…) hozzá*	150	1774
hozzánk (…) közel	12	1842	*közel (…) hozzánk*	25	1775
hozzátok (…) közel	0	–	*közel (…) hozzátok*	0	–
hozzájuk (…) közel	2	1966	*közel (…) hozzájuk*	11	1915
összesen	63		összesen	244	

A „beékelődő” formák a standard névutói helyzetű *közel* esetében jellemzően fok-mértékhatározók, illetve módosítószók-partikulák: *hozzám/hozzád oly/egész/talán/nagyon/még* közel. A fordított, azaz a prepozíciós helyzet esetében pedig kizárólag az állítmány (létige, *áll*, *jön*) kerül be a névmás és az adpozíció közé, ahogyan ezt a TMK esetében is láttuk, vagyis ismét az adpozíció + állítmány alkot szoros kapcsolatot, például:

(9) Tulságosan is *közel áll hozzám*, hogysem e történeti könyvben beszéljek róla (MTSz, Herczeg, Emlékezései, 1939: 126)

Ha tovább tágítjuk a lekérdezés körét, az egy–három szónyi távolságban elhelyezkedő adpozíció és az allativusi személyes névmások a fentebb tapasztalt mintázatot mutatják: a kétféle szórendi változatba tartozó alakok összaránya lényegében változatlan marad (csaknem négyszer annyi van a névmást megelőző adpozícióit megoldásokból), a kettejük közé bekerülő nyelvi egységek is az előzőekben tárgyalt fok-mértékhatározók és partikulák, valamint a határozókat bővítő jelzők (10) vagy maga az állítmány és tárgya (11), például:

(10) ez a nézőpont egyben az ő korában lehetséges látószögek egyike, amellyel egy-egy kor a *hozzá valamilyen szempontból közel álló* tradíciót szemléli (MTSz, Újlaki Gabriella: Történelmi kontinuitás és diszkontinuitás Gadamer és Foucault filozófiájában, 1990)

(11) S most látom, itt vannak jelen mindazok a figurák, akik az orosz regényekben olyan *közel tudnak férkőzni hozzám.* (MTSz, Kassák Lajos: Egy ember élete 2/2. 1931)

[5] A korpusz keresőjében a „két szónyi távolság” értelemszerűen a közvetlen (egy szónyi távolságú) megjelenéseket is tartalmazza.

Az MTSz-re vonatkozó kollokációs vizsgálat[6] eredményeit nézve a *közel* névszói kollokátumainak sorából jól láthatóan kiemelkednek a különböző allativusi esetű névmások (keresési ablak -3 és +3 között): *egymáshoz* (lD: 9,648; ez egyúttal a legmagasabb lD-értékű elem)*, hozzá* (lD: 8,619)*, hozzám* (lD: 8,272)*, hozzánk* (lD: 7,814)*, ahhoz* (lD: 7,577).[7] Ha a közvetlen kollokátumokat vizsgáljuk (keresési ablak -1 és +1 között), ezek közül is az *egymáshoz* az első (lD: 8,397), s ezt főként ige(név)i variánsok (pl. *álló, áll, fekvő, eső*) követik.

Ezek után egy százelemű véletlen mintát is elemeztem a kölcsönös névmás és a *közel* legfeljebb három szónyi távolságban lévő előfordulásainak teljes találati listájából. Az eredmények azt mutatják, hogy az esetek csaknem felét (49%) a *közel* + igei állítmány + *egymáshoz* konstrukciók adják, például:

(12) Abban a mélységesen mély világban, képzelhetetlenül *közel vannak egy máshoz a népek.* (MTSz, Móricz Zsigmond: Életem regénye, 1939)

Ezt követik a – látszólag – klasszikus névutói jellegű *egymáshoz közel* típusú megoldások (24%), amelyek azonban szinte minden esetben egy tágabb, ige(név)i alaptagú konstrukció részei, amelyekben az ige(név) követi a *közel*t, például:

(13) Ilyen egyes csoportokká alakulnak pl. az egyforma képzővel ellátott, vagy jelentés tekintetében *egymáshoz közel álló* főnevek (MTSz, Balassa József: Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. 1. 1895)

Kivételt csak akkor látunk, ha az ige(név)i alakot tagadószó előzi meg (14), vagy a konstrukcióban a *közel* igekötőszerűen hátra van vetve (15), például:

(14) Vigyázni kell azért a ’kertéſzeknek és gazdaaſzzonyoknak, hogy míkor az egynemü plántákat kiteſzik tavaſzſzal a ’virágzásra, *egymáshoz közel ne helyheztessék* (MTSz, Fábián József: Természeti tudomány a köznépnek, 1803)

(15) De közös, tudományos foglalkozásuk oly gyorsan *hozta őket egymáshoz közel* (MTSz, Zempléni P. Gyula: A vasgyáros, 1846)

Az adatok egyötödét (19%) kitevő *közel egymáshoz* pedig általában hátravetett szerkezet (16), ha nem, akkor szorosan az igei állítmány után következik mint egyfajta hátravetett igekötő (17):

(16) Este leültünk tévét nézni, *közel egymáshoz,* ahogy dobálta magát, közel estünk egymáshoz, egész szorosan voltunk. (MTSz, Géczi János: Vadnarancsok, 1982)

(17) Lehotzky Viktor idegen embereket *hozott közel egymáshoz* ezen a délutánon (MTSz, Grendel Lajos: Áttételek, 1985)

4. A *közel* az MNSZ2-ben

A *közel*re az MNSZ2-ben összesen 179 901 találatot kaptam. A regisztereket tekintve ezek egynegyede (24,67%) az írott sajtónyelvben fordul elő, négy további rétegben (személyes-közösségi, beszélt sajtónyelv, tudományos, hivatalos nyelv) egymáshoz többé-

[6] 2020. április 3-i lekérdezés; a rendezés a logDice-érték alapján történt. A logDice a Dice együttható kettes alapú logaritmusával korrigált, széles körben használt kollokációs mutató, bővebben l. Simon 2018: 13–16; a továbbiakban a logDice-értéket lD-nek rövidítjük.

[7] Az igei-igenévi kollokátumok közül pedig az *áll(ó), fekvő, hajolt*.

kevésbé hasonló arányban (15,57%, 14,46%, 13,24%, 10,62%) jelentkezik; a személyes-fórum alkorpuszban pedig 6,27%-ban adatolható, például:

(18) Az *elnökhöz közel álló* források arra gyanakodnak, hogy Libéria első számú embere elszégyellte magát, amikor megpillantotta a róla és az asztalon fekvő Edena nevű lányáról készült fotót (doc#1055, sajtó, magyarországi)

(19) A táncos állítólag nehezen viseli, hogy az X-Faktor mentora *közel került az énekeseihez.* (doc#2874, személyes-közösségi, magyarországi)

Ha a *közel* allativusi esetű névszókkal álló közvetlen megjelenéseit kérdezzük le, a *közel* + allativusi névszó sorrendű kapcsolatból 921-et, allativusi névszó + *közel* előfordulásból pedig több mint tízszer annyit, 11 172-t listáz ki a kereső. Az előbbinél a személyes-közösségi regiszter (27%) és a beszélt sajtó (25%) regisztere vezet, az utóbbinál az írott (27%) és a beszélt sajtónyelv (21%). Úgy tűnik tehát, hogy a klasszikus névutói pozíciójú *közel* gyakorisága messze meghaladja a fordított pozíciójú variánsáét, de ahogyan az MTSz esetében is láttuk, a *közel*t jellemzően közvetlenül egy ige vagy igenév követi (egy százelemű véletlen mintában ez 71%-ban így volt, a *közel*t elsősorban az *áll és* igei vagy igenévképzős változatai követték), és az adpozíció egyértelműen azzal van szorosabb viszonyban (l. lentebb is).

3. táblázat

A *közel* az allativusi esetben álló személyes névmások melletti közvetlen pozíciókban (egy szónyi távolságra) az MNSZ2 összes találatában

személyes névmás + *közel*	db	*közel* + személyes névmás	db
hozzám közel	286	*közel hozzám*	204
hozzád közel	114	*közel hozzád*	80
hozzá közel	744	*közel hozzá*	217
hozzánk közel	202	*közel hozzánk*	128
hozzátok közel	15	*közel hozzátok*	8
hozzájuk közel	210	*közel hozzájuk*	51
összesen	1571	összesen	688

Az allativusi esetben álló személyes névmási alakok és a közel közvetlen kapcsolódásait az alakok gyakorisága felől nézve (3. táblázat) az MTSz-beliekhez hasonló tendenciákat látunk: a 2. személyűek a legkevésbé gyakoriak, vezetnek az E/3-as és E/1-es, illetve a T/1-es alakok, a többes szám harmadik személyű (T/3) *hozzájuk közel* pedig még az utóbbit is túlszárnyalja. A névmást követő pozíciót felvevő változatok több mint kétszer annyiszor fordulnak elő, mint az azt megelőzők, de mint az eddigi vizsgálatok kimutatták, szoros viszonyuk ismét csak látszat: a *közel* nem a megelőző névmási alakkal, hanem az őt követő igével/igenévvel alkot szoros kapcsolatot; míg a fordított szórendű változatok (*közel hozzám* stb.) hátravetések (igen ritkán pedig halmozások, pl. ***a bázishoz közel,*** *lakatlan területen zuhant le*) eredményei.

Az összes előfordulásnak és az alakok leterheltségének az aránya a két szónyi távolságra lévő esetekben is megmarad (4. táblázat). A legfrekventáltabb E/3-as változatok esetében a következő elemek kerülnek be a névmás és az adpozíció közé. *Közel* + (…) + *hozzá*: szinte mindig az igei állítmány (leggyakrabban az áll és a létige különböző alakjai), igen ritkán határozói igenévi alaptag, például: *hajolva*, *húzódva* (vö. lentebb, az *egymáshoz* kapcsán írottakkal); *hozzá* + (…) + *közel:* a *közel*t bővítő határozó *(milyen,*

túl, *oly, viszonylag, mindenben)*, partikula *(már)*, kötőszó *(mégis)* – lényeges, hogy a *közel*nek e posztpozíciójában lehetnek bővítményei, ami névutó volta ellen szól.

4. táblázat
A *közel* és az allativusi esetben álló személyes névmás egymástól egy vagy két szónyi távolságra az MNSZ2 összes találatában

személyes névmás + *közel*	db	*közel* + személyes névmás	db
hozzám (...) közel	418	*közel (...) hozzám*	1160
hozzád (...) közel	127	*közel (...) hozzád*	279
hozzá (...) közel	924	*közel (...) hozzá*	1855
hozzánk (...) közel	251	*közel (...) hozzánk*	574
hozzátok (...) közel	16	*közel (...) hozzátok*	16
hozzájuk (...) közel	245	*közel (...) hozzájuk*	284
összesen	1981	összesen	4168

A három szónyira lévő variánsok esetében a két szónyiaknál látott elemeken kívül partikulák (pl. *közel vannak **még** hozzá*), kötőszók (pl. *közel **mégse** kerülhess hozzá*), tagadószók (pl. *közel **nem** léptem hozzá; hozzá **nem** annyira közel*), alanyi vonzatok (pl. *közel lehet **férkőzni** hozzá*) ékelődhetnek be a *közel* és a névmás közé.

A *közel* egy vagy két szónyira lévő elemekkel alkotott kollokációinak vizsgálata az MTSz-belihez hasonló eredménnyel járt: első ablativusi esetű névszóként ismét az *egymáshoz* jelenik meg (lD: 8,268), de az *álló* igenévi forma (lD: 8,716) értéke alapján megelőzi a kölcsönös névmást. A közvetlen kollokátumok közül (keresési ablak: -1 és +1 között) az *álló* vezet (lD: 8,649), amit további igenévi alakok (*fekvő, lévő, található* stb.) követnek, de az első allativusi esetben álló névszó ugyancsak az *egymáshoz* (lD: 6,495); a továbbiak sorban a *hozzá* (lD: 5,493), *hozzám* (lD: 5.479), *kormányhoz* (lD: 5,129), *határhoz* (lD: 5,111).

Ahogyan a korábbiakban is, az *egymáshoz* és a *közel* közvetlen kollokációinak összes találatából (3 246 előfordulás) százelemű véletlen mintát kértem le elemzésre. Ahogyan az MTSz korpusz eredményei esetében is láthattuk, a *közel* + igei állítmány + *egymáshoz* konstrukció adja az esetek csaknem felét (49%), ezt az MNSZ2 esetében azonban a *közel egymáshoz* – tehát a hátravetett megoldás (26%) – követi gyakoriságban (és nem az *egymáshoz közel*, mint az MTSz-ben). Mindkettőre egy-egy példát hozva:

(20) *És miután ilyen közel kerültek egymáshoz,* miért tűntek el hirtelen egyszer és mindenkorra? (doc#2542, tudományos, magyarország)

(21) Kiszámolta tehát, hogy a Jupiter és a Szaturnusz nem járt-e közel egymáshoz időszámításunk kezdete idején. (doc#2744, személyes-közösségi, magyarországi)

5. Következtetések

A *közel* elem névutó volta azokban a pozíciókban, amikor allativusragos névszókat követ, megkérdőjelezhető: leggyakoribb változataiban ige(név)i alaptagját közvetlenül, igekötőszerűen megelőzi (de akár igekötő módjára hátravetve is állhat, l. a (15) és a (17) példákat). A TMK teljes és az MTSz általunk vizsgált mintáiban az adatok háromnegyede, az MNSZ2 mintáiban pedig az adatok több mint 70%-a ilyen, azaz igekötőszerűen közvetlenül az ige(név) előtt vagy után álló volt (a többi esetben pedig szinte mindig megelőzte az allativusi esetben álló névszót).

A kollokációelemzések arra mutattak rá, hogy a *közel* közvetlen kollokátumainak többsége ige(név), azok közül is viszonylag kevéssel kollokálódik. Az idők során azonban változott a kép: míg az MTSz-ben az *egymáshoz* kölcsönös névmás volt a legszorosabb kollokátuma a *közel*nek (és ezt követték logDice-értékben a különböző igék, igenevek), az MNSZ2-ben az igék és igenevek vették át a legszorosabb kollokátumok szerepét.

A *közel* igekötővé válása mellett érvelő Hegedűs (2020) szerint ez az elem e grammatikalizációs folyamat elején áll, ezt mutatja ragos vonzatának, az allativusi esetű névszónak a megléte is. Mivel a fenti korpuszelemzések révén nem igazolható a *közel* posztpozícióként történt megszilárdulása, megkérdőjelezhető az az általánosabb elképzelés, miszerint az igekötői használat a névutóiból vezethető le.[8] Pais (1959) nyomán Forgács (2003) feltételezte korábban névutói eredetű igekötők létét a magyarban, D. Mátai azonban az ige előtti ragos főnévi stádiumból vezette le az igekötői és a névutói használatot is, hiszen a ragos névszó szintaktikailag világosan tud kapcsolódni a főnévhez és az igéhez is (bővebben lásd D. Mátai 2007: 85–87). Ez plauzibilisebb magyarázatnak tűnik, mint a már a névszóhoz kapcsolódott névutóból eredeztetni az igéhez „átpártoló" igekötőt.

Feltételezésem szerint a „tisztán" névutóinak látszó használatok ellen szól a *közel* saját bővítményeinek a megléte, valamint a közvetlenül az ige(név)i alaptag előtt való megjelenése és a hozzá való egyértelmű kapcsolódása is. Nem kérdéses, hogy az elemet szoros viszony fűzi az allativusi esetű névszóhoz is, ez a kapcsolat azonban nem névutói jellegű, a névszó a *közel* vonzata.

Források

JókK. = *Jókai-kódex. XIV–XV. század.* A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

MNSZ2 = *Magyar Nemzeti Szövegtár* v.2.0.5. http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/index.html

MTSz = *Magyar Történeti Szövegtár* (A magyar nyelv nagyszótárának korpusza). http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form (Utolsó elérés: 2021. máj. 23.)

OklSz. = *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Gyűjtötte Szamota István. Szerkesztette Zolnai Gyula. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV.* Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984.

TMK = *Történeti Magánéleti Korpusz*. http://tmk.nytud.hu/ (Utolsó elérés: 2021. máj. 23.)

Hivatkozások

Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.) 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dékány, Éva – Hegedűs, Veronika 2015. Word order variation in Hungarian PPs. In É. Kiss, Katalin – Surányi, Balázs – Dékány, Éva (eds): *Approaches to Hungarian Volume 14. Papers from the 2013 Piliscsaba Conference.* John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 95−120.

Dér Csilla Ilona 2008a. A határozó(szó)i (alaptagú) szerkezeteket érintő grammatikalizációs változások a középmagyar korban. In Haader Lea – Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattanának köréből.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 20−37.

Dér Csilla Ilona 2008b. *Grammatikalizáció*. Nyelvtudományi értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Budapest.

[8] Lényeges, hogy Hegedűs strukturális keretben dolgozva a morfológiailag transzparensen téri jelentéselemet tartalmazó határozószókat is adpozíciós elemeknek tekinti, azaz a kiterjesztett posztpozíciós frázis (PP) részének veszi, így kategoriálisan nem tesz különbséget a névutó és a (téri) határozószó között (Hegedűs 2020). Én azonban a fentiekben a hagyományos történeti és leíró grammatika kategóriáit megtartva elhatárolom egymástól a ragos főnév, a határozószó, a névutó és az igekötő szófaji kategóriáit.

Dér Csilla Ilona 2012. Mennyire (prototipikus) névutók a ragvonzó névutók a magyarban? In Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására.* ELTE BTK, Budapest. 11–29.

Dér Csilla Ilona 2013. A kontextus szerepe a magyar ragvonzó névutók viselkedésében. In Csepregi Márta – Kubínyi Kata – Sivonen, Jari (szerk.): *Grammatika és kontextus – új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III.* Urálisztikai tanulmányok 20. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 9−19.

Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.

Forgács Tamás 2003. Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben. *Magyar Nyelv* 99: 259–273.

Hegedűs Veronika 2020. A névutón át, közel az igekötőhöz. A grammatikalizálódó ragvonzó névutók kategóriájáról. In Dékány Éva – Halm Tamás – Surányi Balázs (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXII. Újabb eredmények a grammatikaelmélet, nyelvtörténet és uralisztika köréből.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 83–99.

Károly Sándor 1953. A *nézve* névutó történetéhez. *Magyar Nyelv* 49: 461–463.

Lengyel Klára 1989. Határozói igeneveink szófajváltásáról. In Rácz Endre (szerk.): *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest. 181–217.

D. Mátai Mária 1992. A határozószók. In Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.) 1992. 570–661.

D. Mátai Mária 2003. Szófajtörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. 204–233, 393–429, 632–662, 739–756, 824–830.

D. Mátai Mária 2007. *A magyar szófajtörténet általános kérdései*. Nyelvtudományi értekezések 157. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pais Dezső 1959. Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez. *Magyar Nyelv* 55: 181–184.

Sebestyén Árpád 1965. *A magyar nyelv névutórendszere.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Sebestyén Árpád 2002. *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372u.).* Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen.

Simon Gábor 2018. Az igei jelentés metaforizációjának mintázatai. Nyelvtan- és korpuszvezérelt esettanulmányok. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5: 1−36.

Zsilinszky Éva 1991. A névutók. In Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.) 1992. 442–460.

Zsilinszky Éva 1992. A névutók. In Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.) 1992. 696–715.

Fazakas Emese

A *szürke* színárnyalatainak megnevezései és használati köre a régiségben

1. Bevezetés

A színek alapvetően hozzátartoznak világunkhoz. Az emberek színekhez való személyes viszonya határozza meg, hogy milyen színű lesz a saját kezűleg kialakított miliőjük, de vannak kulturálisan kötött színek is, amelyek a köztudatba íródtak bele megmásíthatatlanul. Bár egyes nyelvekben csupán két vagy három alapszínnévvel számolhatunk, ezekben a nyelvközösségekben is számos színárnyalat neve használatos (Berlin–Kay 1969, Kay–McDaniel 1978, Kiefer 2007, Papp 2012, Simigné Fenyő 2004, Wierzbicka 1996). A nyelvközösségek által használt színelnevezések – legyenek azok alapszínnevek vagy árnyalatoknak szókapcsolattal, szóösszetétellel alkotott nevei – nagyban függnek a kulturális és természeti környezettől, amelyben keletkeztek, és amelyben idővel változnak. A színpercepció személyenként is változik, hiszen a színnevek melléknévi használatban fokozhatók (pl. *szürkébb, zöldebb*). Ez azt is mutatja, hogy a beszélőknek a tudatában létezik egy prototipikus árnyalat (a vizsgálandó színt véve alapul: egy prototipikus szürke), amelyhez képest egy dologról, jelenségről mondhatjuk, hogy például szürkébb. Így természetesen a színárnyalatok megnevezésére használt szavaink, kifejezéseink egy-egy konkrét helyzetben egyénenként változhatnak: mondhatjuk egy tárgyról, hogy *kékeszöld* vagy *zöldeskék* attól függően, hogy melyik (alap)színt érezzük dominánsnak, és erre az árnyalatra akár használhatjuk a *türkiz(színű)* megnevezést is. Azonban az egyéni percepción túl szükségünk van olyan megnevezésekre is, amelyeket a közösség minden tagja ugyanúgy értelmez, még akkor is, ha az egyének prototipikus színárnyalat-percepciója eltérő.

Tanulmányomban bemutatom azokat a megnevezéseket, amelyekkel a szürke tartományába tartozó árnyalatokat illette a magyar nyelvközösség a 16. század eleje és a 19. század vége között. A történeti adatokat az *Erdélyi magyar szótörténeti tár*ból (a továbbiakban SzT.)[1] gyűjtöttem, illetve – amennyiben szükséges – felhasználom a szakirodalomban fellelhető további példákat is. Az adatok, bár ebben a tanulmányban helyszűke miatt inkább erdélyi forrásokból származnak, az egész magyar nyelvterületen használatosan voltak (l. a NySz., a MTSz. és a TMK példáit).

2. A *szürke* és árnyalatainak használati köre

2.1.

A *szürke* szavunk alapját képező *szür* szó örökség a finnugor korból, és a színnév első előfordulása nyelvemlékeinkben a 13. századra tehető (TESz.). A SzT. legelső melléknévi adata a 16. század végéről származik: 1589: Egy *zwrke* dolmany [Kv; KvLt I/2. 66 Vegyes ir.]. Az első melléknévi jelentésnél (’szürke színű’) számos adatot találunk ruházatra, kel-

[1] A SzT. adatait évszámok előzik meg, és szögletes zárójelbe tett levéltári adatok zárják. Az egyes rövidítések feloldását l. a SzT. XIV. kötetében.

mékre, különböző dolgokra vonatkozóan. Külön jelzés alatt sorolja fel a SzT. azokat a szövegrészleteket, amelyekben háziállatok szőrszínét nevezi meg a *szürke* szó (első adatként l. 1592: ez ket falyka Johnak vagyon 50 Eöreg barom hija azok ki fejer ki *zwke* (!) voltak [UszT]). Bár többségében lószínnévként jelenik meg a *szürke* az adatokban, találunk olyan feljegyzéseket is, amelyekben szarvasmarhára, kutyára, disznóra, juhra vonatkozik. Állatnévként először a 18. század közepén jelenik meg (1757: *Szürke* (ökör) [Nagyercse MT; Berz. 3. 1. 9]). Ehhez kapcsolódik szorosan a szó főnévi használata 'szürke ló' jelentésben: 1737: az Menes Pasztor ... ugy referála hogy vagyon az Menesben két kancza ... az *Szűrket* estve ketszer derekasint meg hagattám [Nsz; ApLt 4 Székely Elek Apor Péterhez]. A TESz.-ben idézett hasonló jelentésű adat 1792-ből származik, így a SzT. adata korábbi egy pár évtizeddel. Ennek azonban egyrészt azért nem lehet nagy jelentőséget tulajdonítani, mert az első előkerülő adatok nem feltétlenül mutatják az első használat idejét, másrészt az egyes magyar szavak párhuzamos melléknévi és főnévi (alkalmi) használata sokkal korábbra nyúlik vissza.

A SzT. külön felveszi a *szürke barát* 'ferencesrendi szerzetes' szókapcsolatot (1630: 19 Februarii. Jövének az német császár követei a fejedelemasszonyhoz, úgymint Prini Gábor, Bakos István és két *szürke barát* [Kv; KvE 159 SB]), hiszen itt a használat alapja a metonimikus átvitel eredménye.

Az 'őszülő (haj)' jelentés a 18. században alakul ki (vö. TESz. 1794), a SzT.-beli adatok pedig csak a *szürkébe elegyedett (hajú)* szókapcsolatra példák: 1804: Gábor Mihálly ... 50 esztendõs, *szŭrkébe elegyedett haju* [DLt nyomt. kl]; 1809: Maríka Mihály, Oláh születésü, mintegy 60. Esztendös ... *szürkében elegyedett* [DLt 553 nyomt. kl].

Ugyancsak a 18. századból adatolható a 'tompán sötétes' (TESz. 1758) jelentés, és ehhez kapcsolható az a 19. század vége felé íródott levél, amelyben a 'homályos, elmosódott' jelentéssel számolhatunk (1879: A betűk, ha olvasok vagy írok, összeszaladnak a pennám előtt, s *szürkének* látok magam körül mindent [PLev. 38–9 Petelei István Jakab Ödönhöz]). Bár a TESz. alapján a 'jelentéktelen, jellegtelen', illetve 'unalmas' jelentésekkel már a 19. század első felében találkozunk, a SzT.-ban nincs erre adatunk.

A továbbképzett alakok közül a *szürkécske* 'szürkés' és a *szürkés* 'szürkébe játszó színű' a 17. és a 18. századból adatolható először: 1673: gyermek Lovak ... 2 *Szŭrkecske* [UtI]; 1761: Gyermek Mén Lovak vadnak e' szerént ... Barna szŏrŭ kevéssé *szŭrkés* két hátulsó Lábával szártsa [Siménfva U; JHb XXIII/31. 15–6] (vö. TESz. *szürkés* 1483 személynévként). A legtöbb adat itt is állatokra, különösen lovakra vonatkozik, ám mindkettőnek van 'őszes, őszbe hajló', személyek hajszínét jelző jelentése is: 1812: Sárkány Ferentz ... verhenyõs *szŭrkés* haju [DLt 501 nyomt. kl.]; 1822: Pipa Antal ... *szŭrkétske* himlõhelyesetske ábrázatu [DLt 73 nyomt. kl]. Ugyancsak egyetlen adatunk van a *szürketes* 'őszes' szóra: 1822: Sárkõzi János ... kisség *szŭrketes* [DLt 122 nyomt. kl]. Illetve egy szövegben megjelenik a *szürkézett* 'szürkével átszőtt': 1802: Angelo Manial ... setét fejérrel *szŭrkézett* hoszu nadrágot visel [DLt nyomt. kl], ami már nem szőrzetre vonatkozik. Hasonló jelentésű lehet a *szürkés* a következő adalékban: 1823–1830: vásároltunk valami *szürkés* mellirtes posztót kurta német nadrágnak s lájblinak [FogE 169].

2.2.

A következő csoportba olyan árnyalatneveket sorakoztatok fel, amelyek *szürke* vagy *szürkés* előtaggal rendelkeznek. Az előtag szerepe az utótaggal megnevezett szín 'szürkébe játszó, elmosódó' jelentésmozzanattal való kiegészítése. Az összes SzT.-beli adat háziállatokra és ezen belül is leginkább lovakra vonatkozik. Ilyen a *szürkekék* 'szürkéskék' (1625: Labas Marhak. 2 kaczirla eggik eóreg pey, masik harmat fw *zúrke kek* [UszT 8a];

1627: Az Menesek szamok ... Harmad fw *szwrke kek* gjermek lo Nro 2 [Mezőrücs MT; BLt Inv.]; 1631: viszünk ... egi *szürke kék* lovat ... vezeteken [Mv; MvLt 290. 261a]); a *szürkealmáskék* 'szürkéskék' (1631: *szürke almas kek* vala az ló [Mv; MvLt 290. 58a]); a *szürkederes* 'szürkésfehér' (1764: *szürke deres* Gyermek kantza [Hszj *szürkederes* al.]); a *szürkesárga* 'szürkéssárga' (1811: *Szŭrke sárga* pej ... el-van erŏsen igázva [DLt 723 nyomt. kl]) és a *szürkésszőke* 'fakó, szürkéssárga' (1785: szép két *szürkés szŏke* ŏkrŏk voltak [Zsombor K; KLev. Padár Kosztán (50) jb vall.]). A színárnyalatokat jelölő kifejezések alapszavai közt találunk olyat, amely csak háziállatok szőrének színére vonatkozik: ilyen a *deres*, illetve a 16–18. századokban különösen a lovak színét jelölő nagyon gyakori *kék* is jelen van.[2] A *szőke* ma már csak emberek hajszínére utal, bár a régiségben gyakran használták szarvasmarhák szőrszíneként, így állatnévként is megjelenik (vö. 1787: az más Rendbeli Beres őkrők közül ... az hojszas az Rigó, az Csábeli *Szőke* [Náznánfva MT; Berz. 4. 30. 15]). A *sárga* 'sárgás színű' jelentésben háziállatok jelzőjeként jelenik meg, illetve 'szőke, szőkés' értelemben személyek szőrzetének megnevezéseként. A *szürke, szürkés* előtag pedig ezeknek a színeknek a szürkébe játszó, elmosódottabb árnyalatára utal.

2.3.

A *szürke* utótagot tartalmazó kifejezések két alcsoportba sorolhatók. Az egyikbe olyan összetételek tartoznak, amelyek előtagja nem valamely színt jelöl. Ilyen a színek tónusára utaló *világosszürke* és *sötétszürke*, illetve a szürke árnyalatait megnevező *légyszürke*, *mészszürke* és *császárszürke*. Ezek majdnem minden esetben lovak színeként használatosak.

A *világos-* és *sötétszürke* jelzők a 17. századtól adatolhatók az erdélyi anyagban: 1672: Katonábul Radnotra haitott 32 Gyermek Lovak ... Szekérben fogandók ... *Világos szŭrke* n 1 [UtI]; 1677: Eŏregh Kancza Lo Fejér No 7 ... Eŏtŏd fu Metczet *sŏtét szürke* n. 4 [Szúv; UtI]. A 19. századi szövegek között találunk olyant is, amelyben ezek a jelzők a tehén szőrének, illetve ruhaneműnek a színére vonatkoznak. Az egyikben a *sötétszürke* mellett a *szín* szó is megjelenik kiegészítésül (1845: Pollák Simon ... pesti származású mészáros legény ... visel ... *setét-szürkeszin* stuk-nadrágot [DLt 991 nyomt. kl]).

A további három árnyalat lószínnév (l. SzT., ill. Bartha 1937). A *mészszürke* a 19. század közepéről adatolható (1849: *Mész szürke* ló Csillaggal [Kvh; CsS]), előtagja alapján a mész színére hasonlító árnyalatról van szó. A szintén 19. századi szövegből idézett *légyszürke* (1849: *Légy szűrke* ló [Kvh; CsS]) valójában nem a légyre emlékeztető színű, hanem olyan lóra mondták, amelyiknek a szőre fehér vagy világosszürke, és sötétszürke, fekete pettyek találhatók rajta (vö. Schwab 1832: 175). Ennek mai megnevezése a *legyesszürke* (Földvári é. n.).

A *császárszürke* összetétel motivációjának magyarázatához kultúrtörténeti háttérre van szükségünk. A szó az erdélyi régiségben csupán I. Apafi Mihály udvartartási irataiban jelenik meg: 1689: *Csaszár szŭrke* Törŏk ló Szarcsa Pej tőrők ló Tatár Chám kűlte | Tőrők Lovak. 1. *Csaszár szűrke* 2. Tatár Cham kűlte szárcsa. *Csaszár szurke* Törők ló meczczetlen [Gyf; UtI]. Európában a 17. században kezdődött el az egyes hadseregekben az egyenruha színének az egységesítése, így több helyen a gyalogság, valamint a könnyűlovasság szürke, gyöngyszürke színű egyenruhát viselt, többek közt az osztrák császári seregben is (Bagi 2015, Winkler 2019). Könnyen elképzelhető, hogy a *császárszürke* erre az árnyalatra utal.

[2] A *kék*re mint állatszínnévre l. P. Dombi 1982.

A *szürke, szürkécske* utótagot tartalmazó szavak második csoportjában az előtag valamilyen színnév, illetve annak *-s* képzős változata: *almásszürke, almásszürkécske, barnásszürke, kékesszürke, szőkeszürke, szepeszürke* és *veresszürke*, valamint van egy, a *kékesszürkés* szót tartalmazó adatunk is. Mindenik esetben arra gondolhatunk, hogy az alapszín szürke volt, a jelzőként álló előtag pedig vagy a mintázatot nevezi meg, vagy arra utal, hogy az adott színben játszó árnyalatról van szó.

Az *almás* valójában mintázatot jelent (l. CzF., Bartha 1937: 53).

> Az almás-szürke, többnyire fehér és fekete szőrökből álló vegyíték, a' szerint árnyolva, hogy az által kerekded foltok támadjanak, a' szerint, mint az aljás pejeknél szokott lenni. Ezen alma nemű foltok leg többször tsak a' lágyékokon, a' segg-pofokon, és kereszttetemen fordúlnak elő, de némellyeknél a' vállakig is terjed 's tsak ritkán a' nyakig. Különben majd világosabb majd setétebb színűek; szint' így a' méz szürkék is néha almások szoktak lenni (Schwab 1832: 175–176).

Mivel az *almás* jelzőt csak lovak szőrének mintájára használták, a SzT. sem szolgáltat más adatokat: 1685: Gyermek Lovak ... Egj *Almás Szűrke* ōtōd fū [UtI]; 1807: Egy *almás szürke* ... 7. esztendõs Ló [DLt 422 nyomt. kl]; 1815: mely lovak kõzül, az egyik kicsiny, *almás szürkétske*, hitvány paripa [DLt 222 nyomt. kl]. Ugyancsak mintázatra utal a *szepeszürke* 'foltosszürke': 1648: Előregh kanczak ... *szepe szűrke* nro 2 [Ebesfva; UtI]. A lovak szőrének színére a 18. században a *szőkeszürke* megnevezés is használatos volt (1769: Egy kis *szõke szürke* kancza esztendos barna kancza csitkajával 2 [Kóród KK; Ks 20. X].), ahol a SzT. szerkesztői szerint a *szőke* valójában 'világos'-t jelent, bár lehetett 'sárgás' értelme is. Ugyancsak lovak szőrszíne a *veresszürke* (1689: A(nno) 1689. 9. octobris Kglmes Urunk s Iffiu vrúnk eõ Nagok Lovainak Regestruma ... 7 B(a)l(a)sf(a)lvi *veres szürke* ló [UtI]), amelyről Schwab (1832: 175) a következőt írja: „A' veres-szürke, veres, fehér és hamvas szőrökből álló keverék, 's a' fej többnyire veres barna".

Barnába, illetve kékbe játszó színű volt azoknak a tulkoknak a szőre, amelyekről egy-egy 19. századi feljegyzésben olvashatunk: 1801: Mas kettő, edgyik *barnás Szűrke*, a más fejér Szűrke kitsin Szarvu négy esztendős Tulkok [TL]; 1843: vékony *kékes szürke* szőrű Tulkai [K; KLev.].

A *kékesszürkés* pedig olyan színre utalhat, amelyben valójában a lejegyző sem a kéket, sem a szürkét nem érezte dominánsnak, ezért mindkét színnevet ellátta a 'vmilyen színben játszó, arra hasonlító' jelentést sugalló *-s* képzővel: 1788: Két embernek valo *kékes szurkes* fejér fonallal két nyũstbe szõtt derekaj felsõ tok [Mv; TSb 47].

2.4.

A *szín*, *színű* és *szőrű* utótagot tartalmazó kifejezések elsősorban olyan állatokat, növényeket, különböző anyagokat megnevező előtagokat tartalmaznak, amelyek jellegzetes színét, színárnyalatát vette alapul a nyelvközösség.

Az állat jellegzetes szőrszínére utal az *egérszín, egérszőr-szín, egérszőrű* árnyalatnév. Lovak, valamint ruhaneműk jelzőjeként adatolható a 17. század elejétől: 1627: *Eger szeorw* fako szabasu negjed fw kancza [Mezőrücs MT; BLt]; 1788: egy *Egér-szor szinu* kaput [Nsz; DLt]; 1793: *Egérszin* teve ször ma(teri)a mente [TL Conscr.]; 1801: Jacob Schmaltzruth ... visel *egér-szin* kaputot [Dlt nyomt. kl]; 1845: *egér szörü* lo ... kamfaru [DLt 814 nyomt. kl]. A SzT. szerkesztői ezt 'barnásszürke'-ként, Földvári (é. n.) pedig 'piszkosszürke, sárgásszürke'-ként írja körül.

A *farkasszörű* 'fakó-szürkéssárga' jelentésben szerepel: 1687: Egy *Farkas szőrű* kopó kõllyõk [UtI]; XVIII. sz. v.: egy *farkas Szőrű* esztendős árva tsiko [PfM]. Bartha

(1937: 64) a CzF. nyomán a *farkasszürke* színt 'ordas, szögsárga', illetve 'barnássárga, töröttszínű'-ként határozza meg, Földvári (é. n.) pedig a *farkasszürke, farkasszőrszín, périszürke, ordas* változatokat 'világos sárgásszürke'-ként értelmezi.

A *galambszín* 'galambszürke' jelentéssel szerepel a vizsgált anyagokban, hiszen – bár tudjuk, hogy a galambok nemcsak szürke tollazatúak lehetnek – ez az a szín, amelyet prototipikusan a galambokhoz kötünk. Adatunk a SzT.-ban csak a 18. századból van: 1739: *Galamb szin* kreditor szoknya [Szászerked K; LLt Fasc. 96]; 1763: a Hiuzos *Galamb szin* mente hozzá valo Dolmannyal [Nsz; Szer. özv. Harsányi Sámuelné Tisza Ágnes inv.]. A *galambszín forma fejérségű* szókapcsolat (1758: Egy *Galamb szin forma fejérségű* Sellyem Móhr matéria szoknya [Nsz; TSb 21]) azonban arra utal, hogy világosszürke, majdnem fehér színű az említett ruhadarab. Korábbi adatot Bartha (1937: 66) közöl a NySz. nyomán a *galambszínű* 'galambszürke' összetételre: 1618: Egy *galamb színő* rövid atlasz szoknya (Radv. Csal. III. 214); 1651: Egy *galambszínű* posztóbul csinált dolmány (T.T. 1879: 146).

A szamár szőrének a színe is prototipikusan szürke a magyar beszélők számára, a *szamárszín* tehát egyértelműen 'szürke' jelentésű, bár Földvári (é. n.) 'barnásszürke'-ként határozza meg. A SzT.-ban csak viszonylag kései adataink vannak: 1795: 4 3/4 Sing *Szomár szin* Poszto 9//30 [Kv; Ks 72. 53]; 1811: A' pej, ha nyul hasu, vagy pedig az orra *Szamár szin* [ÁrÉ 155]. A magyar nyelvterületről korábbi, 16. századi példát Bartha (1937: 91) monográfiájában olvashatunk.

A növények, illetve terméseik sokkal színesebbek, így nem is csoda, hogy csak egyetlen növénynek a neve szerepel a szürke árnyalatainak megnevezésében. A *mákszín, mákszínű* már a 16. századtól jelen van szövegemlékeinkben: 1557: elew hywanak ... egy vyn zabasw azwzynew emberth, *makzynev* kewntewse vagyon [LevT I, 257 Gychy Gewrg Paksy Janoshoz]; 1634: az Bálinttffi Christoph vram ... fianak hagiom ... az Vallan vagott viragos *makszin* kamukaual bellet szederjes granat mentemet [WassLt 73/1 Cegei Vass János végr.]; 1767: Vólt égj *Mák szin* Anglia két vnyi szélességű Arany Poszomántos kőppenyege [Désfva KK; Ks 21. XVIII. 78]. Ennek az árnyalatnak a neve, a *mákszín* mellett, Bartha (1937) monográfiájában a *mákosszürke*, melyet a CzF. alapján vesz fel, valamint a *mákszürke*, amelyet a 19. századból tud csak adatolni.

A kémiai anyagok közül a higany az, aminek a színe annyira jellegzetes a magyar beszélők számára, hogy már a 18. század elején előbukkan a *kéneső́szín* 'higanyszínű' összetételben: 1714: *Kéneső́ szin* s Virágos Bársony Férfi Mente, Moscoviai fejér Roka bélléssel [AH 8]. A 19. században Bugát Pál alkotásaként jön létre a *higany* szavunk, mely felváltja a *kéneső́* megnevezést, azonban arra nincs adatunk, hogy a *higanyszín* mikor jelenik meg. Földvári (é. n.) Kosztolányi Dezső egyik műve alapján veszi fel szótárába a legkorábbi adatot.

A fémek körében a higany színéhez közel áll a sokkal népszerűbb, ismertebb ezüst, így természetes, hogy az *ezüstszín, ezüstszínű* összetétel mellett az *ezüstös* képzett forma jelölte már a korábbi századokban is a szürkének ezt az árnyalatát. Például: 1596: Egy *ezewst zin* taffota zoknya arany sinoros harom rendel hant [Kv; RDL I. 65]; 1789: 8. Kontz *Ezűstős* Pappiross Rf 6 xr 24 [Mv; ConscrAp. 24]; 1817: Egy *ezűst szinű* csikos Vigáno [DLt 105 nyomt.]; 1828: Egy viseltes *ezüst szin* nyári kaput [DLt 118 nyomt.].

A drágakövek közül a gyöngynek lehet szürkés, illetve kékesfehér színe. A *gyöngyszín*, *gyöngyszínű* így jelenthetett szürkés vagy kékesfehér árnyalatot is. A SzT. adatai között egy 17. századit találunk, a többi mind a 19. századból való: 1643/XVIII. sz. köz.: Egy *Gyöngy szin* Selyem keszkenő [A.ilosva SzD; SzJk]; 1817: egy fenyő Dēszkából készűlt ... *győngy Szinre* festett ... ajton [Ördöngösfüzes SzD; ÖrmMúz. Inv. 1–2]; 1832:

Győngy színű kaszten [Marosbogát TA; MNy XXXVI, 198]; 1849: Két karas fa kanapék *győngy szinŭek* [Szentbenedek SzD; Ks 73/55]; 1860: Két köntös tarto, egy barna, egy *gyöngyszin* [Kv; Végr.]. A *gyöngyszínű*t Bartha (1937: 68) a CzF. nyomán 'fehérlő, vagy szürke és kékesfehér' jelentéssel adja meg.

2.5.

A következőkben olyan árnyalatneveket vizsgálok meg, amelyeknek közös az előtagja, utótagja pedig lehet *szürke, szürkécske, szín, színű, szőrű* vagy akár egy másik színnév. Az előtagok közül egy vonatkozik valamilyen anyagra, a többi állatnév.

A hamu jellegzetes szürke színét jelöli a *hamuszín, hamuszínű, hamuszőrű* és a *hamuszín szürke*. Ezek közül a *hamuszín*-re van a legkorábbi adatunk 1528-ból (l. Bartha 1937: 69). A SzT.-ban a 17. század elejétől találhatók szövegrészek: 1632: Also Porumbaki Uduar ház ... Menesek szama ... Eoregh *hamu szinw* kancza N 2 [Porumbák F; UC 14/38. 186]; 1658: Egy *Hamuszin* szelyem eő Est. f. 10 [Kv; KJ]; 1679: Eöreg Kancza ... *Hamu szŏrŭ* fako, fekete farkas, elegyes serenye [Fog.; UtI]; 1839: Egy *hammu szinre* festett ágyfa [Kv; Ks 73. 55]; 1845: égy *hamu szinű* pantalon [Dés, DLt 1388]. Ebből alakult később a lószínnévként használatos *hamvas* (CzF.). A 19. századi szövegekben felbukkan a *hamuszín szürke* kifejezés is (1801: Vinter Ádám ... visel *hamu szin szŭrke* kurta Kaputot [DLt nyomt. kl]; 1814: visel *hammú-szin szŭrke* Nadrágot [DLt 507 nyomt. kl]). A lejegyző, több mint valószínű, azért pontosít a *szürke* szó betoldásával, mert fontos információt hordozó dokumentumról, körözésről kiadott levélről van szó, és minél pontosabban körül szeretné írni az árnyalatot, hiszen a hamu színét esetleg kékes árnyalatúnak is vélheti valaki (vö. Földvári é. n.: a *hamukék* mint a *hamuszín* szinonimája).

A *daruszín, daruszínű, daruszőrű* 'hamvasszürke', illetve 'kékesszürke' jelentésű (vö. Bartha 1937: 61, Földvári é. n.), vagyis a darumadár színéhez hasonlító vagy azzal megegyező színű. Bartha (1937) már a 17. század elejéről adattal támasztja alá a *daruszínű* megjelenését: 1618: *Daru színő* dupla tafota előkető arannyal és ezüsttel varrott (Radv. Csal. II. 215); 1620: Superlátnak *daruszínű* dupla tafotát ... vettem (Radv. Csal. II. 218). A SzT.-ban azonban a felsorolt összetételekre csak a 18. század közepétől van szövegrészletünk: 1752: Egy *Daru szin* ezŭstös közepŭ, Karmasin szin Tafota kerŭletŭ Paplan [Marossztkirály AF; Told. 19.]; 1768: Egy *Daru szin* Ezűstős vég materia, színes virágokkal [Nsz; TGsz 51]; 1805: (A tulok) Feje, Fakos, *Daru szŏrŭ* [DLt nyomt. kl]; 1809: sugár hegy hátrafelé álló szarvu *daru szörü*[a] [DLt 275 nyomt. kl. – [a]Ökör]; 1843: Szabó Ferencz ... viselt ... *daruszinü* gubát [DLt 532 nyomt. kl]. Ez is általában állatszínnév, az erdélyi adatokban szarvasmarha szőrszínére használták leginkább. A *daruszín szürkécske* szókapcsolat is ökör színére vonatkozik: 1757: Egy par kiketz (!): az egyik kesej hasu, a masik *daru szúrkétske*, 5 esztendõsök[a] [Pusztasztmiklós T; Berz. 1/9. – [a]Ökrök].

A seregély jellegzetes tollazata adja a 17. században megjelenő *seregélyszőrű, seregélyszürke* színárnyalat nevét. Például: 1646: Szilagyi Miklos ... talalua(n) megh egy *seregely szeorű* louat Boxai Palnal ... Az teorueny ... az keozelb jeoveo szombatot p(rae) figala nekiek [Kv; TJk VIII/4. 97]; XVIII. sz. eleje: ă Men louak Szŏrirŭlis observatiód lehet: lévén... 5dik A *Seregely Szŭrke* [JHb 17/10 lótartási ut.]; 1778: Három esztendõs *seregej szŏrŭ* kantza [Szászerked K; LLt Fasc. 110]; 1843: *seregély szürke* paripa Csitkó – feje nagyocska [DLt 85 nyomt. kl]. Valójában a seregélynek nem szürke a tollazata, hanem fekete, és apró fehér pettyek tarkítják, azonban az összhatása szürke, ezért is alakulhatott ki a *szürke* utótagú összetétel. Leginkább lószínnév (vö. Schwab 1832: 175; CzF., Kálnási 2005: 723), ahogy a történeti adatok is mutatják.

Míg a *galambszín, galambszürke* prototipikusan szürke a magyar beszélők számára, a *vadgalambszín, vadgalambszínű* inkább kékesszürke árnyalatra utal. Bartha (1937) csak a 19. század második felében alkotó íróktól hoz példát, azonban a SzT. adatai között találunk 18. századiakat is: 1752: Egy *Vad Galamb szin* Bársonn szoknya [Marossztkirály AF; Told. 19]; 1798: egy *vad galamb szinü* Sejem szoknjája is maradott volt [Dés; DLt]; 1845: *vadgalambszin* pantallon [DLt nyomt. kl]; 1848: 1 *Vad galamb Színü* poszto pantalont[a] [Mv, MvLt 2. – [a]Vásárolt]. Mivel a madár prototipikus színe kékbe hajló szürke, fontos iratokban – ahogy a *hamuszín* esetében is láttuk – a *vadgalambszín* mellé pontosításképpen a *szürke* szó is odakerülhet: 1840: *vadgalambszin szürke* kantza ló [DLt 1627 nyomt. kl]; valamint ugyancsak a Désen kiadott köröző levelekben az árnyalat minél pontosabb körülírásáért a szöveg írója beszúrja a *világos* jelzőt is: 1823: Mártonfi Simon míntegy 38 esztendös ... Jár *világos vadgalamb szin* mellértes Magyarkában, hasonlo Nadrágban [DLt nyomt. kl].

A vércse tollazatának szürkés árnyalata alapján a szót önmagában is használták lovak szőrszínének a megnevezésére: 1640: egy *Vercse* louatt adott uala [M.köblös SzD; Becski]; 1686: Máramarosi Kamara haztol ... behajtott Ménes Szam ... Eötöd füvek. Egj *vércse* fekete farku serényü kancza 1 [UtI], illetve a 17. századból állatnevet is adatolhatunk: 1661*:* A *Vércse* lovat [TML II, 30 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz]. Emellett a *vércseszőrű* ugyanazt az árnyalatot nevezte meg: 1570: Az Mely *verche zerew* lowa Kowach Lwkachnak ely vezet, Eok esmertek [Kv; TJk III/2. 190]; 1761: Gyermek Mén Lovak vadnak e' szerént ... *Vertse szörü* Nro 1 [Siménfva U; JHb XXIII/31. 15–6]. Mivel a vércse tollazata szintén kékbe játszó szürke árnyalatú, a beszélők arra törekedtek, hogy minél pontosabban körülírják a színt. Így keletkezik a *vércseszürke, vércsésszürke* 'a vércse színéhez hasonlító szürke színű': 1672: Katonábul Radnotra haitott 32 Gyermek Lovak ... *Vércse szürke* n. 2 [UtI]; XVIII. sz. v.: egy *vértse Szűrke* horgos orru hodos 4 esztendős kancza vemhes [Pf]; 1849: *Vércsés szürke* ló [HSzj *vércse-szürke* al.]; valamint a *vércsekék, vércsekékes* 'kékesszürke': 1665: vitt el Széplaki Istvanne Sziplakrul ... kett lovat edgi szegh holdost s edgj *Vercze kik* lovat [CsV]; 1673: Menesfélé Louak kik Paripák köszt uadnak 1. Almás kék. 1. *Vercse kekes* [UtI]. A *vércse szabású kék* pedig inkább 'szürkéskék'-et jelöl: 1596: vagio(n) wgymond egy *verche zabasú kek* lo azt ad neke(m) [UszT 11/45]. Az adatokból láthatjuk, hogy ezek a szavak, kifejezések lószínnevekként éltek (l. még Bartha 1937, Schwab 1832).

A *csukaszín, csukaszínű*, illetve a *csukaszín szürke* szintén 'kékesszürke' jelentésű. A 19. századtól van rá adatunk: 1800: Gantieur Friedrich August ... visel ... *tsuka szinü*, testéhez szabott fekete hajtásu köppenyeget [DLt nyomt. kl]; 1801: Neidt Ádám, származására nézve Bucheimi a' Vürtzburgi Hertzegségből 21 Esztendös ... visel *tsuka szín* poszto kurta Kalapot [DLt nyomt. kl]; 1805: egy börbe szegett *Tsuka-szin* Lovagló Nadrág [DLt nyomt. kl]; 1806: vitt magával ... *csukaszin szürke* Réklit [DLt 784 nyomt. kl]. Az utolsó adatban a *csukaszín* összetétel mellett pontosításként ott áll a *szürke* szó is, ugyanazért, amiért a *hamuszín* és a *vadgalambszín* mellett is megjelenik. A csuka színéhez hasonló árnyalatra vonatkozó összetételt inkább ruházatra használták, és akárcsak a *császárszürke*, ez is elsősorban a katonai egyenruhának, ezen belül is inkább az utászok öltözetének színe volt már a 19. század elején is (vö. CzF; Ságvári 2000: 42).

3. Összegzés

A *szürke* szavunk történeti használati körének vizsgálata nyomán elmondhatom, hogy a szó átvitt, 'homályos', illetve 'unalmas' jelentései viszonylag későn, a 18. század második felére alakultak ki. A *szürke* elég ritkán nevezi meg a személyek hajzatának színét,

hiszen erre elsősorban az *ősz, őszes* kifejezést használták a régiségben is. A szó és családja elsősorban háziállatok szőrzetének színét, színárnyalatait nevezte meg, ezek között is leginkább lovakra vonatkozott. „A' vegyes szőrű lovakat színekre nézve általjánosan szürkéknek nevezik, és ahoz képest, hogy az egyszerű színek közűl egyik vagy másik tűnik nagyobb mértékben ki, különbféle nevezeteket nyernek" (Schwab 1832: 174). Schwab (1832: 174–175) a továbbiakban a jelesebb színnevek közé sorolja a *légyszürke, seregélyszürke, kékszürke, almásszürke* mellett az *ősz-* vagy *világosszürke,* a *veresszürke,* a *pergelt szürke,* a *fekete-* vagy *setétszürke,* a *vasszürke, pisztrángszürke, bor-* vagy *mézszürke, fahéjszürke* és *pirosszürke* árnyalatokat. Ezek közül többel is találkozunk az erdélyi régiségben. A valamely más szín szürkés árnyalatára vonatkoznak a *szürkekék, szürkederes, szürkealmáskék, szürkesárga, szürkeszőke* megnevezések. A szürke különböző színben játszó árnyalataira utalnak a *barnásszürke, kékesszürke, kékesszürkés, szőkeszürke, veresszürke* többnyire lószínnevek. A további képzett alakok, összetételek, szókapcsolatok között a *szürkézett, légyszürke, almásszürke, almásszürkécske, szepeszürke* és a *szürkealmáskék* inkább mintázatra vonatkozik, illetve ide sorolható a *seregélyszürke, seregélyszőrű* is. A többi megnevezés a szürke különböző más árnyalatait nevezi meg. Ezek között a legtöbb összetételi előtag olyan állat neve, amelynek szőrszíne prototipikusnak, jellegzetesnek számít a magyar beszélők számára. Ilyen az *egérszín(ű), egérszőrű, csukaszín(ű), daruszürkécske, daruszín(ű), daruszőrű, farkasszőrű, galambszín(ű), szamárszín, vércseszürke, vércsésszürke, vércseszőrű, vércsekék(es)*. Az adatok egy részében az összetételi előtag vagy maga a szó valamely (vegytani) anyag vagy drágakő neve: *ezüstös, ezüstszín(ű), mészszürke, kénesőszín, hamuszín(ű), hamuszőrű, gyöngyszín(ű)*, illetve van egy növény termésének színére utaló árnyalatot megnevező szó is: *mákszín(ű)*. A *császárszürke* előtagja személyre utal, azonban ez az osztrák hadseregben a 17. század végére bevezetett egyenruha színét jelöli, tehát a ruházat színére vonatkozik elsősorban. A vizsgált anyagból az is kitetszett, hogy – mivel a színpercepciónk egyénenként különböző lehet – akkor, amikor pontosan szeretnénk egy-egy árnyalatot körülírni, hosszabb szókapcsolatokat használunk. Ilyen a *hamuszín szürke*, *csukaszín szürke* és a *vadgalambszín szürke* kifejezés azokban a 19. századi adatokban, amelyekben a körözésre kiadott körlevélben fontossá vált a minél részletesebb és pontosabb leírás.

Források

CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára 1–6.* [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest.

Földvári Melinda é. n. *Színnév – Színszótár*. http://www.szintan.hu/index.html (Utolsó elérés: 2020. nov. 5.)

Kálnási Árpád 2005. *Debreceni cívis szótár*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 83. DE MNYTI, Debrecen.

MTSz. = Magyar Történeti Szövegtár. http://clara.nytud.hu/mtsz/

NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest.

SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár / Dicţionar istoric al lexicului maghiar din Transilvania / Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes* 1–14. 1975–2014. Főszerk. [1–7.] Szabó T. Attila, [8–11.] Vámszer Márta, [12.] Kósa Ferenc, [13–14.] Fazakas Emese. [1–4.] Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, [5–8] Akadémiai Kiadó, Budapest, [9–14.] Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. 1967–1976. 4. *Mutató* 1984. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest.

TMK = *Történeti Magánéleti Korpusz*. http://tmk.nytud.hu/

Hivatkozások

Bagi Zoltán Péter 2015. A hadügyi forradalom a magyar történetírásban és a Habsburg Monarchia állandó hadseregének kialakulása a 17. század végére. *Árkádia* VI/1 (10): 18–22. http://arkadiafolyoirat.hu/index.php/10-magyarorszag-a-16-17-szazadban/100-a-hadugyi-forradalom-a-magyar-tortenetirasban-es-a-habsburg-monarchia-allando-haderejenek-kialakulasa-a-17-szazad-vegere (Utolsó elérés: 2020. nov. 2.)

Bartha Katalin 1937. *Szókincstanulmány a magyar nyelv színelnevezéseiről*. Dolgozatok a Debreczeni Tisza István Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Szemináriumából. Városi Nyomda, Debrecen.

Berlin, Brent – Kay, Paul 1969. *Basic Color Terms: their Universality and evolution*. University of California Press. Reprinted 1991.

P. Dombi Erzsébet 1982. A *kék* az Erdélyi magyar szótörténeti tár állatszínneveiben. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XXVI: 109–114.

Kay, Paul – McDaniel, Chad K. 1978. The linguistic significance of the meaning of basic color terms. *Language* 54 (3): 610–646.

Kiefer Ferenc 2007. *Jelentéselmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.

Papp Eszter 2012. *A magyar színnevek terminológiai elemzése*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.

Ságvári György 2000. A honvédsereg egyenruházata 1848–49-ben. In Halmágyi Pál (szerk.): *V. és VI. Honvéd emléknap Makón. A szabadságharc 150. évfordulója 1998–1999.* A Makói Múzeum Füzetei 95. Makói Múzeum, Makó. 39–42.

Schwab Konr. Lajos 1832. *Útmutatás a' ló külsejének esméretére.* Ford. Hoffner Jósef. Hartleben K. Adolf könyvárus, Pest.

Simigné Fenyő Sarolta 2004. A színnevekkel kapcsolatos antropológiai és nyelvészeti kutatások. In Navracsics Judit – Tóth Szergej (szerk.): *Nyelvészet és interdiszciplinaritás. Köszöntőkönyv Lengyel Zsolt 60. születésnapjára.* Generália, Szeged. 32–36.

Wierzbicka, Anna 1996. *Semantics: Primes and Universals*. Oxford University Press, Oxford.

Winkler Gusztáv 2019. *A hadviselés művészete* IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Haader Lea

Környülpókázott szövegek

1.

A címben szereplő régi szót a *Döbrentei-kódex*ből kölcsönöztem (61). Kifejezi, szemléletessé teszi mindazt, amit e kódexen keresztül érzékeltetni szeretnék.[1] A vizsgálódás távolabbi előzményeihez pedig annyi tartozik, hogy jó néhány éve hallgatók egy csoportja Bárczi Ildikó ötletére és pályázatában kezdett el dolgozni egy *Biblia Mediaevalis Hungaricá*nak nevezett projekten. Kitűzött célként az ómagyar kódexekben fellelhető újszövetségi részek adatbázisba rendezése szerepelt, miközben az egyetemi oktatás számára a munka nem kevésbé fontos szempontja az volt, hogy a hallgatók közelebbről is megismerkedjenek a kultúrtörténeti örökségnek irodalmi és nyelvi szempontból egyaránt fontos ezen részével, megbarátkozzanak a kódexolvasással, és szert tegyenek nyelvtörténeti ismeretekre is. A sok viszontagságon átment, a befejezést még mindig el nem ért adatbázis már menet közben is jól hasznosíthatónak mutatkozott: anyagot szolgáltatott szakdolgozathoz, konferencia-előadásokhoz, cikkekhez. Az itt következő kérdések, észrevételek is e munkálat közben keletkeztek, formálódtak.

2.

Az adatbázisba bekerült kéziratok egyike az 1508-ban készült *Döbrentei-kódex*. A mind a négy evangéliumot a maga teljességében tartalmazó *Müncheni* és *Jordánszky-kódex*szel szemben ebben ún. evangéliumi perikópák olvashatók, olyan részletek, amelyekre az egyházi év vasár- és ünnepnapjain volt szükség. A versenkénti szövegpárhuzamok láttán az első, ami feltűnt, hogy a DöbrK. egyes perikópáinak, főleg azonban passiótörténeteinek a szóhasználata milyen jelentős mértékben tér el a másik két kéziratétól. Olyan kifejezéseket sorakoztat fel, amelyek mintegy a paraszti élet szóhasználatát idézik meg, és funkciójukban kissé úgy hatnak, mint egy nyelvi biblia pauperum. Nagyböjt 4. vasárnapjának megnevezése például *negyed guzsalyütő vasárnap*[2] (307); az utolsó vacsora egy *színben* ment végbe (454); Pilátus *ispánnak* neveztetik (438 és passim); Jézust a *pitvarba* vezetik (440); Júdás 30 ezüstpénzéért egy *tégla gyártónak parlagát* veszik meg (438); Júdás *gúzzsal* akasztotta fel magát (438) stb. A párhuzamos helyeken ilyen kifejezéseknek nyoma sincs. A feldolgozás során szembetűntek a scriptor saját kezű, hol rubrummal, hol a folyóírás tintájával a sorok közé beszúrt glosszái is, amelyek ilyen rendszerességgel más kéziratokra nem jellemzők. Ezek keletkezési indítékai között felfedezhető volt az eredeti szöveg nyelvi aktualizálására vonatkozó szándék – pl. *buzuldug* helyett *idétlen* (365), *apolandok* helyett *csókolandok* (435), *rúlabeszéd* helyett *példabeszéd* (331), *adottakot* helyett *adományt* (333) –, továbbá a szövegek egyfajta „elevenítése" bizonyos szövegszínesítő elemekkel, amelyek főként nevek, de egyebek is. Meg van nevezve töb-

[1] A szóra vö. NySz. 2: 1304; továbbá TESz. *pólya* a. Jelentése: 'körültekert', itt: 'behálózott'.

[2] A kódexszövegeket – ahol a betűhívségnek nincs jelentősége – nem betű-, hanem kiejtéshű változatban adom meg.

bek között a vérfolyásos asszony, a jobb és a bal lator, a két emmauszi tanítvány, továbbá pontosíttatik Keresztelő János fogantatásának idején anyjának vénsége, *hatvan esztendős* kora. Mindezek eredete különféle forrásokban fel is lelhető (vö. Haader 2019).

A szóhasználat és a bővítések jellege (több más jelenséggel együtt) megengedi, hogy a DöbrK.-re úgy tekintsünk, mint egy plébániai használatra is alkalmas, nyelvállapota szerint a másolat idejénél jelentősen korábbi mintával rendelkező kéziratra. Vargha Damján – a teológia oldaláról (is) vallatva a kódexet – egy tanulmányában ugyanerre a véleményre jutott (Vargha 1919). Ő a szövegegyüttes funkcióját vizsgálva foglalt állást egyértelműen a kézirat liturgikus célokra készülte mellett: „anyagcsoportjai felölelik a laikus hívek egész hit-életét […] és a lelki pásztor hivatalos functióinak pastorális kereteiben mozognak", megmaradva a „cura animarum tágabb területén" (i. m. 37–38). A kézirat felépítési mintájaként egy Notker Labeo szentgalleni bencés nevével fémjelzett 10–11. századi anyanyelvű liturgikus könyvet említ (i. m. 35–36). Anyanyelvi liturgikus szövegek korai meglétének szükségességét dogmatikai háttérrel is megtámogatva, a DöbrK.-et a (korai) egyház liturgikus életének jelentős emlékeként tartja számon (i. m. 38–42). Emellett azonban a scriptorról, Bertalan papról és az ő kvalitásairól – saját korának követelményeit vetítve vissza a 16. század elejére – igazságtalanul lesújtó véleményt formál. Több helyen keményen ostorozza, felrója neki a „jóhiszemű olvasók lelki félrevezetését", és megtagadja tőle „az értelmes, szellemi tevékenység munkáját" (i. m. 33 és passim).

Amikor a készülő adatbázisba az utolsó ívfüzetében szintén evangéliumi perikópákat tartalmazó *Székelyudvarhelyi kódex* (1526–1528) is bekerült, egyszerre világossá vált, hogy e kézirat – íráshibáinak tanúsága szerint agyonmásolt – bibliai szövegei és a DöbrK. perikópái egy tőről fakadnak. A távolabbi háttérben pedig közös kútfőként felsejlett egy olyan perikópáskönyv, amely mindkét fennmaradt kéziratnál teljesebb lehetett, és más szöveghagyományt képviselt, mint a többi fordítás (vö. Haader 2020).

A DöbrK. ilyen módon tehát nemcsak úgy tekinthető, mint egy az ómagyar kori kéziratok közül, hanem úgy is, mint szerencsésen fennmaradt példánya egy **típusnak**. Egy olyan típusnak, amely – gyakorlati okokból – rossz megtartási hányadosa ellenére sem lehetett a maga korában ritka, és amelyet pasztorális célra valószínűleg többször tovább másoltak. Ennek egyik bizonyítéka éppen a valamilyen úton szerzetesi környezetbe, „védettebb" helyzetbe került, a ferences SzékK. részévé vált, perikópákat tartalmazó ívfüzet. A különböző habitusú és nyelviségű scriptorok által különböző nyelvterületeken megejtett másolás (tudjuk: a másolat soha nem pontos) a láncolatból mára már hiányzó példányokon át is érzékelhető nyomokat hagyott nyelvi relikviák formájában a megmaradt kéziratokon, felfedve és igazolva (a) kéziratok közötti kapcsolatokat. Erre következik néhány példa a DöbrK. lapjairól.

3.

A hangjelölés terén a kódex elején egy sajátos jelölésmód tűnik fel: *ó* betű /ü/ értékben. Ez azt jelenti, hogy /ö ~ ü/ viszonylatban a mellékjeles helyesírásban általánosabb *ǫ ~ v́* szembenállás helyett egy *ǫ ~ ó* oppozíció áll. Maga a jelölés mint az *o*-nak egy mellékjeles formája /ö/ értékben is megtalálható egyes kódexekben, például ÉrdyK.: 101a *essedózól;* 246b: *kózót, emlekózzÿẅnk meg;* 587b: *gÿlól*, lásd még Kniezsa 1952: 194. Itt, a DöbrK. első részében azonban az oppozíció a lényeges: *óvǫltesemet, ógekeziel* (18), *ózd ki ǫkǫt, ǫróll'enek* (19), *fóst, tóz, tóznec zeni* (35), *kólǵǫn, ǫrólǫnk, ótǫt* (41) stb. A kódex későbbi részében ezt a szerepet aztán fokozatosan átveszi az *v́: ǫrvl'ǫrvl'* (84), *vtet* (228) stb. Az *ó* jelölés ebbéli használata többnyire együtt látszik járni egy korlátozott /k/

értékű *c* jelöléssel is (szóvégre, *-nak/-nek* ragra jellemzően), ami a mellékjeles helyesírás kialakulásának kezdeteihez (és még korábbra) vezet el (vö. Kniezsa 1952: 153). Így talán nem egészen képtelen az a feltevés, hogy az *ǫ ~ ó* oppozíció ilyesfajta gyakorlata a felső nyelvállású palatális labiális jelölésének egy korai megoldási kísérletét idézi, egy olyan próbálkozást, amely a későbbiekben nem vált általánossá. Helyette az azonos nyelvállásfokú *u* mellékjeles változata (*v*, ill. *u* ponttal vagy vesszővel ellátva) vette át az /ü/ jelölését. A DöbrK.-hez hasonló *ǫ ~ ó* jelölést alkalmaznak azonban még más kéziratok is: a *Sándor-kódex* scriptora a kódex összes szövegegységén keresztül: *di<ǫólth, kólǫmb* (17) stb., továbbá ez a gyakorlat található meg a *Czech-* és részben a *Peer-kódex*ben is – ha nem is ilyen következetességgel: *ǫrólhessek, gÿólǫsegǫkwel* stb. (CzechK. 190). Figyelemre méltó az is, hogy minden ilyet tartalmazó kéziratban előfordulnak a mellékjeles helyesírás kezdeteit idéző jelölésformák: akár a különféle /e/ hangok jelöléseire, akár a szibilánsokra, akár a palatálisokra nézve; utóbbiakra lásd például: *oÿl, meÿl* (CzechK. 62), *ezǫǵbe ~ magarsaga* (DöbrK. 8, 6). (Vargha Damján minden ilyesmit hibaként ró fel Halábori Bertalannak.)

4.

A morfológia területéről mint maradvány jellegű morfémát az *-ént* ragot érdemes említeni (többször *í*-ző változatban is). Az egész kódexben igen erős a képviselete, fő funkciója az állapot- vagy módhatározás. Helyén és szerepében azonban a kódexekben (a MünchK.-ben is!) jórészt a *szerint* névutó használatos: ***Istensegínt*** *atyjához egyenlő* / emberségént *atyjánál küsebb* (DöbrK. 58) ~ *Egyenlő atyához* ***istensége szerént****, kisebb atyától* ***embersége szerént*** (KulcsK. 56; hasonlóan *szerint* névutóval az AporK. 165 is). Az éppen idézett példa a zsolozsmában használatos ún. Szent Atanáz-féle hitvallásból származik, de a kódex bármely jellegű szövegegységéből bőven adatolható. Zsoltárokból [Ps. 93,191] *sokaságáént* (DöbrK. 72) ~ *sokasága szerént* (KeszthK. 252 és AporK. 97); evangéliumokból: [Lk. 1,38] *legyen nekem te mondásodént* (DöbrK. 413), a MünchK., JordK., GömK., ÉrdyK. párhuzamos helyein mindenhol *beszéded szerént*. A kódexek közül a DöbrK.-évl egészen azonos megoldásával csak a SzékK. képez kivételt: *legyen nekem te mondásodént* (367), ez azonban a fent említettek fényében természetes.

Az *-ént* ragot a TNyt. csak korai kódexekből ismeri (JókK., BirkK., WinklK.), és rendkívül ritkának nevezi (Korompay 1992: 366, 395–396). Meglepő módon bukkan fel viszont egy 1514-ben kiadott, nyomtatott pálos misekönyv kézzel beírt glosszái között *(testént)*. A misekönyvről és glosszáiról lásd Lauf Judit 2019. Azt, hogy a glosszák a DöbrK. szövegével több helyen is azonosságot mutatnak, Lauf Judit a szóbeli hagyománynak tudja be: „Szúrópróbaszerűen is vizsgálván a perikópák szavainak fordítását, minden jel arra mutat, hogy a glosszaíró a biblia fordításának azt a szóbeli hagyományozódási ágát követte, amelyet a Döbrentei-kódex is" (i. m. 27). A szóbeliségnek a korban játszott döntő szerepét semmiképpen nem gyengítve, nem tartom elképzelhetetlennek azt sem, hogy a glosszázó pálos szerzetes közelében egy olyan típusú perikópáskönyv is lehetett, amely a *Döbrentei-*, illetve a *Székelyudvarhelyi kódex*ben fennmaradt hagyományra épült. A SzékK. romlott szövegrészei ugyanis nem magyarázhatók meg a szóbeliséggel, azok hátterében mindenképpen **írott** szövegeknek kellett állniuk, sőt hibatipológiai alapon helyenként még a másolási folyamat is rekonstruálható (vö. Haader 2020: 331–332).

Egy további észrevétel: a DöbrK.-ben összesen 25 helyen megtalálható az *-ént* névutói megfelelője, a *szerint* is. Eloszlása azonban sajátos. Zsoltárszövegben mindössze egyszer találni ([Ps. 118, 25] 55. l.), nem így a zsoltárokat követő himnuszokban és kantikumokban (ez 3 adat, a szövegterjedelmeket is figyelembe véve azonban jelentős arány-

különbség), végül pedig az újszövetségi perikópákban, közülük is döntően az episztolákban (13 adat). Ez a megoszlás a források és a nyelviség összefüggésére nézve ösztönözhet további vizsgálatokra.

5.

A lexémahasználat különlegességeinek a DöbrK.-ben se szeri, se száma, a hapaxoktól kezdve *(buzuldug, latka)* az archaikusabb és a sajátos használatú szavakon át (*kútya, éneket torol, környülpókázik, kölcsönlő, verlengő* stb.) a nem szokványos jelentésekig (*terjedés* 'nemzetség', *intéz* 'vél, gondol')[3], sőt a párhuzamos helyekhez képest „modernnek" ható szóhasználatig *(gyárt, vezérnév)*. Sürgető feladat lenne a kódex szóanyagának a Jakab–Kiss-féle jól bevált metódus alapján történő szótárszerű feldolgozása.

A kódexnek egyik messzire vezető relikviája egy számnévhasználatához kötődik, és további hálózatokba kapcsolhatja be nemcsak a DöbrK.-et, hanem más szövege(ke)t is. A problémát csak vázolom, megoldása még várat magára. A kérdés az alábbi adattal kapcsolatban merült fel:

[Ps. 89,10]: *Mi esztendőnknek napi az hetven esztendőkben, ha kedég hatalmakban,* ***nyolcszáz*** *esztendő* (DöbrK. 167). A párhuzamos helyeken: AporK. 91: ***nyolcvan*** *esztendők;* KeszthK. 242 és KulcsK. 224: *ha kedég hatalmakba* ***két negyven*** *esztendő vagyon.*[4]

A célzott keresés az alábbi adatokat hozta még elő:

[Lk. 16,7] DöbrK. 362: *mennyivel tartozol? Ki monda: száz gerla búzával. Monda neki: Vedd te levelidet, és írj* ***nyolcvent*** ~ MünchK. 74vb: *és írj* ***nyolcszázat*** ~ JordK. 584: *írj* ***húsz híján százat****.*

[Lk. 15,4] DöbrK. 351: *ki az ember, kinek vagyon száz juha, és ha elvesztend egyet űközölök, nemde meghagyja-e az* ***kilencven kilencet*** *az pusztában* ~ MünchK. 73vb: *meghagyja-e a* ***kilencszáz kilencet*** ~ JordK. 581: *elhagyja-e az* ***kilencvenkilencet****.*

[Lk. 2,36–37] DöbrK. 276: *És vala Anna prófétissza, Fánuel leánya Áser terjedéséből … és ez özvegy vala* ***nyolcvan negyed*** *évig* ~ SzékK. 357–358: *vala Anna prófétissza Sámuel leánya Áser terjedésébél … és ez özvegy vala* ***nyolcsáznegyed*** *évig* ~ MünchK. 56va: *vala Anna prófétissza Sámuel leánya Áser nemzetebeli … és ez özvegy vala* ***nyolcsáznégy*** *esztendeiglen* ~ JordK. 524: *És vala ott Anna prófétissza Fánuelnek leánya Ásernek nemzetéből … özvegy vala* ***nyócvannégy*** *esztendeiglen.*

[Lk. 15,7] DöbrK. 352: *vigasság leszen mennyben egy önnönmagát gyetrő bűnesen, hogynemment* ***kilencvenkilenc*** *igazon* ~ MünchK. 74ra: *hogynem* ***kilencszázkilencen*** ~ JordK. 581: *hogynemmint az* ***kilencvenkilenc*** *igazakon.*

Két evangéliumi helyen [Mt. 18,12,13], amelyek nem részei a DöbrK. perikópáinak, az eddigi minta ismétlődik meg:

Ha száz juhból egy elveszett, a MünchK.-ben marad *kilencszázkilenc* (24rb), a JordK.-ben *kilencvenkilenc* (410). A történet folytatásában, a következő versben ugyanígy.

Az ószövetségből: [Eszt. 1,4] BécsiK. 48: *hogy megmutatná …ő hatalmának nagyságát és felmagasztatását sok üdőben, tudniamert* ***száz és nyolcszáz*** *napokban* (párhuzamos kódexszöveg hiányában csak későbbi fordításokkal való összehasonlításra van mód: mindenütt (Károlinál, Káldinál, Kecskemétinél, Komáromi Csipkésnél) *száznyolcvan* napok).

Az eddigiek alapján azt lehetne mondani, hogy az ún. *Huszita Biblia* a „bűnös" a '80' és '90' hibás terjesztésében. A MünchK. kritikai kiadása (Nyíri (szerk.) 1971) minden esetben lábjegyzettel fel is hívja a figyelmet a hibára.

---

[3] Ezek a jelentések közösek a SzékK.-szel.

[4] Mai fordításban: *Életünk ideje hetven esztendő, vagy ha több, nyolcvan esztendő.*

Ha a 909-et mint a 100 mínusz 1 kivonás végeredményét nézzük (l. az evangéliumi példázat szövegét), valamint a 804 év életkormegadást, felmerülhet, hogy ezek a megoldások a szám kimondása alapján, téves helyiérték-írással is kialakulhattak. Ilyesmire szolgáltatna analógiát az ÉrsK. első kötéstábláján levő beragasztott előzéklapnak egy évszámbejegyzése, amelyben a kolostor apátnőjének halála egy nem túl jó íráskészségű apáca rögzítésében adatik tudtul: *Mater Anna Franciska harmic Noci ezdedos koraban holt megh die 18 Juli Anno 16502*. (Anna Franciska a források szerint valóban 1652-ig volt a nagyszombati klarissza kolostor apátnője; vö. Schwarcz 1994: 79).

A ’80’ és ’90’ tévesztésére magyarázatul szolgálhatna az is, hogy valamelyik bibliafordító összekeverte a latinul egymáshoz hasonló *octoginta* ’80’ és *octingenti* ’800’, valamint a *nonaginta* ’90’ és *nongenti* ’900’ – kivált rövidített formában – könnyen összetéveszthető alakját.[5] Meglepetés azonban, és távolabbi köröket sejtet, hogy nemcsak bibliafordításokban regisztrálható „számolási zavar” a 70-et követő tízeseknél. Az ún. nyelvmesterek és a szójegyzékek is egytől egyig ide sorakoznak.

A *Müncheni emlék*nek nevezett nyelvmester a 16. század elejére datálható, egy német bencés szerzetesnek egy görög anyakódexbe írt magyar nyelvű bejegyzéseit tartalmazza (vö. Sarbak 2005). A bejegyző, Johannes von Grafing a grammatikában és a nyelvhasonlításban is érdekelt, tanult személy, így a magyar számokra vonatkozó bejegyzései – amelyeket számjegyekkel is ellátott – különösen is figyelemre méltók. Íme a számsor kritikus része: *ëtuen [50]. hatuen [60]. hetuen [70].* ***nuinczuen [80]****. **vel säs nuincz. gilenczwen [90] vel säsgilencz** [..] husch. imo* ’helyesebben’ *Säs. 100.* ***säs hat 600***.[6] *ësär 1000. ësäret 1001*. (Sarbak i. m. 158).

A 15. század végére datált, olasz anyanyelvi bázisból készült ún. *Ábel-féle szójegyzék* (kiadása: Simonyi 1901) az alábbi számsort vezeti elő (csak az érintett helyekre nézve): *etué gnauz,*[7] *ethue chilens,* ***gnalzase, gnalzase ege****, gnalzase chectu* […] *gnalsase chilens,* ***chilansase, chilanzase ege****, chilansase chectu* […], majd csak a tízesek: *10 tisi, 20 ussu, 30 harmic, 40 negiuuem, 50 vctuem, 60 otouem, 70 ethuem,* ***80 gnalsase, 90 chilensase, 100 tisase****.* Simonyi jegyzete a *gnalzase*-zal kapcsolatban: „Látnivaló, hogy a ki a magyart diktálta, 80, 90, 100 helyett tévedésből mindig azt mondta: *nyolczszáz, kilenczszáz, tizszáz*. Talán nem is volt magyar, hanem szintén olasz, a ki csak félig-meddig tanult meg magyarul. Ezt sejteti pl. *hatvan*-nak is *ven*-nel való írása…” Az összes párhuzamos adat fényében ez a megjegyzés már nemigen állja meg a helyét.

Időben visszafelé haladva a *Schlägli-szójegyzék*ben (1405 k.) hasonló a kép: 168.[8] *septuaginta hetuen* 169. *octuaginta* ***nyolch zaz*** 170. *nonaginta* ***kilench zaz*** 171. *Centum zaz* 177. *septingentum heth zaz* 178. ***Noingentum nÿolch zaz*** **169.** ***Mille kilench zaz.***[9]

Végül nézzük az egészen frissen közölt, (eddig) legkorábbi magyar számsort (1391), amely egy Paviában keletkezett zeneelméleti műből való (Kiss 2020). Ebben a tízesek két sorba rendezve állnak: a felső sorban a páratlanok, alul a párosak. A kritikus számokra nézve: *.70. .hetven. .80.* ***noltsalz****. .90.* ***kilensaz****. .100. .saaz.*, azaz ezen legkorábbi műben is jelen van már a ’80’ és ’90’ körüli anomália. Kiss Farkas Gábor is konstatálja, hogy a

[5] A latinból kiinduló magyarázatot Szentgyörgyi Rudolfnak köszönöm.

[6] A kiadó jegyzete: „A *6* olvasata bizonytalan, valójában *106* lenne”. Szerintem minden bizonnyal *600* áll ott a scriptor írásával. A szögletes zárójelbe tett arab számok a szavak felett állnak, a nem ilyenek a szavak mellett.

[7] ’78’, majd ’79’.

[8] Ezek a szójegyzék tételszámai, nem részei az adatoknak.

[9] Az utolsó két tételben elcsúsztak a latin–magyar megfelelések.

magyar szöveg két helyen is elrontja a megfeleléseket (i. m. 287), és különféle (nemcsak magyar) másolási hibák alapján **írott** előzményre gondol (i. m. 288) – jóllehet a személyes adatközlést sem zárja ki teljesen (i. m. 290).

Az előfordulásokból annyi biztosan levonható, hogy nem (vagy nem csak) alkalmi tévesztés(ek) állhat(nak) a jelenség hátterében. Figyelemre méltónak látom, hogy Johannes von Grafing, aki nyelvmesterében (MünchEml.) szokatlan grammatikai éleslátással az *-á/-é* és a *-t* jeles múltakat *vel* kötőszóval egymás mellé rendelte *(haläm [vel] hälotam)*, ugyanezt az azonosítást a *nuinczuen [vel] säs nuincz* és *gilenczwen [vel] säsgilencz* esetében is alkalmazza. És azzal, hogy a *säs hat* mellé a *600*-as számot írja, tkp. a ’80’ ~ ’800’ azonosságot sugallja. Hogy ennek merre kereshető a gyökere, azt e DöbrK.-re irányuló vizsgálatban most nem érzem feladatomnak feltárni, de feltehetően még jóval régebbre is vissza kell majd nézni (vö. Honti 1999: 246). Ugyanakkor semmiképp sem szabad elejteni a ’80’ megnevezésére született különutas megoldásokat sem: KeszthK. és KulcsK. *két negyven;* JordK. *húsz híján száz*. Ezek is valamilyen indíték és minta alapján születhettek.

6.

A szintaxis területéről mindössze egyetlen archaikus szerkesztésmódot szeretnék megemlíteni: az igenévi szerkezettel egyértékű, inessivusi ragot tartalmazó *-t* képzős főnevek használatát. Ezek szerkezetek alaptagjai és esetenként többszörösen is bővítettek: *Még ez beszédet **szóltába** Péternek*, *esék Szentlélek mindenre* (342), *űnekik Jeruzsálemba **felmentekben** üdnepnapnak szokásáént* (358), *Te alamizsna **tételedben** kedég ne tudja te balod…* (491–492), *És űnekik hegyről **leszállottokban** parancsola nekik Jézus* (494), *ajtók betévén volnának zsidóktól **féltekben*** (323) stb. Ez annyira sajátos jelenség a DöbrK.-ben – miközben a korabeli egyéb fordítások ezeken a helyeken határozói igenevet vagy mellékmondatot választanak –, hogy halmozódó előfordulásuk és a SzékK. megfelelő verseinek megoldásaival való teljes azonosságuk ébresztette az első gyanút egy különálló szöveghagyomány feltételezésére. Magára a szerkezetre lásd A. Jászó 1991: 335, 1992: 436, Gugán 2002: 30, 32. További adatokra és párhuzamokra lásd Haader 2020: 333–334.

7.

A DöbrK. számos említésre méltó jelenségéből – terjedelmi okokból – csak mutatóba lehetett néhányat elővezetni. Igyekeztem minden nyelvi réteghez kapcsolódóan példát hozni arra, hogy ez a különleges kézirat – ha nem is *kötelekkel* (mint a kódexben), de különféle nyelvi rétegekkel és korabeli gyakorlatokkal – alaposan *környül* van *pókázva.* A jelenségek szétszálazása és a megbízhatóan levonható következtetések megtétele további adóssága a kutatásnak. Számomra a vizsgálat legfőbb tanulsága, hogy ebben a korban nincs jelenség jelentőség nélkül. A gyakorlatok többször egészen esetlegesnek és „földhözragadtnak” tűnnek, de más kéziratokkal való „együttállásban” már gyanút ébreszthetnek, és akár jelentőséget is kaphatnak. Hogy csak a legesetlegesebbek közül említsek egyet: Halábori Bertalan kéziratának egy helyén olyan mellékjeles betűformát használ, amely gyakorlatában egyébként nem szokásos (314/20: *bo**Ł**atot*). Ezen a jelölésen tulajdonképpen át is lehetne siklani (csupán egy pontról van szó), ha a kódexben nem lehetne találni több helyen – nem egyenletesen, hanem bizonyos szövegegységekben csoportosan megjelenő – „mellékbetűket” (vö. Korompay 2003: 297), főként a szibilánsok vonatkozásában. E két jelenség együttese ugyanis ugyanígy előfordul egy másik kéznél

(LobkK. 3 = DebrK. 2)[10] is, nem lehet tehát kizárni, hogy valahol egy ilyesfajta gyakorlatnak megvolt a mintája. Mint ahogy az inessivusi ragot tartalmazó *-t* képzős főnévre is találhatók a DöbrK.–SzékK. pároson kívül is elszórt példák néhány kódexben (vö. A. Jászó 1992: 436). Az is feltűnő, hogy ez a jelenség a DöbrK.-ben döntően és elsősorban az evangéliumi perikópák sajátja, ami a módszertan szempontjából hívja fel a figyelmet a kutatásban a jelenségeloszlások – legyenek azok hangjelölésiek, szóhasználatiak vagy grammatikaiak – tekintetbevételének szükségességére. Egy-egy kéziratban ugyanis több réteg van/lehet elrejtve. A korai ómagyar kori *sc* jelölés például – nem a *szent,* hanem valamilyen „közönséges" szóban: *scerÿnt, scegenkedÿed* (PeerK. 267, 268) stb. – egy-egy szövegegységet jóval korábbi írásos előzményhez vezet vissza, akárcsak a DöbrK. *ebnek* ***kezibelǫl*** raghasználata is (44). Ez utóbbi adat a kódex zsoltároskönyvében fordul elő, amelyet a bibliai könyvek közül a legkorábban szoktak fordítani; ez az öröklődő, archaikus forma is a koraiságot igazolja.

A nyelvi anyag vallomása tehát – éppen mert időbeli tájékozódáshoz segítő tényeket kínál – nélkülözhetetlen alapja és támpontja a 14–16. századi magyar nyelvű szövegekről és e szövegek alapján tehető megállapításoknak.[11] A nyelvi tények figyelmen kívül hagyásával tett kijelentések, vélemények és elméletek azonban – bármilyen tetszetősek is – a bibliai példázat szerinti homokra épült házakhoz hasonlók.

Források

AporK. = *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt*. Közzéteszi Haader Lea, Kocsis Réka, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf. Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest, 2014.

BirkK. = *Birk-kódex. 1474.* Bevezetéssel ellátva közzéteszi Pusztai István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

CzechK. = *Czech-kódex. 1513*. Közzéteszi és a jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990.

DebrK. = *Debreceni kódex. 1519*. A munkálatok E. Abaffy Erzsébet irányításával folytak. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1997.

DöbrK. = *Döbrentei-kódex. 1508*. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Abaffy Csilla és T. Szabó Csilla Madas Edit közreműködésével. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1995.

ÉrdyK. = *Érdy-kódex (Érdy-codex). 1524–1527*. Nyelvemléktár IV–V. Közzéteszi Volf György. A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1876.

ÉrsK. = *Érsekújvári kódex. 1529–1531*. Közzéteszi Haader Lea. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete – a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára – Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012.

GömK. = *Gömöry-kódex. 1516*. Közzéteszi, a bevezetést írta Haader Lea és Papp Zsuzsanna. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 2001.

JókK. = *Jókai-kódex. XIV–XV. század*. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

JordK. = *Jordánszky-kódex. 1516–1519*. Fakszimile kiadás. Helikon Kiadó, Budapest,1984.

KeszthK. = *Keszthelyi kódex. 1522*. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Haader Lea. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 2006.

KulcsK. = *Kulcsár-kódex. 1539*. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Haader Lea és Papp Zsuzsanna. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1999.

LobkK. = *Lobkowicz-kódex. 1514*. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Reményi Andrea. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1999.

[10] A kézmegállapítások eltérései miatt a LobkK.-nek arról a kezéről van szó, amely a 31–174. lapokat írta.

[11] Tarnai Andor könyve és ennek hatalmas nyelvi jegyzetanyaga szolgáltat erre kiváló példát.

MünchK. = *A Müncheni kódex 1466-ból.* Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Szerkesztette Nyíri Antal. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
PeerK. = *Peer-kódex*. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kacskovics-Reményi Andrea és Oszkó Beatrix. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2000.
SándK. = *Sándor-kódex. XVI. század első negyede*. A munkálatok Benkő Loránd vezetésével folytak. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987.
Schlägli-szójegyzék. 1405 körül. = *A Schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből*. Az eredeti kéziratból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Szamota István. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1894.
SzékK. = *Székelyudvarhelyi kódex. 1526–1528*. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
WinklK. = *Winkler-kódex. 1506*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi Pusztai István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Hivatkozások

Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.) 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Gugán, Katalin 2002. Syntactic synonymy: a case study. *Acta Linguistica Hungarica* 49: 23–49.
Haader Lea 2019. Halábori Bertalan szándékainak nyomában. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 141–157.
Haader Lea 2020. Párhuzamos perikópák vallomása – a nyelvtörténet oldaláról. In Hende Fanni – Kisdi Klára – Korondi Ágnes (szerk.) 2020. 329–340.
Hende Fanni – Kisdi Klára – Korondi Ágnes (szerk.): *„Mestereknek gyengyének”. Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*. Országos Széchényi Könyvtár – Szent István Társulat, Budapest.
Honti, László 1999. The numeral system of the Uralic languages. In Gvozdanović, Jadranka (ed.): *Numeral Types and Changes Worldwide*. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 118. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 243–252.
Jakab László – Kiss Antal 1997. *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
A. Jászó Anna 1991. Az igenevek. In Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 319–352.
A. Jászó Anna 1992. Az igenevek. In Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.) 1992. 411–454.
Kiss Farkas Gábor 2020. A legrégebbi magyar nyelvű számsor (1391). In Hende Fanni – Kisdi Klára – Korondi Ágnes (szerk.) 2020. 285–293.
Kniezsa István 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.) 1992. 355–410.
Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. 101–105, 281–300, 577–595, 695–709, 779–788.
Sarbak Gábor 2005. Magyar nyelvemlék a XVI. század elejéről a Bajor Nemzeti Könyvtárban. *Magyar Nyelv* 101: 147–161.
Schwarcz Katalin 1994. *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVII. században.* Olvasmánytörténeti dolgozatok 6. Scriptum Kft., Szeged.
Simonyi Zsigmond 1901. Az Ábel-féle szójegyzék. *Nyelvtudományi Közlemények* 31: 225–227.
Vargha Damján 1919. A Döbrentei kódex mint Halábori Bertalan pap írása. *A Szent István Akadémia Értesítője* 4: 20–46.

Korompay Klára

Ószövetségi történetek ómagyarul: Ruth, Dániel, Jónás
Mutatvány egy olvasóbarát kiadásból*

1. Ajánlás

Szeretettel ajánlom ezt az írást C. Vladár Zsuzsának, aki hajdan kedves tanítványom volt, majd kollégám lett, akivel több közös munkálat kigondolásában és megvalósításában vettünk részt, mindig nagy egyetértésben és konstruktív szellemben. Az ő széles körű munkásságát méltatni nem feladatom, azt azonban szeretném kimondani, hogy a latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom alapműveinek lefordításával felbecsülhetetlen szolgálatot tett a magyar nyelvtudománynak. Neki köszönhetjük, hogy az elmúlt évszázadok alkotásai valósággal új életre keltek, mivel érthetővé váltak a mai kor szakemberei számára is. Sokirányú szakmai kapcsolataink egyik fő területe a forráskiadás; a jelen írás ehhez a tárgykörhöz kapcsolódik.

2. Bevezetés

A 15–16. századi magyar nyelvű kódexirodalom szövegei a mai olvasók számára is kincseket rejtenek magukban – ahhoz azonban, hogy ezek hozzáférhetővé váljanak részint a társtudományok művelői, részint a szélesebb olvasóközönség számára, olyan kiadványok szükségesek, amelyek nyelvtörténeti megalapozottsággal készülnek, s ugyanakkor a lehető legnagyobb mértékben figyelembe veszik a nem nyelvtörténész olvasók szempontjait is. Ezek megnevezésére és jellemzésére a következő kifejezést használom: olvasóbarát kiadás.

Az ilyen szellemű munkák szükségességéről és fő irányairól egy korábbi tanulmányomban szóltam (Korompay 2019). Azóta elkészült és megjelenés előtt áll egy kötet, mely az *Apor-kódex* zsoltárait és a hozzájuk kapcsolódó liturgikus szövegeket teszi közzé a fenti elveknek megfelelően (Korompay megj. alatt). E munkálatok során alakultak ki azok az eljárások, amelyek együttese a régi szövegek befogadását megkönnyíti. Ezek a következők: a) a modern helyesírású átirat elkészítése, amely lehetővé teszi a folyékony olvasást; b) a szövegtagolás minél világosabb alakítása; c) azoknak az ómagyar nyelvi jellemzőknek az előzetes jelzése, amelyek az adott szövegben a mai olvasó számára már nehezen vagy egyáltalán nem érthetők; d) a szöveg kritikus helyeinek: egyes fordítói, illetve másolói hibáinak megvilágítása lapalji jegyzetek formájában (főként a következőkre gondolva: jelentéstanilag különösen tanulságos esetek, feltűnő értelemzavaró hibák, érthetetlen szóalakok); e) továbbá egy külön egység *(Ómagyar szavak magyarázata)*, amely valójában egy ómagyar – mai magyar szótár szerepét tölti be az adott szövegekre vonatkozóan.

* Hálás vagyok Haader Leának azért, hogy a tanulmányban megjelenő szövegközlést nagy gonddal ellenőrizte és javította. Emellett több elvi kérdést is fölvetett, amelyek átgondolása előbbre vitte annak a tisztázását, hogy mit jelent (és mit nem jelent) az olvasóbarát kiadás és a modern helyesírású átirat.

Érdemes fölvetni a következő kérdést: mennyiben ejtéshű, illetve hangzáshű az itt megjelenő átirat? Főbb vonalaiban közel áll ahhoz, de nem minden tekintetben az. Már csak azért sem, mert a magyar helyesírás sem mindig ejtéshű: bizonyos esetekben a kiejtés elvét rendszeresen felülírja a szóelemzés vagy a hagyomány elve (vö. *tudja, kisebb, melyet* stb.). Nyilvánvaló, hogy ilyenkor az átirat is a mai szabályokat követi. Nem „olvasatot" ad tehát, amelynek célja a kiejtés minél árnyaltabb érzékeltetése, nemegyszer speciális karakterekkel. Nem is olyan átiratot, mint az élőbeszéd (például a nyelvjárási szövegek) lejegyzésére szolgáló, ugyancsak sajátos jeleket alkalmazó változatok. Szemléleti alapja a következő: a régi szövegek olvasását az teszi lehetővé, ha a lehető legnagyobb mértékben egyértelmű a funkció, és jól megragadható a mondatok, szerkezetek, szóalakok felépítése. Ezért kritikus esetekben a világos morfológiai tagolódás érzékeltetése és a mai szóalakokkal való azonosíthatóság szempontja előnyben részesül a kiejtés minél pontosabb jelölésével szemben.

Az *Apor-kódex*szel kapcsolatos fenti munkálatok nyomán megszületett egy újabb kiadvány terve: *Ószövetségi könyvek ómagyarul*. Az alábbiakban ebből következik egy mutatvány.

3. A közlésre kiválasztott szövegekről és ezek főbb nyelvi jellegzetességeiről

Az itt következő három történet a *Bécsi kódex*ből származik. Ezek központi alakjai: Ruth, Dániel, Jónás. Az előbbi két esetben az adott bibliai könyvnek egy-egy részlete szerepel, Jónás könyvének első magyar fordítását viszont a maga egészében közlöm – annál is inkább, mert ez a mű a magyar irodalom szempontjából is kivételes jelentőségű. A szövegközlés alapja a kódex betűhű kiadása (Mészöly 1916), s az ellenőrzéshez az OSZK honlapján látható kéziratot is felhasználtam.

A *Bécsi kódex* – a *Müncheni* és az *Apor-kódex*szel együtt – az ún. *Huszita biblia* egyik ránk maradt darabja, melynek keletkezéstörténete a mai napig kérdések egész sorát veti fel. (Mindezekről a legújabb kutatások fényében: Korompay megj. alatt.) Most csak annyit jelzek, hogy az igen eredményes egyetemtörténeti vizsgálatokból kiindulva a fordítás keletkezésének korát ma az 1430-as évekkel kezdődő időszakra tehetjük. A *Bécsi kódex*ben ránk maradt másolat a 15. század közepéről vagy középső harmadából való (Kertész 2009).

A fordítók a nyelvi tudatosság és következetesség rendkívül magas színvonalát képviselik. Ez valamennyi nyelvi szinten világosan megmutatkozik.

A hangrendszer tekintetében e korban számolhatunk a zárt *ë* és a hosszú nyílt *ē* meglétével; a hangszínbeli különbséget e szöveg helyesírási rendszere jelöli is. Mi ezeket nem adjuk vissza, mivel a mai ábécében nincs rájuk jel. Abban a néhány kivételes esetben, amikor az *ē* hang két rövid *e* összevonásából jött létre (vö. *fēdelm* 'fejedelem', *fēmet* 'fejemet'), azt a formát tüntetjük fel, amely ennek előzménye volt, s ma is használatos: *fejedelm, fejemet.* (Az előbbi a kódexből is adatolható.) Jellemző sajátossága e szövegeknek a labiális *ö*-zés (*töttö* 'tette', *ülö* 'üle') és *ü*-zés (*tü* 'ti').[1]

[1] A hangtani jelenségek tekintetében az átírás számos dilemmával járt. Közülük hármat emelek ki, Haader Lea lektori véleményének szempontjait és ajánlásait is figyelembe véve. 1. A *fēdelm* szóalakban korábban az *ē*-vel való jelölést tartottam helyesnek, ám a speciális betű kerülése érdekében itt is más megoldást kerestem (lásd fent). 2. Egyes hangzóközi mássalhangzók nyúlását a BécsiK. következetesen jelöli. Ezt eleinte visszaadtam *(rólla, tőllö),* azután a lektori vélemény nyomán itt is a mai helyesírás szerinti egy *l* mellett döntöttem: *róla, tőlö.* 3. Az alábbi kódexrészletekben az *l* végű igék felszólító módú alakjai legtöbbször így szerepelnek (betűhű formában idézve): Ruth 1,11: *Fordollatok meg* 'forduljatok meg', Dán 6,21: *el* 'élj'. Az átiratban ezeket így tüntettem fel: *Fordoljatok meg; élj.* Felmerült

Az igeképzés körében különleges az *-ít* képzős igék alakja: *szabadejt.* Az igejelezés és igeragozás terén figyelmet érdemel az ómagyar kori múlt idők árnyalt rendszere: *láték, láttam, látok vala, láttam vala.* Ez lehetővé teszi például a folyamatosság vagy az előidejűség kifejezését. Egy bizonyos igecsoportban *(tesz, vesz, lesz, hisz, visz, eszik, iszik)* az *-á/-é* jeles múltnak funkcionálisan megfelelő alakok sajátos formában jelentkeznek: *tőn, vőn, lőn* stb. A jövő idő jele ekkor az *-and/-end: menendesz.* Az igemódok tekintetében feltűnő az *-ít* képzős igék felszólító módú alakja: *szabadejt* 'szabadít' – *szabadéhon* 'szabadítson'. A feltételes mód gyakran jelentkezik bizonyos (pl. célhatározói) mellékmondatokban: „felkele Jónás, hogy *elfutna*". Az igeragok közül figyelmet érdemelnek a *-t* jeles múltban előforduló hosszabb alakok: „[ők] nem *ártottanak*" 'ártottak'.

A névszóképzők közül igen jellemző az *-at/-et,* melynek funkciója megegyezik a mai *-ás/-és* képzőével: *töretet* 'megtöretés'. Az igenévképzők köre gazdag. Gyakoriak a ragozott alakok: „kezdének *sírniok*". Ez a *-va/-ve* képzős igenevekre is áll: „*bemenvéjek* Moábitidisnek vidékébe". Van példa ma már ismeretlen igenévképzőre is: „lelék Dánielt *imádkozatta*" 'imádkozás közben'.

A szókészlet terén a fordítók nemegyszer valóságos nyelvújító munkát végeztek. Tudatos alkotásuk a *szellet,* mely a latin *spiritus* visszaadására szolgál. Egy-egy latin szóhoz következetesen használt magyar megfelelőket alakítottak ki: *tribulatio = törödelm.* Fontos jelezni, hogy egyes ma is ismert szavak e korban más jelentésben használatosak: a *megfordol* ige két fő jelentése a 'visszatér' és a 'megtér' (vallási értelemben), az *üvölt* igéé pedig a 'kiált'. A szöveg olvasása során célszerű mindig számolni azzal, hogy mai nyelvérzékünk alapján egyes elemeket félre is érthetünk. A felmerülő kérdésekre az *Ómagyar szavak magyarázata* című 5. alpontban találhatunk választ.

4. Szövegközlés

4.1. Ruth könyve, 1. fejezet 1–18. (Bécsi kódex 1–3)

1. Egy bírónak napiban, midőn a bírák fejedelmkednek vala, lőn éhség a földön. Azért elméne ember Júdának Betleheméből, hogy zarándoklana Moábitidisnek vidékében ő feleségével és két fiaival.
2. Ő hívattatik Elimelehnek, és ő felesége Noéminek, és ő két fiai egyik Málonnak és másik Kelionnak, effratai Júdának Betleheméből. És bemenvéjek Moábitidisnek vidékébe, és lakoznak vala ott.
3. És meghala Elimeleh, Noéminek férje, és ő megmarada ő fiaival.
4. Kik feleségeket vőnek, moábitidiakat. Kiknek egyik hívattatik vala Orphának és másik Ruthnak. És lakozának ott tíz esztendeiglen,
5. és monnon meghalának, Málon tudnimert és Kelion. És marada a némberj ő két fiaitól és férjétől megvált.
6. És felkele, hogy ő hazájába menne ő két menyével Moábitidisnek vidékéből. Mert hallotta vala, hogy Úr tekéntette volna ő népét, és adott volna őnekik étkeket.

---

velük kapcsolatban az *l*-ező nyelvjárási alakok lehetősége. Erről a következőképpen vélekedem. Az adott mellékjeles helyesírásban az *ly* hangnak van saját jele, ám ez elég ritkán jelentkezik. A kérdés az, hogy vannak-e példák hasonló szóvégű igék hasonló alakjaiban mellékjeles *l* betűre is. A jelen szövegekben egy ilyet találtam. Mai helyesírással visszaadva: Ruth 1,17: *haljak meg.* A kódex teljes anyagában több is van, pl. *féljed, meghaljonk* (Károly (szerk.) 1965). Úgy gondolom, ezek alapján a nem jelölt esetekben is feltehető hasonló ejtés. Az *lj* mellett szól a funkció érzékeltetésének a szempontja is. (Az *ly* hang helyzetéről az ómagyarban l. Juhász 2018: 326; a palatális és nem palatális mássalhangzók váltakozásáról l. Korompay 2019: 255–257.)

7. És így kierede ő zarándoklatjának helyéből ő két menyével, és immár a megfordolásnak útán vettetvén Júdának földébe,
8. és monda őnekik: Menjetek tü anyátoknak házába. Tegyen Úr irgalmasságot tüveletek, miként töttetek én halottimmal és énvelem,
9. adjon tünektek nyugolmat lelnetek tü férjeiteknek házokban, kiket veendők vadtok. És megapolá őket, kik szavok felemelvén kezdének sírniok,
10. és mondának: Teveled megyönk te népeidhez.
11. Kiknek az felele: Fordoljatok meg, én leányim. Mire jőtök énvelem? Minem vallok fiakat én méhemben továbbá, hogy férjeket énbelőlem reménlhetnétek?
12. Fordoljatok meg, én leányim, és menjetek el. Mert immár vénséggel megfogyatkoztam, sem vagyok kész házasság kötelének. És ha nappal és éjjel foghatnék, és fiakat szülhetnék,
13. ha azokat akarnátok várnatok, míglen felnőnek és ő ifjóságoknak esztendeit betöltenék, mielőtt házaskodnátok, megaggatok. Kérlek, én lányim, ne akarjátok ezt tennetek, mert tü gyetrelmetek engemet inkább nehezejt, és én ellenem kiment Úrnak keze.
14. Azért ő szavok esmég felemelvén, kezdének sírniok. Orpha megapolá ő napát, és megfordola; Ruth egyesöle ő napával.
15. Kinek monda Noémi: Íme te rokonod megfordolt ő népéhez és ő istenihez, te menj el övele!
16. Ki felele: Ne ellenkedjél énnekem, hogy meghagyjalak tégedet, és elmenjek. Valahová menendesz, megyek, és valahol lakozandal, én es lakozom; a te néped én népem, és te Istened én Istenem.
17. Amely föld tégedet meghalvád fogadand, azon haljak meg, és ott vegyem temetésnek helyét. Ezeket tegye énnekem Isten, és ezeket toldja, hanem csak csupa halál választhat meg engemet és tégedet.
18. Azért Noémi látván, hogy Ruth állhatatos elmével szerzette volna övele mentét, nem akara ellenkedni, sem továbbá kíszlelé övéihez fordolni.

4.2. Dániel próféta könyve, 6. fejezet (Bécsi kódex 144–147)

1. Kelleték Dáriusnak, és szerze az országon harminc[2] bölcs fejedelmeket, hogy fejedelmkednének mend ő országán,
2. és mend azokon három jeles fejedelmeket, kik közöl Dániel egy vala, hogy az bölcsek ezeknek adnának okot, és királ valami bánatot ne szenvedne.
3. Azért Dániel felölmúlja vala mend a fejedelmeket és bölcseket, mert Istennek szellete nagyobb vala őbenne.
4. Valóbizony királ gondolja vala őtet szerzeni ő menden országán. A fejedelmek és a bölcsek keresik vala, hogy vádolatot lelnének Dánielnek királnak oldalától. És sem egy okot és sem egy kételkedetet sem lelhetének, azért hogy hű vala, és sem egy bűn és kételkedet nem lelettetnek őbenne.
5. Mondának azért a férfiak: Nem lelönk e Dánielre valami vádolatot, hanem talántál ő Istenének törvényében.
6. Tahát a fejedelmek és a bölcsek hamisan kíszlelék királt, és így beszélének őneki: Dárius királ, örökké [élj]!

[2] A Vulgata e helyén *centum viginti*, azaz 'százhúsz' szerepel. A mai fordításokban is ezt találjuk. A latin kéziratban vagy a magyar előzményszövegben alighanem számjegyek álltak, s ezek téves olvasata vagy másolása okozhatta a hibát (vö. CXX és XXX).

7. Te országodnak menden fejedelmi és mesteri és bölcsi és véni és bírái tanálcsot tartottanak, hogy császárnak szerzése és parancsolatja kimenjen, hogy menden, valaki kérést kérend harminc napiglan valamely istentől és embertől, hanemcsak tetőled, királ, az oroszlánok vermébe eresztessék.
8. És úgy ma, királ, erőséhed meg e törvént, és írjad e szerzést, és ne változtassék meg, mely a médosiaktól és a perzsaiaktól szerzettetett, de ingyen se illjék valakinek megtörni.
9. Valóbizony Dárius királ vete szerzést, és megállaptatá.
10. Kit mikor Dániel megesmert volna, azaz a szerzett törvént, beméne ő házába, és az ablakok megnyitván, ő vacsoráló helyén Jeruzsálem ellen napjában háromszer hajtja vala ő térdeit, és imádkozik vala, és vall vala ő Istenének előttö, miként es azelőtt szokta vala tétét.
11. A férfiak azért szerelmesben tudakozván, lelék Dánielt imádkozatta és onszolatta ő Istenét.
12. És vépvén, beszélének királnak a parancsolatról: Királ, midenem szerzéd-e, hogy menden ember, ki kérend valakit az istenekből és emberekből harmincad napiglan hanemcsak tetőled, királ, az oroszlánok vermébe eresztessék? Kire felelvén királ monda: Igaz a beszéd médosiaknak és perzsaiaknak szerzések szerént, melyet megtörni nem illik.
13. Tahát felelvén mondának királ előtt: Dániel, Júda fogságabeli fiak közöl, nem gondolt te szerzéseddel és parancsolatoddal, melyet szerzettél, de napjában három idékben imádkozik ő onszolatjával.
14. Ki igét mikor hallotta volna királ, eléggé megszomorodék, és Dánielért veté ő szűvét, hogy megszabadejtaná őtet, és mend napnyugtáiglan munkálkodék, hogy őtet megmentené.
15. A férfiak kedég, megértvéjek királt, mondának neki: Tudjad, királ, mert médosiaknak és perzsaiaknak törvénye, hogy menden szerzést, melyet királ szerzend, nem illik megváltoztatni.
16. Tahát királ parancsola, hogy elhoznák, és elhozák Dánielt, és ereszték őtet az oroszlánok vermébe. És monda királ Dánielnek: Te Istened, kit te mendenkor becsölsz, ő szabadéhon meg tégedet.
17. És hozattaték egy kő, és vetteték a veremnek szádára, kit megpecsétle királ önnön gyűrőjével és ő jelesb fejedelminek gyűrőivel, hogy valami Dániel ellen ne lenne.
18. És elméne királ ő házába, és elalvék vacsorátlan, és étkek nem vitettenek ő eleibe, és álom eltávozék őtőlö. És Isten berekesztette az oroszlánoknak szájokat, és nem nehezejték meg Dánielt.
19. Tahát királ villámodat felkelvén, sietelmmel méne az oroszlánoknak verméhez.
20. És közelejtvén a veremhez, Dánielt könyvezetes szóval üvölté, és beszéle őneki: Dániel, élő Istennek szolgája, kinek te mendenkoron szolgálsz, alajtod-e, hogy meg akart tégedet szabadejtani az oroszlánoktól?
21. És Dániel felelvén királnak monda: Királ, örökké élj!
22. Én Istenem eresztette ő angyalát, és berekesztette az oroszlánoknak szájokat, és nem ártottanak énnekem, mert őelőttö igazság lelettetett énbennem, de teelőtted es, királ, vétkezetet nem töttem.
23. Tahát királ igen örölö őrajta, és Dánielt parancsolá a veremből kivenni. És Dániel a veremből kivetettetvén, és sem egy sérelm nem lelettetett őbenne, mert hitt ő Istenének.

24. Király kedég parancsolván, elhozattatának a férfiak, kik Dánielt megvádolták vala, és az oroszlánoknak vermébe eresztetének ők és ő fiok és ő feleségek, és nem jutának a veremnek págyimentomára, mígnem ragadnák őket az oroszlánok, és ő menden tetemeket megtördelék.
25. Tahát íra Dárius király menden népeknek és nemeknek és nyelveknek, menden földön lakozóknak: Békesség megsokasoltassék tünektek!
26. Éntőlem azért állaptatott e szerzés, hogy én menden uraságomban és országomban rémöljék és féljék Dánielnek Istenét. Mert ő eleven Isten és örök mendörökké, és ő országa nem tékozlatik el, és ő hatalma mend örökiglen.
27. Ő szabadejtó és üdvözejtő, tévén jelenségeket és csudákat mennyen és földön, ki megszabadejtotta Dánielt az oroszlánoknak verméből.
28. Valóbizony Dániel megmarada Dáriusnak országáiglan és perzsiai Cirusnak országáiglan.

4.3. Jónás könyve (Bécsi kódex 240–245)

Itt kezdetik szent Jónás prófétának könyvö[3]

1. És lőn Úrnak igéje Jónáshoz, Amati fiához mondván:
2. Kelj fel, és menj el Ninivenbe, a nagy városba, és prédikálj őbenne, mert feljött ő gonoszsága én előmbe.
3. És felkele Jónás, hogy elfutna Tarsisba Úrnak orcájától. És leszálla Joppenbe, és lele hajót, Tarsisba menőt, és megadá nekik a hajóbért, és belé szálla, hogy elmenne ővelek Tarsisba Úrnak orcája elől.
4. Úr kedég ereszte nagy szelet a tengerbe. És lőn igen nagy vész a tengeren, és a hajó veszedelmezik vala megtörettetni.
5. És a hajósok félének, és a férfiak üvöltének ő istenekhez, és ereszték az edényeket, melyek a hajóban valának, hogy megkönyvebbednének azoktól. És Jónás leszálla a hajónak alsó felébe, és aloszon vala nehéz álommal.
6. És vépék őhozjá a hajónak bírója, és monda neki: Mit nyomorejtatol meg álommal? Kelj fel, híjad te Istenedet, ha talántál Isten gondoljon mürólonk, és ne veszjönk el.
7. És monda férfiú ő társának: Jővetek, és ereszjönk nyilakat, és tudjuk meg, mire e gonosz jött légyen münekönk. És eresztének nyilakat, és a nyíl esék Jónásra.
8. És mondának őneki: Mondjad meg münekönk, ki okáért legyen e gonosz münekönk? Mely te művelkedeted, mely te földed, és hová mégy, avagy mely népből vagy te?
9. És monda nekik: Héber vagyok én, és én mennynek Urát, Istenét félem, ki töttö tengert és földet.
10. És félének a férfiak nagy félelemmel, és mondának neki: Mit töttél? Mert megesmerték vala a férfiak, hogy Úrnak orcája előtt futna, mert Jónás megjelentette vala nekik.
11. És mondának őneki: Mit tegyönk teneked, és megszőnjék e tenger mütőlönk? Mert a tenger megyen vala, és őreájok dagad vala.
12. És monda nekik: Vegyetek fel engemet, és ereszjetek a tengerbe, és a tenger megszőnik tütőletek. Mert tudom én, hogy énértem vagyon türajtatok e nagy vész.
13. És a férfiak evezének, hogy meg a földre fordolnának, és nem teheték, mert a tenger foly vala és őreájok dagad vala.

[3] A *Bécsi kódex*ben e bibliai könyv előtt három prológus is szerepel. Ezeket nem közöljük.

14. És üvöltének Úrhoz, és mondának: Kérönk, Úr, ne veszjönk el e férfiúnak lelkében, és ne adjad müreánk ez ártatlan vért, mert te Uram, miként akartad, úgy töttél.
15. És vevék Jónást, és a tengerbe ereszték, és a tenger megálla ő haragjától.
16. És a férfiak félék Urat nagy félelemmel, és ostyákat ajánlának Úrnak, és fogadásokat tőnek.

Capitulum másod

1. És alkota Úr igen nagy halat, hogy elnyelné Jónást. És vala Jónás a halnak hasában három napokban és három éjekben.
2. És imádkozék Jónás ő Urához Istenéhez a halnak hasából,
3. és monda: Én törödelmemből kajáltottam Úrhoz, és meghallgatott engemet. Pokolnak hasából üvöltöttem, és meghallgattad én szómat.
4. Vettél engemet mélségbe tengernek szűvében, és a folyó megkörnyékezett engemet. Mend te mélségid és te habid énreám mentenek.
5. És én mondék: Elvettettem te szemeidnek személyétől. Valóbizony esmég meglátom te szent templomodat.
6. Megkörnyékeztenek engemet vizek mend én lelkemiglen. Mélség megkörnyékezett engemet, tenger befedte én fejemet.
7. Hegyeknek utóli tövéiglen leszállottam. Földnek závári berekesztettenek engemet, és megkörnyékeztek engemet örökké. És felemeléd a töretetből én életemet, én Uram Isten.
8. Mikoron gyetrettetnék énbennem én lelkem, Uram, megemlékeztem, hogy tehozjád jusson én imádságom és te szent templomodhoz.
9. Kik hiúságokat őriznek, heába hagyják meg ő irgalmasságát.
10. Én kedég dicséretnek szózatjában áldozom teneked. Valamelyeket fogadtam, megadom Úrnak én megszabadolásomért.
11. És monda Úr a halnak, és kiokádá Jónást a szárazra.

Capitulum harmad

1. És lőn Úrnak beszéde másodszer Jónáshoz mondván:
2. Kelj fel, és menj el Ninivenbe, a nagy városba, és prédikáljad ott őbenne a prédikációt, kit én beszélek tehozjád.
3. És felkele Jónás, és elméne Niniven városába Úrnak igéje szerént. És vala Niniven nagy város, három napokban menő.
4. És kezde Jónás bemenni a városba egynapi utat, és üvöltö és monda: Még negyven napok vadnak, és Niniven elsüllyed.
5. És a ninivenbeli férfiak hűnek Úrba, és böjtöt hirdetének, és zsákokkal ruháztatának a nagytól fogván mend a küsdediglen.
6. És ez ige juta Niniven királyához. És felkele ő székiből, és ő ruháját róla leveté, és zsákba öltözék, és a hamuba ülö.
7. És üvöltö, és monda Ninivenben királ szájából és ő fejedelmiéből, mondván: Emberek és barmok és tehenek és apró barmok semmit ne egyenek, se őriztessenek, és vizet ne igyanak.
8. És emberek és barmok zsákokkal fedeztessenek be, és kajáltsanak Úrhoz erősségben, és férfiú megfordoljon ő gonosz útából és hamisságából, melyek vadnak ő kezekben.

9. Ki tudja, ha megfordoljon és megbocsásson Isten, és megfordoljon ő haragjának hirtelenkedetéből, és nem veszönk el?
10. És látá Isten ő művelkedeteket, mert megfordoltanak ő gonosz útokból, és kegyelmezett Isten a gonoszságon, melyet beszéllett vala, hogy tenne őnekik, és nem tevé.

Capitulum negyed

1. És gyetretteték Jónás igen nagy gyetrelemmel, és megharaguvék,
2. és imádkozék Úrhoz, és monda: Onszollak, Uram! Midenem nem ezek-e[4] én igéim, mikor még volnék én földemben? Azért foglalám, hogy elfutnék Tarsisba. Mert én tudom, mert te kegyelmes és könyöröletes Isten vagy, engedelmes és sok irgalmasságó és megbocsátó gonoszságokat.
3. És ma, Uram, kérlek, vegyed el én lelkemet éntőlem, mert jobb énnekem halál, hogynem élet.
4. És monda Úr: Alajtod-e, hogy okán haragoszol te?
5. És kiméne Jónás a városból, és ülö a városnak napkelete felől, és alkota magának árnyékot, és ül vala az alatt az árnyékon, míglen látná, hogy mi történnék a városnak.
6. És alkota Úristen borostyánt, és felneve Jónásnak fejére, hogy volna árnyék ő fején, és megoltalmazná őtet, mert munkálkodott vala, és örölö Jónás a borostyánon nagy örömmel.
7. És alkota Isten férget reggelnek felmenetében holnapra, és megrágá a borostyánt, és megaszott.
8. És mikor nap felkölt volna, parancsola Úr az meleg és az aszaló szélnek, és csapa a nap Jónásnak fejére, és hevejtezék, és kéré ő lelkének, hogy meghalna, és monda: Jobb énnekem meghalnom, hogynem élnem.
9. És monda Úr Jónásnak: Alajtod-e, hogy te jól haragoszol e borostyánra? És monda: Én mend halálomiglan jól haragoszom.
10. És monda Úr: Te bánkódol e borostyánon, kiben nem munkálkodtál, sem tötted, hogy nevekednék, ki egy éj alatt lött, és egy éj alatt elveszett és megaszott.
11. És ne engedjek-e Ninivennek, e nagy városnak, kiben többen vadnak százhúszezer embereknél, kik nem tudják, mi legyen ő jogjok és baljok között, és sok barmok?

5. Ómagyar szavak magyarázata

alajt: vél, gondol (Dán 6,20, Jón 4,4)
állaptat: elrendel (Dán (6,26)
apró barom: juh (Jón 3,7)
árnyék: árnyékot adó hely (Jón 4,5)
aszaló: szárító (Jón 4,8)
bánat: kár (Dán 6,2)
befedeztetik vmivel: öltözik vmibe (Jón 3,8)
berekeszt: bezár (Dán 6,18, Jón 2,7)
bíró: hajónak ~ja: kormányos (Jón 1,6)
csupa: csupán (Ruth 1,17)
egyesöl vkivel: csatlakozik vkihez, vele marad (Ruth 1,14)
ellen: felé (Dán 6,10)
ellenkedik vkinek: ellenkezik vkivel (Ruth 1,16)
eltékozlatik: eltűnik, megsemmisül (Dán 6,26)
énértem: énmiattam (Jón 1,12)
enged vkinek: megszán vkit (Jón 4,11)
engedelmes: türelmes (Jón 4,2)
ereszt: vet (Dán 6,7); ~ nyilakat: sorsot vet (Jón 1,4)
erősségben: erősen (Jón 4,8)
es: is (Ruth 1,16, Dán 6,10)
esmég: ismét (Ruth 1,14, Jón 2,6)
fejedelm: főember (Dán 6,1)

[4] A kéziratban az *ezek* utolsó két betűje át van húzva. A latin forrásnyelvi szövegben itt egyes szám van (Vulg.: „non *hoc est* verbum meum"), de a magyar mondat folytatása *(én igéim)* a többes szám mellett szól.

fejedelmkedik: vmi élén áll (Ruth 1,1, Dán 6,1)
felneve (igealak): felnőtt (Jón 4,6)
fog: fogan (Ruth 1,12)
fogad: megfogad (Jón 2,10)
fogadás: fogadalom (Jón 1,16)
foglal: előre tud, tesz vmit (Jón 4,2)
fordol: tér vhová (Ruth 1,18)
gonosz (fn): baj, veszedelem (Jón 1,8)
gonoszság: baj (Jón. 3,10)
hab: hullám (Jón 2,4)
hanemcsak: hacsak nem (Dán 6,7)
heába: oktalanul (Jón 2,9)
hevejtezik: napszúrást kap (Jón 4,6)
hirtelenkedet: hirtelen harag, düh (Jón 3,9)
hiúság: hiábavalóság (Jón 2,9)
hűnek (igealak): hittek (Jón 3,5)
ige: szó (Dán 6,14, Jón 3,6)
illik: szabad (Dán 6,12)
ingyen se: semmiképpen (Dán 6,8)
jog: jobb kéz (Dán 6,11)
jól: joggal (Jón 4,9)
kajált: kiált (Jón 2,3)
kedég: pedig (Jón 1,4, 2,10)
kelletik vkinek: tetszik; úgy látja jónak (Dán 6,1)
kételkedet: gyanú, ürügy (Dán 6,4)
kiered: elindul (Ruth 1,7)
kíszlel: késztet, unszol (Ruth 1,18, Dán 6,6)
könyvezetes: könnyes (Dán 6,20)
médosi: méd (népnév) (Dán 6,8)
meg: vissza (Jón 1,13)
megállaptat: <rendeletet> megerősít (Dán 6,9)
megapol: megcsókol (Ruth 1,9)
megfordol: visszatér (Ruth 1,11); megtér (Jón 3,8); <Isten> újra az emberek felé fordul (Jón 3,9)
megfordolás: visszatérés (Ruth 1,7)
meghagy: elhagy (Ruth 1,16, Jón 2,9)
megkönyvebbedik: megkönnyebbedik (Jón 1,5)
megkörnyékez: körülvesz (Jón 2,4)
megnyomorejtetik álommal: nehéz álomba merül (Jón 1,6)
megszőnik: lecsendesedik <a tenger> (Jón 1,11)
megtördel: összetör (Dán 6,24)
megválaszt: elválaszt (Ruth 1,17)
megvált vkitől: vki nélkül való (Ruth 1,5)
mert: hogy (Jón 4,2)
midenem: vajon (Jón 4,2)
minem: vajon (Ruth 1,11)
mire: miért (Ruth 1,11)
monnon: mindketten (Ruth 1,5)
napa: anyósa (Ruth 1,14)
nehezejt vkit: ránehezedik vkire (Ruth 1,13); összenyom, üldöz (Dán 6,18)
némberj: asszony (Ruth 1,5)
okán: okkal (Jón 4,4)
okot ad: számot ad (Dán 6,2)
onszol (= unszol): könyörögve kér (Jón 4,2)
onszolat: könyörgés (Dán 6,13)
ország: uralkodás, uralom (Dán 6,26, 1,28)
ostya: [itt:] áldozat (Jón 1,16)
őriztetik: <állat> legel (Jón 3,7)
págyimentom: padlózat (Dán 6,24)
parancsolat: parancs, végzés (Dán 6,7)
perzsai: perzsa (Dán 6,8)
rémöl vkit: retteg vkitől (Dán 6,26)
sérelm: sérülés, seb (Dán 6,23)
sietelm: sietség (Dán 6,19)
szád: száj (Dán 6,17)
szavok felemelvén: hangos szóval (Ruth 1,9)
szék: trón (Jón 3,6)
szellet: szellem, lélek (Dán 6,3)
szemeidnek személyétől: szemeid elől (Jón 2,5)
szerelmesben: buzgón (Dán 6,11)
szerez: eltökél (Ruth 1,18); ~ vkit vmin: állít vkit vmi élére (Dán 6,1)
szerzés: rendelet, végzés (Dán 6,7), ~ -t vet: rendeletet hoz (Dán 6,9)
szózatjában: hangján (Jón 2,10)
tahát: akkor (Dán 6,6)
teként vkit: rátekint vkire, gondoskodik vkiről (Ruth 1,6)
tét: tett (Dán 6,11)
tetem: csont (Dán 6,24)
továbbá: többé (Ruth 1,18)
töretet: megtöretés (Jón 2,7)
törödelm: nyomorúság, szenvedés (Jón 2,3)
töttö (igealak): alkotta (Jón 1,9)
tudnimert: tudniillik (Ruth 1,5)
utóli: legvégső (Jón 2,7)
uraság: birodalom (Dán 6,26)
üvölt: kiált (Dán 6,20, Jón 1,5)
vádolat: vád (Dán 6,4)
vall vmit: bír (Ruth 1,11); ~ vkinek: dicséretet mond (Dán 6,10)
veendő vkit: házasodni készül vkivel
vettél (igealak): vetettél (Jón 2,4)
vép: lép (Dán 6,12, Jón 1,6)
veszedelmezik megtörettetni: kis híján összetörik (Jón 1,4)
villámodat: hajnalban (Dán 6,19)
zarándokl: vhova megy, vhol él egy ideig (Ruth 1,1)
zarándoklat: tartózkodás vhol (Ruth 1,7)
závár: zár (Jón 2,7)

Források

Bécsi kódex, *1450 körül*. (OSZK MNy. 72.) https://mek.oszk.hu/15900/15945/html/index.html (Utolsó elérés: 2021. máj. 19.)

Bécsi codex. Új Nyelvemléktár 1. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1916.

Hivatkozások

Juhász Dezső 2018. A nyelvjárások történetéből. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 314–349.

Károly Sándor (szerk.) 1965. *A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kertész Balázs 2009. Bécsi Kódex. In Madas Edit (szerk.): *„Látjátok feleim…" Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 256–257.

Korompay Klára 2019. Ómagyar szövegek, mai olvasók: az ún. népszerű kiadás kérdései az Apor-kódex zsoltároskönyve kapcsán. In Haader Lea – Juhász Dezső – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf – Terbe Erika – Vladár Zsuzsa (szerk.): *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III.* Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 251–261.

Korompay Klára megj. alatt. *Ómagyar zsoltárok. Apor-kódex.* A modern helyesírású átiratot készítette, a bevezetést, a jegyzeteket és a szómagyarázatokat írta Korompay Klára. Balassi Kiadó, Budapest.

Tudománytörténet, nyelvtudomány-történet

Békés Vera

Tekintély és tapasztalat

Andreas Vesalius *Fabrica*jának egy megjegyzése kapcsán*

A tudományok fejlődéstörténetét elemző filozófusok régóta vitatják azt a közkeletű elképzelést, hogy a tudománytörténet nagy fordulatait a kivételes zseni-óriások jelentős felfedezéseinek köszönhetjük. Ezzel szemben – miközben egyáltalán nem tagadják a nagy felfedezések tényét, és nem kicsinylik jelentőségüket sem – javasolják, hogy vegyük észre: az ok és okozati összefüggés itt valójában fordított viszonyban áll egymással. Polányi Mihály egyik korai, 1946-ban kelt nagy hatású esszéjében a lengyel Kopernikusz mellett a flamand Andreas Vesaliusnak, az anatómiai szemlélet és gyakorlat 16. századi megújítójának példájával figyelmeztet erre:

> A kritikus, kifelé forduló, racionalista, szekuláris világszemlélet már sok más területen elterjedt, mielőtt újraélesztette volna a természet tudományos vizsgálatát. A tudomány a reneszánsz késői gyermeke volt, hiszen Kopernikusz és Vesalius felfedezéseinek idejére a reneszánsz már túl van legfényesebb korszakán, és rávetül az ellenreformáció árnyéka. Kopernikusz és Vesalius a bevett szemlélet tekintélyétől való elszakadásuknak köszönhetően fedeztek fel új tényeket – nem pedig azért szakítottak a tekintéllyel, mert új tényeket fedeztek fel. Kopernikuszt már akkor megérintette az új szellem, amikor 1500 táján kánonjogot tanult az itáliai egyetemeken. Itáliából, ahol az úgynevezett püthagoreus doktrínákról szabadon vitatkoztak, a heliocentrikus világkép meggyőződéses és tántoríthatatlan híveként tért haza. Amikor Vesalius először vizsgálta az emberi szívet, és nem találta a septumon átvezető, Galénosz által feltételezett csatornát, úgy gondolta, hogy bizonyára szemmel nem látható; néhány évvel később azonban, amikor a tekintélybe vetett hite megrendült, merészen kijelentette, hogy a csatorna nem létezik (Polányi 1997: 28).[1]

Az orvostudomány kultúrtörténetének kutatói feltárták, hogy az újkori modern tudományokban, kiváltképpen a medicina és az anatómia terén a 16–17. században lezajlott robbanásszerű fejlődést nem lehet, és nem is érdemes pusztán belső, kumulatív fejlődési folyamatként értelmezni. Ezt a gyors kibontakozást nagyon sokféle összetevő, kulturális, technológiai (könyvnyomtatás), hadászati, politikai, tudás- és intézményszociológiai tényező kedvező együttállása tette lehetővé (Nemes 2008).

> A reneszánsz korszak orvostudományának átalakulása így azokhoz az egyetemekhez, később társaságokhoz, kiadókhoz, majd még később akadémiákhoz köthető, amelyek magában a természettudomány új modelljének kialakulásában is fontos szerepet töltöttek be (Varga 2010: 215).

Az orvosi gyakorlat fejlődéséhez a humanista és skolasztikus hagyományokon túl nagy mértékben hozzájárult az az évszázados tapasztalati tudás is, amelyet az olyan, alacso-

---

* Itt mondok köszönetet C. Vladár Zsuzsának, aki az elemzésre kerülő részletet Vesalius eredeti latin szövegéből magyarra fordította.

[1] Galénosz görög származású római orvos (129−216) nevét mindenütt a magyar helyesírás szerint írom.

nyabb társadalmi ranggal bíró mesterségek művelői halmoztak fel, mint például az akadémiai végzettség nélküli borbélyok, tábori sebészek vagy a népi orvoslás mesterei. Vesalius már nagyhírű tudós orvos volt, amikor udvari orvosnak hívták V. Károly császár, majd II. Fülöp király szolgálatába. Feladatai közé tartozott egyebek között a lovagi tornán szerzett sebek ellátása, de különösen fontossá vált szerepe az újfajta lőfegyverek által okozott tömeges sérülések műtéti kezelésében. Ezek során Vesalius magasan képzett tudós tanár létére sem restellt meríteni az ilyen akadémián kívüli, praktikus hagyományokból.

Az újkori tudomány legfőbb törekvése: tapasztalati úton láthatóvá tenni azt, ami láthatatlan. Ezt az eszményt követve Vesalius az anatómiai kutatási gyakorlatában is merőben új, empirikus módszereket alkalmazott, amikor a diagnosztikát és a sebészetet egy korábban elképzelhetetlenül tökéletes morfológiai alapra építette. Elsősorban neki és tanítványainak köszönhető, hogy az európai medicinában meghonosodott az emberi test újfajta szerkezeti-funkcionális szemlélete. Ő maga mindezt nem újdonságnak, hanem az eredeti görög anatómiai tudás felelevenítésének tekintette.[2] Mégis, életművének méltatásakor főként azt a bátorságot szokás hangsúlyozni, amivel akár Galénosz, akár Arisztotelész tekintélyével szembeszállva megcáfolta és kijavította nagy elődjei tévedéseit. Arról kevesebb szó esik, hogy ez a megújulás korántsem egy csapásra következett be. A felfedező ugyan meggyőződéssel vallhatja, hogy az általa feltárt tények teljes bizonyossággal bírnak, és vélheti úgy, hogy ezek a szemmel látható, megtapasztalható tények bárki számára szükségképpen meggyőzőek, mégis kiderülhet, hogy a vizuális percepció önmagában nem bír feltétlen meggyőző erővel, nem képes kikényszeríteni a belátást. Tanulságosan szemlélteti később ezt a problémát Galilei a *Párbeszéd*ben:

> Sagredo. Egy nap Velence egyik igen tekintélyes orvosának a házában voltam, ahová sok ember járt tudásvágyból vagy kíváncsiságból, hogy láthassanak boncolni egy igazán tudós, amellett ügyes kezű és gondos anatómust. Ezen a napon az idegek eredetét és kiindulásuk helyét kereste meg; régen vitás kérdés ez a Galenus iskolájához tartozó orvosok és a peripatetikusok között. Amikor az anatómus megmutatta, hogy az idegek a fő ideggócból kiindulva miképpen haladnak az agyból a nyak és a gerincoszlop mentén és ágaznak el az egész testben, és hogy csak cérnavékonyságú fonál érkezik a szívbe, odafordult az egyik nemes úrhoz, akiről tudta, hogy peripatetikus, és akinek a kedvéért különleges gonddal tárt fel és mutatott meg mindent, és megkérdezte tőle, hogy most már meg van-e elégedve és meg van-e már győződve arról, hogy az idegek eredete az agyban van és nem a szívben. Amire filozófusunk, némi gondolkodás után, így felelt: *„Oly világosan és oly szembeszökően mutattál meg mindent, hogy ha nem állana ezzel szemben Arisztotelész szövege, mely világosan azt mondja, hogy az idegek kiindulópontja a szív, kénytelen lennék elismerni, hogy igazad van”* (Galilei 1632/1983: 81; kiemelés: B.V.)

Általában itt meg is szoktunk állni, hiszen Galilei szándéka világosnak tűnik: megmutatni, hogy a „peripatetikusok” felől nézve Arisztotelész tekintélye még akkor is perdöntőnek számít, amikor egy szemtanú számára világosnak és egyértelműnek kellene lennie, hogy Galénosz idevágó nézete Arisztotelésszel szemben empirikus igazolást nyert. Fehér Márta (1979/2009), aki a *Párbeszéd*nek erre a részletére már egy korai írásában felhívta a figyelmünket, az igazságosság jegyében hozzáfűzte, hogy ez az eset egy, a 17. század elején már túlhaladott és konzervatívvá vált felfogás ortodox képviselőinek elszánt utóvédharcait reprezentálja, és korántsem jellemző sem magára Arisztotelészre, sem pedig hellenisztikus vagy skolasztikus követőinek táborára.

---

[2] Varga Benedek (2010: 218), a szakirodalmat is idézve, felhívja a figyelmet arra, hogy amikor 1543-ban Vesalius közreadja *De humani corporis fabrica* című művét, a kötet bevezetőjében világosan kimondja, hogy vezérlő motívuma nem Galénosz elutasítása, hanem a régi, autentikus „prisca anatomia” helyreállítása.

Mindazonáltal ebből a dialógusból néhány további érdekes adalékot megtudhatunk Vesalius anatómiájának recepciójáról. Tudniillik, amennyiben Galilei a szereplőit nem helyezte időben vagy fél évszázaddal korábbra, akkor a szóban forgó anatómus nem lehet maga Vesalius. Galilei ugyanis Vesalius halálának évében, 1564-ben született, s a *Párbeszéd* valós személyei, Sagredo és Salviati, akik Galilei tanítványai voltak, nála is ifjabbak. Sagredo részletes leírást ad a szóban forgó igen tekintélyes velencei orvosról, aki a saját házában rendez anatómiai demonstrációkat. Olyat, amilyet vélhetően Vesaliustól vagy annak egyik tanítványától tanulhatott. Ez azt mutatja, hogy a Vesalius által meghonosított anatómiai szemlélet és gyakorlati tudás az 1624 körüli időkben már stabilan beépült az orvosi képzésbe. Ugyanakkor az Arisztotelész-rajongó Simplicio sem adja fel:

> Simplicio. Szeretném azonban figyelmeztetni az urakat, hogy ez a vita az idegek eredetéről még koránt sincs oly véglegesen eldöntve, mint azt némelyek képzelik (Galilei 1632/1983: 81).

És a mai olvasónak különösnek tűnhet Sagredo válasza, amivel a maga részéről lezárja a vitát:

> Sagredo. Kétséget kizáróan nem is lesz soha: mert sohasem lesz hiány olyanokban, akik ellentmondanak. De hát ez semmit sem von le a peripatetikus válaszának csodálatos voltából, mert a szemmel látható tapasztalattal szemben ő nem Arisztotelész egyéb tapasztalatait vagy érveit állította szembe, hanem csak Arisztotelész tekintélyét, egyszerűen azt, hogy *ipse dixit* (Galilei 1632/1983: 81).

Úgy tűnik, hogy Sagredónak, aki az új tudományos módszer meggyőződéses híve, szembesülnie kell azzal a helyzettel, hogy a szemmel látható tapasztalat korántsem jelent kényszerítő bizonyítékot azok számára, akik egy másik idiómarendszerben gondolkodnak, és például egy empirikus érv számukra korántsem egyértelmű, ennélfogva nem is tartják meggyőzőnek. Vagyis a tapasztalat önmagában, interpretáció nélkül nem (vagy nem feltétlenül) nyilvánvaló.[3] Az utóbbi évek igen érdekes tudománytörténeti kutatásai, úgy tűnik, tovább árnyalják az új tanok terjedésének általánosabb problémakörét. A vizsgálódást kiterjesztik a befogadókra is, mint olyan elemzést igénylő ágensekre, akiknek maguknak is aktivitást kell kifejteniük, hogy elsajátítsák az új szemléletet, hogy beletanuljanak az új módszerekbe.

Margócsy Dániel tudományfilozófus-történész (University of Cambridge) munkatársaival folytatott történeti rekonstrukciói során éppen Vesalius példáján keresztül elemzi, hogy milyen szerepet játszott a valósághű képi ábrázolás megjelenése a vitatkozó felek meggyőzésében, azaz, hogy mit jelentett az új típusú szemléltetés a tudományos tudás terjedésében. E célból munkatársaival összegyűjtötték Vesalius anatómiai atlaszának összes még fellelhető példányát. Megvizsgálták és elemezték a korabeli olvasók lapszéli bejegyzéseit. Azt figyelték, hogy mennyiben segíthette, illetve hogyan befolyásolhatta a *Fabrica* 600 lapján található több mint 200 gondosan megalkotott kép a tartalmi befogadást (l. Margócsy–Somos–Joffe 2018-as kötetének bevezetését).

---

[3] W. J. Ong interpretációelmélete egy a vizualitásra, „a szemmel láthatóra" is kiterjesztett formában segít megérteni a problémát. „Interpretálni itteni értelmezésemben annyi, mint világosan kifejezni azt, ami egy adott manifesztációban rejlik, nyilvánvalóvá tenni, ami az interpretátor hallgatóságának miliője számára az adott manifesztációban nem nyilvánvaló. Az interpretáció mindenre, ami információt hordoz, alkalmazható: emberi gesztusra, napfogyatkozásra, diagramra például. Verbális megnyilatkozást interpretálni nem más, mint világosan kifejezni, amit a megnyilatkozás magától nem árul el az adott közönségnek. Az, amit a megnyilatkozás elárul, nem igényel interpretációt. Az interpretáció az evidens dolgokba beágyazott itt-és-most nem-nyilvánvaló – vagy nem-olyan-nyilvánvaló – dolgokkal foglalkozik. […] Délibábot kerget, aki olyan megnyilatkozás után kutat, amely mindent elárul, és soha nem tart számot interpretációra" (Ong 1998: 143).

Vesalius természettudósként tisztában volt azzal, hogy a szakszerű boncolással feltárt testekről készített anatómiai képeken a laikus szemlélő számára egy „láthatatlan" dimenziót tesz láthatóvá a gondosan megformált képek segítségével.[4] A 16. században a képeknek ilyenfajta alkalmazása valódi újdonságot jelentett. Éppen ezért, az illusztrációk helyes értelmezését segítendő, a képeken ábrázolt anatómiai részleteket térképszerűen megjelölte görög betűkkel és római számokkal, azután a következő oldalon kimerítő leírást adott ezek funkcióiról és kapcsolódásairól a test többi részeihez. A kortárs olvasók lapszéli bejegyzéseit Margócsyék egykori értelmezési kísérletek nyomainak tekintik. Vizsgálatukból arra következtetnek, hogy – Vesalius minden törekvése ellenére – az olvasóknak nem ment könnyen a szemléltető ábrák felfogása. A korabeli közönség, köztük a tudósok számára egyáltalán nem volt egyértelmű, hogy ezeknek a hitelesnek szánt képeknek a segítségével hogyan lehet és kell tanulmányozni az anatómiát. Sokan úgy vélték, hogy nincs szükség ilyen ábrákra ahhoz, hogy felfogjuk a testrészek kapcsolódását és működését: a megértés számára és az anatómiai tudás elsajátításához elegendők a szövegek. Igen hosszú idő kellett ahhoz, hogy a tudósok megtanulják a tudományos céllal készült képeket rendeltetésüknek megfelelően használni. A Vesalius-féle ábrák, számozások és betűk pedig sokak számára nem adtak elegendő támpontot az eligazodáshoz. Éppen ezért, a maguk tájékozódását megkönnyítendő, az olvasók berajzolták maguknak azokat a segédvonalakat, amelyek összekötötték az adott anatómiai részt a betűkkel és számokkal.

Vesalius tanainak értelmezése egy másik szempontból is komoly aktivitást követelt a befogadóktól. A *Fabrica* nem csupán a tudományos stílus, hanem legalább ilyen mértékben az anatómiai-fiziológiai taxonómia és nomenklatúra megújuláshoz is hozzájárult.

> Alkotó humanistához illően a megújított diszciplínát a megújult latin nyelven akarja megírni, stílusmintája Cicero. Ez a nem sikertelen törekvése egyébként gátolta műve gyors elterjedését, nyelvezete a kor szakemberei számára nehezen volt érthető (Schultheisz 2018: 189).[5]

A következőkben még egy mozzanatot kiemelnék, amelyet ritkán szoktak Vesalius kapcsán megemlíteni. Ennek oka talán az, hogy a tudománytörténet-írók elsősorban Vesaliusnak a Galénosz tételeit cáfoló új felismeréseire figyeltek, ez a mozzanat viszont nem kapcsolódik a nagy elődnézeteihez. Úgy gondolom azonban, hogy az európai tudományképek változásainak történeti szemszögéből tekintve ez az adalék mégis méltó a figyelmünkre. Amikor a *Fabrica* első kötetében – miközben a csontokat, csigolyákat, bordákat módszeresen felmérte, leírta, és alapvető jellemzőiket és funkcióikat képeken szemléltette – Vesalius nem mulasztja el leszögezni, hogy a mellkasi bordák férfiak és nők esetében is **páros** számban léteznek. E rövid kitérőjében, mint cseppben a tenger, megjelenik egy egész korszaknak a tudomány kognitív autoritásáról vallott nézete is:

> De most már ideje, hogy sorjában leírjuk a mellkas csontjait, és ahogy az előbb a csigolyáit részleteztük, most a bordáiról szóljunk. A férfiaknak és a nőknek is mindkét oldalon szám szerint 12 bordájuk van. Ritkábban csak 11-et látunk, ámbár néha 13-at figyelhettünk meg, amiképp fentebb említettük, hogy gyakrabban fordul elő 13 csigolya, mint 11. Minden csigolyához ugyanis mindkét oldalon egy-egy borda ízesül (Vesalius 1543: 89–90).

---

[4] A *Fabrica* képeit Tiziano tanítványa, von Calcar készítette, Vesalius útmutatásai alapján. Majd a rajzokat átmásolták egy falapra, amiből egy fametszetet faragtak, és az került nyomtatásra.

[5] Itt helyhiány miatt nem térhetünk ki a mind nyelvészeti, mind fogalomtörténeti szempontból nagyon érdekes részletekre. Schultheisz (2018) az idevágó bőséges irodalom eredményeit így foglalja össze: „Humanista stílusideáljának megfelelően irtja a félreértett, vagy helytelenül lejegyzett görög, arab, héber szavakra visszavezethető «barbár» kifejezéseket, olyan új terminusokkal helyettesítve azokat, amelyeket a legjobb latin orvosi auctoroktól kölcsönzött, mindenekelőtt Celsus-tól. Nagyon ritkán használ neologizmusokat. Tanítványai az ő eljárása szerint folytatták az anatómiai szaknyelv további tisztítását és kiegészítését" (i. m. 190).

Ez a leírás tárgyszerű beszámoló az új alapokra helyezett boncolási technika segítségével megszerzett tudományos tapasztalatról. Ezt megfelelő feltételek között bárhol, bárki ellenőrizheti. A számunkra érdekes, mintegy mellékesen odavetett megjegyzés, ez után következik:

> Hogy a férfiaknak valamelyik oldalon hiányozna egy bordája, és a nők felülmúlnák egy bordával a férfiakat, ahogy a tömeg hiszi, teljesen nevetséges dolog… (Vesalius 1543: 89–90).

Nagyon valószínű, hogy ez a részlet sem korábban, sem később nem is kerülhetett volna nyomtatásba. A korábbi anatómiai tudás kritikai felülvizsgálata nem nagyon érintette a kereszténység teremtéstörténeti kérdéseit, minthogy elsősorban Galénosz vagy Arisztotelész téves megállapításának korrekciójára irányult. Az általánosan elterjedt véleménnyel szemben az a történeti tény, hogy a humanizmus tudományfogalma – jóllehet rendkívül lassan és korlátozott mértékben találta meg helyét az egyetemeken – ebben az időszakban már kifejezetten jelen van. A humanista szemlélet már ott van a kor orvos tanárainak könyveiben. „Az a folyamat, amely a tradícióktól való elfordulás nélkül vezetett a medicina átértékeléséhez, így továbbfejlődéséhez, a 16. század közepétől már túlnyomóan az egyetemeken zajlik" (Varga 2010: 217–221).[6] Ez a helyzet kedvezett Vesalius újításai elterjedésének. Ennek köszönhető, hogy Vesalius művének sikerült elkerülnie mind a reformáció, mind pedig az ellenreformáció körüli lázas világnézeti vitákat. Gondoljuk meg, hogy a *Fabrica* közreadása csupán két évvel előzi meg a tridenti (trenti) zsinat összehívását, ahol lefektették a katolikusok számára a Szentírás szövegéhez, valamint a szóbeli hagyományhoz való egyedül helyes (nem profán) viszonyulás módjának kereteit, és egyben kijelölték jóváhagyott határait is. Walter J. Ong más összefüggésben, a szóbeliség–írásbeliség-ellentét kontextusában ugyan, de általánosan érvényes elemzést ad ezekről a 16. század közepén zajló s a tudományos gondolkodás módjaira és lehetőségeire vagy kétszáz éven át meghatározó befolyást gyakorló fejleményekről:

> A tipográfia nyomában kialakult protestáns-katolikus megosztást két dolog jellemezte, egyrészt a protestánsok szilárd felfogása, mely szerint egyedül a Szentírás *(sola scriptura)* az isteni kinyilatkoztatás forrása az egyházban, másrészt a katolikusok felfogása, mely a Szentírás mellett a hagyományt is elismeri ilyen forrásként (Ong 1998: 164).

W. J. Ong ehhez hozzáfűzi, hogy

> [a] trenti zsinat (1546. április 8. IV. ülése) az „írott könyvekben" (azaz a Bibliában) és az „íratlan hagyományokban" *(sine scripto traditionibus)* található isteni revelációt állítja szembe, mely utóbbit „az apostolok magának Krisztusnak a szájából kapták*" (ab ipsius Christi ore ab Apostolis acceptae)*. Elutasítva az előterjesztett tervezetet, miszerint az isteni kinyilatkoztatást „részben a Szentírás, részben a hagyomány tartalmazza", Trent egyszerűen úgy határozta meg, hogy a revelációt „a Szentírás és az íratlan hagyományok" tartalmazzák (Ong 1998: 164).

---

[6] Vö. még: Schultheisz 2018: 272. Jól jellemzi ezt az időszakot a következő, Katona Ferenctől idézett adalék: „Velencében az 1537. esztendőben nemegyszer találkozhatott egymással két férfi, akiket szolgálatuk kötött e helyhez. Az egyik [Vesalius] orvoslást tanult a kórházban, a másik [Loyola Ignác] szerzetes volt, és a kórház ügyeivel foglalkozott. Egyikük az emberi test felépítésének titkait kutatva, a gyakorlati módszer, az empíria alkalmazásával igyekezett reális alapokra helyezni az orvostudományt. A másik emberismerete, valamint a pszichikus folyamatok megfigyelése alapján olyan módszert próbált kidolgozni, amellyel fanatikus harcosokat nevelhet az egyház számára" (Katona 1962: 27).

Márpedig Vesaliusnak a bordákra vonatkozó boncolási tapasztalatait és kommentárját voltaképpen lehetett volna akár perdöntő állásfoglalásként is értelmezni és használni a korabeli ádáz teológiai vitákban. Hiszen profán vizsgálódásának eredménye végső soron érinthette az emberpár teremtéséről és áttételesen az áteredő bűnről szóló doktrínát. S tudjuk, hogy fél évszázaddal a *Fabrica* megjelenése után, hasonló eretneknek minősülő nézetekért, könnyen az inkvizíció kezére lehetett kerülni. De Vesalius e téren maga is kerülte az összeütközést. Nem szándékozott az empíriát szembeállítani a teológiai dogmával, csupán „a tömeg nevetséges hiedelmét" cáfolta tapasztalati bizonyítás útján:

> még ha Évát Ádám bordájából alkotta is Isten, ahogy Mózes mondja a Genezis 2. fejezetében. Ugyanis, ha talán Ádám csontjait csontvázzá összeillesztve, valamelyik oldalon egy bordája hiányozott volna is, azért nem szükségszerű, hogy minden férfinak is hiányozzon egy (Vesalius 1543: 89–90).

A trenti zsinatot követő hosszú időszakban a Szentírás tanait – beleértve a teremtést, a vízözönt vagy a Bábelnél történteket – olyan dogmáknak tekintették, amelyekkel kapcsolatos ügyekben a teológiának perdöntő autoritása volt a természet-, illetve történettudományos attitűddel szemben. Ám míg akár a nyelv, akár, mondjuk, a kőzetek földtani eredetéről vagy éppen a természeti vagy történelmi katasztrófák isteni büntetésként való értelmezhetőségéről nagyon sok vitát folytattak a 17–18. században, az orvostudomány és benne az anatómia által láthatóvá tett tények, úgy tűnik, valahogy kikerültek a legfőbb kognitív autoritás körül folyó küzdelmek során felhasználható témák közül.[7]

Vesalius anatómiai munkáiban a valóság hiteles bemutatását célzó képek magának a tartalomnak szerves részét alkották, és idővel ilyenként is fogadták őket. Könyvei egyetemi tananyagként lassan, de szabadon terjedtek. Felfogásának recepciójában jelentős szerepet játszott Philip Melanchton, aki teljes mértékben elfogadta és terjesztette Vesalius nézeteit. Feljegyezték, hogy a saját *Fabrica*-példányában fennmaradtak lapszéli bejegyzései, és a könyvhöz egy Vesaliust dicsérő saját költeményét csatolta.[8] Úgy tűnik tehát, hogy az új tanok és az új módszerek még sokáig elég jól megférték az orvosképzésben alkalmazott hagyományos szemléletű anatómiai elvekkel és módszerekkel. Az egyetemi tananyagokban az elsődleges információt továbbra is a textus, a galénoszi szöveg hordozta, és jellemző volt, hogy

> az egyes anatómiai művekhez csatolt ábrák, pedig még csak nem is illusztrációs céllal születtek, hanem mintegy puszta memoriterként, a felmondandó szöveg elnagyolt emlékeztetőjeként utaltak az emberi csontváz hozzávetőleges szerkezetére (Varga 2010: 208).

A hitelességre nem törekvő illusztrációkban pedig a bibliai hagyomány szemléletmódja még sokáig megőrződött.[9]

Visszatérve Vesalius idézett szövegéhez, a bordák kapcsán végül kitér a peripatetikusok által mindenekfelett tisztelt Arisztotelész elméletének és spekulatív módszerének bírálatára is. Kimondja, hogy a nagy Tekintély tévedett. Ez még önmagában bármely tudóssal előfordulhat, idővel jön valaki, aki korrigálja a téves állítást. Itt azonban rámutat, hogy nem pusztán ténybeli, hanem módszerbeli hiba, méghozzá hosszú távú káros következményekkel járó hiba történt:

---

[7] A legfőbb kognitív autoritás intézményes pozíciójáért folyó küzdelem természetéről és jelentőségéről lásd Márkus 2017: 167–169, l. még: Békés 2018: 94–115.

[8] Melanchton: *De consideratione humani corporis*. CR 10. 610. Lásd Schultheisz 2018: 267, 571. lábj.

[9] Varga Benedek az MTA BTK Filozófiai Intézetében tartott előadásán mutatott is olyan oktatási célokat szolgáló, még a 16. században is használt ábrát, ahol a szemléltetési célokat szolgáló szimbolikus csontvázat mintegy allegorikusan ábrázolták: szembetűnően hiányzik rajta az alsó bordapár egyik fele.

> Arisztotelész csak 8 bordát tulajdonít az embernek, megengedve, hogy a turdulusok **népében**[10] egyeseknek csak 7 van, ha ezt egy szavahihető szerző tanúsága alátámasztja számára. De mivel itt Arisztotelész csak mások ítéletével erősíti meg a maga kijelentését, valószínű, hogy csak mások alapján tulajdonított ezen a helyen 8 bordát az embernek, emiatt ezt az általa nem látott dolgot helytelenül hagyományozta ránk (Vesalius 1543: 89–90).

Mind a hippokratészi-galénoszi, mind az arisztoteliánus örökség újrafeldolgozása lehetőséget engedett a hibák korrekciójára az anatómus saját tapasztalata alapján. Így jöhetett létre a tradíció feladása nélkül az „új" medicina az orvosi fakultásokon. Az az új orvosi szemlélet, amely egyben a valóság észlelésének is új módja. E nézőpont alapján belátható, hogy (Thomas Kuhn szavaival élve) a tudomány fejlődése során a zseniális felfedezők zsenialitása nem abban nyilvánult meg, hogy pontosabban vagy elfogulatlanabbul figyelték meg vizsgálódásuk tárgyát, mint tanítóik vagy riválisaik (Kuhn 2000: 136–127). Nem: ők a leggyakrabban már eleve némileg másfajta hagyományokon (paradigmában) nevelkedtek, és ez felkészíthette, fogékonnyá tehette őket arra, hogy másra figyeljenek, mást vegyenek észre, mint riválisaik. Számukra némiképp másfajta észlelési lehetőség nyílt, és a zsenialitásuk abban rejlett, hogy ezt képesek (és elég bátrak is) voltak kiaknázni. Általában ez nem is ment egyetlen lépésben. A 15–18. században nem volt könnyű a korszakban uralkodó legfőbb kognitív autoritással szembekerülni és olyan felfedezésre jutni, ami végső soron ellentmond a korabeli uralkodó világszemlélet végső alapjait alkotó állításoknak, sőt, hosszabb távon összeomlással fenyegeti azokat.

A bevezetőmben idézett Polányi Mihály éppen Vesalius példáján keresztül javasolta azt a szemléleti inverziót, amely egészen új perspektívát nyitott az új típusú tudományfejlődéstörténet-írás számára, és fontos alapokkal szolgált a tudásszociológiai szemléletű, összehasonlító episztemológián alapuló rekonstrukciókhoz is. Ő maga a következő konklúziót fogalmazta meg:

> Összegezve azt mondhatjuk, hogy az objektív tapasztalat nem perdöntő sem a mindennapi élet mágikus, illetve naturalista értelmezése, sem pedig a természet tudományos, illetve teológiai értelmezése közötti választásunkban. Lehet, hogy az egyiket vagy a másikat erősíti, de a választás mindig olyan döntési folyamat eredménye lesz, amelyben a szellemi kielégülés alternatív formái kerülnek mérlegelésre (Polányi 1946/1997: 29).

Hivatkozások

Békés Vera 2018. Márkus György tudományképéről. *Magyar Filozófiai Szemle* 62 (1): 94–115.

Galilei, Galileo 1632/1983. *Párbeszédek*. Ford. Zemplén Jolán. Kriterion, Bukarest.

Fehér Márta 1979/2009. A természetfelfogás változásai. Az ókortól a természettudományos forradalom kezdetéig. *Világosság* 8–9: 488−497. Új kiadás: *Világosság* 2009. Tavasz. 39–53.

Katona Ferenc 1962. Dogma és tapasztalat. Egy tudományos és egy vallási kezdeményezés történetéhez. *Világosság* 10: 27–32.

Kuhn, Thomas S. 2000. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford. Bíró Dániel. Osiris Kiadó, Budapest.

Margócsy, Dániel – Somos, Mark – Joffe, Stephen N. 2018. *The Fabrica of Andreas Vesalius. A Worldwide Descriptive Census, Ownership, and Annotations of the 1543 and 1555 Edition*. BRILL, Leiden.

Márkus György 2017. Tudományképünk változásai. In Márkus György: *Kultúra, tudomány, társadalom. A kultúra modern eszméje*. Atlantisz Kiadó, Budapest. 167–254.

Nemes Csaba 2008. Az orvoslás és a test újjászületése a reneszánsz korában. *Magyar Tudomány* 2008 (9): 1039–1055.

[10] A római hódítások előtt az Ibériai-félsziget délnyugati részén élt nép.

Ong, Walter J. 1998. A szöveg mint interpretáció: Márk idején és azóta. Ford. Schreiner Orsolya. In Nyíri Kristóf − Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig.* Áron Kiadó, Budapest. 143–165.

Polányi Mihály 1946/1997. Tudomány, hit, társadalom. In Polányi Mihály: *Tudomány és ember. Három tanulmány*. Argumentum–PMFSzT, Budapest.

Schultheisz Emil 2018. *Orvostörténeti tanulmányai I*. Szerk. Gazda István. A Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 126. Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet – Magyar Orvostörténelmi Társaság, Budapest. http://real.mtak.hu/80310/1/Schultheisz_1._kotet_u.pdf (Utolsó elérés: 2021. máj. 26.)

Varga Benedek 2010. A XVI. századi paduai anatómiai kutatások teoretikai háttere. Hatásuk a koraújkor művelődésére. In Kapronczay Károly – Magyar László András – Schultheisz Emil – Sótonyi Péter – Varga Benedek (szerk.): *Három orvostörténész köszöntése. Tanulmánykötet Birtalan Győző, Karasszon Dénes és Szállási Árpád tiszteletére.* A Magyar Tudománytörténeti Intézet tudományos közleményei 32. A Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 86. Budapest. 215–230.

Vesalii, Andreae Bruxellensis 1534. *De Humani corporis fabrica Libri septem*. Newly Digitized 1543 Edition. https://www.vesaliusfabrica.com/en/original-fabrica/the-art-of-the-fabrica/newly-digitized-1543-edition.html (Utolsó elérés: 2021. máj. 26.)

Gósy Mária

Miért szólt gyermekhangon Kempelen beszélőgépe?

1. Bevezetés

A kutatásoknak, feltárásoknak, vizsgálatoknak köszönhetően sok mindent megtudtunk a régmúlt időkről, az akkor élt emberekről, a kommunikációs formáikról, a nyelvükről. Sajnos, azt nem hallhatjuk, hogy miként beszéltek, hogyan ejtették a szavakat, milyenek voltak a társalgásaik. Thomas Alva Edison fonográfja elsőként tette lehetővé, hogy rögzítsék a beszédet (az első működő készüléket 1877-re fejlesztették ki). Tudománytörténeti érdekesség, hogy Edison legelső megmaradt fonográfos felvételének első „szava" az *um* volt, vagyis hezitálás, azaz egy megakadásjelenség (Erard 2007: 125).

A beszéd megismerésének tekintetében a 18. század utolsó harmada különösen jelentős volt. Ekkorra tehetők a beszédtechnológia kezdetei, pontosabban a beszéd mesterséges előállításának első lépései (Hoffmann et al. 2018). Régóta érdekelte az embereket, hogy vajon lehet-e utánozni a beszédet. Évszázadokon keresztül úgy tűnt, hogy nem. Kempelen Farkas, elsőként a világon, létrehozott egy olyan beszélőgépet, amely „nyelvfüggetlen" volt abban az értelemben, hogy elvben bármely nyelv szavait meg lehetett a segítségével hangosítani. 1769-től 22 éven át dolgozott a szerkezeten, az eredmény a világ első mechanikusan működő beszélőgépe lett. A gép beszédhangokat, szavakat és rövid mondatokat tudott „kiejteni". A *Mechanismus der menschlichen Sprache* [Az emberi beszéd mechanizmusa] (1791) című könyvében Kempelen bemutatja a beszéd képzésének módját, a különféle artikulációs gesztusokat, valamint részletesen ismerteti a beszélőgép építésének történetét, erre utal a könyv alcíme: *nebst der Beschreibung seiner sprechenden Maschine* (azaz: beszélőgépének leírásával).

Kempelen a könyvben behatóan tárgyalta a beszédképzés sajátosságait, amely ismeretek nélkülözhetetlenek voltak a beszélőgép megépítéséhez. Pontos rajzok, ábrák („táblák") egészítik ki a szöveges tartalmakat, és szemléltetik a hangképzés egyes részleteit, illetve a beszélőgép felépítését és működését. Ezt a mechanikus beszélőgépet manuálisan lehetett megszólaltatni a két kéz relatíve gyors és összehangolt mozdulataival (a bal kéz a beszédhangok létrehozását végezte, a jobb alsókar és a könyök a levegőt biztosította a fújtató lenyomásával és felengedésével). Ez a működtetés jelentette egyben a legnagyobb hátrányt is, hiszen a gyors artikulációs változásokat a kezek mozgatásával aligha lehetett pontosan és megfelelő időtartamban megvalósítani. A következmények pedig jól észlelhetők voltak az előállított beszéd hangzásában.

A beszélőgép építése során Kempelen számos megállapítást fogalmazott meg, amelyek ma is érvényesek. Az egyik alapvető felismerését a 407. oldalon írta le.

> Kezdtem belátni, hogy ki lehetett találni a különálló betűket úgy, ahogyan én tettem, de azok soha nem kapcsolódtak össze szótagokká, és nekem teljességgel követnem kellett a természetet, amelyben csak egyetlen glottisz és egyetlen száj van, amelyeken keresztül az összes beszédhang kibocsájtható, és pontosan ezért képesek összekapcsolódhatni egymással (Kempelen 1791: 407; az idézet a szerző saját fordítása – G. M.).

Minthogy Kempelen beszélőgépe megsemmisült (mindössze egy korábbi változat maradt fenn, ami jelenleg a müncheni Deutsches Museumban található), nincs mód a gép hangzásának a megismerésére. Támpontot a korabeli leírások adtak, amelyek mind azt emelték ki, hogy gyermekhangon szólt (pl. Ebert 1785). Ahhoz, hogy meghallgathatók legyenek ennek a mechanikus beszélőgépnek a szavai, egyetlen lehetőség kínálkozott: újra kellett építeni az eredeti, 18. századi leírás alapján.

Kempelen számtalan próbálkozás és újrakezdés után alakította ki a beszélőgép végleges szerkezetét, közben sokszor módosítva az eredeti elképzelést, illetve a fejlesztés módszereit. A beszélőgép létrehozásának elve az volt, hogy az emberi hangképzést igyekezett „lemásolni", mechanikusan megvalósítani. Az 1. ábra szemlélteti Kempelen eredeti beszélőgépének a rajzát (1791: XXII. tábla).

1. ábra
Kempelen beszélőgépének eredeti rajza (1791: XXII. tábla)

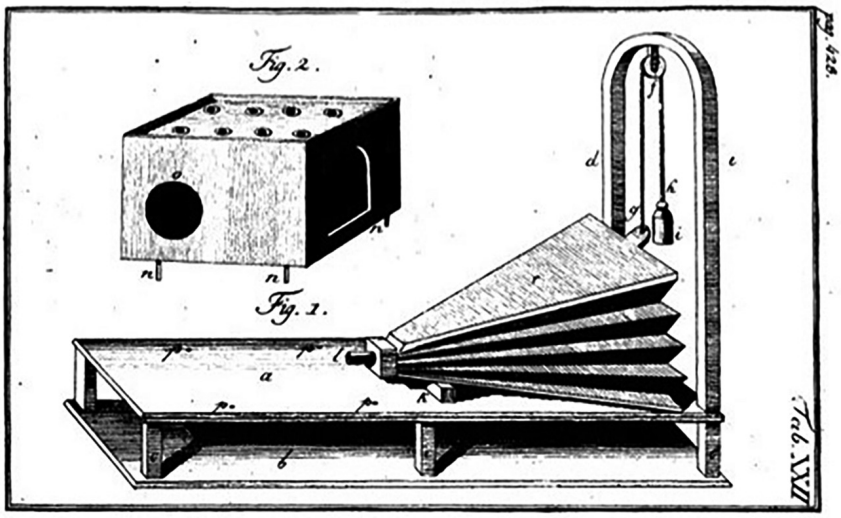

Kempelen gépét többen próbálták megépíteni már a 19. században is. Évtizedekkel később különböző kutatók (a nemzetiségüket tekintve volt köztük német, angol, osztrák, holland és francia) megpróbálkoztak a rekonstrukciók létrehozásával. Mintegy 12 ilyen gépről tesz említést a szakirodalom, de közülük csupán 6-nak a fejlesztői követték pontosan Kempelen leírását, köztük két német (2007-ben, 2008-ban, 2009-ben) és két magyar kutató 2001-ben (vö. Brackhane–Gósy 2017). A működő, magyar fejlesztésű rekonstrukció Nikléczy Péter és Olaszy Gábor munkája (2002), a gépet eredeti méretében (100x40x40 cm), a Kempelen könyvében található útmutatók és rajzok alapján alkották meg. A 2001-ben elkészült rekonstrukció fényképét a 2. ábra mutatja.

Minthogy Nikléczy és Olaszy rekonstrukciója hűen követte az eredeti leírást, fogalmazhatunk úgy, hogy a beszélőgép több mint 210 évvel a „feltalálása" után újra megszólalt. A továbbiakban ennek a rekonstrukciónak a beszédprodukcióját elemezzük.

A beszélőgép működtetéséhez gyakorlásra van szükség, meg kell valósítani a kezek, az alkar, illetve a könyök összehangolt mozgásait, és mindezt a lehetőségek szerint a leggyorsabban kell elvégezni. Éppen ezért a rekonstrukciókat rendszerint a fejlesztők „beszéltetik" a bemutatókon; ismereteink szerint így volt ez Kempelen idejében is, amikor különböző alkalmakkor bemutatta a beszélőgépét.

2. ábra
Kempelen beszélőgépének magyar rekonstrukciója (2001)

Említettük, hogy korabeli leírások szerint Kempelen gépe gyermekhangon szólt. Felmerül a kérdés, hogy valós volt-e a hallgatóság benyomása, valóban a gyermeki beszédre emlékeztettek-e a beszélőgép szavai, és ha igen, akkor mi lehetett ennek az oka. Emlékeztetünk arra, hogy Kempelen könyvének 442–443. oldalán a szerző maga ír a gép „gyermeki hangjáról" (kindliche Stimme). Bevallja, hogy ez eltereli a hallgató figyelmét a gép egyes produkciós hibáiról, hiszen a gyermek ejtése sem tökéletes (3. ábra).

3. ábra
Kempelen sorai a beszélőgép gyermekhangjáról (1791: 442–443)

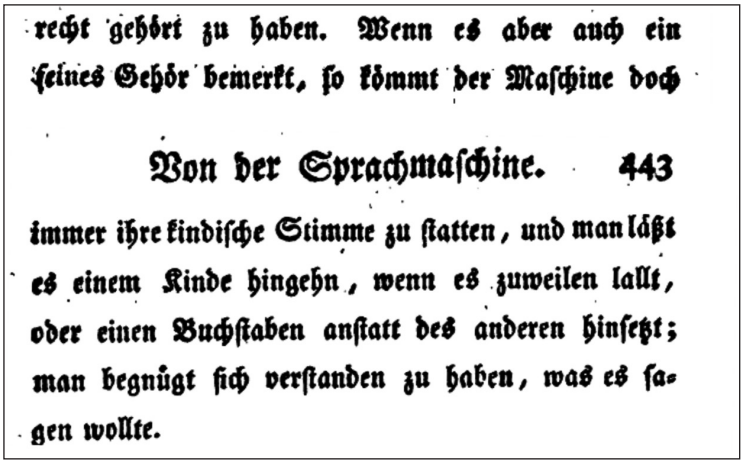

recht gehört zu haben. Wenn es aber auch ein feines Gehör bemerkt, ſo kömmt der Maſchine doch

Von der Sprachmaſchine. 443

immer ihre kindiſche Stimme zu ſtatten, und man läßt es einem Kinde hingehn, wenn es zuweilen lallt, oder einen Buchſtaben anſtatt des anderen hinſetzt; man begnügt ſich verſtanden zu haben, was es ſagen wollte.

A 18. századi hallgatóság minősítése tehát valószínűleg helyes volt. A rekonstrukció szavait meghallgatva a jelenkori benyomásunk is az, hogy amikor a gép beszél, mintha gyermek szólna. Úgy gondoljuk, hogy ez a gyermeki hang a beszélőgép konstrukciójából, az alkalmazott anyagokból, illetőleg a működtetésből adódik. Mindezek együttesen deríthetnek fényt a gyermekhang kérdésére, amelyet időről időre megkérdőjeleznek.

A beszélőgép újraépítésének tapasztalatai és leírása részben választ ad a kérdéseinkre (Nikléczy–Olaszy 2002: 7). A szerkezet fújtatója biztosította a beszéd produkálásához szükséges levegőt, innen a levegő a „szélláda" belsejébe, egy légmentesen lezárt fadobozba áramlott. Ebben a dobozban található a zöngeképző rezgőnyelv. A rezgőnyelvet a levegőnyomás megrezegtette, és ekkor jött létre a zöngehang, amely a beszélőgép alaphangját (illetve a felharmonikusokat tartalmazó rezgést) adta (Nikléczy–Olaszy 2002). A rezgőnyelv anyaga, annak vastagsága és hossza határozza meg az alaprezgés értékét (Brackhane 2009, Brackhane–Gósy 2017). (Kempelen nem ad egészen pontos információt a leírásában a rezgőnyelv fizikai paramétereire vonatkozóan.)

Ha a rezgőnyelv relatíve alacsony frekvencián rezeg, akkor a felhangok kis frekvenciatávolsággal követik egymást. Mivel az ajkakat, illetve a szájüreget helyettesítő gumiharangban a különböző hangoknál kézzel létrehozott rezonátorüregek haranggörbéi nem tökéletesek, összemosódnak a hangokra jellemző formánsok, és a létrejött beszédhangok minősége bizonytalanná válik. Valószínűsíthető, hogy Kempelen Farkas kísérletei során rájött arra, hogy az alaphangot megemelve érthetőbbek lesznek a szavak. Ez indokolta tehát, hogy a rezgőnyelvet úgy alakítsa ki, hogy magasabb alaphangon rezegjen. Brackhane a *mama* és a *baba* szavak megítélését tesztelte az általuk épített Kempelen-gép rekonstrukciójával (2009). Eredményei szerint az adatközlők egyértelműen 3 és 6 év közötti gyermek beszédének észlelték a gép produkálta hangsorokat. Úgy gondoljuk, hogy ehhez kismértékben a tesztszavak jelentése is hozzájárult.

Kísérletünk célja az volt, hogy választ kapjunk a következő kérdésekre. Miért érezte a 18. századi hallgatóság gyermekhangon szólóknak a Kempelen-gép szavait a bemutatók alkalmával? A beszélőgép szavainak milyen konkrét akusztikai paramétereivel magyarázható a gyermekbeszéd benyomása? Feltételeztük, hogy elsődlegesen a magas alaphang és a lassú beszédtempó eredményezték a gyermekhangra emlékeztető benyomást. Az alaphangmagasság és az időtartamok objektív értékei a mechanikus szerkezet jellegéből adódnak. A rezgőnyelv jellemzői generálják a relatíve magas alaphangot, a manuális működtetés pedig a lassabb elhangzásért felelős.

2. Módszertan

Kísérletünkben 20 szót elemeztünk, közülük 8 egy szótagos (pl. *sas*, *jó*, *láb*), 12 pedig két szótagos volt (pl. *mama*, *szoba*, *bajusz*, *öröm*). A Kempelen-beszélőgép Nikléczy és Olaszy által megalkotott rekonstrukciójával mondattuk ki a szavakat; ezeket a továbbiakban mesterséges szavaknak nevezzük. Ugyanazt a 20 szót egy 35 éves női beszélő is kiejtette, izoláltan, az átlagosnál szándékosan lassabb tempóban; az ejtés során alig változtatta az alaphangmagasságot. Rögzítettük továbbá az összes magánhangzót a beszélőgép produkciójában és természetes ejtésben izoláltan is (T4040 típusú mikrofonnal közvetlenül számítógépre).

Az elemzésekhez a Praat szoftvert használtuk (Boersma–Weenink 2016). Vizsgáltuk a szavak alaphangmagasságát és időtartamát. Az alaphangmagasság adatolásakor a szavakon mért átlagértékeket vettük figyelembe. Az alaphangmagasság mérésének beállított elemző tartománya 75 Hz és 500 Hz közötti volt. Megmértük minden egyes szó időtartamát természetes ejtésben és mesterséges előállításban is. Tekintettel arra, hogy a hanganyag izolált szavakból állt, a szegmentálás nem okozott problémát. Nem volt értelme az adatokat statisztikailag elemezni, ezért ettől eltekintettünk.

3. Eredmények

Az emberi zönge kvázi-periodikus, legjobban a fűrészfogrezgésre hasonlít. A beszélőgép (a rezgőnyelv) az ember hangszalagjaihoz képest sokkal periodikusabb rezgést eredményez. A szavak **alaphangmagasságának** mért értékei alátámasztják a mintegy kétszáz évvel ezelőtti és a jelenlegi észlelési benyomást. A mechanikus beszélőgép szavainak átlagos hangmagasságértéke 290 Hz, a legalacsonyabb érték 260 Hz, a legmagasabb 309 Hz volt. A női beszélő ugyanazon szavainak esetében a hangmagasságértékek átlaga 189 Hz-nek, a legalacsonyabb érték 178 Hz-nek, a legmagasabb pedig 198 Hz-nek adódott. Az izolált magánhangzók alaphangmagassága a beszélőgép produkciójában 250 Hz és 350 Hz között szóródott, az átlagérték 260 Hz volt. A természetes ejtésűek átlagértéke 185 Hz, a tartomány 170 Hz-től 195 Hz-ig terjedt. A 4. ábra szemlélteti a természetes ejtésű és a mesterséges szó közötti különbséget a *láb* szó példájával. A függőleges tengelyen az alaphangmagasság olvasható le (500 Hz-ig), a vízszintes tengely az időt szemlélteti. A hangszínképeken látható folyamatos fekete vonalak az alaphangmagasságot mutatják, az átlagérték természetes ejtésben 180 Hz (az ábra bal oldali képén), a gép produkciójában 307 Hz (az ábra jobb oldali képén).

4. ábra
A *láb* szó hangszínképe természetes ejtés alapján (bal oldalon)
és a beszélőgép produkciójában (jobb oldalon)

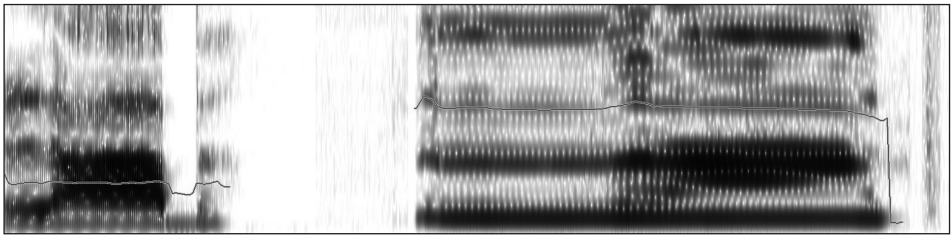

Megnéztük, hogy a gyermeki hang magasságára milyen adatokat közölnek a szakirodalomban. Az adatok szerint 2 és 5 éves kor között a gyermekek alaphangjának értékei 314 Hz és 374 Hz között szóródnak, a 6 és 10 év közöttiek tartománya pedig 260 Hz és 280 Hz között realizálódik (pl. Hunter 2009). Magyar gyermekek vizsgálatának adatai szerint az 5 évesek értékei 261 Hz / 262 Hz (a törtvonal bal oldalán a lányok, jobb oldalán a fiúk alaphangmagasságának átlaga látható), a 6–7 éveseké pedig 288 Hz / 272 Hz (Deme 2012, Tóth 2014).

Az összes szó **időtartamát** tekintve, a mesterségesen előállított egy és két szótagból állók átlaga 1571 ms, ugyanazon természetes ejtésűeké pedig 706 ms. Az előbbiek tehát több mint kétszer hosszabbak, mint az utóbbiak. A mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó szavak időtartama általában hosszabb, mint azoké, amelyekben ilyenek nincsenek. Az *alma* szó esetében például (5. ábra) a különbség a (lassabb) természetes ejtéshez viszonyítva is mintegy háromszoros (a szó időtartama természetes ejtésben 646 ms, a gép produkciójában 2104 ms). A mássalhangzó-kapcsolat előállításának nehézségét tükrözik az *lm* hosszú időtartamai az *alma* szóban.

5. ábra
Az *alma* szó hangszínképe természetes ejtés alapján (bal oldalon) és a beszélőgép produkciójában (jobb oldalon)

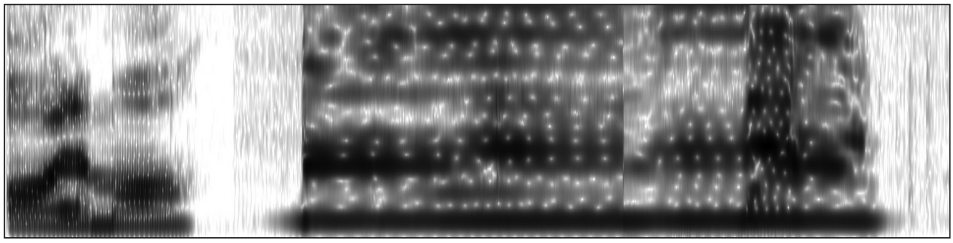

A szókezdő *a* létrehozásához a bal kezet a gumiharangban a kívánt hangzásnak megfelelően kell elhelyezni, és az orrlyukaknak megfelelő nyílásokat be kell fogni, hogy a magánhangzó ne legyen nazális színezetű. A *l* létrehozásához változtatni kell a kézállást a gumiharangban az *a*-hoz képest. Majd a gumiharang nyílását be kell fogni és egyidejűleg ki kell nyitni a nazálisnak megfelelő nyílásokat ahhoz, hogy a *m* mássalhangzó létrejöjjön. Végül a gumiharangban újra az *a*-hoz szükséges módon kell a kéz helyzetét kialakítani.

Az egy szótagból álló szavak létrehozása általában könnyebb volt a beszélőgéppel, mint a több szótagúaké, ez az időtartamokban is szerepet játszik. A relatív könnyebbség gyorsabb manuális működtetéssel járt együtt. A mesterséges egy szótagú szavak időtartamának átlagértéke 1376 ms, a határértékek 803 ms és 2200 ms voltak. A két szótagúak átlaga 1767 ms-nak, a legrövidebb szó időtartama 1063 ms-nak, a leghosszabbé pedig 2510 ms-nak adódott. A mérési eredmények szerint a természetes ejtésű, egy szótagból álló szavak időtartamának átlaga 707 ms volt, a legrövidebb szó 643 ms időtartamban, a leghosszabb pedig 860 ms-ban realizálódott. A két szótagúak átlaga gyakorlatilag megegyezett az egy szótagból állókéval (705 ms), a határértékek 646 ms és 842 ms voltak, utóbbi kissé rövidebb volt, mint a leghosszabb egy szótagos szó esetében. Az egy szótagból álló mesterséges szavak közel kétszer lassabbak voltak, mint a természetes ejtésűek, a két szótagosak még nagyobb különbségeket mutattak fizikai időtartamukat tekintve.

Megállapíthatjuk, hogy a beszélőgéppel előállított (és jelenleg vizsgált) szavak időtartama mintegy 2,5-szer volt hosszabb, mint a természetes ejtésűeké. Összehasonlításul: négyéves magyar gyermekek két szótagos szavainak átlagos időtartama 772 ms-nak, az egy szótagból állóké pedig 600 ms-nak adódott (Gósy forthcoming). (Az idézett adatok gyermekek spontán beszédéből valók, nem izolált ejtésűek.) A gyermek ejtette szavak időtartamához viszonyítva a mesterséges szavak 2,3-szer voltak hosszabbak mind az egy, mind a két szótagból állók esetében.

4. Következtetések

A múlt eredményeinek ismerete és megőrzése minden újabb nemzedék feladata, sőt kötelessége. Kempelen Farkas beszélőgépe mérföldkő a fonetika tudománya számára; rekonstrukciója számos kérdést megválaszolt, illetve több szakmai dilemma eldöntését tette lehetővé. Vizsgálatunkban azt igyekeztünk megállapítani, hogy milyen objektív paraméterekkel magyarázható, hogy a beszélőgép szavai a gyermeki hang benyomását keltették.

A feltételezett magyarázat a mindennapi tapasztalatok, a tudományos vizsgálatok, illetve a szakirodalmi ismeretek alapján nyilvánvalónak látszik. A hangszalagok nagysága egyénenként, nemenként és életkoronként is változik (Balázs–Bóna 2016). A felnőtt

férfiak hangszalagjainak hossza 1,9 és 2,9 cm közötti, a nőké kb. 1,5–2 cm, a gyermekeké pedig kb. 1 cm (mintegy 10 éves korig). Mindez alapvetően meghatározza az alaphangmagasságot. A jellemző értékek nőknél 185–247 Hz, férfiaknál 103–146 Hz közé esnek; a gyermekhang átlagos alaphangmagassága 260 Hz, de akár 300 Hz körüli értéket is mutathat (Szende 1995). Ebből következik, hogy ha olyan szót hallunk, amelynek relatíve magas az alaphangja, akkor gyermekkorú beszélőre asszociálunk.

Ugyancsak a gyermekek beszédére jellemző, főként az anyanyelv-elsajátítás kezdeti szakaszaiban, hogy az artikulációs gesztusok kivitelezése még lassú, amiből következik, hogy a kiejtett szavaik időtartama hosszabb a felnőttekéinél. Ha a két jellemző együttesen tapasztalható, tehát az elhangzott szó alaphangja magas, és az időtartama a megszokottnál hosszabb, akkor az egyértelműen a gyermekbeszéd benyomását kelti.

A jelen kutatás megerősítést keresett és talált arra, hogy a Kempelen-gép, illetve a rekonstrukció kiejtésére a gyermekhang jellemzői tényszerűen igazolhatók. Az objektíven elemzett mesterséges és természetes ejtésű szavak adatai kétséget kizáróan alátámasztották a saját észlelési élményünket is, amely szerint a beszélőgép szavait mintha gyermek ejtette volna (de semmiképpen nem felnőtt női beszélő). A Kempelen által leírt „műszaki” jellemzők alapján létrehozott rekonstrukció megszólaltatásakor mintegy 100 Hz-cel magasabb hangot produkált, mint a női beszélő. A mért adatok gyakorlatilag megegyeztek a gyermekek esetében közölt értékekkel. A mesterséges szavak időtartamai a női beszélő ejtette ugyanazon szavakéihoz képest jelentősen hosszabbak voltak, a különbség 2–2,5-szeresnek adódott. Gyermekek spontán beszédben ejtett szóidőtartamaihoz képest is mintegy 2,3-szer hosszabb tartamban realizálódtak a mesterséges szavak.

A hipotézisünk tehát igazolódott. A Kempelen-beszélőgép rekonstrukciója tette lehetővé, hogy a „gyermekhang”-kérdést objektív eszközökkel megvizsgálhassuk, és így egyrészt alátámaszthattuk a korai leírások megállapítását, másrészt meg tudtuk erősíteni Kempelen saját megállapítását a beszélőgép hangjára vonatkozóan. Okadó magyarázattal is szolgálunk a beszélőgép által létrehozott beszéd minőségére. Kempelen – a könyvében leírtak tanúsága szerint – többféle sípot próbált ki, hogy a kívánt hangminőséget létrehozza. Mai ismereteink birtokában úgy fogalmazhatunk, hogy olyan hangot produkáló sípra volt szüksége, amelynek a felhangtartalma hasonlít a hangszalagok által létrehozott zönge felharmonikusaira (Nikléczy–Olaszy 2002). Kempelen a kocsmai duda rezgőnyelvével valósította meg a zöngeképzést. Ennek az alaphangja alkalmas volt arra, hogy a magánhangzók, illetve a zöngés mássalhangzók hangzásának alapjául szolgáljon. Kempelen szándékozott az alaphangot változtatni, hogy ne legyen monoton a létrehozott beszéd, és ezáltal természetesebbnek hasson, de ez nem sikerült neki (1791: 413–415). A rekonstrukció szerkezete sem teszi lehetővé a beszéddallam megvalósítását.

Az a tény, hogy a beszélőgép szavait a két kéz együttes működtetése eredményezte, önmagában magyarázza a szóidőtartamokat. Az artikulációs szervek gyorsasága messze felülmúlja a kezek és az ujjak mozgásait, a mechanikus szerkezet pedig korlátozza a manuális működtetés sebességét. Hozzátesszük, hogy a finommozgásokat igénylő műveleteket bal kézzel kellett megvalósítani, ami a jobbkéz-domináns fejlesztőknek okozhatott átmeneti nehézséget. Ha a kezek – sok gyakorlás után – a beszélőgép gyorsabb kezelésére képesek lennének is, a mechanikus egységek változtatásának reakcióideje behatárolja, illetve csökkenti a tempót. Mindez az artikulációs folyamatok egy részének, illetve a mássalhangzó-kapcsolatoknak a megvalósítását is nehezíti. Kempelen szerint sokkal könnyebb a beszélőgéppel francia vagy olasz, mint német szavakat kimondatni (ezzel például a *r* mássalhangzó előállításának nehézségeire utalhatott).

Tanulmányunk címében azt kérdeztük, miért szólt a beszélőgép gyermekhangon. Az összegző válaszunk az, hogy azért, mert a 18. századi technika olyan megoldást tett csak lehetővé a mechanikus beszélőgép létrehozása és működtetése során, amelynek gyermekhangot kellett eredményeznie.

Hivatkozások

Balázs Boglárka – Bóna Judit 2016. Életkori sajátosságok a beszédképzésben és a beszédfeldolgozásban. In Bóna Judit (szerk.): *Fonetikai Olvasókönyv*. ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest. 7–18. https://mek.oszk.hu/17400/17433/17433.pdf (Utolsó elérés: 2021. máj. 24.)

Boersma, Paul – Weenink, David 2016. *Praat: doing phonetics by computer. Version 5.4.1.* http://www.praat.org (Utolsó elérés: 2021. máj. 24.)

Brackhane, Fabian 2009. Perception tests with a replica of von Kempelen's 'speaking machine'. In *Proceedings of the International Conference on Acoustics*. *NAG/DAGA 2009*. Deutsche Gesellschaft für Akustik e.V., Marinus M. Boone, Rotterdam. 39–42.

Brackhane, Fabian – Gósy, Mária 2017. Kempelen's speaking machine: Experiences with replicas. In *Proceedings of the Second International Workshop on the History of Speech Communication Research*. University of Stockholm, Stockholm. 25–34.

Deme Andrea 2012. Óvodások magánhangzóinak akusztikai jellemzői. In Markó Alexandra (szerk.): *Beszédtudomány. Az anyanyelv-elsajátítástól a zöngekezdési időig.* ELTE BTK – MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 77–99.

Ebert, Johann Jacon 1785. *Nachricht von den berühmten Schachspieler und der Sprachmaschine des K. K. Hofkammerraths Herrn von Kempelen*. Miliersche Buchhandlung, Leipzig.

Erard, Michael 2007. Um... *Slips, stumbles, and verbal blunders, and what they mean*. Pantheon Books, New York.

Gósy, Mária forthcoming. Temporal patterns of Hungarian words across childhood. In *Proceedings of the 12th International Seminar on Speech Production*. 2020. december 14–18. Haskins Laboratories, Providence. Forthcoming.

Hoffmann, Rüdiger – Birkholz, Peter – Falk, Gabriel – Rainer, Jäckel 2018. From Kratzenstein to the Soviet vocoder: Some results of a historic research project in speech technology. In *Proceedings of Speech and Computer: 20th International Conference, SPECOM*. Springer, Leipzig. 215–225.

Hunter, Eric J. 2009. A comparison of a child's fundamental frequencies in structured elicited vocalizations versus unstructured natural vocalizations: A case study. *International Journal of Pediatric Otorhinolaryngology* 73: 561–571.

Kempelen, Wolfgang von 1791. *Mechanismus der menschlichen Sprache nebst Beschreibung seiner sprechenden Maschine*. Degen, Wien.

Nikléczy Péter – Olaszy Gábor 2002. Kempelen Farkas beszélőgépének rekonstrukciója. *Beszédkutatás 2002*: 5–17.

Szende Tamás 1995. *A beszéd hangszerelése. Idő, hangmagasság, hangerő és határjelzés a közlésben*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 13. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Tóth Andrea 2014. Gyermekek nemének és életkorának meghatározása a beszédük alapján. *Beszédkutatás 2014*: 98–111.

Lőrinczi Réka

„Disticum Hungaricum”
(Egy nyelvemlék előzményének nyomában)*

A címként idézőjelbe tett latin szószerkezet egy nagyobbrészt 17. századi iskolai tárgyú szövegeket is tartalmazó kéziratkolligátum nyelvemléktöredékének (a továbbiakban DistHung.) incipitje előtt áll. A magyar szöveg *Regnum Etimologjcum* ország jellemzése után a királyválasztás gondját vázolja. Ezt követi a választásban érdekelt *Nomen*, a *Nomen*nek alárendelt *Pronomen* és a *Nomen*nel szembenálló *Verbum* bemutatkozása:

> En vagjok az Pronomen nomen Ur viczéje (...)
> Kiraly utan en Ülōk az fejedelemſegbe

Majd:

> Verbum ā verberando dictum jol tudgjatok,
> Azert Verbualtatni hogj ha nem akartok
> Moſt az kiralyſágot én réám adgjatok,
> Térdet fejet elōttem minnyájan hajtsatok
> (Közölve: Lőrinczi 1998: 62–63; 2002: 225.)

A körülbelül 41 sornyi szövegben talán címül írt szerkezetben a *disticum* nem versforma, hanem (verses?) műfaj neveként (is) értelmezhető, a *Hungaricum* pedig nem magyarokról szólást, nem magyar témát jelöl, hanem magyar nyelvűségre utalhat.

Töredékünk forrását keresve az antikvitás óta adatolható vitaszövegek sorából a 15–16. században élt humanista, Andrea Guarna munkája, illetőleg Johannes Bolténak az 1908-ban, a *Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte* sorozatában (*Monumenta Germaniae Pedagogica* XLIII.) megjelent, Guarna művét és szövegcsaládját tárgyaló, jól dokumentált monográfiája ígérkezett az egyik lehetséges kiindulásnak.

Andrea(s) Guarna (1470 körül – 1517?) salernói patríciuscsalád fiaként született Cremonában. Bolognában tanult, klerikusként élt Rómában, Salernóhoz és Cremonához is kötődött. Kora iskolakultúráját bíráló műve 1511-ben jelent meg Cremonában. Címe: *Grammaticae opus nouum* [...], szabatosabb másodcíme: *Grammaticale bellum Nominis et Verbi regum, de principalitate orationis inter se contendentum* (a szakirodalomban gyakran *Bellum grammaticale / Grammaticale bellum*). Guarna ebben a munkájában a nem megfelelőnek tartott grammatikaoktatási tananyagból kifogásolja például a domonkos Johannes Balbi (? – 1298 körül) 1286-ban befejezett és még 1460-ban is kinyomtatott, tananyagként használt *Summa grammaticalis quae vocatur Catholicon*ját. Kora oktatási módszerei ellenében Guarna a játékszerű tanítás lehetőségét mutatja be.

* A könyvtárak Covid-19 miatti zárlata idején kapott segítséget hálásan köszönöm Mód Zsuzsannának, az ELTE EK osztályvezetőjének és Haffner Ritának, az MTAK osztályvezetőjének.

Hasonló oktatási helyzet miatt háborog egy 17. századi kolozsvári diák:

Nomened Tengerét csak még áltl uʃztad
Tanitvanyid addig meg bolonditottad
Eßtendeig hißen által nem uʃzhatad
Tõb ( ) Reßeket addigh alunnia hattad
Mit tud aʒ kis Gyermek mi lehet az Genus
Az mély Logikában?, es az tõb Terminus?
Nem egyeb: tsak õkõr Kõtõzõ olly gus.
melly miat Verbumra nem adhat Saltus.
Esztendõt foglalt bé ennek tsak irása
mennyi ũdõt veßtett hat a tanulása?
nem hißem hogy eggjs aʒ ki eßt tanulta
Tõbb Réßek ertelmét hogy halhatt[ ]a volna.
Menny el Kõnyv házamtol oda honnat jõttél
Kedvet-én elõttem higgjed hogj nem leltél
Sok quotuplex benned <s> exceptio s levél
[Az]Ki téged <usual> hamar ßarnyra nem kél

(Lelőhelyadatokkal, kiegészítésekkel közölve: Lőrinczi 1998: 18–19, 3. jegyzet.)

Az oktatás (és a néha modoros latinság) bírálata mellett a mű bőséggel tartalmaz auktoridézeteket. A *Bellum* Itálián túli meghonosodásában (a közép-európaihoz l. Svatoš 2005) szerepe lehetett a humanista grammatikaírás iránti érdeklődésnek is. Ez pedig akár nyelvemlékünk forráskeresésében is segíthet. A vizsgálódáshoz talán érdemes irányok:

1. *Bellum grammaticale* – latin kiadások,
2. *Bellum grammaticale* – fordítások,
3. *Bellum grammaticale* – iskolai színjátszás, külhoni szakirodalom,
4. a hazai (közvetett) Guarna-hatás – iskolai színjátékok, iskoladrámák.

1. *Bellum grammaticale* – latin kiadások

A humanizmus szétsugárzásával is összefügghet, hogy a *Bellum* 1511-es kiadása után már 1512-ben több kiadónál is megjelent (Bolte 1908: 255–256). Bolte közli a 107 kiadás országok szerinti megoszlását: Itália 13, Németország, Svájc, Németalföld (együtt) 60, Franciaország 28, Spanyolország 1, Svédország és „Finnland" 4, Skócia 1 (Bolte 1908: 18–19). A továbbiakról ma már sokféle világhálós katalógus adatai tudósítanak. Talán szempontunkból sem mellékes, hogy a Bibliothéque Nationale de France tételsorában szereplő párizsi redakciók közül tucatnyit Robert I. Estienne (1503–1559) hozott ki.

A DistHung.-források keresését a külhoni kiadások hazai tulajdonú példányai is segíthetik. Közülük a legkorábbi a *Grammaticae opus novum* [...] című, 1512-es bécsi kiadás két, az OSZK-ban található példánya. E kiadás MTAK-beli jelzete: Ráth 156. A katalóguscédula megjegyzése: „A címoldalon ajánló vers: Adrianus Wolphardus Transsylvanus ad lectorem." További hazai példányok: Strasburg (1514): ELTE EK; Krakkó (1534): OSZK, ELTE EK. (Wolphardus versét ez a kiadás is tartalmazza.) A Magyarországon fellelhető további példányok: Wittenberg (1577): ELTE EK; Wittenberg (1606): ELTE EK; Leiden (1674): OSZK; Coburg (1739): OSZK. (A pécsi Klimo Könyvtárban is meglévő példányról, de más hasonló munkákról is l. Bartók 2011: 535.) Megjelenési hely és év nélkül szerepel a *Bellum Grammaticale* abban a hagyatéki leltárban, melyet Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégiumi társa, Michaelis Halicius (1643 – 1712 körül), a román református értelmiség majdani jeles képviselője (aki Pápai Párizt később latin nyelvű verssel is köszöntötte) írt 1674-ben (l. Musnai–Dani 1960: 68).

2. *Bellum grammaticale* – fordítások

A *Bellum grammaticale* latin kiadásainál kevesebb, bár elég sokféle fordítás jelent meg. Guarna e munkájánál a Sudoc (Système Univ. de documentation) katalógusa például 15 fordítást tartalmaz, amelyek közül hat angol, öt olasz, kettő német és kettő francia nyelvű. Az első megjelent fordítás az 1546-os bázeli *La Guerre des Noms et des Verbes* lehetett (Gonzales 2006: 48). A további cím- és műadatoktól helykímélés miatt eltekintve, csupán a már közzétett szövegrészletek jöhetnek szóba (Bolte 1908: 196–211). Fontos megjegyezni, hogy ezekben régi grammatikáinkkal rokon megoldásmódokat találhatunk. (A DistHung.-gal azonos kéziratkolligátumban található grammatikánk, a *Kolozsvári Grammatika* fordítási sajátságairól l. Lőrinczi 2011.)

Újszerű körülmények mellett készült a *Bellum* egyetlen magyar fordítása, a klasszika-filológus Ekler Péter munkája (Ekler (összeáll. és szerk.) 2011: 80–83). Ennek néhány sora: *Az Igék (Verba) hadinépei*; *A Nomenek csatarendje és a Participium vezér*. A szembenállók: *a Rendhagyó Igék (Anomala) igen bátor helytartói* [...]; *nincs regula*, *amely őket fegyelmezni tudná, nevük: Sum*, *Volo, Fero és Edo* [...]; *fegyverzetük* [...] *Genus, Tempus, Modus, Species, Figura, Numerus*. [...] *A Nomenek pedig* [...] *fegyelmezett alakzatban haladtak előre, nevezetesen a Substantivumok és az Adiectivumok, a Propriumok, az Appellativumok és a Partitivumok, utánuk a Comparativumok*, [...]; *Fegyverzetük* [...] *Species, Genera, Numeri, Figurae és Casus* (Ekler i.m. 82–83). Ekler fordításához az 1512-es bécsi redakcióban szereplő, írás- és grammatikatörténeti indítást tartalmazó, Guarnát az olvasó figyelmébe ajánló *Ad Lectorem*-vers hasonmását is csatolja. Szerzője a fentebb – az OSZK katalóguscédulája kapcsán – már említett Adrianvs Vvolfhardvs Transsylvanvs (1491–1544), művelődéstörténetünknek több okból (Janus Pannonius kiadása, könyvtára, műpártolása miatt) is jelentős képviselője.

A közvetlen nyelvi tapasztalatokon túli tanulságokkal akár a külhoni modern fordítások, így a lengyel és cseh nyelvű fordítások is szolgálhatnak (Gonzales 2006: 50 és kk., Svatoš 2005: 217). Az utóbbi Karel Vladislav Zap (1812–1871) 1853-ban Prágában kiadott munkája, amelyben egy 1833-as, Krakkóban megjelent lengyel szöveget fordított cseh nyelvre. A lengyel szöveg Jacob Pontanus (1542–1626) cseh jezsuitának az 1620-as *Attica bellaria* címet viselő „szöveggyűjteményében" szereplő *Bellum Grammaticum, libellus ingeniosus et iocosus* című írásnak a lengyel változata. Guarna *Bellum*át nem ismerve, a művet mind a lengyel, mind a cseh fordító Pontanus alkotásának tudta. Zap fordítása a második világháború utáni latintalanító oktatásig Csehországban tanítási „segédanyagként" maradt iskolai használatban (Svatoš 2005: 218, 220).

A modern latintanításban is alkalmas segítségnek tartott Guarna-művet új olasz fordítás keltette életre (Puliga–Hautala 2011). Ezt 2011-ben Veronában már színpadra is vitték; 2014-ben a strasbourgi egyetemen pedig bemutatták az 1811-ből való francia átdolgozást. Librettóját a Beatus Renanus Latin Intézet adta ki.

3. *Bellum grammaticale* – iskolai színjátszás Nyugat-Európában

A 18. század végéig, a 19. század elejéig az iskolakultúra fontos részét jelentették az 1300-as évektől gyarapodó számú neolatin színjátékok. A *Bellum grammaticale* iskolai latin előadására 1551-ben a messinai jezsuita Collegio Mamertinóban került sor. Alapja Guarna valamelyik 1512-es kiadása volt. Későbbi „szövegkönyv"-írója az oxfordi Christ Church kollégium diákja, Leonard Hutton (1557? – 1632). E – később *Oxford comedy*-ként is emlegetett – *Grammaticale sive Nominum Verborumque Discordia Civilis* (nem kockázatmentes) bemutatására a magát egyetemi főhatóságnak is tekintő I. Erzsébet je-

lenlétében került sor 1581. december 18-án. A művet 1635-ben, majd később többször is megjelentették nyomtatásban. Szakmai csúcsteljesítménynek mondható elektronikus kritikai kiadását 2007-ben tette közzé Dana Sutton, kiegészítve saját angol fordításával és lenyűgöző jegyzetanyagával. Azonosított szerzői között van például Plautus és Terentius is.

A messinai előadás utáni 20 évben az Európa-szerte sorra alapított jezsuita kollégiumokban latin nyelvű darabok sokaságát mutatták be. Bolte az 1597-es müncheni drámából és a cseh Jakob Pontanus 1620-ban megjelent *Attica Bellaria* [...] című gyűjteményének *Schulkomödie*-jéből közöl részleteket (Bolte 1908: 56–75, 150–184). Szöveg- és műfajtörténeti kárunk, hogy a jezsuita előadások forrásait csupán kéziratok őrzik.[1] Az is sajnálatos, hogy a szövegeket is ritkán örökítették meg, de legtöbbször az íróneveket sem említik. Gyakoriak viszont a járulékos adatok: szereplőnévsorok, utalások a missziós és ismeretterjesztő munkában fontos nem kollégiumi hallgatóságra. Ausztria, Dél-Németország, Franciaország kollégiumainak zenei kiegészítéseit külön is jelzik. Az előadások ezeknek is köszönhetően szerezhettek változatos multimediális élményt. A hallgatóságot is szolgálhatták a latin prológusok nemzeti nyelvű magyarázatai, majd a nemzeti nyelvű előadások. A magyar, német, szlovák, francia, horvát, olasz és román előadások (Staud 1984: 15–16) tanúskodnak arról, hogyan viszonyultak a különböző nyelvekhez a jezsuita és más hazai kollégiumok.

4. A hazai (közvetett) Guarna-hatás – iskolai színjátékok, iskoladrámák

A most részben hozzáférhető külhoni szakirodalomról az is megállapítható, hogy a *Bellum* mifelénk volt ismertségét szóval sem említi. A hazai katolikus és protestáns iskolák, kollégiumok emlékei azonban ennek épp az ellenkezőjét tanúsítják. A 20. század elején indult, a hatvanas évektől örvendetesen fellendülő kutatás jelentős értékeket tett hozzáférhetővé, dolgozott fel. A hatalmas anyag jelentőségéről írta Hopp Lajos: „A hazai iskoladráma a reneszánsz és barokk korban csaknem kétszáz esztendőn keresztül szinte egyedülálló formája volt a színháznak” (Kilián (szerk.) 1994: 688).

Az eddig megismert, a DistHung.-nál későbbi adatok is jelezhetik a *Bellum* szövegcsalád egyes darabjainak hazai ismertségét. Takács József munkája (1937) a 16–17. századi jezsuita iskoladrámákat dolgozza fel. Idevonatkozó adatai/előadáscímei: Nagyszombat, 1714: *Inter Nomen et Verbum perpetuum foedus* (Takács 1937: 47); Nagyszombat, 1718: *Barbarismus e Prisciani Schola exterminatus* (i.m. 51); Selmecbánya, 1718: *Concilium octo partium Orationis* (i.m. 51); Nagyszombat, 1754: *Verbum nomini subiectum* (i.m. 82, 100); Trencsén, 1736: *Verborum ab Analogia domita* (i.m. 73); Sárospatak, 1728: *de Soloecismo et Barbarismo triumphus* (i.m. 63) – ehhez lásd még az 1597-es müncheni *Bellvm Grammaticale* VIII. jelenetének címrészletét: *Soloecismus, Barbarismus*, *Ludus, Otium, Gerundium, milites* (Bolte 1908: 150, 170); Nagyszombat, 1718: *Barbarismus e Prisciani Schola exterminatus* (i.m. 51).

A „barbározás” oka az, hogy a szerző a középkori latint az antikhoz viszonyítja. Priscianus *exterminatus*ként való emlegetéséé pedig az, hogy nyelvi mércének számító grammatikái nehézkes kánonná váltak. Itthoni meglétének – és talán a pécsi székesegyházi iskolában való használatának – korai adata Fulbert chartre-i püspöknek (a francia Gerbert érsek, a későbbi nagytudású Szilveszter pápa (940/950–1003) nagytudású tanítványának) 1023-beli válasza a francia bencés Bonipert pécsi püspöknek (1009–1036), amelyben a kért Priscianus-kötet elküldéséről ír (Nemerkényi 2003).

[1] Mód Zsuzsanna osztályvezető segítőkészségének köszönhető kivétel az ELTE EK Ab állományának vonatkozó digitalizált része.

A fentebb idézett, Takács által feldolgozott budapesti egyetemi könyvtári anyag mellett Staud Géza további anyagokat is feldolgozott a jezsuita színjátszás forrásaival kapcsolatban. Az ő anyagából vett adatok: Selmecbánya, 1718: *Concilium Octo Partium* […] (Staud 1986: 350); Sárospatak, 1728: *De soloecismo Et Barbarismo Triumphus* (i.m. 399).

A piarista irodalomból a világhálón is elérhető Kilián István 1994-ben megjelent munkája. Idézendő adatai: Nyitra, 1718. július 26.: *De Octo Partibus Orationis*; Pest, 1733: *Bellum grammaticale in quo Ambitiosa Nominis Verbum in regimine praecedendi cupido ulteriore insuper subjectione castigatur* (Kilián (szerk.) 1994: 466) – kiegészítése: *His accedunt Cursores*, *Tibicines*, *Tympanistae, Milites, Lictor, Jocastae. et caetera.*

A protestáns iskolai anyagból a világhálón elérhető Varga Imre 1988-ban megjelent adatgazdag munkájában Guarna – esetleg csak közvetett – ismeretére utaló adatok: Sárospatak, 1724. július 26.: *Comoedia De Grammatica Et Ejus Filiis*. [...] *Puerorum cum annexa Comoedia de Grammatica et ejus filiis: Orthographia, Prosodia, Etymologia, Syntaxi et Advocatio Oratoria* (Varga 1988: 495); Sárospatak, 1790 körül: *Lusus de octo partibus orationis* (i.m. 1988: 499); Sárospatak, 1792: *Versvs comoediales de Alphabeto* (i.m. 1988: 500). A betűk érintettségéről a *Nomen–Verbum* háborúban a *Bellum* 16. része ír (Bolte 1908: 24, 25). A Guarna művében szereplő *betűk harca* mozzanat egyik előzményeként lásd Lukiánosz latin fordításban *Iudicium vocalium* címen forgalomban volt munkáját.

Kitérést érdemlő adat: Nyitra, 1750: *Frischlinus: Barbarismus Et Soloecismus Sive Priscianus Vapulans* (Varga 1988: 289).[2] E protestáns darab bemutatója a tübingeni egyetemen volt 1578-ban. Nicodemus Frischlin (1547–1590) Guarna 1563-as bázeli kiadását használhatta. Ebben Priscianus a középkori latin bírálója. Frischlin megoldása a helyes latin beszéd gyógyhatásának bemutatása. Miközben ugyanis a megbetegedett Priscianus állapotát az orvosok barbár latinsága rontja, a megjelenő Erasmus és Melanchton latin beszéde (Actvs V. Scena I.) jobbulását hozza. A vitában Priscianus egyik megjegyzése: *At mihi Syropus è Cicerone detur, ſaluus fiem* (i.m. 393). A humanista latin sikertelensége, Priscianus megvertségének (*vapulans* voltának) oka is az, hogy az orvosok, az egyetemiek maradnak a barbár latinnál (vö. Jürgen 2008). (A Frischlin-darab és a barbarizmust helytelenítő nyelvhelyességi vita utóéletéhez l. Brassai (1861) vonatkozó szövegét is.)

Írásom első négy része alapján talán nem hibás következtetés, hogy a DistHung. nyelvemléktöredék talán a nagy elterjedtségű *Bellum* szövegcsaládhoz (is) kapcsolódhatott.

5. A *Nomen–Verbum* harc és a grammatikatörténet

Guarna a korabeli oktatási módszerektől merőben eltérő lehetőséget mutatva be, az előző századok és saját kora nyelvleírásmódjával egyező felfogást képvisel.

1. A Dionüsziosz Thrax (Kr. e. 170 körül – Kr. e. 90 körül) óta meghonosodott kánont követve a *Bellum*ban is nyolc szófaj szerepel. A DistHung.-ban is ezt olvashatjuk: *Nyolcz nagj roppant varakat abban láthattok*.
2. A *Bellum* és a DistHung. is (Thrax, Priscianus és a többiek nomen – verbum – participium – pronomen rendjével szemben) a Donatus-kiadások nomen – pronomen – verbum sorrendjét követi.
3. A görög, az alexandriai, majd a római és a későbbi grammatikák jellemzője a szófaji alárendeltség (l. a latin *pro-nomen*, *ad-verbium*; Thrax óta: *antonümia*

[2] MTAK RM IV 1074/Koll. 2: digitalizált változattal.

és *epirrhema*), amellyel Guarna szófajhierarchiája is egyezik. A DistHung.-ban hasonlóképpen: *En vagjok az Pronomen nomen Ur viczéje* [...] *Kiraly utan en Ülōk az fejedelemſegbe*.

Noha rangkülönbségben (csaknem) a teljes nyelvleíró irodalom a nomen elsőbbségét mutatja (a szófajsorok is nomennel indulnak), a *Bellum*ban a *Verbum* királyi rangjáért folyik a harc. *Poeta Nomen* és *Amo Verbum* saját érvei közt teológiai is elhangzik. A *Verbum* egyik hivatkozási alapja a János-evangélium (Jn. 1: Logosz-himnusz), a *Nomen* részéről a névadás elsőbbségére hivatkozásé pedig a Teremtés könyve (I. Móz 1: 6–8, I. Móz 1: 9–13). A DistHung.-nak az ezekre való hivatkozás nélküli érvelése (a *Verbum*ét l. fent.):

> Nomen á nominando oly kiralyt nominallyon [...]
> Neve βokot lenni ez fōldōn mindennek
> Vadak halak madarak én nekem engednek
> Erdōk es folyo vizek mind nominis [...].

Csatájuk eredményt nem hozván, harcukat alárendeltjeik segítségével folytatják (l. az Ekler-fordítás idézett részletét). Veszteségeket, a latin paradigmacsonkaságait is eredményező szófajharcuknak a *Sive* (kötőszó) partjánál már kedvezőtlen állása miatt folyamodnak a grammatikusokhoz. A bíráskodásra felkért három grammatikus: az egymással nagyjából kortárs Donatus (a 4. sz. közepén *grammaticus urbis Romae*), Servius (4. sz. vége – 5. sz. eleje) és Priscianus (a 6. sz. eleje felé). Priscianus ugyanis a keresztény világ egyetlen kora középkori egyetemén, az olykor 18 latin „tanszékkel" (és gazdag latin könyvtárral) működő konstantinápolyi görög egyetemen tevékenykedve számos antik szövegrészt is átmentő grammatikát írt. (Az auktorok nyelvét figyelemmel követő, vonzatsajátságaikat is érzékelő, adatorientált művei idézetgazdagságának oka lehetett a nyugati birodalomrészből kiveszett, a magát „nea Roma"-nak is tekintő Bizáncban azonban meglévő folyamatosságtudat is.)

E triumvirátusnak Itália iskoláiban és a barbár beszélők közt is kihirdetendő végzése: a *Nomen* casus rectusai járjanak *Verbum*-fölérendeltséggel, a casus obliqusok mellett azonban a *Verbum* a *Nomen* alárendeltje legyen.

Tudománytörténeti dolgozatában Edward Stankiewicz az antikvitástól a 19. századig tartó, a nomen elsőbbségét képviselő irodalmat vizsgálva állapítja meg, hogy az egyetlen munka, amely ezt a rendet megváltoztatta: Guarna *Bellum*a (Stankiewicz 1974: 16).

Források

Bolte, Johannes (Hrsg.)1908. *Andrea Guarnas Bellum grammaticale und seine Nachahmungen*. *Monumenta Germaniae Pedagogica*. Herausgegeben von der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte. Band XLIII. A. Hofmann & Comp., Berlin.

Ekler Péter (összeáll. és szerk.) 2011. *„Margarita poetica". A humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig*. Antológia. Nemzeti Téka. Bibliotheca Nationalis Hungariae I. Gondolat Kiadó, Budapest.

Andreas Guarna Salernitanus 1511/1908. *Grammaticae opus novum*. Szemelvények. Ford. Ekler Péter. In Ekler Péter (összeáll. és szerk.) 2011. 80–83.

Hivatkozások

Bartók István 2011. A latintól a világnyelvig. Régi grammatikák a Klimo Könyvtárban. *Jelenkor* 54: 529–540.

Brassai Sámuel 1861. Nincs már ismerettyű! *Szépirodalmi Figyelő* 6–7: 85–87, 103–105. Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, Gazda István vezetésével. http://mek.niif.hu/05100/05143/pdf/Brassai_Ismerettyu.pdf (Utolsó elérés: 2021. máj. 29.)

Jürgen, Leonhardt 2008. Frischlins Priscianus Vapulans Und Die Zeitgenössische Lateinkultur. In Glei, Reinhold F. – Seidel, Robert (Hrsg.): *Das Lateinische Drama Der Frühen Neuzeit: Exemplarische Einsichten In Praxis Und Theorie*. Frühe Neuzeit Band 129. Studien und Dokumente. Max Niemeyer Verlag, Tübingen. 155–165.

González, Fremiot Hernández 2006. El Bellum Grammaticale de Andrea Guarna en sus traducciones y en el teatro. *Revista canaria de Filología, Cultura y Humanidades Clásicas* 17: 47–64.

González, Fremiot Hernández 2007. La Difusión De La Guerra De La Gramática De Andrés Guarna. *Revista de Filología de la Universidad de La Laguna* 25: 299–312. (Ejemplar dedicado a: Homenaje a Antonio Lorenzo.)

Kilián István (sajtó alá rend. és szerk.) 1994. *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig.* A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma. Sorozatszerkesztő: Hopp Lajos. Készült az MTA Irodalomtudományi Intézetében. Argumentum Könyvkiadó, Budapest.

Lőrinczi Réka (közzéteszi, bev., jegyz.) 1998. *Kéziratos magyar nyelvtanok: Kolozsvári Grammatika*, *Fejérvári Sámuel*: *Institutiones.* A Magyar Nyelvtörténet Forrásai 3. A latin átiratot gondozta Adamik Béla. Argumentum Könyvkiadó, Budapest.

Lőrinczi Réka 2002. Előmunkálatok az igeleírás történetének vizsgálatához. *Magyar Nyelvőr* 126 (2): 220–230.

Lőrinczi Réka 2011. Észrevételek a Kolozsvári Grammatikáról. In Keszeg Vilmos (szerk.): *Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben*. *Iskola- és oktatástörténeti tanulmányok*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 68–76.

Musnai László – Dani János 1960. Új adatok Halici Mihály életéhez és hagyatékához. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 4 (1–2): 67–81.

Nemerkényi Előd 2003. Latin klasszikusok középkori könyvtárakban: Magyarország a 11. században. *Magyar Könyvszemle* 119 (1): 1–17.

Puliga, Donatella – Hautala, Svetlana 2011. *La Guerra grammaticale di Andrea Guarna (1511). Un'antica novità per la didattica del latino*. Pisa Edizioni ETS, Pisa.

Stankiewicz, Edward 1974. The Dithyramb to the Verb in Eighteenth and Nineteenth Century Linguistics. In Hymes, Dell (ed.): *Studies in the history of linguistics. Traditions and paradigms*. Indiana University Press, Bloomington–London. 157–191.

Staud Géza 1986. *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai II. 1561–1773*. A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma. Sorozatszerkesztő: Hopp Lajos. Szerk. H. Takács Marianna. Készült az MTA Irodalomtudományi Intézetében. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.

Sutton, Dana F. 2007. *Leonard Hutten's comedy Bellum Grammaticale (1581*). A hypertext critical edition. The University of California, Irvine. *The Philological Museum.* Posted October 8, 2007. / Revised version posted January 7, 2008.
http://www.philological.bham.ac.uk/bellum (Utolsó elérés: 2021. febr. 2.)

Svatoš, Martin. 2005. Un long voyage: le Bellum grammaticale de Guarna en Europe centrale. In Barbier, Frédéric (éd.): *Est-Ouest: transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe: XVIIe–XXe siècles*. L'Europe en réseaux; 2. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig. 209–220.

Takács József (összegyűjt.) 1937. *A jezsuita iskoladráma (1581–1773)* II. Kiadványok Jézustársasága magyarországi történetéhez 3. Tanulmányok. Szerk. Gyenis András S. J. Kiadja a Pray Rendtörténetíró Munkaközösség. Korda Részvénytársaság Nyomdája, Budapest.

Varga Imre 1988. *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma*. A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma. Sorozatszerkesztő: Hopp Lajos. Készült az MTA Irodalomtudományi Intézetében. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.

Csepregi Márta

K. F. Karjalainen szibériai kutatóútja

1. Bevezetés

Ünnepeltünk szerteágazó munkásságának fontos részterülete a 18. század végén született latin nyelvű munkák hozzáférhetővé tétele. Neki köszönhető többek között a *Demonstratio* és az *Affinitas* magyar fordítása (Sajnovics 1771/1994, Gyarmathi 1799/1999). Tanulmányommal ehhez a részterülethez kívánok kapcsolódni – hogy stílszerű legyek – mutatis mutandis. C. Vladár Zsuzsa latinból fordította Sajnovics és Gyarmathi műveit, én viszont finnből fordítok részleteket egy finn kutató, Kustaa Fredrik Karjalainen (1871–1919) úti beszámolóiból és leveleiből. Ezek az idézetek most látnak először napvilágot magyarul.

2. Nyelvi gyűjtőutak a 19. század végén

Ismert dolog, hogy Sajnovics volt az első tudós, aki a 18. század végén a Lappföldön, terepen gyűjtött nyelvi anyagot. A teljes finnugor nyelvterületet lefedő, rendszeres nyelvi gyűjtőmunka a 19. század második felében indult el, és a századfordulón teljesedett ki. A 19–20. század fordulóján Szibériában, a hantik (osztjákok) között többen jártak kutatóúton: a magyarok közül a néprajzos Jankó János (Jankó 2000) és a nyelvész Pápay József (Pápay 1905), a finnek közül a néprajzos Uuno Taavi Sirelius (Sirelius 1900), valamint két nyelvész: Heikki Paasonen (Paasonen 1903) és K. F. Karjalainen. Közülük ez utóbbi munkásságával foglalkozom részletesebben – különös tekintettel a keleti hantik között töltött idejére –, de mivel útjuk többször keresztezte egymást, felvázolom Paasonen útvonalát is.

Heikki Paasonen tíz hónapot töltött az Ob-vidéken, 1900 őszétől 1901 májusáig. Első szibériai állomáshelyéről, Tobolszkból az Irtis-parti Demjanszkoje faluba[1] utazott, ahol találkozott egy Konda-torkolati tehetséges osztjákkal, akit felfogadott nyelvmesterének. Októberben, amikor a jég beállta előtt az utolsó hajóval Szurgutba utazott, magával vitte nyelvmesterét is, s február végéig folytatta vele a munkát. Csak 1901 márciusában tért át a szurguti nyelvjárás tanulmányozására, melynek során egy Jugan folyó menti adatközlővel dolgozott. Azt tervezte, hogy a víziút megnyíltával elindul felfelé a Juganon, és további folklór szövegeket gyűjt. A Felső-Ob partján lakó hantikat is fel kívánta keresni. Május végén azonban, amikor hírt kapott arról, hogy a Helsinki Egyetemen megüresedett a finnugor nyelvészeti professzori állás, gyűjtőmunkáját félbeszakítva hazautazott (Paasonen 1903, Hajdú–Mikola 1992).

3. K. F. Karjalainen Szibériában

Az expedíció négy évig, 1898-tól 1902-ig tartott. Mivel a helsinki székhelyű Finnugor Társaság finanszírozta, az utazónak időről időre be kellett számolnia eredményeiről.

[1] A *Demjanka* folyónevet és a *Demjanszkoje* településnevet azért *d*-vel írom át, és nem a kiejtés szerinti *gy*-vel, mert ezek a helynevek a tudománytörténetben ebben az alakjukban állandósultak.

A Társaság ennek alapján folyósította az ösztöndíj következő részletét. Az úti beszámolók megjelentek a Társaság folyóiratában (Karjalainen 1900–1902, 1901–1903). Az ifjú utazó szorgalmasan írta a leveleket menyasszonyának is, ezek utóbb szintén napvilágot láttak nyomtatásban (Karjalainen 1921, 1983). Ezeknek a dokumentumoknak a segítségével lehet képet alkotni Karjalainen kutatóútjáról és a gyűjtés körülményeiről.

A 27 éves fiatalember 1898. május 26-án indult el Finnországból, és Szentpétervár érintésével június 4-én érkezett meg Szibéria kapujába, Tobolszkba. Itt a megfelelő úti okmányok beszerzésével, múzeumok látogatásával készült kutatóútjára. Tobolszkban találkozott Pápay Józseffel is, aki észak felé tartott azzal a céllal, hogy megfejtse a Reguly Antal által feljegyzett északi hanti hősénekeket.

Július végén Karjalainen elindult az Irtis folyón lefelé, északi irányba. A Demjanka torkolatánál, Demjanszkoje településen egy másik magyarral találkozott, Jankó Jánossal, akivel együtt hajóztak Szamarovóig, addig a helyig, ahol az Irtis az Obba ömlik, s ahol ma Hanti-Manszijszk városa áll. A finn kutató néhány nap múlva visszatért Demjanszkojéba, és elkezdte déli hanti gyűjtését. Ez a munka 1899 februárjáig tartott. Ezután az Irtis egy másik mellékfolyója, a Konda lett gyűjtésének helyszíne. Április elején még szűk két hónapra visszatért a Demjankára, ahonnan május végén elindult vissza az Irtisre.

A fiatal utazó Szamarovo érintésével július 7-én érkezett meg Szurgutba, ahol többek között találkozott U. T. Sireliusszal. Szurgutban csak egy hetet időzött, és folytatta útját kelet felé. Úti beszámolóiban Karjalainen részletesen megindokolja, miért döntött egy-egy útirány kiválasztásáról. Szibériában az akkori útviszonyok között az évszakok fordulóján olykor hetekre lehetetlenné vált a helyváltoztatás. Ezért csak akkor és oda lehetett utazni, amikor és ahol működött a vízi vagy a téli út. Az utazás viszontagságairól a következő rövid részlet is meggyőzi az olvasót:[2]

> Eredeti szándékom szerint a Szamarovo és Szurgut közötti területen kellett volna tevékenykednem, és onnan fokozatosan húzódnom feljebb az Obon, közben bejárnom a nagy mellékfolyókat úgy, hogy ezen az ún. déli területen a Vaszjuganon fejezzem be a munkát. De mivel ezen az isten háta mögötti vidéken, távol az Obtól télen kissé nehézkes az élet, és mivel a mellékfolyókon a téli közlekedés rosszul működik, elhatároztam, hogy a múlt nyáron [1899 nyarán] a szurguti körzet északkeleti csücskében, a távoli Vah folyó mentén próbálok dolgozni. Júliusban meg is érkeztem a Vah folyó melletti központi településre, Larjatszkojéba, amely Szamorovótól mintegy 1100 versztnyire van, és szeptember végén visszaindulhattam volna. De egy kis megfázás megakasztotta úti terveimet. Miután több mint négy hétig nyomtam az ágyat, meg kellett elégednem azzal, hogy végignézem, hogyan fordul az idő téliesre, elzárva előlem a civilizált világba vezető nyári utat. De a téli út sem vált gyorsan járhatóvá. Csak november 27-én tudtunk elindulni Larjatszkojéból, és még akkor sem lehetett a folyó jegén utazni, hanem kereshettük a kerülőutakat a száraz földszorosokon, patakokon és félig befagyott mocsarakon keresztül. December 10-én végre ismét Szurgutban voltam. Miután szereztem egy nyelvmestert, március 22-ig dolgoztam vele, amikor magánügyeimet intézendő rövid időre visszatértem a hazámba (JSFOu. XIX/3: 3–4).

A finnországi látogatás után Karjalainen folytatta expedícióját. Ismét a legkeletebbi pontot célozta meg: 1900. június 27-én megérkezett Narimba, ahonnan néhány nap múlva útra kelt a Vaszjugan folyó irányába. Szeptember elején visszatért Narimba, ahol a gyűjtött anyag feldolgozásával és tisztázásával foglalkozott a hónap végéig. A tájról és a gyűjtés körülményeiről beszámolt a Finnugor Társaságnak, valamint menyasszonyának is. Az alábbiakban az ő írásaiból idézünk:

[2] Ezt Haminában, Finnországban írta, 1900. május 21-én.

> A Vaszjugan, mint általában az összes folyó errefelé, mérhetetlenül hosszú, bár nem nagyon bővizű; nagyságában nem hasonlítható a Vah folyóhoz. A tobolszki és a tomszki kormányzóságok határán lévő nagy mocsarakból ered, és miután tett egy nagy kanyart északi irányba, Narim alatt, a kisvárostól 50–60 versztnyire ömlik az Obba.
> Számtalan kisebb-nagyobb mellékfolyó gyűjti össze a környező mocsarak vizeit, és viszi a főfolyóba. A tavakban, folyókban és patakokban csapatostul élnek a halak; a tágas mocsarak, a szigetek, a folyóvölgyek és a tópartok az erdei állatoknak szolgálnak lakóhelyül; a szárazabb földhátakon bogyó terem és cirbolyafenyő nő. A folyókanyarulatok táplálta legelők alkalmasak a nagyállattartásra is. Az állattenyésztés még csak most kezdődik, és főként a lótartásra korlátozódik, különösen a folyó forrásvidékén, így az osztjákok valódi jövedelmi forrásának a vadászatot és a halászatot lehet tartani, ami minden évben kiegészül még a bogyókból és a cirbolyamagból származó bevétellel (JSFOu. XX/4: 1–2).

A továbbiakban Karjalainen arról ír, hogy a természeti adottságoknak köszönhetően a vaszjugani hantik akár jobban is élhetnének, mint szurguti rokonaik. Mivel azonban a tomszki kormányzóságban sokkal magasabbak az adók és az árak, mint a tobolszkiban, az őslakosok könnyen eladósodnak. Hitelezőik ezután eladják őket rabszolgának a nagy halászati vállalatokhoz.

A nyelvi helyzetről a következőképpen számol be Karjalainen:

> A vaszjugani „osztjákok" nyelvileg két népre oszlanak: a tulajdonképpeni osztjákokra és az ún. osztják-szamojédokra.[3] A szamojéd nyelvjárás területe a folyó torkolatától a Kargaldajev jurtákig húzódik. Ebben a faluban a beszélt nyelv a szamojéd, bár mindenki tud osztjákul is. A folyón felfelé következő két falu népe szintén kétnyelvű, de ők az osztjákot tartják „anyanyelvüknek". A Nyurelka folyón és annak a torkolatától a Vaszjugan forrásvidékéig a nép nyelve az osztják, és csak nagyon kevesen tudnak „obiasan" azaz szamojéd nyelven beszélni. Valamennyire már teret hódított az orosz nyelv is (JSFOu. XX/4: 4).

A gyűjtött nyelvi anyagot így értékeli az ifjú kutató:

> A vaszjugani nyelvjárásból van egy teljes szógyűjtésem, nyelvtani feljegyzéseim és valamennyi szövegmutatványom. Újdonságként megemlíthetem az ún. „*kábulati dalokat"* azaz eredetileg sámánénekeket, melyeket a sámán azután énekelt, hogy légyölő galócát fogyasztott és elindult a felsőbb égi rétegekbe, hogy kiderítse a gonosz (a betegség) eredetét. Manapság a légyölő galóca evésének nemes tudománya megfogyatkozott, és ezzel együtt a dalok is a földön maradnak – ugyanis az énekes maga állítólag nem tudja az éneket, hanem a szavakat a légyölő galóca súgja a fülébe (JSFOu. XX/4: 5).

A menyasszonyának írt levelekből is kirajzolódik Karjalainen kutatóútjának egy-egy részlete. 1900. szeptember 3-án, miután visszatért a Vaszjugan folyó menti expedíciójáról, ezt írta:

> A vaszjugani utam jól sikerült, elégedett vagyok az eredményeivel. A munkámat nem tudtam befejezni, hanem itt folytatom Narimban, ahova a nyelvmesteremet is elhoztam. Itt leszek a hónap végéig. […] A nyelvmesterem a nemzetiségi elöljárójuk, akivel nagyon elégedett vagyok, bár ő egy kicsit kapkod. Elégedett vagyok a munkám eredményével is. Sok éneket rögzítettem fonográffal. Az osztjákok nagyon barátságosak voltak, és ők is elégedettek velem. Amikor elbúcsúztam tőlük, kaptam két bálványt az „udvartartásukkal", tűzcsiholó készségeket tartalmazó bőrzacskót, egy szájjal megszólaltatható hangszert, osztják hímzéseket és nagy nyírkéreg kosarat (Karjalainen 1983: 122–123).

[3] Vagyis a szölkupokra.

1900 októberében Karjalainen újra Szurgutban volt, és folytatta azt a munkát, melyet az év elején elkezdett a Tremjugan folyóról származó nyelvmesterével. A gyűjtés első szakaszának eredményéről Karjalainen hivatalos úti beszámolójából értesülhetünk, melyet 1900. május 21-én keltezett Haminában:

> Mutatványként hősmeséket, énekeket, találós kérdéseket, valamint különböző alkalmakon elmondott imádságokat és szólásokat jegyeztem fel. Az énekek és helyenként fellelhető mesék dallamát viszont nem tudtam feljegyezni; ezt a hiányosságomat a jövőben szeretném pótolni" (JSFOu. XIX/3: 4).

Ebből az derül ki, hogy Karjalainen a gyűjtést a szövegek lejegyzésével kezdte, a szótári gyűjtéssel pedig a második szakaszban foglalkozott, 1900 októberétől kezdve. 1901. február 19-én ezt írta menyasszonyának:

> Sokat dolgozom, mert bár a tremjugani emberrel már befejezem a munkát, de hátra van az ellenőrzés. Erre könnyen rámegy egy hét is. Terv szerint rögtön ezután elmegyek a Felső-Obra, ahol körülbelül egy hónapot töltök. Ezután rövid időre elnézek a Juganra, aztán az Alsó-Obra, hogy megkeressem a „nyelvhatárt". Az olvadás idején ellenőrzöm a vahi szógyűjtésemet, amit tavaly a betegség miatt félbe kellett hagynom. Van itt egy vahi ember, a házigazdám munkása (Karjalainen 1983: 136–137).

A „tremjugani emberrel" folyó munkát így jellemzi:

> A munka jól megy, de lassacskán, mert a nyelvmesterem természetesen jobban érzi magát a kocsmában, mint az én dolgozószobámban. Szurgutba állandóan jönnek osztjákok, sokan közülük a mesterem „rokonai", akik kötelességüknek érzik, hogy meglátogassanak. A nyelvmesterem részben azért is, hogy kedvemre tegyen, elmondja, hogy én „*jem aiko"* (derék fiatalember) vagyok, és mindenki látni akarja ezt a ritka jószágot. Persze, a rokonok megkínálják a nyelvmesteremet, ezért alig van olyan nap, amikor teljesen józan lenne. A rokonokból van valami hasznom is, mert így másféle beszédet is hallok, s az sem baj, ha elterjed a jó hírem. Ezen ismeretség révén volt alkalmam részt venni egy lóáldozaton, ahol csináltam két fényképet is (Karjalainen 1983: 130).

Karjalainen egy helyi kereskedőtől bérelt szobát, és tanult emberként kötelessége volt részt vennie a város társasági életében. A karácsonyi-újévi és a húsvéti időszak a kötelező vizitekről és éjszakából nyúló vendégeskedésekről szólt. Nem csoda, ha egyik utolsó, Szurgutból írt levelében így fogalmaz:

> Az az igazság, hogy most már szívesen szedném a sátorfámat, és elhagynám Szurgutot, mert kicsit terhemre van ez a „társaság" az apró intrikáival és értelmetlen vitáival. Mert ne gondoljuk, hogy az emberek békében együtt tudnak élni, még egy ilyen kisvárosban sem (Karjalainen 1983: 138).

Ez a levél 1901. május 27-én íródott, akkor, amikor Heikki Paasonen, aki 1900 októberétől szintén Szurgutban tartózkodott, indulóban volt Finnországba. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy Karjalainennak elege lett a provinciális kisvárosi létből. A két finn tudós ugyanis gyakran töltötte együtt szabadidejét, többek között együtt jártak vadászni. A jelek szerint kevés szerencsével:

> Most van a legjobb vadászidény, és Paasonennal arra gondoltunk, hogy kissé megszorongatjuk a siketfajdokat és a nyírfajdokat. Amikor először jártunk az erdőben, nem sok zsákmányra tettünk szert. Paasonen lőtt egy nyulat, én semmit sem. A második alkalommal üres kézzel tértünk haza. A kezdet nem tűnik nagyon ígéretesnek, de mindig lehet bízni a jószerencsében (Karjalainen 1983: 128).

Ennél azonban fontosabbak voltak azok a néprajzi megfigyelésekkel járó utak, melyeket a helyi kereskedők közbenjárásával tettek. Ezek közül talán a legjelentősebb az volt, amikor részt vehettek egy medveünnepen. Mindketten részletesen leírták tapasztalataikat, Karjalainen a levelében (1983: 132–135), Paasonen a hivatalos úti beszámolójában. Most ebből idézünk egy részletet:

> A népköltészet gazdagságát mutatja, hogy egy Szurguttól nyugatra 25 versztnyi távolságra fekvő kis faluban tartott medveünnepen, melyen egy este én is jelen lehettem, néhány nap leforgása alatt több mint hétszáz énekes jelenetet mutattak be, főként halász- és vadászkalandok játékos vagy gúnyos ábrázolásait, olyanokat, mint amelyeket Ahlqvist is látott az északi vogulok körében, ahogyan ezt megírta az „Unter Vogulen und Ostjaken" című könyvében (JSFOu. XXI/5: 1–17).

Hogy pontosan hány dal és jelenet hangzott el, azt nem tudjuk, ugyanis Karjalainen más számokra emlékszik:

> … a mi jelenlétünkben este öt órától éjjel kettőig körülbelül 60 ének hangzott el. A medvének – örömére vagy bosszúságára – összesen talán több mint 300 éneket kellett végighallgatnia! És azt mondták, hogy nem is voltak ott az igazi énekesek (1983: 135).

Tudománytörténeti rejtély, hogy Karjalainen és Paasonen, akik azonos időben és helyen gyűjtötték egyazon (a szurguti) nyelvjárás két, egymáshoz igen közel álló változatának adatait, miért nem egyeztették átírási elveiket – ugyanis Karjalainen tremjugani és Paasonen jugani transzkripciója nagyon különbözik egymástól. Talán a békesség megőrzése érdekében találkozásaikkor maradtak az olyan semleges témáknál, mint a vadászat…

1901 tavaszán Karjalainen lovasszánon kirándulást tett a várostól 600 versztnyire, a szurguti körzet keleti határára, Likriszovszkoje és Vartovszkoje településekre. Erről az utazásról így számolt be menyasszonyának május 20-án:

> Legutóbbi levelemet akkor írtam, amikor indultam a Felső-Obra, tehát még nem tudod, hogy sikerült az az utam. Elég jól. Az iszpravnyikkal [rendőrfőnökkel][4] nagyjából a tomszki kormányzóság határáig hajtattunk, és együtt tértünk vissza Alexandrovóba, ahol egy hetet töltöttem. Az út általában csak éjszakánként volt járható, nappal gyorsan olvadt a hó. Féltem, hogy ott ragadok. Mégis megálltam még a Vah torkolatánál, két napig dolgozván a Vartovszkija-jurtáknál. Arról a környékről magammal hoztam még Szurgutba egy nyelvmestert is, akit tegnap engedtem haza (Karjalainen 1983: 137).

Karjalainen 1901 júliusában hagyta el Szurgutot, s Tobolszk érintésével augusztusban érkezett meg Szamarovóba, ahonnan szeptember 10-én indult el északra. Október elejétől a következő év márciusáig Berezovóban állomásozott, ahol amellett, hogy a kazimi nyelvjárással ismerkedett, tanulmányozta a hantik halászati módszereit. Erről szóló beszámolóját egy tobolszki lap is közölte.

1902. március 16-án érkezett meg Obdorszkba, hogy a legészakabbi nyelvjárásokat dokumentálja. Itt saját szótári és nyelvtani gyűjtésén kívül lemásolta a missziós iskola könyvtárában lévő kéziratos anyag egy részét is. Az iskola vezetője, Irinarh atya (polgári nevén Ivan Szemjonovics Semanovszkij)[5] addigra már meglehetős ismertségre tett szert a tudományos körökben, többek között a Finnugor Társasággal is cserélték kiadványaikat.

---

[4] A Finnugor Társasághoz írt beszámolójában Karjalainen a nevét is megemlíti, mint aki sokat segített neki: Jevszejevnek hívták (JSFOu. XXI/6: 6).

[5] I. Sz. Semanovszkij (1873–?1922/?1923/?1936) értékes néprajzi és régészeti gyűjteménye a szalehardi múzeumba került, mely ma az ő nevét viseli (Lipatova 2005).

Karjalainen április végén tért vissza Berezovóba, ahol egy nizjami nyelvjárású hantival találkozott, akitől sikerült anyagot gyűjtenie. Július elején folytatta útját dél felé. Augusztusban megérkezett Tobolszkba, és elkezdte szervezni a hazautazását. A több mint négyéves expedíció 1902. szeptember 20-án ért véget, amikor megérkezett Helsinkibe (Karjalainen–Toivonen 1948: 05–010, Karjalainen 1900–1903, 1921, 1983).

Vizsgáljuk meg, mennyi időt szánt Karjalainen egy-egy nyelvjárás vagy nyelvjáráscsoport megismerésére! Az expedíció ideje nagy vonalakban úgy osztható fel, hogy az első év a déli (Demjanka, Konda), az utolsó az északi hanti területen telt (Berezovo, Obdorszk), a közbeeső két évben pedig – kivéve egy két hónapos finnországi tartózkodást – a keleti hanti nyelvjárásokat kutatta Karjalainen (Vah, Vaszjugan, Szurgut). Egy-egy területen négy–hat hónapot töltött egyhuzamban. Az egyes állomások közötti utazások is több hónapnyi időt vettek igénybe, mivel a helyváltoztatás akkoriban igen viszontagságos volt – csónakkal, hajóval, lovas- és rénszarvasszánon vagy nem ritkán gyalog.

4. Karjalainen kutatóútjának mérlege

Miután hazatért Finnországba, az ifjú tudós elkészítette záró beszámolóját, mely megjelent a Finnugor Társaság folyóiratában. Ebben öt csoportba sorolta az általa gyűjtött anyagot: szójegyzékek, folklór szövegek, mitológiai tárgyú adatok, hangfelvételek és demográfiai adatok. Ő maga így értékelte kutatóútjának eredményét:

> Az úti zsákmányomról röviden elmondhatom, hogy van nyolc nagyobb szógyűjtésem és nyolc kisebb, ez utóbbiak az ún. átmeneti nyelvjárásokból. [...]
> A szógyűjtés mellett a népköltészeti szövegek lejegyzése háttérbe szorult. Ezen a téren a lehetséges gyakorlati szükségletet tartottam szem előtt, és ennek megfelelően próbáltam mindenhol szerezni egy-egy mesét vagy éneket és ehhez hasonlót, mutatványként a nyelvről. Az biztos, hogy az osztjákoknál mindenütt fellelhető valamilyen népköltészet, de ezt sokféle okból kifolyólag nehéz lejegyezni. [...]
> Természetesen az osztják ember nem szívesen ad ki információt a hiedelmeiről és a régi, részben ma is élő vallásos szokásairól. Az egyes területeken mégis sikerült olyan ismereteket szereznem, melyek más megvilágításba helyezik az osztják hitvilág alapjait, mint ahogyan korábban bemutatták. [...]
> Sikerült fonográffal hangfelvételeket készítenem az osztjákok által használt dallamok közül némelyikről. [...]
> Figyelmet fordítottam a lélekszámmal kapcsolatos statisztikai adatokra is, bár ebben a tekintetben nem mindig férem hozzá a kéziratos forrásokhoz (JSFOu. XXI/6: 5–7).

A fentiekből kiderül, hogy Karjalainen a szóanyag gyűjtését tartotta a legfontosabbnak. A hatalmas anyag kiadása nem is fért bele viszonylag rövid életébe (48 évesen hunyt el). Halála után a Finnugor Társaság Yrjö Heikki Toivonent (1890–1956) bízta meg a hagyaték felmérésével és kiadásával. Toivonen évtizedekig dolgozott a szótár sajtó alá rendezésén, és végül két kötetben, 1199 lap terjedelemben jelentette meg Karjalainen szógyűjtését (Karjalainen–Toivonen 1948). Sokáig ez volt a leggazdagabb, az összes hanti nyelvjárás szókincsét bemutató szótár.

A szöveganyag mennyiségét maga Karjalainen is kevesellte. Nem sikerült minden nyelvjárásból folklór szövegeket gyűjtenie. Maga is belátta, hogy a folklór gyűjtéséhez több időre van szükség. Ennek ellenére a déli osztják szöveganyag a maga mintegy 20 000 szónyi terjedelmével nem is olyan kevés. A fordítással együtt egy 256 lapos kötetben adta ki Vértes Edit (Karjalainen–Vértes 1975). A keleti hanti szövegek pedig, melyeknek sajtó alá rendezésével én foglalkozom, összesen több mint 10 000 szót tartalmaznak.

Karjalainen megtapasztalta azt is, hogy milyen nehéz a hitvilággal kapcsolatos adatok gyűjtése. Ennek ellenére igen gazdag anyaggal tért haza, mely alapja lett a *Suomen suvun uskonnot* [A finnugor népek vallásai] sorozat III. köteteként 1918-ban megjelent 601 lapos, monumentális monográfiának (Karjalainen 1918).

A fonográffal készített dallamok kottáját és ezek elemzését – Artturi Kannisto manysiföldi felvételeivel együtt – Armas Otto Väisänen adta ki két kötetben (1937, 1939).

Karjalainen több helyen lemásolta vagy lemásoltatta az egyházközségek anyakönyveit, a települések összeírásait. A listákat utóbb kiegészítette adatközlőivel, rákérdezve a falvak hanti nevére, a lakosok ragadványneveire, valamint rokoni viszonyaikra. Külön figyelmet fordított a kulturális és vallási örökség őrzőire, a sámánokra. Mindezen listák máig kéziratban vannak, és csak a Finn Nemzeti Levéltárban kutathatók. Szerencsésebben alakult azoknak a listáknak a sorsa, melyeket Artturi Kannisto írt össze a manysi nyelvterületen, ugyanis ezeket Jorma Nevalainen hozzáférhetővé tette a kutatás számára (Kannisto–Nevalainen 1969).

A Karjalainen által készített fényképfelvételeket a Finn Nemzeti Múzeum fényképtárában őrzik. A tárgyak gyűjtése nem volt Karjalainen feladata, de utazása során vásárolt is, és ajándékba is kapott tárgyakat, főleg olyanokat, melyek a hitvilággal voltak kapcsolatosak. Halála után örököseitől a Finn Nemzeti Múzeum egy 36 darabból álló gyűjteményt vásárolt meg, melyet azóta is ott őriznek (Lehtinen 2002a,b: 37).

Záró beszámolójában Karjalainen nem említette külön, de jelentős mennyiségű grammatikai feljegyzést is készített. Öt déli nyelvjárásnak és három keletinek írta le viszonylag részletesen az alaktanát, valamint mondattani megállapításokat is tett. Az északi nyelvjárásokról kevesebb adatot gyűjtött. Mindezeket a feljegyzéseket Vértes Edit tette közzé azután, hogy a Finnugor Társaság megbízta Karjalainen és Paasonen hagyatékának kiadásával. A nyelvtani feljegyzések kötete jelent meg elsőként (Karjalainen–Vértes 1964), ezt követte a szövegkiadás (Karjalainen–Vértes 1975).

Útja során Karjalainen mindenütt néprajzi, szociológiai megfigyeléseket is végzett, s tapasztalatait úti beszámolóiban összegezte. Ezek a leírások pontos képet adnak az egyes hanti csoportok életmódjáról, települési formáiról, gazdasági tevékenységéről, családi viszonyairól, egészségi állapotáról, valamint a szomszéd népekkel való kapcsolatáról. Fontos dokumentumai annak a világnak, mellyel a 19–20. század fordulóján találkozni lehetett az Ob-vidéken. Az úti beszámolók egy része később külön kötetben is megjelent (Karjalainen 1983).

5. Záró gondolatok

Ha a jelenből visszatekintve próbáljuk meg értékelni Karjalainen munkáját, meg kell állapítanunk, hogy olyan adatokat rögzített, melyek menthetetlenül elvesztek volna, vagy örökre ismeretlenek maradnak. Paasonennal együtt ők voltak az utolsók, akik déli hanti nyelvi adatokat dokumentáltak. A keleti hanti nyelvjárások 20. század eleji állapotáról pedig egyedül az ő feljegyzéseikből értesülhetünk.

Karjalainen gyűjtésében az északi nyelvjárások némiképpen háttérbe szorultak. Lehetséges, hogy ezeknek a dokumentálását Karjalainen biztosítva látta a korábban ott járt magyar utazók, Reguly Antal és Pápay József munkássága, valamint az obdorszki missziós iskola tevékenysége révén. Az idő őt igazolta. A déli és keleti területeken végzett munka később valódi, megismételhetetlen leletmentésnek bizonyult. Ma az északi nyelvjárások egyrészt a legéletképesebbek, másrészt pedig a legkutatottabbak. Nem utolsó sorban az északi csoportból került ki a hantik ún. nemzeti értelmisége, akik aktívan művelik anyanyelvjárásukat és anyanyelvű kultúrájukat.

Hivatkozások

Gyarmathi Sámuel 1799/1999. *Affinitas* (1799). *A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel.* Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa és Koszorús István. Szerk. Szíj Enikő. Bibliotheca Regulyana 3. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Hajdú Péter – Mikola Tibor 1992. Heikki Paasonen osztjákföldi levelei Otto Donnerhez. In Hajdú Péter (szerk.): *Zsirai Miklós emlékkönyv.* Urálisztikai Tanulmányok 5. ELTE BTK Finnugor Tanszék – MTA Kutatóhely, Budapest. 131–181.

Jankó János 2000. *Utazás Osztjákföldre*. Series Historica Ethnographiae 11. Bevezetővel ellátta, szövegét gondozta ifj. Kodolányi János. Néprajzi Múzeum, Budapest.

JSFOu. = *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, Helsinki.

Kannisto, Artturi – Nevalainen, Jorma 1969. Statistik über die Wogulen. *JSFOu.* LXX/4: 1–95.

Karjalainen, Kustaa Fredrik 1900–1902. Ostjakkeja oppimassa. *JSFOu.* XVII/1: 3–74, 18 (1): 3–29, 20 (2): 3–32.

Karjalainen, Kustaa Fredrik 1901–1903. Matkakertomus ostjakkien maalta. *JSFOu.* XIX/3: 1–5, XX/4: 1–5, XXI/6: 3–7.

Karjalainen, Kustaa Fredrik 1918. *Jugralaisten uskonto*. Suomensuvun uskonnot III. WSOY, Porvoo.

Karjalainen, Kustaa Fredrik 1921. *Siperian matkoilta. Sata kirjettä morsiamelle*. WSOY, Porvoo.

Karjalainen, Kustaa Fredrik 1983. *Ostjakit. Matkakirjeitä Siperiasta 1898–1902.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Karjalainen, Kustaa Fredrik – Toivonen, Yrjö Heikki 1948. *Ostjakisches Wörterbuch*. LSFU X/I–II. Helsinki.

Karjalainen, Kustaa Fredrik – Vértes, Edit 1964. *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten.* MSFOu. 128. Helsinki.

Karjalainen, Kustaa Fredrik – Vértes, Edit 1975. *Südostjakische Textsammlungen.* MSFOu. 157. Helsinki.

Lehtinen, Ildikó 2002a. Siperian kansat Kulttuurien museossa. In Lehtinen, Ildikó (toim.): *Siperia. Taigan ja tundran kansoja*. Museovirasto, Helsinki. 23–46.

Lehtinen, Ildikó 2002b. Siberian peoples at the Museum of Cultures. In Lehtinen, Ildikó (ed.): *Siberia. Life on the Taiga and Tundra*. National Board of Antiquites, Helsinki. 23–46.

Lipatova, Ljudmila Fjodorovna [Липатова Л. Ф.] 2005. Об Иване Семеновиче Шемановском. In Шемановский, И. С.: *Избранные труды.* Советский спорт, Москва. 4–10.

LSFU = Lexica Societatis Fenno-Ugricae, Helsinki.

MSFOu. = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, Helsinki

Paasonen, Heikki 1903. Matkakertomuksia vuosilta 1900–1902. *JSFOu*. XXI/5: 1–22. Helsinki.

Pápay József 1905. Nyelvészeti tanulmányutam az éjszaki osztjákok földjén. *Budapesti Szemle* 345.

Sajnovics János 1771/1994. *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (1771). *Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos.* A nagyszombati kiadást latinból magyarra fordította és jegyzetekkel ellátta Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Szíj Enikő. Bibliotheca Regulyana 2. ELTE, Budapest.

Sirelius, Uuno Taavi 1900. Ostjakkilaiselta matkaltani v. 1898. *JSFOu*. XVII/2: 1.

Väisänen, Armas Otto 1937. *Wogulische und ostjakische Melodien*. Phonographisch aufgenommen von Artturi Kannisto und K. F. Karjalainen. MSFOu. 73.

Väisänen, Armas Otto 1939. *Untersuchungen über die obugrischen Melodien*. MSFOu. 80.

Szíj Enikő

A koppenhágai *Demonstratio* (1770) és a magyarok említése K. Ganander „*skandináv cigány*”-tanulmányában (1780)

1. Bevezetés

Mindenekelőtt magyarázatra szorul a címben szereplő *skandináv cigány* kifejezés. Ezt a szóhasználatot afféle kikövetkeztetett nyelvészeti alapadatnak tekintem, kerülve ily módon annak az 1780-beli kérdésnek a taglalását, hogy vajon a dán–norvég–svéd–svéd/finn–karjalai/karél–orosz–tatár–cigány–bohém stb. néven említett, mikor honnan hova tartó, kikhez, mihez tartozó emberek csoportjáról van-e szó – könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik velük. Itt most csak oly mértékben említem őket, amennyire és ahogyan a címben jelzett témaválasztás indokolja, mivel nem feladatunk, hogy ennek az 1780-ban írt munkának az ürügyén az ún. politikailag korrekt megoldást keressük a kérdéses népek és nyelvek megnevezéseit illetően.

A címben említett szerző, Kristfrid (Christfrid) Ganander már a 19. század végén is némileg ismert lehetett a magyarok körében: a *Pallas lexikon*ban például (VII. kötet, szócikk szerző nélkül) 1894-ben ez olvasható róla:

> Ganander Kristfrid, finn iró, szül. Haapajärviben 1741., megh. 1790. Legismertebb műve a Mythologia fennica c. svéd nyelven irt mitológiai szótár (1789), melyet Porthan buzdítására és segítsége mellett irt meg. E mű tulajdonkép egy finn–svéd szótár függelékéül volt szánva, azonban ezt a szótárt G. nem tudta befejezni. A dus anyag, melyet felhalmozott, szolgált később Renvall szótárának [Suomalainen sana-kirja: Lexicon linguæ finnicæ, cum interpretatione duplici, copiosiore latina, breviore germanica 1823–1826 – 118 494 szócikk] főforrásául. G. buzgó gyüjtője volt a finn közmondásoknak és találós meséknek és több részint verses, részint prózai munkát tett közzé, melyek közül említésre méltók: Undempia [helyesen: Uudempia] ulosvalituita satuja, kootut ja soumexi [régiesen helyesen: suomexi] tulkitut (Ujabb kiválogatott mesék, összegyüjtve és finnül tolmácsolva); Runokirja (verseskönyv). Ezenkivül orvostudományi műveket is irt, habár foglalkozására nézve lelkész volt Frantsila-ban [finnül: Rantsila].

Kristfrid (Christfrid) Ganander (1741–1790) nem tévesztendő össze a C. Vladár Zsuzsa munkáiban gyakran és kellő okkal említett Henrik Gananderrel (?1700–1752), a Tornio menti svédlapp nyelvtan – *Grammatica Lapponica* (1743) – szerzőjével, aki Sajnovics művében is, nem véletlenül, hatszor szerepel.[1] (Kaisa Häkkinen szerint (1995: 170) a szóban forgó Gananderek unokatestvérek voltak, de a földrajzi távolság és a korkülönbség ezt kissé megkérdőjelezi.)

[1] Henrik Ganander hosszú ideig az Enontekiö környéki lappok között volt lelkész, és ő volt az első finn, aki a lapp nyelvről a tapasztalatai alapján adott áttekintést; az általánosan uralkodó nézethez illő héber, illetve latin sajátosságok, elvárások ellenére meglátta a lapp és a finn között mutatkozó, a latintól eltérő szerkezeti hasonlóságokat (l. pl. a latin esetektől való eltéréseket), sőt, hét helytálló etimológiai megfeleltetéssel is előállt.

2. Kristfrid Ganander, a szerző

Kristfrid Ganander lelkész a mai Finnország nyugati oldala felé eső Rantsilában 1780 legelején hírét vette, hogy a stockholmi királyi irodalmi akadémia pályázatot hirdetett egy ilyeténképpen megadott témakörben: tanulmány a cigányokról, eredetükről, életmódjukról és nyelvükről. Így utólag, tárgyilagos kívülállóként csak csodálkozhatunk, mi vitte rá K. Ganandert arra, hogy ő, a nem svéd és nem cigány, hanem finnországi finn nagy hirtelenjében (a beküldési határidő 1780 augusztusa volt!) *Aborigines* 'őslakosok' jeligével svédül írjon „jutalomfeleletet" (pályaművet) a cigányokról és a cigány nyelvről. Végül az összesen odaítélt két díj közül az ezüstöt ő kapta.

Kristfrid Ganander nem ún. parókus (f. *kirkkoherra*), hanem inkább beosztott lelkész, szórványlelkész, segédlelkész volt, és ezt a róla szóló szakirodalomban azért szokták fölemlegetni, mert egyrészt a súlyos megélhetési gondok és a szerteágazó egyházi elfoglaltságok ellenére terjedelmes és sokoldalú életművet tudott maga után hagyni, másrészt éppen annak a ténynek köszönhetően, hogy sok embert, sok vidéket ismert, a tudománytörténet neves szereplői közül többen is az 1700-as évek Lönnrotjának tartják, hiszen a 19. században Elias Lönnrot óriási finn népköltészeti anyaggyűjtésében is kétségtelenül közrejátszott a neki körorvosként adódó sokféle tudásszerzési lehetőség. Továbbá azt is megjegyzik Kristfrid Gananderről, hogy az utókor méltánytalanul bánt vele: a 18. század utolsó évtizedeiben, a már éltében naggyá vált turkui egyetemi tanárnak, Henrik Gabriel Porthannak (1739–1804), a finn történetírás megteremtőjének, a nemzeti tudományok atyjának árnyékában szinte kiszorult a tudományból, a tudománytörténetből. A köznép azonban ismerte és tisztelte közhasznú tevékenységéért és tudásáért. Állítólag, ha látták, megjegyzést tettek – nem elhanyagolt külsejére, hanem – sokoldalú, gyakorlatias, hasznos tudására: „itt jön egész Suomi" (azaz Finnország). Kora „a haszon kora", és Ganander a kora tudományának tipikus képviselője volt. A kor milyenségét illetően – magyar szempontból általánosságban is, de a mindenkori hátramaradottságunkat emlegető Hunfalvy-kori tudománytörténet-írásról különösképpen – fontosnak tartjuk megjegyezni: a 19. század második felében, ebben is főleg az utolsó évtizedekben megváltozott a tudomány(ok) tárgya(i)nak és a tudomány(ok) művelőinek a viszonya (vö. Saussure-nél: a nézőpont határozza meg a kutatás tárgyát). A népnevekkel, földrajzi nevekkel kapcsolatos jelentéstani és etimológiai ötletek, a népek, népcsoportok és nyelveik mindenütt elterjedt bibliai és „délibábos" származási elméletei kezdtek elszakadni a bibliai/vallási/egyházi alapoktól; a nyelvek megismerése, leírása terén azonban ez az elvilágiasodás nem ment sem könnyen, sem gyorsan.

Kristfrid Ganander esetében az utókor a nagyfokú kritikátlanságára és a módszeresség hiányára szokott elítélőleg hivatkozni. Csakhogy ő nem szobatudós, hanem az élő nyelv gyűjtője volt: gyűjtött minden finn nyelvű megnyilvánulást – szótárt készített, szótári szócikkekben örökítette meg mindazt, ami a finn mitológia, a finn folklór (szólások, találós kérdések, mesék stb.), a népi ember- és állatgyógyászat kapcsán a fülébe jutott, és éppen ez a „minden" az utókor problémája: a kritikai szűrő és a kellő rendszerezés hiánya. Ez utóbbi azonban méltánytalan szemrehányás, ugyanis azzal, hogy szótárszerűen, szócikkekben dolgozott, az általa *Thesaurus Finnicus*nak nevezett nagy élőfinnnyelvi szótárába, a *Nytt Finskt Lexicon*ba szánva az ismereteket, köztük a mitológiai ismereteket, nagymértékben megkönnyítette az utókor munkáját.

Az eredetileg svéd nyelvű, de értelemszerűen töméntelen finn nyelvű példával ellátott nevezetes munkája, a *Mythologia Fennica* finnre fordítva 1955-ben úgy jelent meg, hogy az általa összeállított szótárt avagy lexikont a könyv második részében tanulmányok sora követi, amelyek a szerző érdemeit ténykedésének címkéi szerint taglalják: K. Ganander, a mitológus, a számos műfajban kiemelkedő folklorista gyűjtő, az etimológus és az ún. haszon korának kiváló képviselője, aki a köz érdekében, a közhaszonért tevékenykedett.

Kummallinen sordiino 'különös hangtompítás' – jegyezte meg a mitológiakutató Matti Kuusi a Ganandert illető, részben az ő saját Ganander-kritikáiban beállt hangszínváltozásról (1952: 164): Ganander 2 920 oldalas finn szótárát *(Nytt Finskt Lexicon)* lapozgatva „a kárhoztató kritika jámbor tiszteletté változik egyetlen ember gigantikus teljesítményét látván. Hiábavaló emlékeztetni Ganander kiadatlanul maradt és a szelek által világgá fújt kéziratairа és gyűjtéseire, vagy azt találgatni, mire vitte volna ez a kis vidéki pap az alacsony padlásszobájában, ha 82 évet élt volna és nem 49-et."[2] (A szövegrészleteket saját fordításomban közlöm magyarul; a finn eredetiket lábjegyzetben közlöm.)

3. A pályamű

Kristfrid Ganander 1780-ban írt pályaművének svéd nyelvű kézirata 46 oldal, a címe pedig kissé kacifántos: *Undersökning om De så kallade TATTARE eller Zigeuner, Cingari, Bohemiens, Deras härkomst, Lefnadssätt, språk m. m. Sami om, när och hwarest några satt sig ner is Swerige?*[3]

A művet nem a maga teljességében ismerjük, annak ellenére, hogy eredeti, helyenként nehezen olvasható svéd nyelvű kézirata elérhető a neten, de ehhez „régi" svédül is tudni kellene, finnül viszont Aulis J. Joki (1956[1]/1988[2]), az uralisztika finn professzora tette közzé terjedelmes ismertetésként (ezt tekintjük forrásunknak). Továbbá Kristfrid Ganander szerteágazó életművének más szempontú szakirodalmában futólag akadnak értékelő-ismertető megjegyzések erről a műről is, amely valóban kilóg az életműből: gyorsan, kapkodva megírt, átolvasás nélkül, a rövid határidő miatt sietve beküldött pályamű. Mégis mi teszi méltóvá a figyelmünkre? A puszta tény, hogy 1780-ban hivatkozás található benne az 1770-es koppenhágai *Demonstratió*ra.

4. A. J. Joki Gananderről szóló esettanulmánya és Ganander művének magyar vonatkozásai

Csak csodálni lehet Kristfrid Ganander elképesztő mennyiségű és minőségű forrásmunkáit! A közel 40 mű között ott van a koppenhágai *Demonstratio*. A. J. Joki szerint (i.m.

---

[2] „…vaihtuu vikoileva kriitillisyys hartaasti kunnioitukseksi yhden miehen ainoalaatuista jättiläissuoritusta kohtaan. Turhaa on muistuttaa julkaisematta jääneistä ja maailman tuuliin kadonneista käsikirjoituksista ja kokoelmista tai arvailla mihin pikku maalaispappi olisi ehtinyt matalassa yliskamarissaan, jos hänen elinikänsä olisi ollut 82 eikä 49 vuotta."

[3] Aulis J. Joki finnre fordítása szerint a pályamű címe: *Tutkimus ns. mustalaisista, heidän alkuperästään, elintavoistaan ja kielestään*. Ennek a Joki-féle finnre fordításnak finnről magyarra fordítása (Szíj Enikő): *Tanulmány az ún. cigányokról, eredetükről, életmódjukról és nyelvükről* (f. *mustalaiset*ről; f. *musta* 'fekete', *mustalainen* 'cigány'). Az eredeti svédből magyarra (gépi) fordítással – meghagyva a *tattar, tatterek* 'tatár, tatárok', értsd 'cigány' jelentésű szót, mert a 'cigány' szó az eredetiben szereplő *Zigeuner* szó helyén áll –: „Felmérés az úgynevezett TATTEREKRŐL vagy cigányokról, cingárokról, csehekről, származásukról, életmódjukról, nyelvükről stb. És ha, mikor és hol telepedtek le Svédországban?" A kézirat eredeti svéd címmel a neten modern címlapképpel nyomtatva is megtalálható: https://www.pricerunner.se/pl/802-2001560398/Boecker/Undersoekning-om-de-saa-kallade-tattare-eller-Zigeuner-Cingari-Bohemiens-Deras-haerkomst-lefnadssaett-spraak-m.m.-Samt-om-naer-och-hwarest-naagra-satt-sig-ner-i-Swerige-%28Haeftad%29-priser. „Undersökning om de så kallade tattare eller Zigeuner, Cingari, Bohemiens, Deras härkomst, lefnadssätt, språk m.m. Samt om, när och hwarest några satt sig ner i Swerige?" (Häftad) Produktdetaljer Christfrid Ganander 56 p. 2019-03-18 1 Kungl. Vitterhetsakademien 252 x 185 x 10 mm 254 g Kc 9789188763129- Lásd még: https://fennougrica.kansalliskirjasto.fi/handle/10024/87060 [2021 01 24v]. Az eredeti címben szereplő eredeti (nép)nevek értelmezése magyarul: sv. *tattare* 'tatárok', értsd 'cigányok'; *Bohemiens* 'Bohémiából, vagyis cseh földről jöttek', 'csehek' (vö. a francia *Bohémia* 'Nyugat-Csehország' és *bohémien* 'cigány' szavakkal).

42–43) nem valószínű, hogy minden mű saját tulajdonként állt rendelkezésére. Sajnovics finnországi ismertté tételében H. G. Porthan professzor svéd nyelvű ismertetésének (1771) volt szerepe, amelyet Kubínyi Kata fordított svédről magyarra a nagyszombati *Demonstratio* magyar fordításának kiadásában (l. Sajnovics 1771/1994: 150–157); a *Demonstratio* fordítása Constantinovitsné Vladár Zsuzsa munkája (uo. 10–116). A Sajnovicsra való hivatkozáson túl, amelyre a későbbiekben visszatérek, Ganander kitér a magyarokra mint népre, illetve etnogenezisükre és az őket érintő történeti vonatkozásokra, valamint földrajzi helymeghatározásokra (pl. Magyarország és Turkki 'Törökország' határvidéke; a Magyarország környékén élő szlávok), továbbá művében hivatkozások vannak bizonyos magyar nyelvi elemekre, etimológiákra, jövevényszavakra (és alább látjuk majd a Tawara-történetet is). Ganandernek emellett (egy hivatkozásban) van egy rövid, velős megjegyzése arról, hogy a magyarban csak egy dialektus van. A műben általában a 18. század, különösen a század második felének általános, egyetemes történeti ismeretanyaga tükröződik – még igencsak „délibábosan".

Joki Kristfrid Gananderről szóló esettanulmánya azonban mindezeken túl további tanulságokkal szolgál, többek között rámutat különféle (mikro- és makro)filológiai problémákra. Ilyen például:

1) A „kik" kérdése: tisztázandó, mikor kikről van szó – azaz a népnevek, népcsoportnevek, törzsnevek stb. értelmezhetősége és fordíthatósága, régi térképeken történő kereshetősége, különös tekintettel az évszázados múlt tényeit is érintő ún. politikai korrektségre. (Például a 18. századról szólva lappokról vagy számikról, cigányokról vagy romákról illik beszélni?) A *skandináv cigányok* kifejezés problémabokorként jelenik meg – hogyan ragadható meg ennek a kifejezésnek a tartalma? Mint nép, mint nemzet, mint nyáj, mint csorda/horda, mint törzs, mint rokonság, mint klán vagy mint regiment? (Vö. a finn *heimo, kansa, kunta, lauma, sukukunta, kansakunta, kansanheimo, vaeltavat irtolaiset* stb. szavakkal.)[4]

A pályamű svéd címében szereplő *tattari* 'tatár' jelentésű, vagyis 'cigány' értelmű svéd szóról a finn etimológiai szótárak megjegyzik, hogy első előfordulása a finnben 1615: *tataari* 'turkit, Tattarit, Pacanat' (m. 'tatár, törökök, tattarok, pogányok'); 'Tatare, Zigeuner, Rom, fliegender Händler' f. *laukkukaupias* 'vándorkereskedő'; 1739: *tattarainen* „ne nijn cutzutut *Tattaraiset* eli *Mustalaiset*" 'azok az úgy nevezett *Tattaraiset* (tatárok), vagyis *cigányok*' < sv., nr. *tattare.*

2) Az előbbihez kapcsolódó probléma a megnevezett embercsoportok általános jellemzése: milyen ez a csoport; finnül egy-egy csoport vagy személy lehet *häijy* 'álnok, gonosz', *laiska* 'lusta', *maanvaiva* 'terhe a földnek', *väkivaltainen* 'erőszakos', *toimeton* 'munkátlan, tétlenkedő', *lukuisa* 'nagyszámú', *musta*(*lainen*) 'fekete', *mustalainen* 'cigány', *valkolainen* 'fehér', *valko-* 'világos-'.

3) Nem elhanyagolhatóak a népmegnevezésekkel kapcsolatban a fordítástudomány problémái sem: a több évszázaddal ezelőtti művek kortárs, illetve mai fordítóinak felelőssége és lehetőségei elvben és a gyakorlatban.[5]

A nyelvészeti vonatkozások a Kristfrid Ganander által paragrafusokba tagolt fejtegetésben főleg a 22. és a 23. paragrafusban (a paragrafusszámok pedig a kéziratban a margón) találhatók.

A 22. paragrafus így kezdődik:

---

[4] A finn irodalom klasszikus regényében, Aleksis Kivi *Hét testvér*ében „Rajamäen rykmentti" 'a Rajamäkiből való regiment' névre hallgat a valójában egyetlen cigány család!

[5] Erre kiváló példa egy nemrégiben (2020. augusztus 14-én Ouluban) megvédett finn disszertáció: Torvinen 2020.

… hogy azok a nemzetek [f. *kansakunnat*], amelyek Európa keleti részén és Északon [f. *Pohjola*] mind szkíta eredetűek, olyannyira, hogy a Nagy Szkítiához vagyis a régi írók Germania Magnájához tartozónak számítanak, azt az új tanult történetírók számos bizonyítékkal gyakorta állították, többek között a nyelveik azonossága [f. *yhtäläisyys*] alapján. Kivéve a magyar Joh. Sajnovicsot – Demonstratio Idioma Ungarorum & Lapponum idem esse, megjelent Koppenhágában 1770-ben. Olof Rudbeck, az ifjabb, már 1717-ben a Specimen Usus Lingvae Gothicae & Analogia Lingvae Gothicae cum Sinicae nec non Finnonicae cum Ungarica című művében egyértelműen bizonyította ezen nyelvek azonosságát [f. *yhtäläisyys*]. Ol. Rudbeck az Atlantica c. műve I. részében, a 81. oldalon oly messzire ment, hogy rá akart mutatni arra, hogy a finn nyelv számos más nyelv anyja, így a lappnak, az észtnek, a bjarmiainak és a szlávnak [f. *slavonia*, sv. *Sclawoniska*], mely utóbb említettnek számos tanult ember véleménye szerint a moszkvai, a lengyel, a magyar, a blöom [cseh] és a moldvai alapnyelvének kellene lennie. De nem lehetne-e a cigány nyelvet is ebbe a csoportba sorolni? Segítségként lehetne használni a már említetteken túl a [svéd] államtanácsos Ihre Glossarium Sviogothicum-át. Büsching azt mutatja nekünk, hogy a tatár [sv. *tattari*] avagy cigány nyelv rokona a magyarnak, a finn-nek, a valachiainak és a szlávnak, valamint az olasznak. Azt mondja, hogy a magyar szkíta eredetű, és közeli rokona a finn-nek, és hogy a magyarban egy nyelvjárás van. A valachiai rokona az olasznak, és a latinnak meg a szlavónnak a keveréke. A magyar cigányok, vagyis a tatárok [sv. *tattari*] nyelve a valachiai, a szláv, a magyar és más nemzetek romlott-sérült szavaiból állt össze. Hamarosan bizonyítom, hogy miként a magyarországi cigányok magyar szavakat kevernek a nyelvükbe, ugyanígy itt [finn földön] finn és svéd szavakat kevernek a nyelvükbe, amelyek felismerhetőek. Most Saivonic [sic] bizonyította, hogy a finn és a magyar meg a lapp egybetartozik [f. *käyvät yksiin*], sőt, Büsching és Müller bizonyítja, az Ázsia északkeleti [f. *koillis*-] részében lakó cseremiszek, csuvasok és votjákok nyelvében sok azonosság [f. *yhtäläisyys*] van a finn-nel, így ezekkel a finn is rokonsági viszonyban áll, és mivel ezek a néptörzsek régi pásztoréletmódot folytatnak, nem szeretnek sokáig egy helyen maradni, lebontják házaikat és más vidékre költöznek, így valószínű, hogy a cigányok, akik szintén fel-alá járkálnak, eredetileg ugyanebbe a rokonságba tartoznak, amiért az ő nyelvüket is szkíta nyelvnek és a finn rokonának lehet tartani, mivel sok finn szó van a nyelvükben.[6]

---

[6] „Että ne kansakunnat, jotka asuvat Euroopan itäosassa ja Pohjolassa, ovat kaikki skyttalaista alkuperää, niin paljon kuin niitä lasketaankin Suuren Skyytiaan eli vanhojen [kirjailijoiden] Germania Magnaan, se nova useat oppineet historiankirjoittajat monin todistein osoittaneet, muun muassa heidän kieliensä yhtäläisyyden perusteella. Paitsi unkarilaista Joh. Sainovicsia – Demonstratio Idioma Ungarorum & Lapponum idem esse, ilmestynyt Kööpenhaminassa 1770 – on Olof Rudbeck nuorempi jo 1717 teoksessaan Specimen Usus Lingvae Gothicae & Analogia Lingvae Gothicae cum Sinicae nec non Finnonicae cum Ungarica selvästi todistanut tämän kielten välillä vallitsevan yhtäläisyyden. Ol. Rudbeck Atlanticassaan (I osa, s. 81) mennyt niin pitkälle, että hän on halunnut osoittaa suomen kielen olevan äiti useille muille, kuten lapille, virolle, bjarmille js slavonialle (Sclawoniska), minkä viimeksi mainitun pitäisi puolestaan monien oppineiden mielipiteen mukaan olla moskovan, puolan, unkarin, böömin ja moldaun kantakieli. Mutta eikö myös mustalaiskieltä voisi saada näiden joukkoon? Apuneuvona voisi käyttää jo mainitujen tutkijoiden lisäksi myös kanslianeuvos Ihren teosta Glossarium Sviogothicum. Büsching osoitta meille, että tattarikieli eli mustalaisten kieli on sukua unkarille, suomelle, valakialle (Walachiska) ja slaaville (Slawiska) sekä italialle. Hän sanoo, että unkarin kieli on ksyyttalaista alkuperää ja läheistä sukua suomelle sekä että siinä on yksi murre. Valakian kieli on sukua italialle ja se on syntynyt latinan ja slavonian sekaantumasta. Unkarin mustalaisten eli tattarien kieli on koostunut valakialaisista, slaavilasista, unkarilaisista ja muiden kansakuntien turmeltuneista sanoista. Pian tulen osoittamaan, että samoin kuin Unkarin mustalaiset sekoittavat kieleensä unkari, samoin he sekoittavat täällä suomalaisia ja ruotsalasia sanoja, jotka selvästi erotta. Nyt on Saiwonic [sic] todistanut, että suomi ja unkari ynnä lappi käyvät yksiin, jopa Büsching js Müller todistavat, että Aasian [sic] koillisosassa asuvien tseremissien, tsuvassien ja votjakkien kielessä on paljon yhtäläisyyttä suomen kanssa, joten suomi siis on niihin läheisessä sukulaisuussuhteessa, ja kun nämä kansanheimot noudattavat vanhojen paimentolaisten ja hamerobiittien elintapaa, niin että he eivät kauan pidä yhdestä paikasta, purkavat talonsa ja muuttavat toiselle seudulle; niin on todennäköistä, että mustalaiset, jotka myös kuljeksivat edes takaisin, ovat alunperin samaa sukua; jonka vuoksi myös heidän kielensä skyyttalaisena kielenä voi olla sukua suomelle, josta monia sanoja tavataan mustalaiskielessä.”

A 22. paragrafus végén: „A magyarban a *Tawar* szó 'kincs, vagyon' jelentésű, finnül és a cigány nyelvben szintén: *Tawara*. A *Magister Tavernicorum* magyarul kincstárnokot jelent. Ezen nyelvek közelebbi hasonlítását *mindjárt itt alább* bemutatom" – ezt az ígéretet Kristfrid Ganander sajnálatunkra nem váltotta valóra.[7] (NB. f. *tavara* 1. holmi, 2. áru, árucikk; f. *tavara* < or. < turk.)

Van egy további ún. magyar szó K. Ganander példatárában, de ez téves: az *iogne* 'tűz' jelentésű szóról is azt írja, hogy magyar, de azonnal ott a helyesbítő megjegyzés: mind a *tawar*, mind az *iogne* „nyilvánvalóan valamelyik Magyarország területén beszélt szláv nyelvből" került a cigányok nyelvébe.[8] (Az *i-ogne i*-je névelő és az *-ogne* 'tűz' < szláv *ogony* (or. *огонь*)).

5. A *tawara*-érvelés Horvát Istvánnál (1825), valamint egy másik lapp vonatkozású megjegyzése (1834–1835)

Itt a *tawar* miatt – egészen más vonatkozásban – tennünk kell egy kis kitérőt.

Vajon hogyan került ugyanez a *tawara*-érvelés az ún. délibábos nyelvészkedés atyjaként emlegetett pesti egyetemi történészprofesszor, Horvát István *Rajzolatok a magyar nemzet legrégiebb történeteiből* című könyvébe (1825: 101)?[9]

> Még egy példát kívánok adni a Palotz Nyelv használtathatásáról [sic], de ez már a Lapponiai Nyelvvel is szövetségben leszen. A Tárnok Mesteri fényes hivatalnak nevét próbáljuk csak magyarázni, ha tudjuk, a Palótz Nyelv nélkül. El fogunk bizonyosan akadni, mihelyest meggyőzetünk, hogy e szónak nem a Tár szó, hanem Tavar a gyökere. Száz meg száz oklevélben váltva találjuk Magister Tavarnicorum Regalium, nem különben Magister Tavernicorum Regalium. Hidjetek állításomnak, mert tapasztalásból beszélek. …Történt Dolgok ezek, melyeket hiteles tanuságokkal a Nyelv Történetéből támogatni lehet. … ha a Palótz Taver formára … figyelmezünk, hamarabb szemünkbe ötlenek a Lapponiai Nyelv Szókönyvében (Lexicon Lapponicum. Holmiae 1780. 4. pag. 460) … De ez tsak annak elhitetésére szolgáljon, … hogy tudniillik *az Éjszaki Atyafiságos Nyelvek* [kiem. Sz. E.] néha a Palócz Nyelvet állítják elő. Közönségesen mondhatom: hogy Révai halála óta a Magyar Nyelvnek tudós esmérete, melly mindenek felett, s főképen a Nyelv belső Történetén épülhet, igen keveset ment odább. Tanulni kellene a Magyar Nyelvet azoknak is, kik tudatlanúl ujitanak; azoknak is, kik tanítják (bár úgy volna) a Nemzeti Nyelvet.

Önmagában is figyelemre méltó, hogy az idézett mű az 1769-ben megjelent Ihre-féle *Glossarium Sviogothicum* helyett az 1870-es *Lexicon Lapponicum.*

Van Horvát professzornak egy másik lapp vonatkozású megjegyzése is, amely igencsak említésre méltó, mivel a nyelvrokonságra való higgadt odafigyeléséről, sőt a nemzeti odafigyelés igényéről tanúskodik. Akárhogy is nézzük, itt egy másik – most nem svéd, hanem dán – szótárba ütközünk: *Lexicon Lapponico–Danico–Latinum*. Horvát István 1834-ben az általa szerkesztett *Tudományos Gyűjtemény*ben a *Külföldi Literatura. Könyvesmértetés* rovatban – jóhiszeműen, sőt, naivul! – örömmel üdvözölt egy minden jel szerint megjelenés előtt álló (vö. 1835) bécsi könyvet, nevezetesen a Hellnek ismerős bécsi csillagda igazgatójának csillagász fia, C. L. Littrow művét, amely Hell érdemeinek

---

[7] „Unkarissa merkitsee Tawar aarre, varat (sv. en skatt), suomeksi ja mustalaiskielellä samoin: Tawara. Magister Tavernicorum on unkariksi rahastonhoitaja (sv. en skattmestare). Näiden kielten välisen laajemman vertailun esitän aivan kohta tässä alempana."

[8] „Sekä tawar, että iogne ovat ilmeisesti jostakin Unkarin alueella puhutusta slaavilaiskielestä."

[9] Megjegyzem, hogy a szóhasználat és az írásmód az érthetőség kedvéért nem mindenben egyezik az eredetivel. Sz. E.

méltatása helyett nagymértékben hozzájárult a vitához Hell csillagászati eredményeinek kétségbevonásáról. Amiért ezt szóba kell hozni, az az expedíció nyelvészeti vonatkozásait érinti. Annyi évtized múltával és Horvát István szemével nézve: a dán királyi meghívás következtében

> [Amit] Hell utazó társával, Sajnovics Jánossal (…) tapasztalt, mind azt egy nagyobb kiterjedésű Könyvben „Expeditio litteraria ad Polum arcticum" czím alatt kiadni szándékozott, s e munkában egyszersmind meg akarta határozni a Magyar Nyelv Atyafiságát a Lappo és más Északi Nyelvekkel. De, későbben tudós tekéntetének tsüggedését is tapasztalván, másfelűl pedig a szükséges költség nem nyerhetésével is küszködvén, fölhagyott szándékával.

A könyvismertetés szerint:

> Hellnek munkája a Magyar és Lapponiai Nyelv Atyafiságáról folio formában egy vastag Könyvet tészen, melly most szinte [szintén] az említett Könyvtár [a bécsi csillagvizsgáló-torony könyvtára] tulajdona. E Kéziratra figyelmetesekké kell tennem a Bétsben lakó Magyarokat már tsak azért is, mivel a Magyar Nyelv rokonsága az Északi Nyelvekkel sem históriai, sem philologiai tekéntetből meghatároztatva nintsen. *Mióta Sajnovics e tárgyról írt, úgy szólván, senki sem gondolt vele* [kiem. Sz. E.]. Nevezetes tanusága hátramaradásunknak minden esetre az, hogy Canutus Leemiusnak [Knud Leem] azon Lappo-Szótára, mellyet Thoth Otto igen tudós Dánus Ministernek Nemzetünk eránt viseltető tiszteletéből, szeretetéből és nagylelkűségéből Magyar Helyesírással [ritk. Horvát I.] (Joan. Sajnovics, Demonstratio … Tyrnaviae 1770, pg. 33–38.) Sajnovics Hazánkfia és Porsanger Tudós Lappó együtt készítettek,[10] (…) és a melly, ha nem tsalatkozom, illy tzim alatt: *Kanuti Leem & G. Sandberg, Lexicon Lapponico–Danico–Latinum, Hafniae* [dőlt az eredetiben] 1768–1781. 4-o Tom I–II. nyomtatásban megjelent, ma sintsen meg az egész Hazában több más ide tartozó könyvekkel. Akár vagyon valami való Hell és Sajnovics állításaiban, akár nints, *tudományos fáradozással* [kiem. Sz. E.] el kellene ma már a kérdést egyik, vagy másik félre dönteni.[11]

Hivatkozások

Ganander, Henrik 1743. *Grammatica Lapponica, linguae europearum prope antiquissimae, solidam ...* Laurent Salvii, Holmiae [Stockholm].

Ganander, Kristfrid 1789. *Mythologia Fennica* [svédül]. Philos Mag. & Sacell. Tryckt i Frenckellska Boktryckeriet, Åbo [Turku].

Ganander, Kristfrid 1789/1995. *Mythologia Fennica* (1789). Svédről finnre fordította Brita Löflund. Szerk. Pentikäinen, Juha. Tampereen Tekstifilmi Ky.

Ganander, Kristfrid 1786–1787/1937–1940. *Nytt Finskt Lexicon* / Uusi suomen sanakirja. Tutkimuslaitos „Suomen Suvun" julkaisuja II. Porvoo – Helsinki 1937–1940 (näköispainos / facsimile).

Häkkinen, Kaisa 1995. Kristfrid Ganander etymologina ja leksikografina [Kristfrid Ganander, az etimológus és lexikográfus]. In *Mythologia Fennica*. 161–180.

Horvát István 1825. *Rajzolatok a Magyar Nemzet legrégiebb történeteiből*. Figyelem gerjesztésül kiadta Horvát István, a Széchényi Országos Könyvtár őrzője a Magyar Nemzeti Muzeum mellett. Pesten.

Horvát István 1834–1835. Külföldi Literatura. Könyvesmértetés. P. Hell's Reise nach Wardoe bei Lappland und seine Beobachtung des Venus-Durchganges im Jahre 1769. Aus den aufgefundenen Tagebüchern geschöpft und mit Erläuterungen begleitet von Carl Ludwig Littrow, Assistenten der k.k. Wiener Sternwarte. Wien. 1835. 8-o SS. I–XVI, 1–166. *Tudományos Gyűjtemény 1834*: 128–130.

Ihre, Johan – Lindahl, Erik – Öhrling, Johan 1780. *Lexicon Lapponicum cum interpretatione vocabularum sveco-latina et indice svecano-lapponico* […] *illustratum præfatione latino-svecana* […] *Johannis Ihre; nec non auctum grammatica lapponica* […]. J. G. Lange, Holmiae [Stockholm].

[10] Az együttműködésről részletesebben l. Kelemen 2018.

[11] Az említett szótár valójában két kötet: I. 1768 lapp–dán–latin, Nidrosiae [ma Trondheim], II. 1782 dán–latin–lapp, Hafnia [Koppenhága].

Joki, Aulis J. 1956[1]/1988[2]. *Kristfrid Gananderin mustalaistutkielma* [Kristfrid Ganander cigánytanulmánya]. *Virittäjä* 1956. Második kiadás: In Aulis J. Joki Kaukomailta ja työkammioista. Castrenianumin toimitteita 29. Helsinki, 1988, s. 35–61, 62 (életrajzi adatok Gananderről).

Kelemen Ivett 2018. Knud Leem, a 18. századi számi [lapp] lexikográfia úttörője. Vázlatok a Lexicon Lapponcum Bipartitum történetéről. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 99–108.

Kuusi, Matti 1952. Kristfrid Gananderin kirjeenvaihtoa [Kristfrid Ganander levelezéséről]. *Virittäjä* 1952/3: 164–172.

Leem, Knud 1768. *Lexicon Lapponicum bipartitum: Lapponico-Danico-Latina& Danico–Latino–Lapponica cum Indice latino.* Pars prima sive Lapponico–Danico–Latina. Nidarosiae.

Leem, Knud 1781. *Lexicon Lapponicum bipartitum: Lapponico-Danico-Latina& Danico–Latino–Lapponica cum Indice latino. Pars secunda Danico–Latino–Lapponica*. Curaet studio Gerhard Sandbergii Hafniae.
https://fennougrica.kansalliskirjasto.fi/handle/10024/88927 (Utolsó elérés: 2021. máj. 30.)

A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. VII. 1894. Szerk. Gerő Lajos. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.

Pentikäinen, Juha 1995a. Alkusanat suomennettuun teokseen [Előszó a finnre fordított műhöz].[12] In *Mythologia Fennica*. 10–12.

Pentikäinen, Juha 1995b. Kristfrid Ganander mytologina [Kristfrid Ganander, a mitológus]. In *Mythologia Fennica*. 133–160.

Porthan, Henrik Gabriel 1771/1994. *H. G. Porthan turkui professzor ismertetése a Demonstratio koppenhágai kiadásáról*. Ford. Kubínyi Kata. In Sajnovics János 1771/1994: 150–157.

Sajnovics János 1771/1994. *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (1771)*. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos.* A nagyszombati kiadást latinból magyarra fordította és jegyzetekkel ellátta Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Szíj Enikő. Bibliotheca Regulyana 2. ELTE, Budapest.

Tarkiainen, Viljo 1941. Henrik Gabriel Porthanin työtoveri [H. G. Porthan munkatársa]. *Virittäjä* 1941/1. Különnyomat.

Torvinen, Merja 2020. *Käännösstrategiat ja diskurssit – analyysi 1600–1800-lukujen ranskalaisista Lapin-kuvauksista ja niiden moderneista suomennoksista* [Fordítói stratégiák és diskurzusok – az 1600–1800-as évekből való francia Lappföld-leírások és ezek modern finn fordításai].
http://jultika.oulu.fi/Record/isbn978-952-62-2656-9 (Utolsó elérés: 2021. máj. 30.)

[12] A Pentikäinen-előszó keltezése a *Mythologia Fennica* 1995-ös finn nyelvű kiadásában: 1991. november 21. (Kristfrid Ganander 250. születésnapja). A *Mythologia* kinyomtatására – saját költségen – K. Ganander négy évet várt; a svédről finnre fordított változat az elkészülte után szintén négy évvel később, 1995-ben jelent meg.

Zelliger Erzsébet

Egy mostoha sorsú hungaricum: a rovásírás*

1. A rovásírással való tudományos foglalkozás

A rovásírással való tudományos foglalkozás modern kori kezdetei a XIX–XX. század fordulója tájára tehetők. Amit ekkor a rovásírásról tudni lehetett, az néhány történeti forrás híradása róla.

Kézai *Gesta*jában (1282) olvasható, hogy a Pannoniából Erdélybe áttelepült székelyek a vlachokkal összeelegyedve, mint mondják, azok betűit alkalmazzák. A *Thuróczy-krónika* (1488) ennél pontosabb és árnyaltabb ismereteket közöl: szerinte a nemzet egy része, mely az ország erdélyi határain lakik, bizonyos jegyeket ró fára, amelyeket betűkként használnak. Máshol így ír: „Ezek a székelyek, kik a scythiai betűket még el nem felejtették, azokat nem tinta és papiros segítségével, hanem pálcára metszés mesterségével rovás módjával használják". Ebből az is kiderül, hogy ismeretei szerint nem csak számrovásról van szó. Benczédy Székely István (1559) szerint az erdélyi székelyek „még most is különböznek a többi magyaroktól törvényükkel és írásukkal, kik Hunniabeli módra székely bötűvel élnek mind e napiglan". Oláh Miklós arról is tudott, hogy fapálcákra írtak, és az így írottakat levél gyanánt használták. Verancsics Antal arról értesít, hogy az írás iránya jobbról balra halad, a magánhangzókat meg csak részben írják ki. Ő és Szamosi István látott olyan rovásfeliratot is, ahol az írás felülről lefelé történik (vö. Sebestyén 1915: 32–34).

A viszonylag szép számú – és régi időkre visszanyúló – értesítések mellett eredeti rovásfelirat alig volt ismert. A történeti feljegyzésekben említett pálcára írott rovás nem maradt fenn. A legkorábbi, 1501-ből való, eredetinek mondható felirat még lelőhelyét tekintve is bizonytalan: csíkszentmiklósinak is, csíkszentmártoninak is mondják, és csak két későbbi másolat őrizte meg. Az időrendben következő emlék Telegdi Jánosnak az ugyancsak több másolatban fennmaradt rovásírástankönyve, a *Rudimenta priscae hunnorum linguae* 1598-ból. Csupán az énlakai unitárius templom 1668-as évszámmal jelölt mennyezetkazettáján található rovásfelirat volt az első „bizonyíték", hogy valóban élő írásról lehet szó. A feliratot Orbán Balázs derítette fel 1864-ben. Az ezt követő századfordulóig ez volt az egyetlen eredetiben fennmaradt ismert rovásfelirat.

A XV–XVI. század fordulójától kezdve Európa-szerte divattá vált a különleges írások gyűjtése, ismeretük bizonygatása, ábécék és mintaszövegek írása. Ennek az érdeklődésnek lett a gyümölcse a *Nikolsburgi ábécé*, amely 1500 körül keletkezett, de csak 1935 óta ismert. Az ábécé keletkezésével és további sorsával kapcsolatos körülményeket Szelp Szabolcs derítette föl (Szelp 2011). A következő nevezetes rovásemlék ugyanennek az érdeklődésnek köszönheti a fennmaradását. Hans Dernschwam besztercebányai pénzverő saját költségén vett részt Verancsics Antal konstantinápolyi követjárásában (1553–1557). Itt bukkant egy rovásfeliratra, amelyet lemásolt anélkül, hogy tudta volna, miről

* Az ELTE LIS sorozata keretében 2020. február 26-án elhangzott előadás szerkesztett változata.

szól. Nem tudta ezt Zay Ferenc sem, aki szintén tagja volt a követjárásnak, és *Az Landor feyrwar el wezessenek oka e woth…* című történeti munkájában (1535 k.) az előző, 1515-ös követjárásról is írt – arról, amiről a rovásfelirat szólt. A Dernschwam készítette másolat 1913-ban vált ismertté a magyar tudomány számára (Sebestyén 1915: 69). A régi, különleges írások iránti érdeklődés vezette az olasz hadmérnököt, Marsiglit 1690-ben az eredetileg (a XV. század végén) pálcákra írt rovásnaptár lemásolására. Ezt is Sebestyén munkájából ismerhette meg a tudományos közvélemény (1915: 35–56). A nyelv- és rovásemlék teljes körű ismertetését Sándor Klára végezte el (1991).

Telegdi János *Rudimentá*ja fontos szerepet töltött be a rovásemlékek Székelyföldön kívüli terjedésében. Ábécék, mintaszövegek, imák tanúskodnak erről a következő évszázadokban Komáromi Csipkés György, Miskolci Csulyak Gáspár, Kájoni János, Bél Mátyás és Révai Miklós munkáiban. Ezek a munkák további értelmiségieket késztettek hasonló feljegyzések készítésére. Ilyen szándék vezethette a XVI–XVII. század fordulója táján az Ágost herceg *Florilegium*ában 2015-ben megtalált rovásírásos verskompiláció szerzőjét is a szöveg leírására (Förköly–Tubay 2015). Mindamellett még a XVIII. század végén is keletkezett hosszabb rovásírásos bejegyzés, amelynek az írásmódja leginkább a Telegdi előtti, a *Nikolsburgi ábécé*vel és Kájoni 1673-as régies ábécéjével mutat rokonságot. Ez a Patakfalvi család XVIII. század végi bibliájába írt bejegyzés, amely a székely leányági örökösödés törvényét ismerteti. Ez az emlék is későn, 2011-ben vált ismertté (Hosszú 2011).

Az 1800-as évek második felében a romantikus történetszemlélet a krónikák idézett híradásai alapján divatba hozta a rovásírást, megnövekedett a rovásemlékek száma. Amikor egy Tar Mihály nevű Békés megyei földműves azt állította, hogy ő ismeri és használja a rovást, Fadrusz János pedig a Zilahon felállított Tuhutum szobrának alsó részére rovásírással vésett föl egy szöveget, a hamisításvádak kivizsgálására az Akadémia vizsgálóbizottságot állított fel, amelynek a vezetését Sebestyén Gyulára bízta. Az alapos kutatás eredményei (Sebestyén 1909, 1915) és a már említetteken túl a lassan ismertté vált további rovásemlékek (Székelyderzs 1932, Homoródkarácsonyfalva 1939) hatására a rovásírás kutatása a múlt század 30-as éveiben fellendült. Turkológusok, néprajzosok, régészek mellett a legutóbbi időkig egyetlen magyar nyelvészként Pais Dezső nevével találkozhatunk a szakirodalomban.

A XX. század második felében az ismertté vált rovásemlékek száma jelentősen megnőtt. Ide tartozik a berekeresztúri (1974), a dálnoki (1977), a rugonfalvi (1981), a székelydályai (1992), a bögözi (1994), a vargyasi (1994) és a bodrog-alsóbűi (1999) rovásemlék, amelyek keletkezésének ideje a IX. és a XVII. század közötti évszázadokra esik. Ezek mellett kézzel papírra írt emlékekkel is gazdagodtunk, pl. Bonyhai Moga Mihály könyvbejegyzései a XVII. század 20-as éveiben, Farkaslaki Mátyás 1624-es könyvbejegyzése és a wolffenbütteli verskompiláció is ebben a korszakban született. A megtalálásuk ideje az 1970 és 2015 közötti időszakra tehető.

2. Milyen szerepet tölt be a rovásírás a XXI. század gondolkodásában?

Mindenekelőtt **kutatási téma**. Ez a rovásírás (pontosabban a rovásírások) eredetének, viszonyrendszerének a tanulmányozását, a meglévő emlékek olvasatának, nyelvi, nyelvtörténeti és művelődéstörténeti szerepének a feltárását, közkinccsé tételét jelenti. Az újabban előkerült, illetőleg a várhatóan ezután napvilágra kerülő rovásemlékek hasonló szempontok szerinti vizsgálata a majdani feladatok közé tartozik.

A rovásírás mint a kultúra része az **identitás kifejezője** is (lehet). Egész biztosan az a Székelyföldön található rovásírásos székelykapukon, feliratokon, székely termékeken.

De ugyanez elmondható a világon bárhol élő magyarok rováshasználatáról is. Ide sorolhatók a rovásfeliratos helységnévtáblák, a rovással megjelentetett könyvek (pl. *Egri csillagok, Újszövetség, Hét meg hét magyar népmese*) és mindazok törekvése, akik az igazolványaikat rovással akarják aláírni. A cserkészek körében is régi hagyománya van a rovásírás használatának. Az identitás kérdésével kapcsolatban kell megemlíteni a laikus rovásfelhasználóknak a rovásírás eredetéről, koráról, elterjedéséről vallott irreális felfogását is.

Bár reális alapja nincs, az ELTE oktatói körében is van, aki szerint a rovás humanista találmány, és mindazon emlékeket, amelyek korábbiak, hamisítványnak tartja.

Komoly szakmai körök is fenntartással, távolságtartással viszonyulnak a témához. Erre utal, hogy az OSZK 2009-es igen színvonalas *„Látjátok feleim…”* nyelvemlék-kiállításán egyetlen rovásemlék sem kapott helyet.

3. Hogyan került a rovásírás a Kárpát-medencébe?

A Kárpát-medencében található emlékek alapján többes számban, rovásokról beszélhetünk. (Az eredetükre vö. Györffy–Harmatta 1997, Hosszú 2013, 2019.) A legkorábbi rovásírásos leletek keletkezése a Kr. u. VII. századtól a XIII. századig terjedő időszakra tehető. Az itt talált feliratok jelentős része az úgynevezett **Kárpát-medencei rovással** készült. Ennek az írásnak a VII. századtól a XI. századig vannak emlékei. Ilyenek a nagyszentmiklósi felirat poncolt, azaz fémtárgyak ismétlődő díszítőelemének egyfajta eszköz segítségével beütött és – az ezeknél későbbi – karcolt feliratai. A nagyszentmiklósi kincsnek a betűivel nagy fokú egyezést mutatnak a szarvasi tűtartó és a kiskundorozsmai íjmarkolatlemezek feliratai. A **steppei rovásnak** egyetlen, honfoglalás-kori emlékét ismerjük a Kárpát-medencéből, amely a Homokmégy-halomi tegez csontborításán található török nyelvű felirat. A **székely rovás** legkorábbi ismert emléke a Bodrog-alsóbűi fúvóka. Székelyföldön ebbe a korai rétegbe a vargyasi és a homoródkarácsonyfalvi feliratok tartoznak.

Tizenhét kutatópontról kerültek elő írást is tartalmazó leletek a Kárpát-medencében. Ezek egy része igen rövid, nyelvileg nem vizsgálható jel, esetleg birtoklásra utaló tamga (tulajdonjel), más részük azonban a valamilyen nyelven való olvasás lehetőségét is fölveti, fölvetette. És itt azonnal megemlítendő a magyarul olvashatóság kérdése, ami szorosan összefügg a kettős honfoglalás sokat vitatott, de lassan mégis elfogadhatónak ítélt elméletével. A László Gyulához kapcsolt nézet gyökerei a XIX. század végén Nagy Géza és Réthy László által megfogalmazott gondolatra nyúlnak vissza. László Gyula régészeti leletekhez, az általa griffes-indásnak nevezett kultúrához kötötte az „első honfoglalást”. Király Péter nyelvi oldalról támogatta meg a magyarok korai megjelenését. Az általa idézett forrásokban igen korai *Ungarus* népnévi adatok találhatók (Király 2006: 146–148, 151). Ezeket személynévi adatok egészítik ki (i.m. 156, 157, 163–165). A magyarok korai jelenlétére helynévi adatok is utalnak (i.m. 170, 174).

Miként a magyaroknak a honfoglalás ideje előtti Kárpát-medencei jelenlétét a tudományos közvélemény sokáig nem fogadta el, az egyes emlékeken található feliratok magyar olvasata sem merült fel. A nagyszentmiklósi kincs több darabjának a Kárpát-medencei rovással poncolt, illetőleg karcolt betűi sok lényeges egyezést mutatnak a szarvasi tűtartó és a kiskundorozsmai íjmarkolatlemez feliratával. Az egyezésekből logikusan következik ezeknek egyazon nyelvből való megfejtése. A korábbi megfejtési kísérletek a már régóta ismert nagyszentmiklósi feliratoknak korábbi, a VIII. századra tehető, poncolt technikával készült darabjai alapján török nyelvekből indultak ki (Róna-Tas 1985). Először Vékony Gábornál (1987, 2004) találunk magyar nyelvű olvasatot. Ezeket Hosszú

Gábor (2013) ellenőrizte és javította. Az olvasatok nyelvi, nyelvtörténeti elemzésével sikerült a nyelvtörténeti kutatások során a honfoglalást megelőző ősmagyar kori nyelvállapotra kikövetkeztetett hangtörténeti, morfológiai, szintaktikai jelenségeket példákkal bemutatni, szókincstani, jelentéstani megfigyeléseket tenni (Zelliger 2019: 10–25). Egy ilyen példa: a készlet több darabján fordul elő az *izzad* igének valamilyen származéka (mindegyik alkoholtartalmú ital fogyasztásával kapcsolatos). Az <^{i}z^{a}doγ> szóalak például a folyamatos melléknévi igenév képzőjének az ősmagyar kori állapotát mutatja, a szó itteni 'hevülő, hevítő' jelentése az *izzik* alapszó eredeti jelentéséből magyarázható (TESz. 2: 255).

A bekarcolt feliratok között több olyan is akad, amelyen nem csak magyar nyelvű szó olvasható. Ezekből arra lehet következtetni, hogy ezen a területen különböző nyelveket beszélő, de azonos kultúrájú népek éltek egymás mellett. A szláv feliratokban előforduló, a glagolita ábécéből kölcsönzött betű pedig arra utal, hogy az aranykészlet a glagolita ábécé kialakulásának ideje (893/927) után még használatban volt. Az elemzett adatokban természetesen a legkorábbi előfordulásait találni egy-egy nyelvi elemnek. Valamennyien beilleszkednek abba a fejlődési sorba, amit a korábbi nyelvtörténeti kutatások összehasonító módszerével az ősmagyar korra kikövetkeztettek (Benkő (főszerk.) 1991), vagyis általuk a korábbi feltevéseket igazolni lehet.

A Bodrog-alsóbűi fúvóka a székely rovás első emléke. Az udvarhelyszéki székelyek korábbi, baranyai, tolnai ispánsága a Somogy megyei lelőhelyhez viszonylag közel volt. A somogyi lelőhely tehát nem mond ellent a székely rovás és az udvarhelyszéki székelység közötti szoros kapcsolatnak. Az egyszavas kis emlék – <fuβnák^{1}> – nyelvtörténeti szempontból a feltételes mód jelének alakulásához adalék (Vékony 2004: 30–39, Hoszszú–Zelliger 2014: 417–431, Sándor 2014: 111–115), egyúttal az óhajtás funkciójának kifejezőeszközére is példa *(*Hosszú–Zelliger 2020: 61–63). A székely rovás további emlékei már Erdélyből, Udvarhelyszék területéről kerültek elő (Benkő 1994).

A hangtörténeti megfontolásokból a XII–XIII. század fordulójára keltezhető vargyasi feliratnak, amely egy keresztelőmedence kávájába van belevésve, tartalmánál fogva van művelődéstörténeti jelentősége. Az ott olvasható szentírási idézet: <ímé fioγ t^{e}n^{e}küd> 'íme fiú teneked', az ismert Jn 19.26 hely szokottól eltérő megfogalmazása, ugyanis nem a latinból való, nem a Vulgata fordítása, hanem a görögre megy vissza. A keresztelőkúthoz illő szöveg visszautalás Jézusnak a Jordán vizében való megkeresztelkedésére. Ott hangzott el az Atyaisten szava: „Ez az én szeretett fiam", és így a keresztelőmedence felirata a bizánci térítés nyelvi emléke, amelynek az élő nyelvre tett hatása kódexeinkig nyomon követhető (vö. Zelliger 2016a: 92–98). A szó szerinti ismétlődések bevéződése passiójátékok révén történhetett, hatásukra a szerkezettípus más szövegösszefüggésben is előfordul, például a KT.-ben: *de qui legen neky atia* vagy az ÓMS.-ban: *Vh nequem en fyon* [*ɔ: fyom*][2] (Szentgyörgyi 2019: 43–47).

A konstantinápolyi felirat olvasatának helyesbítése során arra derült fény, hogy nyelvjárási hovatartozásával kapcsolatban át kell lépni nemcsak Udvarhelyszék, hanem az egész Székelyföld határát. A szövegben előforduló *í*-zés és *a*-zás helyes megítélése és a rákényszerített udvarhelyszéki *ö*-zés elvetése nyomán sikerült a Pais Dezsőtől már 1935-ben megadott helyes olvasatot igazolni (Pais 1935: 184–185). Így – szintén az ő gondolatával egyezően – lehetett az emlék nyelvjárását a mezőségivel azonosítani. Külön érdekessége a megfejtésnek, hogy a szövegben talált sajátos *írtán* egyes szám 3. személyű tárgyas igealak *(Kideji Székel Tamás* ***írtán*** *eszt)* nyelvjárási kötődéséről Szabó T.

[1] Az olvasat aláhúzott része ligatúrát jelez a rovásírásban.

[2] A szögletes zárójelek között lévő rész az eredeti íráshiba javítása.

Attila kutatásaiból kiderült, hogy nem udvarhelyszéki, hanem inkább csíki nyelvi sajátosság lehetett (Szabó T. 1958, 1959, 1972). Az *írtán* típusú igealakok a moldvai, szabófalvi nyelvjárásból is adatolhatók. Ennek a nyelvjárási változatnak a településtörténeti háttere alapján talán inkább mezőségi nyelvjárásra visszavezethető sajátosságról lehet szó (Zelliger 2016b: 245–253).

A konstantinápolyi felirat még egy irányban mutat új utat. A követjárók sajátos helyzetük folytán nem érezhették magukat biztonságban, ezért a rövid helyzetjelentést csak olyan módon írhatta Kideji Tamás a falra, hogy a török császár vagy a környezetében levő magyarul (is) tudók ne legyenek képesek elolvasni. A székely rovást tehát titkosírásként használta. Bár maga a felirat és még inkább a tartalma évszázadokig ismeretlen volt, mások is felismerték a székely rovásban rejlő titkosítási lehetőséget. Ennek ismert példája Szamosközy István latin nyelvű dicsőítő költeménye Rudolf császárról – amelyet ugyancsak latin nyelvű, de rovásírással írott sorai fordítanak ellenkező előjelű szöveggé. Még egy rovással titkosított írástöredék van tőle, amelynek nagy részét azonban végül törölte. Igaz, ott fejek hulltak (a valóságban legalábbis egy), és úgy tűnik, Szamosközy még a rovásírás által titkosított bejegyzést sem tartotta eléggé titkosnak (Sebestyén 1915: 89).

A rovásírás iránt a politika érdeklődése később sokkal erősebben is megnyilvánult. A főurak közötti titkos levelezés előzte meg Rákóczi Józsefnek a török által Erdély fejedelmeként való kinevezését. A császári udvar erről rágalmazó feljelentés révén értesült. A Lázár család is gyanúba került, aminek bebörtönzés, házkutatások, iratok lefoglalása lett a következménye. Az udvar érdeklődése különösen a VII. Lázár János iratai között talált „scytha betűvel" írott levelek iránt nyilvánult meg. (Ezek a levelek tartalmilag ismertek, de egyelőre nem kerültek elő.) A levelek a XVII. század első harmada és a XVIII. század eleje között keletkeztek, és arról tanúskodnak, hogy a Lázár család több nemzedéken keresztül használta a székely rovásírást (Zsupos 2015: 11–28).

Az ismertté vált rovásemlékek számának az utóbbi 50-60 évben tapasztalható jelentős növekedése bizakodóvá teszi a kutatót, hogy hasonló gyarapodással a következő évtizedek is szolgálni fognak. A falra, kőre, téglára vésett, karcolt rovásemlékekkel bizonyára Erdélyből, a Székelyföldről lehet számítani a templomok restaurálása nyomán. Az újabb keletű, papírra írott emlékek a személyek közötti kapcsolati hálók felderítésének segítségével (vagy nélküle) egyes személyek naplóiból, könyveiből kerülhetnek elő. Jó eséllyel kecsegtet a peregrinusok által látogatott európai városok iskoláinak, egyetemeinek a könyvtáraiban, levéltáraiban végzett kutatás. Érdemes a vizsgálatokat erdélyi, felvidéki, magyarországi iskolák könyvtáraiban is folytatni, ahol már eddig is sikerült értékes anyagra bukkanni.

4. Mire jó a rovásírás kutatása?

Az eddig elmondottak alapján úgy látszik, a rovásírás kutatása több tudományág számára szolgálhat forrásanyagul. Az írások összehasonlító vizsgálatával, új módszerek, szempontok bevezetésével az írástörténetet gazdagítja. Magyar nyelvész szemmel a rovásírás szoros kapcsolatban van a magyar nyelvtörténettel, helyesírás-történettel, nyelvjárástörténettel. A szövegekből nyelvi, nyelvhasználati sajátosságok derülnek ki, a művelődéstörténet, a történettudomány, a korai emlékek tanulmányozása az őstörténet kutatása számára megkerülhetetlen. Ez azt is jelenti, hogy kutatási és oktatási feladatként egyaránt jelentkezik. Szükséges lenne, hogy a bölcsészoktatásban a tanítás során essék szó a rovásírásról, és legalább a történelem, könyvtár, levéltár és magyar szakosoknak a rovásírást a tanegységek közé is be kellene illeszteni – ahogy a turkológia szakosoknak már jelenleg is tanítják.

5. Mostoha sorsú hungarikum a rovásírás?

Ha sorra vesszük, hogy mik tartoznak a hungarikumok sorába, akkor csak a kulturális témakörbe tartozó elemek közül ott lehet találni a IX–XI. századi magyar íjat, a mohácsi busójárást, a Kassai-féle lovasíjászmódszert, a solymászatot mint élő emberi örökséget. A rovásírás nem tartozik közéjük. Történelmi jelentősége mellett – jelenkori identitásképző szerepét is figyelembe véve – bizonnyal ott lenne a helye.

Források

KT. = *Königsbergi töredék.* XIII. sz. eleje.

ÓMS. = *Ómagyar Mária-siralom.* XIII. sz. közepe.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–IV. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1984.

Hivatkozások

Benkő Elek 1994. Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz. *Magyar Nyelv* 90: 157–168.

Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Förköli Gábor – Tubay Tiziano 2015. Székely írásos verskompiláció magyar nyelven Ágost wolfenbütteli herceg florilegiumából. *Magyar Könyvszemle* 131 (4): 443–459.

Györffy György – Harmatta János 1997. Rovásírásunk az eurázsiai írásfejlődés tükrében. In Kovács László – Veszprémi László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest. 145–162.

Hosszú Gábor 2011. *A székely jog megjelenése egy rovásemlékben.* Diplomamunka. PPTE JÁK, Budapest.

Hosszú Gábor 2013. *Rovásatlasz*. Milani Kft., Budapest.

Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet 2014. A Bodrog-alsóbűi rovásemlék számítógépes írástörténeti kapcsolatai és egy olvasati kísérlete. *Magyar Nyelv* 110: 417–431.

Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet 2020. Kiegészítés a Bodrog-alsóbűi székely-magyar rovás írásemlék átírásához. *Magyar Nyelv* 116: 61–63.

Hosszú Gábor 2019. Írásemlékek grafémaalakjainak térstatisztikai és fenetikai elemzése. In Zelliger Erzsébet (szerk.) 2019. 120–450.

Király Péter 2006. *A honfoglalás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve.* Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Intézete, Nyíregyháza.

Pais Dezső 1935. A konstantinápolyi rovásfelirat X jeléről. *Magyar Nyelv* 31: 184–185.

Róna-Tas András 1985. A szarvasi tűtartó felirata. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 225–248.

Sándor Klára 1991. *A Bolognai Rovásemlék*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 2. József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Szeged.

Sándor Klára 2014. *A székely írás nyomában*. Typotex Kiadó, Budapest.

Sebestyén Gyula 1915. *A magyar rovásírás hiteles emlékei.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Szabó T. Attila 1958. A *felelin*-féle igealakok az erdélyi régiségben 1. *Magyar Nyelv* 54: 333–334.

Szabó T. Attila 1959. Felelet a *felelin*-féle igealakok kérdésére 2. *Magyar Nyelv* 55: 273–278.

Szabó T. Attila 1972. Újabb adalékok és jegyzetek a *felelin*-féle igalakokhoz 3. In Szabó T. Attila: *Nyelv és múlt*. Válogatott cikkek és tanulmányok III. Kriterion, Bukarest. 193–205.

Szelp Szabolcs 2011. A Nikolsburgi ábécé szerzősége és keletkezési ideje. *Magyar Nyelv* 107: 407–427.

Szentgyörgyi Rudolf 2019. Rovásemlékeink nyelvtörténeti és művelődéstörténeti szerepe. In Zelliger Erzsébet (szerk.) 2019. 37–49.

Vékony Gábor 1987. *Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében.* Életünk Könyvek. Életünk Szerkesztősége – Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoportja, Szombathely.

Vékony Gábor 2004. *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története.* Nap Kiadó, Budapest.

Zelliger Erzsébet 2016a. Nyelvemlék? Művelődéstörténeti emlék? Gondolatok az ÓMS. és a vargyasi rovásírásos felirat kapcsán. In Juhász Dezső (szerk.): *Kerekasztal körül. Huszonöt nyelvészeti tanulmány.* ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 92–98.

Zelliger Erzsébet 2016b. A konstantinápolyi rovásírásos felirat (1515) nyelvjárási vonatkozásai. In Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai szimpozion. Szombathely 2015, szeptember 2–4.* Szombathely–Nyitra. 245–253.

Zelliger Erzsébet 2019. Módszertani kérdések a nagyszentmiklósi kincs rovásfeliratai kapcsán. In Zelliger Erzsébet (szerk.) 2019. 10–24.

Zelliger Erzsébet (szerk.): 2019. *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet*. Magyarságkutató Intézet, Budapest.

Zsupos Zoltán 2015. *A székely írásról.* A szerző magánkiadása, Budapest. https://mek.oszk.hu/14500/14521/ (Utolsó elérés: 2021. máj. 29.)

Zsupos Zoltán 2019. Hogyan terjedt a székely írás az újkorban? In Zelliger Erzsébet (szerk.) 2019. 50–71.

A magyar nyelv leírásának történeti vonatkozásai

Markó Alexandra – Gráczi Tekla Etelka

Diftongusok és diftongusviták a magyar nyelvtudomány-történetben*

1.

A magyar nyelvtudomány forrásaiban több helyen olvashatunk arról, hogy a beszédfolyamat egyes részeit a szerzők diftongusnak, illetőleg valamely diftongus egyik elemének – vagy ezzel szemben éppen önálló szegmentumnak minősítik. Azokat az eseteket, amelyekben több szerző ez irányú vélekedése ütközik egymással, diftongusvitának szokás nevezni.

Legújabban egy megjelenőben lévő dolgozat (C. Vladár – Markó megj. e.) kapcsán merült fel újra a kérdés, hogy a beszédfolyam egyes részeit miként sorolják be az egyes szerzők. Az említett tanulmány egyik célja az volt, hogy bemutassa azt a terminológiát, amellyel a XVI–XVIII. századi grammatikaszerzők jellemezték a magyar szegmentumkészletet, a másik célja pedig annak a vizsgálata volt, hogy az e szerzők által alkalmazott metaforikus leírások hogyan hozhatók összefüggésbe a modern kísérleti fonetika eredményeivel. Az áttekintésből kirajzolódott egyebek mellett, hogy a korabeli munkákban bemutatott szegmentumok között a labiális /ø/ és /y/ diftongusként voltak említve, holott ezeknek a fonémáknak ilyetén minősítése semmilyen dokumentált ejtésbeli sajátosságra (azaz a szerzők által leírt korabeli nyelvváltozat diftongusos /ø y/-ejtésére) nem vezethető vissza. Szenczi (1610/2004: 89) így határozta meg az /ø/ hangzását: „Az *x* kettőshangzót az ajkak kerekítésével ejtjük, hangzása az *e* és az *o* között van.” (A latin nyelvű grammatikarészletek magyar megfelelőit a cikkben C. Vladár Zsuzsa fordításában közöljük.)

Az áttekintett források (lásd C. Vladár – Markó megj. e.) szerzői között Komáromi Csipkés György (1655/2008) volt az egyetlen kivétel, aki grammatikája előszavában leszögezte, hogy a magyarban nincsenek kettőshangzók. Az azonban nála is megjelent, hogy „az *ö* hangzása *o*-val keveredett *e*, mint *görög*, Graecus” (Komáromi 1655/2008: 75). Az /ø/ és /y/ kettőshangzónak tartása a korszakban a betűképre, pl. *ő, ű* (Kövesdi 1686/2010; Pereszlényi 1682/2006) vezethető vissza (Vértes 1980), és ezt erősíthette az is, hogy a /ø/-t korábban is gyakorta jelölték betűkapcsolattal, például: *ew, eo* (vö. Korompay 2003). C. Vladár és Markó úgy találta, hogy hangtani értelemben ebben az esetben nem beszélhetünk diftongusról. Az *ö*-nek az *o* és *e* keverékéből való levezetése szerintük arra utal, hogy az /ø/ bizonyos képzési jegyeiben az /o/-hoz hasonlít, míg más jegyekben az /ɛ/-hez, és ennek „vegyülékeként” állt elő a diftongus – valójában egyfajta blend – képzete. Érdekes, hogy ezt a „keveredést” vagy „köztes hangzást” mind az /ø/-t diftongusnak tartó Szenczi, mind pedig az ennek ellentmondó Komáromi említette (lásd fent), azaz tulajdonképpen igen hasonló érvet hoznak fel az egymással szöges ellentétben álló állásfoglalásuk mellett.

* A tanulmányban bemutatott kutatás az NKFIH támogatásával (FK-128814, *Fonetikai paraméterek beszélők közötti és beszélőn belüli variabilitása a magyar beszédben*) zajlik.

A korabeli terminushasználat ebben az esetben – mint látjuk – igen távol van attól, ahogyan a korszerű hangtani megközelítés kezeli a diftongus fogalmát. Mielőtt azonban rátérnénk a diftongusokkal kapcsolatos további korabeli és XX. századi elképzelésekre és vitákra, érdemes lenne tisztáznunk, hogy mik azok a diftongusok.

2.

A *diftongus* szó görög eredetű *(diphthongos),* amelyben a *di-* előtag a kettősségre utal, a *phthongos* utótag jelentése pedig '(zöngés) hang'. A diftongusok a magánhangzók egyik csoportja. A magánhangzók olyan szótagalkotó szegmentumok, amelyek akadályképzés nélkül jönnek létre. Legmeghatározóbb artikulációs sajátosságuk abból adódik, hogy hol van az a pont a toldalékcsőben, ahol a magánhangzó ejtésekor a legszűkebb az artikulációs csatorna, és hogy ezen a ponton mekkora a keresztmetszet (Ladefoged–Maddieson 1996). Ezeket a sajátosságokat, azaz a magánhangzó minőségét a nyelv vízszintes és függőleges helyzete (az állkapocsnyitással összefüggésben) és az ajakműködés határozza meg.

A magánhangzók ejtésekor a hangszalagrezgéssel előállított zönge rezgésformája gerjeszti az artikulációs csatornát. A zönge kváziperiodikus összetett rezgés, amely tartalmazza az alaphangot (a legkisebb frekvenciájú és legnagyobb amplitúdójú összetevőt, f0-t) és annak felharmonikusait (frekvenciái az alaphang frekvenciájának egész számú többszörösei). Ez a zöngehang kerül az artikulációs csatornába, amely az éppen aktuálisan ejtett magánhangzónak megfelelő artikulációs konfigurációból adódóan jellemezhető valamely rezonanciafrekvenciákkal. A zönge felharmonikusainak bizonyos csoportjai a pillanatnyi rezonanciafrekvenciákon és környékükön felerősödnek, a jelben energiacsúcsok jönnek létre. Ezeket a felerősödött felhangcsoportokat nevezzük formánsoknak, jelük a frekvencia növekedésének függvényében F1, F2, F3 stb. A zöngés hangok akusztikai szerkezetét ezeknek a formánsoknak az alapján lehet meghatározni, az észlelésünk az ezen formánsok frekvenciaértékei közötti viszonyok alapján detektálja a magánhangzók minőségét. Habár az egyes artikulációs mozdulatok nem feleltethetők meg egy az egyben egyes formánsoknak (vö. pl. Stevens 1989), nagy általánosságban mégis szokás az összefüggéseket úgy leegyszerűsíteni, hogy az első formáns (F1) a nyelv függőleges helyzetével (és az állkapocs nyitottságával), a második formáns (F2) pedig a nyelv vízszintes helyzetével és az ajakműködéssel van összefüggésben.

A diftongus (kettőshangzó) olyan magánhangzó, amelynek ejtése közben két eltérő artikulációs cél jelentkezik (Papakyritsis–Granese 2013), azaz a magánhangzó-minőség a szegmentum elején és végén eltérő. Azok a magánhangzó-minőségek, más szóval artikulációs konfigurációk, amelyek a diftongus kiinduló- és végpontjaként szolgálnak, ugyanazok, mint amelyeket a monoftongusokra jellemző minőségek között ismerünk (Ladefoged–Maddieson 1996). Laver (1994) szerint a diftongus időtartamának a középső részében artikulációs átmenet történik, a képzőszervek valamelyike oly módon és mértékben változtat helyzetet, ami a magánhangzó-minőség megváltozásának auditív élményét adja. Ez a helyzetváltozás érintheti a nyelv vízszintes helyzetét, a nyelv függőleges helyzetét és az ajakműködést is, vagy akár ezekből többet is egyszerre. Ennek megfelelően a diftongusokat az ún. magánhangzótérben szokták úgy ábrázolni, hogy a kiindulópontként szolgáló magánhangzó-minőségtől nyíl mutat az artikulációs végpontként szolgáló magánhangzó-minőség felé, így mind a két artikulációs konfiguráció és a kettő közötti átmenet is reprezentálható sematikusan (vö. pl. https://en.wikipedia.org/wiki/Diphthong). (Erre tesz javaslatot Kis Tamás 2014-ben a magyar diftongusok jellemzését és jelölését illetően.)

A formánsértékek alakulása is reflektál valamilyen módon az artikulációs konfiguráció változására. Igaz ugyan, hogy a monoftongusok sem jellemezhetők a teljes időtarta-

mukban tökéletesen azonos formánsértékekkel (hiszen ha kontextusban állnak, ki vannak téve a koartikuláció hatásainak), mégis, auditíve viszonylag állandó minőség benyomását keltik (Laver 1994). A diftongusokban ugyanakkor a monoftongusokban detektálhatóhoz képest jelentősebb formánsmozgás tapasztalható az egyik magánhangzó-minőségből a másikba való áthaladás következményeként. Ezt alább formánsmenetnek nevezzük.

A diftongusokat úgy is szokás jellemezni, mint olyan magánhangzó-kapcsolatokat vagy komplex magánhangzókat, amelyek egyazon szótaghoz tartoznak (vö. pl. Lindau et al. 1990, Papakyritsis–Granese 2013). Mivel egy szótagmagot egy magánhangzó definiál (most eltekintve attól a lehetőségtől, hogy bizonyos mássalhangzók is betölthetik a szótagmag szerepét egyes nyelvekben), ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy elkülönítsük a diftongust a két szótagi magánhangzó-kapcsolatoktól, azaz a hiátusoktól.

A diftongusok kategóriáján belül a szakirodalom szerint érdemes megkülönböztetni fonológiai és fonetikai diftongusokat. A fentiekben írtak a fonológiai diftongus jellemzői. Maddieson (1984) szerint igaz ugyan, hogy két egymást követő (külön szótagi) magánhangzó (vagy magánhangzó + magánhangzószerű mássalhangzó) a kiejtésben gyakran realizálódik fonetikailag diftongusként, fonológiai diftongusokat (azaz más magánhangzó-minőségekkel nyelvi – eltérő jelentéseket megkülönböztető – viszonyban lévő diftongusfonémákat) viszonylag kevés nyelvben találhatunk (kb. a nyelvek 7%-ában). Laver (1994) azt találta, hogy ezekben a leggyakoribb diftongusfonémák az /ai/ és az /au/. Ezt a két diftongusfonémát vizsgálták meg Lindau és munkatársai (1990) négy, különböző méretű magánhangzórendszerrel rendelkező és változó mennyiségű diftongust tartalmazó nyelvben (arab, hausza, kínai, angol). Habár a szerzők nem közlik, hogy pontosan milyen kritériumok alapján mérték meg a formánsátmenet időtartambeli arányát, az jelentős különbségnek mutatkozott, hogy míg az arab és a hausza diftongusokban az átmenet a teljes kettőshangzó időtartamának mintegy 20%-át tette ki, ez az arány a kínaiban 40-50% volt, az angolban pedig (magánhangzófüggően) 60-70%. Vagyis az átmenet időtartamaránya nyelvspecifikusan alakult. Ez az eredmény egyebek mellett arra is utal, hogy diftongusok fonetikai realizációira, ennélfogva a fonetikai diftongusokra vonatkozóan sem tudunk megállapítani egységes kritériumokat. Fonetikai értelemben tehát nincs eszközünk arra, hogy két magánhangzó kapcsolatáról eldöntsük, hogy az (fonetikai) diftongus-e. A további lehetséges fonológiai kritériumokat az alábbiakban mutatjuk be.

Térjünk most vissza arra a kérdésre, hogy a XVII-XVIII. századi magyar grammatikaszerzők szerint a magyarban mely szegmentumok minősültek diftongusnak.

3.

A már említett /ø/ és /y/ kapcsán megállapíthatjuk: semmi nem utal arra, hogy ezekben a szegmentumokban két artikulációs cél lett volna; vélhetőleg a betűforma vezette félre a szerzők többségét.

Ugyancsak többen (pl. Szenczi 1610/2004) diftongusnak tartották a (mai megközelítésben) magánhangzó (V) + /j/ kapcsolatokat, amelyek utótagjának betűjele váltakozott az *i*, az *y* és a *j* között. Pereszlényi (1682/2006: 47) példáiban is megfigyelhető a változatos írásmód: *fzij, Haytok, Eytek, Rxytem* stb. Tsétsi (1708/2009: 22) ellenvéleményt fogalmazott meg e kapcsolatok diftongus voltával szemben, ekképpen: „világos, hogy az *ay, ey, oy, uy* nem kettőshangzó. Hibásan írják tehát így: *Nyáy, feytem, boytos, suytom;* holott így kellene: *nyáj, fejtem* stb." Nála tehát impliciten jelentkezik a megkülönböztetés szándéka, miszerint az *y* magánhangzós szegmentum jele, míg a *j* mássalhangzóé. Annak ellenére, hogy a *diftongus* minősítés mellett érvel, azt Pereszlényi (1682/2006: 47) is megjegyzi, hogy „az *Y* kevesebb joggal magánhangzó, hiszen a mássalhangzókkal nem alkot úgy szótagot".

Vértes O. András (1980: 75–77) részletesen dokumentálta monográfiájában a XVIII. század végén Rájnis József és Baróti Szabó Dávid között zajlott diftongusvitát, amely tulajdonképpen a „klasszikus triász" tagjai között zajló verstani polémia egyik oldalága volt. Rájnis amellett érvelt, hogy az /ø/ és az /y/ nem diftongusok, a *j*-vel társult magánhangzókat azonban (Tsétsivel vitatkozván) kettőshangzóknak tartotta. Megjegyzendő, hogy az /ø/ és az /y/ monoftongus státusa mellett egyebek között azt említette érvként, hogy ezek nem hangzanak hosszan, vagyis megfigyelte, hogy a diftongus a magyarban hosszú monoftongussal váltakozik. Az *-aj, -ej* diftongus voltát arra alapozta, hogy szerinte ezekben a *j* /i/-nek hangzik. Baróti Szabó ezzel szemben azt állította, hogy ezekben a kapcsolatokban a *j* mássalhangzó, és erre intervokális előfordulásokat (pl. *kaján, major*) hozott példaként. A vitát Révai zárta le 1806-ban, kijelentve, hogy a magyarban nincsenek diftongusok: sem a V + *j*, sem az *ö, ü* nem tartozik a kettőshangzók közé (az utóbbi kapcsán ő is a magánhangzóhosszra hivatkozik). A vita azonban mintegy kétszáz év múlva újra feléledt a *Nyelvtudományi Közlemények* lapjain, ismét elsősorban a V + *j* kapcsán.

4.

Az 1980-as években lezajlott újabb diftongusvitát Kassai Ilona (2003) – mint a vita egyik szereplője – foglalta össze a *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia a gyakorlatban* című, Hunyadi László (2003) által szerkesztett kötetben, ahol az eredeti vitacikkeket is újra közölték. Kassai (2003) áttekintésében az előzmények között említett olyan, XX. századi fonetikaszerzőket (Gombocz Zoltánt, Bárczi Gézát, Vértes O. Andrást), akik a 40-es, 50-es években készült munkáikban rendre diftongusnak minősítették a magánhangzók *j*-vel (vagy *ly*-vel) alkotott kapcsolatait. Bárczi (1957) az *autó, augusztus, Európa* szavak kezdő magánhangzói kapcsán is (lehetséges) diftongusokról beszélt. Ugyanakkor (mint azt a vita holland résztvevői, A. D. Kylstra és T. de Graaf is dokumentálták) több XX. századi szerző (Laziczius Gyula, Deme László, Papp István, Molnár József) nem tételezett fel a magyarban köznyelvi diftongusokat.

Maga a vita egyik részről az A. D. Kylstra és T. de Graaf (1980/2003) szerzőpáros, majd Kylstra (1984/2003), illetve más részről Kassai (1982/2003, 1984/2003) között bontakozott ki. A holland szerzők (1980/2003) amellett érveltek, hogy a *vaj, tej* stb. szavakban a kezdő mássalhangzót kettőshangzó követi (nem pedig V + /j/ kapcsolat), amit arra alapoztak, hogy hangszínképelemzéssel összehasonlítottak hasonló hangzású magyar, finn és holland szavakat. A célszegmentumok akusztikai képében nem találtak különbséget, a magyar nyelvből vett példák ugyanúgy magánhangzós jelleget mutattak, mint a másik két nyelvből származók, és az első két formáns értékeiben is hasonló változások (formánsmenetek) jelentek meg. Mivel mind a finnben, mind a hollandban teljeskörűen elfogadott a vizsgált szegmentumok kettőshangzóként való minősítése, a szerzők szerint nincs rá ok, hogy a magyar nyelv hasonló akusztikai szerkezettel jellemezhető szegmentumait V + /j/ kapcsolatnak tartsuk. Kylstra és de Graaf (1980/2003) érvei tehát merőben fonetikai megalapozottságúak voltak, és ezek közül azt a megállapítást érdemes kiemelnünk, amely szerint a vizsgált szavakban a *j*-nek megfelelő elem magánhangzószerű.

Kassai (1982/2003) válaszában arra hívta fel a figyelmet, hogy a fonológiai tények alapján a *j*-t diftongus simulóhangjának tételezni hiba lenne, és erre több érvet is felsorakoztatott. Kassai érvei közül most csak kettőt emelünk ki, ezek ugyanis később is visszatérnek a szakirodalomban a *j* státusának tárgyalásakor. Az egyik megfogalmazott szempont a *j*-vel kezdődő szavakhoz járuló határozott névelőé, amelynek a követő mássalhangzós szókezdet esetén nem az *az*, hanem az *a* alakváltozata jelenik meg (pl. *a jog,* és nem **az jog*). A másik érvhez a *-j* végű tövekhez kapcsolódó *-val/-vel* toldalék szolgál-

tat alapot, amelynek a kezdő mássalhangzója hasonul a tővégi mássalhangzóhoz, magánhangzós tővég esetén azonban változatlan marad. Mivel a *j*-t követő *v* ebben a toldalékban hasonul (*tejjel, vajjal,* nem pedig **tejvel, vajval*), a *j* csak mássalhangzó lehet. Ennélfogva a V*j* és a *j*V diftongusként való elemzése fonológiai értelemben nem állja meg a helyét.

Kylstra (1984/2003) viszontválaszából két elemet emelünk ki. Az egyik az egyazon szótaghoz tartozás kritériuma, amelyet azonban (ezt mi tesszük hozzá) nem lehet érvként használni, hiszen ez a *j* státuszától függetlenül érvényesül mindegyik vizsgált esetben. A másik, sokkal lényegesebb pont a *j* réshangúságának kérdése, a szerző ugyanis egymásnak részben ellentmondó szakirodalmi hivatkozások alapján a vizsgált szegmentum zörejességét várja el, amennyiben az mássalhangzó. Erre a kérdéskörre a vita ismertetését követően visszatérünk. Megjegyezzük még, hogy Kylstra elvetette Kassai (1982/2003) több érvét, irrelevánsnak vagy a hollanddal ellentétes mintázatúnak bélyegezve őket, ugyanakkor Kassai legerősebb fonológiai érveiről, amelyeket fentebb tárgyaltunk, nem vett tudomást. Világosan körvonalazódik (ismét), hogy míg Kassai fonológiai alapon közelítette meg a kérdést, Kylstra kizárólag a fonetika nézőpontjából fogalmazta meg az állításait.

Viszontválaszában Kassai (1984/2003) akusztikai elemzések adataira hivatkozva azt állította, hogy a /j/ olyan mássalhangzó (amely egyébként zöngétlenedni is tud, ami újabb érv a mássalhangzó volta mellett), amely a magánhangzókhoz hasonló akusztikai szerkezetet mutat. A /j/ esetében az általa hivatkozott adatok alapján nagyobb formánssávszélességek mérhetők a magánhangzókhoz képest.

5.

Ezen a ponton térjünk vissza arra a kérdésre, hogy a /j/ egyszerre mássalhangzó és magánhangzószerű volta, avagy a súrlódási zörej hiánya, amelyet pedig egy réshangtól joggal várhatunk el, miért okozott fejtörést a holland szerzőknek, és tette számukra fonetikai alapon elfogadhatatlanná a mássalhangzós értelmezést. Bármelyik korszerű fonetikai kézikönyvben azt találjuk, hogy a hivatkozott források példáiban szereplő /j/ fonetikai tulajdonságait tekintve (zöngés) palatális approximáns (vö. pl. Gósy 2004). Az approximáns vagy közelítőhang olyan mássalhangzó, amelynek ejtése közben szűkület jön létre az artikulációs csatornában. Ez a szűkület azonban tágabb, mint a réshangok esetében, így a közelítőhangok ejtésekor nem keletkezik súrlódási zörej. Ez az oka annak, hogy az approximánsokat az ún. magánhangzószerű mássalhangzók közé soroljuk, amelyek a szonoránsok egy csoportját alkotják. Az approximánsok, akárcsak a magánhangzók, zöngések, és formánsstruktúrával jellemezhetők. Az a tény tehát, hogy a /j/ esetében a vizsgált példákban nincs súrlódási zörej, önmagában nem sorolja ezt a szegmentumot a magánhangzók közé. Ami az idézett szerzőket félrevezette, az az a fonetikai osztályozási rendszer volt, amely a /j/-t réshangként sorolta be, vagyis a korabeli fonetikai ismeretek hiányossága. Ha megnézzük, a korábbi kézikönyveink mindegyike réshangnak tartotta a /j/-t (pl. Bolla 1995: 212, Kassai 1998: 116). Habár a /j/ fonémának előfordul zöngétlen és zöngés réshang változata is (pl. *kapj* [ç], *dobj* [j]), ezektől eltekintve a magyarban a mai fogalmaink szerint mindig approximáns [j]- ként jelentkezik.

Ejtését és akusztikai szerkezetét tekintve az /i/ magánhangzó és a /j/ mássalhangzó nem mutat jellegzetes eltéréseket, mivel képzési helyük igen közel van egymáshoz (lásd Bolla (1995) artikulációs regisztrátumait és akusztikai adatait a két hangzó esetében). Kassai Ilona (2003) a diftongusvitát összefoglaló tanulmány mottójaként az alábbi mondatot idézte Lazicziustól (1979: 67): „Egy lehető legmagasabb nyelvemelkedési fokkal képzett *i* és egy lehető legtágabb réssel képzett *j* között elmosódhat minden képzési különbség." Ez az állítás – továbbgondolva – oda vezet, hogy nincs éles határ a magán-

hangzók és a mássalhangzók között, ami a mai fonológiai-fonetikai gondolkodásban már közhelynek számít. A diftongusvita szempontjából mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a konkrét esetben nem is várhatunk fonetikai jellegű különbséget, így a fonológiai érvekre érdemes támaszkodni. Lássuk tehát, milyen további fonológiai érvek szólnak amellett, hogy a /j/-t mássalhangzóként, nem pedig diftongus simulóhangjaként érdemes kezelnünk!

6.

Siptár Péter (1995) öt érvet sorakoztat fel, ezek közül kettő azonos a Kassai (1982/2003) által megfogalmazottakkal (névelő és *-val/-vel* toldalék). Van még egy gazdaságossági érv is, amely szerint ha minden V*j* és *j*V kapcsolatot diftongusként kezelünk, az nagyon megszaporítaná a magyar magánhangzók számát. Továbbá, a magyarban a diftongusok sosem váltakoznak rövid monoftongusokkal, mint a kettőshangzókat valóban tartalmazó nyelvekben. Végül: a /j/ kettőzhető (azaz fonológiai értelemben geminálódik, ami hosszú szegmentumot eredményez a fonetikai megvalósításban, pl. *vajjal*), ami a diftongusként való értelmezést teljesen kizárttá teszi. Siptár ugyanakkor azt is kijelenti, hogy bár a magyarban fonológiai diftongusok nincsenek, fonetikai diftongusok vannak, és ez ténykérdés. Nézzük meg tehát, hogy mikor találkozunk fonetikai diftongusokkal a magyar beszédben!

7.

Láttuk, hogy két egymást követő magánhangzó, ha ezek egyazon szótagmaghoz tartoznak, diftongust alkot. A leggyakrabban idézett példák, amelyek kapcsán felmerül a kérdés, hogy diftongusról vagy hangkapcsolatról van-e szó, az *au*-t és *eu*-t tartalmazó szavaink (pl. *autó, augusztus, bauxit, kaucsuk, kalauz; euró, Európa, eutanázia, Zeusz*). Siptár (1998 és máshol) kétféle próbát javasol ennek a kérdésnek az eldöntésére. Mindkét próba azt teszteli, hogy a célszegmentum(ok) egy vagy két szótaghoz tartoznak-e. Az egyik prozódiai alapú: a kérdő intonációt hívja segítségül. A kérdő intonáció alapváltozatának a magyarban az a sajátossága, hogy az eldöntendő kérdés utolsó előtti szótagjában fellép, az utolsó szótagban pedig lelép a dallam. (Ha a frázis három szótagosnál rövidebb, akkor a fellépés az utolsó szótagon történik meg, és a semleges alapváltozatban nem történik lelépés.) Ez a teszt tehát csak azokban az esetekben alkalmazható, ahol a vizsgálandó szekvencia a szó utolsó két szótagjára esik. Siptár szerint ez a teszt azt mutatja, hogy az *autó* szó két szótagú, azaz az *au* a felszínen diftongusként valósul meg, mivel a dallam fellépése az *au* teljes terjedelmén érvényesül, nem csak az *u*-ban (ami akkor történne, ha az *autó* szót három szótagosnak érzékelné a beszélő). Ezzel szemben a *kalauz* szó három szótagosként reprezentálódik, mivel itt a *la* szótagban történik a fellépés, az *uz* szótagban pedig a lelépés, tehát itt két szótagi magánhangzó-kapcsolatról van szó. A *bauxit,* a *kaucsuk* és a *trauma* pedig ingadozó válaszokat eredményez. Hasonló eredményt ad az ún. madárnyelvvel végzett próba *(Tuvudsz ivígy beveszévélnivi?),* mert a (fonetikai) diftongusok és monoftonguskapcsolatok esetén eltérő szerkezetű kimenetet kapunk: Siptár (1998: 364) szerint *avau.tovó*, de *kava.lava.uvuz.*

Szigetvári (2014) a kérdő intonációs próba eredménye alapján szintén úgy látta, hogy az *autó*t tarthatjuk két szótagosnak, a *kalauz* azonban három szótagos, mivel az utóbbiban az *au* fonetikai diftongusként való elemzése nem lehetséges. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy míg ejthetünk hosszú *a*-t az *autó, augusztus* és hosszú *e*-t az *euró* szóban, addig ugyanezt nem tehetjük meg a *kalauz,* a *kaucsuk* vagy a *reuma* szavakban. Tehát van [ɒːtoː], [ɒːgustuʃ] és [ɛːroː], de nincs *[kɒlɒːz], *[kɒːʧuk] és *[rɛːmɒ].

Más úton, de hasonló eredményre jutott Kassai (1999a) is, aki tanulmányában azt vizsgálta, hogy az ún. természetes szótagolás az írásbeli elválasztástól eltérő eredményt ad-e felnőtt nyelvhasználók esetében. Szótagolási kísérlete adataiból az a következtetés vonható le, hogy a *kalauz*ban az *au* két külön szótaghoz tartozó monoftongusok kapcsolataként reprezentálódik inkább (mintegy az adatközlők 70-80%-ánál), az *autó* kezdő szekvenciája esetében azonban az ítélet erősen ingadozó (nagyjából 50-50%). Kassai (1999b) a kísérletet olvasni még nem tudó, így az elválasztási szabályokat nem ismerő, de szótagolni már biztonsággal képes nagycsoportos óvodásokkal is elvégezte, és az eredmények a felnőttekéhez igen hasonlók lettek. Kassai (1999a) a két szóra kapott eredmények eltérését a hangsúlyviszonyok különbségével magyarázza, így fogalmaz:

> az *autó*-ban az *a*-n megjelenő hangsúly az észlelés számára az *a*-t követő *u* magánhangzót egy diftongus simuló elemévé „degradálja", míg a *kalauz*-ban mindkét magánhangzó hangsúlytalan az ejtésben, következésképpen az észlelés számára egyenrangú, autonóm minőségekként jelennek meg, amelyeknek a fonológiai státusa is tükrözi ezt az autonómiát, hiszen két külön szótag csúcsát alkotják (Kassai 1999a: 149).

Kassai (1999a) egyébként 34 egyetemi hallgatóval elvégezte a madárnyelvpróbát is, az *autó* esetében 24 fő az *au*-t két szótagként strukturálta újra, de 8 fő elrontotta a feladatot, ami a szerző szerint a résztvevők bizonytalanságára utal. A *kalauz* esetén 29 két szótagos megoldás jelent meg, és csak két hibás megoldás volt. Vagyis korántsem mutatott a próba akkora eltérést a két szó között, mint amekkorát a fentiek alapján várni lehetne.

8.

A fentiekből – összegezve – a következő tanulságokat vonhatjuk le: az *au* az *autó* és a *kalauz* szóban eltérően realizálódhat, mivel az előbbiben lehetséges a (fonetikai) diftongusként való értelmezés, az utóbbiban nem. Ennek az eltérésnek az egyik következménye, hogy létezhet [ɒːtoː], de nem létezik *[kɒlɒːz] kiejtés. Ugyan a szerzők jelenlegi ismeretei szerint fonetikai szempontból a két szó (és a hasonló szerkezetű szavak) diftongusgyanús magánhangzói kapcsán nem történt még magyar nyelvű vizsgálat, a fenti különbségek alapján azt várhatjuk, hogy valamilyen tekintetben e két *au* szekvencia fonetikai természete eltérő. Láttuk azt is, hogy a különböző nyelvek kváziazonos /ai/ és /au/ diftongusai igen jelentős eltéréseket mutatnak (Lindau et al. 1990). Ugyanakkor nem ismerünk olyan forrást, amely egy adott nyelvben fonetikai alapon vizsgál és vet össze egymással magánhangzó-kapcsolatokat és ugyanolyan artikulációs célokkal rendelkező diftongusokat. A kérdés tehát mindezek alapján úgy fogalmazható meg, hogy van-e fonetikai különbség az itt tárgyalt két szó *au* szekvenciái között? A feltételezésünk az, hogy a korábbi szakirodalom alapján van ilyen eltérés. Ennek vizsgálatát egy nagyobb elemzés keretében végezzük el a BEA adatbázis (Neuberger et al. 2014) anyagán. A fentiek alapján itt két szempontot kívánunk kiemelni és bemutatni ebből az összehasonlításból. Kassai (1999a) érvelése alapján azt várjuk, hogy az egyik különbség a szekvenciát alkotó magánhangzó-minőségek fenntartásának időtartamában jelentkezik, hiszen ha az *autó*ban az *u* simulóhang, akkor feltehetően relatíve rövidebb időtartamban realizálódik, mint a *kalauz*ban, és jelentősen rövidebb az *autó u*-ja, mint ugyanezen szó *a* eleme. Másrészt Laver (1994) nyomán feltételezhetjük, hogy a fonetikai diftongusban a két magánhangzó-minőség közötti formánsátmenet a hangkapcsolattól eltérően valósul meg, így a hipotézisünk szerint az átmenet időtartamaránya és/vagy a formánsmenet lejtése, meredeksége különbséget mutat.

A vizsgálatba eddig 106 beszélő, 64 nő és 42 férfi beszédfelvételét vontuk be. (A jelen tanulmányban csak néhány eredményt közlünk, további módszertani részleteket, valamint a teljes vizsgálat további eredményeit egy kapcsolódó, de alapvetően fonetikai jellegű tanulmányban kívánjuk bemutatni.) A résztvevők életkora 19 és 90 év között szóródott, azaz a kutatásban a teljes felnőtt életkori spektrumból szerepeltek beszélők. Az adatbázis egyebek között felolvasott mondatokat is tartalmaz, amelyekben a vizsgálat tárgyát képező szavak is szerepelnek, igaz ugyan, hogy az *autó* összetett szó első tagjaként, tehát összesen 4 (vagy 5) szótagos szóban fordul elő. Tekintettel arra, hogy az adatbázis mondatai nincsenek kontrollálva a konkrét kutatási kérdés szempontjából, a kontextus és a mondatok prozódiája sem kiegyenlített. Vizsgálatunk ezért csak előzetes elemzésnek mondható. A két mondat, amelyben a célszavak szerepelnek: *A **kalauz** szigorúan ellenőrzi a menetjegyeket és az igazolványokat,* illetve *A forgalom miatt csak nehezen lehetett előrehaladni az **autó**pályán.*

Néhány beszélő ejtésében nem jelent meg *u*-realizáció a hangkapcsolatokban, ami azt jelenti, hogy környező mássalhangzók közötti magánhangzós szekvenciában nem volt hallható *u,* illetve a formánsmenet mindvégig az *a*-ra jellemző értékeket mutatott. Mindösszesen 6 beszélő (3 férfi, 3 nő) ejtésében nem valósult meg *u* az *autópályán* szóban, 2 férfi beszélő ejtésében pedig a *kalauz* szóban – közülük az egyik férfi mindkét csoportban szerepelt. Ez alapján tehát mind az [ɒːtoːˈ], mind a [kɒlɒːz] forma előfordulhat, bár mindkettő igen alacsony arányban (5,7% és 1,9%), illetve egyéni ejtési sajátosságról (is) lehet szó.

Az 1. ábrán látható a szegmentumok abszolút átlagos időtartama külön-külön és összesítve (a két magánhangzó határát a hangátmenet felénél állapítottuk meg). Az *u* a *kalauz* szóban átlagosan 104,7 ms (szórás: 27,2 ms), az *autópályán* szóban 80,5 ms (szórás: 19,0 ms) időtartamban realizálódott. Az *a* átlagos időtartama a *kalauz* szóban 85,6 ms (szórás: 18,7 ms), míg az *autópályán* szóban 85,8 ms (szórás: 19,5 ms) volt.

1. ábra

Az *a* és *u* realizációinak, illetve a teljes *au* szekvenciának az átlagos időtartama a vizsgált szavakban

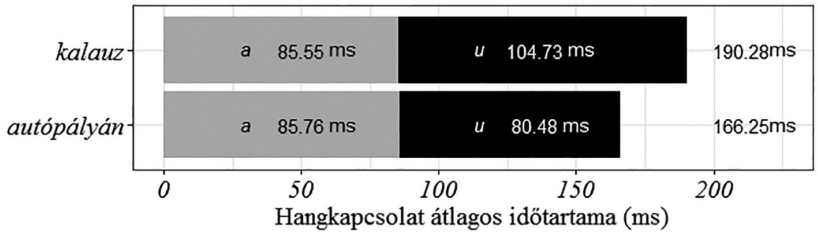

Amint látható, a *kalauz* szóban hosszabb a hangkapcsolat együttes időtartama, ami az *u* nagyobb időtartamából eredt az *autópályán* szóbeli realizációhoz hasonlítva. A statisztikai próba szerint a magánhangzó-időtartam és a szó interakciója szignifikáns, azaz a két magánhangzó eltérő módon alakult a két szóban. Ennek az az oka, hogy bár az *a*-megvalósulások időtartama nem, az *u*-ké eltért ezekben a szavakban. Az időtartamok alakulását természetesen a mondatbeli helyzet, illetve prozódiai tényezők is befolyásolhatták. A *kalauz* kevesebb szótagot tartalmaz, mint az *autópályán,* ami befolyásolja az egyes szegmentumok időtartamát, továbbá itt az *(a)u* intonációs frázis végéhez közel(ebb) áll, ami a frázisvégi nyúlás jelensége miatt ugyancsak lehet hosszabb (vö. pl. Kohári 2018). Mindent egybevetve azonban az *u* simulóhangként való értelmezését az *autó* szóban az adatok nem támasztják alá, hiszen az *u* az időtartamát tekintve az *a*-éval egyenértékű.

A nyelvemelkedés fokával összefüggő első formáns szekvenciabeli alakulására vonatkozóan több szempontú vizsgálatot végeztünk. Itt annak az elemzésnek az eredményét mutatjuk be (2. ábra), amelyben az *a*-realizációk és az *u*-realizációk időtartamát is normalizáltuk (azaz az *a* és az *u* időtartamát is elosztottuk a saját időtartamával, majd megfeleztük, azaz 0,5-re normalizáltuk). Ebben a megközelítésben a szekvenciára jellemző formánsmenet-mintázatokat a két beszédhang időtartamától függetlenül tudjuk elemezni. Ahogyan az ábrán is látható, a két szóban az első formáns menetének lejtése nem tér el a két artikulációs cél közötti átmenetet tekintve. Különbséget egyrészt az első magánhangzó-minőség első felében látunk, mégpedig azt, hogy az *autó(pályán)*ban az F1 hamarabb éri el a csúcsát, ami magasabban is realizálódik, mint a *kalauz*ban. Ennek feltehetőleg az *autó(pályán) au*-jának hangsúlyossága az oka, hiszen a hangsúlyos szótagbeli magánhangzóra jellemző, hogy az artikulációs célt jobban megközelítik a képzőszervek (pl. Mücke–Grice 2014), és ezt tükrözik a formánsértékek. A másik látható eltérés a szekvencia időtartamának utolsó tized részében látszik, ahol a követő mássalhangzó zöngésségéből adódó koartikulációs hatás okozhatja a különbséget.

2. ábra
Az első formáns alakulása az *au* szekvenciákban,
a magánhangzók normalizált időtartamának függvényében

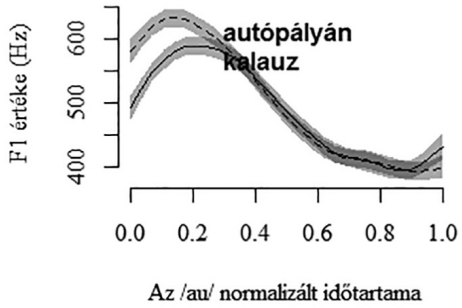

Mindezek alapján a vizsgálatba bevont 106 beszélő esetében a két célszóbeli *au* szekvenciák státusza nem látszik eltérni. Ez természetesen nem mond ellent annak, hogy lehetnek olyan beszélők, akiknek az ejtésében az *autó(pályán)* kezdő magánhangzójának megvalósítása inkább diftongusszerű, ennek feltárására azonban további elemzések szükségesek.

Források

Komáromi Csipkés György 1655/2008. *Hungaria Illustrata* (1655). *A magyar nyelv magyarázata*. Ford. C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Zsilinszky Éva. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Kövesdi Pál 1686/2010. *Elementa Linguae Hungaricae* (1686). *A magyar nyelv alapjai.* Ford. C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Zsilinszky Éva. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Pereszlényi Pál 1682/2006. *Grammatica Lingvae Ungaricae* (1682). *A magyar nyelv grammatikája.* Ford. C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Zsilinszky Éva. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Szenczi Molnár Albert 1610/2004. *Novae grammaticae Ungaricae libri duo* (1610). *Új magyar grammatika két könyvben*. Ford. C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Zsilinszky Éva. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Tsétsi János 1708/2009. *Observationes Orthographico-grammaticae* (1708). *Helyesírási–grammatikai megjegyzések.* Ford. C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Zsilinszky Éva. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Hivatkozások

Bárczi Géza 1957. *Fonetika.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Bolla Kálmán 1995. *Magyar fonetikai atlasz. A szegmentális hangszerkezet elemei.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya.* Osiris Kiadó, Budapest.

Hunyadi László (szerk.) 2003. *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia a gyakorlatban.* A Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen.

Kassai Ilona 1982/2003. A magyar köznyelvben nincsenek diftongusok. *Nyelvtudományi Közlemények* 84: 395–397. Újraközlés in Hunyadi László (szerk.) 2003. 23–26.

Kassai Ilona 1984/2003. Kell-e a magyar köznyelvben diftongusnak lennie? *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 152–154. Újraközlés in Hunyadi László (szerk.) 2003. 33–36.

Kassai Ilona 1998. *Fonetika.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Kassai Ilona 1999a. Felnőtt nyelvhasználók szótagszerkezeti preferenciái. In Kassai Ilona (szerk.) 1999. 143–152.

Kassai Ilona 1999b. Szótaghatárok és fonológiai jólformáltság nagycsoportos óvodások intuitív szótagolásában. In Kassai Ilona (szerk.) 1999. 131–142.

Kassai Ilona (szerk.) 1999. *Szótagfogalom – szótagrealizációk.* Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

Kassai Ilona 2003. A diftongus-vita. In Hunyadi László (szerk.) 2003. 37–42.

Kis Tamás 2014. Leíró hangtan és hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 52: 89–124.

Kohári Anna 2018. *Időzítési mintázatok a magyar beszédben.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

Kylstra, A. D. 1984/2003. Még egyszer a magánhangzó + *j* kapcsolatról a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 148–151. Újraközlés in Hunyadi László (szerk.) 2003. 27–32.

Kylstra, A. D. – de Graaf, T. 1980/2003. Vannak-e diftongusok a magyar köznyelvben? Ford. Szabó T. Ádám. *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 313–317. Újraközlés in Hunyadi László (szerk.) 2003. 17–22.

Ladefoged, Peter – Maddieson, Ian 1996. *The sounds of the world's languages.* Blackwell, Oxford.

Laver, John 1994. *Principles of phonetics.* Cambridge University Press, Cambridge.

Laziczius Gyula 1979. *Fonetika.* Harmadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.

Lindau, Mona – Norlin, Kjell – Svantesson, Jan-Olof 1990. Some cross-linguistic differences in diphthongs. *Journal of the International Phonetic Association* 20: 10–14.

Maddieson, Ian 1984. *Patterns of sounds.* Cambridge University Press, Cambridge.

Mücke, Doris – Grice, Martine 2014. The effect of focus marking on supralaryngeal articulation – Is it mediated by accentuation? *Journal of Phonetics* 44: 47–61.

Neuberger, Tilda – Gyarmathy, Dorottya – Gráczi, Tekla Etelka – Horváth, Viktória – Gósy, Mária – Beke, András 2014. Development of a large spontaneous speech database of agglutinative Hungarian language. In *Text, Speech and Dialogue (TSD). 17th International Conference, Brno, Czech Republic, September 8–12, 2014*. 424–431.

Papakyritsis, Ioannis – Granese, Angela 2013. Cross-linguistic Study of Vowel Systems. In Ball, Martin J. – Gibbon, Fiona E. (eds): *Handbook of Vowels and Vowel Disorders.* Psychology Press, New York – London. 186–206.

Siptár Péter 1995. *A magyar mássalhangzók fonológiája.* Linguistica Series A, Studia et Dissertationes 18. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

Siptár Péter 1998. Hangtan. In É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *Új magyar nyelvtan.* Osiris Kiadó, Budapest. 291–390.

Stevens, Kenneth N. 1989. On the quantal nature of speech. *Journal of Phonetics* 17 (1–2): 3–45.

Szigetvári Péter 2014. A kérdésben a válasz. *Nyelv és Tudomány.* https://m.nyest.hu/hirek/a-kerdesben-a-valasz (Utolsó elérés: 2021. jan. 16.)

Varga, Ádám – Tarján, Balázs – Tobler, Zoltán – Szaszák, György – Fegyó, Tibor – Bordás, Csaba – Mihajlik, Péter 2015. Automatic Close Captioning for Live Hungarian Television Broadcast Speech: A Fast and Resource-Efficient Approach. In *International Conference on Speech and Computer, 2015.* Springer, Cham. 105–112.

Vértes O. András 1980. *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

C. Vladár Zsuzsa – Markó Alexandra megj. e. A szegmentumok bemutatása a régi magyar grammatikákban.

Hegedűs Rita

Adalék az ortológus grammatikák szórendfelfogásáról – a *Debreceni Grammatika* és körének „szórakosgatása”

1. Bevezetés

A korai magyar nyelvtanok, nyelvleírások létrejöttét számos tényező nehezítette. Az Európában leginkább elterjedt latin minták inkább béklyót jelentettek a nyelvtanírók számára: az indoeurópaitól eltérő szerkezet leírásához új kategóriák bevezetésére, a terminológia megváltoztatására volt szükség. A magyar nyelv az esetek gazdagságával, a grammatikai funkciók aprólékosabb felosztásával, másféle konceptualizációs sémájával nehezen áthidalható problémát jelentett az egyes szerzőknek. A leírások finomodása, az önálló szemléletmód kialakítása fokozatosan alakult ki. A kezdő lökést feltétlenül a praktikus cél: a fordítás-tanítás, tehát a kontrasztív kihívás adta (l. Sylvester 1541-es bibliafordítását, illetve a török hódoltságot követő többnyelvű országban kialakult Hungarus-tudat által ösztönzött magyarnyelv-tanulási törekvést).

Idővel – a nyelvújítás elengedhetetlen feltételeként – megfogalmazódott az igény a magyar nyelv szabályokba foglalására, azaz kodifikálására. Tanulmányomban e folyamat egy érdekes állomását, a *Debreceni Grammatiká*t (DGr.) vizsgálom; ezen belül a nem konfigurációs szerkezetű magyar nyelv sarkalatos kérdését, a szórend leírását állítom a középpontba.

2. A sarokpontok

A témaválasztást két szempont indokolja. Az első: a többszerzős DGr. bizonyos értelemben véve summázat, több szerző konszenzuson alapuló egységesített munkája. Másodszor: a magyar mondat szórendjének pragmatikai szabályozottságára elsőként Fogarasi János érzett rá. Az ő 1838-as, több részből álló elméleti munkája inspirálta Brassai Sámuelt[1] a magyar mondat sajátosságait összefoglaló tanulmányainak megírására. Ezekkel Brassai gyakorlatilag megelőlegezte a Gabelentzre visszanyúló prágai iskola forradalmi felismeréseként polgárjogot nyert tételt a mondat aktuális tagolásának kommunikatív mozgatórugójáról.

2.1. A kezdőpont

A DGr. történetének biztos pontja az a pályázat, amelyet Görög Demeter és Kerekes Sámuel a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című lap 1789. szeptember 25-i számában hirdetett meg egy „magyar nyelvtanító könyv” megírására. A nyertesnek 20 aranyat ajánlottak fel, melyet Nunkovics György püspök 1790-ben még további 30 arannyal toldott meg. Öt szerzőtől érkezett pályamű: Földi Jánostól, Veres Mihálytól, Benkő Lászlótól, Gyarmathi Sámueltől és Kerestaly Ignáctól. A „Tudós Ítélők” Földi János művét találták

[1] Brassai számos tanulmányában foglalkozik a szórenddel. Ezek közül a legfontosabbak: Brassai 1852, 1860, 1863, 1864.

a legjobbnak, s először ezt akarták megjegyzéseikkel ellátva kiadni. Erről a tervükről végül is lemondtak, s az egyik bíráló, Benedek Mihály egyházkerületi aljegyző vezetésével maguk készítettek egyet: ez lett a *Debreceni Grammatika* (vö. Szily 1912: 4).

A grammatika végső formáját a bírálóknak köszönheti. Eddigi ismereteim szerint Tóth Péter (1998: 49) említ meg először egy fontos szempontot: „Ma már nehezen dönthető el, hogy Görög és Kerekes vajon a pályázóknak a beleegyezésével adta-e áldását arra, hogy a debreceni bírálók a meglevő forrásokat felhasználva, beleolvasztva új művet írjanak."

Harsányi István (1925: 122, 1927: 276), aki két tanulmányban is foglalkozik a kérdéssel, összesen kilenc nevet említ: Hunyady Ferenc szuperintendens, Benedek Mihály, Gál András, Szikszai György prédikátorok, Szilágyi Gábor és Kocsi Sebestyén István professzorok, Domokos Lajos városi főbíró, Böszörményi Pál és Domokos Imre szenátorok (Harsányi 1927: 276). Törös László (1927: 483) ezzel szemben alapos kutatások eredményeképp négy személyt sorol fel: Benedek Mihályt, Szikszai Györgyöt, Gál Andrást és Domokos Lajos főbírót. A szerzők (szerkesztők) neve az 1795-ben megjelent műben sincs feltüntetve.

A pályadíjnak több mint felét Földi János kapta – ez azt igazolja, hogy a megszülető közös mű nagyobbrészt az ő munkájára támaszkodik. Elérhető volt ekkor még Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelvmeste*re is, melyet szerzője 1794-ben, a maga költségén már előbb kinyomtatott. Így a DGr. szórendi felfogása legalább két szerző, Gyarmathi és Földi álláspontjával vethető össze.

2.2. A tetőpont

Meggyőződésem, hogy a magyar mondat szórendjének teljes leírása 1838-ban már megszületett Fogarasi János tollából, *εὕρηκα* címmel. Mindazok az esszenciális és részproblémák, amelyeknek megoldásait akár a XX. századra is datálhatnánk, Fogarasinál *Heuréka!* kiáltásokkal kísérve már megfogalmazódtak. A szórend – *szóhelyezés* – keretét adó diszciplína (mai terminussal élve a *pragmatika*) meghatározása is készen volt, a debreceni Kerekes Ferenc professzorral folytatott polémia kapcsán fogalmazta meg Fogarasi:

> Hanem meg nem állhatom, hogy most előre is meg ne érintsem, hogy Kerekes professor azt állítja: szerintem minden embernek egyformán kellene beszélnie, mint a' tyúkok: tik, tik, 's eszébe nem jut, hogy maga magát megczáfolta, midőn egész munkájában ugyan csak hasonlítgatja egybe a' különböző nyelveket; a' mi pedig fő, röviden szólván, a' nyelvek metaphisicája nem abban áll, hogy minden ember egyformán beszéljen, valamint általában a' metaphisica sem abban, hogy minden ember egyformán gondolkozzék, mert valamint ezt tekintve ezer akadályok állnak ellent az emberek agyában, p.o. előítéletek, különbféle vallások, uralkodási formák, miveltségi 's tudományi különböző előrelépések, individuális észbeli adományok stb, úgy amazt tekintve is az emberek' megfogásában 's nyelvében (Fogarasi 1838: 195).

A következőkben röviden, pontokba szedve összefoglalom a fő szabályokat és a szerző által kivételnek tekintett jelenségeket.[2]

A szorosan vett szabályok a 2. részben, a 243–248. oldalon *A' szóhelyezésről a magyar nyelvben* cím alatt következnek szoros logikai sorrendben:

1. a magyar mondat szórendjét egyedül a hangsúlyviszonyok szabályozzák;
2. a hangsúlyozott mondatrész az ige elé kerül;

[2] A szó szerinti idézetek részletes közlésétől hely szűkében eltekintek.

a. az igekötő bizonyos vonatkozásban ugyanúgy viselkedik, mint bármely más bővítmény – tehát őt magát is hangsúlyozhatjuk, hangsúlyos ige esetén azonban megtartja az ige előtti pozícióját;
b. tagadásnál a tagadott mondatrész, kérdésnél a kérdőszó, illetve az a mondatrész, amelyre rákérdezünk, mindig hangsúlyos.

Egyértelmű, hogy Fogarasi az igekötő mozgatását már nem tekintette rendhagyó jelenségnek, hanem szabályba foglalható törvényszerűségnek. Elődeinél határozottabban törekedett a minél explicitebb magyarázatokra, nem elégedett meg a kivételek puszta felsorolásával. Számolt azzal, hogy ezek a jelenségek egy még nem teljesen kidolgozott rendszer hiányzó részei (i.m. 289−297) – engem ez a módszer a Mengyelejev-féle táblázat létrehozására emlékeztet. A következő szavakat sorolja fel: *minden, egyszeriben, legottan, tüstént, örökké, szüntelen, akár, még, is, pedig.* Ez utóbbi kötőszók okozta szórendi változásokat az Akadémia 1843-as *Szókötés*e részletesen tárgyalja, s az *is* generikus, illetve specifikus entitásra vonatkozó szórendi viselkedését harminc évvel később Arany János (1873/1968: 583–586) is boncolgatta.

3. A szórend kérdése a *Debreceni Grammatika* előtt

Az 1795-ben napvilágot látott „műhelymunka" hídként köti össze a latin mintától megszabadulni igyekvő, gyakorlati, összevető, oktató célzattal íródott nyelvtanokat a rendszerszerű, specifikusan az anyanyelv autonóm szabályait rögzíteni kívánó, funkcionális szempontú nyelvleírásokkal.

Mielőtt az egyes szerzők szórendfelfogását összevetnénk, fontos leszögezni, hogy a korai magyar grammatikákban pontosabban mit is jelent a *szintaxis.*

A szintaxis kezdetben az etimológiához – mai terminussal élve: morfológiához – képest terjedelmében elenyészően karcsú volt. Két részre tagolódott: egyeztetésre *(convenientia)* és vonzatokra *(rectio).*

Egy lépéssel tovább jutnak azok a nyelvtanok, amelyeknek *rectio* részében a szerzők valamiféle szemantikai csoportosítást végeznek: mai terminussal élve a tematikus szerepek szerinti esetkiosztás listázását végzik. Ez a szemlélet már előremutat a szófajszintaxistól a modern értelemben vett mondatszintaxis irányába. Ebbe a kategóriába tartoznak a vizsgált időszakban a *Sprachmeister* átdolgozott kiadásai, valamint Adámi (1760) nyelvtana is.

Döntő lépés, hogy bizonyos szerzők felfigyelnek az igekötő szórendi viselkedésére. Pereszlényi ezt a jelenséget már nagyon korán rögzíti nyelvtanának az igéről szóló 3. részében: „Nem állnak azonban olyan szorosan elöl, hogy olykor ne lehetne, sőt ne kellene az ige után kerülniük" (Pereszlényi 1682/2006: 191). A helyváltoztatás miként jéről a szerző nem ad számot, feltűnő viszont, hogy – a későbbi grammatikusokkal ellentétben – ezt a mozgást nem minősíti rendhagyó jelenségnek.

Kérdés, hogy bő száz év alatt milyen előrelépés tapasztalható a DGr. szerzőinél a magyar mondat szórendjét illetően.

3.1. A szórakosgatás Földi János nyelvtanában

A DGr. létrejöttének rövid összefoglalásából kitűnik, hogy a megszületett nyelvtan oroszlánrésze Földi János érdeme. Földi saját grammatikájának kalandos történetét érdemes elolvasni a grammatika bevezetőjében: a szerkesztő, Gulyás Károly ismertette az első teljes, 1912-es kiadás előszavában.

Földi grammatikájával elsősorban nem a magyarul tanuló külföldieket akarta szolgálni, hanem valamilyen általános igényt kívánt vele kielégíteni:

> e Nyelvkönyvet magyarúl írtam: mert ez szükséges most először és főképpen a 'Magyaroknak; azután az idegeneknek, […] Leginkább és legelőször szükségek vagyon most erre a' magyaroknak, és nevezetesen az Iróknak: mert ezek nem eggyeznek-meg az Irásban, a' nyelv ékesítésében, pallérozásában (Földi 1795/1912: 9–10).

Mindezekből egyértelműen következik, hogy Földi grammatikaírói tevékenysége beleillett a nyelvújítás vonulatába. A nyelvtan a tradicionális felosztást követi. Az etimológiai részben (XIV. fejezet) általánosságban említi az igekötő helyzetét. A határozói elemekkel való hasonlóságból indul ki:

> Az Előzgető[3] és követgető szók a beszédnek olly hajthatatlan részei, mellyek más szóknak eleikbe, vagy utánnok szoktak tétetni, a' végre, hogy vagy azoknak jelentéseiket neveljék vagy valamelly környülállásokat világosítsák. Ezen rendbéli szók tehát két félék, ugymint: Előzgető szók, mellyek az idő szóknak elejekbe tétetnek és követgető szók, mellyek a' Név szókat mindenkor követik.
> Jegyz: Más Nyelvekben ezek tsak Előzgető szóknak (Praepositio) mondatnak, mivel azon nyelvekben a' szóknak mindenkor elejekbe tétetnek és azokat meg előzik.
> De a magyar nyelvben más képpen vagyon a' dolog, mert ebben némely Előzgető szók az Idő szóknak ugyan elejekbe tétetnek, de a Névváltó és Név szóknak mind az e' félék mindenkor utánok tétetnek, sőt velek egybekapcsoltatván, minteggy eggy szóvá válnak. Ezen az okon mind a' két nevezetet szükség meg tartani, minthogy azok az idő szókat meg előzik, ezek pedig a Név szókat követik (i.m. 223).[4]

Konkrétan az igekötő–ige szórendjére tér rá a következő pont:

> 2^{or} Ezen előzgető szók is nem tartják meg mindenkor az elöl lételt, mert mindjárt a' Parantsoló módban és némelly Rakosgatásokban is az idő szóknak utána tétetnek; mint? *hozd-ki, tselekedd-meg, add-által 'sa't.* (i.m. 221–223).

Eddig egyértelműen a szófajszintaxis – a szintagmatan – területén mozgott a szerző. Viszont a következő megjegyzése előremutat a szövegszerkesztés irányába:

> A' szórakosgatásból lészen a' tellyes beszéd. A' tellyles és tökélletes beszéd áll mindkor a főnévből és a meghatározott idő szóból. (Substantivo et verbo finito) Ez a' Régula ismét kults gyanánt meg nyitja a' Magyaroknál igen szokott Rakosgatásbeli gyakori elhagyást (Ellipsis), midőn a' Főnév helyett Rávető szó tétetik, vagy az idő szó: *vagyon* elhagyatik. A két fenékkövön vagy fundamentumon áll a szórakosgatás (i.m. 237).

A szerző egyértelműen utal a magyar nyelvben gyakori névmásításra/névmástörlésre, illetve a névszói állítmány esetén a létige kötelező elhagyására. Ezek a megfigyelések tökéletesen megfelelnek az empirikus megfigyelői nézőpont követelményeinek, melyet azonban nem követ a jelenséget mozgató szabály keresése, az általánosítás.

Az igekötő ige utáni pozícióját a felszólításhoz, a fenyegetéshez és a tiltáshoz rendeli (pl. *Elhozd a puskámat. Oda ne add*). A tapasztalaton alapuló általánosításra utalnak a következő megjegyzések:

---

[3] A szövegben található, nehezen azonosítható nyelvtani kifejezések rövid értelmezését l. a Függelékben.

[4] Itt következik az igekötők felsorolása, funkciójuk meghatározása.

> Utóltétetik akkor is, midőn a' szóllás a' Füzögető és Határozó szók által ugy szerkesztetett öszve, hogy még az Időszó után valaminek kelljen következni. p. o. *Olly szépséget még soha sem vettünk észre, mint ; Nem tanulnák ezt meg soha, hatsak…*(i.m. 282–283).

A példák alapvetően a tagadásra vonatkoznak – ez Földi figyelmét elkerülte, s nyilvánvaló, hogy a korábban született Adámi-féle nyelvtant nem ismerte.

Bár a megfogalmazásból nehezen derül ki, egyértelműen a hangsúlyozásra vonatkozik az 5. pont:

> Igen sokszor pedig a'mellyik részekben az öszvetett szóknak nagyobb kifejezés vagy hathatóság fekszik, vagy nagyobb szükségük vagyon reá; azt tésszük elől, p.o. *azt tésszük elől, azt elől tésszük; ugy szerkesztetett öszve, ugy öszveszerkesztetett* 'sa't. és ez hordozza többnyire a' több elöl, vagy utól tételeket is (283).

Földi szórendi megfigyeléseinek lényege, hogy

- kizárólag a beszélt nyelvből vett példákból vonja le következtetéseit;
- szemmel láthatóan nem támaszkodik más nyelvtanszerzők munkáira;
- a szintagmán belüli sorrendtől eljut a szövegösszefüggés szabályainak körvonalazásáig;
- felismeri az igekötő, illetve a névutó határozói funkciójának közös gyökerét és az igekötő központi szerepét a mondat szerkesztésében;
- ráérez a nyomatékos szórend alapeseteire. A „parantsoló módon" belül megkülönbözteti a tiltást és a fenyegetést, míg a tagadás szerepét félreértelmezi. Példái alapján a *soha* névmási tagadásban az időhatározó funkciójával (nem pedig a tagadással) hozza összefüggésbe az igekötő ige után kerülését (pl. *Olly szépséget még soha nem vettünk észre*);
- kimondja a hangsúlyozott mondatrészre utaló „varázsszót": a *nagyobb kifejezés, hathatóság.*

3.2. No. 2: Gyarmathi tankönyve

A másik rendelkezésre álló forrás, az *Okoskodva tanító magyar nyelvmester* (1794) Gyarmathi Sámuelnek vállaltan is újító szellemű tankönyve. Tudatosan alkalmazza a többszempontúságot: deskriptív, de az egyes tételeknél sort kerít a hibák – más grammatikák hibáit is ideértve – javítására. Kérdéseit a magyar nyelvet nem beszélők szemszögéből teszi fel, ugyanakkor az anyanyelvű beszélőkben is igyekszik tudatosítani a rendszer belső működését:

> Hogy az e'digelé világ eleibe jött Grammátikák nagy hijjánossága igen szükségeltette, egy ujabbnak, nagyobb tökélletességgel lehető kidolgozását, azt minden értelmesek rég látták. Ugyanis olly sok kérdések maradtak feleletlenül, minda'nyiszor, valahányszor Nyelvünket tanulo idegen szomszédink holmi kéttséges Grammátikai nehézségekről tudakozódnak vala; hogy e' részben, az e'dig irt Grammtikáknak egy tsomoban szedett minden gyüjteményje is, nem egész munkának, hanem tsak valami gyülevész Jegyzések rendetlen rakásának neveztethetnék. Öszve szedtem ezért, minden eleitőlfogva gyüjtött tapasztalásimat, mellyekhez a más Irók Jegyzéseit hozzá adván, ollyan rendbe kivántam a' Nyelvünk tanulására vezető útmutatásokat rakni, mellyet legvilágosabbnak, és legkönnyebbnek képzeltem. Szüntelen azt a' tzélt tartottam szemem előtt, hogy elhárinthassam mindazokat a' nehézségeket, és akadályokat, mellyek Nyelvünk tanulását, e'digelé unalmassá, nehézzé, és sokaknak lehetetlenné tették (Gyarmathi 1794: VI).

A három részből álló nyelvtannak választott témánk szempontjából legfontosabb része a harmadik: *Az oeszverakásról (De Syntaxi)*. Az előzményekhez képest feltűnő a szintaxis terjedelmének növekedése.

A szerző rögtön az előszóban felhívja a figyelmet a magyar szintaxis szokatlanságára és bonyolultságára.

> Sok Törvényeket (Regulas) tsináltam talám az öszverakásban, és azok után még több jegyzéseket is tettem. De ugy vagyon az, az első Syntaxis irásával. Könnyü leszsz a' második, 's harmadik rendbéli utánnunk következendő syntaxis iróknak ezen törvényeket rövidebb határok közzé szoritani, a' ményiben azt a' Magyar Nyelv természeti megengedi, a'dig pedig ezeknek vehetjük hasznát (i.m. Második darab XIX).

A szórendet érintő fejezetekre jellemző, hogy Gyarmathi egy-egy problémát többször, több helyen is felvet. Ez egyrészt tudatos tervezés eredménye – utal is rá a bevezetőben –, de az ugyanazon kérdésekre adott hol bővebb, másutt szinte egymásnak ellentmondó válaszokból arra is lehet következtetni, hogy a szerző írás közben új és új törvényszerűségeket, összefüggéseket fedezett fel. Példa erre a szórend szempontjából kulcsfontosságú igekötő elhelyezése a beszédrészek rendszerében. Az *Etymologiá*ban így osztályozza őket:

> A' beszéd minden részéhez toldatik, a' toldalék elöl, vagy hátul illyen renddel: […] Az időszóhoz toldatik mindenkor öszveragasztva (Componendo) elől vagy hátul. p.o. *ki-bontom, meg-fizetem, kívül kerülöm, le-huzom, bontsdki, fizess-meg, huzd le,* ha pedig nints öszve ragasztva, a'kor nem-is tóldalék, hanem határzó. p. o. *Én ott fekszem, az hol nékem tettszik, elöl vagy hátul* (i.m. 286–287).

Ezzel szemben a szintaxisban élesen elkülöníti egymástól a névutót, az igekötőt és a határozóragot:

> A Toldalékoknak egy része öszverakatik, más része öszveragad, a'Nevezökkel.
> Öszverakatnak ezek: [felsorolja a névutókat]
> Öszveragadnak ezek: [felsorolja az igekötőket és a ragokat].
> Azonban némelly Irók az e'féle toldalékos neveket két szó formájában irják-le, íllyen formán: *Fel-veszem, Fellyül-múlom.* Én pedig szeretném, ha már valaha ezek, az irásban-is egy szóvá változnának, a Déák és Német nyelvek példájok szerint, mint a' beszédben hangzik" (i.m. 2. kötet §102).

Maguk az idézetek azt mutatják, hogy nemcsak „némelly írók", de maga Gyarmathi is a legváltozatosabb helyesírással írta az igekötős igéket.

A szófajok elkülönítésének tárgyalását így fejezi be: „Valamig a' toldalék, időszó előtt, avagy név, és név mássa után van, a'dig toldalék; de ha magánosan, valamelly feleletben, vagy más módon áll: a'kor határzó" (109).

A szófajok ilyen önhatalmú váltakoztatása a merev formális nyelvész szemében minden bizonnyal megbocsáthatatlan lazaság, a funkcionális nyelvész ellenben felujjong: végre valaki rátapint: a kategória köntösét bármikor fel szabad cserélni, ha megváltozik a funkció. A második rész („Második darab") megállapításai némi terminológiai megújítás után akár egy mai magyar mondattanban is helyet kaphatnának.

A sokféle, helyenként kifejezetten aprólékos szórendi törvényeit tanulmányozva világossá válik, hogy Gyarmathi a) bár a szófajokból kiindulva állapította meg a szabályszerűségeket, nem próbálta meg a mondatot alkotó szavakat szófajok vagy mondatrészek szerinti kötött sorrendbe kényszeríteni; b) A szintagmán belüli sorrendet nem keverte össze a mondatrészek sorrendjével. Értelmezése szerint **a szórend a ragozott ige és kiegészítője, az igekötő mozgatásának szabályba rendezését jelenti.**

Az alapvető szabályok a következők:

> A' jelentő jövendője öszverakása. Syntaxis Futuri Indicativi. A' jelentő jövendőjében, a' segítő időszó, elől tétetik a' kérdésben, hátul pedig az állatásban. p. o. *Mikor fogsz ebédelni? Nem fogsz é hamar ebédelni? Ma te ebédelni fogsz.*
> Ha pedig határzó férkőzik a' beszédbe,; ugy mindenkor elöl tétetik a segitő időszó p. o. *Ma te sietve fogsz ebédelni. Én rosszúl fogok járni.*
> Hogy ha pedig az Időszó öszve-ragadt: (compositum) a'kor a' kérdésben, 's tagadásban az időszóhoz ragadt szótskának eleibe tétetik a' segitő időszó, az állatásban pedig utána. p. o. A' kérdésben: *Fogsz-é meg-békélni? Mikor fogsz meg-békélni?* Tagadásban: *Soha nem fogsz meg-békélni.* Az állatásban: *valaha tsak meg-fogsz békélni. A'mikor meg-fogsz békélni* (i.m. 75–76).

A *Syntaxis Imperativi* és a *Syntaxis Praepositionum* fejezetek pontos leírását adják a parancs, a kérés, a függő kérdés és a függő felszólítás kategóriák szórendi szabályainak, az igekötő ige utáni pozíciójának eseteiről. Gyarmathi külön figyelmet szentel a következőknek:

– egyszerű és kontrasztos tiltás: *Jöjj felém. Ne bé ménj, hanem ki.*
– bizonyos megszorítást kifejező jelzős főnevek: *(p. o. ritka, sok, a'nyi, mé'nyi, kevés, egynéhány, egy, két három 'sa't) p.o. Ritka atyáét kiméllik-meg a' rossz fiak.* […] *Hires tolvajt akasztottak-fel.*
– „midőn ki-rekesztő foglaló (Conj. Exlusiva) kezdi a' beszédet, vagy határzo, p.o. *Tsak kettőt kaptam meg. Egyedül az apám szaladhata-el. Tsupán Pál menekedék-meg.*" Ezzel megelőlegezi a Komlósy András 200 évvel későbbi tételét a hangsúlykérő és hangsúlykerülő igékről (Komlósy 1989);
– a kérdés és az igei állítmányt bővítő segédigék szórendi sajátosságai: *Bé van sózva* (i.m. 2. kötet 103–105).

A szerző nem említi meg a beszélő szándékának szerepét a mondatszerkesztésben – tehát a hangsúly irányító funkcióját. Figyelme inkább a szemantikára, a szó, illetve a mondatrész jelentésében rejlő közlés és a szövegkörnyezet viszonyára összpontosul. Ez a szempont még ma is kutatandó terület, ez teheti teljessé a nem konfiguratív nyelvek szerkezetének leírását.

4. A *Debreceni Grammatika* szórendfelfogása

Fellelhető források híján továbbra is várat magára a válasz, hogy pontosan mi és mennyi került át a többi pályaműből a *Debreceni Grammatiká*ba; hogy a szerkesztők zseniális érzékkel válogatták-e ki a ma is helytálló szabályokat, illetve mi az, amit maguk tettek hozzá. A dolgok természetes menete szerint most folytatni kellene a sort a többi szerző kéziratának áttekintésével, egyelőre azonban meg kell elégednünk a fenti két rendelkezésre álló grammatika és a DGr. szórendi felfogásának összehasonlításával.

Már a DGr. *Elöljáró beszéd*ében olvasható a szerzők/szerkesztők mentegetőzése: különösen a szintaxis összeállításában éreznek ők maguk is hiányosságokat:

> meglehet azonbann, hogy nem tsak aprólékosságok, hanem szükséges dolgok is maradtak-ki, kivált az *Elrendezésbenn, (Syntaxisbann),* mivel sokféle szorosabb foglalatosságink miatt, nem lehetett folytábann ezenn a munkánn ülni (DGr. XXV).

A szintaxis alapvetően szófajszintaxis, tehát az egyes szófajok összekapcsolhatóságának szabályait sorolja fel. Nem különül el a *convenientia* és a *rectio*, ugyanúgy a mondat mint

szerkezeti egység sem kerül megfogalmazásra – az adott szófaj lehetséges kapcsolódásainak taglalása során ezek a kategóriák észrevétlenül egymásba csúsznak. A *74. Reguláb*an válik világossá, hogy az *Elölutoljárók* kategórájába sorolódnak az igekötők, a határozóragok és a névutók (i.m. 214). A szórend bemutatása a XII. részben, az *Öszvetett Igék Elrendeléséről* szóló *70–73. Reguláb*an következik; lényegében ez a néhány oldal felel meg a mai értelemben vett mondatszerkesztésnek (i.m. 212–214). Formálisan ugyan itt is a szófajból indulnak ki szerzők, de lényegében a mondatalkotásról van szó, melynek magja az igekötős ige. A fejezet explicit módon nem fogalmazza meg a közlő szándékától vezérelt szórend tendenciáit, de a témára érzékeny olvasó számára világos: a „megváltozott értelem" a nyomatékos/hangsúlyos pozíciót jelöli:

> Mikor az Öszvetett Igék, vagy más igékkel, vagy a Beszédnek egyéb Részeivel egybeszerkesztődnek: gyakran történik, hogy megszaggatódnak, és valamelly mondásbann, hol ide, hol oda helyheztetődnek. És jóllehet illyenkor a szók ugyan azok: **de értelmek valamennyire változik**.[5] Az Öszvetett Igéknek efféle megszaggatódása, egymástól való elhányódása, feltaláltatik ugyan a Német és más Nyelvekbenn is: de a Magyarbann talám leg több féleképpenn. Némelly Nyelvekbenn pedig ezt, vagy hanggal és indúlattal, vagy újabb szókkal kell pótolni (i.m. 212).

A lehetséges szórendi variációkat a jobb áttekinthetőség kedvéért táblázatba rendezve tanulmányozhatja az érdeklődő; ennek alapján következnek a magyarázatok.

Az 1. táblázat a korabeli írásmód alapján mutatja be az eredeti táblázatban szereplő adatokat:

1. táblázat

„Az Öszvetett Igék megszaggatódásának" ábrázolása (DGr. 212)

Állítva.	***a Parantsolóbann Tagadva.***	***Állítva.***	***Kérdezve.***
Kiviſzem a kést,	Ki ne vidd a kést!	Megírd a Levelet!	túl vitted a hajót?
a kést viſzem-ki,	a kést ne vidd-ki!	írd-meg a Levelet!	a hajót vitted túl?
a kést kiviſzem,	a kést ki ne vidd!	a Levelet írd-meg!	a hajót túl vitted?
viſzem-ki a kést,	ne vidd-ki a kést!	a Levelet megírd!	vitted túl a hajót?
viſzem a kést ki,	ne a kést vidd-ki!		vitted a hajót túl?
ki a kést viſzem	ki a kést ne vidd!		túl a hajót vitted?

A példák, azok elrendezése rokonítható a Gyarmathi *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*ének 283. oldalán található felsorolással (l. 3.2. alpont). A DGr. egyértelműen operál a beszédszándék pragmatikai kategóriájával, részletesen magyarázza az egyes szituációkat:

> 70. Regula. A melly Mondásban öszvetett Ígével élünk: vigyáznunk kell, hogy annak szavai között, **mellyikbenn vagyon a főbb czélunk? vagy mellyiket akarjuk inkább megérteni?**[6] és mindenkor azt a szót kell leg elül tenni, p.o. mikor ezt mondjuk: *Vidd ki a kést!* a főbb czélunk a *vivődés:* de ha látnánk, hogy valaki viszi ugyan a kést, de nem ki-felé: akkor így szóllánk: *Kividd a kést! 'sa't.* (i.m. 213).

Az igekötős igét tartalmazó mondatokban a beszédszándék transzparens leírásán túl Gyarmathinál megjelenik a szemantikai gyökerű magyarázat is.

[5] Kiemelés: HR.

[6] Kiemelés: HR.

Az „elölutoljáró utóltevődésének” eseteit a DGr. kibővíti: a kérdőszón és a felelőszón, valamint a tagadáson kívül idesorolja személyes és mutató névmást is, pl. *a lőtte-meg a nyulat?, te szaladtál-el?* (i.m. 213).

Míg Gyarmathi a megszorító jelentésű jelzős főnevek szórendi viselkedésével foglalkozott, addig a DGr. a határozók jelentéséből vezeti le szórendi kötöttségüket. Az igekötő és a határozó összeférhetőségét az adott szituáció határozza meg:

> Minden Határozót lehet ugyan Ige mellé tenni, de nem minden Ige mellé; hanem megválasztva, a szerint, a mint a Határozó az Ígével, jelentésére nézve öszveillik, és egymással megegygyeznek: p.o. *ide evett, ide köszvényesedett,* nem illenek egygyüvé; mert *ide* helyet jelent; az evés, és a köszvényesedés pedig, belső, és magában a Személybenn véghezmenő tselekedetet és állapotot jelentenek (i.m. 228).

Kifejezetten kognitív nézőpontból magyarázza a határozói funkciójú elemek „egybeszerkesztését” a *77. Regula*:

> *El, külön, meszsze, távol tőlle,* mellyek valamelly helyből való mozdúlást, vagy elszakadást, elválasztást jelentenek; ezekkel: _ _ *tól, től.,* p.o. *el*távozott a nyáj*tól, külön* vált az Atty*ától, távol* esik Bud*ától* (i.m. 217).

A határozó elhelyezkedéséről szóló szabály magyarázata a szövegben betöltött szerepére utal:

> A Határozót, mind az Ígének, mind a Mássalérthetőnek, éppenn mellé kell tenni; úgy, hogy más Szó közöttük ne találtassék; a Mássalérthetőnek ugyan eleibe így: *nagyonn fekete, felette magos* […]
> Az Ígéknek pedig tzélunkhoz képest, vagy eleibe, vagy utána. p.o. *szépenn írj, igazítsd ide, erre kerülj, nem szóll igazán, hirtelen árad.*
> Megesik ugyan, hogy a Határozó, és Ige némelly szólásokbann, nem egymás mellett állanak: hanem közikbe más szók is tevődnek. Megesik ez nevezetesen akkor, mikor valamelly mondásnak tellyes értelme, **a következő, vagy azt megelőző mondástól, vagy szótól függ,**[7] és fő tzélunk nem az Ígébenn hanem az azt megelőző szókbann vagyon. p.o. *Iffjanta nem* a hasznos könyveket *olvasta.* Ennek a mondásnak, tellyes értelme, efféle következő mondástól függ: *hanem a Románokat 's a t.* (i.m. 222).

Szorosan vett témánkon ugyan túlmutat a vonzat, illetve az idiomatikus kifejezések létrejötte, de ezen fejlődés/változás eszköze éppen a szórend. Az igekötők/határozók a képzőszerű funkción túl vonzatként is viselkedhetnek – erre éreztek rá a szerzők a fenti példákban. Később Molecz Béla (1900) egy tanulmányt szentelt a folyamat részletes, nyelvtörténeti adatokkal alátámasztott bemutatásának: a kötött szórendű vonzat az alapigével együtt új lexikai egységet hoz létre. E folyamat egy lehetséges végállomása az állandósult szókapcsolat (Hegedűs 1989, 2004, 2014, 2019). A mai napig csak a magyar mint idegen nyelv tanításának gyakorlati szempontjából elemzett tendencia felkeltette a DGr. szerzőinek figyelmét is, s a következőképp írtak erről:

> Sokszor mindazonáltal, ollyan Határozót is teszünk valamelly Igéhez, a mellyet más Nyelvenn azon Igéhez tenni nevetséges vólna, p.o. *ide beszéll,* az az: ide tzéloz a beszéddel; oda beszélt, *az az:* keményenn beszélt; *oda vagyok! jól lakott* 's a t. De ezek inkább Dictionariumba valók. Más Nyelveknek is vannak efféle tulajdon Szóllásai (i.m. 222).

[7] Kiemelés: HR.

5. Összegzés és újítás a *Debreceni Grammatiká*ban

A DGr. körüli viszontagságok dokumentálása még korántsem zárult le. A grammatika röviddel a megjelenése után az érdeklődés és ezzel együtt heves viták középpontjába került. Még a XX. században is számos tanulmány látott napvilágot, melyek a pontos szerzőséget, illetve a résztvevők munkáinak arányát igyekeztek pontosítani (Harsányi 1925: 27, Törös 1927: 483), ezen kérdések tisztázása azonban továbbra is várat magára.

Ebben a történetben külön fejezetet képeznek a DGr. nyelvújításban betöltött szerepével foglalkozó írások, pontosabban Kazinczy és a neológusok vitái a maradinak titulált debreceni szerzők művével szemben. Ezek a viták azonban sokkal inkább elvi síkon folytak, nem pedig az egyes grammatikai tételek keltették a heves reakciókat. A DGr. *Elöljáró beszéd*ében megfogalmazott nézetek a fordításvitában, illetve a purizmusvitában csúcsosodtak ki: a debreceniek az idegen minták követésétől „a' Köznép tiszta Magyarságát" (DGr. XVIII) féltették, emellett feleslegesnek tartották a „Magyar szók Tsinálását" (i.m. XVI).[8]

Témánk szempontjából ennél fontosabb a mai értelemben vett tipológiai megközelítés, amely Kazinczy és a debreceniek közötti vita egyik sarkalatos pontja volt. Kazinczy kezdetben természetesnek vette, hogy a magyart a nyugati nyelvek mércéjével mérje:

> Kazinczy a nyelvi univerzalizmus olyan szélsőséges felfogását fogalmazza meg jó néhány levelében (utoljára és a legteljesebben 1805 márciusában), amely tapasztalataink szerint egyedül áll az európai tudományosságban. Az Elöljáró Beszéd a magyar nyelv individualitását hangsúlyozta, Kazinczy viszont – ekkor – semmi elvi különbséget nem látott nyelvünk és a „napnyugoti" nyelvek között (Bíró 2009: 5).[9]

Ez a – látszólag – pusztán a kulturális felzárkóztatásra irányuló álláspont azonban magában hordozta azt a veszélyt, hogy egy lehetséges nyelvleírás szolgaian kövesse a mintaként szolgáló nyugati nyelvekre szabott grammatikákat; ugyanakkor nyelvtanítóink ebben az időszakban már egyre tudatosabban törekedtek az indoeurópai nyelvektől eltérő struktúra feltárására. Ebben a tekintetben feltétlenül modernnek tekinthető, ahogyan a DGr. a szórend kérdését tárgyalja. Nem próbálja a jelenséget beszorítani bármely előre felállított szabályrendszerbe, helyette inkább az új jelenséget akarja megfejteni:

> Arról se felejtkezzék-el az Érdemes Olvasó, midőnn ezen munkánkról ítélni akar, hogy mi ebbe nem annyira azonn igyekeztünk, hogy az Idegeneket tanítsuk a Magyar Nyelv megtanúlásának módjára: mint azon, hogy a Magyar Nyelv természetének titkait, magoknak a Magyaroknak felfedezzük, változásinak elrejtezett okait, benne lappangó Reguláit felkeressük's Nap-fényre hozzuk. Azért is nem elégedtünk-meg azzal, hogy a *Beszéd Részeinn* (per *Partes Orationis)* elfutvánn a Grammatikák közönséges szokása szerint, elbeszéljük, hogy ekkor vagy amakkor, hogy változnak, és mitsoda rendbenn állanak a Magyar Szók? a mely elég lett vólna az idegenek tanítására, és nem nagy munkával végbe mehetett vólna; hanem a Nyelvbenn már benne lévő változásoknak, és minéműségeknek okait és kútfejeit igyekeztük

[8] További részleteket l. Debreczeni 2009.

[9] Bíró szerint „A két felfogás mögött a »nyelv géniuszának« teljesen eltérő értelmezése húzódik meg: Debrecen szerint nyelvünk sajátszerűségeit az határozza meg, hogy a magyar »keleti nyelv« (ahogy azt egyébként a kor nyelvtudománya, így Verseghy Ferenc és Révai Miklós is gondolta), Kazinczy szerint viszont ez egyáltalán nem így van. Ekkor még úgy vélte, hogy ezt csak a »sötétség« erői hirdethetik. Nyelvünket igenis lehet a nyugati nyelvek szerint »modellezni.« Mint említettem, ezt a rendkívül radikális álláspontot Kazinczy utoljára 1805 márciusában képviselte, de a következő években, ha nem is egyik pillanatról a másikra, de fokozatosan eltávolodik tőle. A neológia következő időszakának első munkájában pedig igen körmönfont módon, de visszavonul" (Bíró 2009: 5).

> világosságra hozni 's meghatározni. […] De meg kell vallanunk, hogy ollyakra is akadtunk, noha kevésre, a mellyek, kétségbenn vagy titokbann is maradtak előttünk, és a mellyek már, a méljebben látó 's magokat jobban reá adható Hazafiaknak, vizsgálódását 's kitalálását várják (DGr. *Elöljáró beszéd* XXVII−XXVIII).

A szórend fejezete ékesen példázza, hogy a szerzők hogyan igyekeztek világosságra hozni a „minéműségeknek okait és kútfejeit".

A két vizsgált forrásra – Földire és Gyarmathira – visszapillantva kitűnik, hogy a nyomatékos mondatrész (fókusz) szerepét egyikük sem írta le olyan egyértelműen és határozottan, mint a DGr. Kettejük közül Földi járt közelebb az „igazsághoz", egyértelműbben fogalmazott.

A kontrasztos felszólítás felismerésében Gyarmathié az elsőbbség, ő figyel fel elsőként bizonyos határozó- és módosítószókra, melyek döntően befolyásolják a szórendet. Mai terminológiával élve ő foglalkozott először a kvantorokkal. Ezt a szempontot a DGr. nem érintette.

Mindhárom mű deklaráltan elszakad az idegen nyelvtani mintáktól, felismerve, hogy a magyar nyelvet nem lehet más nyelvek mércéjével mérni. Az élő nyelvet, a nyelvhasználatot tekintik normának. Explicitásra törekvő szabályaikkal egyaránt szolgálják a nyelvtanulást, valamint – bekapcsolódva a nyelvújítás áramlatába – egy egységes, normatív rendszer rögzítését, mely végérvényesen a Magyar Tudományos Akadémia által 1843-ban kiadott *A magyar szókötés főbb szabályai*val valósult meg.

A szórendi fejtegetések során a DGr. kifejezetten modern magyarázóelveket használt. Spontán, pusztán az empirikus adatok elemzésénél pragmatikai és kognitív megközelítést alkalmazott, nem is beszélve a nyelvtörténeti következtetésekről. Sajátságos terminológiájával megfogalmazott magyarázataiban eljutott a mondat, a szöveg, a szituáció, a szövegösszefüggés és a deixis (mai, nyelvészeti értelemben vett) fogalmának megelőlegezéséhez is. A szórend tárgyalása a *Debreceni Grammatiká*ban – nehézkes nyelvezete ellenére – megfelel az empirikus alapokon nyugvó, funkcionális szemléletű nyelvleírás követelményeinek.

A teljes grammatika elemzése, az egyes fejezeteknek, illetve magának a koncepciónak a feltárása még előttünk áll. Lehetséges, hogy ehhez – a létrehozásához hasonlóan – több szakember együttes munkájára lenne szükség. Ahogyan az *Öszvetett Igék megszaggatódásának* vagy éppen az „elölutoljáró utóltevődésének" összefüggései feltárultak, minden bizonnyal ugyanígy a többi fejezet is „nagy homály közzül húzogatta ki az igazságokat […] a melybenn el vóltak rejtezve"(XXVI).

*

Miután meglehetősen sok időt töltöttem a *Debreceni Grammatika* tanulmányozásával, már nem tekinthetem magam objektív külső szemlélőnek: bensőséges kapcsolat alakult ki közöttünk. Csatlakozom Tóth Péter (1994: 43) álláspontjához:

> Természetesen nem akarom egyoldalúan magasztalni a Debreceni Grammatikát. Erre sem ok, sem szükség nincsen. Magam is tudom, hogy a szerzők szemléletét a hagyományőrzés határozta meg. Vállalkozásuk és eredményük elfogulatlanabb és filológiailag hitelesebb értékelését kérem csupán (Tóth 1994: 43).

Források

Adámi, Michael: *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst.* Der Hochlöblichen Deutschen Nation zum Besten, besonders aber zum Nutzen, und Dienst derjenigen, so Verwandschaft, Amts- oder anderer Umstände halber mit den National-Ungarn Umgangs pflegen müssen. Verfasst von Michaël Adámi. 1. Ausgabe: Schilgische Erben, Wien, 1760. 2. Ausgabe: Johann Jacob Jahn, Wien, 1763.

A' magyar szókötés' főbb szabályai. A' magyar tudós társaság' külön használatára. Budán, a' magy. kir. egyetem' betűivel. 1843.

Arany János: A magyar jelentő mondatról (1873). In *Arany János összes művei 11*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 583–586.

Bél, Mátyás: Meliboei ungarischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt mit einem neuen Anhange von den allernöthigsten Wörtern, Idiotismen, Sprüchwörtern, Gesprächen, Briefen, Gedichten, ergötzenden Erzählungen und einem Grundrisse von einer ungarischen Handbibliothek vermehret. Pressburg, bey Johann Michael Landerer priv. Buchdrucker, 1774.

DGr. = *Debreceni Grammatika*. *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság*. Bétsbenn, A' Magyar Hírmondó íróinak költségével, 1795.

Fogarasi János: εὕρηκα Athenaeum II. (1838) (13):193–198, (16): 241–249; (19): 289–297.

Földi János: *Magyar grammatika* (1795). Közzéteszi Gulyás Károly. Régi Magyar Könyvtár 28. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1912.

Gyarmathi Sámuel: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester*. Kolozsvár, 1794.

Pereszlényi Pál: *Grammatica Lingvae Ungaricae* (1682). *A magyar nyelv grammatikája*. Hasonmás kiadás fordítással. Ford. C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Zsilinszky Éva. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2006.

Sylvester János: *Új Testamentum*. Újsziget, 1541.

Hivatkozások

Bíró Ferenc 2009. A neológus a grammatikák között. Előadás a *Kazinczy Ferenc-emlékülésen*. MTA, Budapest. http://old.mta.hu/fileadmin/I_osztaly/eloadastar/Kazinczy_BiroF.pdf (Utolsó elérés: 2021. jún. 1.)

Brassai Sámuel 1852. Tapogatódzások a magyar nyelv körül. I. v. bevezető értekezés. (Olvasta a m. t. t. nyelvészeti osztályában oct. 2-dikán ...) *Pesti Napló* 3. évf. 802. és 803. szám (nov. 10. és nov. 11.)

Brassai Sámuel 1860. A magyar mondat. I. Értekezés. *Magyar Akademiai Értesítő.* A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye. Szerk. Toldy Ferenc. I. 279–399.

Brassai Sámuel 1863. A magyar mondat. II. Értekezés. *Magyar Akademiai Értesítő.* A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye. Szerk. Toldy Ferenc. III. 3–127.

Brassai Sámuel 1864. A magyar mondat. III. Értekezés. *Magyar Akademiai Értesítő.* A Nyelv- és Széptudományi Osztály közlönye. Szerk. Toldy Ferenc. III. 173–409.

Debreczeni Attila 2009. Ki ütött vissza először? avagy a Debreceni Grammatika és Kazinczy. In Csörsz Rumen István – Hegedüs Béla – Vaderna Gábor (szerk.): *Margonauták*. Írások Margócsy István 60. születésnapjára. Reciti Kiadó, Budapest. http://plone.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/margonautak/margonautak/Debreczeni-Margonautak.pdf (Utolsó elérés: 2021. jún. 1.)

Gabelentz, Georg von der 1869. Ideen zu einer vergleichenden Syntax. *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* 6: 376–384.

Gabelentz, Georg von der 1875. Weiteres zur vergleichenden Syntax. *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* 8: 129–165.

Harsányi István 1925. A Debreceni grammatika szerzői. *Irodalomtörténeti Közlemények* 35 (1–2): 121–123.

Harsányi István 1927. Kik írták a Debreceni grammatikát? *Irodalomtörténeti Közlemények* 37 (3–4): 275–276.

Hegedűs Rita 1985. *A szórend tanításának néhány kérdése a magyar mint idegen nyelv tükrében.* Kézirat. Bölcsészdoktori értekezés. ELTE, Budapest.

Hegedűs Rita 1989. Szórend és nyelvfejlődés. Kísérlet a magyar semleges mondatok szórendjének meghatározására. *Folia Hungarica* 4: 41–49.

Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyviadó, Budapest.

Hegedűs Rita 2011. Wahlverwandtschaften: Beiträge zur Problematik der Valenz im Ungarischen. *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 16: 204–222.
Komlósy András 1989. Fókuszban az igék. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XVII. Akadémiai Kiadó, Budapest. 171–182.
Molecz Béla 1900. *A magyar szórend történeti fejlődése*. Szerzői kiadás, Budapest.
Szily Kálmán 1912. Előszó. In *Földi János magyar grammatikája*. Közzéteszi Gulyás Károly.
Tóth Péter 1994. Jegyzetek egy tanulmányhoz. *Magyar Nyelvőr* 118 (1): 38–44.
Tóth Péter 1998. Fejezetek egy grammatika regényéből. *Debreceni Szemle* 6 (1–4): 48–59.
Törös László 1927. Kik írták a Debreceni Grammatikát? *Magyar Nyelv* 23 (7–8): 447–483.

Függelék: Régies terminusok magyarázata

Convenientia – egyeztetés
Elölutoljáró/előzgető szó – névutó és igekötő: a prepozíciónak megfelelő morfémák
Elrendezés – szintaxis
Etimológia – morfológia
Határzó – határozó
Időszó – ige
Másssalérthető – melléknév
Nevező – névszó, főnév
Névváltó szó – névmás
Öszverakás – szintaxis, szórend
Öszvetett ige – igekötős ige
Öszvetett igék egybeszerkesztése – igekötő az igével összetételt alkot
Öszvetett igék megszaggatódása – igekötős igék igekötőjének elválása
Rávető szó – névmás
Rectio – vonzat
Szórakosgatás, rakosgatás – szórend

Sipos Cintia

Verseghy Ferenc *Magyar Grammatiká*jának (1818) esetrendszere

1. Bevezetés: a dolgozat célja és felépítése

Dolgozatom célja a Verseghy Ferenc *Magyar Grammatiká*jában (1818) bemutatott esetrendszer áttekintése – összehasonlítva az esetekre vonatkozó terminusokat és az esethez tartozás kritériumait két újabb magyar leíró grammatikában szereplő terminusokkal és kritériumokkal, ezzel érzékeltetve a tudománytörténeti változást és Verseghy esetrendszerének korszerűségét. Kutatási kérdéseim arra irányulnak, hogy mennyire volt előremutató a *Magyar Grammatiká*ban megjelenő esetrendszer, mennyiben előlegezte meg Verseghy a strukturalista esetfelfogást, valamint a mai hagyományos leíró grammatika megközelítésmódját.

A dolgozat a következőképpen épül fel. Először felvázolom a *Magyar Grammatiká*ban megjelenő esetrendszert, majd összehasonlítom Antal László (1971) strukturalista esetrendszerével, valamint a *Magyar grammatika* (Keszler (szerk.) 2017) című egyetemi tankönyv megfelelő fejezetében szereplő esetrendszerrel (Balogh 2017), táblázatos formában összegezve az egyes esetek elnevezéseit. Írásom az esetrendszer terminológiáján túl kitér az eset fogalmának, valamint az esetbe tartozásnak a kérdéseire is.

2. Történeti áttekintés és az eset fogalma

A korai magyar grammatikák a görög–latin esetsort használták forrásként. Verseghy Ferencnél jelenik meg először a sokesetes rendszer. Azonban a korábbi grammatikák szerzői – például Szenczi Molnár Albert (1610/2004) vagy Komáromi Csipkés György (1655/2008) – megalapozták ennek a lehetőségét azzal, hogy leírásaikba elkezdtek felvenni további, a latin esetrendszertől eltérő eseteket is. Azokat a ragokat, amelyeket nem lehetett megfeleltetni valamely latin esetvégződésnek, elöljárónak (latinul *praepositio*) vagy utoljárónak (latinul *postpositio*) nevezték, mert ezek funkciójukat tekintve a latin prepozícióknak feleltethetők meg (azonban a magyarban a névszó[1] után állnak, ezért nevezték őket posztpozíciónak is). Ezeket a latin esetvégződéseknek nem megfeleltethető ragokat tovább osztották *toldott* és *külön álló* alakokra; az előbbiek a mai esetrendszer alakjaival, az utóbbiak pedig a névutókkal mutatnak rokonságot. A latin eseteknek és a latin prepozícióknak megfeleltethető magyar alakok összetartozását a szerzők hamar felismerték.

Az eset értelmezése történhet az alak szintjén, valamint szintaktikai és szemantikai szinten is. Az alak szintjén az esetformák megjelenéseit értjük, szintaktikai szinten az esetviszonyokat, szemantikai szinten pedig a mondat tematikus szerepeit (C. Vladár 2016). A sokesetes rendszerrel Verseghy az eset formális meghatározása mellett döntött, az alak szintjén történő értelmezéssel.

[1] Nomen. A korabeli nyelvtaníróknál a főnév és a melléknév a névszó fajtája, de vannak eltérések az egyes grammatikák között. Kövesdi Pál (1686/2006) nyelvtana nem tünteti fel a névszó fajtáit. Pereszlényi Pál (1682/2004) nyelvtanában további fajtái a névszónak a tulajdonnév és a köznév, amelyek nem a főnév kategóriáján belül értendők.

3. Verseghy Ferenc és korai nyelvtanai

Verseghy Ferenc első nyelvtana a latin nyelven megjelent *Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae* (1793), azaz 'Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe'. Ezt követte a német nyelvű *Sprachlehre* 1805-ben, majd ugyanebben az évben a magyar nyelvű *A' Tiszta Magyarság.* Verseghy következő grammatikáját latinul adták ki két könyvben (*Etymologia* és *Syntaxis*), ez az *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae*, azaz 'A magyar nyelv törvényeinek elemzése' (1816–1817). A *Magyar Grammatika* Verseghy utolsó nyelvtana, ami ismét magyar nyelven jelent meg Budán, 1818-ban (Éder 1999: 150–161).

Verseghy korábbi nyelvtanaiban az esetek a következőképpen alakultak: a *Proludium*ban 20 esetet vesz fel, a *Sprachlehré*ben 15-öt – de a genitivust megemlíti a dativusnál, a vocativust pedig a nominativusnál, ezekkel együtt pedig meglenne a későbbi, *Magyar Grammatiká*ban is megjelenő 17 eset (Éder 1999: 150–161).

Verseghy a *Magyar Grammatiká*ban reflektál a *Proludium*ban felsorolt esetekre: miután levezeti, hogy az *-é* miért nem lehet birtokos ragaszték (azaz a birtokos eset ragja), megemlíti, hogy a *Proludium*ban tévesen vette fel az *nkint*, az *úl, ül* és a *stúl, stűl* esetragokat. Ezeket a *Magyar Grammatiká*ban az igehatározók képzői közé rendeli, és úgy definiálja a ragasztékot (azaz a ragot), hogy az mindennemű névhez (azaz főnévhez) illik, és névmutató (azaz névelő) állhat előtte (Verseghy 1818: 130).

4. A *Magyar Grammatika* (1818)

A *Magyar Grammatiká*ban a szerző törekvéseként fogalmazódik meg, hogy a magyar nyelvet a latin erős hatása alól kiszabadítsa. Verseghy a „napkeleti nyelvek" között helyezi el a magyart, a „napnyugotiak" között a latint és a németet (Éder 1999: 150–161), és elítéli azokat, akik a „napnyugoti" nyelvek hatásától képtelenek szabadulni – azaz azokat, akik a magyar grammatikákat a latinra vagy más európai nyelvre építik. Ugyanakkor a kelet felé fordulást szintén bírálja (Fried 1988). Mindez már a *Proludium*ban is megjelenik, ahol Verseghy kifejti, hogy a nyelveket, így a magyart is önmagában kell vizsgálni. Verseghy szerint a magyar nyelv sajátosságát a „nyugati nyelvektől eltérő keleti mivoltban" lehet meghatározni. Emiatt a névragozás leírásának korábbi hibáit is a latin nyelv magyarra való alkalmazásában látja. Számára azok az esetek, amelyek a latin deklinációknak feleltethetők meg, nem különböznek azoktól, amelyeket a latin prepozícióknak lehet megfeleltetni (Éder 1999: 137–139). (Ugyanakkor mind az *Analyticae*ben, mind a *Magyar Grammatiká*ban megjelenik ez a distinkció.)

A *Magyar Grammatika* kérdés–válasz formában, két részben jelenik meg. Az esetrendszerről az első részben *(A' Szónyomozás)*, az V. szakaszban *(A' névragafztásrúl)* van szó, ami az ún. névragasztásról és az ún. névhatározó-ragasztásról szól (Verseghy 1818: 114–138). Dolgozatomban ezt a fejezetet tekintem át alaposabban.

4.1. A *Magyar Grammatika* esetei

Verseghy két részre osztja a fejezetet. Leírja, hogy a magyar esetek egy része megfelel a „napnyugoti" nyelvek deklinációjának (ezt nevezi Verseghy *névragasztás*nak), míg a másik része az európai nyelvekben meglévő prepozíciókat (Verseghy szavaival: *névhatározó*kat) fejezi ki (Verseghy 1818: 114–115).

A két kategória elválasztását a *Magyar Grammatiká*ban azzal indokolja, hogy ezzel „kedvez a Tanító Uraknak", illetve hogy nem akarja elijeszteni a tanulókat az esetek nagy számával (Verseghy 1818: 130).

A névragasztáshoz Verseghy felosztásában a következő esetek tartoznak: nevező, birtokos, tulajdonító, szenvedő, hívó és fosztó eset. Ezek megfeleltethetők a hat latin esetnek: nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus és ablativus. Közülük a nevező (nominativus) és a hívó vagy szólító (vocativus) eset nem rendelkezik végződéssel, tehát ragaszték nélkül áll, a birtokos (genitivus), a tulajdonító (dativus) és a fosztó eset (ablativus) a toldalékok száma alapján *kétágú*, a szenvedő (accusativus) pedig *ötágú*. (Verseghynél az ágak a toldalékalakok számára utalnak. Ezeket a magánhangzó-harmóniából következő ragalakok alapján határozza meg. A birtokos és a tulajdonító esetnél ezek: *nak, nek*, a fosztó esetnél *túl, tűl*, a szenvedő esetnél pedig *ot, ët, öt, at, et*.)

A névhatározó-ragasztáshoz tartozó eseteket Verseghy három csoportra osztja a toldalékalakok száma alapján. *Eggyügyű* az az eset, amelynek egy toldalékalakja van: ilyen a határozó *(ig)* és az okmutató *(ért)* eset. A névragasztáshoz hasonlóan itt is vannak *kétágú* esetek, amelyek a következők: a segítő *(al, el)*, a helyeztető *(ban, ben)*, a beható *(ba, be)*, a kiható *(búl, bűl)*, a felható *(ra, re)*, a leható *(rúl, rűl)* és a melléklő eset *(nál, nél)*. *Háromágú* a közelítő *(hoz, hëz, höz)* és az állapító eset *(onn, enn, önn)*.

A névragasztás és a névhatározó-ragasztás típusait Verseghy a hangrend regulái (azaz a magánhangzó-harmónia) alapján határozza meg. Összesen négy típust vesz fel: 1. mássalhangzóra végződő és mélyhangú, melynek példája a *tag*; 2. mássalhangzóra végződő és nem mélyhangú, melynek példája a *felleg*; 3. hangzóra végződő és mélyhangú, melynek példája a *fa*; 4. hangzóra végződő és nem mélyhangú, melynek példája a *csibe*. Latin alapú a végződés alapján történő kategorizálás – ez ebben az esetben úgy nyilvánul meg, hogy egy szó hangzóra (azaz magánhangzóra) vagy mássalhangzóra végződik-e. Verseghy részletesen leírja, hogy milyen regulák alapján sorolhatók az egyes szavak a négy kategória egyikébe.

Az alábbi, 1. ábra az esetrendszer itt bemutatott felépítését mutatja, az esetek mellett szerepeltetve azok Verseghy által megadott végződéseit is. Az ábra az eredeti helyesírást követi.

Verseghy a fosztó, a kiható és a leható esetnél megemlíti a ragok „erdélyi" ejtését, azaz a labiálisabb, mai sztenderd szerinti ejtést *(tól, től, ból, ből, ról, ről)*, ezeket nem tüntettem fel az ábrában. A háromágúak közé tartozó *állapító* eset ragjainak felsorolásakor hozzáteszi, hogy a rag esetenként csupán *nn* formában jelenik meg. Hasonló a helyzet a szenvedő (accusativus) esetében: „a' ſzenvedő pedig öt ágú, mert azonnkivűl, hogy a' *t* betű magányosan is ſzolgál, a' hangzókot imígy változtattya : *ot , ët, öt, at, et*" (Verseghy 1818: 116). Emellett érdemes kiemelni, hogy a segítő eset alakjai, az *al, el* mai grammatikáinkban *-val/-vel* alakban szerepelnek. Verseghynél az *al, el* a szó „utólsó mássalhangzóját megduplázza […]; utólsó hangzója utánn pedig *v* közbevetést kíván" (i.m. 124).

1. ábra
A *Magyar Grammatika* (1818) esetei

Névragaſztás
- Ragaſzték nélkül áll
  - Nevező
  - Hívó
- Kétágú
  - Birtokos *(nak, nek)*
  - Tulajdonító *(nak, nek)*
  - Foſztó *(túl, tűl)*
- Ötágú
  - Szenvedő *(ot, ët, öt, at, et)*

Névhatározó ragaſztás
- Eggyügyű
  - Határozó *(ig)*
  - Okmutató *(ért)*
- Kétágú
  - Segítő *(al, el)*
  - Helyeztető *(ban, ben)*
  - Beható *(ba, be)*
  - Kiható *(búl, bűl)*
  - Felható *(ra, re)*
  - Leható *(rúl, rűl)*
  - Melléklő *(nál, nél)*
- Háromágú
  - Közelítő *(hoz, hëz, höz)*
  - Állapító *(onn, enn, önn)*

4.2. Az esetrendszer terminusai

Verseghy Ferenc az elsők között volt a maga korában, akik felismerték, hogy a magyar nyelv az akkori állapotában nem alkalmas a tudomány művelésére – ahhoz, hogy azzá váljon, meg kellett kezdeni a nyelv művelését, így a magyar nyelvtudományi szaknyelv terminusainak magyarosítását is. *Magyar Grammatiká*ja elejére ezért Verseghy magyar–latin és latin–magyar szójegyzéket csatolt. Ezen terminusok közül nem egyet használunk ma is (Kovács 2001). A *Lexicon Terminorum Technicorum*, *az az Tudományos Mesterszókönyv* (1826) előtudósításában Verseghy az idegen terminusok magyarra fordításáról azt írja, hogy nem szóról szóra kell fordítani, az idegen szó magyar jelentését (tulajdonképpen funkcióját) is figyelembe kell venni fordítás előtt (Kovács 2001) – erre példa lehet a *declinatio* fordítása, ami a magyar nyelvtanok esetében *névragaszt*ásként, míg a német és latin nyelvtanok esetében *névhajlítás*ként fordítandó.

A *Magyar Grammatika* szójegyzékében az esetvégződéseket (azaz az esetragokat) tünteti fel Verseghy, két kivétellel: a *hívó eset*nél és a *nevező eset*nél azért szerepelhet *eset* (latinul *casus*), mert ezeknek a magyarban nincs *ragasztéka* (latinul *suffixum*). Az esetvégződések latin nyelvű megnevezéseit az 1. táblázat második oszlopa mutatja be részletesen.

Érdemes megemlíteni, hogy a korabeli nyelvtanok nyelvészeti terminológiája nem egységes, és a ragok megnevezése is többféle megközelítésre enged következtetni (Gyói 2017). A *ragaszték* elnevezésben a hozzáadás mozzanata jelenik meg.

5. Összehasonlítás

Az esetrendszerek összehasonlítását az alábbi, 1. táblázat mutatja be. A táblázathoz felhasználtam a *Magyar Grammatika* (1818) eseteit és annak latin–magyar szójegyzékéből az esetragok elnevezéseit latinul, Antal László (1974) strukturalista esetrendszerét, valamint a 2017-es *Magyar grammatika* c. egyetemi tankönyv esetrendszerét (Balogh 2017):

1. táblázat
Esetrendszerek összehasonlítása

Esetragok[2]	Verseghy 1818. Az esetek magyar megnevezései	Verseghy 1818. Az esetek latin megnevezései	Antal 1974	Balogh 2017
	nevező	Nominativus	Nominatívusz	nominativus
	hívó	Vocativus		
-nak/-nek[3]	birtokos	Possessivum seu Genitivum		
-nak/-nek[4]	tulajdonító	Dativum	Datívusz	dativus
-tól/-től[5]	fosztó	Ablativum	Ablatívusz	ablativus
-t[6]	szenvedő	Accusativum	Akkuzatívusz	accusativus
-ig[7]	határozó	Terminativum	Terminatívusz	terminativus
-ért[8]	okmutató	Causale	Kauzálisz	causalis
-val/-vel[9]	segítő	Instrumentale vel sociale	Insztrumentálisz	instrumentalis
-ban/-ben[10]	helyeztető	Locativum	Inesszívusz	inessivus
-ba/-be[11]	beható	Illativum	Illatívusz	illativus
-ból/-ből[12]	kiható	Elativum	Elatívusz	elativus
-ra/-re[13]	felható	Sublativum	Szublatívusz	sublativus
-ról/-ről[14]	leható	Delativum	Delatívusz	delativus
-nál/-nél[15]	melléklő	Adhaesivum	Adesszívusz	adessivus
-hoz/-hez,/-höz[16]	közelítő	Advicinativum	Allatívusz	allativus
-n/-on/-en/-ön[17]	állapító	Inhaesivum	Szuperesszívusz	superessivus
-ul/-ül				essivus
-vá/-vé			Faktívusz	translativus
-ként			Formálisz	essivus

[2] A táblázatban az esetragokat mai alakjukban tüntetem fel, a Verseghy *Magyar Grammatiká*jában (1818) szereplő esetragok lábjegyzetben szerepelnek.
[3] *nak, nek*
[4] *nak, nek*
[5] *túl, tűl*
[6] *ot, ët, öt, at, et*
[7] *ig*
[8] *ért*
[9] *al, el*
[10] *ban, ben*
[11] *ba, be*
[12] *búl, bűl*
[13] *ra, re*
[14] *rúl, rűl*
[15] *nál, nél*
[16] *hoz, hëz, höz*
[17] *onn, ënn, önn*

Az első, szürke hátterű oszlop az esetvégződéseket tartalmazza. Itt nem a Verseghy által megadott formákat tüntettem fel, hanem azoknak a 2017-es *Magyar grammatiká*ban (Balogh 2017) szerepeltetett alakjait (a Verseghy által megadott formák az 1. ábrán és az 1. táblázathoz tartozó lábjegyzetekben láthatók). A második oszlopban a Verseghy esetrendszerébe tartozó esetek nevei, a harmadik oszlopban pedig az esetek latin elnevezései találhatók. A negyedik és ötödik oszlop az Antal (1974) által felsorolt, valamint a 2017-es *Magyar grammatiká*ban szereplő eseteket tartalmazza. Az üres cellák azt jelzik, hogy az adott toldalék nem számít esetvégződésnek az adott grammatikában.

A Verseghy *Magyar Grammatiká*jában szereplő esetvégződéseknek, illetve eseteknek megfelelő latin nyelvű terminusokat azért tettem bele a táblázatba, hogy láthatók legyenek a Verseghy-féle és a későbbi nyelvtanok esetrendszerének terminusai közötti kapcsolatok. A *Magyar Grammatika* ugyanis Verseghy fentebb vázolt céljaival összhangban magyar nyelven közli az eseteket, és csupán a szószedetben szerepelnek az esetek latin nyelvű terminusai. Az utóbbiak párhuzamba állíthatók az *Analyticae* latin nyelvű esetmegnevezéseivel (idézi Antal 1961). Különbségek a végződésekben és a vagylagos elnevezésekben vannak, amiket – talán az egyszerűség kedvéért – az *Analyticae*ben Verseghy egyszavas terminussal szerepeltet: a segítő eset *Instrumentale vel sociale* helyett *Instrumentale*, a birtokos *Possessivum seu Genitivum* helyett pedig *Genitivus*. Verseghy már az *Analyticae* esetrendszerének terminusaiban kifejezi, hogy a korábbi, latin eseteknek megfeleltethető esetek összetartozóbbak, ezek *-us* végződést kapnak *(Nominativus, Vocativus, Genitivus, Dativus, Accusativus, Ablativus)*, míg a többi, latin prepozíciókkal párhuzamba vonható eset *-e* vagy *-um* végződésű (Antal 1961). Ez a *Magyar Grammatiká*ban a névragasztás és a névhatározó-ragasztás megkülönböztetésében érhető tetten, a terminusok ekkor már egységesen *-um* és *-e* végződésűek, *-us* végződést csak az esetrag nélküli Nominativus és Vocativus kap.

Az 1. táblázattal kapcsolatban érdemes röviden kitérni az esetrendszerbe tartozás kérdéseire is. Korábban idéztük, hogy Verseghy hogyan határozta ezt meg nyelvtanában (a magyar esetek egy része megfelel a „napnyugoti" nyelvek deklinációjának, más része az európai nyelvekben meglévő prepozícióknak). Antal László (1974) a képzők, a ragok és a névutók meghatározásának irányából indul el: leírja, hogy milyen toldalékokat tekintettek a korábbi grammatikaírók esetvégződésnek. Köztük szerepel az *-ul/-ül*, amelyet a 2017-es *Magyar grammatika* (Balogh 2017) az esetragok közé sorol, ugyanakkor több korábbi grammatikusunknál ez nem esetvégződés. Verseghynél az *-ul/-ül* a *Proludium*ban még esetragként szerepel, de ezt a toldalékot Verseghy később már nem esetragként tartja számon.

Ezután Antal elválasztja egymástól a képzőket és a ragokat. Utóbbiakat olyan kötött morfémáknak tekinti, amelyek megjelenhetnek jelek és képzők után, nem követheti őket másik toldalék, és nincsenek tiltott szemantikai sávjaik, azaz minden tőhöz kapcsolódhatnak (Antal 1974).

Antal László 17 esetet tart számon, amelyek közül 15 azonos Verseghy eseteivel, három kivételével pedig az elnevezések is egyeznek. Antal László esetrendszerében nincs *vocativus* és *genitivus*, ugyanakkor felveszi a *Faktívusz*t és a *Formális*t is az esetek közé. A nem egyező terminusok a következők: *Inhaesivum* (Antalnál *Szuperesszívusz*)*, Advicinativum* (Antalnál *Allatívusz*)*, Locativum* (Antalnál *Inesszívusz*) (Antal 1974).

A 2017-es *Magyar grammatika* a formából indul ki: azt tartja, hogy az esetviszonyok és az esetragok között különbséget kell tenni – ez alapján például genitivusi viszony van a magyarban, genitivusi forma viszont nincs (Balogh 2017).

Ugyan van terminológiai különbség a két újabb grammatika, azaz a 2017-es *Magyar grammatika* és Antal László (1974) esetrendszere között (a translativusnak Antalnál a

Faktívusz felel meg, valamint a kétféle essivus közül Antalnál csak a másodiknak van megfelelője, a Formálisz), ezekre nem térünk ki ebben a dolgozatban. (Verseghy ezek közül egyiket sem szerepelteti az esetrendszerében.)

A genitivus esetét azonban részletesebben tárgyaljuk a következő pontban, mert ebben Verseghy változást hoz a korábbi grammatikaírókhoz képest.

6. A genitivus esete

Lényeges újdonságot jelent a genitivus értelmezésében, hogy Verseghy leírja, miért nem lehet esetrag az *-é* birtokjel: azért, mert utána esetvégződések állhatnak. Az *-é* így képzőként szerepel grammatikájában. (A jel ekkor még ismeretlen toldalékkategória volt, vö. Antal 1961.)

Ez azért is fontos fejlemény, mert Verseghy előtt a grammatikaírók (és a *Proludium*-ban ő maga is) az *-é* birtokjelet tekintették a genitivusi eset ragjának, és Verseghy csak a *Sprachlehré*ben mutat rá, hogy az *-é* nem lehet a genitivus ragja. (A *Sprachlehré*ben az *-é* toldalékos alak nominativus, vö. Éder 1999: 150–161.)

Már Verseghy előtti grammatikaíróink is észrevették azonban az *-é*-vel kapcsolatos problémákat: például hogy további esetvégződések állhatnak utána, és hogy nem a birtokra, hanem a birtokosra utal (C. Vladár 2016). Szenczi Molnár Albert (1610/2004: 145) nyelvtanában például az *-é* birtokjeles alakok az alanyeset szerepét töltik be, ezért vehetnek fel esetragokat. Pereszlényi Pálnál (1682/2006) szerepelnek a birtokos esetek (azaz az *-é* birtokjeles alakok) további deklinációi. Feltételezhető, hogy korábban azért nem tértek el mégsem az *-é* genitivusként történő értelmezésétől, mert más, genitivusnak tekinthető alakok esetében a genitivusi alak egybeesett volna a dativusszal vagy épp a nominativusszal, illetve egy esetvégződés több esethez is sorolható lett volna. (Ezt leginkább a szintaxisban, az egyeztetésnél tárgyalták, vö. C. Vladár 2016.) További ok lehet a latin nyelv tanítása során kialakult magyar nyelvtanítási hagyomány (Balázs 1958: 220, Szathmári 1968: 186).

A genitivus esetragja Verseghynél a *-nak/-nek* (Antal 1961), ahogy a dativusé is: „a birtokos, melly egyszersmint tulajdonító is, nak, nek" (Verseghy1818: 115).

Antal László saját, strukturalista grammatikájában éppen úgy indokolja, hogy az *-é* miért nem lehet a genitivus ragja, ahogyan Verseghy is korábban: az *-é*-s alakok ragozhatóságával (Antal 1974).

Verseghy további indoka a jelentésből való levezetés: párhuzamba állítja a magyar formákat a latin formákkal, és azt a következtetést vonja le, hogy az *-é* birtokjeles formák nominativusban állnak a latinban (Verseghy 1818: 131).

A kérdés, hogy van-e genitivus a magyarban, a mai napig vitatott, a válasz az adott kerettől függ. A morfológia szintjén a többi esetragtól különböző genitivusi esetjelölő nincs a magyarban. Esetviszony tekintetében elkülönül egymástól mind a dativus és a genitivus, mind a nominativus és a genitivus eset, még ha a morfológiai kifejeződés részben azonos is mindkét esetben. Azonban – ahogyan arra Ladányi (2008) rámutat – az esetjelölésnek vannak alternatív formái (az analitikus, posztpozíciókkal történő jelölés mellett): ilyen például a fejen történő jelölés (nominativusi birtokost tartalmazó szerkezetben a genitivus egyetlen morfológiai jele a fejen történő jelölés), ritkábban a sorrend és a közelség. Itt a morfológia szintjénél tágabb, az analitikus esetjelölés mellett más esetjelölési módokat is magába foglaló absztrakt esetrendszerről beszélhetünk. Ha az esetet így, tágabban értelmezzük, akkor a genitivus felfogható absztrakt esetként, amely olyan szintaktikai viszonyt fejez ki, ahol a birtokviszonynak a morfológiai esetrendszerben nincs saját esetjelölő toldaléka (Ladányi 2008).

7. Összegzés, kitekintés

Verseghy *Magyar Grammatiká*ja 1818-ban jelent meg. Ebben a művében a szerző 17 esetet vesz föl, ezzel pedig a sokesetűség felé tér el – azonban a korábbi hagyományokra alapozva külön tárgyalja a latinban is szereplő eseteket, majd közvetlenül utána azokat, amelyek a latin nyelvben prepozícióknak feleltethetők meg.

Verseghy előrelépett a korábbi grammatikusokhoz képest nemcsak abban, hogy a *-nak/-nek* ragot veszi fel genitivusi esetragként, hanem annak az indoklásában is, hogy miért nem lehet az *-é* esetrag: először szemantikai magyarázatot ad, ahol párhuzamba állítja a magyar formákat a latin formákkal, azután leírja, hogy az *-é* után állhatnak további ragok, ami azt feltételezi, hogy az *-é*-s tő önmagában nominativusban áll.

A kutatási kérdést megválaszolhatva tehát azt mondhatjuk, hogy Verseghy *Magyar Grammatiká*jával jelentős lépést tett az esetrendszer modern felfogásának irányában. Erre a nagyfokú egyezés is rámutat két későbbi rendszerben: mind Antal László esetrendszeréből (1974), mind a *Magyar grammatiká*ból (Balogh 2017) hiányzik a vocativus és a genitivus esete. Felvesznek további eseteket is, amelyeket Verseghy nem – azonban a rendszerek elemeinek többsége egyezik Verseghyével, három kivételével az elnevezéseket tekintve is.

További lehetséges kutatási irány a kor terminusainak összehasonlítása, annak megvizsgálása, hogy Verseghy magyar nyelvű terminusait mely szerzők vették át és használták, valamint hogy milyen utóéletük volt ezeknek a terminusoknak. Emellett érdemes lenne több korabeli és későbbi nyelvtan esetrendszerét is megvizsgálni abból a szempontból, hogy miben voltak előremutatók, időben hogyan változott az esetek értelmezése, milyen megközelítései voltak az eseteknek, és a különböző grammatikák milyen terminusokkal írták le az esetrendszereket.

Források

Komáromi Csipkés György 1655/2008. *Hungaria Illustrata* (1655)*. A magyar nyelv magyarázata.* Ford. C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Zsilinszky Éva. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Kövesdi Pál 1686/2010. *Elementa Linguae Ungaricae* (1610). *A magyar nyelv alapjai.* Ford. C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Zsilinszky Éva. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Pereszlényi Pál 1682/2006. *Grammatica Lingvae Ungaricae* (1682)*. A magyar nyelv grammatikája.* Ford. C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Zsilinszky Éva. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Szenczi Molnár Albert 1610/2004. *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo* (1610)*. Új magyar grammatika két könyvben.* Ford. C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Zsilinszky Éva. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Analyticae = Verseghy Ferenc: *Analyticae Instituitonum Linguae Hungaricae*. Pars 1–3. P. 1.; Etimologia... P. 2.; Syntaxis... P. 3.; Usus aestheticus Linguae Hungaricae. Budae, 1816–1817.

Proludium = Verseghy Ferenc: *Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae, Ad Syſtema Adelungianum, genium item linguarum orientalium, ac dialectum tibiscanum & tranſylvanam exactas*. Pestini, Typis, et expensis Trattnerianis, 1793.

Sprachlehre = Verseghy Ferenc: *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre, worin die verschiedenen Mund- und Schreibarten der ungarischen Sprache kurz angezeigt, die Regeln aus dem morgenländischen Bau der Sprache selbst hergeleitet, mit den deutschen Redensarten zusammengehalten, und durch Beispiele erläutert werden*. Pesth, bey Joseph Eggenberger, 1805.

Tiszta Magyarság = Verseghy Ferenc: *A' Tiszta Magyarság, avvagy a' csínos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések*. Pestenn, Eggenberger Jósef Könyvárosnál, 1805.

Magyar Grammatika = Verseghy Ferenc: *Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány, mellyben a' Hazai Nyelvnek sükeres okokra épített Regulái keleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjeſztetnek*. Budánn, A' Királyi Magyar Universitás' Betűivel, 1818.

Lexicon Terminorum Technicorum = Verseghy Ferenc: *Lexicon Terminorum Technicorum az az Tudományos Mesterſzókönyv.* Próba képen kéſzítették Némelly Magyarnyelvſzeretők. Budánn. A' Királyi Magyar Universitás' betűivel és költségével, 1826.

Hivatkozások

Antal László 1961. Verseghy Ferenc. In Antal László: *A magyar esetrendszer*. Nyelvtudományi értekezések 29. Akadémiai Kiadó, Budapest. 104–107.

Antal László 1977. Hány esetünk van? In Antal László: *Egy új magyar nyelvtan felé.* Magvető Kiadó, Budapest. 50–74.

Balázs János 1958. *Sylvester János és kora.* Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.

Balogh Judit 2017. A névszóragozás. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Új, átdolgozott kiadás. Műszaki Kiadó, Piliscsév. 193–205.

Éder Zoltán 1999. *Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.

Fried István 1988. Verseghy Ferenc magyar grammatikája. In Szurmay Ernő (szerk.): *In memoriam Verseghy Ferenc 3. Emlékkönyv a Szolnokon 1987. március 27–28-án lezajlott anyanyelvi heti országos megnyitó és Verseghy-tudományos ülésszak anyagából.* Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, Szolnok. 49–54.

Gyói Renáta 2017. Rag, ragozás és terminológia az újmagyar kor első felének tudományos grammatikáiban. *THL2: A Magyar Nyelv és Kultúra Tanításának Szakfolyóirata* 2017 (1–2): 106–115.

Kovács Ferenc 2001. A „magyar jakobinus nyelvész", Verseghy Ferenc. In Kovács Ferenc: *A magyar nyelvtudományi terminológia kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 158–166.

Ladányi Mária 2008. Van-e genitívusz a magyarban? In Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.): *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. Urálisztikai tanulmányok 18. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest. 522–534. http://finnugor.elte.hu/index.php?q=ut18ind (Utolsó elérés: 2021. jan. 17.)

Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

C. Vladár Zsuzsa 2016. Az esetrendszer leírása. Hány eset van a magyarban? In C. Vladár Zsuzsa: *A korai magyar grammatikák*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 191. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 85–101.

Gyói Renáta

Változások a nyelvtani struktúra leírásában: kiegészítések, jegyzetek és interaktivitás az újmagyar kor első felének tudományos grammatikáiban

1. Bevezetés

Benkő Loránd a felvilágosodás első szakaszának irodalmi írásbeliségét vizsgálva a nyelvi szabályozás közvetlen eszközeiként nevezi meg az ekkor íródott grammatikákat (Benkő 1960: 317). Már ebből a képletes elnevezésből is kitűnik, hogy az ezen évtizedekben íródott nyelvtanok nemcsak mennyiségüket tekintve, hanem minőségileg is eltérnek az ezt megelőző korszakok grammatikáitól. E korszakban jelennek meg ugyanis az első olyan, tudományos igénnyel megírt grammatikák, amelyek már egészen más szemszögből vizsgálják a nyelvet, mint elődeik; ilyen új nézőpont és ismertetőjegy a grammatikákat jellemző speciális attitűd és módszer, a nyelvtanok újszerű felosztása, a leírt szófaji osztályok és az esetleges kapcsolódó kategóriák változása, valamint a leírandó nyelvváltozat kérdésköre (bővebben l. Gyói 2017, 2018).

Jelen vizsgálat elsősorban azt tűzte ki célul, hogy bemutassa azokat a főszöveget támogató jegyzeteket és kiegészítő megoldásokat, melyek a grammatikák felosztásán és az egyes osztályoknak a hagyománytól eltérő megjelenítésén kívül az újmagyar kor első felében – vagyis az 1770 és 1846 közötti korszakban – tudományos nyelvtanaink struktúrájának változását jelentik.

A tanulmány röviden bemutatja magát a forrásanyagot (2.), tárgyalja a tudományos nyelvtanoknak az újmagyar kor első felében betöltött szerepét (3.1.), illetve az eszményi nyelvtan jellemzőit és célkitűzéseit, a tudományos és pedagógiai grammatikák közötti főbb különbségekkel együtt (3.2.). Pontokba rendezi azokat a fontosabb kiegészítő jelenségeket és jellemzőket, melyek mentén a korszak tudományos grammatikáiban a hagyományos struktúra fellazult, és az interaktivitás megjelent (4.). Ilyen kiegészítő megjegyzések és jelenségek lehetnek a nyelvfilozófiai, nyelvtörténeti és nyelvtipológiai megjegyzések, a kivételek, a kiegészítések, a példák, a más nyelvek szakirodalmára való utalások, illetve a probléma- és kérdésfelvetések mint a grammatikák logikai menetének szabályozói.

2. A forrásanyag rövid bemutatása és behatárolása

A vizsgálat forrásanyagát tizenöt, 1770 és 1846 között keletkezett tudományos grammatika képezi (Kalmár György *Prodromus*ától *A' magyar nyelv rendszeré*ig; a teljes listát l. a tanulmány végén található forrásjegyzékben). Ezek mindegyike megfelel azoknak az elvárásoknak, melyek a tudományos nyelvtanokhoz általában kapcsolódnak: komplexek, átfogóak, fő céljuk a magyar nyelv tudományos vizsgálata és leírása. Ezek a szempontok és célkitűzések a grammatikák előszavaiban is megfogalmazódnak. A forrásanyag kiválasztásához Ságí István *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete* című összeírása szolgáltatja az alapot (Ságí 1922/1970). Ez a munka (is) különbséget tesz a tudományos és az iskolai, elsősorban praktikus használatra szánt grammatikák között, vagyis

felosztása párhuzamba állítható az angolszász szakirodalomban (is) használatos *linguistic grammar – pedagogic grammar* kettősével. (Sági is elsősorban a nyelvtanok célkitűzéseit – célközönségét, használatát – és a leírás komplexitását veszi alapul.) Érdemes kiemelni, hogy a két típus közötti határvonal általában nem éles; a praktikus használatra szánt munkák is lehetnek tudományos igényűek, de az is gyakori, hogy a szerző célkitűzései ellentmondanak a grammatikában foglaltaknak.

Fontos megjegyezni, hogy jelen munka nem vizsgálja az olyan, szintén az adott korszakban keletkezett, tudományos céllal és igénnyel megírt műveket, amelyek pusztán egyetlen grammatikai problémát járnak körül, vagy egyetlen nyelvi elemet állítanak a középpontba (pl. a csak helyesírási vagy hangtani problémákkal foglalkozó leírásokat).

3. Az újmagyar kor első felének tudományos nyelvtanai

3.1. A nyelvtan műfajának kiemelt szerepe a korszakban

Bár a 18. század utolsó évtizedeiben az irodalmi élet feltételei nagyrészt hiányoznak (Csetri 1990: 31), nyelvtudományunkban egészen másfajta erők munkálkodnak, a század hetvenes évei pedig egyenesen „fordulatot hoznak nyelvtanírásunk történetében” (Benkő 1961: 185). Ez a fordulat nemcsak a megjelent nyelvtankönyvek mennyiségében jelent robbanásszerű változást (a 18. század utolsó három évtizedében majdnem háromszor annyi nyelvtani jellegű munka keletkezik, mint az azt megelőző évszázadokban együttvéve, l. Cser 2020: 119), hanem a korszak nyelvtanai minőségileg is sokban különböznek a korábbi grammatikáktól. Fokozatosan, egyre határozottabban és tudatosabban válik szét a gyakorlati használatra szánt pedagógiai-iskolai nyelvtanok és a tudományos grammatikák műfaja. Az utóbbiak hosszú sorát nyitja meg a korszakban Kalmár György 1770-ben megjelent *Prodromus*a. Nem feledhetjük ugyanakkor azt a tényt sem, hogy a tudományos nyelvtanok és az egységesítő törekvések nem előzmény nélküliek a magyar grammatikairodalomban, lásd például Szenczi Molnár Albert vagy Komáromi Csipkés György nyelvtanát. (Bővebben l. Szathmári 1968.)

Mi állhat ennek a mennyiségi-minőségi fordulatnak a hátterében? A nyelvkérdés ideológiává válásának folyamatába és a nyelvművelés törekvéseinek sorába egyaránt jól illeszkedik a nyelv szakszerűbb vizsgálata és tanulmányozása. A hetvenes-nyolcvanas évek ezen ideológiai mozgalmai az iskolai nyelvoktatás kérdése vagy a nyelv mindennapi használatához köthető esetleges problémák helyett a tudós vizsgálódásra helyezték a hangsúlyt (Margócsy 2005: 113). Ezeknek a tudományos jellegű, normalizáló folyamatoknak lettek közvetlen eszközei és gyakorlati színterei (Benkő 1960: 317) a nyelvművelő társaságok, az írói csoportok, a szótárak és folyóiratok mellett a nyelvtanok is.

Míg korábbi nyelvtaníróink főleg arra fókuszáltak, hogy a klasszikus nyelvekkel párhuzamba állítható jelenségeket kimutassák a magyarban, az újmagyar kor nyelvtanaira már egyfajta anyanyelvi öntudat (is) jellemző (Balázs 1991: 75). A magyar nyelvet a kor tudósai csak szigorú szabályozások után ítélték „oktatható” állapotúnak. Ebben a szabályozásban nyújtanak segítséget a kor tudományos grammatikái. Míg a pedagógiai célokkal íródott nyelvtankönyv pusztán mint praktikus segédanyag használatos, a grammatika a teljes magyar nyelv kibontakozásának foglalataként értendő: a grammatikák mind a racionalizmus által vezérelt, ideálisan elképzelt „tökéletesség” és „véglegesség” jegyében keletkeztek, és egyfajta normatív igényű szabályozottság, egységesség, rendszerezettség és változtathatatlanság igénye jellemző rájuk (Margócsy 2005: 116). (A nyelvtanok e meghatározott eszmerendszere akár egyfajta sajátos elméleti keretként is felfogható.)

3.2. Az eszményi nyelvtan jellemzői és célkitűzései – A tudományos és pedagógiai grammatika közötti különbség

A grammatikák, nyelvtankönyvek felosztása és rendszerezése többféle szempont szerint történhet: meghatározó lehet a grammatika funkciója, célkitűzései, elméleti kerete vagy épp szemléletmódja. A *tudományos grammatika* terminuson azt a fajta nyelvészeti leírást érti a szakirodalom, amely elsősorban a nyelv átfogó, komplex leírására törekszik, legtöbbször meghatározott elméleti keretet, grammatikai modellt követve. A pedagógiai grammatikát ezzel ellentétben gyakorlati és alkalmazhatósági célok vezérlik, így kevésbé átfogó, és nem (feltétlenül) ragaszkodik valamely meghatározott elméleti kerethez (Römer 2005: 14–15). A korszak tudományos művei sem iskolai használatra készültek: a szerzők a magyar nyelv általuk vélt szabályait általában mindenki, de különösen az írók számára igyekeztek leírni. E munkák rendszerint nagy terjedelműek, és a nyelvi jelenségeket minél alaposabban igyekeznek rögzíteni (Benkő 1960: 325). A grammatikát érintő viták nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a nyelvtanító könyveket ennyire élesen megkülönböztették a tudós grammatikáktól (Margócsy 2005: 116).

Az általam vizsgált korszak nyelvi-nyelvészeti elmélkedéseinek és a korszak tudós levelezéseinek is visszatérő eleme és sokat vitatott témája a grammatikaírás, ezen belül is egy általános, normatív és egységes grammatika megírására irányuló kísérlet. Az ilyesfajta közös grammatika kérdése már Bessenyei György *Jámbor szándék*ában is felbukkan, de a kérdés előkerül többek között Batsányi János, Révai Miklós, Palóczi Horváth Ádám és Aranka György írásaiban is (Benkő 1960: 320). A témát Aranka György részletesen is tárgyalja az 1796-ban, *A Magyar Nyelvmívelő Társaság Munkái*nak első darabjában megjelent *Minémünek kell egy jó Nyelv-Mesternek lenni?* című munkájában. A szerző ebben a rövidke írásban három kérdés köré csoportosítva fejti ki nézeteit az általa elképzelt eszményi nyelvmesterről: 1. Milyen a jó grammatika/grammatikaíró?; 2. Milyen legyen egy jó magyar grammatika/grammatikaíró?; 3. Milyen céloknak kell egy jó grammatikának megfelelnie?

Aranka az első kérdésre válaszolva fontosnak tartja megjegyezni, hogy a nyelv és a nyelvi leírás kapcsolatában maga a nyelv kell, hogy elsőbbséget élvezzen:

> a'ki egy Nyelvben Meſter akar lenni: annak azon Nyelv Alkotvánnyát és Alkotvánnya megírásának mind Czéllyát, mind Meſterségét tudni kell. […] nem Grammaticából kell Nyelvet csinálni, hanem Nyelvből Grammaticát (Aranka 1796: 116–117).

Aranka – a kortárs Adelung (1732–1806) alapelveinek megfelelően – úgy tartja, hogy a nyelvtanírást hosszú kutatómunkának kell megelőznie. A nyelvtanírónak fel kell tárnia a nyelv minden részletét, olyan regulákat (azaz szabályokat) kell leszűrnie, amelyekből a nyelv természete és tulajdonságai tisztán kivehetők, az egyes hibák pedig könnyen azonosíthatók. A túlzott preskriptivitástól viszont óva int: „Azt mondani pedig, hogy ez, amaz hiba a' nyelvben, egy jo Meſter-ſzájában, 's egy ki-dolgozott Nyelv-meſterbe nem illik: mivel nema' nyelvben van a' hiba, hanem a' roſzſz élésben" (i.m. 117). A „tökéletes" magyar nyelvtan írójának a nyelvet is tökéletesen kell ismernie, „hogy a' Nyelv-meſtert ne az eſzéből, hanem a' nyelvből csinállya" (i.m. 119). Ezeken kívül ismernie kell a különféle nyelvváltozatok közti különbségeket is (mivel a nyelvekben változatok vannak, a nyelvtanírónak értelmeznie kell a változatok történelmi, földrajzi, szociális stb. különbségeit is).

4. A nyelvtani struktúra változásai: kiegészítések, jegyzetek és interaktivitás

4.1. A vizsgált munkák kiegészítései, lapalji jegyzetei

A vizsgált korszak nyelvtanait jellemző szerkezeti változások nemcsak a grammatikák felosztásában és az egyes elemeknek a klasszikus hagyományoktól eltérő elrendezésében érhetők tetten. (Ilyen újdonságok jellemzik például a korszak nyelvtanainak szófajtani és nyelvtani felosztását, bővebben l. Gyói 2018.) A változások érintik a grammatikák magyarázó szövegeit is: ezek (pl. a főszöveget támogató jegyzetek) egyre inkább jellemzővé válnak. Az esetleges kérdésfeltevések, nyelvi-nyelvtani problémák ugyanis számos esetben kiegészítő megjegyzések, jegyzékek és lábjegyzetek formájában jelennek meg. Ezek a sokszor mellékesnek szánt (de valójában cseppet sem mellékes) információk nemcsak mennyiségileg foglalnak el jelentős részt a nyelvtanokban: minőségileg is igen sokfélék lehetnek. Egyes szerzőknél a kiegészítések nagy száma miatt szinte úgy tűnik, hogy a főszövegbe a jegyzetek révén egy újabb – a „problematikus" részek számára fenntartott – grammatika ékelődik be.

A vizsgált nyelvtanok kiegészítő megjegyzéseit tartalmilag öt nagyobb csoportba sorolhatjuk (figyelembe véve, hogy az egyes csoportok között természetesen lehetnek átfedések): a) nyelvfilozófiai, nyelvtörténeti és nyelvtipológiai megjegyzések; b) kivételek, kiegészítések, példák; c) kritikai észrevételek; d) érdekességek és idegen nyelvi párhuzamok; e) más nyelvek szakirodalmára való utalások. A kiegészítő megjegyzések megjelenhetnek az egyes lapok alján lábjegyzet formájában vagy akár a főszövegbe ékelődve is.

a) Nyelvfilozófiai, nyelvtörténeti és nyelvtipológiai megjegyzések

A kiegészítő megjegyzések ezen alcsoportja változatos: az itt említhető megjegyzések széles skálán mozognak az egyes nyelvi jelenségek megítélésétől (1) az általános megjegyzéseken (2) át egészen a komolyabb tudományos megjegyzésekig (3). A korszak szerzői erőszeretettel utalnak régebbi korszakok hagyományaira (4), de akár korábbi nyelvtani, szépirodalmi stb. művek kifejezésmódjaira is. Az ilyesféle jegyzetek és kiegészítések célja lehet a tudományosságnak és a szerző olvasottságának a hangsúlyozása, illetve az adott nyelvi teória támogatása is.

(1) Itt már az a kérdés, ha vallyon jó 3dik Személybéli többes Birtokosé ez: az ö Attyaik, vagy inkább így kell-e vennünk az ök Attyai (Böjthi 1794: 274).

(2) Nyelvtanban minden kicsiség figyelmet érdemel, kivált ha az egész nyelvben szétágazik. Az illy kicsiség észrevétlen bár, de lényeges befolyással van az irói beszéd' alakítására (MNyR. 26).

(3) A' változtatáſa a' Szóknak leg nevezeteſebb könnyebbitéſe a' nyelv Tanulásnak. Mert p. o. tsak a' hajtogatásban (*Declinatio*) formálunk az egyes Számban négy eſetet (*Caſus*) más nyelvekbe hatot, a' többes' ſzámbanis a'nyit: E'böl léſzen 8. változás (Gyarmathi 1794: 25).

(4) Tudva vagyon, hogy sok régi Könyvekbenn a hoſzſzú Magábannhangzók megkettőztetve íródtak így: Aats, Taal. Soos: e fzerínt íródnak ma is némelly Tulajdon Nevek, mint Toot, Paal, Soos; mellyeket lehessen-é, vagy kellessék-é megváltozatni? ennek meghatározása. úgy látſzik nem illeti a Grammatika' Íróit (DGr. 8–9).

b) Kivételek említése, kiegészítések, példák

Az első alcsoporthoz hasonlóan a legtöbb esetben ezek is egy adott elméletet erősítenek, specifikálnak (5), egészítenek ki (6), vagy épp egy szabály hiányára, hiányosságaira hívják fel a figyelmet (7).

(5) A' Dunamellékiek, kik a' köz beſzédben, még a törvényes j betűt is ſzeretik elhagyni, a' duplázást legalább az *l* betűnél el nem mulattyák mikor így beſzélenek: *találla, találluk, talállátok, talállák*. Az igaz Magyaros ſzoejtés e' négy betűt az eleven beſzédben meglágyíttya és megduplázza: talállya (Verseghy 1818: 163).

(6) Egynehány jú-*ba* kimenők különösök, mint: varjú, sarjú, fagygyú (ebbenn is az *y* nem egyéb lévénn j-*nél*). Ezeknek Többesse így is megyen: *varjak*, *fagygyak*; de már *hattyú*, *fattyú*, *sarkantyú* 's a t. rendesenn mennek (DGr. 27–28).

(7) Ugy láttzik, hogy nints még meg határozva; hol kelleſsék az ly, hol pedig a' *j* betüt irni, ugy hogy azon egy Szót Némellyek egyikkel, máſok máſikkal irják p. o. *melly*; *mej* (pectus) *tsekély*; *tsekéj* (Gyarmathi 1794: 12).

c) Más szerzőkre irányuló kritikai észrevételek

A más szerzőkre utaló (pozitív vagy épp negatív) kritikai észrevételek végigkísérik a korszak tudományos grammatikáit. Ennek a nyelvtanok közötti közvetlen kapcsolatnak és kommunikációnak oka lehet például a magyar és a nemzetközi nyelvtanírói hagyományba való belehelyezkedés, a tökéletes nyelvtan megírására való törekvés, a nagymértékű nyelvészeti-nyelvtanírói tudatosság (a témáról bővebben lásd még Gyói 2017).

A más szerzőkre vonatkozó megjegyzések lehetnek egészen konkrétak (8, 10), vagy általánosságban is utalhatnak másokra (9, 11).

(8) Révai gántsosann tanítja ezeket: *gy*, *ly*, *ny*, *ty* kettős mással hangzóknak lenni […]; mertt az *y* nem betű, – tehát nem mással hangzó betű, hanem tsak lágyító jegye ez négy betünek: g, l, n, t […] (Kassai 1817: 30–31).

(9) Némellyek a' *d*, *t*-ét fogbetűnek, az *m*, *n*-et orrbetűnek is tartják: de ez utóbbiakat tiszta magyar kiejtés szerin hibásan (MNyR. 12).

(10) [D]j-vel pedig mint Kalmár György tette, azért nem alkalmatos, mert ezen betük ha egygyüvé érkeznek, kettös gy hangot adnak, mint adj, hogymár agygy (Földi 1790/1912: 35).

(11) Ki hinné, hogy még olly Nyelvmüvelőink is támadtak a' minapában, kik azt gondollyák, hogy anyanyelvünk diftongusok, avvagy öſzvetett hangzók nélkül tökélletes nem lehet, 's kik ezeket erőnek erejével benne találni. Hadd örüllyenek a'semminek (Verseghy 1818: 50).

d) „Érdekességek", idegen nyelvi párhuzamok

Ezen típusú megjegyzések célja sokféle lehet: egy adott teória megerősítése (12), a nyelvtaníró olvasottságának bizonyítása, a nemzetközi hagyományba való belehelyezkedés, a nyelvrokonság bizonyítása vagy épp az ellentétek kiemelése (13, 14).

(12) Ezen természetesen okonn épült szabást az is erősíti, hogy a' Magyar Nyelvbenn, úgymint Nap-keletibenn, a' többi Nap-keleti Nyelveknek szokással szerént, […] minden *formáló*, minden vég-szótska, és Ragaszték értelmes szótska, […], s' így nálunk minden származék-szó is hasonló az öszsze-tett szóhozz (Kassai 1817: 32).

(13) Itt hatodik hellyre teſzik a' más Nyelvek míveſsei a' *nemzö ſzókat (articulos)*, de ezeket ide nem tehetem mivel a' félék a' Magyar nyelvben nintsenek. Mert ez a' ſzótska *az, a', ez, e'*, mellyet e'dig nemzö ſzónak tartottak, valósággal nem az (Gyarmathi 1794: 30).

(14) Midőn más nyelvekben a' nemet vagy a' névelő vezérli, vagy az értelem bélyegzi, vagy a' névnek különféle végzetei jelentik: nálunk az csupán a' névnek értelme és soha sem végzete által jelentetik […] (MNyR. 142).

e) Más nyelvek szakirodalmára való utalások

A lapalji jegyzetek és kiegészítések között ez a legkisebb csoport. A más szerzőket érintő kritikai megjegyzésekhez hasonlóan a szakirodalmi utalások is lehetnek konkrétak vagy

általános keretek között maradók (15). Céljuk lehet a szerző olvasottságának hangsúlyozása, illetve a nemzetközi nyelvtani-nyelvészeti hagyományba való belehelyezkedés. A bibliográfiai adatokkal (évszámmal, oldalszámmal) ellátott szakirodalom és a részletező lábjegyzetelés is megjelenik ezekben a grammatikákban. Bitnitz nyelvtana a nyelvek tipológiai felosztása és a nyelvrokonság kérdéskörének kapcsán például konkrét francia és német munkákra is hivatkozik (Bitnitz 1837: 7–8).

(15) A külföldi nyelvészek érintik ugyan ezen elveknek hol egyikét, hol másikát, némelyike több s kevesebb eltéréssel mind is megemlíti (Fogarasi 1843: 5).

4.2. Interaktivitás: probléma- és kérdésfelvetések mint a grammatikák logikai menetének szabályozói

A hagyományos, zárt nyelvi szintek szerinti felosztáson és logikai meneten kívül arra is találunk példát, hogy a szerző ettől némileg eltérő gondolati vázra építi fel grammatikáját. Erre a korszakbéli, a tudományos grammatikáktól is eltérő logikai struktúrára leginkább a kérdés–felelet párok mentén való haladás jellemző, mely nemcsak egyfajta interaktivitást, illetve az olvasó aktív részvételét és a vele való elképzelt párbeszédet feltételezi, hanem egyúttal valamifajta pedagógiai tudatosságot is mutat. A megszokott tudományos leírásoknak ez a fajta megváltozása jól mutatja, hogy a pedagógiai és a tudományos grammatikák közötti különbség sokszor mennyire nem éles, a nem hagyományos logikai struktúrát követő nyelvtanok pedig ilyenformán a pedagógiai és a tudományos grammatikák határmezsgyéjén helyezkednek el.

Szász Károly grammatikája (1839) az egyik olyan nyelvtani példa a korszakból, mely nem szigorúan csak a tradicionális kategóriák szerint halad, hanem kérdés–felelet párok mentén írja le a magyar nyelvet. Ez a Donatus óta alkalmazott forma azonban általánosságban nem lép ki a klasszikus grammatikák keretéből (ugyanúgy megvannak a zárt szófaji osztályok és egyes hozzájuk köthető kategóriák, mint a grammatikák többségében). A kérdések többsége sokszor előrevetíti a választ, és válaszként egyszerű definíciót, kifejtést, példát stb. vár: *Világosíts fel!; Magyarázd meg!; Hozz példát!; Mi a neve?; Min alapul?* stb. Ugyanakkor a kérdés–felelet keret teret enged a grammatikákra jellemző konkrét kérdésfelvetéseknek is, melyek egy része célzottan a magyar nyelv leírásának dilemmáira irányul. A Szász Károly nyelvtanából vett példák (16–19) jól szemléltetik a grammatika interaktív jellegét és az olvasó aktívabb szerepének feltételezését:

(16) De mi baj adja elé magát a' tulajdonítmányszavak' illy módu pótlékozására nézve? (Szász 1839: 113).

(17) De föntebb, egy helyen […] megjegyeztük volt, hogy néha történetből, néha pedig önkényileg is, ruháztatik egy tulajdon név több egyénre: mi történik tehát illy esetben, ha az egyenlő nevüek közül csak egyről akarunk beszélni? (Szász 1839: 123).

(18) Nincsenek-é mégis mondatok, mellyek ezen szabálylyal ellenkezni látszanak? (Szász 1839: 162).

(19) Nem lehetne-é ezen fölösleges ismétlés' mentségére nyelvünk mellett valamit fölhozni? (Szász 1839: 240)

Verseghy Ferenc a másik olyan szerző, akire a kérdés–felelet haladási menet jellemző, bár döntően ő is megmarad a klasszikus hagyományok zárt keretében (a kérdések többsége felsorolásokra, definíciókra, szabályokra stb. irányul). Ezzel együtt nála is megjelennek olyan kérdésfelvetések, problémakörök, amelyek eltávolodnak a tradicionális zárt mintától, és egyfajta elvontabb funkciók szerint való logikai menet felé mutatnak.

A nyelvtanában alkalmazott kérdésfeltevő fejezetcímek (lásd 20–23) ennek megfelelően nemcsak a tudományos grammatikák tematikájához illeszkednek, hanem a pedagógiai nyelvtanok irányába is mutatnak.

(20) Micsoda kivétel alá vannak vetve a' két mássalhangzó betűvel végződő igék? (Verseghy 1818: XIX).

(21) Kellë a' Magyarban a' tulajdon nevek elött névmutatóval élni? (Verseghy 1818: XXIII).

(22) Mikép kell bánnunk a' Magyarban nevező esettel? (Verseghy 1818: XXIII).

(23) Mikép kell ama' nevekkel bánni, mellyek tiſztségeket, hivatalokot, állapotot, és mesterségeket jelentenek? (Verseghy 1818: XXIV).

5. Záró gondolatok

Az újmagyar kor első felében íródott tudományos grammatikáknak több olyan sajátsága is van, mely a nyelvújítás gyakorlati színterei közé emeli őket. Ezek a nyelvtanok számos újítást hoznak: új példaanyag, új hang és új forma jellemzi őket, emellett gyakran új forrásokból merítenek és építkeznek. Az újítások sorába illeszkednek a nyelvtanok struktúrájának azon változásai is, melyek a főszöveget támogató jegyzetek (kiegészítő megjegyzések, jegyzékek és lábjegyzetek, kérdés- és problémafeltevések stb.) nagymértékű használatában is tetten érhetők.

Az írásomban vizsgált kiegészítő jellegű információk nemcsak mennyiségileg foglalnak el jelentős részt a nyelvtanokban, hanem minőségi sokféleség is jellemzi őket, a probléma- és kérdésfelvető szerkezetek pedig a modern nyelvtankönyvekre jellemző interaktivitás irányába mutatnak. Az itt tárgyalt tudományos grammatikák bemutatott változásainak jelentősége emellett abban áll, hogy az így kialakított nyelvtani leírásmódok hozzájárulhattak a nyelvtudomány intézményesüléséhez, valamint a modernkori magyar nyelvtudomány szakmaiságának kialakításához.

Források

Beregszászi Nagy Pál: *Versuch einer magyarischen Sprachlehre*. Gedruckt mit Kunstmannschen Schriften, Erlangen, 1797.

Bitnitz Lajos: *Magyar Nyelvtudomány*. Trattner–Károlyi nyomtatása, Pesten, 1837.

Böjthi Antal: *A' nemes magyar nyelv írásának, és szólásának tudománnya, mely a' józan okosságnak, a' nyelv tulajdonságának, s' az erdéllyi jobb élésben levö magyarságnak törvénnyei szerént irattatott*. Nyomtattatott M. Vásárhelyt, 1794.

DGr. = *Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenben egy magyar társaság*. A Magyar Hírmondó íróinak költségével, Bétsbenn, 1795.

Fogarasi János: *A magyar nyelv szelleme. Első kötet. Müvelt magyar nyelvtan elemi része*. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pesten, 1843.

Földi János: *Főldi János magyar grammatikája* (1790). Közzéteszi Gulyás Károly. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest, 1912.

Gyarmathi Sámuel: *Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Első darab*. Nyomtattatott Hochmeister Márton, Tsász. K. Dicast. Könyvnyomtato és priv. Könyváros Betüivel, Kolozsváratt, 1794.

Kalmár György: *Prodromus idiomatis scythico-mogorico-chvno (seu,. hunno-) avarici. Adparatus criticus ad linguam hungaricam*. Landerer Mihály János, Pozsony, 1770.

Kassai József: *Magyar nyelv-tanító könyv*. Nyomtatá Nádaskay András, S. Patakonn, 1817.

MNyR. = *A' magyar nyelv rendszere*. A' Magyar Királyi Egyetem' betüivel, Budán, 1846.

Nagy György: *Einleitung in die ungarisch-philosophiche Sprachlehre*. Wien, 1793.

Révai Miklós: *Elaboratior Grammarica Hvngarica*. Trattner Mátyás, Pest, 1806.

Szentpáli István: *Grammatica Hungarica*. Hochmeister, Cibinii, 1795.

Szász Károly: *Magyar-nyelv-tudomány. Magyar tanitok' 's tanulok' számára*. Nyomatott N. Enyeden a' ns. ref. Kolégyom betüivel, 1839.
Verseghy Ferenc: *Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány*. A' Királyi Magyar Universitás' betűivel, Budánn, 1818.

Hivatkozások

Aranka György 1796. Minémünek kell egy jó Nyelv-Mesternek lenni? In *A' Magyar Nyelv-Mívelő Társaság munkáinak elsö darabja*. Nyomtattatott Hochmeiſter Márton betüivel, Szebenben. 110–126.
Balázs János 1991. A magyar nyelvtudomány történeti fejlődésének eszmei alapjai. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 69–77.
Benkő Loránd 1960. A nyelvi szabályozás közvetlen eszközei. In *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 317–343.
Benkő Loránd 1961. Felvilágosodás kori nyelvtanaink szerepe az irodalmi írásbeliség normáinak alakulásában. In Sulán Béla (szerk.): *Nyelvtani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 185–203.
Cser András 2020. *A nyelvészeti gondolkodás fejlődése a humanizmus idejétől a 20. századig*. Egyetemi jegyzet. PPKE BTK, Piliscsaba–Budapest.
https://btk.ppke.hu/uploads/articles/463237/file/Cser_A%20nyelv%C3%A9szeti_gondolkod%C3%A1s.pdf (Utolsó elérés: 2020. dec. 3.)
Csetri Lajos 1990. *Egység vagy különbözőség: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Gyói Renáta 2017. Kapcsolati hálók a 18–19. század tudományos grammatikáiban. In Gecső Tamás – Szabó Mihály (szerk.): *Az ellentét nyelvi és nonverbális kifejezésének lehetőségei*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 172–179.
Gyói Renáta 2018. A nyelvújítás gyakorlati színterei: az újmagyar kor első felének tudományos grammatikái. In Fazekas Boglárka – Kaposi Diána – P. Kocsi Réka (szerk.): *Csomópontok – újabb kérdések a Félúton műhelyéből*. Kalota Művészeti Alapítvány, Budapest. 9–25.
Margócsy István 2005. A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. In Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Argumentum Kiadó, Budapest. 71–153.
Römer, Ute 2005. Pedagogic and Didactic Grammar. In Römer, Ute: *Progressives, Patterns, Pedagogy: A Corpus-driven Approach to English Progressive Forms, Functions, Contexts and Didactics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 14–19.
Ságí István 1922/1970. *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Terminológia

Borbás Gabriella Dóra

A hisztériától a PTSD-ig

A tudományos gondolkodás változásának tükröződése és az áldozathibáztatás megjelenése terminusokban

1. Bevezetés

A tanulmány egy traumatikus eredetű pszichés és szomatikus tünetegyüttes változó terminusainak *(hisztéria, nosztalgia, gránátsokk, harctéri neurózis, poszttraumatikus stressz szindróma / PTSD, mazochista személyiségzavar, komplex poszttraumás stressz zavar)* létrejöttét és a terminusok megfogalmazásához kapcsolható attitűdöket tárgyalja (érintve a felsorolt terminusok szinonimáit, továbbá a laikus megfogalmazásokat is).[1]

A tünetegyüttes az alábbi pszichés és szomatikus zavarokkal írható le: érzelmi elérhetetlenség, amnézia, emlékbetörések, szorongás, bűntudat, fájdalmak (bárhol a testben, de elsősorban gerincfájdalom, fejfájás), gyulladások (pl. ízületi gyulladás, légcsőhurut), alvásproblémák, a szexuális élet zavarai, emésztési zavarok, szédülés, hányinger, depresszió (ebből következő alkoholizmus vagy gyógyszerfüggőség), bénulások, görcsök. Olyan tünetek ezek, melyek az akut stresszreakciók tüneteinél hosszabb távon vannak jelen (Comer 1992/2000: 205–210, Moussong-Kovács–Zámbori 2003: 432–434, Ozsváth 2003: 411).

2. Hisztéria

A *hisztéria* az ókortól ismert, ma is gyakran előforduló kifejezés mind a szakmai, mind a laikus szóhasználatban. A jelenség első ismert megnevezése egy egyiptomi papiruszon szerepel görögül. A szó eredete a görög *hüsztera* 'méh' (mint női szerv) jelentésű szó, mivel az ókori görögök úgy képzelték, hogy a kielégítetlen méh vándorlása idézi elő a görcsöket, kontraktúrákat, fulladásérzést. A hisztéria tehát a méh betegsége, vagyis azt gondolták, kizárólag a nőknek vannak hisztériás zavarai (Ozsváth 2003: 411, Comer 1992/2000: 329). Az i. e. 5. századtól Hippokratész és követői (pl. Aretaiosz, Plinius) által egészen a 17. századig tartotta magát az az elképzelés, hogy a méh a testen belül vándorol. Ahol éppen jár (ez lehet a máj, a borda alatti tájék, a fej, a szív és környéke, a húgyhólyag, a fenék, a test valamelyik oldala, a csípő, a lágyék, a rekeszizom és a vagina környéke), ott szomatikus tüneteket vált ki, amíg újból vissza nem tér saját helyére. A vándorló méh fulladást is okozhat, amelyet hisztérikus fulladásnak neveztek. A betegség tüneteinek leírása nagyrészt megegyezik a későbbi korok megfigyeléseivel: eszméletvesztés, némaság, az érzékek gyengülése, fogcsikorgatás, a fogak összeszorítása, a végtagok görcsös merevsége, légzési és nyelési nehézség, a mellkas felfúvódása, nyomás érzete az ágyéknál és környékén, fejfájás, gyengeség (levertség), az arcon lévő erek kidagadása, vizelési nehézség, a test kihűlése, az érverés leállása vagy alig érzékelhetővé válása (Gradvohl 2003: 33).

---

[1] A *PTSD* írásmódját a szakirodalmat követve használom, a sehol nem használt és nehézkes *poszttraumatikusstressz-szindróma*, *poszttraumásstressz-betegség/zavar* helyett.

Arisztotelész (i. e. 4. század) az első, aki elveti az anyaméh vándorlására vonatkozó elképzelést. Ő (és követői, pl. Galénosz, Szóranosz) úgy gondolta, hogy az anyaméh nem képes vándorolni a testen belül, mivel az inak szorosan tartják. Ennek ellenére úgy vélte, hogy ha a méh üres, akkor nyomást gyakorolhat a fölötte lévő szervekre, és fulladást okozhat. Továbbá úgy gondolta, a nőnek is van magja, éppúgy, mint a férfinak, amelynek ki kell folynia ahhoz, hogy a nő megőrizze egészségét. Ha nem folyik ki, hanem bennszorul, a vér megromlik, és az egész test lehűl. A hiányzó nedvességet a közösülés során keletkezett váladék, valamint a terhesség biztosítja. Ezért azt tanácsolta mindazoknak, akik ettől a betegségtől szenvednek, hogy minél hamarabb szeretkezzenek, illetve essenek teherbe (Gradvohl 2003: 34, 36).

A hisztéria modern kori kutatásának első korszaka a 19. század végi republikánus, antiklerikális politikai mozgalomból fejlődött ki Franciaországban. A második korszakban a férfiak hasonló tünetei kerültek a vizsgálódás fókuszába: az első és a második világháború után, majd a vietnámi háború idején. Harmadik korszaknak tekinthetjük a szexuális és a családon belüli erőszak traumájával foglalkozó időszakot, melynek politikai háttere a nyugat-európai és az amerikai feminista mozgalom (Herman 1992/2011: 22).

A hisztériás eredetűnek tartott tünetegyüttes első részletes újkori leírása P. Briquet[2] francia orvostól származik 1859-ből, ezért *Briquet-szindróma*nak is nevezik, diagnózisához legalább négy testtájon jelentkező fájdalom, két emésztőszervi tünet (hányinger, hasmenés), egy szexuális jellegű tünet (erekciós vagy menstruációs zavarok) és egy neurológiai tünet (kettős látás vagy bénulás) szükséges (Comer 1992/2000: 325, Ozsváth 2003: 411).

Noha a betegség leírásának története visszanyúlik az antikvitásba, az első tudományosnak tekinthető elméletek a 19. század végi francia és bécsi orvosok klinikai tapasztalatai alapján születtek. Párizsban Jean-Martin Charcot neurológus a hisztériás jelenségek valódi, objektív volta mellett érvelt, mivel a kortársak nem hittek a betegeknek, és szimulánsoknak tartották őket. Charcot a hisztériának a *nagy neurózis* nevet adta, és 1880-ra azt bizonyította, hogy a tünetek lelki eredetűek, mivel azokat hipnózissal meg lehet szüntetni, illetve létre lehet hozni. Pierre Janet és Sigmund Freud is tanultak nála. Janet és Freud céljává vált, hogy feltárják a hisztéria okait. Az 1890-es évek közepére Janet Franciaországban, Freud pedig munkatársával, Joseph Breuerral Bécsben egymástól függetlenül megdöbbentően azonos eredményre jutottak: a hisztéria olyan állapot, melyet pszichés trauma okoz, vagyis a traumatikus eseményekre adott elviselhetetlen érzelmi reakciók olyan módosult tudatállapotot hoznak létre, amely hisztériás tüneteket vált ki. A mentális integráció elégtelensége esetén egyes működések leválhatnak a tudatosság egészéről. Janet erre a jelenségre a *désintégration* kifejezést használta, amit angolra a *dissociation (disszociáció)* szóval fordítottak, és ez vált általánosan ismertté. Janet a disszociációt fiziológiai alapú pszichológiai működészavarnak tekintette, ami az idegrendszeri defektus talaján jön létre (Herman 1992/2011: 23–25, Ozsváth 2003: 411).

Freud a trauma elfojtásának jelenségét a *kettős tudat* kifejezéssel írta le. Az anatómiai elváltozás nélkül létrejövő testi tünet az érzelmi feszültség átváltása, ezt a folyamatot nevezte *konverzió*nak, amely sokáig háttérbe szorította a *disszociáció* kifejezést. A disszociatív tünet az identitás, az emlékezet, a tudatállapot, a környezetpercepció normálisan integratív működésének a zavara. A mai felfogás a freudi értelmezést követi, noha a disszociációt tartják a hisztériás jelenségek alapjának: a disszociáció olyan mechanizmus, amely megóvja az egyént a számára elviselhetetlennek érzett belső feszültségektől. A *hisztéria* és a *neurózis* terminusok a legújabb osztályozási rendszerekből kiszorultak. A szorongásos

[2] A szerző Paul és Pierre Briquet néven is publikált.

tünetcsoportok ma már egy árnyaltabb klasszifikációban jelennek meg: disszociatív (az emlékezés, a tudat, a szenzoros és motoros működések egységének időszakos szétválása) és szomatoform (fizikailag nem magyarázható testi panaszok és tünetek) tünetegyüttesekként (Ozsváth 2003: 412).

Janet úgy vélte, hogy a disszociációra való fogékonyság a lelki gyengeség, a sérülékeny idegrendszer jele. Breuer és Freud ezzel szemben azt állította, „a legtisztább intellektusú, legerősebb akaratú és jellemű, és legmagasabb kritikai érzékkel megáldott emberek" között is megtalálható. Abban azonban mindhárman egyetértettek, hogy olyan megrázó események az okozók, amelyek törlődtek az emlékezetből. (Janet a filozófusok és költők által már korábban is feltételezett *tudattalan* fogalmát alkalmazta a jelenség magyarázatára.) Janet, Freud és Breuer előtt nem foglalkozott senki magával a páciensszel, nem volt az orvos és a páciens között együttműködés, párbeszéd. A traumatikus élmények céljából feltáró beszélgetéseket Janet *pszichológiai analízis*nek nevezte el, Freudnál később ez a technika *pszichoanalízis* néven vált ismertté. Breuer és Charcot idejében is felmerült a szexualitásnak a hisztéria kialakulásában játszott szerepe, azonban az összefüggést rendre elutasították. Breuert aggasztotta, hogy a hisztériás tünetek forrásaként újra és újra szexuális élményeket talált, de mégsem hitte el, hogy ezek valóban megtörténtek (Herman 1992/2011: 23, 25, Ozsváth 2003: 411).

Freud 1896-ra úgy vélte, döntő felfedezést tett: azt állította, hogy a hisztériás tüneteket mutató nők gyerekkori szexuális abúzus áldozatai voltak. Néhány év múlva azonban megtagadta a hisztéria eredetének traumához kötését, ugyanis aggasztották elméletének radikális társadalmi implikációi. Hiszen a hisztéria a nők körében olyan gyakori volt, hogy amennyiben páciensei csakugyan igazat mondtak, és amennyiben elmélete helyes volt, kénytelen lett volna levonni a következtetést: amit gyermekek elleni perverz cselekedeteknek nevezett, az széles körben elterjedt jelenség. Nemcsak a párizsi proletariátus körében, ahol Freud a hisztériát első ízben tanulmányozta, hanem Bécs tiszteletreméltó nagypolgári családjaiban is, amelyek körében praxisát folytatta. Ez a gondolat egyszerűen elfogadhatatlan volt, túllépte a hihetőség határát. E dilemmával szembesülve Freud többé nem hitt nőpácienseinek. Amikor páciensei szexuális visszaélésekről számoltak be, mindenképpen a páciens erotikus izgalmi élményeit próbálta feltárni, mintha a szexuális visszaélések tulajdonképpen a páciens vágyait váltották volna valóra. A hisztéria trauma-alapú elméletének romjaiból Freud ezután megteremtette a pszichoanalízis tudományát. Az elkövetkező évszázad uralkodó pszichológiai elméletének alapja ezzel a nők által megélt valóság tagadása lett. A vizsgálódások középpontjában továbbra is a szexualitás maradt, ugyanakkor teljesen láthatatlanná vált az a nőket és gyerekeket kizsákmányoló társadalmi közeg, amelyben a szexuális kapcsolatok ténylegesen lezajlanak. A pszichoanalízis levált a tapasztalatok valóságáról, és a képzelet és a vágyak belső viszontagságait elemző tudománnyá vált. A 20. század első évtizedére – anélkül, hogy páciensei állításainak megalapozatlanságát klinikailag dokumentálta volna – Freud arra a következtetésre jutott, hogy hisztériás páciensei gyerekkori szexuális visszaélésről szóló beszámolói nem igazak, csak fantáziák (Herman 1992/2011: 26–28).

Charcot hisztérialeírásai olyan jelenségek egy részére adtak tudományos magyarázatot, mint a démoni megszállottság, a boszorkányság, az ördögűzés és a vallásos extázis. A hisztéria kutatása a felvilágosodásnak a babonaság feletti győzelmét és a szekularizált világnézet erkölcsi felsőbbrendűségét volt hivatva bizonyítani. Ezért hivatkoztak arra, hogy a hisztériás páciensek közül régebben sokakra a boszorkányság vádja és máglya, inkvizíció várt volna, mivel betegségüket bűnnek tekintették volna. Ugyanakkor ugyanazok a férfiak, akik érdeklődéssel fordultak a hisztériás tüneteket mutató női páciensek

felé, és a hisztériával kapcsolatban felvilágosult nézeteket hirdettek, hevesen tiltakoztak az ellen, hogy felsőoktatási intézményekbe és fizetett állásokba nőket is felvegyenek, és ellenezték a női választójog megadását. Freud szexuális visszaéléseket feltáró állítása ebbe a társadalmi valóságba érkezett. Freud felfedezése, mely szerint a hisztéria gyökerénél valamilyen gyermekkori szexuális visszaélés rejtőzik, túlment a társadalmi elfogadhatóság határán, és teljes szakmai kitaszítottságba vetette őt. *A hisztéria etiológiája* 1896-os megjelenését, amitől hírnevet és dicsőséget remélt, mind társai, mind az idősebb szaktekintélyek kőkemény, egyöntetű hallgatással fogadták. Freud riválisának, Janet-nak, aki soha nem visszakozott saját hisztériáról kialakított traumaelméletétől, és végig kitartott páciensei mellett, azt kellett megélnie, hogy művei lassan feledésbe merülnek, és elméleteit már senki nem veszi figyelembe. Freud részéről a saját traumaelméletének elutasítása dogmatikussá vált. Noha kezelései során továbbra is páciensei szexuális életére helyezte a fő hangsúlyt, soha többé nem volt hajlandó elismerni a nők által megélt tapasztalatok kizsákmányoló voltát, s ez az attitűd egyre bonyolultabb elméletek megalkotására késztette. Továbbra is kitartott amellett, hogy a nők csak elképzelik és maguk is kívánják azokat az erőszakos szexuális élményeket, amelyekről kezelésük során beszámolnak (Herman 1992/2011: 29–33).

3. Gránátsokk, harctéri neurózis

Az I. világháború alatt *gránátsokk* néven (magyar nyelven: *légnyomás*ként) került be a köztudatba ugyanez, de immáron a férfiak esetében tapasztalt tünetegyüttes. A megnevezés hátterében az a feltételezés áll, hogy a tünetek okozóinak a harctéri robbanások miatti kisebb agyvérzéseket és agyrázkódásokat gondolták (Comer 1992/2000: 207, Atkinson et al. 1993/1996: 428). Ismertek még az *idegsokk* és a *hisztériás rázóremegés* megnevezések is (Ozsváth 2003: 413). Az amerikai polgárháború (1861–1865) alatt a tüneteket *nosztalgiá*nak nevezték, mert úgy gondolták, az otthontól való hosszas távollét, vagyis a honvágy váltja ki őket (Comer 1992/2000: 207).

Az I. világháború végeláthatatlan borzalmait megélő férfiak megdöbbentő arányban kezdtek összeomlani és a hisztériás nők tüneteit mutatni (sikoltoztak, zokogtak vagy megdermedtek, nem tudtak mozogni, mások semmire sem reagáltak, megnémultak, emlékezetkiesésük volt, vagy érzelmileg váltak teljesen elérhetetlenné). Egyes becslések szerint a katonák akár 40%-a szenvedett idegösszeomlástól. Eleinte a tüneteket fizikai okokkal magyarázták: a gránátrobbanások következtében szerzett agyrázkódásnak tulajdonították a kialakuló idegrendszeri betegséget. Lassan azonban kiderült, hogy ugyanezeket a tüneteket olyan katonák is produkálták, akik nem voltak harctér közelében, tehát a tüneteket az erőszakos halállal való folyamatos szembesülés pszichés traumája váltotta ki. Megismétlődött, ami a hisztéria esetében: az orvosok a betegek jellemére kezdtek összpontosítani, és olyan tanulmányokat publikáltak, melyek a traumás neurózisban szenvedő katonát alkatilag alacsonyabb rendű vagy egyenesen gyáva és szimuláns emberként írták le, „erkölcsi nyomorékoknak" nevezve a pácienseket. Egyes katonai vezetők úgy vélték, az ilyen férfiak nem érdemlik meg, hogy betegnek tekintsék őket, és orvosi kezelés helyett inkább hadbíróság elé kellene állítani őket mint érdemteleneket. Yealland brit pszichiáter 1918-ban megjelent értekezésében megszégyenítésen, fenyegetésen és büntetésen alapuló kezelést javasolt. A bénult állapotokat elektrosokkal kezelték. A pácienseket lustaságukért és gyávaságukért bírálták (Herman 1992/2011: 34–35).

A háború után ismét alábbhagyott a traumát átéltek tünetegyütteseinek kutatása. A társadalom számára kényelmetlenné váltak azok a katonák, akik nem gyógyultak, és továbbra is szenvedtek a háborús traumák okozta tüneteiktől (ahogy a szexuális traumákat átélt nők is csak problémaként léteztek a társadalom számára).

A II. világháború kitörésével ismét feléledt az érdeklődés a tünetegyüttes iránt. A II. világháborúban és a koreai háborúban a tünetegyüttes megnevezése *harctéri neurózis* (Comer 1992/2000: 207) vagy *harctéri fáradtság* lett (Atkinson et al. 1993/1996: 428). Első ízben ismerték fel szélesebb körben, hogy a háborús bevetések során bárki összeomolhat. Megállapították, hogy már 200 bevetésben töltött nap elegendő lehet az összeomláshoz, továbbá, hogy a harcokat nem lehet megszokni, elkerülhetetlenek a pszichiátriai sérülések (Herman 1992/2011: 39). Majd a háború végeztével a harctéri traumák tartós pszichés hatásait a vietnámi háború végéig nem vizsgálták (Herman 1992/2011: 43).

4. Poszttraumatikus stressz szindróma

Elsősorban a vietnámi háború alatt és után figyeltek fel arra, hogy sok katona (legalább 30%-uk, a hadifogságba kerültek körében pedig 80%-uk) pszichés problémái csak a harcokban való részvétel után jelentkeztek (Comer 1992/2000: 207). A poszttraumás stressz betegség a vietnámi háború veteránjainak alkalmazkodási nehézségei révén vált széles körben elfogadott diagnosztikus kategóriává (Atkinson et al. 1993/1996: 428). Annak, hogy a vietnámi veteránok szenvedéseire irányulhatott a figyelem, szükséges politikai kontextusa volt a hatvanas években egyre erősödő háborúellenes mozgalom és a veteránok egymást segítő és önsegítő csoportjainak tevékenységei (Herman 1992/2011: 22). 1980-ban ennek köszönhetően a tudományos pszichológia történetében először a pszichés trauma jellegzetes tünetegyüttese rögzített diagnózissá vált. Az Amerikai Pszichiátriai Társaság mentális rendellenességeket felsoroló hivatalos kézikönyvébe, a DSM-be *(Diagnostic and Statistic Manual of Mental Disorders)* és ezzel a diagnosztikai kánonba bekerült a *post-traumatic stress disorder* kategória. A tanulmányok arra utalnak, hogy a háborús trauma növeli például az öngyilkosság kockázatát, poszttraumás stressz zavarban szenvedő veteránok vizsgálata során azt találták, hogy a veteránok jelentős része, 19%-a kísérelt meg öngyilkosságot, és további 15%-uk foglalkozott rendszeresen az öngyilkosság gondolatával (Herman 1992/2011: 69). A PTSD diagnózisának meghatározásában ekkor még szerepelt: „ami kívül esik a mindennapi emberi tapasztalatok körén" (Herman 1992/2011: 50). Azóta azonban már világossá vált, hogy a nemi erőszak, a bántalmazás, a szexuális és családon belüli erőszak egyéb formái gyakorlatilag mindennapiak, továbbá a föld nagy részén a háborús tapasztalatok sem kivételesek (Herman i.h.).

Csak 1980 után vált szélesebb körben nyilvánvalóvá, hogy a nemi erőszak, a családon belüli bántalmazás és az incesztus túlélőinél tapasztalt pszichés tünetegyüttes megegyezik a háborús túlélőknél (így a fogságok, koncentrációs táborok túlélőinél) tapasztalt tünetekkel. Továbbá poszttraumás stressz szindróma léphet fel természeti katasztrófák, tömegbalesetek, nagy tűzesetek és egyéb (akár lelki) traumák túlélőinél is (Comer 1992/2000: 208, Herman 1992/2011: 48). Azonban annak felismeréséhez, hogy poszttraumás zavarokban leggyakrabban nem a háborúkban harcoló férfiak, hanem a civil életben a nők szenvednek, a feminista mozgalom kiállása kellett. Ha egy nő szexuális, illetve családon belüli erőszakélményeiről beszélt (szexuális erőszak vagy kényszerítés, illetve egyéb fizikai agresszió), szavait döntően hitetlenkedés, megszégyenítés vagy gúnyolódás fogadta (Herman 1992: 44). Comer (1992/2000: 208–209) több kutatás eredményeit egybevetve az alábbiakra jutott: a nők 8–25%-a válik élete során nemi erőszak vagy inzultus áldozatává. 29%-uk 11 évesnél fiatalabb, 32%-uk 11–17 éves, 29%-uk pedig 18 és 29 éves koruk között. A támadóknak csak 18%-a idegen, a legtöbb elkövető a rokonok és ismerősök közül kerül ki. A vizsgálatokból az derül ki, hogy a férjük vagy udvarlójuk által megerőszakolt nők ugyanolyan rettegést és halálfélelmet élhetnek át, mintha a tettesek idegenek lennének. A lelkileg vagy fizikailag bántalmazott felek 93%-a a támadóval

házas- vagy élettársi kapcsolatban élő nő (Comer 1992/2000: 212). Sorra születtek azok a kutatási eredmények, melyek igazolták, hogy élete során minden negyedik nőt ér szexuális erőszak, és minden harmadik nőt ért gyerekkorában szexuális visszaélés (Herman 1992/2011: 46). Vagyis a társadalomban a szexuális visszaélések gyakorisága megegyezik a Freud által 1896-ban leírttal.

A háborús trauma kutatása csak olyan közegben lehet legitim téma, amely alapjaiban kérdőjelezi meg, hogy a háborúban való részvétel hősies, hazafias tett, és alapjaiban kérdőjelezi meg a fiatal férfiak háborúkban való feláldozhatóságát. Hasonlóképpen a szexuális és a családi élet terén elszenvedett trauma kutatása is csak olyan közegben lehet legitim, mely megkérdőjelezi a nők és a gyermekek férfiaknak való alávetettségét – hangsúlyozza Herman (1992/2011: 21).

A jelen gyakorlattal kapcsolatban Herman az alábbi problémákat sorolja: nemcsak a női és gyermek poszttraumás páciensek szavahihetőségét kérdőjelezik meg folyamatosan, hanem a velük foglalkozó szakemberekét is. A kutatási terület egész története során heves viták folytak arról, hogy a poszttraumás állapotú páciensek valóban szenvednek-e vagy csak szimulálnak, történeteik igazak-e vagy sem. Annak ellenére, hogy nagyszámú szakirodalom dokumentálja a pszichés trauma hosszú távú hatásait, a vita még mindig arról az alapvető kérdésről folyik, hogy a pszichés trauma jelenségei csakugyan hitelesek és valóságosak-e. Vagyis az elfojtás, a disszociáció és a tagadás jelenségei éppúgy jellemzőek a társadalmi, mint az egyéni tudatra (Herman 1992/2011: 21–22, 289).

Az emlékek valódiságát különösen olyankor kérdőjelezik meg, amikor az emlékezés késleltetett, amikor az emlékeket az amnézia feloldódása után artikulálják az áldozatok. Az emlékek megkérdőjelezése nemcsak az áldozat mikrokörnyezetére jellemző, hanem a pszichológusokra, pszichiáterekre, ügyvédekre, bírákra, nyomozókra stb. is (Herman 1992/2011: 299). Számtalan kutató és klinikus az elkövető bűncselekményeinek magyarázatát az áldozat jellemében keresi, az áldozatok személyiségbeli hiányosságait próbálja kimutatni, azonban ezek a vizsgálatok igen kevés eredményt hoztak. Egyes bántalmazott nők nyilvánvalóan súlyos pszichés problémákkal küzdenek, azonban a túlnyomó többség esetében nincs bizonyíték a bántalmazó kapcsolatot megelőző komoly pszichopatológiára. (Ez az eredmény is egybevág Freud 1896-os megállapításával.) Így meglepő, sőt megdöbbentő az a hatalmas erőfeszítés, amellyel a férfi elkövetők viselkedését a nők bizonyos tulajdonságaival próbálják magyarázni, ahelyett, hogy inkább a férfiak tulajdonságait elemeznék. A mentálhigiénés szakemberek az áldozat pszichés problémáit sokszor nem a bántalmazó helyzetre adott természetes válaszként értelmezik, hanem magát a bántalmazás tényét is az áldozat állítólagos mögöttes pszichopatológiájának tulajdonítják. Herman idéz egy 1964-es kutatást, melynek során a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a házasságban megélt erőszak kielégíti a nők mazochista szükségleteit. A kutatást követő kezelés során sikerült meggyőzni a feleségeket arról, hogy ők provokálják ki az erőszakot, és a kezelést sikeresnek nyilvánították, amikor a feleségek már nem utasították vissza férjük szexuális követeléseit akkor sem, amikor a férj részeg és erőszakos volt (Herman 1992/2011: 144–145).

Herman arról számol be, hogy manapság is túlsúlyban van az áldozatok előítéletes kezelése: amivé a túlélésért küzdő ember alacsonyodik, azt sok szakember még mindig az áldozat mögöttes jellemrajzaként értelmezi, anélkül, hogy figyelembe vennék a hosszantartó rettegés személyiségromboló hatásait. Így azokat a pácienseket, akik valamilyen krónikus trauma utóhatásaitól szenvednek, gyakran az a veszély fenyegeti, hogy tévesen a legkülönfélébb személyiségzavarokat diagnosztizálják náluk, és születetten függőnek, mazochistának vagy önsorsrontónak nevezik őket. A klinikusok manapság is rutinszerűen *hisztériás*nak, *mazochista nő*nek, *hipochonder*nek vagy egyszerűen *lerobbant asszony-*

nak nevezik a bántalmazott nőket (Herman 1992/2011: 145). Ez az előítéletes és elítélő attitűd közvetlenül megnyilvánult akkor is, amikor az 1980-as évek közepén egy csoport férfi pszichoanalitikus azt javasolta, hogy pszichiátriai diagnózisként vegyenek fel egy *mazochista személyiségzavar* megnevezésűt *(masochistic personality disorder)*. Ez a diagnózis minden olyan személyre vonatkozott volna, aki olyan kapcsolatokban marad, amelyekben mások kizsákmányolják, bántalmazzák vagy kihasználják, annak ellenére, hogy lehetősége lenne változtatni helyzetén. A mazochista személyiségzavar mint javasolt diagnosztikus fogalom tudományos szempontból nem elég megalapozott. Nem veszi figyelembe az áldozattá válás és a bántalmazó kapcsolatban maradás témaköreiben felgyűlt, e tanulmányban is érintett ismereteket. Végül a javasolt megnevezést *önsorsrontó személyiségzavar*ra módosították, és a diagnosztikus kritériumokat megváltoztatták, hogy a diagnózist ne lehessen olyan emberekre alkalmazni, akikről tudják, hogy fizikai, szexuális és/vagy lelki erőszak érte őket (Herman 1992/2011: 146–147).

Azok a bántalmazást túlélők, akik PTSD-vel lennének diagnosztizálhatók, különösen gyakran kapják az alábbi három problematikus (gyakorlatilag pejoratív) diagnosztikus címke valamelyikét: *szomatizációs zavar, borderline személyiségzavar* és *multiplex személyiségzavar* (tudatdeformálódás). Mindhárom hátterében súlyos gyerekkori trauma, illetve szexuális és/vagy fizikai (akár szélsőséges) bántalmazás valószínűsíthető. Mindhárom diagnosztikus megnevezés a traumatikus környezethez való alkalmazkodás módját jelöli meg. Ugyanakkor mára mindhárom diagnózis erősen pejoratív jelentést vett fel, a leghírhedtebb közülük a *borderline személyiségzavar* megnevezés: a mentálhigiénés egészségügy berkeiben a kifejezést gyakran használják finom sértésként. Sok klinikus úgy véli, hogy a *borderline* kifejezés már túlságosan előítéletessé vált, ezért elődjéhez, a *hisztéria*hoz hasonlóan egyáltalán nem kellene használni (Herman 1992/2011: 153).

5. A terminusok létrejöttéhez kapcsolható attitűdök összegzése

Thomas Kuhn *A tudományos forradalmak szerkezete* című művében az új tudományos elmélet létrejöttének egyik kiváltó okaként a válságot, „a normál problémamegoldó tevékenység nyilvánvaló csődjét" említi (Kuhn 1970/2000: 85). Ugyanitt említi a tudományos gondolkodás változásának jellemzői között azt is, hogy válság híján nem vesznek tudomást a (válság nélkül is létező) problémáról (Kuhn i.h.). Ezt az elméletet alátámasztja a hisztéria kutatásának fentebb bemutatott, jól látható szakaszoltsága is. Végül társadalmilag érzékelhetőbb válságok: a világháborúk, majd a vietnámi háború válsága váltotta ki, hogy árnyalták a traumatúlélők diagnózisait. Vagyis az, hogy a társadalmakban menynyi nő szenved PTSD-ben valamilyen erőszakcselekmény következtében, nem minősült válságnak sem a szakemberek, sem a társadalom számára. Ugyanakkor a katonák tünetei iránt tanúsított fokozottabb érdeklődés kevéssé humánus okokból történt: a fő kérdés elsősorban az volt, hogyan lehet a megbetegedett katonákat mielőbb visszajuttatni a frontra harcolni, vagy legalább egyéb, fronton kívüli katonai feladatokra beosztani. Vagyis (Kuhn szavaival) a „problémamegoldás csődje" nem abban jelentkezett, hogy mennyi katona lelke betegszik meg, hanem abban, hogy a megbetegedések miatt nem volt elég katonájuk a frontokon a háborúzó hatalmaknak.

A *hisztéria* kifejezés megszületésében szerepet játszott, hogy a 19. század közepéig magukat a beteg nőket nem hallgatták meg, így a betegség leírásában megelégedtek azzal, hogy a női létet nevezték meg a betegség okának. Ez a megközelítés a mai laikus gyakorlatra is jellemző, lentebb bemutatom, milyen gyakran hivatkoznak áldozathibáztató módon egy bántalmazást jelző nőre olyan kifejezésekkel, melyek jelentése: 'csak az a baja, hogy nő'.

A hisztéria tünetegyüttesének rehabilitálása, vagyis annak nyilvánvalóvá tétele, hogy a tüneteket traumatizált emberek produkálják, nem ment végbe teljesen. A *hisztéria* szóra az egyik első Google-találat például a Magyar Katolikus Lexikon *hisztéria* szócikke. Ebben egyáltalán nem szerepel a tünetegyüttes traumaalapú bemutatása. Bár a szócikkben feldolgozott utolsó irodalom 1989-es, módszeresen kimaradt az a nagy mennyiségű szakirodalom, mely a tünetegyüttes traumaeredetét igazolja. A szócikk megmarad a „szexuális jellegű téveszmék" pejoratív bemutatásánál: „a beteg játékosan, öncélúan játssza meg magát". A szócikk szerint a tünetek hátterében „kóros lelkialkatú személyiség", „magamutogató, szereplésvágytól fűtött, szimuláló karakter" áll. A Wikipedián található Freud-szócikkben pedig nyoma sincs Freud 1896-ban megjelent – a hisztériát bemutató − művének, nyoma sincs annak, hogy kezdetben szexuális és incesztustraumákat tárt fel a tünetek hátterében. Nincs szó arról sem, hogy a pszichoanalízis alapgondolata, miszerint a tünetek hátterében elfojtott vágyak állnak, csak azután fogalmazódott meg benne, hogy (magánleveleiben dokumentáltan) megijedt traumaalapú felfedezése társadalmi következményeitől. Freud munkásságának szelektív bemutatása a szűk szakmára, illetve az orvos-, pszichológus- és pedagógusképzésre is jellemző mind a mai napig.

A *Briquet-szindróma* megnevezés neutrális, létrejöttében szerepelt is az a motívum, hogy ellensúlyozza a pejoratívvá vált *hisztéria* megnevezést. Charchot célja is ez lehetett a *nagy neurózis* megnevezés használatával.

A *nosztalgia* kifejezés megalkotása arra utal, hogy a harcoló katonákat nem kérdezték meg, hogy milyen típusú problémáik, rémálmaik vannak. Ha az orvosok együttműködtek volna a tünetegyüttest mutató betegekkel, kiderült volna, hogy nem a honvágy áll lelki sérüléseik hátterében. A *gránátsokk, légnyomás* terminusok megfogalmazásakor kimondott cél volt a tünetegyüttest fizikai sérülésekre visszavezetni, az *idegsokk* és a *hisztériás rázóremegés* terminusok magukat a tüneteket jelölik meg, ennyiben neutrális megfogalmazásúak. A kezelések során azonban az orvosok a harcokban való részvétel tapasztalatainak személyiségtorzító hatásával nem foglalkoztak, és a katonák lelki traumáival sem, mivel a fő cél a gyorsan kivitelezett gyógyítás volt, hogy újra bevethetővé váljon a beteg, így inkább a lehetséges fizikai okokra és tünetekre koncentráltak. A *harctéri neurózis, harctéri fáradtság* kifejezésekben már megjelenik a 'harcok során szerzett lelki tünetek' megfogalmazása.

A *poszttraumatikus stressz szindróma, poszttraumás stressz zavar* diagnózis újabb megnevezései megjelenítik, hogy a háborús traumákon túl, tágabb értelemben szükséges traumaalapúként kezelni a tüneteket. A terminus nemsemlegessé vált, összekapcsolta a női és a férfi traumákat. Míg a *PTSD* (és a különböző nyelvekben való megfelelői) az áldozatot ért traumát okolják, a *mazochista személyiségzavar* elnevezéssel újra visszatért volna annak megfogalmazása, hogy az áldozat eleve beteg személyiséggel érkezett a traumába, melyről már Freud is feltárta 1896-ban, hogy nem igazolható. A *szomatizációs zavar, borderline személyiségzavar, multiplex személyiségzavar* diagnózisok megnevezéseiben eredetileg a psziché súlyos traumákra adott válaszreakcióinak módjait rögzítik, azonban a súlyosan traumatizált és nagyon lassan gyógyuló vagy gyógyulást nem mutató betegek iránt kialakuló antipátia a kifejezéseket pejoratívvá tette. E három zavart inkább *PTSD*-vel kellene jelölni, mivel a problémák gyökere a gyerekkori bántalmazó környezet. Ez az áldozatok számára is lehetővé tenné egy új, stigmamentes identitás kialakítását.

Herman a hosszan tartó interperszonális traumák esetében a *komplex poszttraumás stressz zavar (CPTSD)* diagnózist javasolja, mivel a hosszan tartó traumának való kitettség súlyos személyiségtorzulást, érzelmi diszregulációt, traumás kötődést okoz. A *PTSD*-t pedig az egyszeri traumát átéltek esetében javasolja. A PTSD diagnózisa nem veszi figye-

lembe, hogy a trauma hogyan befolyásolja a gyermek fejlődését. Gyermek- (vagy akár felnőtt)korban az ismételt traumatizáció olyan tünetekhez vezethet, amelyek eltérnek a PTSD-nél leírtaktól (Herman 1992/2011: 157). Ennek a diagnosztikai terminusnak a megnevezése magában foglalja, hogy komplexebb traumák esetében sokkal komplexebbek és nehezebben gyógyíthatók (vagy akár gyógyíthatatlanok) lesznek a sérülések is.

Az erőszak bagatellizálása és tagadása mélyen gyökerezik a társadalmi gyakorlatban, és ezáltal a kollektív pszichében. Ezt az említett terminusok története is alátámasztja.

6. Agresszióindexek és nyelvi bántalmazás

Tíz éve zajlik kutatásom a verbális agresszió tárgykörében. Több mint 2400 órányi mélyinterjús korpuszom alapján a nyelvi agressziónak egy részletesebb definícióját és részletesebb − 47 kategóriát tartalmazó − felosztását sikerült megalkotnom (Borbás 2020). A komplex poszttraumás stressz szindróma tünetei a hosszú ideig nyelvi agressziónak kitett áldozatoknál éppen úgy létrejöhetnek, mint a fent bemutatott traumák esetében (Evans 1996/2012). A társadalom reagálása a verbális agresszióval okozott traumák esetében több ponton egyezik a fentebb felsorolt traumáknál tapasztaltakkal. Ugyanúgy gyakori az áldozathibáztatás, az áldozat személyiségére való fókuszálás az elkövetőé helyett, továbbá az áldozat ugyanúgy inkább probléma a társadalom számára, nem feltétlenül számíthat empátiára, segítségre. Gyakran kérdőjeleződik meg a nyelvi agresszió esetében is, hogy történt-e egyáltalán bántalmazás, és okozhatott-e fájdalmat, illetve hosszabb távon személyiségtorzulást és stresszbetegségeket.

A verbális agresszió egy összetett lélektani, társadalmi és kommunikációs folyamat része. Kutatásaim alapján megállapítható: a verbális agresszió elleni fellépés érdekében rendkívül fontos kimondani azt, hogy a folyamatnak nemcsak az elsődleges verbális agresszió az összetevője, hanem a folyamat része lehet az áldozatnak az erre adott reakciója, a mikrokörnyezet reakciója, valamint az agresszor válaszreakciója is. A verbális abúzus folyamatát korpuszom alapján az alábbi hat részre bontottam. Az egyes szakaszoknál feltüntetem a leggyakoribb kommunikációs attitűdöket, agressziósztratégiákat is:

1. Az elkövető szavakkal (vagy szavak hiányával, pl. a dicsérettől való megfosztással) bántalmaz (a kihasznált vagy konstruált hierarchia kifejezése, leuralás, megalázás).
2. Az áldozat a bántalmazásra három irányban reagálhat: a bántalmazójának, a mikrokörnyezetének és önmagának:

   - Az áldozat reagálása a bántalmazásra a bántalmazójának: Számonkérheti bántalmazóját, és/vagy önmagát hibáztathatja. Jelezheti, hogy hibásnak tartja magát, illetve akár azt, hogy csak magát tartja hibásnak az agresszióesemény miatt. Az is előfordulhat, hogy az áldozat bocsánatot kér agresszorától, magára vállalva a felelősséget, mintha ő lenne a felelős az agresszióért.
   - Az áldozat reagálása a bántalmazásra a mikrokörnyezetének, az ismerőseinek: Az agresszió bagatellizálása, tagadása, az elkövető mentegetése, az agresszorával való jó kapcsolata illúziójának fenntartása, vagy éppen az élethelyzete miatti panaszkodás.
   - Az áldozat belső kommunikációja: Az áldozat mentegetheti bántalmazóját, bagatellizálhatja a bántásokat és önmagát hibáztathatja; továbbá fájdalmait, érzéseit, megdöbbenését, értetlenségét is megfogalmazhatja.

3. A mikrokörnyezet reakciója a bántalmazásra: bagatellizálás, tagadás, mentegetés, az áldozat hibáztatása, akár annak kifejezése, hogy szerintük milyen jó ember az elkövető.

4. Az elkövető válaszreakciója (elsősorban) áldozatának a bántalmazásra adott reakciójára: tagad, bagatellizál, hibáztat, további negatív minősítésekkel illeti áldozatát, nem kér bocsánatot vagy úgy tesz, mintha bocsánatot kérne (önző érdekekből megejtett álbocsánatkérés).

Mindnyájan résztvevői vagyunk a verbális agresszió jelenségének. Sokan elkövetőként, sokan bántalmazottként. Sokan mindkét szerepben. Vannak, akik számos szóbeli agressziót élnek meg áldozatként, viszont maguk is – talán ritkábban és talán kevésbé erőszakos módszerekkel, de – agresszorként viselkednek. Mások döntően elkövetők, de egyesektől ők is megélhetnek szóbeli agressziót. Eltérő lehet a bántalmazásban közvetlenül részt vevők száma, párkapcsolat (illetve bármilyen típusú kapcsolat, pl. szülő–gyermek kapcsolat) esetében például lehet egy bántalmazó és egy bántalmazott (ekkor általában erőteljesebbek, akár szélsőségesen erőteljesek a bántalmazások), de lehet, hogy mindketten bántalmazzák egymást. (Utóbbi azonban elválasztandó attól, amikor a kapcsolatban egyikük a bántalmazó, másikuk az áldozat, és az áldozat fájdalmában és/vagy önvédelme érdekében alkalmaz válaszagressziót.) Lehet, hogy egy családban (vagy baráti körben, munkahelyi közösségben) van három bántalmazó és egy bántalmazott. Mindezekből következik, hogy társadalmunkban nemcsak szélsőségesen bántalmazók vannak, hanem olyanok is (valószínűsíthetően ők alkotják a többséget), akiket ér is nyelvi agresszió, és akik élnek is a nyelvi agresszió használatával. Közülük is egyesek szofisztikáltabb, mások könnyebben leleplezhető, alpáribb stílust alkalmaznak, de a rejtettebb nyelvi agresszió oka nem csak a stílusválasztás. 47 kategóriám nyelvi agressziói között számtalan olyan nehezebben leleplezhető bántalmazásmód található, melyeket nem szokás leleplezni. Eljátsszuk, mintha azok az udvarias, korrekt társalgás részei lennének. Éppen ezért különösen fontos az a célkitűzés, hogy azonosítsuk agresszióként, ami az. A nyelvi agresszió alkalmazása nem kötődik társadalmi rétegekhez, úgy tűnik, csak annyiban különbözik szociokulturálisan, hogy az iskolázottabbak bizonyos szituációkban rejtettebb nyelvi agressziókat alkalmaznak, de nem ritkábban, és nem kevésbé rombolót (Borbás 2020, Evans 1996/2012).

Mivel jelzik az agressziót, *agresszióindexek*nek (vagyis agressziójelölőknek) neveztem el a 2., 3. és 4. szakasz nyelvi jelenségeit, azokat a nyelvi jelenségeket tehát, melyek az elsődleges nyelvi agressziót (1. szakasz) követik, kísérik. Ezek továbbvihetik a bántalmazást, hiszen ide tartoznak az áldozathibáztatás kifejezései is, vagyis képesek növelni az áldozat sérüléseit, és újabb bántalmazó–bántalmazott kapcsolódásokat hozhatnak létre, például a megfigyelők és az áldozat között. Az agresszióindexeknek nevezett kifejezéseknek lényegi szerepük van a bántalmazó társadalmi struktúra fenntartásában, hiszen ezen kifejezések jelentése lehet az elkövető felmentése, valamint a bántalmazás tagadása, bagatellizálása. Szerepük van abban, hogy nehezebben legyen felismerhető, ki a bántalmazó az adott kapcsolatban, illetve kommunikációban, hiszen szintén agresszióindexek azok a kifejezések, amelyekkel a bántalmazott áldozatnak állítja be magát, és amelyekkel a bántalmazottat hibáztatják. Emellett szerepet játszanak abban is, hogy az áldozat nehezebben szabadul a bántalmazó kommunikációból vagy kapcsolatból azáltal, hogy a valóságnál sokkal idealisztikusabb kapcsolatot kommunikál környezete és akár önmaga számára is, valamint hogy olyan kifejezéseket használ, amelyekkel önmagát hibáztatja az agresszió létrejöttéért. (Az agresszióindexek részletes bemutatását l. Borbás megj. alatt (c).)

Ahhoz, hogy a fent bemutatott bagatellizáló-tagadó körfolyamatot megállítsuk, arra van szükség, hogy kiemeljük, kulcsfontosságú elemként elemezzük a bántás szándékosságát. A szándékosságot az általam megfogalmazott hét, a nyelvi viselkedésre vonatkozó kritérium alapján bizonyítani lehet (lásd Borbás 2020: 53–58). Amennyiben nem helyezünk arra súlyt, hogy tudatosítsuk a verbális bántalmazás szándékosságát, hanem mentegetjük az elkövetőt, annak minden esetben szükségszerű következménye lesz a bántalmazás (az ártás mértékének) bagatellizálása (akár tagadása), ezáltal a bántalmazott sérülésének bagatellizálása is. Amikor bagatellizáljuk a bántást és a sérülést, szükségszerűen a probléma felnagyításának vádja fogja érni az áldozatot, ha megpróbálja szóvá tenni azt, amit átél. A bagatellizáló attitűd tagadja az áldozat fájdalmának jogosságát, ezáltal az áldozatot szekunder sérülések érik, önazonossága, önbizalma, érdekérvényesítő képessége csökken, már nem bízhat meg abban, hogy valóban fájdalmat él meg. Erőteljesen fogalmazva: jogos panaszát *hiszti*nek minősítik.

Az áldozathibáztató, bagatellizáló agresszióindexek között korpuszomban megtalálhatók a *hisztéria* laikus használatának szinonimái, például az alábbi kifejezésekben: *hisztérikus, hisztériás, hisztis, hisztérika, túlérzékeny vagy*, *túldimenzionálod a helyzetet.* Az összes további példa is korpuszomból származik.

Az elkövető hibáztat, gúnyolódik vagy utasít: *Túlérzékeny vagy. Sértődékeny vagy. A szokásos hiszti? Ne hisztizz! Na, mi van, megjött?* (Jelentése: 'nem velem van bajod, az a bajod, hogy menstruálsz'.) *A nők meg az ő lelki életük! Hát, te nem vagy normális! Nincs nagyobb problémád? Te nem vagy épelméjű. Nem érted a viccet. Nincs semmi humorérzéked. Mindent felfújsz! A bolhából csinálsz elefántot. Túlreagálod. Kiforgatod a szavaim. Csak akkor vagy boldog, ha nyavalyoghatsz! Folyton problémázol. Ne vegyél mindent ilyen komolyan! Megint veszekedni akarsz? Kelted a feszkót. Kik beszélték tele a fejed?* (Jelentése: 'aligha magadtól találtad ki, hogy bajod van'.) *Ne legyél nevetséges!* (Jelentése: 'amit mondasz, az nem is lényegi probléma'.) *Ne beszélj butaságokat! Most szavakon lovagolsz???*

Az elkövető, ha partnere azt állítja, hogy nem korrekt vele, bánthatja, hibáztathatja áldozatát. Ez a hibáztatás egyben leszólás is lesz. Mindezt az elkövető gyakran gúnyosan teszi. A hibáztatás egyben utasítás is lehet: mit ne tegyen az áldozat. A bántalmazó az áldozatát állítja be problematikusnak, ahogy a hisztériás tüneteket mutató betegek esetében is gyakran értékelték őket gyenge idegrendszerűnek vagy jellemgyengének. Megjelenik annak kinyilvánítása is, hogy önmagában a női lét a problematikus: *Menstruálsz, az a bajod.* Éppúgy, mint a hisztéria megnevezésében: a tünetek oka, hogy a nőknek van méhük. Ez annak tagadása, hogy az elkövető cselekedetei okozzák a tüneteket.

Az elkövető bagatellizál vagy tagad: *Képzelődsz. Soha nem bántottalak. Vicceltem. Folyton támadsz/kritizálsz engem. Én ilyen vagyok. Ilyen a stílusom. Csak őszinte vagyok.*

Az elkövető áldozatnak állítja be magát: *Én folyton csak tűrök. Mindig a te érzéseidről van szó. Hány éve elvisellek már.*

A kérdések, kijelentések jelzik az uraló-leminősítő attitűdöt, jelzik az empátia és a lelkiismeret-furdalás, illetve az elkövetés belátásának hiányát. Ha valaki feltárja számunkra, hogy problémája van a viselkedésünkkel, megnyilatkozásainkkal, az együttműködő attitűdöt például az alábbi megfogalmazások jeleznék: *Köszönöm, hogy szóltál. Mi a pontos problémád? Kérlek, mondd el, és beszéljük meg! Remélem, közösen megoldjuk. / Köszönöm, hogy elmondtad, igazad van, többé nem viselkedem így*. Szemben a fentiekkel, melyek az irányító, másikat hibáztató, negatívan minősítő attitűdöt jelzik. Korpuszomban a *Túlérzékeny vagy!* kifejezés olyan gyakran jelenik meg, hogy pusztán

ennek az egyetlen kifejezésnek (agresszióindexnek) a használata elég megbízhatóan jelzi: bántalmazóval van dolgunk. Hiszen aki meg akar bennünket érteni, nem használ velünk szemben kinyilatkoztatásszerű negatív minősítést. Ahogy a fenti traumák esetében is láttuk, gyermekkori kondicionálás által rengeteg embernek tanították meg, hogy ne kérje számon, ha valaki megalázza, ha szavakkal bántja. Azonban ha valaki nem teszi szóvá az őt ért nyelvi támadásokat, attól még átélhet fájdalmat. Néhány példát hozok arra is, amikor a mikrokörnyezet bagatellizál. A mikrokörnyezet tagjai akár az áldozat rokonai, ismerősei, barátai is lehetnek.

A mikrokörnyezet bagatellizál: *A férfiak már csak ilyenek. Tudod, hogy neki ilyen a természete. Próbáltál már beszélni vele? Pedig olyan szimpatikus! Csak nem tud ügyesen kommunikálni.* És 'ne foglalkozz a problémával!' jelentésben: *Nem kell felvenni! Lépj túl ezen! Engedd el!*

A mikrokörnyezet az áldozatot hibáztatja: *Biztos félreértetted. Mindig mindkét fél hibás. Azért ezt kicsit túlreagálod. Azért nem kéne ennyire támadnod őt! Ezek túl erőteljes állítások, amiket mondasz róla. Ezt azért túl komolyan veszed. Túl komolyan veszed magad. Mindig ilyen férfiakat vonzol be.*

A verbális bántalmazások esetében a mikro- és a makrokörnyezet hajlamos a bántalmazó attitűdjének átvételére. Úgy vélik, a dekódolással, és így a dekódolóval van a probléma, vagyis nem az agresszorral, aki bántalmazza áldozatát. A problémakör tehát kettős: egyrészt maga a bántalmazás, másrészt a bántalmazás letagadása. Mindkét leleplezésre szükség van a változáshoz. Az agresszióindexek tartalma: áldozathibáztatás és annak kijelentése, hogy ok nélkül senki sem bántja a másikat. Pedig egy uraló, irányító szemléletű és kommunikációjú ember agressziójának oka saját személyisége, uraló attitűdje, nem a bántalmazott. A bántalmazó kapcsolatban nem használhatók a konfliktuskezelő módszerek, mert nincs konfliktus, értve ez alatt, hogy nincs racionális, a diskurzust megelőző eseményekből következő oka, miért történik az áldozat eltaposása, számonkérése, kigúnyolása vagy a dühöngés. A kommunikációt fejlesztő módszerek sem kínálnak megoldást, mivel nem a kommunikációs készségek hiánya a probléma, hanem az az irányító, uraló, a másikat lenéző, hierarchiát létrehozó attitűd, amellyel áldozatához viszonyul az agresszor. Részletesebb elemzéseket tartalmaz két másik tanulmányom arról, miért hajlamos a társadalom tagadni a verbális agresszió létét, gyakori előfordulását (Borbás megj. alatt (a) és (b)), valamint árnyaltabb képet ad az ebben az írásban csak röviden ismertetett bántalmazó kommunikációról egy harmadik tanulmányom (Borbás 2020).

Az áldozathibáztatás attitűdje azért is lehet rendszeres, mivel egyfajta önvédelmi mechanizmusként sokan hajlamosak úgy gondolkodni, hogy (nyelvi vagy fizikai) bántalmazás csak azokkal történik, akik valamilyen módon megérdemlik azt, akik valamilyen módon felelősek a történtekért. Ez az önvédelmi mechanizmus számos agresszió-sztereotípia forrása. Nézzük például azt a sztereotípiát, miszerint: valaki azért nem lép ki a bántalmazó kapcsolatból, mert valójában élvezi azt. Holott lehet, hogy éppen azért nem lép ki, mert a környezete nem segíti a kilépésben, nem erősíti meg abban, hogy nyelvi agresszió áldozata, hanem inkább hibáztatja. Illetve azért nem lép ki, mert a verbális traumának hosszan kitett áldozat személyiségtorzulást, önbizalom-rombolást szenved el, továbbá a folyamatos fájdalomokozás függőséget, traumás kötődést vált ki. És újra elértünk a *mazochista személyiségzavar* terminus felvetése mögött álló attitűdig: a társadalom talán nagyobb része nem hajlandó meglátni, hogy a traumák sorozatán átesettek helyzete sokkal összetettebb annál, mint hogy mazochistaként szeretnének egy bántalmazó kapcsolatban maradni (bővebben l. Borbás 2020 és Borbás megj. alatt (a)).

Hivatkozások

Atkinson, Rita L. – Atkinson, Richard C. – Smith, Edward E. – Bem, Daryl J. 1993/1996. *Pszichológia.* Osiris Kiadó, Budapest.

Borbás Gabriella Dóra 2020. A verbális agresszió kevésbé nyilvánvaló esetei és leleplezésük. *Társadalmi Nemek Tudománya eFolyóirat* (*TNTeF*) 10 (2): 25–98. https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/34164/33310 (Utolsó elérés: 2021. febr. 8.)

Borbás Gabriella Dóra megj. alatt (a). A verbális agresszió társadalmi támogatottsága. *Sárospataki Füzetek* 25 (1)

Borbás Gabriella Dóra megj. alatt (b). Verbális agresszió vallási csoportok kommunikációjában. In Hubai Péter (szerk.): *A szent és kommunikációja. Előadások a vallástudomány és a theológia vonzásköréből.* Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest. Megjelenés alatt.

Borbás Gabriella Dóra megj. alatt (c). A verbális agresszió társadalmi szalonképessége és az agresszióindexek. *TNTeF* 11 (2)

Comer, Ronald J. 1992/2000. *A lélek betegségei. Pszichopatológia*. Osiris Kiadó, Budapest.

Evans, Patricia 1996/2012. *Szavakkal verve. Szóbeli erőszak a párkapcsolatokban.* Háttér Kiadó – NANE Egyesület, Budapest.

Gradvohl Edina 2003. A vándorló anyaméh. *Ókor* 2: 33–37.

Füredi János – Németh Attila – Tariska Péter (szerk.) 2003. *A pszichiátria magyar kézikönyve.* Medicina Könyvkiadó, Budapest.

Herman, Judith 1992/2011. *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig.* Háttér Kiadó – NANE Egyesület, Budapest.

Kuhn, Thomas S. 1970/2000. *A tudományos forradalmak szerkezete.* Osiris Kiadó, Budapest.

Moussong-Kovács Erzsébet – Zámbori János 2003. Stressz- és alkalmazkodási zavarok. In Füredi János – Németh Attila – Tariska Péter (szerk.) 2003. 431–446.

Ozsváth Károly 2003. Disszociatív (konverziós) és szomatoform tünetcsoportok. In Füredi János – Németh Attila – Tariska Péter (szerk.) 2003. 411–430.

PFM = Pisztora Ferenc Miklós: *Hisztéria.* Szócikk a *Magyar Katolikus Lexikon* kísérleti internetes változatában. http://lexikon.katolikus.hu/H/hiszt%C3%A9ria.html (Utolsó elérés: 2021. febr. 8.)

Wikipédia-szócikk: Sigmund Freud. https://hu.wikipedia.org/wiki/Sigmund_Freud (Utolsó elérés: 2021. febr. 8.)

Laczkó Krisztina

Egy orvosi szakterület elnevezése: *ortopédia*

1. Bevezetés

Témaválasztásomnak – azon túl, hogy az ünnepelt kutatási területeihez is érintőlegesen csatlakozni szeretnék – alapvetően személyes kiindulópontja van. 15 évvel ezelőtt, 2006 végén a fiam ortopédiai műtéten esett át. Amikor egy rég nem látott ismerősnek elmeséltem, anélkül, hogy megemlítettem volna, hogy melyik testrészen történt a beavatkozás, azonnal megkérdezte: – *Mi volt a baj a gyerek lábával?* Csodálkozva kérdeztem vissza: – *Miért éppen a lábával?* És a válasz: – *Hát mert ortopédiai műtét volt.* Meglepett ez a felelet, így „tesztelni" kezdtem másokat, és azt kellett tapasztalnom, hogy jó néhány esetben – különösen a középkorúak és az idősebb generáció körében – az *ortopédia* főnév szinte „hívószóként" szolgál a lábhoz. Latinul tudó ismerőseim meg is magyarázták: a *pes* 'láb' jelentésű latin főnév szerepel benne. Márpedig nem, az *ortopédia* kifejezésnek ebben a formában semmi köze nincs a lábhoz. Kétségtelen tény, hogy a régebb óta, például már a nyelvújítás korában létező orvosi szakterület-megnevezések[1] között az ortopédiának nem keletkezett magyar megfelelője, szemben a *sebészet, szülészet, szemészet* stb. kifejezésekkel, és a magyarítási kísérlete is sikertelennek bizonyult (lásd a 3. részben), így a nyelvhasználatban idővel teljes mértékben elhomályosodott az eredete, még akkor is, ha eredetileg közismertebb lehetett, és az újabb tapasztalat és tudás erről az orvosi szakterületről – legalábbis egy időszakban – téves irányba vitte el az eredeti jelentését.

Adódik tehát két kérdés: Mi lehet az oka annak, hogy sokakban ennek az orvosi szakterületnek az elnevezése azonnal a „lábgyógyászatot" hívja elő? Valamint mi az *ortopédia* főnév etimológiája, milyen elemekből jött létre a szó? Mind a két kérdésre viszonylag egyszerű a válasz.

---

[1] Az orvosi szakterületek megnevezését illetően felületes szemlélésre is látszik: az újabb keletűek gyakran a *-lógia* utótaggal jönnek létre a korábbi görög nyelvi sémának megfelelően, azaz az adott előtag is görög eredetű: *aneszteziológia, gasztroenterológia, kardiológia, hematológia, oxyológia, radiológia, hepatológia, nefrológia, immunológia, endokrinológia, infektológia, traumatológia, patológia, onkológia, neonatológia, neurológia, urológia, reumatológia, pulmonológia* stb. A *-lógia* utótag itt 'tudomány, tan' jelentésű, és nyilvánvalóan a görög *logosz* 'szó, beszéd' képzett származéka. Egyes görög megnevezéseknek használatossá vált a magyar megfelelője is: *orr-fül-gégészet (otorinolaringológia), tüdőgyógyászat (pulmonológia), ideggyógyászat (neurológia), újszülöttellátás (neonatológia), szívgyógyászat (kardiológia), baleseti sebészet (traumatológia), sürgősségi betegellátás (oxyológia), kórtan (patológia),* legújabban *daganatgyógyászat (onkológia)* stb., míg más esetekben nem alakult ki magyar megfelelő, vagy ha igen (pl. *hepatológia = májgyógyászat*), az kevéssé használatos: *immunológia, endokrinológia, infektológia, aneszteziológia, gasztroenterológia* stb. Hasonló a helyzet a nem *-lógia* utótagú megnevezések esetében is: a *geriátriá*nak nincs használatba vett magyar megfelelője, míg a *pediátriá*nak a *gyermekgyógyászat,* a *pszichiátriá*nak az *elmegyógyászat* felel meg. Azzal kapcsolatosan nem tudok felmérésről, hogy a görög és magyar alakban is létező megnevezések milyen arányban használatosak szakmai és laikus körökben, valamint a különböző szövegtípusokban.

Az alábbiakban először az *ortopédia, ortopéd* szavak használati körét, valamint etimológiáját járom körül a kognitív-funkcionális nyelvszemlélet néhány elméleti belátását is segítségül hívva, majd röviden a szó magyar nyelvben való megjelenésének a hátterét próbálom meghatározni.[2]

2. Használat és etimológia

2.1.

Induljunk ki abból, hogy a nyelv kogníció, a kogníció pedig az emberi viselkedést meghatározó elmebeli rendszerek és folyamatok összetett elrendeződése, amelynek része például az észlelés, az emlékezet, a tudás szerveződése. Ebben a keretben a kogníció „mindazt az eljárást jelöli, amelynek során az érzékelési bemenet átalakítódik, redukálódik, feldolgozódik, elraktározódik, előhívódik és használódik" (Neisser 1967: 4; vö. Tolcsvai Nagy 2001: 45). A kognitív szemlélet egyik központi fogalma a reprezentáció, amelyet a következőképpen határozhatunk meg: „vannak az elmének állapotai, amelyek a világ állapotainak kódolásaként funkcionálnak" (Fodor–Pylyshyn 1988: 7; vö. Tolcsvai Nagy 2001: 45). A világról való ismeretek, így a közvetlen tapasztalatok is, közvetlenül részei a nyelvi megismerésnek, ebből pedig az következik, hogy a megismerés, az ebből származó ismeretek alakítják a jelentésszerkezeteket. A világról való tudásra pedig a következők jellemzők: a megfelelő gyakoriságú tapasztalatból az emberi elme fokozatosan alakítja ki a tudást, amely fogalommá rögzül, és kategóriát alkot, ez a kategória pedig nyitott, bővíthető és alakítható (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 30). A nyelv nem pusztán kifejezőeszköze a világról való tudásnak, hanem a megismerés közege. A tapasztalat és a tudás a nyelvi megismerés közegében különböző tényezők együttes hatásaként alakul, ezek a következők: környezeti, biológiai, pszichológiai, fejlődési és szociokultorális tényezők (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 32). A megismerő ember elméje a külső hatásokat, legyenek ezek közvetlen fizikai tapasztalatok – például értékelésen alapuló reprezentáció révén – vagy tanult jellemzők, észlelésekként dolgozza fel, és ez gyakorta nem tudatosan megy végbe. A fontosnak ítélt észlelési összetevők kiválasztásával történik meg az absztrakció, amelynek révén az elme tárolja a tudást, és vonatkoztatja az adott kategóriába tartozó példányokra. A tapasztalati alapú mindennapi megismerésben a kategorizáció pedig a prototípuselv szerint történik (vö. Rosch 1977, Langacker 1987: 16–17, Tolcsvai Nagy 2017: 36–37).[3]

2.2.

Ha a fentiekből indulunk ki, világossá válik az ortopédia és a láb „összefüggése". A leggyakoribb nyelvi tapasztalat a mai negyvenesek-ötvenesek és az idősebb generációk számára a mindennapokban az *ortopéd cipő* kifejezés, amely így a leginkább előtérbe kerül

[2] Az írásom egy korábbi, *Magyar Orvosi Nyelv*ben megjelent cikk kibővített változata, lásd Laczkó 2006. A funkcionális kognitív nyelvelmélet nem alapja az írásomnak, csupán néhány magyarázóelvére támaszkodom.

[3] A prototípuselv szerint a kategóriába sorolás fő elve a családi hasonlóság, továbbá a kategóriába sorolás fokozatiságon alapul: vannak középponti, „jó" példányok (például a MADÁR kategórián belül a galamb), és vannak kevésbé jók, amelyek kevesebb kategóriatulajdonságnak felelnek meg (pl. pingvin). A kategóriák körvonalai egymást átfedhetik. A központi példányokra általában a kategóriát meghatározó legtöbb felismert tulajdonság jellemző, míg a szélső (perifériikus) példányok kevesebb ilyen tulajdonsággal rendelkeznek. A kategóriák nem egyetlen séma szerint jellemezhetők, ugyanis egyes kategóriákban jobban érvényesül a fokozatiság (pl. MADÁR), másokban pedig inkább a sugaras elrendezés (pl. APA) valósul meg. A prototípuselv szerinti kategorizáció szorosan összefügg a megnevezéssel is.

az elmében, azaz előhívódik mint kollokációvá, vagyis a jelentésük alapján összekapcsolódó elemekből álló szerkezetté vált szókapcsolat. Lépten-nyomon találkozhattunk ezzel a kifejezéssel a feliratokon, elsősorban a városokban, ez „jött szembe" az utcán, hiszen az ortopédiai cipészipar szinte külön iparággá vált. Ez a szerkezet szerepel első és sokszor kizárólagos példaként az összes olyan magyar helyesírási és értelmező szótárban, amely felveszi szócikkei közé az *ortopéd, ortopédia* kifejezést (a kettő esetenként egy szócikkben szerepel az értelmező szótárakban). Az ÉKSz.[2] például a következő meghatározást adja az *ortopéd* címszónál: „1. Ortopédiával foglalkozó ~ orvos. 2. Eltorzult, hibás testrészre, kül. lábra [!] való. ~ cipő. | Ilyen gyógyászati eszközöket készítő. ~ cipész." Az ortopédiával kapcsolatosan ez volt tehát egy időben az egyik legerősebb kogníciónk, a cipő és a láb összefüggése pedig nem szorul magyarázatra. Mindezt megerősítette az a tény is, hogy a hetvenes-nyolcvanas években az iskolai vagy munkahelyi orvosi vizsgálatok gyakran a lúdtalp kiszűrésére korlátozódtak, így az ortopédia mint orvosi szakterület még inkább összekapcsolódhatott a lábbal az emberek tapasztalatában.[4]

2.3.

A *Magyar Nemzeti Szövegtár*ban (MNSZ2), amely különböző szövegtípusokban kívánja reprezentálni a mai nyelvi állapotot, egy kisebb mintát megvizsgálva a következő kép adódik az *ortopéd* melléknévvel összefüggésben.[5] A 114 értékelhető adatból a szótári definíciókat megerősíti az az eloszlás, hogy a jelentéstartományok két nagy kategóriába sorolhatók: az orvosi tevékenységgel összefüggő megvalósulások, valamint az orvosi segédeszközök körében. A leggyakoribb előfordulások főnévi elemei a tevékenységet végző orvos megnevezésével kapcsolatosak, az alábbi megoszlásban: *szakorvos* (21), *orvos* (19), *sebész* (10), *főorvos* (2), *szakember* (1), *specialista* (1). Előfordul továbbá az *ortopéd* főnévi megvalósulásban 'orvos' jelentésben 6 alkalommal. Például:

(1) nem tudom, mi van velem? Az az igazság, hogy *ortopédhoz* kellene mennem...

(2) Egyre többet találkoznak az *ortopédek* a mobiltelefon-könyökkel

Ez összesen 60 előfordulást jelent. További 26 előfordulás kapcsolódik az orvosi témakörhöz, ezen belül megjelenik a tevékenység helyszíne: *klinika, társaság, szakrendelés, sebészet*, maga a tevékenység: *szolgáltatás, szűrés, rendelés,* egy-egy esetben pedig az orvosi nézőpontból konstruált *szakvizsga,* kétszer a beteg nézőpontjából konstruált *panasz* és *probléma* főnév.

Az 'eszköz', illetve az 'eszköz készítője' jelentéskörben a várakozásnak megfelelően az *ortopéd cipő* bizonyult a leggyakoribbnak 18 előfordulással, valamint a *cipész, mester, műszerész* összesen 7 előfordulással, a maradék 6 megjelenés pedig az *implantátum,* az *eszköz,* a *babakocsi* és a *segédeszköz* volt. Ebbe a csoportba az előzőhöz képest jóval kevesebb – összesen 31 – adat tartozik. Feltételezem, jóllehet felmérést nem vé-

[4] A fiamat operáló ortopéd orvos elmondása szerint előfordult, hogy a nyolcvanas években, amikor kötelező szűrésre mentek egy gyárba, a szerelőcsarnokban mindenki mezítláb várta őket, azzal, hogy de hát a lúdtalpat fogják nézni. Megerősítette továbbá azt is, hogy a rendelésére érkező szülők sokszor referálnak úgy, hogy nem tudják jó helyen járnak-e a gyermekkel, akinek a kezével vagy más testrészével van probléma, nem a lábával.

[5] Az MNSZ2-ben az *ortopédia* főnév 230 alkalommal, az *ortopéd* melléknév 1067 alkalommal fordul elő. Mivel az *ortopédia* főnév szemantikai tartománya messze nem mutat akkora változatosságot, és a melléknév jelentései nyilvánvalóan hatnak a főnév jelentéstartományára is, az adatolást az *ortopéd* melléknéven végeztem el.

geztem, hogy az elméből előhívható jelentésséma, korosztálytól is függően, az *ortopéd cipő* kollokációt mutatja inkább prototipikusnak, a gyakorisági adatok ellenére. Ezzel a jövőben érdemes lesz még foglalkozni a típus- és a példánygyakoriság szempontjait (vö. pl. Ladányi 2017: 535) is figyelembe véve. Ezt sugallja az is, hogy az adatok között az első jelentéskörbe ('orvos, orvosi tevékenység') tartozó példák esetében is a kontextus többször egyértelműsítette a szövegekben a lábbal való összefüggést.[6]

(3) azt mondta Dezsőnek, az ő sógorának, hogy a *lúdtalp*... FŐORVOS: Egyáltalán van magának lúdtalpa? BADARI: Van. Tessék. Mutatja. FŐORVOS: Nem biztos. Nézessük meg az *ortopéddal*.

(4) Erre bejátszottak két rövid riportot egy-egy orvossal. Az egyik egy baleseti ügyeletről elmondta, hogy nincs olyan nap, hogy legalább egy patás nőt nem vinnének be minimum szalagszakadással. A másik, egy *ortopéd* gyógyász pedig arról beszélt, hogy a láb úgy van kitalálva, hogy a lábfejboltozat járás közben álladóan mozogjon, ami ezeknél a cipőknél lehetetlen.

(5) Aggódni nem kell, remélhetőleg ő csak egy megfontolt típus. Gondolom három hónaposan megnézték a csípőjét, mint minden más babának, és rendben találták. Ha nagyon aggódtok, érdemes esetleg megnézetni egy *ortopéd* orvossal, lehetőleg olyannal, aki babákkal is foglalkozik.

2.4.

A latinul tudók esetében pedig megerősíti a fent vázolt észlelést a téves etimológia, hiszen valójában első ránézésre nincsen akadálya annak, hogy a latin *pes* szót keressük a kifejezésben. Tudvalevő, hogy az orvosi szakszókincs szép számmal tartalmaz „öszvér", azaz görög és latin elemekből álló szavakat, akár az eredetüket, akár az írásformájukat nézzük. Ezzel kapcsolatosan érdemes egy rövid kitérőt tenni az európai orvosi nyelv történetére (Magyar 2009 alapján). A kérdés tehát a következő: Milyen értelemben beszélhetünk valójában ma orvosi latinról? Mennyire latin az orvosi terminológia?

Az ókorban az orvoslás nyelve – minden latinosítási kísérlet ellenére – mindvégig a görög maradt. Az ókor minden jelentős orvosa görögül alkotott, és munkáikban – néhány szélsőségesen tapasztalati irányzattól eltekintve – a görög természetfilozófia fogalmait használták. A görög orvostudomány időben első és mindvégig meghatározó rétegét a *Corpus Hippocraticum* néven hagyományozódott, nagyjából 60 munkából álló gyűjtemény képezte. Ez a nagyrészt a Kr. e. 5–6. században keletkezett gyűjtemény döntően befolyásolta a későbbi századok orvosi gondolkodását is, a „hippokratészi" könyvek terminológiája, nyelvezete máig az orvosi nyelv alapjának tekinthető. A hippokratészi örökség, illetve a hellénisztikus orvostudomány legjelentősebb rendszerezője és magyarázója Klaudiosz Galénosz volt (Kr. u. 2. század). Munkássága nem csupán az orvosi ismeretek tudománnyá emelésében, rendszerezésében, hanem az orvosi nyelv törvényesítésében (kanonizálásában), azaz a görög orvosi nyelv szóhasználatának rögzülésében is jelentősnek tartható: ez a két törekvés szorosan és tudatosan összefüggött írásaiban. Galénosz terminológiájának továbbélésében fontos volt az a tény, hogy a későbbi századok legjelentősebb orvosai (Oreibasziosz, Paulus Aegineta) a galénoszi munkákra alapozták írásaikat, továbbá az, hogy az alexandriai orvostudomány, amely Alexandria 6. száza-

[6] A szótári hagyományt megerősítik az adatok, ám egy jelentéstartományt, a metaforizációval létrejött melléknévi jelentés kimarad – ez pedig az *ortopéd* 'a normálistól eltérő, rossz, szabálytalan' jelentés, amely vonatkozhat emberre, tárgyra vagy jelenségre is. Például: „Ez a nyereg egy műanyag lapra feszített habszivacsnak tűnik. Most akkor mi van, én vagyok *ortopéd* vagy az ülés?"; „Tudod, hogy ki köcsög, te *ortopéd* pöcs, ugye? Agyba főbe verni náladnál gyengébbeket az játszik, te senkiházi szarházi bunkó, jó anyád nem tanított kulturált beszédre?"; „Sokan fedeznek fel – nemcsak kereskedelmi, hanem közszolgálati rádióban, tévében, s számtalan újságban – *»ortopéd«* mondatokat, kifejezéseket."

di eleste után az arab orvostudományra a legnagyobb és legközvetlenebb hatást tette, ugyancsak Galénosz hatása alatt állt. Az itt működő orvosi iskolák ugyanis elsősorban a hippokratikus hagyomány összegzőjét, Galénoszt tartották fő tekintélynek. A 8–10. században az arabok területi hódításaikon túl a görög orvostudományt is meghódították. Az arab orvostudomány tehát Galénosz tanain és az alexandriai orvostudományon alapult. Az európai orvosi nyelv kialakulása szempontjából az arab orvostudomány három okból is fontos volt. Egyrészt megőrizte az antik orvosi irodalom számos szövegét, amelyet később latinra fordítottak Nyugaton. Másrészt olyan fogalmakat is teremtett, amelyeknek későbbi latin megfelelői az európai orvosi szakszavak részévé váltak. Harmadrészt az arab orvosok használtak első ízben nem anyanyelvi (görög) orvosi szakkifejezéseket. Az európai orvosképzés pedig évszázadokon át, szinte a 18. századig arab szerzők (Avicenna, Mesue, Razes stb.) munkáinak latin fordításaira épült. Az európai latin orvostudomány tehát az arabból fordított, antik (görög) orvoslás tudományos munkáiból eredt.

Az orvosi szókincsnek nagyjából hat csoportját szokás megkülönböztetni: 1. anatómiai kifejezések; 2. tünetek, tünetcsoportok nevei; 3. betegségnevek; 4. a materia medica nevei; 5. eszközök, gyógyításban használt tárgyak nevei; 6. cselekvéseket, folyamatokat jelölő igék, illetve ezekből képzett névszók, orvosi tevékenységeket, illetve testi folyamatokat jelölő szavak. Ezek közül az ókori görögök orvosi szakszójegyzékében – Hippokratésznál és Galénosznál egyaránt – elsősorban a 2., a 3., a 4., valamint a 6. szócsoport fordul elő. Az anatómia és a sebészet viszonylagos ókori fejletlensége, illetve az életmód és az élettevékenységek szabályozásával gyógyító és a gyógyszeres kezelések túlsúlya miatt az anatómiai és eszköznevek jóval kisebb hányadát képviselik az antik orvosi szókészletnek, mint a mainak. Nagyrészt ez az oka annak is, hogy míg a mai orvosi nyelvben az élet- és kórfolyamatok nevei általában görög, addig az anatómiai elnevezések és eszköznevek általában (16. századi vagy későbbi) latin eredetűek. Mindebből levonható tehát a következtetés: az orvosi terminológia az alapokat illetően sokkal inkább ellatinosodott görögnek tekinthető, mint latinnak.

Visszatérve a *pes* főnévre: töve a *ped-,* amelyen a görög *-ia* képző szerepelhetne az *ortopédia* terminus feltehető görög–latin hibrid alakjában. Az, hogy a latin szó *e*-je hangsúlytalan, rövid, nem zárja ki a magyar jövevényszóban az *é* lehetőségét: a *pedál* főnévben rövid, a régi *velocipéd*ben azonban *é*-vel honosodott meg (az előbbi közvetlenül a latinból, az utóbbi a franciából került át a magyarba). Nézzük meg azonban azt, hogy magából az *ortopédia* szóból kiindulva milyen következtetésre juthatunk.

2.5.

Az *ortopédia* főnév összetett szó, amelynek két eleme az *orto-* előtag és a *-pédia* utótag. Mindkét tagnak van disztribúciója, azaz elemkörnyezete a magyar szókészlet jövevényszó-állományában. Az *orto-* előtag szerepel az *ortográfia, ortoépia, ortokromatikus, ortológia, ortodoxia, ortorexia, ortoszkóp, ortogenezis, ortocentrum, ortodroma, ortofónia, ortogonális, ortotropikus, ortonormált, ortoferrit, ortohidrogén, ortorombos, ortopozitron,* sőt: *ortokőzet, ortovegyület, ortosav* szavakban, és kétségtelenül a görög *ortosz (ὀρθός)* 'egyenes' melléknévből származik, ahol az *o* görög kötőhangzó. Ezt az előtagot szótáraink egy része is tartalmazza, a Tolcsvai Nagy-féle *Idegen szavak szótára* (2007) például a következő jelentésmeghatározással: **orto-, ortho-** „1. vmi egyenes volta 2. vmi helyes, igaz volta."[7] A *-pédia* utótag disztribúciója már szűkebb körű, ma-

[7] A további két kémiai szaknyelvi értelmezés a következő: „3. *kém* kétatomos molekula, amely atommagjainak spinje párhuzamos 4. *kém* benzol olyan származékai, amelyekben a széngyűrű két szomszédos atomján van a helyettesítő csoport". A kémia szaknyelvében a görög szó alapvető jelentése már erőteljesebben eltávolodott az eredetitől, a metaforizálódás azonban kétséget kizáróan kimutatható.

gát az utótagot a szótárak többsége önálló szócikként nem veszi fel. Az Osiris-szótárban (Laczkó–Mártonfi 2004) az *ortopédiá*n kívül csak kétszer szerepel még ez a nyelvi elem: *logopédia, enciklopédia*.[8] Ha csak ezt a két adatot vesszük szemügyre: az *enciklopédia* nem más, mint a görög ἐνκύκλιος παιδεία, a középkori latinban: *encyclopaedia,* amely így határozható meg: 'a tudományoknak és a művészeteknek mint ismeretanyagnak rendszerszerű összefoglalása'; a *logopédia* pedig a λόγος-ból származó *logo-* előtag és ugyancsak a *παιδεία* utótag összetétele, értelmezése pedig nyilvánvaló: 'a beszédhibák javításának és megelőzésének az elméleti és gyakorlati tudománya'. Ebből a két példából is teljesen egyértelművé válik, hogy az *ortopédia* szónak magának semmi köze a lábhoz. Második eleme tehát a görög *παιδεία* főnév, amely 'nevelés, oktatás' jelentésű (a Tolcsvai Nagy-féle *Idegen szavak szótárá*ban (2007) szerepel a *-pédia* utótag 'tanítás, nevelés, javítás' jelentéssel), és a παις (genitívusza: παιδός) 'gyermek' szó képzett alakja. Ebből származik a többek között a *pedagógus, pedagógia* megnevezés is.[9] Az *ortopédia* (latinosan: *orthopaedia*) tehát a szó etimológiája szerint 'egyenes [tartásra] nevelés'.[10]

3. Az *ortopédia* főnév megjelenése a magyar nyelvben

A *Magyar történeti szövegtár* szerint az *ortopédia* első adata a magyar nyelvben 1807-ből származik:

> (6) Némellyek felemelik magassan a' fejek felett a' gyermeket, hogy néki a' mint mondják, megmutassák a' Nagyattyokat, ezt az oktalan tréfát; melly az Orthopediában[1] valósággal elvettetik, bizony […] semmi úton módon nékik nem kell megengedni.

Az *Orthopediában* szóalakhoz tartozó szerzői lábjegyzet pedig a következő: „Orthopedia az a' mesterség, a' gyermekeknél a' testnek rosz állását eltávoztatni, és megjobbítni." Lexikográfiai értelemben természetesen kétséges az, hogy már valóban magyar adattal állunk-e szemben, az idézet ugyanis Domby Sámuel fordítása, és lehet, hogy a szót magát címként használja, vagy átvette az eredeti német szövegből, és nem fordította le. A német fordítás Jacques Ballexserd művéből készült, a Landerernél megjelent Domby-könyv címe pedig: *Fontos kérdés a gyereknevelésről* [= Fontos kérdés, miképen kelljen a gyermekeket természet szerint úgy nevelni, hogy egészségesek, nagyok, erősek és hosszú életűek lehessenek? Melyre leghelyesebben megfelelt az időben franczia nyelven Ballexserd genfi természetvizsgáló, most pedig a magyar nemzet hasznára német nyelvből ford. Pest, 1807]. Az eredeti mű ismerete nélkül nem lehet megállapítani, de talán feltételezhető, hogy a szövegben az *Orthopedia* cím akár Nicolas Andry 1741-ben Párizsban megjelent munkájára is utalhat (Domby nyilván a német helyesírású alakot használta), amelynek eredeti címe: *L'orthopédie ou l'art de prevenir et de corriger dans les enfans, les difformités du corps,* azaz *Ortopédia, vagyis a gyermekek testi elferdülését megelőző és gyógyító művészet*. Andrynak ebben a könyvcímében jelenik meg először maga az *ortopédia* szó, „és a szóval együtt megszületik a szakma is" (Vízkelety 2004: 14), és ahogy a címből kiderül: „ortopédia alatt kezdetben csak gyermekortopédiát értettek"

---

[8] Az orvosi helyesírási szótárban (Fábián–Magasi (szerk.) 1992) megtalálható a *farmakopédia* alak, az *Idegen szavak szótárá*ban (Tolcsvai Nagy 2007) pedig a *hipnopédia* főnév, valamint az egyik legnépszerűbb, szabadon szerkeszthető internetes enciklopédia elnevezése is *Wikipédia* lett.

[9] A görög *παις* főnévből származnak továbbá a *pedellus, pederaszta, pediáter/pediátria, pedofil, pedológia* főnevek, míg a latin *pes*ből a *pedikűr* vagy a *pedométer*.

[10] Egyik lektorom felhívta a figyelmemet arra, hogy jelentésében az *ortopédia* '[a csontok] helyes nevelése' jelentéssel is értelmezhető, hiszen a görög kifejezés nem tartalmazza azt a mozzanatot, hogy minek a neveléséről van pontosan szó. A kiegészítésért köszönettel tartozom.

(Vízkelety 1998). Vagyis a megnevezés a franciában keletkezett görög elemekből, onnan vált nemzetközivé, és hozzánk minden bizonnyal a németből került át. Az ÉKSz.[2] francia eredetűnek adatolja, a Tolcsvai Nagy-féle szótár (2007) németnek. Ha azt vesszük figyelembe, hogy a szó maga a franciában keletkezett, és az első ortopédiai intézet Svájcban alakult a francia nyelvű Orbe-ban 1779-ben vagy 1780-ban – Bartha (1986) és Vízkelety (2004) adatai között egyévnyi eltérés van –, amely hatást gyakorolhatott Magyarországon is, akár feltehető lehetne a közvetlen francia eredet is. De ha valóban a Domby-könyvben található a szó első magyar szövegben történő felbukkanása, ráadásul tudjuk, hogy jelentős volt az 1814-ben Würzburgban Heine által létrehozott ortopédiai intézet is, továbbá a reformkorban Magyarországon a sebészek és a bábák német és magyar nyelven tanulhattak, és nyomasztó volt a műszavak hiánya még a 19. század második felében is (Nemes 2002: 29), akkor elég egyértelmű a német közvetítés. Mindenesetre az 1837-ben a Schöpf-Mérei Ágoston által alapított első magyar ortopédiai intézet neve *Pesti Orthopaedi Privat-Intézet* volt.

Érdemes megemlíteni, hogy történt kísérlet az *ortopédia* szó magyarítására is, feltehetően a reformkorban, a nyelvújítással összefüggésben. Ugyancsak a *Magyar történeti szövegtár* adatai alapján a *testegyenészet* először 1867-ben bukkan fel, Batizfalvi Sámuel munkájának a címében: *Gyakorlati testegyenészet (Orthopaedia)*. Batizfalvit a Magyar Tudományos Akadémia 1868. március 18-án levelező tagjai sorába választotta, székfoglaló beszédét 1869. február 8-án tartotta, *A testegyenészet (orthopoedia) újabb haladása s tudományos állása napjainkban, három kiválóbb keresettel fölvilágosítva* címmel. A szó maga azonban sosem került be a köztudatba, a mai nyelvészeti szótárak közül egyedül a Brencsán-szótár (1983) őrzi: „**orthopaedia → ortopédia** testegyenészet (az orvostudománynak a mozgásszervek szabálytalanságaival, ezek gyógyításával, megelőzésével foglalkozó ága)”. Továbbá megtalálható a Balassa-féle értelmező szótárban is (Balassa 1940): „**ortopéd** [-ot, -ja] (gör) Testegyenesítő.” Az MNSZ2 korpuszában is mindössze négyszer bukkan fel, ebből három adat a fent említett Batizfalvi-mű, illetve -székfoglaló címe, egy pedig szépirodalmi, Határ Győző *A szép Palásthyné a más álmában közösül és egyéb elbeszélések* című 1987-es kötetéből származik, ahol egyértelműen archaizáló szándékkal jelenik meg a szó:

(7) A hóhért! – bömbölte a fejedelem és lekaszaboltatta valamennyit. De mert ő is elbotlott, megütötte a púpját, és most, hogy fájt, különösen szüksége lett volna a gyöngédségre. Ágynak esett. Jöttenek tehát mindenféle Bölcs Doktorok, amint ez jóravaló mesében illik, és mindenféle púp-kúrákat javalltak. – A Napon kellene aszalni – így az Első Bölcs Doktor. – Kénes feredőben saját-ganéval kenegetni – így a másik. – Apródonként visszakalapálni. Napi egy rásózás: ez az üdvözítő *testegyenészet*. – Levágni, de hamar. Az embert veszni hagyni: azt nézni, hogy a Rendkívüli Példány Púpot hogyan menthetni meg.

Az *ortopédia* tehát jövevényszóvá vált, és ezt jelzi a magyaros írásmódja is, amelyet az *Orvosi helyesírási szótár* (Fábián–Magasi (szerk.) 1992) is kizárólagos formaként tart számon.[11]

[11] Az igen sok helyen, kórházi osztályok nevében is felbukkanó *orthopédia* forma hibrid helyesírású alak, az előtagja megfelel a görög átírási gyakorlatnak, az utótagja azonban teljesen magyaros írásmódú, ezért célszerű kerülni.

Források

Balassa József 1940. *A magyar nyelv szótára*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest.
Brencsán János 1983. *Új orvosi szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
ÉKSz.[2] = Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Fábián Pál – Magasi Péter (szerk.) 1992. *Orvosi helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Magyar történeti szövegtár. http://www.nytud.hu/hhc/
MNSZ2 = *Magyar Nemzeti Szövegtár*. http://corpus.nytud.hu/mnsz/
Tolcsvai Nagy Gábor 2007. *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó, Budapest.

Hivatkozások

Bartha Ottó (szerk.) 1986. *Az ortopédia tankönyve*. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
Fodor, Jerry A. – Pylyshyn, Zenon W. 1988. Connection and cognitive architecture: A critical analysis. *Cognition* 28: 3–71.
Laczkó Krisztina 2006. Ortopédia. *Magyar Orvosi Nyelv* 2: 70–71.
Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.
Ladányi Mária 2017. Példánygyakoriság és típusgyakoriság. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 525–537.
Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar.* Vol. II. Stanford University Press, Stanford, California.
Magyar László András 2009. Az európai orvosi nyelv története. In Bősze Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Medicina Könyvkiadó, Budapest. 179–192.
Neisser, Ulrich 1967. *Cognitive Psychology*. Appleton Century, Crofts, New York.
Nemes Csaba 2002. Vörösmarty és a magyar orvosi szaknyelv a reformkorban. (A magyar orvosi műnyelv kialakulásáról és fogadtatásáról.) *Magyar Orvosi Nyelv* 2: 28–35.
Rosch, Eleanor 1977. Human categorization. In Warren, Neil (ed.): *Studies in crosscultural psychology*. Vol. I. Academic Press, London. 1–49.
Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Megismerés, tudás és nyelv. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 30–41.
Vízkelety Tibor 1998. *Quo vadis orthopedia?* http://vitalitas.hu/olvasosarok/online/rehabilitacio/1998/2/3.htm (Már nem érhető el.)
Vízkelety Tibor 2004. Schoepf-Merei Ágoston szerepe a magyarországi ortopédia kialakulásában. In Tulassay Tivadar (szerk.): *Schoepf-Merei Ágoston (1804–1858)*. Semmelweis Egyetem I. Számú Gyermekklinika, Budapest. 14–23.

Varga Éva Katalin

A capite ad calcem
Celsus anatómiai nevei a *De medicina* 8. könyve alapján

1. Bevezetés

Aulus Cornelius Celsus *De medicina* címen ismert, orvostudományról szóló 8 könyve egy nagyobb enciklopédikus mű, az *Artes* 'Mesterségek' fennmaradt része, az antikvitás latin nyelvű orvosi szakírásának legjelentősebb emléke (Schulze 2002). A Kr. u. 1. században élt szerzőről keveset tudunk, még arról is megoszlanak a vélemények, hogy orvos volt-e vagy laikus. Az ókorban nem tartották orvosnak (Zimonyi 2017), idősebb Plinius *auctor*ként, nem *medicus*ként említi (Spivack 1991, Langslow 2000), orvosi szakértelmét azonban nem kérdőjelezték meg. Meinecke (1941) szerint *eruditus vir* 'művelt férfi', Granados (1978) nézete szerint *artifex medicinae* 'az orvoslás mestere'. Temkin (1935) egyértelműen laikusnak tartja. Scarborough (1970) véleménye állhat a legközelebb a valósághoz, ami szerint Celsus mint *pater familias* végzett gyógyító tevékenységet.

Celsus neve már az ókorban feledésbe merült, egészen a 15. századig mindössze kétszer említették. A *De medicina* három kéziratban maradt fenn, hiányos állapotban. A 9. századi *Codex Florentinus Laurentianus* (F) a „liber monasterii Sancti Ambrosii Mediolanensis" 'a milánói Szent-Ambrus monostor könyve' bejegyzést tartalmazza. Ebben a könyvtárban láthatta a kéziratot Simon de Ianua genovai orvos, IV. Miklós pápa udvari orvosa. Szintén 9. századi a *Codex Vaticanus* (V), amelynek a később elveszett lapjai egy 10. századi másolatában, a *Codex Parisinus*ban (P) maradtak fenn. A 15. században több másolat is készült. 1427-ben Firenzében látott napvilágot egy azóta elveszett, ősréginek tartott kéziratról egy Niccolò Niccoli által készült másolat (J), amely a lehetőségekhez képest igyekezett kiegészíteni az (F) kézirat hiányosságait. A *De medicina* 1478-ban Firenzében jelent meg először nyomtatásban, Bartolomeo Fonzio szerkesztésében, az (F) kézirat alapján javított változatban (Reynolds (ed.) 1983: 45–46). Ez volt az első nyomtatásban megjelent orvosi mű (Langslow 2000). Kiváló klasszikus latinsága miatt a szerzőt *medicus Cicero* vagy *Cicero medicorum*nak, azaz az orvosok Cicerójának nevezték (Spivack 1991, Lagslow 2000).

A *De medicina* felöleli a klasszikus orvoslás mindhárom ágát, a chirurgiát (sebészetet), a diaeteticát (egészségtant) és a pharmacopoeát (gyógyszerészetet). A csontrendszerrel és sérüléseinek kezelésével a 8. könyv foglalkozik. Ennek az első fejezete írja le a hagyományos, már a mezopotámiai ékírásos táblák gyógyító rituáléiban is megfigyelhető és szinte napjainkig szokásos *a capite ad calcem* 'tetőtől talpig' sorrendben a csontrendszert (Couto-Ferreira 2017: 67). Ebből a kb. 1800 szövegszó terjedelmű korpuszból kiindulva vizsgálom néhány anatómiai struktúra nevét, a névalkotás módját és a név terminologizáltsági szintjét. Anatómiai névnek tekintem mindazokat a lexémákat (szavakat vagy szókapcsolatokat), amelyek valamilyen testrészt (*caput* 'fej', *digitus* 'ujj'), testtájat (*pectus* 'mell', *venter* 'has'), szervet (*oculus* 'szem', *auris* 'fül') vagy azok bármely részét (*caput*

femoris 'combcsont feje', *radix dentis* 'foggyökér') nevezik meg. A vizsgált korpuszban 80 ilyen lexémát találtam. Az elemzéshez a *De medicina* Loeb-féle kiadását használtam (Celsus Kr. u. 1. sz. / 1961).

Langslow több tanulmányban (1991, 1994) és egy monográfiában (2000) is vizsgálja a latin orvosi nyelv terminusalkotásának típusait, a szókölcsönzést, a jelentésbővülést és -szűkülést, a szóösszetételt és a szóképzést, valamint a lexikalizálódott szókapcsolatot (Langslow 2000: IX). Az általa tárgyalt módszerek közül a korpuszban előforduló néhány terminusalkotási módot mutatok be. Mivel Celsus hatása újrafelfedezése után volt jelentős, a vizsgált anatómiai neveket összevetem a későbbi latin névváltozatokkal és a mai nemzetközi anatómiai nómenklatúra latin neveivel is. Celsus anatómiainév-alkotásának kellő mélységű feltárásához a vizsgálatot későbbi kutatási célként a *De medicina* egészére ki kell terjeszteni.

2. Celsus saját és kölcsönzött anatómiai nevei

Celsus anatómiai nevei között megvannak a köznyelvben is használt testrésznevek, pl. *caput* 'fej', *auris* 'fül', *unguis* 'köröm', *oculus* 'szem', *dens* 'fog'. A törések gyógyulási időtartamával kapcsolatban található a forrásban a főbb csontok felsorolása:

> Fere vero inter quartum decimum et unum et vicensimum diem sanescunt maxilla, malae, iugulum, pectus, latum os scapularum, costae, spina, coxarum os, tali, calx, manus, planta: inter vicensimum et tricensimum diem crura, bracchiaque: inter septimum et vicensimum et quadragensimum umeri et femina (8. 6. 5),

azaz:

> 'Körülbelül a 14. és a 21. nap között gyógyul az állkapocs, az állcsont, a kulcscsont, a szegycsont, a lapocka, a bordák, a hátgerinc, a csípőcsont, a boka, sarok, a kéz és a talp csontjai; a 20. és a 30. nap között a lábszár és az alkar; a 27. és a 40. nap között a felkarcsont és a combcsont'.[1]

Mint látjuk, a csontok megnevezésében gyakori a testrészről, testtájról a benne található csontra való névátvitel, mint pl. a *malae* 'orca' > 'felső állcsont', *crus* 'lábszár' > 'lábszár csontja' esetében. Az átvitel folyamatát megfigyelhetjük a *femur* 'comb'– *os femoris* 'combcsont' > *femur* 'combcsont' jelentésváltozásában is: „[tibia] solum cum femoris inferiore capite committitur" (8. 1. 26) 'a sípcsont csak a combcsont alsó fejével van összeköttetésben'. Előfordul a testrész metonimikus megnevezése is a csont neve lapján, mint pl. *tibia* 'sípcsont' > 'lábszár' (Langslow 2000: 151). A funkciójáról elnevezett *vertebra* 'csigolya'; eredetileg: 'ízület' (<*verto* 'forgat') esetében jelentésszűkülést is megfigyelhetünk (OLD, Langslow 2000: 161): „Ea [=spina] constat ex vertebris quattuor et viginti" (8. 1. 11) 'a hátgerinc 24 csigolyából áll'. A *spina* 'hátgerinc' (< 'tövis') a csigolyák tövisnyúlványáról kapta a nevét a pars pro toto elve alapján (Langslow 2000: 185), akárcsak a görög *ἄκανθα* 'tövis' > 'tövisnyúlvány' > 'hátgerinc' esetében láthatjuk (Hyrtl 1880: 486, Skoda 1988: 17). A korabeli anatómiai ismereteket tükrözi, hogy Celsus az inak megnevezésére a *nervus* 'ideg' jelentésű szót használja, az ín, a bőnye és az ideg alaki hasonlóságának alapján: „recti valentesque nervi […] quos τένοντας Graeci appellant" (8. 1. 13) 'egyenes és erős inak, amelyeket a görögök tenonnak neveznek'.

[1] A cikkben szereplő fordítások a szerző saját fordításai.

Két csont Celsus által használt neve nem került be az anatómiai nómenklatúrába. Az egyik a *sura* 'lábikra', 'szárkapocscsont', amelynek a mai nómenklatúrában a görög *περόνη* mintájára a Vesalius által alkotott *fibula* a neve. A másik a 'kulcscsont' jelentésű *iugulum* (< *iugum* 'iga' < *iungo* 'összeköt'), mint a szegycsontot a lapockával összekötő csont. A görögök már Homérosznál is adatolt és később Avicenna latin fordítása nyomán Vesalius által elterjesztett *κλείς* 'kulcs' metaforáját azonban nem ismeri (André 1991: 87). A *iugulum* érintkezésen alapuló átvitellel 'torok' jelentést vett fel (OLD), a belőle képzett melléknév a mai nómenklatúrában a *vena jugularis externa* és *interna* 'külső és belső torkolati véna' nevében szerepel. Más csontok esetében a mai használattól eltérő jelentést találunk. A *maxilla* a mai nómenklatúrában 'felső állcsont' jelentésű, de Celsus 'állkapocs' értelemben használja, míg a felső állcsont *os malarum* (< *malae* plur. 'arc'): „Duriores osse dentes sunt, quorum pars maxillae, pars superiori ossi malarum haeret" (8. 1. 9) 'A csontoknál keményebbek a fogak, amelyek egy része az állkapocsban, a másik része a felső állcsontban rögzül'. A *maxilla* a *malae* plur. 'arc, arccsont' jelentésű szó kicsinyítő képzős alakja. A *malae* a görög *μῆλον* 'alma; arc' átvétele, az alma és az arc szem alatti területének gömbölyűségén alapuló metaforikus névadás eredménye, mint a francia *pommette* 'arccsont' (Hyrtl 1880: 305, Skoda 1988: 67–68).

Bár Langslow (2000: 77) az idézett szinonimákkal együtt összesen 26 görög anatómiai és fiziológiai terminust mutatott ki, a vizsgált korpuszban a *malae* 'arc' és a *bracchium/brachium* '(al)kar' jelentésű szón kívül nem találtam valódi jövevényszót. A görög elnevezések a latin szövegben mindig a „Graeci appellant/nominant" 'a görögök nevezik' formulával bevezetve, cselekvő vagy szenvedő szerkezetben, gyakran vonatkozói mellékmondatokban fordulnak elő: „id Graeci zygodes appellant" (8. 1. 7) 'a görögök járomcsontnak nevezik'; „omoplatas Graeci nominant" (8. 1.16) 'a görögök lapockáknak nevezik'; „tomis a Graecis nominantur" (8. 1. 9) 'a görögök metszőknek nevezik'; „quos τένοντας Graeci appellant" (8. 1.13) 'amelyeket a görögök inaknak neveznek'; „quas νόθας nominant" (8. 1. 15) 'amelyeket a görögök fattyúknak neveznek'. Langslow (2000: 79) szerint a görög elnevezések Celsus eredeti szövegében valószínűleg görög és latin betűs írásmóddal, illetve görög és latin esetvégződéssel egyaránt előfordultak, de mivel erről nincsenek pontos ismereteink, az írásmódból nem tudunk az adaptáció szintjére következtetni.

A görög névre való hivatkozás több esetben a latin elnevezés magyarázata miatt indokolt. A járomcsont esetében feltehetően nem volt még rögzült latin neve a csontnak, az *os iugale* (< *iugum* 'iga, járom') a görög *ζυγώδης* (< *ζυγόν* 'járom, iga') mintájára képzett tükörszó (kalk): „[os] iugale appellari potest, ab eadem similitudine, a qua Graeci zygodes appellant" (8. 1. 7) 'járomcsontnak nevezhetjük ugyanazon hasonlósága alapján, ami miatt a görögök zygodesnek nevezik'. A csont neve a mai anatómiai nómenklatúrában *os zygomaticum*.

A fogak közül csak a szemfogak neve szerepel latinul a szövegben: a *dentes canini* szó szerinti jelentése 'kutyafogak', ami az azonos jelentésű görög *κυνόδους* tükörfordítása (Skoda 1988: 83–85). Bár a metszőfogakat nem nevezi meg a szerző, a görög névadás okát megmagyarázza: „Ex his [dentibus] quaterni primi, quia secant, tomis a Graecis nominantur" (8. 1. 9) 'ezek közül az első négyet, mivel metszenek, a görögök metszőknek nevezik'. A bölcsességfogak, amelyeknek a mai nómenklatúrában *dentes serotini* 'kései fogak' a nevük, hasonlóképpen körülírással szerepelnek a szövegben: „Sunt, quibus IV ultimi [dentes], qui sero gigni solent, non increverunt" (8. 1. 10) 'Vannak olyanok, akinek a négy utolsó foguk, amelyek későn szoktak megjelenni, nem nőnek ki'.

Szintén a latin név motivációjának a megvilágítása lehetett a szerző célja az orsócsont görög nevének idézésével: „radius, quam cercida Graeci appellant" (8. 1. 19) 'az orsócsont, amelyet a görögök kerkisnek neveznek'. A görög *κερκίς* jelentése '(egyik) vé-

gén elkeskenyedő bot', illetve 'keresztfonal bevezetésére szolgáló eszköz, orsó', amelyet az álló szövőszéken szövésnél úgy használtak, mint a későbbieken a vetélőt. Ezt a jelentést másolja a többek között 'íróvessző, küllő; vetélő' jelentésű latin *radius* (OLD).

A lapocka latin nevét Celsus a *lata ossa scapularum* 'a vállak széles csontjai' körülíró szószerkezettel helyettesíti: „cum lato osse scapularum infra caput eius nervis et cartilagine conectitur" (8. 1. 17) 'a vállak széles csontjával a fej alul inakkal és porccal kapcsolódik; „propius lato scapularum ossi fit" (8. 1. 16) 'közelebb van a vállak széles csontjához'. A latin *scapulae, -arum* 'lapocka, hát felső része, váll' szó eredeti jelentése 'ásó' lehetett (OLD), neve tehát a lapockacsont háromszögletű alakjának ásóhoz való hasonlóságán alapuló metafora. Celsus emellett idéz egy másik, az orvosi nyelvben feltehetően nem használt metaforát, a *scutula operta* (< *scutum* 'pajzs' + *-ulum*) 'fedett pajzs' jelentésű latin nevet is. Ezután megadja a csont görög nevét is: „a cervice duo lata ossa utrimque ad scapulas tendunt: nostri scutula operta, omoplatas Graeci nominant" (8.1. 16.) 'a nyaktól két széles csont nyúlik a vállak felé: mi fedett pajzsnak, a görögök omoplaténak nevezik'. A görög *ὠμοπλάτη* (*ὦμος* 'váll' + *πλάτη* 'lapát', LSJ) anatómiai nevet másolja az angol *shoulder-blade* és a német *Schulterblatt* is.

Celsus anatómiai leírásában gyakori a görög vagy latin elnevezés megjelölése nélküli körülírás is, pl. „Crassissimum vero in capite os post aurem est" (8. 1. 3) 'A legvastagabb csont a fejen a fül mögött van'. Ennek vagy az lehet az oka, hogy az elnevezés a görög terminológiából is hiányzott, vagy pedig Celsus nem ismerte azt (Langslow 1994). A csigolyák közül az első csigolyának nem volt megkülönböztetett neve az ókorban (Vesalius nevezte el később *atlas*nak): „Summa igitur [vertebra] protinus caput sustinet" (8. 1. 12) 'a legfelső csigolya közvetlenül a fejet tartja'. Egyes szerzők az eredetileg a második nyakcsigolya nevét átvitték az első csigolyára, és azt is *epistopheus*nak (< *ἐπιστροφεύς* 'forgató', mai neve *axis* 'tengely') nevezték (Hyrtl 1880: 59–60). Nem említi Celsus a keresztcsont Hippokratész által használt *μέγας σπόνδυλος* 'nagy csigolya' nevét sem: „Ima vero spina in coxarum osse desidit" (8. 1. 23) 'a legalsó csigolya a csípők csontján nyugszik'. A keresztcsont Suetoniusnál adatolt *sacra spina* megnevezését és a mai nómenklatúra *os sacrum* nevét nem ismerhette, mivel azok a később élt Galénosz *ἱερός σπόνδυλος ἱερόν ὀστοῦν* elnevezéseinek mintájára létrejött tükörfordítások (Hyrtl 1879: 31, 1880: 485).

3. Metafora és metonímia az anatómiai névalkotásban

A jelentésbővülések gyakori módja a metaforizáció. Mivel több nyelvben egymástól függetlenül is lehet ugyanaz a hasonlítás alapja, sokszor nehéz eldönteni, hogy egy adott metafora a latinban keletkezett-e, vagy görög mintát másol. A kérdés eldöntése minden esetben alapos szótörténeti kutatást igényel, ami meghaladja a jelen tanulmány kereteit.

A latinban keletkezett metafora a lapockának a fentebb már bemutatott *scutula operta* 'fedett pajzs' elnevezése (8. 1. 15) és a *iugulum* 'iga, járom' (8. 1. 17) a kulcscsont neveként.

Nem ismert görög párhuzama a térdkalács metaforikus eredetű, mai nómenklatúrában is szereplő *patella* (< *patina*) 'csésze, tál, serpenyő' nevének: „osse parvo, molli, cartilaginoso tegitur: patellam vocant" (8. 1. 25) 'kicsi, lágy, porcos csont fedi: patellának nevezik'. A *patella* anatómiai névként Celsus újrafelfedezése után terjedt el. Ezt az ábrázolásmódot másolja az angol *kneepan* 'serpenyő' vagy az orosz *надколенная чашечка* 'csésze'. Egy másik szemléletet tükröz a térdkalács középkori latin *rotula* (< *rota* 'kerék') neve, a német *Kniescheibe* 'korong, tárcsa' ennek a tükörfordítása. Talán a *rotulát* másolja a magyar *térdkalács* is. A szláv eredetű *kalács* – amely eredetileg kerek süteményféle volt – 14. század végéről adatolható régi 'karika' jelentése őrzi az ősszláv *kolačь* eredeti 'kerék alakú, kerek tárgy' jelentését (vö. TESz. *kalács*).

A sípcsont *tibia* 'síp' neve is valószínűleg a latinban keletkezett metafora: „alterum a priore parte positum, cui tibiae nomen est" (8. 1. 26) 'a másik csont, amelynek sípcsont a neve, az elülső részen helyezkedik el'. Mivel állatok sípcsontjából gyakran készítettek hangszert, a névátvitel keletkezésében nemcsak az alaki hasonlóság, hanem a funkcióbeli egyezés is közrejátszhatott. Hasonló motivációjúak az arab orvosok írásainak latin fordításaiban előforduló, a lábszár és az alkar nagyobb csontjának a megnevezésére használt *canna* 'nád; nádsíp' és *arundo* 'nád; nádsíp' elnevezések is (Hyrtl 1880: 551, 581).

A metaforák a struktúrák részeiben is megjelennek. A *caput* 'fej' metaforikusan a csöves csontok megvastagodott végét jelenti: „Superius autem umeri caput rotundius quam cetera ossa" (8. 1. 17) 'a felkarcsont felső feje gömbölyűbb, mint a többi csont'; a metafora a mai nómenklatúrában is megvan, pl. *caput humeri* 'felkarcsont feje'. Az 'örvény' > 'forgó (fejtetőn)' > 'fejtető' > 'vminek a csúcsa' jelentésfejlődésű *vertex* 'csúcs, (csont)vég' jelentésben is adatolható: „[umeri caput] parvo excessu vertici lati scapularum ossis inseritur" (8. 1. 17) 'a felkarcsont feje kis nyúlványával a lapocka csúcsába illeszkedik'. Növényi metaforát figyelhetünk meg a *radix* 'gyökér' szókapcsolataiban: „rectique dentis recta etiam radix" 'egyenes fognak a gyökere is egyenes'; „[ungues] non ossi sed carni magis radicibus suis inhaerent" 'a körmök nem a csonthoz, hanem inkább a húshoz kapcsolódnak tövükkel'. A magyar anatómiai nevekben – ahogy a grammatikai terminusokban is – a *radix* 'gyökér' megfelelője gyakran *gyök* vagy *tő*, pl. *radix linguae* > *nyelvgyök*, *radix nasi* > *orrgyök* vagy a mai nómenklatúrába be nem került *radix manus* > német *Handwurzel* > *kéztő* (C. Vladár 2013: 80).

Néhány metaforának kimutathatóan görög mintája volt. Ilyen metafora a már említett *radius*, amelynek 'vetélő' jelentése a görög *κερκίς* másolataként jött létre. A 'szájpadlás' jelentésű *palatum* (8. 1. 4), melynek eredeti jelentése 'boltozat, égbolt' volt (OLD), a már Arisztotelész által is anatómiai névként használt *οὐρανός* tükörfordítása (Skoda 1988: 79). A szeméremcsont elülső részének a neve ma is *pecten (ossis pubis)* 'fésű': „os, quod pectinem vocant" (8. 1. 23) 'a csont, amelyet fésűnek neveznek'. A csont neve a görögöknél is *κτείς* 'fésű' volt (Skoda 1988: 156–157), Celsus ezt a mintát másolta (Langslow 2000: 104). A *sutura* 'varrat' metafora létrejöttét a varrás képének és a koponya varratainak a fizikai hasonlósága eredményezte (Langslow 2000: 141). Mintája, a görög *ῥαφή* nemcsak orvosi szövegekben fordult elő, hanem pl. Hérodotosznál és Arisztotelésznél is (Skoda 1988: 13).

A névátvitel másik típusa, a metonímia szintén gyakori Celsus anatómiai névadásában. A már említett testrész > csont, illetve csont > testrész irányú átviteleken kívül jelentős szerepet kapnak az érintkező, szomszédos testrészekre irányuló metonimikus névadások is. Ezek közül kettőt mutatok be.

A *humerus*/*umerus* a klasszikus latin 'váll' jelentésétől eltérően anatómiai értelemben 'felkarcsont' jelentésű (a mai anatómiai nómenklatúrában *humerus* 'felkarcsont'): „Hinc umerus incipit, extremis utrimque capitibus tumidus, mollis, sine medulla, cartilaginosus: medius teres, durus, medullosus" (8. 1. 18) 'Innen kezdődik a felkarcsont, mindkét végén gumós, lágy és velő nélküli, porcos: közepe hengeres, kemény és velős'. Ez az érintkezésen alapuló átvitel a görögben is megfigyelhető (*ὦμος* 'váll és felkar', LSJ).

A *cubitus* a mai nómenklatúrában kizárólag az elülső könyökízületi tájékot jelenti, a régi anatómiai nyelvben azonban ezen kívül volt 'olecranon, könyökcsúcs', valamint 'ulna, singcsont' jelentése is (Hyrtl 1880: 169). Celsus a *cubitus*t csak 'singcsont' értelemben használta: „[brachium] constat ex ossibus duobus. […] Cubitus inferior longiorque" (8. 1. 20) 'az (al)kar két csontból áll […] A singcsont az alsó hosszabb csont' (vö. Skoda 1988: 34, Langslow 2000: 140). A *cubitus* 'singcsont' jelentésének bizonyítéka az, hogy

hosszmértékként is használták, az alkarnak a könyöktől a kinyújtott középső ujjig mért hosszúsága az egyik alapmértékegység volt. A latin *cubitus* fordítására első bibliafordítóink a *könyökletnyi*, *könyöknyi* származékszavakat alkalmazták (TESz. *könyök*). Bár a TESz. nem dokumentálja, a *könyök* szónak adatolható 'alkar' jelentése az anatómiai szaknyelvben: „A' könyöksingről [=ulna, singcsont] (De Olſe Cubiti). Ez a' tsont a' könyöknek [=alkar] belsö óldalán a' kis új felöl fekſzik" (Rácz 1782: 23), „Könyöksugár [<*radius* 'sugár'; 'orsócsont'] a könyöknek [=alkar] felső és kisebbik csontja" (CzF. *könyöksugár*).

4. Az anatómiai nevek terminologizáltsági szintje

Mivel Celsus anatómiai nevei köznyelvi szavakból jöttek létre, nehéz vagy lehetetlen meghúzni a határt a terminológia és a köznyelv között (Langslow 1991). A terminussá válás szintjének meghatározásához elsősorban a metaforaeredetű elnevezések látszanak alkalmasnak. A terminológiai rendszerek metaforái ugyanis elveszítik képi jellegüket: lényegi jegyeik között meggyengül a kapcsolat, és megszűnnek metaforának lenni (Kunguseva 2013). A jelenséget az 'izom' jelentésű szavak példáján mutatom be.

Az 'izom' jelentésű *musculus* (< *mus* 'egér') metaforikus névadással keletkezett anatómiai név. Jelentése eredetileg a felkar kétfejű izmára, a bicepszre korlátozódott. Az összehúzódó karizom és a bőr alatt elfutó különböző állatok, például a futó egér hasonlósága több indoeurópai nyelvben egymástól függetlenül is eredményezett metaforikus elnevezéseket. Így keletkezett pl. a görög *μῦς*, az ófelnémet *mûs*, vagy a szláv **mysьca* < *mysь* eredeti 'egér' jelentésének hatására a 'felkarizom' jelentés, majd jelentésbővüléssel átterjedt a többi izomra is (Skoda 1988: 58). Az egéren kívül más állatok metaforája is szolgálhatott különböző izmok megnevezésére az egyes nyelvekben. Az átvitel alapja lehetett az állat alakjának vagy mozgásának az ábrázolt izomhoz való hasonlósága. A *musculus* esetéhez hasonló motivációjú, ám eltérő jelentésfejlődést tapasztalhatunk a latin *lacertus* (< *lacerta* 'gyík') 'karizom' > 'kar' esetében (vö. André 1991: 90–91, Langslow 2000: 190). A *lacertus* az orvosi nyelvben a 18. század folyamán *fasciculus* 'izomköteg' jelentést vett fel, majd az első anatómiai nómenklatúrába is bekerült *lacertus fibrosus* alakban, 'a kar kétfejű izmának bőnyéje' *(aponeurosis musculi bicipitis brachii)* jelentésben (Šimon et al. 2016). Szintén metaforaeredetű a görög *ἀλώπηξ* 'róka' a psoas izom (ágyékizom) és az olasz *pesce* 'hal' a bicepsz neveként (André 1991: 203). Celsusnál a *musculus* terminusértékű használatát bizonyítja, hogy használata nem kötődik a névadó felkarizomhoz, hanem bármely izom megnevezésére alkalmas volt. Például: „Sub iis [quo]que musculis, qui tempora conectunt" (8. 1. 4) 'azon izmok alatt, amelyek a halántékot fedik'; „[Alter processus maxillae] super id [=os iugale] temporum musculis inligatur" (8. 1. 8) 'az állkapocs egyik nyúlványa a járomcsont felett kapcsolódik a halántékizmokhoz'; „validis musculis nervisque constricta sunt" (8. 1. 16) '(a lapockák) erős izmokkal és inakkal rögzülnek'. Egy esetben találkozunk a *caro* 'hús' jelentésű szóval 'izom' jelentésben a *cubitus* 'singcsont' leírásakor: „cum carne nervisque coniungi" (8. 1. 21) 'hússal és inakkal összekötve'. A *caro* 'hús' szót egészen a 18. századig különböző szókapcsolatokban használták az izmok (*caro fibrosa s. lacertosa s. muscularis* 'rostos v. izmos hús') vagy a mirigyek (*caro visceralis s. glandosa* 'zsigeri vagy mirigyes hús') megnevezésére (Hyrtl 1880: 91).

Az olyan kicsinyítő képzős anatómiai nevek, mint a *musculus*, *iugulum*, *maxilla* nem a dolog kisebb voltát fejezik ki, hanem a motiváló főnév jelentéséhez való hasonlóság kifejezésére szolgálnak. Az ilyen főneveket Kozinec (2012) nyomán szóképzési metaforáknak nevezhetjük. A jelenség több nyelvben megfigyelhető (Jurafsky 1993), a latin anatómiai nevek terén is további vizsgálatra érdemes.

5. Összegzés

Celsus az egyetlen olyan római auctor, aki a kora újkorban nagyobb ismertségre és befolyásra tett szert, mint saját korában. Galénosz és Hippokratész mellett a reneszánsz korban újra felfedezett *De medicina* volt a legnagyobb példányszámban kinyomtatott orvosi könyv (Gazda (szerk.) 2017). Tiszta klasszikus latin stílusa miatt igen népszerű volt, 300 év alatt 50 kiadást megért (Magyar 1985). A tudományos anatómia megteremtője, Andreas Vesalius Celsusra hivatkozva szállt vitába a megkérdőjelezhetetlen szaktekintélynek tartott Galénosszal:

> én ezzel szemben inkább Celsushoz csatlakozom, mint a Celsus forrásául szolgáló görög szerzőhöz, ami a csontokat illeti, mert nem osztotta Galénosz kutyák iránti érdeklődését, és azt tanította, hogy az állkapocs egyetlen páratlan csontból áll (*Fabrica* 1. 44., franciául idézi Vons 2018: 4).

Vesalius humanista stílusideáljától indíttatva az anatómia nyelv megújításakor, a félreértett vagy helytelenül lejegyzett görög, arab, héber szavaktól való megtisztításakor latin terminusokat használt, amelyeket elsősorban Celsustól kölcsönözött (Gazda (szerk.) 2017). *De humani corporis fabrica* címmel 1543-ban megjelent művében több Celsus által használt anatómiai nevet idéz vagy vezet be, pl. *patella* 'térdkalács', *tibia* 'sípcsont', *vertebra* 'csigolya', *articulus* 'ízület', *caput humeri* 'felkarcsont feje', *palatum* 'szájpadlás', *radix dentis* 'foggyökér', *sutura* 'varrat', *iugulum* 'kulcscsont' (Vons 2018: 2). A Vesalius utáni anatómiai leírásokban a korábban használtak mellett szinonimaként megtaláljuk Celsus anatómiai neveit is, amelyeknek egy része a mai nemzetközi anatómiai nómenklatúrában is helyet kapott.

Források

Celsus, Aulus Cornelius: *De medicina* (Kr. u. 1. sz.). Volume III Books 7–8. With an English translation by W. G. Spencer. Loeb Classical Library 336. William Heinemann LTD, London – Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1961.

CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára* I–VI., [I–IV.] Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum, [I–V.] Pest, [VI.] Budapest, 1862–1874.

Kozinec, S. B. = Козинец, Сергей Борисович: *Словарь словообразовательных метафор русского языка*. Флинта, Москва, 2012.

LSJ = Liddell, Henry George – Scott, Robert: *A Greek–English Lexicon*. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistence of Roderick McKenzie. Clarendon Press, Oxford, 1940.

OLD = Glare, P. G. W. (ed.): *Oxford Latin Dictionary*. Calendron Press, Oxford, 1968.

Rácz Sámuel: *A borbélyságnak eleji, mellyeket németül, 's deákul ki-adott Plenck Jósef.* Weingand és Köpf, Pesten és Budán, 1782.

Hivatkozások

André, Jacques 1991. *Le vocabulaire latin de l'anatomie*. Les Belles Lettres, Paris.

Couto-Ferreira, M. Erica 2017. From head to toe. Listing the body in cuneiform texts. In Wee, John Z. (ed.): *The Comparable Body – Analogy and Metaphor in Ancient Mesopotamian, Egyptian, and Graeco-Roman Medicine*. Brill, Leiden–Boston. 43–71.

Gazda István (szerk.) 2017. *Prof. Schultheisz Emil magyar nyelvű és idegen nyelvű orvostörténeti írásai.* Összeállította, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket szerkesztette Gazda István. Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, Budapest.
https://core.ac.uk/download/pdf/129700942.pdf (Utolsó elérés: 2021.febr. 14.)

Granados, Dionisio Ollero 1978. New Light on Celsus' „De medicina". *Sudhoffs Archiv* 62 (4): 359–377.
Hyrtl, Joseph 1879. *Das Arabische und Hebräische in der Anatomie*. Wilhelm Braumüller, Wien.
Hyrtl, Joseph 1880. *Onomatologia anatomica. Geschichte und Kritik der anatomischen Sprache der Gegenwart*. Wilhelm Braumüller, Wien.
Jurafsky, Dan 1993. Universals in the Semantics of the Diminutive. In *Proceedings of the Nineteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society: General Session and Parasession on Semantic Typology and Semantic Universals.* 423–436.
https://journals.linguisticsociety.org/proceedings/index.php/BLS/article/view/1531/1314 (Utolsó elérés: 2014.nov. 20.)
Kunguseva, I. A. 2013. = Кунгушева, Ирина Александровна: Разрыв мотивационных отношений между словами как результат семантических модификаций. *Фольклорно-диалектологический альманах СЛОВО: материалы научных экспедиций*. Выпуск 3. http://www.amursu.ru/attachments/article/9493/%D0%B03_%D0%9A%D1%83%D0%BD%D0%B3%D1%83%D1%88%D0%B5%D0%B2%D0%B04.pdf (Utolsó elérés: 2014. dec. 26.)
Langslow, David 1991. The development of Latin medical terminology: some working hypotheses. *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 37: 106–130.
Langslow, David 1994. Celsus and the Makings of a Latin Medical Terminology. In Sabbah, G. – Mudry, Ph. (eds): *La Médecine de Celse: aspects historiques, scientifiques et littéraires*. Centre Jean Palerne, Mémoires XIII., Saint-Étienne. 297–318.
Langslow, David 2000. *Medical Latin in the Roman Empire*. Oxford Classical Monographs. Oxford University Press, Oxford.
Magyar László András 1985. Az antik orvostudomány újraéledése a reneszánsz hatására. *Communicationes de Historia Artis Medicinae* 31 (109–112): 77 – 82.
Meinecke, Bruno 1941. Aulus Cornelius Celsus, Plagiarist Or Artifex Medicinae? *Bulletin of the History of Medicine* 10 (2): 288–298.
Reynolds, Leighton Durham (ed.) 1983. *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics.* Clarendon Press, Oxford.
Scarborough, John 1970. Romans and Physicians. *The Classical Journal* 65 (7): 296–306.
Schulze, Christian 2002. Zum abrupten Schluß der De medicina libri octo des Aulus Cornelius Celsus. *Rheinisches Museum für Philologie, Neue Folge* 145: 223–236.
Šimon, František – Zborovjan, Martin – Marečková-Štolcová, Elena 2016. Lacertus in der Geschichte der anatomischen Nomenklatur. *Graeco-Latina Brunensia* 21 (2): 317–327.
Skoda, Françoise 1988. *Médecine ancienne et métaphore. Le vocabulaire de l'anatomie et de la pathologie en grec ancien*. PEETERS/SELAF, Paris.
Spivack, Betty S. 1991. A. C. Celsus: Roman Medicus. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 46 (2): 143–157.
Temkin, Owsei 1935. Celsus „On medicine" and the ancient medical sects. *Bulletin of the Institute of the History of Medicine* 3 (4): 249–264.
C. Vladár Zsuzsa 2013. A gyök fogalma az európai nyelvészetben és a Czuczor–Fogarasi-szótárban. In Horváth Katalin (szerk.): *II. Czuczor–Fogarasi-konferencia. „Ha szabad a magyart a magyarból magyarázni"*. Budapest, 2012. január 6. Magyar Művészeti Akadémia, Budapest. 69–81.
Vons, Jacqueline 2018. *Galien corrigé par Vésale. Catalogue de l'exposition Galien à Mariemont (Belgique)*.
https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01915181/document (Utolsó elérés: 2021. márc. 19).
Zimonyi, Ákos 2017. The cobbler turned doctor: Identifying physicians in the Roman Empire during the Principate. In Bajnok, Dániel (ed.): *Alia Miscellanea Antiquitatum: Proceedings of the Second Croatian–Hungarian PhD Conference on Ancient History and Archaeology*. Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Budapest–Debrecen. 215–233.

Jóri Anita

Az angol *electronic dance music* és *EDM* jelentései

1. Bevezetés

Jelen írás az angol *electronic dance music* (’elektronikus tánczene’) kifejezés és az abból keletkezett *EDM* betűszó kialakulását és fejlődését kívánja rekonstruálni egy a forrás- és diskurzuselemzés, a terminológia és a kulturális tanulmányok határterületén létrejött kutatás keretében.[1]

Az elektronikus tánczene kutatói, a szakmabeliek vagy a szakma iránt érdeklődők (pl. újságírók, zenészek, rajongók) igen eltérő jelentésben használják ezt a szakkifejezést az angol kultúrkörben. A tudományos írásokban az *electronic dance music* olyan gyűjtőnév, amely ezen zenei kategória összes műfaját és alműfaját magába foglalja. Elöljáróban tudni érdemes, hogy az elektronikus tánczene többszáz zenei műfajból és azok alműfajaiból áll, amelyek stílusukban és hangzásukban egymástól igen eltérőek lehetnek. Tehát kutatói körökben a terminus semleges konnotációval rendelkezik. Ezzel szemben a sajtószövegekben és a diskurzusközösség más szövegeiben (pl. fanzinekben, internetes portálok bejegyzéseiben) az *electronic dance music* és az *EDM* gyakran negatív jelentést kap. Ennek oka, hogy számos szerző szerint ezek a kifejezések egy specifikus elektronikus zenei műfajt jelölnek meg, amely főleg profitorientált céllal jön létre, és – az underground szcénákban létrejött zenékkel ellentétben – a populárisabb (mainstream) zenei áramokhoz tartoznak.[2] Ezért a kutatásom fő kérdései a következők: 1) Hogyan alakult ki ez a jelentésváltozás a terminológiában, és miért problematikus a diskurzusközösség tagjai számára az *electronic dance music* műfaji elnevezés? 2) Miért használnak helyette más kifejezéseket (pl. *dance, dance music* vagy *techno*)? 3) Hogyan reagál a tudomány ezekre a jelentésváltozásokra?

Ezen kérdések megválaszolásához három forráscsoportot választottam vizsgálatomhoz angol nyelven: 1) újságírói és 2) tudományos publikációkat, valamint 3) internetes vitafórumokat.

Az újságírói szövegek kategóriáján belül az angolszász területen publikált legismertebb forrásokat (pl. Reynolds 1999, 2013, Brewster–Broughton 1999) és különböző fanzinek,[3] illetve rave zinek[4] cikkeit elemzem az 1980-as évektől napjainkig. Ezek a

[1] Jelen írásom a hamarosan megjelenő angol nyelvű tanulmányomra épül (Jóri megj. alatt): annak részben magyarra fordított, részben aktualizált változata.

[2] Nagyon nehéz megállapítani a pontos határt a mainstream és az underground fogalma között. A kulturális tanulmányok számos kutatója tett erre kísérletet, azonban – ahogy Anderson (2009) írja – az autenticitás és a kommercializálódás közötti határ nehezen húzható meg, és nincs is elég kutatás a témában. Azonban ha általánosságban szeretnénk definiálni a két terminust, az underground a nem profitorientált és autentikus értékeket képviseli, a mainstream ezzel ellentétben az anyagi haszonra fókuszál. Ezért az undergroundnak kisebb és limitáltabb közönsége van, a mainstream viszont nagy tömegeket mozgat meg.

[3] A fanzin olyan általában amatőr sajtókiadvány, amelyet a rajongók hoznak létre azzal a céllal, hogy megosszanak egymással bizonyos információkat egy kulturális jelenségről (ebben az esetben a zenéről).

[4] A kifejezés a *rave* és a *magazine* kifejezések összevonásával jött létre. A rave zinek olyan fanzinek, amelyek a rave kultúra sajátosságaira fókuszálnak.

kiadványok kiváló források a rajongók és az újságírók által használt korai terminológia feltárására, valamint – ahogy Thornton (1995) állítja – könnyen felismerhetők bennük az ún. szubkulturális kommunikáció[5] jellemzői. A téma tudományos irodalmában az 1990-es évek elejétől napjainkig megjelent legtöbbet hivatkozott műveket (pl. Butler 2006, Thornton 1995) választottam forráselemzésemhez, hiszen a legtöbb kutató ezeket a kiadványokat veszi alapul a kutatásához, és ezáltal ezek a művek jelentős hatást gyakoroltak a terminológia alakulására. Ezenkívül egy internetes vitafórum vizsgálatának eredményeit is bemutatom a kvalitatív tartalomelemzés segítségével (Mayring 2014).

Az 1. táblázat összefoglalja az elemzés alapjául szolgáló forrásokat és nyelvi anyagokat. Ezeket a forrásokat a jelen tanulmány keretében elsődleges forrásoknak tekintem, hiszen a korabeli terminushasználatról adnak számot.

1. táblázat.
Az elemzés alapjául szolgáló források

Vizsgálandó forrástípusok	**Források**
Tudományos források	Bennett 2001, Butler 2006, Collins–Schedel–Wilson 2014, Holmes 2020, McLeod 2001, Redhead 1993, Thornton 1995
Újságírói források	Brewster–Broughton 1999, Glazer 2014, Project X Magazine Archive, Rave Archive, Reynolds 1999, 2013, Sicko 1999
Online diskurzusok	Ableton Forums 2006

2. Az *electronic dance music* terminus etimológiai, kulturális és történelmi háttere

Nehéz visszafejteni a kifejezés pontos történetét és etimológiáját, mivel általában véve az elektronikus (tánc)zene terminológiája folyamatos változásokon megy keresztül (erről bővebben l. Jóri 2018). Azonban bizonyos források segítettek rekonstruálni a kifejezés népszerűvé válásának spekulatív idővonalát. Mielőtt részletesen kitérnék eredményeim ismertetésére, az *electronic music* műfaji megnevezés gyökereit szeretném röviden ismertetni, mivel az *electronic dance music* ebből eredeztethető.[6]

Holmes (2020) szerint a mai értelemben vett *electronic music* egyik első említése Miessner 1936-os tanulmányában szerepel. Collins, Schedel és Wilson (2014: 1) technológiára összpontosító definíciója szerint a kifejezésben szereplő *electronic* terminus „[...] formally denotes applications of the transistor, a specific electrical component popularized from the mid-twentieth century onward that enables the substantial miniaturizing of circuits”.[7] Ezzel egyidejűleg az 1940-es évektől kezdve a német *elektronische Musik* kifejezés is használatossá vált, amelyet valószínűleg az angol nyelvből fordítottak le, majd a mérnök és zenész Werner Meyer-Eppler és munkatársai népszerűsítettek Kölnben a Nyugat-német Rádió Elektronikus Zenei Stúdiójában (Studio für elektronische Musik des Westdeutschen Rundfunks). Meyer-Eppler (1949) úttörő munkája, az *Elektronische Klangerzeugung: Elektronische Musik und Synthetische Sprache* arra összpontosít, hogy

[5] A szubkulturális kommunikáció magába foglalja a közösség egyedi nyelvhasználati sajátosságait, így például a szakkifejezéseket, a különleges szófordulatokat és a szlenget is.

[6] Ehhez a rövid ismertetéshez csak másodlagos forrásokat használtam, hiszen egy elsődlegesforrás-elemzés már egy újabb tanulmány tárgya lehetne. Ezt a feladatot a jövőbeli kutatásokra bízom.

[7] „[...] hivatalosan a 20. század közepétől kezdve népszerűsített specifikus elektromos alkatrész, a tranzisztor alkalmazását jelöli, amely lehetővé teszi az áramkörök jelentős miniatürizálását.” – A szövegben szereplő fordításokat a szerző készítette.

a zenét teljes egészében elektronikusan előállított jelekből szintetizálják. Ebben az értelemben az *elektronische Musik*ot követő és komponáló zenészek megkülönböztették magukat a kortárs francia Musique Concrète iskolától, amely hangfelvételeket is használt a komponáláshoz (Holmes 2020). Ezért az *elektronische Musik* nemcsak műfaji megnevezés, hanem a zeneszerzés sajátos iskolája is, amelyet a kutatásaim alapján később szintén *electronic music*ként fordítottak le angol nyelvre, anélkül, hogy tekintetbe vették volna a német megnevezés kettős jelentését (l. pl. Iverson 2019).

A kifejezés körüli zavar már az 1950-es években jelen volt, amikor az amerikai Tape Music iskola nem különböztette meg a korábban említett német és francia hagyomány eltérő technikáit. Végül az *electronic music* kifejezést fogadták el, amely minden olyan zenét magába foglalt, amelyet elektronikus technikai eszközökkel hoznak létre (Holmes 2020). Ebben az értelemben az angol kifejezés sokkal nyitottabb volt, hiszen nem szűkítette le a kategóriát a zenekészítés eszközei alapján. Holmes (2020) szerint az 1970-es évekre már az *electronic music* műfaji megnevezést kezdték alkalmazni a különböző zenei stílusok összefoglaló megjelölésére. Manapság azonban különösen nagy kihívást jelent az elektronikus zene átfogó meghatározása bármilyen nyelven, hiszen számos más zenei műfaj (pl. a popzene) is tartalmaz elektronikus zenei komponenseket.

Visszatérve az *electronic dance music* (vagy *EDM*) jelentéseire: szociokulturális szempontból a kifejezés olyan elektronikus zenét jelöl, amelyet elsősorban táncra terveznek, és főként klubokban használnak (Dayal–Ferrigno d.n.). Collins és munkatársai (2014) definíciójukban a zenei produkcióra összpontosítanak: szerintük az „[...] electronic dance music (EDM) features electronic synthesized and sampled instrumentation, with at least some parts of a percussive nature, in tracks designed for dancing.”[8] (2014: 102). McLeod (2001) azonban felhívja a figyelmünket arra, hogy az elektronikus tánczene bizonyos alműfajait nem feltétlenül táncolás céljára készítik. Ezért javasolja az *electronic/dance music* terminus bevezetését (tehát a kifejezés / jellel ellátott változatának használatát). McLeod érvelése különösen helytálló, ha az elektronikus tánczene olyan műfajaira gondolunk, mint az ambient, az intelligent dance music (IDM) vagy a kísérleti elektronikus zene. Azonban az *electronic/dance music* elnevezés sem a tudományos szövegekben, sem a sajtóban nem terjedt el, és mivel a cikk 2001-ben íródott, feltételezem, hogy a jövőben sem fogják széles körben alkalmazni.

Mint korábban említettem, az *electronic dance music* etimológiája nem teljesen ismert. Joshua Glazer (2014) zenekritikus szerint már 1985-ben használták az Amerikai Egyesült Államokban, azonban erre a dátumra semmiféle bizonyítékot nem találtam elemzéseimben. A következő év, amelyet gyakran megemlítenek a sajtó különböző forrásai (pl. Glazer 2014), 1995, amikor New Yorkban a *Project X Magazine* olvasói az első (és egyetlen) Electronic Dance Music Awards (Alig 1995) nyerteseire szavaztak. A magazin és a Nervous Records zenei kiadó által szervezett ünnepségen a következő művészek és kiadók nyertek: Winx, The Future Sound of London, Moby, Junior Vasquez, Danny Tenaglia, DJ Keoki, a TRIBAL America Records és a Moonshine Records (Alig 1995). Ha közelebbről megvizsgáljuk ezeket az előadókat és kiadókat, elmondhatjuk, hogy mindannyian az underground zenei körökbe tartoztak az 1990-es évek közepén, és az elektronikus tánczenén belül nagyon különböző műfajokat játszottak DJ-ként vagy készítettek producerként. Ez azt is mutatja, hogy ekkoriban szükség lehetett egy különféle zenei stílusokat magában foglaló gyűjtőnévre. Valamint arra is következtethetünk, hogy az *electronic dance music* kifejezés konnotációja ebben az időszakban nem lehetett negatív, illetve a terminus nem jelölhetett mainstream zenei stílusokat.

[8] „[...] az electronic dance music (EDM) elektronikusan szintetizált és mintavételezett hangszerzésen alapul, legalább részben ütős jelleggel, táncra tervezett trackekben.”

A *Project X Magazine* minden egyes számának elemzése után állíthatom, hogy más referenciát a kifejezésre nem találhatunk a magazin egyik kiadványában sem. Ehhez a megállapításhoz segítségemre volt a *Project X Magazine Archive* (d.n.) online archívum, amely a magazin összes 1988 és 1995 között megjelent kiadványát online elérhetővé tette (ez összesen 37 lapszámot jelent).

A Rave Archive (d.n.) online elérhető archív anyagait használtam fel a fanzinek és rave zinek elemzésére. Az oldalt 2007-ben indították el azzal a kifejezett céllal, hogy a rave kultúra 1990-es évekből származó forrásait megmentsék. Jelenleg 251 fanzin van feltöltve a folyamatosan bővülő archívumba. A legfontosabbakat kiemelve: megtalálhatjuk itt például a kanadai *Trance 5000* és *Communic8r*, a német *Frontpage*, *Groove* és *Raveline*, az Egyesült Királyságból származó *Blaze*, *Eternity*, *In-Ter-Dance* és *Underworld*, valamint az amerikai *Flux*, *High-R*, *Massive Magazine*, *BEAN*, *Rush*, *Stellar Awareness* és *The Last Girl Scout* magazinokat. Ezek mind témáikat, professzionalizmusukat és zenei műfajaikat tekintve nagyon eltérőek. Némelyikük az általános kulturális trendekre, a divatra és a művészetekre összpontosít, mások szigorúan a zenei szcénával foglalkoznak. Az online archívum egyik legnagyobb előnye, hogy az optikai karakterfelismerésnek köszönhetően könnyen lehet az adatbázisban különböző szóalakokra vagy szövegrészletekre keresni. Az *electronic dance music* és *EDM* kifejezésekre való keresésem mindössze két releváns találatot eredményezett:[9] 1) az amerikai *Massive Magazine* 17. számában 1997-ből, ahol az *electronic dance music* gyűjtőfogalomként szerepelt: „So who exactly defines 'Underground', You Do, you the reader, you Massive, you the DJ, anyone who has anything to do with electronic dance music" (Wes aka Locutus 1997: 4). Ebből az idézetből látható, hogy a kifejezést különböző underground zenei műfajok leírására használták. 2) A másik találat a baltimore-i székhelyű *Activated* magazin szintén 1997-es 9. számából származott, amelyben Pezboy újságíró egy interjúban megkérdezte egy DJ-től, mely művészeket keresi fel az *EDM*-en belül (Pezboy 1997: 7). A betűszó itt is gyűjtőfogalmat jelölt. Ebből a kevés adatból arra lehet következtetni, hogy az *electronic dance music* és *EDM* kifejezéseket az 1990-es évek közepén főleg az Egyesült Államokban és nagy valószínűséggel csak korlátozottan, underground zenei körökben használták.

Az *electronic dance music*ra keresve azonban további 97 találatot kapunk a kifejezés *dance music* részére; a találatok száma akár ennél több is lehetne, ha csak a *dance* szóalakra keresnénk rá. A *dance* és a *dance music*[10] terminusokat az 1990-es években szélesebb körben használták hasonló gyűjtőfogalomként, mint később az *electronic dance music*ot. Jó példa erre Brewster és Broughton (1999) újságírók *Last Night a DJ Saved My Life* című könyve, amelyben a szerzők a *dance music* és az *electronic music* alakokat használják különböző zenei műfajok összefoglaló bemutatására. Egy másik hasonló példát említve, 1999-ben Reynolds már alkalmazta az *EDM*-et a szcénák és alműfajok összefoglalójaként. Hozzáteszem azonban, hogy Reynolds ekkoriban még nem írt profitorientált zenei stílusokról.

A korai kulturális tanulmányokból származó források hasonló képet mutatnak. Thornton (1995) a *Club Cultures. Music, Media and Subcultural Capital* című művében a következőképpen ír:

---

[9] Fontos megemlíteni, hogy akadálya lehet a dokumentumok közötti keresésnek, ha például egy-egy szóalak a sorok között elválasztásra kerül, vagy összetett kifejezések esetében a szóalakok más oldalra kerülnek az elválasztás miatt. Ezért elképzelhető, hogy néhány adatot nem találtam meg a keresés során. Abban azonban biztos vagyok, hogy nem sok ilyen esetről beszélhetünk.

[10] Hasonló terminus a *techno* (pl. Sicko 1999), amely a tudományos kutatásokban egy műfaját jelöli az elektronikus tánczenének, azonban a szakmabeliek sokszor az underground zenei stílusok gyűjtőneveként használják (részletesebben lásd Jóri megj. alatt).

> [w]hat contemporary British youth call ‘dance music’ is more precisely designated as discotheque or club music. Rather than having an exclusive claim on dancing, the many genres and subgenres coined obsessively under the rubric share this institutional home[11] (Thornton 1995: 71).

Thornton definícióját akár a mai értelemben vett *electronic dance music*hoz is lehetne hasonlítani. Bennett a 2001-ben írt *Cultures of Popular Music* című könyvében a *Contemporary Dance Music and Club Cultures* címet adta az egyik fejezetének. Ezenkívül a rave kultúráról szóló más korai írások (pl. Redhead 1993) vagy az elektronikus tánczene egy meghatározott (al)műfaját (pl. acid house, techno) jelölik meg, vagy szintén a *dance* terminust használják gyűjtőfogalomként.

Fontos megemlítenem, hogy az 1990-es évek végén az elektronikus tánczenei szcénák óriási változásokon mentek keresztül. A kulturális tanulmányok kutatói szerint a rave kultúra eddigre lényegében véget ért vagy összeolvadt a klubkultúrával (Anderson 2009, Bennett 2001), valamint egyre több kommercializálódó eleme jelent meg (Barnes 2018). Ehhez az is hozzátartozik, hogy a rave események profitorientáltakká váltak, és a korábban illegális események legális eseményekké alakultak át.

3. A jelenlegi helyzet: Az *EDM* mint mainstream elektronikus tánczene

Simon Reynolds zenekritikus *Energy Flash: A Journey through Rave Music and Dance Culture* című kiadványa szerint az *EDM* csak a zeneipar új elnevezési stratégiája:

> The EDM resurrection isn’t so much déjà vu as a rebranding coup. What were once called ’raves’ are now termed ’festivals’. EDM is what was previously called electronica (in 1997) and before that techno (in 1991)12 (Reynold 2013: 687).

Ez a megállapítás az *EDM* betűszó és az eredeti *electronic dance music* referenciafogalma közötti különbségekhez és a zeneiparnak a terminológiára gyakorolt hatásaihoz vezet el bennünket.

A fenti idézetben szereplő *EDM* határozottan nem ugyanazt az *EDM*-et jelenti, mint például a *Dancecult* tudományos folyóirat kutatási tárgya: „study of electronic dance music culture (EDMC)”[13] (About d.n.). A tudományos forrásokat tekintve a *Dancecult*nál korábban Mark J. Butler (2006) zenetudós *Unlocking the Groove* című könyve elemzi az electronic dance music esztétikai és hangzásbeli jegyeit. Butlerrel egyidőben Graham St. John (2006), a *Dancecult* főszerkesztője az *Electronic Dance Music Culture and Religion: An Overview* című tanulmányában ír az összefoglaló értelmű kifejezésről. Ugyanakkor, ahogy már korábban említettem, a 2000-es évek közepe óta a sajtóban az *EDM*-et használják a mainstream elektronikus tánczene leírására, ami zavart okoz a terminus használatában a rajongók, a zenészek és a zenei szcénában aktív egyéb személyek körében. Kedvenc személyes példám erre a félreértésre a *The New Age of EDM and Club Culture* rendezvényen történt, amelyet kollégáimmal 2017-ben a Kantine am Berghain klubban szerveztünk Berlinben. Erre a téma kutatóit és a szakmabelieket hívtuk

---

[11] „A jelenlegi brit ifjúság által használt *dance music* kifejezés valójában a diszkó- vagy a klubzenére utal. Ahelyett, hogy kizárólagosan a zene táncolhatóságára fókuszálnánk, nagyon sok különböző rohamos sebességgel keletkezett műfaj és alműfaj tartozik ebbe a kategóriába.”

[12] „Az EDM feltámadása nem egy déjà vu, hanem egy újabb márkaelnevezési stratégia. Amiket egykor ’rave’-eknek hívtak, azokat ma ’fesztiválok’-nak nevezik. Az EDM pedig az, amit korábban (1997-ben) ’electronica’-nak, azelőtt meg (1991-ben) ’techno’-nak neveztek.”

[13] ’az elektronikus tánczenei kultúra (EDMC) tanulmányozása’

meg a berlini elektronikus tánczenei szcéna aktuális kérdéseinek közös megvitatására és megbeszélésére. Az egyik pódiumbeszélgetés a város művészeinek anyagi támogatására reflektált, ezért meghívtuk Katja Luckert, a Musicboard Berlin vezetőjét. A Musicboard Berlin az egyetlen olyan állami intézmény Németországban, amely ösztöndíjrendszerével a popzene finanszírozására összpontosít, ezáltal az elektronikus tánczene művészei is támogatásuk alá tartoznak (bővebben l. Lücke–Jóri 2018). Rögtön a beszélgetés elején Katja Lucker a rendezvényünk címében szereplő *EDM*-re reflektálva a következő szkeptikus kérdést szegezte a moderátornak: „Tehát akkor ti itt egész nap David Guetta diszkográfiáját tárgyaljátok, ugye?". Annyit érdemes tudnunk ezzel a kérdéssel kapcsolatosan, hogy az underground elektronikus tánczenei szcénákban David Guetta zenészt igen negatívan értékelik. Ezért a kérdés elhangzása után világossá vált számomra, hogy a legtöbb szakmabelinek az *EDM* egy mainstream és üzletorientált zenei műfajt jelent (Jóri–Lücke 2020).

Megpróbáltam feltárni ennek a tendenciának a kezdetét a szakmabeliek körében, és egy internetes fórumon találtam egy 2006-os korai diskurzust *Why do you hate EDM? 'House, Techno, Trance'* címmel (Ableton Forums 2006). Maga a cím az *EDM* terminus negatív megítélésének ismertetését ígérte, ezért a fórumbejegyzéseket a kvalitatív tartalomelemzés (Mayring 2014) segítségével és az AntConc 3.5.7 konkordanciaprogrammal elemeztem. A fő kutatási kérdésem az volt, hogy hogyan határozzák meg a fórum résztvevői az *EDM* és az *electronic dance music* kifejezéseket. Az összesen 151 fórumbejegyzés 13 913 szövegszóból és 2316 szóalakból áll. A korpuszban 66 előfordulást találhatunk az *EDM* szóalakra és csak hetet az *electronic dance music*ra. A különböző kódolási kategóriák alapján következtetve a fórum részvevői a következő definíciókat adták meg az *EDM* és az *electronic dance music* terminusokra:

1. A fórum néhány résztvevője más műfajokkal (pl. a trance műfajával) összehasonlítva próbálta meghatározni ezeket a kategóriákat: *People interpret trance/EDM according to the standards of other music; sometimes trance/EDM is just not the person's cup of tea; people do enjoy trance, edm or whatever it's called.*[14] Hozzá kell tennem ehhez, hogy 2006-ban a trance zenei műfaj még népszerű volt a mainstream zenészek körében, ezért azonosítják az *EDM*-mel, amely ebben az értelemben szintén egy mainstream műfaj.
2. A következő meghatározás a zeneesztétikához és a zenealkotás módszereihez kapcsolódott: *A lot of people don't like 'edm' because it's very formula oriented and quantized so heavily. A lot of times it lacks 'human feel'; it all sounds the same …. It just goes, thump thump thump; … edm – there's boring stuff … ; point me at some original funky syncopated non-'mmphh … mmphh … mmphh … mmphh … filter sweep …'EDM'!* Ezek a példák azt mutatják, hogy az *EDM* zenéket olcsón állítják elő, nem elég művésziek, egyhangúak és unalmasak. Ezért a műfaj producereit underground zenei körökben negatívan ítélik meg.
3. Volt néhány fórumrésztvevő, aki ezeket a kifejezéseket már csoportfogalmakként értelmezte (akárcsak a korábban bemutatott tudományos meghatározások): *EDM is pretty much all I listen to; EDM is a whole plethora of genres; 99.9% of house, trance, psytrance, whatever subgenre of 'EDM'…; a lot of the genres involved in the EDM umbrella*.
4. Néhányan próbáltak bizonyos zenei alműfajokat kizárni annak érdekében, hogy meghatározzák az *EDM* jelentését: *I wouldn't call that techno/trance/house or anything else 'edm'; people I know don't consider HipHop to be EDM*.

[14] A nyelvi példákat név nélkül adom meg az anonimitás megtartása érdekében.

5. A következő meghatározás minden táncolható és a négynegyed ritmusát követő zenét *EDM*-ként értelmez: *And i have never heard an 'edm' track that does not feature a kick on every quarter note for most of the track; EDM stands for 'electronic dance music' and is a genre name that popped up not too long ago as a blanket for the various forms of dance music based around the 4 on the floor kick.* Ez a kódolási csoport a zeneesztétika szempontjából igen közel áll a második kategóriához.
6. Végül néhányan már ekkor különbséget tettek az *electronic dance music* és az *EDM* jelentései között: *It doesn't refer to *all* dance music that is electronic, though, correct? For instance, hip hop, dance hall, even some industrial are electronic and dance music but not edm; remember, 'EDM' doesn't really mean 'electronic dance music'.*

Ebből a hat behatárolási kísérletből és kódolási csoportból látható, hogy a fogalmak körüli zavar és többértelműség már a 2000-es évek közepén jelen volt a diskurzusközösségben. Ahogy az utolsó kategória mutatja, már ekkor előfordult az *EDM* és az *electronic dance music* megkülönböztetése. Érdekes, hogy az ehhez hasonló különbségtétel csak mostanában jelent meg a tudományos írásokban; például Fabian Holt (2017) *EDM Pop. A Soft Shell Formulation in a New Festival Economy* című tanulmánya már az *EDM pop* zenei műfajról beszél, amely megoldást kínálhat a fent említett fogalomzavarra. Differenciálásával pontosan el lehet különíteni a két jelentést: az *EDM*-et mint minden elektronikus tánczenei alműfaj általánosan összefoglaló nevét és az *electronic dance music* betűszavát, valamint az *EDM*-et mint mainstream műfajt. Az *EDM pop* alak azonban még nem terjedt el sem tudományos, sem újságírói körökben.

Mint korábban említettem, a zeneipar fontos szerepet játszott az *EDM* kifejezés 'profitorientált mainstream műfaj' jelentésének népszerűsítésében. A 2000-es évektől az Amerikai Egyesült Államokban egyre elterjedtebbek lettek az úgynevezett „EDM fesztiválok" (pl. Electric Daisy Carnival, Electric Zoo, Miami Music Week, Ultra Music Festival), amelyek fellépői többnyire „szupersztár" DJ-k és producerek, akiket az underground körökben „push-button DJ"-nek neveznek, valamint akik a „press-play" technikát alkalmazzák (l. pl. Weibling 2014). Az amerikai zeneipar üzleti érdeklődése ezen események és zenei produkciók iránt még nyilvánvalóbbá vált, amikor a híres Live Nation rendezvényszervező cég elkezdett befektetni ilyen „EDM eseményekbe" (Sisario 2012). Hasonló tendenciát mutat az American Music Awards populáris zenei körökben ismert díjátadó, amely 2012-ben új kategóriát hozott létre *Electronic Dance Music* címen. Ezt 2016-ban a *Favorite Artist Electronic Dance Music* kategóriára, 2017-ben pedig a *Favorite Artist Electronic Dance Music (EDM)*-re cserélték. Az *electronic dance music* és az *EDM* mainstream és profitorientált jelentése még egyértelműbb, ha jobban megnézzük a díjátadó eddigi nyerteseit: Avicii, David Guetta, Calvin Harris, Marshmallow és a The Chainsmokers (Winners Database d.n.). Ezek a zenészek az underground zenei szcénák megítélése szerint a profitorientált és mainstream kategóriába esnek (l. pl. LeDonne 2015).

Összegezve elmondható, hogy az *electronic dance music* és az *EDM* megnevezések megkülönböztetése már a 2000-es évek közepén jelen volt az újságírói szövegekben és a szakmabeliek diskurzusaiban. A tudományos tanulmányok azonban mindmáig nem tesznek különbséget a két terminus között.

4. Összegzés

A tanulmány rámutatott az angol *electronic dance music* és *EDM* terminusok használatának különbségeire az elektronikus tánczene diskurzusközösségének kutatói és szakmabeli tagjai (pl. zenészek, promóterek, rajongók) között. Mint láthattuk, ez a jelentésbeli eltérés általános jelenség az elektronikus tánczene terminológiájában, különösen, ha műfaji elnevezésekről van szó (pl. *dance, electro, techno*). Ez ellentétes Fabbrinak a zenei műfajokkal foglalkozó korai munkájában (1982) szereplő állításával, miszerint egy zenei közösség tudatosan és sajátos kompetenciával alkalmazkodik a műfaji szabályokhoz és ezáltal azok terminológiájának megfelelő használatához. Negus (1999) kritizálja Fabbri determinisztikus nézőpontját, és azt állítja, hogy a műfajok soha nem statikusak, hanem dinamikusak és állandóan változnak. McLeod (2001) és Lindop (2010) továbbá kiemeli, hogy a műfaji elnevezések dinamikus és gyors változása az elektronikus tánczenei kultúrákra kifejezetten jellemző, ugyanakkor más műfajok (pl. a rock vagy a popzene) esetében kevésbé figyelhető meg. E gondolatok nyomán azt mondhatjuk, hogy az *electronic dance music* és az *EDM* terminusoknak a fent tárgyalt jelentésbeli eltérése ennek a dinamikus és folyamatos változásnak a velejárója. Nyelvészeti szempontból ez a kérdés abban a tényben gyökerezik, hogy sem az elektronikus zene *(electronic music)*, sem az elektronikus tánczene *(electronic dance music)* terminológiája nincs szabványosítva, ami kommunikációs és fordítási problémákat okoz a terminológia használói körében. Nagyon kevés szójegyzéket vagy lexikont találhatunk a témában, a legtöbb esetben pedig ezek sem naprakészek, mivel a technológiai fejlődés és a kulturális trendek változása gyorsabban zajlik, mint amennyi idő egy-egy ilyen kiadvány előállításához szükséges. Tehát nincsenek olyan mérvadó vagy szabványosításra törekvő források, amelyeket a terminológia használói alkalmazhatnának abban az esetben, ha például valamit le szeretnének fordítani, vagy egy újságcikket vagy tudományos tanulmányt írnának a témában (bővebben l. Jóri 2018).

A fenti példákban azt az érdekes jelenséget is megfigyelhettük, hogy ha egy műfaj elnevezéséhez negatív konnotáció járul a diskurzusközösségben (pl. *EDM*), akkor ennek hatására, ellenreakcióként a terminológia használói semleges vagy pozitív konnotációval más (vagy részben más) kifejezéseket kezdenek használni helyette (pl. *dance, dance music, techno*). Ezekben az esetekben a tudományos kutatás fontos szerepet játszhat a terminológia alakulásában, illetve hatással lehet az újságírók és más szakmabeliek terminushasználatára is. De vajon ösztönöznünk kellene-e a nyelv használóit a kutatók által preferált formák használatára? Vagy a tudományos nyelvhasználatnak kellene a szakmabeliek nyelvhasználatához alkalmazkodnia? Vagy esetleg együttesen kellene találni egy megfelelő alakot? Ezekre a kérdésekre nehéz megfelelő választ adni, és talán jelenleg nem is lehet, hiszen az elektronikus tánczene nyelvészeti szempontú megközelítése gyerekcipőben jár. Jelen írásommal hozzá szeretnék járulni ennek a fiatal területnek a gazdagításához, remélhetőleg másokat is arra ösztönözve, hogy hasonló témákban kutassanak, és így a későbbiekben megfelelő válaszokat tudjanak adni a fenti kérdésekre is.

Források

Ableton Forums 2006. Why Do You Hate EDM? „House, Techno, Trance”. https://forum.ableton.com/viewtopic.php?t=40694 (Utolsó elérés: 2021. jan. 5.)

Alig, Michael 1995. *Club Rub. Project X Magazine* 36: 41–43. http://projectxarchive.com/issue36_merged.pdf (Utolsó elérés: 2020. dec. 20.)

Dancecult: Journal of Electronic Dance Music Culture d.n. https://dj.dancecult.net/index.php/dancecult/about (Utolsó elérés: 2021. jan. 6.)
Dayal, Geeta – Ferrigno, Emily d.n. Electronic Dance Music (EDM). In *Oxford Music Online.* https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.A2224259 (Utolsó elérés: 2020. dec. 21.)
Glazer, Joshua 2014. Etymology of EDM: The Complex Heritage of Electronic Dance Music. *Cuepoint* 2014. 10. 10. https://medium.com/cuepoint/etymology-of-edm-the-complex-heritage-of-electronic-dance-music-d3e3aa873369#.c8fjdvgf1 (Utolsó elérés: 2021. jan. 2.)
LeDonne, Rob 2015. David Guetta on going mainstream: 'Not only did I cross over, my entire scene did.' *The Guardian* 2015. 06. 04. https://www.theguardian.com/music/2015/jun/04/david-guetta-dance-music-dj (Utolsó elérés: 2021. febr. 20.)
Pezboy 1997. Dietrich. *Activated* 9: 6–8. https://archive.org/details/zine_activated9/page/n5/mode/2up (Utolsó elérés: 2020. dec. 5.)
Project X Magazine Archive d.n. http://projectxarchive.com/index.html (2020. dec. 10.)
Rave Archive d.n. https://archive.org/details/ravezines (2020. dec. 10.)
Sisario, Ben 2012. Electronic Dance Concerts Turn Up Volume, Tempting Investors. *The New York Times* 2012. 04. 04. https://www.nytimes.com/2012/04/05/business/media/electronic-dance-genre-tempts-investors.html (Utolsó elérés: 2020. nov. 30.)
Weibling, Lizzy 2014. E.A.S.Y. Ain't No Push Button DJs. *Dance Music North West,* 2014. 09. 26. https://www.dancemusicnw.com/e-a-s-y-aint-push-button-djs/ (Utolsó elérés: 2021. jan. 10.)
Wes aka Locutus 1997. Letters from Our Crack Smoking Readers . . . *Massive Magazine* 17: 4–6.
Winners Database d.n. https://www.theamas.com/winners-database/?winnerKeyword=electronic+dance+music&winnerYear= (Utolsó elérés: 2020. dec. 23.)

Hivatkozások

Anderson, Tammy L. 2009. *Rave Culture: The Alteration and Decline of Philadelphia Music Scene.* Temple University Press, Philadelphia.
Barnes, Duncan Martin 2018. *Selling the Modern Day Tribe: The Commodification of Rave Culture.* MA thesis. Edith Cowan University, Perth.
Bennett, Andy 2001. *Cultures of Popular Music.* Open University Press, Berkshire.
Brewster, Bill – Broughton, Frank 1999. *Last Night a DJ Saved My Life: The History of the Disc Jockey.* Headline, London.
Butler, Mark J. 2006. *Unlocking the Groove: Rhythm, Meter, and Musical Design in Electronic Dance Music.* Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis.
Collins, Nick – Schedel, Margaret – Wilson, Scott 2014. *Electronic Music.* Cambridge University Press, Cambridge.
Fabbri, Franco 1982. A Theory of Popular Music Genres: Two Applications. In Horn, David – Tagg, Philip (eds): *Popular Music Perspectives: Papers from the First International Conference on Popular Music Research*. International Association for the Study of Popular Music, Goteborg. 52–81.
Holmes, Thom 2020. *Electronic and Experimental Music. Technology, Music, and Culture.* Routledge, New York – London.
Iverson, Jennifer 2019. *Electronic Inspirations. Technologies of the Cold War Musical Avant-Garde.* Oxford University Press, Oxford.
Jóri, Anita 2018. On the Terminology of Electronic (Dance) Music. *Rasprave* 2: 467–483.
Jóri, Anita – Lücke, Martin 2020. Introduction. In Jóri, Anita – Lücke, Martin (eds): *The New Age of Electronic Dance Music and Club Culture.* Springer International, Cham. 1–5.
Jóri, Anita megj. alatt. The meanings of 'electronic dance music' and 'EDM'. In Mazierska, Ewa – Gillon, Les – Rigg, Tony (eds): *The Evolution of Electronic Dance Music.* Bloomsbury, London.
Lindop, Robin 2010. Re-evaluating Musical Genre in UK Psytrance. In St John, Graham (ed.): *The Local Scenes and Global Culture of Psytrance.* Routledge, London. 114–130.
Lücke, Martin – Jóri, Anita 2018. Popförderung in der Stadt. In Grünewald-Schukalla, Lorenz – Lücke, Martin – Rauch, Matthias – Winter, Carsten (Hrsg.): *Musik und Stadt.* Springer, Wiesbaden. 55–77.
Mayring, Philipp 2014. *Qualitative Content Analysis: Theoretical Foundation, Basic Procedures and Software Solution.* Klagenfurt. http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-395173 (Utolsó elérés: 2020. nov. 30.)
McLeod, Kembrew 2001. Genres, Subgenres, Sub-Subgenres and More: Musical and Social Differentiation Within Electronic/Dance Music Communities. *Journal of Popular Music Studies* 13: 59–75.

Miessner, Benjamin F. 1936. Electronic Music and Instruments. *Proceedings of the Institute of Radio Engineers* 24: 11.

Meyer-Eppler, Werner 1949. *Elektronische Klangerzeugung: Elektronische Musik und synthetische Sprache.* Ferdinand Dümmlers, Bonn.

Negus, Keith 1999. *Music Genres and Corporate Cultures.* Routledge, London.

Redhead, Steve 1993. *Rave Off: Politics and Deviance in Contemporary Youth Culture.* Avebury, Brookfield, VT.

Reynolds, Simon 1999. *Generation Ecstasy: Into the World of Techno and Rave Culture.* Routledge, New York.

Reynolds, Simon 2013. *Energy Flash: A Journey Through Rave Music and Dance Culture.* Faber and Faber, London.

Sicko, Dan 1999. *Techno Rebels. The Renegades of Electronic Funk.* Wayne State University Press, Detroit.

St. John, Graham 2006. Electronic Dance Music Culture and Religion: An Overview. *Culture and Religion* 1: 1–25.

Thornton, Sarah 1995. *Club Cultures: Music, Media, and Subcultural Capital.* Polity, Cambridge.

Ladányi Mária

A terminusok létrehozásának grammatikai módjai – egy összehasonlító vizsgálat előzetes eredményei

1. Bevezetés

Írásomban a terminusok létrehozásának kérdéseihez szólok hozzá, kifejezetten nyelvészeti szempontból: a terminusalkotás grammatikai módjaival foglalkozom korpuszadatok elemzése alapján a terminusok sztenderdizációjának (szabványosításának) néhány ISO-elvével összefüggésben[1] (a hivatkozott ISO-dokumentum: ISO 704:2009(E); a tekintetbe vett elvekről a 3.1. pontban lesz szó). Az alábbiakban egy olyan kvalitatív vizsgálat előzetes eredményeit foglalom össze, amelyet egy nagyobb projekt[2] részeként végeztem el. A vizsgálat fő kérdésfeltevése az, hogy a terminusalkotás grammatikai módjai közül melyik felel meg leginkább a szabványosítás elveinek.

2. Adatforrások

Adataim elsődleges forrása egy négynyelvű szlovák vízgazdálkodási korpusz, a *Water Management Vocabulary* volt,[3] 2007 és 2010 közötti állapotában. Az elemzett minta véletlenszerű kiválasztáson alapult: a korpuszból vett *b* betűvel kezdődő 275 magyar nyelvű címszóból és ezek angol, szlovák és orosz megfelelőiből, összesen 1270 terminusból állt. A felhasznált korpuszadatok relatíve kis mennyiségét az magyarázza, hogy az esettanulmány keretében végzett kvalitatív adatelemzés a fentebb említett nagyobb projekt alapvetően elméleti szempontú vizsgálódásainak kiindulópontjaként készült el. A kiegészítő adatok (összesen mintegy 460 terminus) egy 2004-ben, ugyanannak a korpusznak egy véletlenszerűen, de nem szisztematikusan kiválasztott kisebb részén elvégzett korábbi közös vizsgálatunkból[4] származnak.

A korpuszminta adatait néhány véletlenszerűen kiválasztott, ugyanebben a témában készült ISO-lista adataival[5] hasonlítottam össze. Ezekből az adatokból – csekély számuk

---

[1] Az ISO az *International Organization for Standardization* (Nemzetközi Szabványügyi Szervezet, 1947-től) rövidítése. Ez a nemzetközi testület dolgozza ki a különböző szakterületekre vonatkozó terminológiák szabványosításának elveit, illetve segíti elő maguknak a szabványosított terminológiáknak a létrejöttét.

[2] *Modelling lexical creativity and term formation: contributions from theoretical morphology and their applications to terminology development*, 2007–2010. Köszönettel tartozom projektpartnereimnek, W. U. Dresslernek és G. Budinnak (Universität Wien) a közös munkáért és azért, hogy hozzájárultak a projekt részeként általam készített esettanulmány magyar nyelven történő publikálásához. A munka nyelvelméleti háttere a W. U. Dressler és kollégái által kidolgozott természetes morfológia volt (vö. pl. Dressler et al. 1987, Dressler 2005). Az elméleti háttérre ebben az írásban nem tudok kitérni, csak egy-egy ponton, érintőlegesen utalok rá.

[3] *Water Management Vocabulary*. A szótár 8127 terminust tartalmaz angol, szlovák, magyar és orosz nyelven. A fentebb említett kutatási projektjeink időtartama alatt a szótár ingyenesen használható internetes felülete (http://www.ceit.sk/webisnt/vocabul.htm) ma már nyilvánosan nem érhető el.

[4] *Terminologische Kreativität und Dynamik in der Fachkommunikation* (2004–2005).

[5] ISO 6107-4: 1993, ISO 6107-7: 1990 és ISO 6107-8: 1993.

miatt – nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, és ez a tény a korpuszmintával való összehasonlítást is nagyon relatívvá teszi. Ennek ellenére bizonyos tendenciák kirajzolódásának reményében ezt az összehasonlítást talán mégis érdemes elvégezni.

3. A terminusok létrehozásának elvei és grammatikai módjai

A terminusok létrehozása számos szemantikai, grammatikai (morfológiai, szintaktikai /morfoszintaktikai) és egyéb eljárásra (pl. rövidítések, betűszók) épülhet. Ebben az írásban azonban csak a nyelvtani eljárások által, azaz a morfológiai és szintaktikai/morfoszintaktikai úton létrehozott terminusokkal foglalkozom. Emellett referenciaként – natív, azaz anyanyelvi, valamint idegen – egyszerű szavakra is hivatkozom.

Először is áttekintem a nyelvtani folyamatok által létrehozott terminusok tulajdonságait a figyelembe vett ISO-elvek szempontjából annak érdekében, hogy felvázolhassam, milyen elvek érvényesülésével jellemezhetők a különböző nyelvtani terminusalkotási típusok. Azokat az ISO-elveket vettem tekintetbe, amelyek révén a terminusok szerkezetükhöz és funkciójukhoz kötődő tulajdonságaik szerint jellemezhetők. Ezek: a levezethetőség, az áttetszőség (vö. Ladányi 2017: 526–528), a származtatási potenciál,[6] a tömörség / nyelvi gazdaságosság, a leírási képesség[7] és a pontosság. Az ISO-elvek közül a következetesség és a nyelvi korrektség nem szerepelt a vizsgálatban, és nem vizsgáltam szisztematikusan a megfelelőséget és az anyanyelvi preferenciát sem (bár utóbbi érintőlegesen szóba kerül az 5.1.2. részben).

3.1. A terminusok morfológiai, illetve grammatikai típusai az ISO-elvek szempontjából

Az egyszerű szavak, pl. az angol (ang.) *shale* 'pala', a magyar (m.) *meder* vagy az orosz (or.) *plast*[8] terminus, amelyek egymás terminológiai ekvivalensei, a legtömörebb és egyben a leggazdaságosabb, de nem leíró jellegű terminusok. Származtatási potenciállal rendelkeznek, azaz képzett szavak alapszavaként, valamint összetett szavak és szintaktikai szerkezetek fejeként is szolgálhatnak, de belső szerkezetük nincs, ezért velük kapcsolatban az áttetszőség fogalma nem vethető fel. A leíró jelleg hiánya miatt az egyszerű szavak önmagukban nem alkalmasak arra, hogy összetett fogalmi tartalmú új terminusokká váljanak. Technikai jelentésük azonban metaforikusan vagy metonimikusan motiválható, pl. ang. *bed* 'ágy' = m. *ágy* > 'a folyó medre'.

Az egyszerű szavakkal ellentétben a képzett szavak (pl. ang. *accurac-y* = m. *pontos-ság* = szlovák (szl.) *presn-ost'* = or. *tochn-ost'*) morfológiailag levezethető, belső szerkezettel rendelkező szavak, emellett elég tömörek/gazdaságosak is. Ezek is lehetnek alapszavak, és szolgálhatnak összetett szavak és szintaktikai szerkezetek fejeként is. Strukturális összetettségük miatt van leíróképességük, de általában kisebb mértékben, mint az összetett szavaknak vagy a szintaktikai szerkezeteknek. A képzett szavak (derivátumok) szemantikai áttetszősége függhet az őket létrehozó folyamatok szabályszerűségétől vagy akár termékenységétől is (vö. Ladányi 2007). Ez azonban nem mindig van így, mert a produktív vagy rendszeres folyamatokból származó szavak jelentése lexikalizálódhat.

---

[6] A származtatási potenciál arra vonatkozik, hogy egy terminus szolgálhat-e további képzett vagy összetett szó (mint komplex terminus) alapjául.

[7] Egy terminus annál leíróbb jellegű, minél részletezettebb és specifikusabb a fogalmi tartalma.

[8] Az orosz szavak latin betűs átírását a vizsgált korpuszból, illetve a tekintetbe vett listákról vettem át, az írásmódon nem változtattam.

Az összetett szavak (pl. ang. *clay-stone* = m. *agyag-pala*[9] vagy ang. *crane rails* = m. *daru-pálya*) több szempontból is hasonlóak a képzett szavakhoz. Belső szerkezetük is van, azaz levezethetők, és komplexebb összetett szavak és szintaktikai szerkezetek fejeként is szolgálhatnak. Abban az értelemben tömöreknek/gazdaságosaknak nevezhetők, hogy egy összetett fogalmi tartalmat, amelyet két vagy több szó képvisel, egy egységbe tömörítenek. Formájuk és jelentésük tekintetében ugyanolyan áttetszőek lehetnek, mint a termékeny és rendszeres szóképzési folyamatok által létrehozott nem lexikalizálódott derivátumok. Abban is hasonlóak a képzett szavakhoz, hogy – a lexikalizálódott derivátumokhoz hasonlóan – jelentésük lehet nem áttetsző is, még akkor is, ha az őket létrehozó szóalkotási folyamat termékeny. Mivel azonban lexikális tartalmú elemeket, azaz szavakat kombinálnak, leíróbb jellegűek, mint a derivátumok, amelyek a tő lexikális tartalmát és egy morfológiai művelet, pl. az affixáció grammatikai tartalmát kombinálják.[10]

A szintaktikai szerkezetek, pl. ang. *vascular aquatic plant* = m. *edényes/vaszkuláris vízinövények* = szl. *cievna (vaskularna) vodná rastlina* = or. *vaskuljarnoe, sosudistoe vodnoe rastenie* vagy ang. *drainage with digging* = m. *alagcsövezés ásással* = or. *kombinirovannyj drenazh s aeraciej pakhotnogo sloja,* jelentésüket tekintve általában áttetszőek (kivéve természetesen a lexikalizálódottakat). A szintaktikai szerkezetek kevésbé tömörek/gazdaságosak, mint az összetett szavak, és alapesetben nem rendelkeznek származtatási potenciállal,[11] vagyis nem lehet belőlük új szavakat létrehozni. Ugyanakkor ezek a két vagy több szóra épülő, szervezett, hierarchikus szintaktikai struktúrát felmutató szekvenciák legalább akkora vagy még nagyobb leíróképességgel rendelkeznek, mint az összetett szavak. Például a vízgazdálkodási terminológiában a víz speciális bevezető kapujának/zárjának fogalmát angol és magyar nyelven egy-egy összetett szó fejezi ki, míg szlovákul egy jelzős (A + N)[12] szerkezet, oroszul pedig egy genitívuszi (N + N_{Gen}) szerkezet: ang. *inlet gate* = m. *beeresztő-zsilip* = szl. *prívodné stavidlo* = or. *zatvor vodozabora*.[13] Az angol összetett szó kevésbé leíró jellegű, mint a szlovák és az orosz szerkezet, mivel velük ellentétben az *inlet gate* 'bevezető kapu' terminusnak nincs olyan része, amely kifejezné a víz fogalmával való kapcsolatot (vö. szl. *-vod-* és or. *vodo-* 'víz'). A magyar *beeresztő-zsilip* összetett szó annyiban más, mint az angol, hogy a *zsilip* szó jelentésén keresztül implicit utalást tesz a víz fogalmára: a *zsilip* a víz fogalmához kapcsolódó speciális kapu/zár neve.

---

[9] Az angol összetett szavakat helyesírásuk szerint kötőjellel vagy külön írva közlöm, a többi nyelv esetében az összetételi határt a helyesírástól eltérően is (kötőjellel) jelzem.

[10] A lexikai egységek jelentése ugyanis részletezettebb és specifikusabb, mint a grammatikai egységeké.

[11] De eseti jelleggel, főként ironikus hatás elérése érdekében igen, vö. pl. a következő MNSZ-es példával: *...legalább egy tucat kézzel hányták bele a hozzávalókat, az* ***„ahogy-esik-úgy-puffanizmus”*** *– Csont András kritikus terminus technicusa – alapján* (vö. Ladányi 2017: 553).

[12] Adjectum + Noun, azaz melléknév + főnév.

[13] Megjegyzendő, hogy míg a szlovák és az orosz nyelv esetében a melléknév és a főnév egyeztetésének grammatikai követelménye miatt az A + N típusú szintaktikai szerkezetek könnyen megkülönböztethetők a szóösszetételektől, a magyarban és az angolban időnként nehéz eldönteni, hogy egy terminológiai egység összetett szónak vagy szintaktikai szerkezetnek számít-e. Mivel a vizsgált korpusz írott adatokat tartalmazott, a magyarban az összetett szavak és a szintaktikai szerkezetek elkülönítése részben a terminusok korpuszbeli rögzítésével (egybe- vagy különírásával) függött össze. Az angolban azonban az írásmód nem ad kapaszkodót. Ezért ebben az esetben úgy jártam el, hogy minden V + N konstrukciót (pl. *swallow holes* 'nyelőlyukak'*, shut-off gate* 'barátzsilip') és minden N + N konstrukciót (pl. *piecework system* 'darabbérrendszer'*, border disk* 'bakháttáska'*, gravity feed* 'gravitációs/ejtőtartályos adagolás') mutató terminust összetett szóként, míg a jelentésváltozás nélküli A + N konstrukciókat jelzős szintaktikai szerkezetekként kezeltem, akkor is, ha a főhangsúly az első elemen van, pl. *acid rain* 'savas eső'*, saline lake* 'szikes tó'*, soft detergent* 'biológiailag lebontható mosószer' (szó szerint: 'lágy mosószer')*, hard detergent* 'biológiailag nem lebontható mosószer' (szó szerint: 'kemény mosószer').

A szintaktikai szerkezetek nemcsak leíróbb jellegűek, mint az egyszerű, képzett (és részben az összetett) szavak (is), hanem fontos szerepet játszanak a terminusok pontosabbá tételében is. Például a magyar *jeges agyagpala* jelzős szerkezet nemcsak leíróbb jellegű, mint a feje, az *agyag-pala* összetett szó, hanem pontosabb is. Hasonlóképpen az angol *waste* 'hulladék' vagy *drainage* 'vízelvezetés' terminusokhoz képest az ezekre épülő szintaktikai szerkezetek – *waste arising from mining* 'bányászatból származó hulladék', *drainage with digging* 'ásással történő vízelvezetés' – leíróbb jellegűek és pontosabbak is.

Az összetett szavak – szemantikai motivációjuknak köszönhetően – szintén rendelkezhetnek azzal a funkcióval, hogy specifikusabbak és így pontosabbak legyenek, mint az egyszerű szavak, pl. az ang. *limit* = m. *határ* egyszerű szavakhoz képest pontosabbak az ang. *liquid limit* 'folyadékhatár' = m. *folyás-határ* összetett szavak. Ha azonban az összetett szavak szemantikailag nem egyértelműek, a kétértelműséget szintaktikai szerkezetek oldhatják fel (l. pl. az ugyanazt a fogalmi tartalmat kifejező két magyar terminust, amelyek esetében a jelzős szerkezet szemantikailag egyértelműbb, mint a szóösszetétel: *cement-párkány ~ cementinjektálási szalag*).

Elvileg a gazdag derivációs morfológiával rendelkező nyelvek képzett szavai is alkalmasak nagyon összetett vagy akár bonyolult fogalmak kifejezésére, de az ilyen terminusok viszonylag ritkák. Például a folyó és a gát között elterülő árterület összetett fogalmát, amelyet általában szintaktikai szerkezettel neveznek meg (ang. *flood land between dyke and river* = m. *a folyó és a gát közti árterület* = or. *zatoplennaja zona mezhdu damboj i rekoj*) a szlovákban egy képzett szó, a *pred-hradz-ie* fejezi ki (*pred* 'előtt', *hradz* 'folyópart').

3.2. „Ideális" terminusok az ISO-elvek alapján

A fentieket tekintetbe véve az ISO-elveknek történő megfelelés szerint mindegyik grammatikai eljárásnak más-más szempontból vannak előnyei és hátrányai a terminusok létrehozását tekintve. (Emellett az ISO-elvek is ütközhetnek egymással, lásd a 4.2. részt.)

Figyelembe véve a nyelvtani eljárásokkal alkotott szavak és szintaktikai szerkezetek tulajdonságait, úgy tűnik, hogy a leginkább ideálisnak tekinthető terminusok az áttetsző jelentéssel rendelkező, termékeny folyamatok által létrehozott összetett szavak, mivel ezek megfelelnek a levezethetőség, az áttetszőség, a nyelvi gazdaságosság/tömörség, a származtatási potenciál és a leíró képesség, valamint a pontosság kritériumának is. Ugyanakkor az áttetsző jelentéssel rendelkező szintaktikai szerkezetek is az összetett szavak vetélytársai a terminusok létrehozásában, mivel nagyobb a leíróképességük és a pontosságuk.[14]

4. Négy nyelv korpuszadatai – összehasonlító vizsgálat

Ebben a részben a felhasznált korpuszadatok alapján azt tekintem át, hogy a négy vizsgált nyelvben a terminusalkotást tekintve milyen grammatikai műveletek részesülnek előnyben, és ezek mennyire illeszkednek az adott nyelv nyelvspecifikus tulajdonságaihoz.

[14] A terminológiai célú szóalkotásban az említett ISO-elveken túl a – funkcionális nyelvelméletekben, így a természetes nyelvelméletben is fontos szerepet játszó – szerkezeti ikonikusság elve (vö. Ladányi 2017: 524–526) részesül előnyben, ezt a szempontot azonban ebben az írásban nem tudom részletezni.

4.1. Az adatok

Ahogyan a 2. részben már említettem, az elemzett minta véletlenszerű kiválasztáson alapult: a korpuszból vett *b* betűvel kezdődő, összesen 275 magyar nyelvű címszóból és ezek angol, szlovák és orosz megfelelőiből állt. A mintát a minimális 275 x 4 = 1100 terminusnál valamivel több, 1270 (311 magyar, 304 angol, 311 szlovák és 344 orosz) terminus alkotta. Ennek a különbségnek a magyarázata az, hogy a korpuszban található terminusok (bizonyos szlovák példákat kivéve) nincsenek szabványosítva, így bizonyos esetekben ugyanannak a fogalomnak több megfelelője is van ugyanabban a nyelvben.

Az 1. ábra a vízgazdálkodási korpuszból vett 1270 terminusból álló minta alapján a(z egyszerű, összetett és képzett) szavak, valamint a szintaktikai szerkezetek arányát mutatja meg a korpuszban szereplő négy nyelvben:

1. ábra
A szavak és a szintaktikai szerkezetek aránya[15]

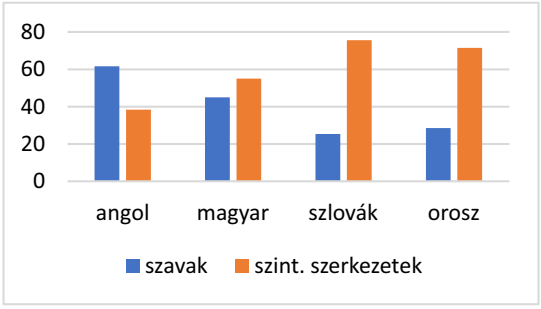

Az 1. ábra adatai szerint – az angolt kivéve, amelyben a vizsgált terminusoknak több mint a fele (61,6%) szó – az egyes nyelvek a terminusok létrehozásában a szintaktikai szerkezeteket részesítik előnyben. A két szláv nyelvben, a szlovákban és az oroszban a szintaktikai szerkezetek aránya (75,6%, valamint 71,5%) majdnem kétszer akkora, mint az angolban (38,4%), és sokkal nagyobb, mint a magyarban, ahol a szintaktikai szerkezetek és a szavak aránya kiegyenlítettebb (55%, illetve 45%).

A 2. ábrán a korpuszminta adatait egy kissé más módon, a terminusok létrehozásának lexikai, morfológiai, valamint szintaktikai/morfoszintaktikai módjai közötti megoszlás szerint mutatom be.[16]

---

[15] Az ábrákon a szavak és szerkezetek egymáshoz viszonyított aránya az egyes nyelvek adatainak jobb összehasonlíthatósága érdekében százalékosan van megadva.

[16] A terminusok létrehozásának lexikai módja ebben az esetben egyszerűen azt jelenti, hogy (anyanyelvi vagy idegen) egyszerű szavak funkcionálnak terminusokként eredeti, metonimikus vagy metaforikus jelentésükben. A morfológiai mód a szóképzés és a szóösszetétel eseteit összegzi. Szintaktikai /morfoszintaktikai módnak a szintaktikai szerkezetekre épülő terminusalkotást tekintem. A szintaktikai szerkezetek megformálásának morfoszintaktikai módja esetrendszert feltételez inflexiós végződésekkel – ez mind a magyar, mind a szláv nyelvekre jellemző, mivel ezek gazdag morfológiával rendelkeznek. Ezzel szemben az angol szintaktikai szerkezetek gyakran kizárólag a szórend által, tisztán szintaktikailag vannak megformálva. Az adatok ebben és a többi hasonló megoszlást mutató táblázatban és ábrában azért nem adnak ki mindig 100%-ot, mert a korpuszmintában egy-két betűszó is előfordult; ezeket egyik kategóriába sem soroltam be.

2. ábra
A terminusalkotás módjainak megoszlása

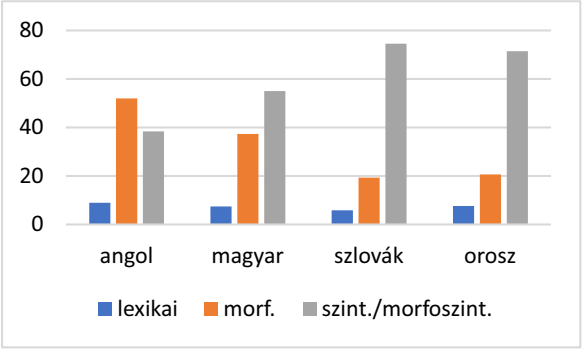

A 2. ábra azt mutatja meg, hogy – bár a korpuszmintában az egyes nyelvek (az angol kivételével) a szintaktikai szerkezeteket részesítik előnyben, a morfológiai eljárások (a szóösszetétel és a szóképzés) is fontos szerepet játszanak a terminusok létrehozásában. A szlovákra és az oroszra azonban ez kevésbé jellemző, mint a magyarra és (főként) mint az angolra. Ami a terminusok létrehozásának lexikai módját illeti, a négy nyelv között a mintában nincsenek nagy különbségek: mindegyik nyelvben ez a terminusok létrehozásának legkevésbé preferált módja, annak megfelelően, hogy az egyszerű szavak önmagukban kevéssé alkalmasak összetett fogalmak új terminusokban történő kifejezésére (lásd a 3.1. pontot).

A 3. ábra a fentebb vizsgált adatokat még részletezettebben mutatja be. Itt azt láthatjuk, hogy a terminusok létrehozásának különböző módjai milyen arányban jelennek meg a korpuszmintában a négy nyelvet illetően. A használt rövidítések: egysz. = egyszerű szavak; deriv. = képzett szavak; összet. = összetett szavak; jelzős = A + N típusú szintaktikai szerkezetek;[17] gen. = N_1 + N_2 típusú szintaktikai szerkezetek, amelyekben N_1 vagy N_2 genitívuszban van; of-gen. = angol *of*-prepozíciós genitívuszi szintaktikai szerkezetek; +prep. = prepozíciós szintaktikai szerkezetek, amelyekben egy vagy több prepozíció (a magyarban: posztpozíció) fordul elő egy vagy több főnévvel vagy főnévi csoporttal; prep. = főnevek vagy főnévi csoportok kötött esetekben, amelyekben nincs prepozíció (a magyarban: nincs posztpozíció), kivéve a külön kategóriaként kezelt genitívuszi szerkezeteket.[18]

Ahogyan az a 3. ábrán látható, a korpuszmintában az összetett szavak jóval nagyobb arányban fordulnak elő az angolban (41,8%) és a magyarban (26,4%), mint a két szláv nyelvben, amelyekben a szóösszetétellel alkotott terminusok aránya nagyon alacsony, főként a szlovák esetében (2%). A deriváció a szlovákban fordul elő a legnagyobb arányban; az oroszban is ez a harmadik legnagyobb arányú terminusalkotási mód a jelzős és genitívuszi szintaktikai szerkezetek létrehozása mellett (bár mindkét nyelvben 20% alatti). A szintaktikai szerkezetek közül mind a négy vizsgált nyelvben az A + N típusú, azaz jelzős szerkezet a leggyakoribb. Ez a szerkezet a magyarban mutatható ki a legnagyobb

[17] A szóösszetételek és a szintaktikai szerkezetek megkülönböztetésével kapcsolatban l. a 13. lábjegyzetet.

[18] Mellérendelő szintaktikai szerkezetek is alkalmasak terminusok létrehozására, pl. ang. *coagulation and sedimentation* = m. *koaguláció és kiülepedés* = szl. *koagulacia a sedimentacia* = or. *koagulacia i sedimentacia*, azonban a korpuszmintában ilyen szerkezet nem fordult elő.

3. ábra
A terminusalkotás módjainak megoszlása részletesebben

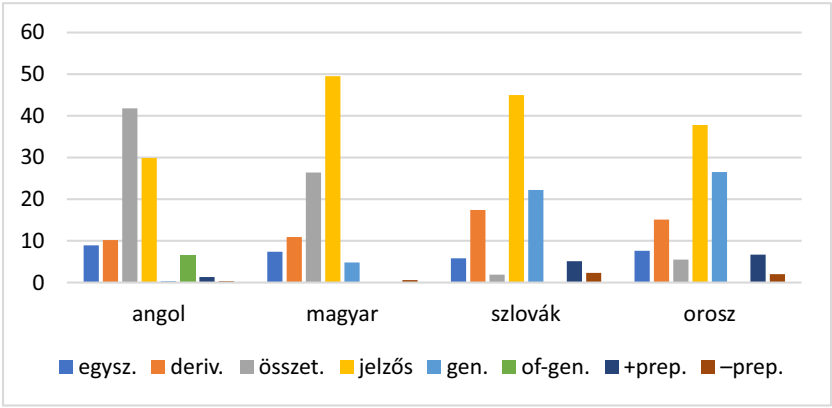

arányban (50%), a második ebben a tekintetben a szlovák (45%). A genitívuszi frázisok a szláv nyelvekben szintén elég nagy szerepet kapnak a terminusalkotásban, különösen az oroszban (26,5%).

4.2. Az adatok értelmezése

Ebben a részben a fentebb bemutatott adatokat értelmezem egyrészt a terminusalkotás elvei, másrészt az érintett nyelvek nyelvspecifikus tulajdonságai alapján.

Ahogyan a korábbiakban már láttuk, a tekintetbe vett ISO-elvek érvényesülése szerint az „ideális" terminusok az áttetsző jelentéssel jellemezhető összetett szavak lennének. Ennek megfelelően a korpuszminta adataival kapcsolatban az egyik előzetes elvárásunk az, hogy a különböző nyelvekben a szóösszetétellel alkotott terminusok nagy arányban forduljanak elő. Az elemzett adatok szerint valóban ez a helyzet az angolban és – jóval kisebb arányban – a magyarban. Az összetett szavak az angolban a komplex terminusoknak a legnagyobb, a magyarban a második legnagyobb csoportját alkotják, ugyanakkor a szláv nyelvekben nagyon csekély arányban fordulnak elő szóösszetétellel létrehozott terminusok. Ez azzal függ össze, hogy a szláv nyelvek szóalkotási morfológiája a szóképzési műveletekkel, míg a germán nyelveké sokkal inkább a szóösszetételi eljárásokkal jellemezhető. A magyar morfológia a kettő között helyezkedik el; finnugor nyelvként gazdag esetrendszerrel és egyben gazdag derivációs rendszerrel is rendelkezik, ugyanakkor történetének különböző szakaszaiban szláv és germán nyelvekkel is erőteljesen érintkezett.

A korpuszmintában mindkét szláv nyelvben nagyon kevés összetett szó szerepel, és ezek is A + N típusú szintaktikai szerkezetek elliptikus formái, pl. or. *vetvisto-usye* 'clacedora' (szó szerint: 'ágasbajszúak') = szl. *perlo-očky* 'clacedora' (szó szerint: 'gyöngyszeműek'); a magyarban szintaktikai szerkezettel: *ágascsápú rákok*. Ez összhangban van azzal a ténnyel, hogy a szláv nyelvekben a szóösszetétel sokkal produktívabb szóalkotási folyamat a melléknevek, mint a főnevek körében; ugyanakkor az angolra, a németre és a magyarra ennek az ellenkezője a jellemző.[19]

[19] Ez a nyelvek közötti különbség a természetes nyelvelmélet keretében gyakran tárgyalt jelenség egyik megnyilvánulása, nevezetesen az, hogy a rendszernek való megfelelés (jelen esetben ezt mutatja a produktivitás mértéke), amely egy nyelvspecifikus elv, felülbírálja az univerzális preferenciaelveket (vö. Wurzel 1987).

Mind a szlovák, mind az orosz gazdag és produktív morfológiával, ezen belül gazdag szóképzési morfológiával is rendelkező nyelv, ezért a másik elvárásunk a korpuszmintával kapcsolatban az, hogy mindkét nyelv adatai között nagy lesz a képzett szavak aránya – azonban nem teljesen ez a helyzet. A szóképzésre épülő terminusalkotás aránya relatíve valóban nagyobb a szláv nyelvekben, mint az angolban és a magyarban, azonban mindkét nyelvben 20% alatt marad (az oroszban 15,1%, a szlovákban 17,4%). Az oroszban a genitívuszi szintaktikai szerkezetek száma majdnem kétszer akkora (26,5%), az A + N típusú jelzős szerkezeteké pedig több mint kétszer akkora (37,8%), mint a derivátumoké. Bár a szlovákban a képzett szavak aránya relatíve nagyobb, mint a többi nyelvben (sőt, a korpuszmintában a négy nyelv közül ebben a nyelvben a legmagasabb a derivátumok aránya), ha összehasonlítjuk a képzett szavak arányát a szintaktikai szerkezetekével, azt találjuk, hogy a genitívuszi szerkezetek aránya még a szlovákban is egy kissé magasabb (22,2%), az A + N típusú szintaktikai szerkezetek aránya pedig két és félszer nagyobb (45%), mint a képzett szavaké. Ugyanakkor jobban meg tudjuk ítélni a derivációszerepét a szlovákban, illetve általában a szláv nyelvekben, ha a morfológiailag nem elemzett adatokból első ránézésre levonható következtetések mellett tekintetbe vesszük azt is, hogy az A + N szerkezetben előforduló melléknevek igen nagy része főnévből levezetett melléknév, illetve hogy az A + N szerkezetek gyakran nominalizáció eredményei, azaz az A + N szerkezet feje igéből képzett főnév.

Az A + N típusú jelzős szerkezeteket tekintve hasonló a helyzet a magyarral is, amely morfológiailag még gazdagabb, mint a szláv nyelvek. A magyar A + N szerkezetű terminusok csoportja nemcsak a magyar, hanem a négy nyelv összes terminuscsoportja közül is a legnagyobb (49,5%). A magyarban a képzett szavak aránya a terminusok között még alacsonyabb, mint a szláv nyelvekben (10,9%), azonban a magyarra is igaz, hogy az A + N szerkezetben előforduló melléknevek nemcsak egyszerű melléknevek lehetnek (mint pl. a *beton* anyagnév a *beton hullámtörő* terminusban), hanem nagy számban lehetnek főnévből levezetett melléknevek is (pl. *beszivárgás-i sáv*, *operáció-s kód*), valamint felléphetnek ebben a funkcióban igéből képzett melléknévi igenevek is (pl. (*hajó-*)*irányít-ó fénysugár*, *bélel-t áramlási csatorna*); az A + N szerkezet főnévi feje pedig a magyarban is gyakran nominalizáció eredménye, pl. igéből levezetett *-ás/-és* képzős főnév, mint például a *(gabona-)üszkösöd-és* terminusban.[20] Ez azt jelenti, hogy a szintaktikai jellegű terminusalkotás magában foglalhatja a morfológiai derivációbizonyos típusait is.

Míg a korábbiakban az ISO-elveknek leginkább megfelelőnek tűnő („ideális") terminusokként a produktívan létrehozott, áttetsző jelentésű összetett szavakat határoztam meg (lásd a 3.2. részt), az egyes nyelvekkel kapcsolatos fentebbi megállapítások némiképp finomítják ezt a meghatározást.

A korpuszmintában az A + N szerkezetek száma minden vizsgált nyelvben magas (még az angolban is, amelyben a jelzős szerkezetek a terminusok második legnagyobb csoportját (29,9%) alkotják az összetett szavak után).

A jelzős szerkezetek preferenciáját az is magyarázhatja, hogy az ISO-elvek nem egyformán vannak súlyozva, és ha konfliktusba kerülnek egymással, a súlyozottabb elv(ek) preferálódik (preferálódnak) a terminusalkotásban. Így a terminusalkotás elvei közül

[20] Bár a nominalizáció eredményeképpen létrejött főnév örökölheti az ige argumentumszerkezetét, a korpuszmintában nem volt ilyen mintázat a magyar adatok között (szemben a szláv nyelvekkel, amelyekben előfordult néhány ilyen típusú terminus, pl. or. *ochist-ka biookisleniem* 'biooxidációs tisztítás' (szó szerint: 'tisztítás biooxidációval' < *ochist-it' biookisleniem* 'tisztítani biooxidációval').

a tömörség/gazdaságosság könnyen konfliktusba kerülhet a leíróképességgel, illetve a pontossággal. Egy szintaktikai szerkezet leíróbb jellegű, azonban kevésbé tömör, mint egy összetett vagy különösen egy képzett szó (lásd a 3.1. részt). Például a V > N típusú produktív derivációval létrehozott képzett szó tömörebb, mint egy szintaktikai szerkezet, de nem mindig eléggé leíró jellegű, illetve nem eléggé pontos. Így a magyar genitívuszi szerkezet, *a fa csúcsának levágása* leíróbb jellegű és pontosabb terminus, mint ugyanennek a fogalomnak a derivátummal kifejeződő angol megfelelője, a *head-ing* (szó szerint: 'fejezés').

A tömörség és a leíróképesség közötti inherens konfliktus feloldásának egyik lehetséges módja a terminus és az alárendelt terminus fogalmának megkülönböztetése. A terminusoknak tömörebbeknek kell lenniük, mint az alárendelt terminusoknak, míg az alárendelt terminusok leíróbb jellegűek és pontosabbak lehetnek, mint a föléjük rendelt terminusok (lásd pl. az ang. *harbour ~ port* = m. *kikötő* = szl. *prístav* = or. *port* terminusokat és az ang. *inner harbour ~ inner port* 'belső kikötő'= m. *belvízi kikötő* = szl. *vnútrozemský prístav* 'belföldi kikötő'= or. *port vnutrennikh vodnykh putej* 'belső víziutak kikötője' alárendelt terminusokat). Így míg a fölérendelt terminusok esetében a szintaktikai szerkezetek a jóval tömörebb derivátumok versenytársai, az alárendelt terminusok esetében – nagyobb leíróképességüknek és pontosságuknak köszönhetően – a szintaktikai szerkezetek adekvátabbak lehetnek nemcsak a derivátumoknál, hanem az összetett szavaknál is (miközben tömörségben természetesen alulmaradnak velük szemben).[21]

Tovább árnyalja az egyes nyelvekben az ideális terminusok meghatározását a nyelvspecifikus rendszernek való megfelelés elve is.[22] Ennek alapján az ideális terminusok meghatározását úgy módosíthatjuk, hogy azokban a nyelvekben, amelyekben a szóösszetétel kifejezetten produktív szóalkotási mód, a leginkább ideálisnak tűnő terminusok valóban az ilyen módon létrehozott összetett szavak. Ugyanakkor azokban a nyelvekben, amelyekben a szóösszetétel kevésbé produktív vagy nem produktív folyamat, a leginkább ideálisnak tűnő terminusok inkább az áttetsző jelentésű, vagyis nem idiomatikus szintaktikai szerkezetek. Azokban a nyelvekben, amelyekben vannak terminusokként funkcionáló összetett szavak, rivalizálás lehet a szintaktikai szerkezetek és az összetett szavak között a szintaktikai szerkezetek nagyobb leíróképességének és pontosságának, illetve annak köszönhetően, hogy a szintaktikai szerkezetek az összetett szavaktól eltérően általában áttetsző jelentéssel rendelkeznek.

---

[21] Például az angol *dosing ~ dosage ~ metering* képzett szóval kifejezett terminus ekvivalense a magyarban, a szlovákban és az oroszban is képzett szó (m. *adagol-ás* = szl. *davkovanie* = or. *dozirovanie*), míg az angol *gravity feed* szintaktikai szerkezettel kifejezett alárendelt terminus ekvivalense a magyarban, a szlovákban és az oroszban is szintaktikai szerkezettel kifejezett terminus (m. *gravitációs etetés/adagolás ~ ejtőtartályos adagolás* = szl. *prívod spádom ~ spádové napájanie* = or. *gravitacionnyj podvod* (*podacha*) *~ napornoe pitanie*). (Megjegyzendő itt, hogy az angol terminusok szerkezeti hatást is gyakorolhatnak az átvevő nyelvre az anyanyelvre történő fordításuk során, l. az 5.1.2. rész ötödik pontját.)

[22] A rendszernek való megfelelés elve a természetes nyelvelmélet ötszintű elméletének második, meghatározó szintjéhez tartozik. Ennek értelmében az univerzális preferenciaelveknek való megfelelés és a nyelvspecifikus rendszernek való megfelelés kívánalmának ütközése esetén a nyelvi egységek megformálásában mindig az utóbbi kívánalom az elsődleges (vö. Wurzel 1987).

5. A szabványosított ISO-listák és a nem szabványosított korpuszminta összehasonlítása: sztenderd és nem sztenderd terminusalkotás

Ebben a részben a rendelkezésemre álló minták alapján a sztenderd és nem sztenderd terminusalkotást hasonlítom össze. A sztenderd (szabványosított) terminusok három ISO-listából (ISO 6107-4: 1993, ISO 6107-7: 1990 és ISO 6107-8: 1993) származnak. Ezek a listák angol, orosz és francia sztenderdizált, valamint német nem sztenderdizált terminusokat tartalmaznak. A vizsgált elektronikus korpusz, a *Water Management Vocabulary* nem tartalmaz francia és német terminusokat, az ISO-listákon pedig nem szerepelnek magyar és szlovák terminusok, ezért csak az angol és orosz szabványosított és nem szabványosított terminusokat volt módomban összehasonlítani. Ugyanakkor azonban a germán nyelvek sajátosságait tekintve gyümölcsözőnek tűnt a német nem sztenderdizált terminusok összehasonlítása az angol sztenderdizált és nem sztenderdizált terminusokkal, így az ISO-listák németre vonatkozó adatait is bevontam a vizsgálatba. A vizsgálatban felhasznált ISO-listák adataiból csak egy nagyon kis minta állt elő, amely mindössze 284 terminust tartalmaz. Ezekből az adatokból – csekély számuk miatt – nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. Ez a tény a korpuszmintával való összehasonlítást is nagyon relatívvá teszi: a cikknek ebben a részében szereplő állítások és következtetések ezért meglehetősen behatároltak és tentatívak.

5.1. Az adatok összehasonlítása

5.1.1. A különböző terminusalkotási módok arányai a szabványosított és nem szabványosított terminusok között

A 4-5-6. ábra a különböző terminusalkotási módok arányát mutatja be az angolban és az oroszban a korpuszminta nem sztenderdizált adatai (NS) és a fentebb említett sztenderdizált listák adatai (S) alapján. A korpuszmintából származó angol és orosz adatokhoz képest (304, illetve 344 terminus) a kiválasztott ISO-listákból származó, ugyanezen nyelvekre vonatkozó adatok mintája nagyon kicsi, a korpuszmintából származó adatoknak kevesebb mint a harmada (95, illetve 92 terminus).[23] Így a nem szabványosított és szabványosított angol és orosz terminusok összehasonlítása rendkívül korlátozott, és mindössze arra ad lehetőséget, hogy bizonyos megfigyeléseket tegyünk, anélkül, hogy megalapozott következtetéseket vonhatnánk le belőlük. Ennek ellenére ezek a megfigyelések arra talán alkalmasak, hogy további vizsgálatok kiindulópontjaként szolgáljanak. Megjegyzendő, hogy bár a német adatok (összesen 97 terminus) az ISO-listákról származnak, ezek a korpuszminta adataival vethetők össze, mivel azokhoz hasonlóan ezek sem szabványosított terminusok.

A 4. ábrán a terminusok szavak és szintaktikai szerkezetek szerinti megoszlását, az 5. ábrán a terminusalkotás lexikai, morfológiai, valamint szintaktikai/morfoszintaktikai módjai közötti megoszlást láthatjuk, a 6. ábra pedig az 5. ábra adatait az egyes eljárásokat részletezve mutatja be.

[23] Az adatok – a két mintán belüli megoszlás összehasonlíthatósága érdekében – a 4., 5. és 6. ábrán (a korábbiakhoz hasonlóan) az egy nyelven belüli százalékos arányaikban szerepelnek, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a felhasznált minták eltérő nagyságúak, így a két minta esetében az azonos százalékos értékek eltérő mennyiségű adatot képviselnek.

4. ábra

A szavak és a szintaktikai szerkezetek aránya (sztenderd és nem sztenderd terminusok)

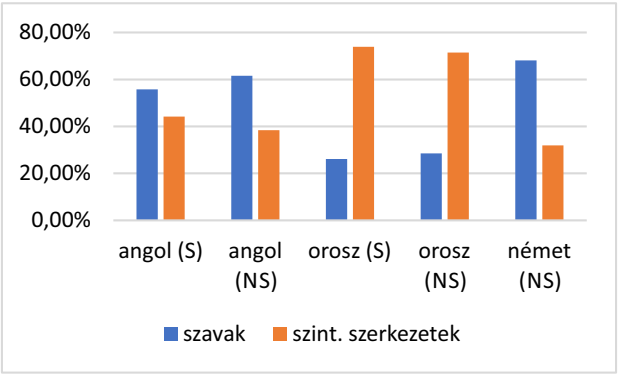

5. ábra

A terminusalkotás módjainak megoszlása (sztenderd és nem sztenderd terminusok)

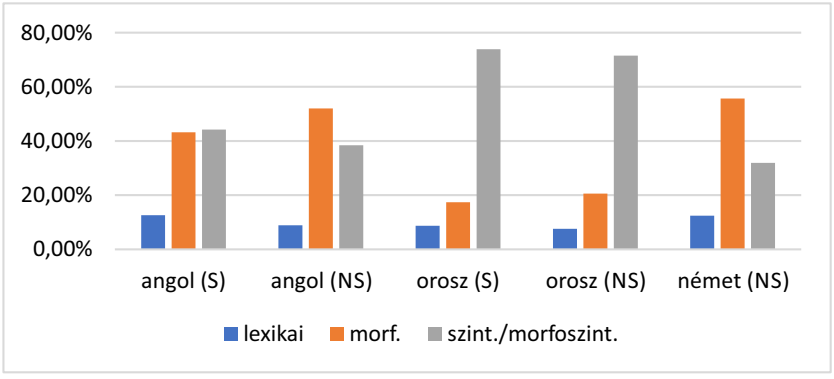

6. ábra

A terminusalkotás módjainak megoszlása részletesebben (sztenderd és nem sztenderd terminusok)

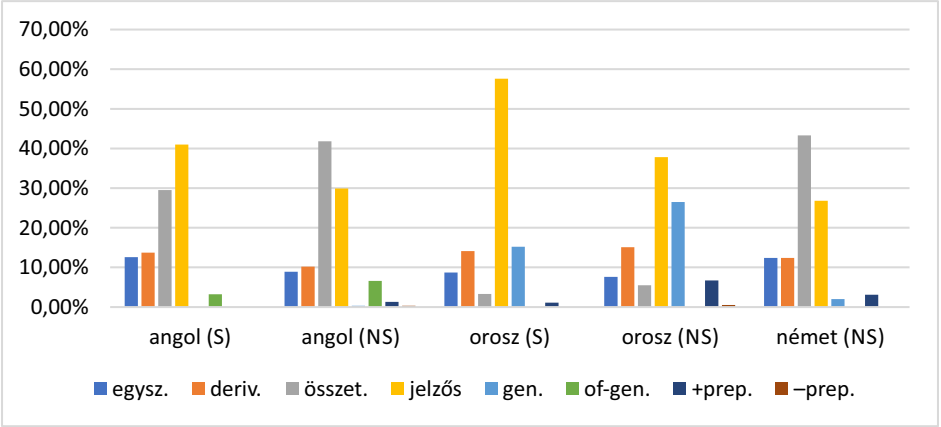

A 4. ábrán szereplő adatokból látható, hogy a szavak és szintaktikai szerkezetek aránya az orosz sztenderd és nem sztenderd terminusok között csaknem egyforma, míg az angolban a szavak aránya valamivel kisebb, a szintaktikai szerkezeteké pedig valamivel nagyobb a sztenderdizált, mint a nem sztenderdizált terminusok esetében. Ahogyan az az 5. és 6. ábrán is látható, az angolban ez a különbség nem az egyszerű szavak vagy a derivátumok, hanem az összetett szavak kisebb arányából adódik (a szabványosított angol terminusok esetében ez az oka a morfológiai eljárásokkal létrehozott terminusok kisebb arányának is). A német (nem sztenderd) adatok ezen arány szerinti megoszlásukat tekintve a nem sztenderd angol terminusok megoszlásának mintázatát mutatják, még jellegzetesebben, mint az angol adatok.

A 6. ábra adataiból látható, hogy az összetett szavak arányát tekintve az angol és az orosz nyelv közötti igen nagy arányú különbség mind a szabványosított, mind a nem szabványosított terminusokkal kapcsolatban fennáll. Az oroszban a szintaktikai eljárások nagyobb aránya a terminusok mindkét típusára jellemző. A sztenderd orosz terminusok között az A + N típusú szintaktikai szerkezetek dominálnak (57,6%) a genitívuszi szerkezetekkel szemben; ez jellemző a nem sztenderdizált mintára is (37,8%), de ebben a mintában a genitívuszi szerkezetek jóval nagyobb arányt képviselnek (26,5%), mint a sztenderd terminusokat tartalmazó mintában (15,2%). Az angolban az A + N típusú szintaktikai szerkezetek aránya szintén nagyobb a sztenderdizált mintában (41%), mint a nem sztenderdizált terminusok között (29,9%).

Az orosz szabványosított terminusokat illetően azok a tendenciák tűnnek erőteljesebbeknek, amelyeket a nem szabványosított terminusokat tartalmazó korpuszminta is mutatott, míg az angolban a nem sztenderd és a sztenderd terminusok csoportja különbözik egymástól a szóösszetétellel (következésképpen a morfológiai eljárással) létrehozott és a szintaktikai eljárással létrehozott terminusok aránya tekintetében. Az angol sztenderd terminusok esetében az összetett szavak aránya kb. 10%-kal alacsonyabb (29,5%), a szintaktikai szerkezeteké pedig kb. 10%-kal magasabb (41%), mint a nem sztenderdizált terminusokat tartalmazó korpuszmintában (41,8%, illetve 29,9%). Az A + N típusú szerkezetek nagyobb jelentősége az angol sztenderd terminusalkotásban a nem sztenderd terminusalkotáshoz képest a szintaktikai szerkezetek nagyobb fokú leíróképességének és pontosságának lehet a következménye.

A német (nem sztenderd) adatoknak a terminusalkotás morfológiai és szintaktikai módjai közötti megoszlása a korpuszminta nem sztenderd angol terminusainak megoszlásához hasonló. A német adatok szerint a szóösszetétel mint terminusalkotási mód ugyanolyan mértékű és fontosságú, mint a nem sztenderd angol terminusok esetében (ném. 43,3% és ang. (NS) 41,8%, lásd a 6. ábrát). A szóösszetétel nagy aránya a germán nyelvek sajátossága (vö. a 4.2. ponttal).

A terminustípusokat illetően további általános megfigyelés, hogy az új terminusok morfológiai úton történő megalkotásában a sztenderd terminusok között több a produktív, mint a nem produktív eljárással létrehozott terminus. Az, hogy a terminusalkotásban kerülik a nem produktív és preferálják a produktív eljárásmódokat, megfelel annak, hogy a produktív eljárások a morfológia nyelvspecifikus rendszerének magját képezik.

5.1.2. Azonos fogalom kifejezése sztenderdizált és nem sztenderdizált terminussal

A két különböző forrás (a korpuszminta és az ISO-listák) adatai – noha ugyanahhoz a témához, a vízgazdálkodáshoz kötődnek – alapvetően nem ugyanazon fogalmakra vonatkozó terminusokat képviselnek. Így a terminustípusok összehasonlításán túl viszonylag kevés esély adódott arra, hogy ugyanarra a fogalomra vonatkozó különböző terminusokat

lehessen összehasonlítani. Mindamellett (a kiegészítő adatok tekintetbe vételével is – vö. az 1. ponttal) voltak véletlenszerű átfedések a sztenderd és nem sztenderd terminusok között, amelyekre támaszkodva (a fenti, 5.1.1. részben található összehasonlítást kiegészítendő) legalább néhány esetben, nagyon korlátozottan sikerült összevetni az ugyanazon fogalmakra vonatkozó szabványosított és nem szabványosított terminusok jellemzőit is. Ezekkel a példákkal kapcsolatban a következő megfigyeléseket tehetjük:

1. Sokkal kevesebb szinonim terminus jelenik meg a szabványosított, mint a nem szabványosított terminusok között. Például az angolban a szinonim *comminution ~ crushing ~ shredding ~ size reduction* nem sztenderd terminusok megfelelnek a *comminution* 'finomra aprítás' sztenderd terminusnak; hasonlóképpen a szinonim *mechanical process ~ primary treatment ~ settling (sewage treatment)* nem sztenderd terminusok megfelelnek a *primary treatment of sewage* 'a szennyvíz elsődleges kezelése' sztenderd terminusnak.[24]
2. A sztenderd terminusokra jellemzőbb, hogy leíróbb jellegűek és pontosabbak, mint a nem sztenderd terminusok. Például az orosz nem sztenderd *krivaja kisloroda* 'az oxigén görbéje' terminus megfelel a *krivaja padenija kisloroda* 'az oxigén esésgörbéje' sztenderd ISO-terminusnak. A leíróképesség és a pontosság elve a szabványosítás során időnként nagyon komplex terminusokat eredményez, mint a szintén orosz szabványosított *bassejn dlja podsushivanija osadkov stochnykh vod* 'medence a szennyvízüledék szárítására'. (Ebben az esetben a terminus rövidebb, idegen szót tartalmazó *anaerobnyj prud* 'anaerob tó' megfelelőjét, így a terminológiai szinonímiát is elfogadták a sztenderdizált listában is; lásd még a 6) megfigyelést is.)
3. A szabványosított terminusok gyakran tömörebbek, mint a nem szabványosítottak. Például az or. *kompaktnaja ochislitel'naja ustanovka* 'kompakt tisztító berendezés' = ang. *packed treatment plant* 'ua.' nem sztenderdizált terminusok megfelelnek az or. *vodoochistnye sooruzhenija* 'víztisztító felszerelések' = ang. *packed plant* 'kompakt berendezés' sztenderdizált terminusoknak. A 2) és 3) megfigyelés között nyilvánvaló ellentmondás van, ami a terminológiai elvek konfliktusának tudható be: lehetetlen egy terminusnak egyidejűleg maximálisan tömörnek és maximálisan leíró jellegűnek, illetve pontosnak is lennie.
4. A sztenderdizált terminusok között több nem anyanyelvi (idegen) terminus van, mint a nem sztenderdizáltak között. Például az orosz anyanyelvi *treshshinnaja voda (v porakh)* 'repedésvíz (a pórusokban)' nem sztenderdizált terminus sztenderd megfelelője egy beillesztett idegen szót tartalmaz: *intersticial'nie vody* 'intersticiális[25] vizek'. Ez egyfelől ellentmond az anyanyelvi terminusok preferálása terminológiai elvének; ugyanakkor az idegen szavakra épülő terminusok könnyebbé teszik a nemzetközi kommunikációt. Így az idegen szavakra épülő terminusok arányának növekedése a sztenderd terminusok között megfelel a terminológiai nemzetköziesítés folyamatának.
5. Az angol terminusokkal strukturális párhuzamot mutató terminusok száma magasabb a szabványosított, mint a nem szabványosított terminusok között – még akkor is, ha a kérdéses terminus (legalább részben) anyanyelvi. Például az orosz nem sztenderd *trudno ustranimoe ochishchajushchee sredstvo* 'nehezen eltávo-

[24] Ezt a jelenséget a természetes nyelvelméletben az alak és a jelentés egy-egy értelmű megfelelésének (biuniqueness) elve is magyarázza (vö. a hivatkozott ISO 704:2009(E) dokumentum monoszémiaelvével is).

[25] Az *intersticiális* jelentése: '(kristály)rácsközti'.

látható tisztítószer'[26] terminusnak az *ustojchivyj detergent* 'ellenálló detergens' sztenderd terminus felel meg (utóbbit vö. a nem sztenderd angol *hard detergent* 'biológiailag nem lebontható mosószer' (szó szerint: 'kemény detergens') terminussal). Ennek magyarázata az lehet, hogy hosszú távon mind az idegen terminusok közvetlen átvételének, mind lefordított változatuknak erős, a létrehozott terminusok struktúráját is érintő hatása lehet az egyes nyelvekben.

6. Összefoglalás: Az esettanulmány tanulságai

Az új terminológiai egységek két végpont, a szintaktikai szerkezetek és az egymorfémás (idegen vagy jelentésváltozást mutató anyanyelvi) szavak között húzódó kontinuum mentén helyezhetők el. Adataim szerint a vizsgált nyelvek a terminusalkotás szintaktikai/morfoszintaktikai módját részesítik előnyben (az angolt kivéve, amelyet az erőteljes szóösszetételi eljárások jellemeznek). Ez annak a ténynek köszönhető, hogy a szintaktikai szerkezetek (és részben az összetett szavak is) a leginkább leíró jellegű és pontos, ugyanakkor áttetsző terminusok. A vizsgált nyelvek (grammatikai különbségeik ellenére) hasonlítanak egymásra abban a tekintetben is, hogy az egyszerű szavak aránya a terminusok között mindegyikben alacsony. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy az egyszerű szavak sem leíróképességgel, sem áttetszőséggel nem jellemezhetők.

Az összetett szavak több szempontból is a szintaktikai szerkezetek riválisai, azonban a szóösszetétel szerepe a terminusalkotásban elsősorban nem az ISO-elvektől, hanem az egyes nyelvek morfológiai sajátosságaitól függ. A szláv nyelvek inkább szóképzési műveletekkel, míg a germán nyelvek sokkal inkább szóösszetételi eljárásokkal jellemezhetők. A magyar morfológia a kettő között helyezkedik el. Az esettanulmány eredményei a terminusalkotás grammatikai folyamataival kapcsolatban több aspektusból is az adott nyelvek grammatikai, illetve morfológiai sajátosságai alapján értelmezhetők: 1) a szóösszetétel nagy szerepe a germán (angol és német), illetve kis szerepe a szláv (szlovák és orosz) nyelvekben; 2) a szóképzés relatíve nagy aránya a szláv nyelvekben a germán nyelvekhez képest; 3) a szintaktikai szerkezetek sokkal nagyobb aránya a szláv nyelvekben a germán nyelvekhez képest; 4) a (nagyrészt a szóösszetételre épülő) morfológiai eljárások jóval nagyobb aránya a germán nyelvekben.

Vizsgálatom alapján az érintett négy nyelvben az „ideális" terminus meghatározása sem csak az ISO-elvektől, hanem az adott nyelvek nyelvspecifikus tulajdonságaitól függ, ezért az egyes nyelvek esetében különbözik egymástól. A szláv nyelvekben az ideálisnak tekinthető terminusok egyértelműen a szintaktikai szerkezetek, különösen az A + N szerkezetek (időnként az ezekben a nyelvekben második legnagyobb terminuscsoportként kimutatott genitívuszi szerkezetek részeként). A magyarban is a szintaktikai szerkezetek az ideális terminusok, de ezek viszonylag nagy mértékű versengésben vannak a terminusok második legnagyobb csoportjával, az összetett szavakkal. A szláv nyelvekkel ellentétben az angolban az ideális terminusok az összetett szavak, de (a magyarhoz hasonlóan) erős rivalizációval a terminusok második legnagyobb csoportjával, az A + N típusú szintaktikai szerkezetekkel.

Ahogyan már a korábbiakban is jeleztem, az adatok kis száma miatt ennek a vizsgálatnak a kapcsán inkább csak megfigyelésekről, mint következtetésekről beszélhetünk, vagyis a vizsgálat eredményei tentatívak, de talán a további, nagyobb léptékű kutatásokhoz adhatnak némi kiindulási alapot.

---

[26] A *tisztítószer* terminológiai ekvivalense az oroszban nem összetett szó, hanem jelzős szerkezet: *ochishchajushchee sredstvo.*

Források

ISO 6107-4:1993. *Water quality – Vocabulary*. Part 4. (Current version. Last reviewed and confirmed in 2018.)
ISO 6107-7:1990. *Water quality – Vocabulary*. Part 7. (Has been revised by ISO 6107-7:2006.)
ISO 6107-8:1993. *Water quality – Vocabulary*. Part 8. (Current version. Last reviewed and confirmed in 2018.)
ISO 704:2009(E) = *Terminology work – Principles and methods*. International Standard. Third edition.
MNSZ2 = *Magyar Nemzeti Szövegtár.* v2.05. http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/
Water Management Vocabulary. http://www.ceit.sk/webisnt/vocabul.htm. (Utolsó elérés: 2010. máj. 13.; már nem érhető el.)

Hivatkozások

Dressler, Wolfgang U. – Mayerthaler, Willie – Panagl, Oskar – Wurzel, Wolfgang U. 1987. *Leitmotifs in Natural Morphology*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
Dressler, Wolfgang U. 2005. Word-formation in Natural Morphology. In Štekauer, Pavel – Lieber, Rochelle (eds): *Handbook of Word-Formation*. Springer, Dordrecht. 267–284.
Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Ladányi Mária 2017. Alaktan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 501–660.
Wurzel, Wolfgang U. 1987. System-dependent morphological naturalness in inflection. In Dressler et al. 1987. 60–61.

Nyelvészeti terminológia

Szili Katalin

Két korai iskolai nyelvtan „mesterszavairól”
(Adalékok a magyar nyelvészeti terminológia alakulásához)

1. A grammatikaválasztás okairól

Dolgozatomban egy 18. század végén és egy 19. század elején született grammatikának a magyar nyelvészeti terminológia alakításában játszott szerepét vizsgálom. A korábbi, 287 oldalas nyelvtani összefoglalót és 151 oldal olvasási gyakorlatot tartalmazó egybefűzött kötet címe *Magyar grammatika vagy-is a' haza' nyelvnek gyükeres megtanúlására való intézet ugyan a' magyar nemzeti oskolák' számára*, és először Budán, 1781-ben jelent meg, majd még tíz kiadást ért meg (1788, 1792, 1793, 1796, 1802-ben kétszer, 1808, 1809, 1812, 1815). Minden alappal mondhatjuk tehát, hogy ebben az időszakban a magyar nyelvtan magyar nyelven való tanításának, tanulásának fő forrása lehetett. Szerzőjével kapcsolatban bajban vagyunk, mert általában Bél Mátyáshoz kötik. Így tesz többek között Finánczy Ernő is, aki szerint Bél Mátyás művének 6., 1779-es kiadása alapján készült (Finánczy 1902: 287). Ez azonban csak részigazság. Tény, hogy előzménye Bél (1729) Pressburgban (Pozsonyban) megjelent, mindössze 83 lapos *Sprach-Meister*e volt, amely szándéka szerint magyarra kívánt okítani, mégpedig a latin hagyományt megtörve elsőként német nyelven. Bél 1749-ben bekövetkezett halála után még két ugyanolyan terjedelmű megjelenéséről tudunk (1754, 1763), majd 1774-ben egyszer csak 255 oldalasra bővült, 1779-ben pedig már 325 lapot számlált. A *Sprachmeister* kiadásairól szóló írásomban (Szili 2012) Éder Zoltán feltételezésével egyetértve (Éder 1983) azt bizonyítottam, hogy a bővítés minden bizonnyal a szintén Pozsonyban tevékenykedő, Landerer Mihály nyomdász alkalmazásában álló Korabinszky János Mátyás nevéhez köthető. A névtelenül maradt, szerencsétlen sorsú Korabinszkynak némi elégtételt adva a továbbiakban Bél–Korabinszky néven utalok erre a kiadásra, már csak azért is, mert a két tárgyalt mű rövidített címei megtévesztően hasonlóak. Az, hogy ki dolgozta át magyar iskolai használatra, és legfőképpen ki hozta létre szakszólistáját, ugyancsak talány, ami viszont biztos: a szerző kellő nyelvészeti tudással rendelkezett ahhoz, hogy magyarra ültesse Bél anyagát. Annak alapján, amit hiányos életrajzából tudunk, akár Korabinszky is lehetett, mert éppen Landerer szolgálatában állt akkortájt.

A másik „magyar nemzeti oskolák” számára készült munka, amely lényegében átvette a 19. század elejére már frissítésre szoruló Bél–Korabinszky-féle tankönyv szerepét, a *Magyar grammatika avvagy nyelvtudomány, mellyben a' Hazai Nyelvnek sükeres okokra épített Regulái napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjesztetnek. A' magyar nemzeti oskolák számára* (1818, 1821, Buda). Írója pedig nem más, mint a 19. század első felének legjelentősebb nyelvésze, Verseghy Ferenc. A két művet összeköti tankönyv voltuk, vagyis az a tény, hogy a magyar nyelv iskolai oktatását célzó törekvéseknek voltak eltérő fázisban, de irányadó és meghatározó szereplői. Az utóbbiakból következően alkalmasnak tűntek arra, hogy kiegészítésül szolgáljanak a magyar nyelvű nyelvészeti terminológia változásáról, fejlődéséről meglévő ismereteink bővítésére.

A Bél–Korabinszky-féle könyv ilyen szempontú tárgyalását hiánypótlásnak tekintem, mivel kimaradt Kovács Ferencnek a magyar nyelvészeti terminológia kialakulását tárgyaló alapmunkájából (Kovács 2001). Említi viszont Chikán Zoltánné (1972) az iskolai nyelvtanokról történeti áttekintést nyújtó dolgozatában. Kovács végigköveti a 16–17. század nyelvtaníróinak kísérleteit Sylvester Jánostól Szenczi Molnár Alberten, Geleji Katona Istvánon át Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediá*jának szemiotikai, nyelvészeti anyagáig (Kovács 2001: 112–118). A 18. századból azonban mindössze három művet emel ki, az 1790-es évektől gomba módra szaporodó, „kisdedeknek" készült nyelvtanoktól eltekint. Földi János 1790-ben írt *Magyar Nyelvkönyv, avagy Grammatika* című pályaműve – elismerve, hogy nemcsak megközelítésében, hanem a szakszók magyarításában is előremutató volt – elsősorban annyiban lehetett befolyással a magyar nyelvészeti kifejezések fejlődésére, hogy az ugyancsak iskolákban is tanított *Debreceni grammatika* néven ismert *Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenben egy magyar társaság* (Bécs 1795) finoman szólva beépítette önmagába (a valóságban csak 1912-ben jelent meg). É. Kiss Katalin (2007) úgy véli, hogy kéziratban sokan ismerhették, de megítélésem szerint ennek a terjedésnek véletlenszerűsége nem kelhetett versenyre az iskolai használat nyújtotta lehetőségekkel. Kovács Ferenc méltán dicséri a harmadik, inkább a tanítóknak szóló könyv, az *Okoskodva tanító Nyelvmester* (Kolozsvár, Szeben 1794) szerzőjét, Gyarmathi Sámuelt, aki szerinte a tükörfordítások helyett próbált olyan magyar megfelelőt találni az adott mesterszókra, amelyek szerkezetükben-jelentésükben képesek visszaadni az eredeti tartalmát. Ebben a sorban lenne a helye a Bél–Korabinszky-féle grammatikának, mégpedig első helyen, már csak megjelenési dátuma (1781) miatt is.

2. A két nyelvtan eltérő szellemi, iskolapolitikai hátteréről

Ahhoz, hogy megértsük a két grammatika nyelvezete közötti eltérések okát, szükségesnek tartom a megjelenésük között eltelt idő oktatáspolitikai törekvéseiben bekövetkezett, a szakirodalomban kevésbé hangsúlyozott változások érintését. Vélelmezem, hogy a nyelvészeti terminológia magyarításának Sylvestertől nyomon követhető történetében minőségi ugrás akkor következett be, amikor a nyelvtanírók nem esetlegesen, elhivatottságuktól, képességüktől függően igyekeztek megfeleltetni egynéhány vagy több latin, görög szót, kifejezést a magyarnak, hanem tudatosan, rendszerszerűen, intézményesített keretek által megtámogatottan és szakmailag ellenőrzötten. Ezt a fordulópontot a felvilágosodás, nevezetesen Mária Terézia nagy ívű oktatáspolitikájának korszakalkotó tervezete, a Ratio Educationis hozta el, amelynek témám szempontjából leglényegesebb eleme, hogy az oktatandó tantárgyak körébe belevette a tanulók anyanyelvének a nyelvtanát is. Ugyancsak a Ratio Educationis, mégpedig annak 201. paragrafusa helyezte át a hivatalos tankönyvek kiadásának jogát Budára, az egyetem nyomdájába, ezzel biztosítva az egységes betűkészlettel történő szedés technikai feltételét. Ez a mai szemmel lényegtelen momentum akkoriban nem kis jelentőséggel bírt: Fehér Katalin dolgozatában (1999) kitér arra, hogy milyen fennakadást jelentett eleinte a tankönyvek nyomtatásában a nagyszombati nyomda nem megfelelő betűkészlete.

A tantárgyak okításához egységes tananyagok és az ezeket a kor pedagógiai-tudományos elvárásainak megfelelően megíró szakemberek szükségeltettek. A nyelvtan tárgykörébe tartozó anyagok kidolgozására történetesen a korszak legjelesebb tudós nyelvészeit sikerült megnyerni, gondolok itt mindenekelőtt Révai Miklósra, Molnár Jánosra, Pray Györgyre, Márton Istvánra (Márton József fivérére), Budai Ézsaiásra. Révai Miklós írta például az alsó iskolásoknak szánt három részből álló magyar nyelvtankönyv-sorozat két tagját. Az első, az *ABC könyvecske a' nemzeti oskoláknak hasznokra* (Buda, 1779) lénye-

gében olvasókönyv, a bal oldalán magyar, a jobbon német szöveggel. Az írás művészetébe pedig *Az ékes-írásnak a' nemzeti oskolákra alkalmaztatott eleji* (Buda, 1779) című füzetecskével vezeti be a nebulókat. Ezeket egybefűzve is árulták *A' magyar nyelvtanításnak két részei: Az igaz kimondás és az igaz irás a' nemzeti oskolákra alkalmaztatva* címmel németül is (Fináczy 1902: 284–285). Megjegyzem, tanulságos lenne ugyancsak a terminusokat tekintve végigböngészni őket. Néhány példa belőlük: *utói szavak* (ragok), *egybevetési garáditsok* (comparationis gradus), *időszavak* (igék), *mostanidő* (praesens imperfectum), *hogyanság mellyéknevek* (módhatározó szók), *megkülömböztető jelek* (írásjelek), *kerek beszéd* (oratio recta), *idegen beszéd* (oratio obliqua), *bétsukó jel* (záró jel), *együgyű és kettős magánhangzók*, *együgyű és foglalt szavak* (egyszerű és összetett szók) (Fináczy i. m. 286).

A nyelvtan harmadik összetevőjének tekintett grammatika kidolgozásával is Révait bízta meg a nagyváradi nemzeti iskolai felügyelő, de az ő művét végül nem fogadták el. Így került a választás a Bél–Korabinszky-féle könyvre, ami egy évvel követte az 1780-ban napvilágot látott német nyelvtant *(Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Hungarn. Ofen, gedruckt mit königl. Universitätsschriften)*. Révai elutasításának én két okát látom: kisebb szerepet játszhatott benne nyelvtanának nehézsége, tudományos jellege, mivel akkortájt – pedagógiai elvek ide, pedagógiai elvek oda – nem volt éles különbség a tanító és a tudományos nyelvtanok között. Ennél nagyobb súllyal eshetett viszont a latba az, hogy a tanulmányi rendszer kidolgozóinak, így Ürményi József kancelláriai tanácsosnak és Pál Gáspár pozsonyi iskolai felügyelőnek az elképzeléseiben az első helyre az került, hogy a németül nem tudó tanulók megtanulják a német nyelvet, és csak másodlagos cél volt, hogy a magyarul nem beszélők valamilyen jártasságot szerezzenek a magyarban. Ennek tükrében szinte magától értetődőnek tűnt, hogy egy eredetileg is nyelvtanításra szánt, németül íródott ismert nyelvkönyvet tegyenek meg tananyagnak némi átalakítással.

Az 1818-ban és 1821-ben megjelent Verseghy-féle *Grammatika* már meglehetősen eltérő kultúrpolitikai légkörben született, hiszen a nyelvújítás korában vagyunk, amikor is a szellemi erőfeszítések középpontjába az került, hogy a nemzeti nyelvet sikeresen idomítsák az általános fejlődés követelményeihez, amibe beletartozott az is, hogy minden tudományt lehessen magyarul művelni, így természetesen a nyelvtudományt is. A „nyelvében él a nemzet" gondolat gyakorlatba ültetése azt is világossá tette, hogy a Ratio által szorgalmazott „kölcsönös" nyelvtanulás szép gondolata nem pótolja azt a hiányosságot, hogy a magyar nyelvtan nem szerepel az iskolai tárgyak között. Nem véletlen tehát, hogy a kedvező politikai változásokra építve – II. József halála után, II. Lipót, majd I. Ferenc uralkodásának idejében vagyunk – Vályi András, aki „a' Magyar Nyelvnek és Stílusnak Tanítója" a pesti egyetem magyart tanító székén, 1792-ben szenvedélyes hangú röpiratban fordul *A' Felséges Magyar Hazához',* vagyis az országgyűléshez, hogy a magyar nyelv a rendes tárgyak között foglaljon helyet az iskolákban, és kötelező legyen azok számára, akik hivatalokat akarnak betölteni (Éder 1992). Vályi kezdeményezése sikeresnek bizonyult – az 1792: VII. törvénycikk a magyar nyelvet rendes és kötelező tantárggyá tette, hogy „ily módon bizonyos időszakon belül az országban közhivatalt fokozatosan csak olyanok nyerhessenek, akik egyéb szabályszerűen elvégzett tanulmányaik mellett tanáraik bizonyítványával a hazai nyelv ismeretét is igazolták" (idézi Éder 1992: 150). Az 1790-es évektől, a két Ratio közötti időszakban született szép számú grammatikáról azt kell tudnunk, hogy elsődlegesen a gimnáziumok és a felsőbb tanintézmények, vagyis az „akadémiák" nem magyar ajkú diákjainak íródtak (a VII. törvénycikk róluk szólt). Ízelítőül néhány közülük: Rosenbacher Ferenc: *Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatica,* Besztercebánya, 1792; Vitkóczi Mátyás: *Három nyelvenn szólló magyar grammatika az oskolai ifjúság számára* (é.n.), Kassa, 2. kiad. Pest, 1797. (magyar, német, tót

nyelvű); Herczeg Ferenc: *Kisded magyar grammatika, avagy a magyar gyermekeknek anyai nyelveket mesterségesen tanitó könyvetskéjek, mellyet a kolosvári réf. kollégyomban, a most felállittatott első magyar klassis számára készített*, Kolozsvár, 1806.

A magyar nyelv önálló tárgyként történő oktatását a II. Ratio Educationis mondta ki 1806-ban, és Verseghy munkája az ebben foglaltaknak megfelelően egyértelműen a magyar ajkúaknak szól. Ezt támasztja alá az is, hogy mindössze 15 oldalnyira (503–518) zsugorodott benne a nyelvkönyvekre jellemző részek – *Nyelvgyakorlások*, *Egynehány Levél* – terjedelme. Hozzáteszem, az ehhez az időszakhoz tartozó tananyagok listája szintén hosszú lenne: *Magyar grammatika, mely főképpen a deák nyelv tanulására készülő magyar gyermekek számára íródott*, Debrecen, 1808, 1829, 1835; Táncsics Mihály: *Magyar nyelvtudomány Kisdedek számára,* Pest, 1840; Táncsics Mihály: *Magyar nyelvtudomány kérdések- és feleletekben, nagyobb tanulók számára*, Pest, 1840; Gottwald Gáspár: *Magyar nyelvtudomány a magyar ajkú tanulók számára és a divatos új és régi szavak jegyzéke*, Pest, 1836, 2. kiad. 1840, 3. kiad. 1841 (Ságri 1922: 43–70). Vannak köztük természetesen olyanok, amelyek inkább szerzőjük buzgalmát, mint tehetségét dicsérik, mások pontos összegzések csupán. Verseghy taglalt grammatikája messze kiemelkedik közülük tudományos értékeit tekintve (erről l. Éder 1998). Azt, hogy korát megelőző nóvumai ellenére iskolai használatra készült, az mutatja, hogy katekizmusszerűen, kérdés-felelet formájában vezeti végig a tanulókat a magyar nyelvtanon.

Összegezve azokat a pozitív fejleményeket, amelyek a magyar nyelvű iskolai nyelvtanok megszületéséhez, a latintól való tudatos elszakadáshoz, ezzel együtt a magyar nyelvű terminológia kialakításának felgyorsulásához vezettek: az I. Ratiónak köszönhetően létezett egy átfogó, kidolgozott népiskolai program, amelynek részét képezte a magyar nyelvtan oktatása, a nyomda kijelölésével biztosítva voltak az alapvető technikai feltételek. A tudós-pedagógus szakma számára szükségszerű, megoldandó feladattá vált a magyar nyelvvel összefüggő, akkor háromszintűnek gondolt ismeretek (írás, olvasás, nyelvtan) oktatásának pedagógiai megtervezése, illetve a nyelvtannak magyar nyelven történő magyarázata. (Részrehajlóan ez utóbbiak miatt tulajdonítok az időszakban megjelenő tudományos nyelvtanokhoz hasonló szerepet az iskolai nyelvtanoknak.) És végül, de nem utolsó sorban, a II. Ratio előkészítette az utat az anyanyelvi grammatikaoktatás számára.

3. A két grammatika szakszólistái

A továbbiakban – messze nem a teljesség igényével – azt kívánom példákon keresztül végigkövetni, hogy milyen megoldásokat alkalmaztak az alkotók a (nagyrészt) latin terminológia magyarra ültetésére. Írásomban csak valószínűsítem egyes szavak, kifejezések első használatát, tudva, hogy a biztos ítélethez hosszas és kiterjedt forráskutatások kellenének. Véletlenszerű kereséseim a Magyar Történeti Szövegtárban (MTSZ) – a grammatikák hiányos feldolgozottsága miatt – felemás eredményeket hozott, így csak Kovács Ferenc (2001), valamint Zsinka István (1939) munkájára hagyatkozhattam.

A vizsgálandó anyagot mind a Bél–Korabinszky-féle grammatikában, mind Verseghy tankönyvében a külön listában összegzett szakszók adták. Hangsúlyozom, hogy nem szükségszerűen a két nyelvtan szerzőihez kell kötni az összes jelen lévő alakot: a lista összeállításának szakmai szempontból ugyanis a részét képezte egyfelől az, hogy a létező terminusok közül a nekik tetszőt kiválasszák, másfelől az, hogy a hiányokat pótolják. Ahogy utaltam rá, a Bél–Korabinszky-nyelvtan listakészítőjének nehezebb dolga volt, mivel nem dúskált korabeli előzményekben. Verseghy felkészültségének és a közben eltelt időben született nyelvtanoknak köszönhetően (lásd 1. rész) megkísérelhetett egy teljesebb terminológiai rendszert felépíteni, amelynek elemei majd bekerülnek a kurta másfél

évtized múlva (1832-ben) megjelenő *Magyar helyesirás' és szóragasztás' főbb szabályai* című kiadványba, amely a nyelvészeti terminológiánk első kodifikációjának mondható (a főnévragozás elnevezéseinek hasonlóságával Éder Zoltán (1998) foglalkozik).

A Bél–Korabinszky-féle nyelvtanban az *Előadása és lajtsroma az újjan magyaráztatott szóknak* című, három és fél oldalas lista még viszonylag szerény, mindössze 94 szóból áll. Összeállítója azzal jelezte a fontosságát, hogy rögtön a belső borító után, még a *Bévezetés és tudosítás* című rész elé helyezte. A nyelvtani magyarázatokban természetesen jóval több szakkifejezéssel találkozhatunk, de írásom terjedelme nem teszi lehetővé, hogy ezekkel is foglalkozzam, kiváltképpen azért nem, mert ugyanarra a jelenségre többféle utalást találunk, ami a szerző próbálkozásainak tanulságos bizonyítéka. A lajstromból emeltem ki tehát néhány általános és több, a főnév leírásához szükséges terminust. A prezentálásuk sajátossága, hogy a magyar után előbb a német, majd a latin változatok következnek. Ennek köszönhetően meg tudtam állapítani, mikor hívhatta segítségül a német szót a magyarító, mikor a latint, illetve a latinból németre történt tükörfordításoknak betudhatóan mindkettőt. Az elemzésemet összefoglaló 1. táblázatban az *Fn* a feltételezett német, az *Fl* a latin kiindulópontot jelenti, a *Fl/Fn* esetén mindkét nyelv lehet az alap. Egyértelműen a németet követi a nyelvtan többek között az összehasonlítás fokozatainak megnevezésében: *első – erste*, *második – zweite*, *harmadik vagy legfelső – dritte* (a birtokomban levő 1802-es kiadásban a 4. oldalon). De szintén németből van fordítva a *határozó szótska – Bestimmungswort. Particula*. Nem él ellenben a német felkínálta lehetőséggel az *állatos név* szerkezetben, pedig a *Hauptwort* ('főszó') lefordításával közelebb került volna a mai terminushoz. Helyette a *substantia* jelentései ('állat', 'valóság', 'természet') közül az első, szűkítő értelmet választotta. Pár lappal később a szövegben viszont a jobban ismert latin alapú *név, nevező* szavakkal utal a főnévre. Az *állatos* jelzőnek különben lehet más magyarázata is, Rosenbacher Ferenc ugyanis így definiálja valamivel későbbi könyvében a főnevet: „Az Állatós Nevező az, a' melly a' dolgok Állattyát nevezi" (Rosenbacher 1792: 29). Nála meggyőződésem szerint a 'lényeg', 'állapot' jelentéselemek dominálnak, amelyek közel állnak a latin *substantia, essentia* szavakhoz.

Verseghy könyvében a XXXI. oldaltól kezdődik a jóval gazdagabb magyar szójegyzék, *A' magyar mesterséges szavak, deák értelmeikkel együtt, mellyek a' Nyelvtudományban előkerülnek* (Verseghy 1818: XXXI–XXXVI). A lajstromállítás amúgy nem előzmény nélküli nála: ott van az 1805-ös *Neuverfasste ungarische Sprachlehre* című nyelvkönyvében is. Kiemelem, hogy a *nyelvtudomány* szót nemcsak a lista címében szerepelteti, hanem a többi terminus közé is besorolja mint a *grammatica* megfelelőjét. Tudjuk, hogy a 18. században elég nagy gondot jelentett a *grammatica* magyar megnevezése, általában *nyelvmester*ként emlegették. A MTSZ Pápay Sámuel: *A magyar literatúra esmérete* (1808) című értekezését jelöli meg a *nyelvtudomány* első előfordulásának forrásaként.

Verseghynél a magyar–latin jegyzéket *A' Deák mesterséges szavak magyar értelmeikkel együtt* című rész követi (XXXVII–XLII), ami az ugyancsak ebben az évben kelt, a magyar nyelv ügyéről szóló hosszú című vitairatában is ott van. A latin–magyar szójegyzék létrehozásának eltérő céljával magyarázom azt, hogy két lista nem egyezik teljesen.

3.1. A magyarítások módozatairól

Az eljárásokat, amelyekkel a magyar alakok létrejöttek, az alábbi (nemegyszer egymásba folyó) főkategóriákba helyeztem. 1. A latin (ritkábban görög eredetű) szakszó pontos lefordítása. Sem az egyszerű, sem az összetett szavak, kifejezések esetén nem teszek különbséget a tükörfordítás és az eredeti szavak valamelyikének a magyarban találóbb szinonimával való visszaadása között, noha világos, hogy az utóbbi önállóbb fordítói

megoldást takar, tehát átcsúszik a második típusba. 2. Magyar megfelelő találása. Ilyenkor a nyelvtaníró – eltávolodva a latin terminustól – a magyar szókészletből választ, illetve a grammatika adta lehetőségeket felhasználva új szót, kifejezést alkot. (Ezt a metódust M-mel jelöltem a táblázatban.) Annak, hogy az egyszerűbb fordítás helyett ezzel a megoldással éltek, két fő mozgatórugója lehetett. A magyarító szakmai döntést hozott: felismerte, hogy a tükörfordítás nem adná vissza a latin terminus tartalmát, ezért olyan szót keresett, amely értelmezi is az adott fogalmat. Magyar szót, kifejezést kellett akkor is találnia, ha a latin nyelvtanban nem létező jelenséget kényszerült megnevezni. Általában ez jelentette a legnagyobb, újabb és újabb nekirugaszkodással járó kihívást, gondoljunk az *igekötő* szó meglelésének hosszú történetére (Jakab 1982: 68–70).

Összekötő jegyként megvizsgáltam a két magyarítási eljárással nyert szavakat motiváltságuk mikéntjét tekintve is, vagyis megállapítottam, milyen a nyelvi jel és a jelentés viszonya bennük. Hozzáteszem, a megnevezés mechanizmusaiban nincs lényeges eltérés az egyes nyelvek között, motiváltságuk szerint a görög, a latin, a német stb. szakszavaknak is két fajtája van. Motiválatlan szakszóról legfeljebb akkor beszélhetünk, ha a forrásnyelvben még motivált alak egy másik nyelvben elveszti motiváltságát: ilyen a görög eredetű *szüntaxisz* (*szün* 'össze' + *tasszo* 'rendez'), amelynek latin variánsa, a *syntaxis* már motiválatlan. Szerkezetileg–szemantikailag motivált a képzett vagy összetett szó, valamint kifejezés, ha a szerkezete és tartalma megfelelési viszonyban van egymással, magyarán a struktúrája tükrözi, leképezi jelentésének összetevőit. A szemantikailag motivált szavak esetében a mindennapi és a szaknyelvi használat között valamilyen hasonlóságon alapuló metaforikus vagy érintkezéses, metonimikus kapcsolat van. (A motiváltság fajtáit a *szerk.-szem.* és *met.* rövidítésekkel jelöltem az 1. táblázatban.)

1. táblázat

A két nyelvtan terminusai létrehozásuk eljárásait tekintve*

Bél–Korabinszky: ***Magyar grammatika vagy-is…***	**magyarító eljárásmód**	**Verseghy:** ***Magyar grammatika avvagy…***	**magyarító eljárásmód**
Nemet jegyző szó Geschlechtswort Articulus	M szerk.-szem.	Névmutató Articulus	M szerk.-szem.
Hátul függő szótetem Bestimmungsylben Suffixum	M met.	Ragaszték Suffixum	M met.
–		Eggy ágú szóképző Simplex formativa Két ágú szóképző Formativa biformis	M met.
Másolás (a szövegben főnév és ige esetében is)	M met.	Névragasztás Declinatio Igeragasztás Conjugatio, verborum suffixio	M met.
Szótetem vagy fogás Sylbe Syllaba	M met.	Szótag Syllaba	M szerk.-szem.
Törsök szó Stammwort, Radix, Primitivum	Fn/Fl		
–		Előszócska Praefixum	M szerk.-szem.
szófejező (szövegben)	M szerk.-szem.	Névhatározó Postpositio	M szerk.-szem.

Név mássai Fürwörter Pronomina	M szerk.-szem.	Névpótló	M szerk.-szem.
Lekötet? (név mássa) Beziehende Relativa	Fn	Visszatérő névpótló Pronomen relativum (latin szószedet)	M met.
Szókötés Wortfügung Syntaxis	M met.	Szövegben: kötés	
főnév			
Állatos Név Hauptwort Nomen Substantivum	Fl	Főnév Nomen substantivum	M szerk.-szem. Fn?
Eset Fall Casus	Fl/Fn	Eset Casus	Fl
Nevező Nennfall Nominativus	Fl/Fn	Nevező eset Casus nominativus	Fl
Nemző Zeugefall Genitivus	Fl	Birtokos ragaszték Suffixum possessivumseu genitivum	Fl
Adakozó Gebefall Dativus	Fn Fl	Tulajdonító ragaszték Suffixum dativum	M met.
Vádoló Klagefall Accusativus	Fl	Szenvedő ragaszték Accusativum suffixum	M met.
Szóllító Ruffall Vocativus	Fl/Fn	Hívó eset Casus vocativus	Fl
Ragadozó Nehmefall Ablativus	M met.	Fosztó ragaszték Ablativum suffixum	M met.
		Határozó ragaszték Suffixum terminativum -*ig*	M met.
		Okmutató ragaszték Suffixum causale -*ért*	M met.
		Segítő ragaszték Suffixum instrumentale vel sociale	M met.
		Helyeztető ragaszték Suffixum locativum -*ban*	M met.
		Beható ragaszték Illativum suffixum -*ba*	M met.
		Kiható ragaszték Suffixum elativum -*búl*	M met.
		Felható ragaszték Sublativum suffixum -*ra*	M met.
		Leható ragaszték Suffixum delativum -*rúl*	M met.
		Melléklő ragaszték Suffixum adhaesivum -*nál*	M met.
		Közelítő ragaszték Suffixum advicinativum -*hoz*	M met.
		Állapító ragaszték Suffixum inhaesivum -*onn*	M met.

* A kis- és nagybetűk használatának következetlensége a pontos idézésből adódik.

És most jellemezzünk néhány terminust e kettős kritériumot alkalmazva az előbbi táblázat alapján! A fordítási művelet akkor látszott hatékonynak, ha a latin forma szerkezetileg–szemantikailag motivált volt, és a tükörfordítással nem csorbult a jelentése. E sikeres együttállás eredményezte a legrégibb, kevés módosuláson átesett szakszavaink nagy hányadát. Verseghy deák–magyar listájából idézve néhányat: *collectivum nomen – gyűjtő név; consonans – mássalhangzó; nomen deminitivum – kisebbítő név; nomen numerale – számnév; pluralis numerus – többes szám; verbum defectivum – hiányos ige; verbum impersonale – személytelen ige* stb. Nem hagyhatok ki a sorból egy mulatságos egybeesést nála: *numerus ordinális – rendszám* (ma sorszámnév). Előfordult, hogy a szerkezetek egyik eleme nagyobb kihívást jelentett a fordításban, és a nyelvtanírónak át kellett lépnie a szűk értelemben vett fordítás határait. Az igetípusoknál maradva, a *verbum potentiale* jelzőjének főnévi töve a *potentia* 'hatalom, tehetség', ami a Bél–Korabinszky-nyelvtanban a *tehető*, Verseghynél a *tehetős* alakban jelenik meg. A *verbum frequentativum* Verseghynél *többszöröző ige*, vagyis a *frequento* 'gyakorlok', *frequentia* 'gyakoriság, sűrűség', *frequenter* 'gyakorta' szócsalád elemeinek egyik szinonimáját alkalmazta, ami szerintem találóbb a mai *gyakorító* terminusnál. Persze a jó megoldásokkal is megtörténik, hogy az adott szó tartalmában vagy alakjában bekövetkezett módosulások miatt kikopnak a használatból. Az *egybefoglalószó (Bindewort, Conjunctio)* a 18. század végén, 19. század elején elfogadható terminus volt: Pápai Páriz Ferenc latin–magyar, magyar–latin szótárának 1801-es változatában a latin szócsalád – *conjugatio, conjugator, conjunctus* stb. – első jelentéseként az 'egybefoglalás' és nem a 'kötés, kötözés' jelenik meg (i. m. 148); arra a *compactio, colligo, colligatus* stb. alakokat találjuk a magyar–latin kötetben (i. m. 286). A kikopás lett a sorsa a Bél–Korabinszky-féle lista *elótskült (veraltete obsoleta)* tájszó jellegű jelzőjének az egyik igetípus megnevezésében (ma *elavult*): az *obsoletus* melléknévhez a *ki-avúlt, meg-avúlt* formák vannak rendelve a Pápai Páriz-szótárban (i. m. 424).

Nem rögzültek az akkor még az igemódok között szereplő *infinitivus* fordításkísérletei sem: a Bél–Korabinszky-grammatikában *határozatlan* mód, Verseghynél pedig *határatlan* lett. Sikertelenségük annak bizonyítéka, hogy a pontos nyelvi címke meglelése nem választható el az adott nyelvi elemről szóló ismeretektől. Ebből az okból sem tudtak megbirkózni a *pronomen relativum* (ma *vonatkozó névmás*) megnevezésével sem. A Bél–Korabinszky-mű *lekötet* alakját nem tudtam azonosítani (a felsorolásban többes számban *lekötetek* formában szerepel). Ma magától értetődőnek tűnik, hogy a német *beziehende* 'vonatkozó' lefordításával eljuthattak volna a mai terminushoz, csakhogy a *beziehen* ige számos jelentése között Márton Józsefnél nincs ott a 'vonatkozik' értelem (Márton 1803), nem is lehetett, mert az úgy jó három évtizeddel később kapcsolódott csak az eredetileg 'vonul' jelentésű szóhoz. Verseghy *visszatérő* szava azért szerencsésebb, mert magába foglalja a latin *re-* elemét, de az adott nyelvi egység funkciójának lényegét nem tudja megragadni.

A tükörfordítástól a magyar megfelelők választásáig vezető utat jól szemléltetik a főnévragozás akkortájt ismert eseteinek elnevezései. A Bél–Korabinszky-grammatika még a (zömében szemantikailag motivált) latin elnevezések hű fordítását adja. Csakhogy ez az eljárás egyszer sikeresnek bizonyul – *nevező, szóllító, adakozó* –, máskor azonban semmit nem mond el a szóban forgó eset mibenlétéről: *nemző* (genitivus)*, vádoló* (accusativus). Érdekes, hogy – bizonyára a német *Nehmefall* hatására – az ablativusszal kivételt tesz, a megszemélyesítést magába foglaló *ragadozó* jelzővel illeti. Verseghy már új magyar megnevezéseket rendel mind a kritikus görög eredetű, a latinban is a születéssel, nemzéssel összefüggő genitivushoz (Pápai Páriz szótárából: *genitale* 'férfi

nemző része', *genitor* 'szülő, nemző', *genitalis* 'születte', *genitivus* 'szülőtől származott, született'), mind az accusativushoz: *birtokos, szenvedő.* Az előbbi latintól ihletett alakja fennmaradt, az utóbbi nem, ahogy a *névpótló* szava sem a névmásokra *(pronomen)*, pedig plasztikusabban érzékelteti a szófaj funkcióját a mai *névmás* változatnál. Figyelemreméltó próbálkozásnak tartom nála a *névmutató – articulus* megfeleltetést.

A szemantikai motiváltságot eredményező, főként metaforán alapuló szómagyarításkor a nyelvtanírók vagy ragaszkodnak az eredeti, latinban meglévő képhez (ilyenkor „csak" fordítanak), vagy módosíthatják is azt: ez történt, amikor a *törzsök* jelent meg a *radix* 'gyökér' helyett. De élnek a latintól független képi megjelenítés lehetőségével is. Teszik ezt kiváltképpen akkor, ha a latinban nem létező jelenségeket kell megnevezniük. Erre a két nyelvtan közül Verseghynél több példát találunk, mivel mélyebb nyelvészeti ismereteinek köszönhetően könnyebben talál rá a pontos jelentést visszaadó nyelvi képre *(egyágú, kétágú, háromágú ragaszték)*. A *ragaszték* az MTSZ szerint a *Debreceni grammatiká*ban szerepel legkorábban: én azt találtam, hogy sajátos módon a névmások *(névmássai)* ragozásánál élnek ezzel a szóval (i. m. 48), a főnévragozásnál ellenben *előlutóljáró*ként utalnak az esetvégződésekre (i. m. 24). De említhetném a hely- és irányhatározói ragokban rejlő megszemélyesítéseit is (lásd 1. táblázat vége), amelyek bekerültek a *Magyar helyesírás és szóragasztás fő szabályai*ba. Vannak közöttük olyanok, amelyek akár a latin terminus tartalmát jobban visszaadó fordításoknak is mondhatók (pl. *okmutató ragaszték – Suffixum causale; helyeztető ragaszték – Suffixum locativum*), én mégis metaforikus elemük jellegét helyeztem előtérbe a minősítésükkor. A *leható, felható, közelítő, behatő, kiható* jelzők megszemélyesítő ereje kétségbevonhatatlan. Végezetül hadd emeljem ki személyes kedvencemet a metaforák közül a Bél–Korabinszky-féle nyelvtanból, az ugyancsak görög eredetű *syllaba* 'szótag' terminusra alkotott *szótetem* összetételt, aminek a szerzők ismerik a *hátúl függő*, a suffixumokkal azonosított típusát is.

4. Összegzés

Írásomban a nyelvészeti terminológia fejlődésének abba a szakaszába nyújtottam röpke bepillantást, amelyben a nyelvről való ismeretek átadása, a nyelvről szóló diskurzus latinból lassan magyarra vált. Meggyőződésem szerint a két iskolai nyelvtan szakszóhasználata, a sikerült megoldások és a sikerületlen próbálkozások is jól érzékeltetik a nyelvtanok megjelenése között eltelt nagyjából három évtized változásait, jelesül a nyelvünkről való tudás bővülését és azt, hogy miképpen vált ezzel együtt pontosabbá, árnyaltabbá a nyelvészeti terminológia. A magyarítás főbb eljárásainak elemzésével nemcsak a nyelvtanírók előtt álló nehézségeket kívántam érzékeltetni, hanem össze is akartam kötni a múltat a jelennel. A számtalan részterületre szakadt nyelvtudomány jelen művelői napjainkban is idegen (zömében angol) szavak tömegével szembesülnek: ezek változatlan használata a tudományos nyelvben nem kifogásolható, legfeljebb a magyar szöveg szövetét teszi eklektikussá. Ha azonban az értelmüket is visszaadó magyarítás műveletét véglegesen kiiktatnánk eszköztárunkból, a szélesebb közönség számára nehezen érthető, tartalmatlan szavakból építenénk falat a nyelv köré.

Források

Bél Mátyás – Korabinszky János Mátyás: *Magyar grammatika vagy-is a' haza' nyelvnek gyükeres megtanúlására való intézet ugyan a' magyar nemzeti oskolák' számára.* Buda, 1781 (és további kiadások).

Márton József: *Magyar-német és német-magyar lexicon vagy is szókönyv.* Második rész. Első darab. Pichler Antal betűivel, Bétsben, 1803.

Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum*. Az 1767. évi (Bod Péter által bővített) nagyszebeni kiadás alapján készült fakszimile. 1801. (1. kiadás: Lőcse, 1708.)

Rosenbacher Ferenc: *Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatica. Parvulis accomodata Hungarica grammatica*. Tumler Iósef Iános Betűivel, Besztertze-Bányán, 1792.

Verseghy Ferenc: *Magyar grammatika avvagy nyelvtudomány, mellyben a' Hazai Nyelvnek sükeres okokra épített Regulái napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjesztetnek. A' magyar nemzeti oskolák számára.* Buda, 1818. (Változatlan kiadás: 1821.)

Hivatkozások

Bél Mátyás 1729. *Der Ungarische Sprach-Meister, Oder Kurtze Anweisung Zu der Edlen Ungarischen Sprache, Nebst einem Anhang von Gesprächen*. Hochlöblichen Teutsches Nation, zum Nutz, und Dienste, gutherzig gestellet von Meliboeo. Im Verlag der Royerischen Erben, Pressburg.

Chikán Zoltánné 1972. A magyar nyelvtankönyvek felhasználása az iskolai oktatásban (Történeti áttekintés). *Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei.* Új sorozat 10. 63–94.

Éder Zoltán 1983. Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatása köréből. *Magyar Nyelvőr* 107 (3): 309–323.

Éder Zoltán 1992. Vályi András, a magyar nyelv első tanára a pesti egyetemen. *Magyar Nyelv* 88 (2): 148–157.

Éder Zoltán 1998. Verseghy Ferenc nyelvi rendszere és a korabeli grammatikák. *Magyar Nyelv* 95 (3): 292−301.

Fehér Katalin 1999. Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján. *Magyar Könyvszemle* 3: 314–328.

Finászy Ernő 1902. *A Magyarország közoktatásának története Mária Terézia korában* II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Jakab István 1982. *A magyar igekötő szófajtani útja.* Nyelvtudományi értekezések 112. Akadémiai Kiadó, Budapest.

É. Kiss Katalin 2007. Földi János, a nyelvész. *Magyar Nyelvőr* 131 (1): 17–28.

Kovács Ferenc 2001. *A magyar nyelvészeti terminológia kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ságí István 1922. *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Szili Katalin 2012. Bél Mátyás Sprachmeistere újra és újra. *Magyar Nyelv* 108 (3): 341−357.

Zsinka István 1939. *A beszédrészek magyar elnevezéseinek története.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Kugler Nóra

Az *-ék* toldalékkal jelölt többes – ahogy a terminusok láttatják*

1. Bevezetés

A dolgozat kognitív szemantikai vállalkozás, célja annak feltárása, hogy az N-*ék* kompozitumban (pl. *Kovácsék, lányomék, bölcsészék, kormányék*) funkcionáló *-ék* toldalék megnevezései által a nyelvészeti kategorizáció a toldalék mely jellemzőit helyezi a figyelem előterébe. A terminusok megalkotottságát az N-*ék* konstrukciók működésével, funkcióival veti össze, így értelmezi a terminus által elvégzett profilálást (Tolcsvai Nagy 2017: 217, 233). Az adatokból feltárul, hogy a terminus megalkotásakor milyen jelentés vagy jellemző volt kiemelkedő a toldalék konceptualizációjában, továbbá láthatóvá válik, hogy a konstruáló művelet érzékeny mind a nyelvi tényekre (például a megfigyelhető konstrukciók gyakorisági viszonyaira, a kategória prototipikus belső szerkezetére), mind − a terminusok hálózatos kapcsolatainak magától értetődő motivációján túl is − a tudományos kontextusra (l. a kurrens modelleket, leírásokat). A tanulmány az *-ék* toldaléknak csak az önálló morfémakénti kategorizációjával és a magyar megnevezéseivel foglalkozik, a tárgyalást a legismertebb terminusokra szűkíti.

A dolgozat terminológiai érdekeltsége miatt két kérdésről lesz szó: egyrészt az *-ék* toldalék, illetve az N-*ék* konstrukciók „megítélésének, kategorizálásának kérdéséről, másrészt az ezeket jelölő terminusok, a nyelvi megoldás kérdéséről" (C. Vladár 2005: 1). Mindkét kérdés esetében számolni kell a felismert komponensekben *(-é, -k)* rejlő motivációval. A toldalék létrejöttének, emergens jelentésének és konstrukciós változatosságának a motivációi, a komponensek és a kompozitum asszociatív viszonyai azonban jóval összetettebbek, mint amit az érvényes etimológia alapján rögzíthetünk (vö. Kugler 2017, Brdar−Brdar-Szabó−Kugler 2020).[1] A tanulmány röviden, elsősorban a korábbi szakirodalmi adatokat idézve értelmezi a terminusoknak azt a tagját, amely a toldaléktípuskénti besorolást jelöli (pl. összefoglalónév-***képző***bokor, heterogén többes***jel***) (2.). Ezt követően (3.) (toldaléktípustól függetlenül) vizsgálja a terminusokkal megvalósított profilálást, és értelmezi ennek összefüggését a toldalék szaliens funkciójával, jellemzőjével (Andor 2013, Tolcsvai Nagy 2017: 217, 232−233). A záró rész (4.) áttekinti a bemutatott terminusokkal elvégzett konstruálási módokat.

* A dolgozat elkészítését a *Tématerületi Kiválósági Program (Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció)* támogatta. A szerző köszöni Brdar-Szabó Rita és Ladányi Mária javításait, kritikai megjegyzéseit.

[1] A motivációkutatás és az etimológia eltérő szempontjai feszültségeket is kelthetnek a különböző értelmezések között. Hegedűs (2018: 330) például a nem érvényes etimológia el nem vetéseként értelmezi és kifogásolja a lehetséges motivációként történő említést (vö. „Motiváló tényezőként nem vetem el Mészöly és Bárczi magyarázatát", Kugler 2017: 214).

2. A toldaléktípuskénti kategorizáció megjelenítése

2.1. Az *-ék* kategorizációja a komponensek ’birtokosság’ és ’többség” jelentése alapján

„A terminológia kérdései mögött mindig a kategorizálás kérdései állnak” (C. Vladár 2005: 1). Az *-é* birtokjel és az *-ék* többesjel minden volt már a magyar nyelvtudomány történetében, ami egy toldalék lehet: képző, azaz derivációs morféma és jel vagy rag, azaz inflexiós morféma. A kategorizációs problémát elsősorban az *-é* elem és a hozzá kapcsolódó művelet okozza, amely a teljes toldalék jelentését is meghatározza. A *-k* többesjel szerepe (az *-ék* emergens ’többség’ jelentése mellett is) könnyen felismerhető, jelként történő kategorizálása pedig problémamentes (vö. Berrár 1967: 326), a szerkezet ugyanis a grammatikai (általános) többes számot jelölő főnévi kifejezésekhez (pl. *lányok, bölcsészek*) hasonlóan ’többség’ értelmezést kap, továbbá a komponensek számbeli egyezésével jellemezhető szerkezetekben az *-ék* toldalékos szóalak is (tipikusan) együttes, többes számú jelöléssel fordul elő. Bár lényeges döntés az osztályozó-besoroló nyelvtanokban, hogy melyik toldaléktípus képviselője az *-é* és az *-ék*, ezzel a témával csak röviden foglalkozunk; azokhoz a munkákhoz (M. Korchmáros (1995) és T. Somogyi (2000) mellett főleg Brdar–Brdar-Szabó (2013) írásához) utaljuk az olvasót, amelyek ezt a kérdéskört már feldolgozták.

Az N-*é* és az N-*ék* konstrukció az *-é* komponens révén azzal a közös jeggyel rendelkezik, hogy összetartozási viszonyt jelöl,[2] és e viszonynak megfelelő referenciapont-szerkezetet működtet. A birtoklásjellegű összetartozási viszony alapján vetődött fel az *-é* genitivusragként történő kategorizációja[3] (lásd C. Vladár 2005: 20, 48, 2016: 97–101). Az *-ék* ragszerűségének állításában azonban közvetlenül nem az *-é* feltett esetjelölő funkciója a motiváció. Az *-ék* toldalékot a névszóragozásban megfigyelt szerepe miatt például Czuczor és Fogarasi szótára említi ragként.[4] Előfordul (a képzőként minősítés mellett) a ragszerűség Bárczinál (1971) is, de az érv nem a genitivus, hanem a lativusragból történő eredeztetés és a regionálisan kötött lativusi (’*-ékhoz*’) használat volt:[5] „az *-ék* – *bíróék* stb. – […] nyelvjárásban egyszersmind rag szerepét is betölti” (Bárczi 1971: 130–131).

Az *-é* birtokjelként (inflexiós morfémaként) történő kategorizációja és az *ék* toldalékkal való kapcsolata (komponens; összetartozási viszony jelölése) támogatta egyértelműen azt, hogy az *-ék* inflexiós besorolást kapjon. Erős motiváció a *-k* komponens egyértelműen inflexiós kategorizációja (jel). Akik a kritériumok alapján (nem feltétlenül

---

[2] A ’valahová tartozás’ (Hegedűs 1999: 72) téri viszony (metaforikus) kiterjesztésével a toldalék elvontabb összetartozási relációkat jelöl.

[3] A nyelvtanírók egészen a 19. századig (Verseghy kategorizációjáig) így jártak el (C. Vladár 2016). Ez nem jelenti azt, hogy például Szenczi vagy Pereszlényi ne látta volna az *-é* esetjelölőkénti kategorizációjának a problematikusságát (C. Vladár 2006, 2016: 97–99). Másfelől pedig a „ragszerű” funkciót még Károly Sándor (1962: 299) és Velcsovné (1968: 188) is említi akkor, amikor az *-é* azonosító értelmezőn fordul elő (egyébként ők is jelnek tartották).

[4] „[…] több személyt jelentő rag személynevek és némely személynévmások mellett” (Czuczor–Fogarasi 1864: 481, vö. M. Korchmáros 1995: 296, a szóképzés műveletétől való megkülönböztetés kiemelésével). A *névszóragozás* terminusnak a jelek és a ragok együttes paradigmaalkotó műveletére vonatkozó használata még a 20. századi nyelvtanoknak is jellemzője (vö. Balogh 2000).

[5] Bárczi (1971) Mészöly (1908, 1909) etimológiáját követi (vö. M. Korchmáros 1995: 296, Hegedűs 1999: 67), a követők sorában Hegedűs (1999: 67) Baboss R. Ernőt is említi. A rageredet állítása nem jelenti azt, hogy a szerzők az N-*ék* jelentésétől függetlenül, általánosítva ragnak tartották volna az *-ék* toldalékot (lásd Mészöly terminusát a 2. táblázatban). Az *-ék* lativusi használatához és kialakulásának lehetséges magyarázatához lásd Hegedűs (1999)-et.

megnevezésként) inflexiós toldaléknak tartották az *-ék* morfémát, azok vagy jelként azonosították (Kis-Erős 1915, id. T. Somogyi 2000: 70, Szabó 1983, M. Korchmáros 1995, Kenesei 1998, Kiefer 2000, Bartos 2000, Balogh 2000, vö. Brdar–Brdar-Szabó 2013: 206), vagy nem tettek különbséget jel és rag között (Kiefer 1998: 228,[6] vö. Brdar–Brdar-Szabó 2013: 206−207). M. Korchmáros tanulmányát (1995) követően általánosan elfogadottá vált az inflexiós toldalékként, jelként történő kategorizáció.[7] Balázs Judit (2003: 130) felhívja a figyelmet arra, hogy Szabó Géza már 1983-ban jelként kategorizálta az *-ék* morfémát,[8] de tanulmánya jelentősebb hatás nélkül maradt annak ellenére, hogy pontos meghatározását adta a toldaléknak a „szociális többesítés" jelölőjeként történő leírással.[9]

Az inflexiós és ezen belül a jelként történő meghatározást képviselik az 1. táblázatban látható terminusok. A táblázat második oszlopában az alapvető forrás (amely lehetőleg az első alkalmazás forrása) van kiemelve, illetve az a mű szerepel, amelyre jellemzőnek bizonyult az adott terminus használata.

1. táblázat

Az *-ék* inflexiós toldalékként és ezen belül jelként történő meghatározását képviselő terminusok

Terminus	**Mű**
asszociatív többesjel	Brdar–Brdar-Szabó 2013
-ék többesjel	Ladányi 2017: 588[10]
familiáris többesjel	Bartos 2000: 694–699[11]
heterogén többesjel	M. Korchmáros 1995[12]
heterogén többséget kifejező többesjel	Balogh 2000: 185
szociális többesítő jel	Szabó 1983: 47
társas (asszociatív) többesjel	Brdar–Brdar-Szabó–Kugler 2020

[6] Kiefer vitatja a képzőséget, de a kifejtés az *-ék* és a *-hAt* esetében megengedő: nem egyértelműen képzők, „inflexiós toldaléknak is tekinthetők" (1998: 228). A későbbiekben azonban már Kiefer (2000: 587–590) is a *-k* és az *-i* többesjelek allomorfjaként, jelként tárgyalja az *-ék* toldalékot. A jelként történő kategorizáció melletti döntést, de a toldalék átmeneti jellegét jelzi a *képzőszerű jel* minősítés is (T. Somogyi 2006).

[7] A képzőként történő besorolás napjainkban is felbukkan a szakirodalomban (lásd pl. Hegedűs 2019: 38).

[8] Hegedűs (2018) felhívja erre Kugler figyelmét, holott Kugler (2017) már felhasználta Szabó tanulmányát. A korábbi cikkek esetében azonban jogosan rója fel az említések hiányát. A szerző a jelen tanulmányban pótolja Hegedűs (1999) felhasználását, köszöni a hiányosság jelzését.

[9] A jelként történő kategorizálásnak korábbi példája is van (Kis-Erős 1915, id. T. Somogyi 2000: 70), de ez T. Somogyi szerint csak a jelkomponensekre támaszkodik, nem vizsgálja a jelszerűséget és a funkciót úgy, ahogy később Szabó (1983) és M. Korchmáros (1995).

[10] Ladányi (2017: 588) *heterogén/asszociatív többességet jelölő -ék többesjel* megnevezést is alkalmaz, de az *-ék többesjel* ~ *-ék jel* a terminusértékű az Osiris Nyelvtanban.

[11] Ezt alkalmazza a *Történeti Magánéleti Korpusz* (TMK, http://tmk.nytud.hu/, lásd Dömötör et al. 2017) fam kóddal, „familiaris többes szám *(-ék)*" feloldással, valamint az MNSZ is (Oravecz−Váradi−Sass 2014) az msd-kódokat bemutató oldalon (fam; feloldás nélkül) a Súgóban (http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/msd.html).

[12] M. Korchmáros terminusát a későbbi leíró nyelvtanok rendszerint átvették, változást Brdar és Brdar-Szabó (2013) *asszociatív többes(jel)* terminusa hozott, Ladányi (2017) például már ezt (is) alkalmazta (körülírásként).

2.2. Az *-ék* kategorizációja a referenciapont-szerkezeti működés és az emergens ’többség’ jelentés alapján

A birtoklásjellegű összetartozási viszonyt a magyarban először Tolcsvai Nagy (2005, 2010: 82−85) írta le referenciapont-szerkezetként (vö. Langacker 1993, 2008: 84). Ezt a modellt alkalmazta az N-*ék* konstrukcióra Brdar és Brdar-Szabó (2013), akik elsőként kapcsolták össze a kognitív modellálást a tipológiai szakirodalomban elterjedt *asszociatív többes* (*associative plural*, apl; vö. Moravcsik 2003) fogalmával, konstruálási módjával. Az asszociatív többes egy kiemelkedő figura és a vele társas kapcsolatban (családi, baráti, egyéb társas relációban) álló személyek (ang. *associates*) csoportját jelöli (Moravcsik 2003: 469, Brdar és Brdar-Szabó 2013: 207).

A referenciapont-szerkezetként való működés az N-*é* konstrukció esetében azt jelenti, hogy a kifejezés az N-nel megjelölt entitáson (mint referenciaponton) keresztül egy vele összetartozási (tipikusan birtoklási) viszonyban álló entitást tesz elérhetővé.[13] Hasonlóan: a ma legkönnyebben előhívható N-*ék* konstrukció (Brdar−Brdar-Szabó−Kugler 2016) az N személyen (mint referenciaponton) keresztül elérhető, csoportként konceptualizált személyhalmazra vonatkozik.

A referenciapont-szerkezet működésére (természetesen az ekként való megnevezés nélkül) az ezredforduló előtti szakirodalom, sőt már a korai magyar grammatikák szerzői (pl. Szenczi Molnár Albert, Pereszlényi Pál, lásd C. Vladár 2006, 2016: 97−98) is felfigyeltek. Ezt általában úgy kezelték, hogy a toldalék megváltoztatja a főnévi tő referenciáját (vö. Szabó 1983: 46−47). Az ilyen „indirekt vonatkozás” (és „helyettesítés”, vö. Lotz 1976: 188) miatt névmási jellegű (pontosabban a névmási referenciához hasonló vonatkoztatást megvalósító) elemnek tartották az *-é* toldalékot (vö. Lotz 1976: 188−189, 192−193).[14] Szintén emiatt a „részlegesen tőértékű” minősítésre is van példa (Mártonfi 2004).

A referencia(típus) megváltoztatását felismerő szerzők közül többen ezt a műveletet jelentős módosításnak értékelték a kifejezés jelentésében, és mivel az utóbbi a deriváció jellemzője, megalapozottnak látták, hogy mind az *-é* birtokjelet képzőként sorolják be (lásd Hexendorf 1954: 301−308, 1956: 61−66, Papp 1955: 290−297, Tompa 1964, id. T. Somogyi 2000: 70, Lotz 1976: 185),[15] mind az *-ék* többesjelet képzőnek minősítsék (pl. Mészöly 1909: 258, Berrár 1967: 326, Velcsovné 1968: 143, vö. Brdar–Bdar-Szabó 2013: 205). A képzőként történő értékelés másik alapja az N-*ék* ’többség’ emergens, ’társas viszonyaiban összetartozó személyhalmaz, csoport’ értelme, amely a toldalékot a gyűjtőnévképzőkkel rokonította (vö. Hegedűs 1999: 67). Explicit módon a gyűjtőnévképző egy aleseteként tartja számon az *-ék* morfémát Berrár (1967: 326, 331), de erre utal az „összefoglaló neveket” alkotó képző (Ruzsiczky 1961: 396)[16] és az „összefoglaló jelentésű” leírás is (Velcsovné 1968: 143). A derivációs, képzőként történő meghatározást képviselik a 2. táblázatban látható terminusok.

---

[13] A szerkezet összetett képi sémájában a referenciapont a kiindulópont, a viszonnyal, a létesülő kapcsolattal analóg az útvonal, az a mentális ösvény, amely a célszerkezethez vezet (lásd Langacker 2008: 84).

[14] Az anaforikus működés leírása megvan már Pereszlényinél is (C. Vladár 2016: 98).

[15] Lotz (1976: 189) ugyanakkor rögzíti, hogy az *-é* különbözik, viselkedésében eltér a (nominális) képzőktől is.

[16] „[…] a *katonáék* a *katonaság* gyűjtőnév jelentéséhez áll közel” (Ruzsiczky 1961: 397).

2. táblázat
Az *-ék* képzőként történő meghatározását képviselő terminusok

Terminus	**Mű**
denominális *-ék*-képző	Mészöly 1909
-ék birtokképző	Beke 1955
összefoglaló jelentésű *-ék* képző	Velcsovné 1968: 190
összefoglalónév-képzőbokor	Berrár 1967: 326

3. A terminusokkal megvalósított perspektiválás

A tanulmány új megközelítést alkalmazó része azzal foglalkozik, hogy az N-*ék* konstrukciók működéséből mit figyeltetnek meg, illetve az *-ék* komponens jelentésének mely elemét vagy tulajdonságát mutatják szaliensnek a megnevezések (vö. Andor 2013, Tolcsvai Nagy 2017: 217, 232−233).

3.1. Megnevezések, amelyek nem részletezik a specifikus funkciót, konstruálási módot

Az idetartozó terminusok eltérő részletezettséggel nevezik meg a toldalékot,[17] elsődlegesen a tételezett nyelvrendszerbeli viszonyokat érvényesítik. A legsematikusabb megjelölés a szóelem fonológiai pólusának megadásával és általános morfológiai kategóriák alkalmazásával történik, például *-ék toldalék* (Kiefer 2000). A morfológiai kategorizáció részletezőbb, amikor az adott toldaléktípuson belüli rendszerszerű összefüggéseket is aktivál. Például a *denominális -ék*-képző (Mészöly 1909) nemcsak a toldaléktípus, hanem az alapszó szófaja szerint is kategorizálja a szóelemet, és ezzel megkülönbözteti a más alapszavú képzésektől. Hasonló az *-ék többesjel* (Ladányi 2017), amely a főnévi jelek (névszójelek) rendszerén belül értelmezve, a grammatikai funkciót jól körülhatárolva (lásd ***többes**jel*) nevezi meg a toldalékot. Az utóbbi terminus kiaknázza a *-k* komponens révén bipolárisan létesülő kapcsolatot az általános többesjellel, az általa motivált ’többség; többes’ jelentéssel.

Rendszerbeli összefüggést képvisel az etimológiai kapcsolat is; erre utal az *-ék birtokképző* terminus (Beke 1955), amely az *-é* komponensen keresztül megjeleníti a bipoláris kapcsolatot a birtokviszonyt jelölő *-é* toldalékkal. A megnevezés azonban félrevezető lehet, hiszen az *-ék* toldalék jelentésének nem felel meg a birtok(név)képző funkció. A birtokos, birtok legfeljebb a nagyon absztrakt grammatikai jelentésben (vö. *birtokos jelző*, *birtokos személyjel*) alkalmazható a tipikusan szoros társas viszonyokat leképező *-ék* toldalékra. Az *-é* birtokjel általi motiváltságnak ez a megjelenítése kevésbé sikeres megoldás, mert a birtokra vonatkozás nem centrális (vö. Tolcsvai Nagy 2017: 231) sem a toldalék jelentésszerkezete és funkcionálása, sem rendszerbeli helye szempontjából. A *-k* komponensen keresztül elérhető ’többes(ség)’ profilálása *(többesjel)* jobb terminusalkotási mód, mivel az valóban központi jelentés-összetevő.

A fenti terminusalkotási eljárások elsősorban azt mutatják meg, hogy aktuálisan milyen a leginkább elfogadott toldalékosztályozási rendszer, és milyen terminusok szolgálnak a legközelebbi viszonyban álló jelölők megnevezésére.

[17] A terminusok a morféma (grammatikai kategória) és a morf (jelölő) fogalmi érintkezése alapján (metonimizációval) elérést biztosítanak egymás számára mindkét irányban, de a *morféma* kifejezés kategoriális meghatározatlansága is elég általános (vö. Balogh 2000).

3.2. A nyelvi konceptualizáció műveletét, jellegét részletező és profiláló terminusok

Az ide sorolható példák egy jól körülhatárolt morfológiai kategórián belül részletezik a konstruálási módot és/vagy a kategória szerkezetét. Ez a megoldás is hasznosítja, de nem profilálja a tételezett nyelvrendszerbeli összefüggéseket. Az M. Korchmáros (1995) által megalkotott terminus és változatai *(heterogén többség, heterogén többes, heterogén többesjel)* a személyhalmaz szerkezetét jelenítik meg (más jellemzők hátteréhez képest). Ez a konstruálási mód ugyanakkor azáltal, hogy az általános többes/többség/többesjel homogén szerkezetével (N-*k* 'több N-nel megnevezhető entitás'; lásd még: multiplikatív többség)[18] szemben értelmezi az N-*ék* konstrukció műveletét heterogénnek, a morfológiai mikrorendszerbe való beágyazódást is segíti.

Az *összefoglalónév-képzőbokor* (Berrár 1967: 326) a szerkezet szempontjából kevésbé pontos, hiszen meghatározatlanul hagyja, hogy azonos vagy eltérő természetű elemekből áll-e az összetett entitás. A terminus a komplex szerkezetet profilálja. A kategorizációra reflektáló *név* „meta"-elem révén a csoport-, illetve a halmazjelölést is hozzáférhetővé teszi.

A fenti terminuscsoport az N-*ék* konstrukciók (időben változó) szerveződésére érzékeny: a példák a ma (is) prototipikusnak számító nem homogén konstrukciót (pl. *Péterék, apámék*) emelik ki a kategória reprezentálására. A konstrukciók (a hálózat viszonyai) időben változnak. Balázs (2003) és Kugler (2017) elemzett korpuszadatai például azt mutatják, hogy a középmagyar korban inkább az *uramék, uraimék* típusú, homogenizáló csoportkonstruálás dominált.[19]

3.3. A csoporttagok fogalmilag feldolgozott társas viszonyait profiláló terminusok

Ezek a terminusok a személyhalmazt a csoporttagok fogalmilag feldolgozott társas viszonyai alapján konstruálják meg. Ezt általánosan végzi el az ***asszociatív*** *többes szám*, az ***asszociatív*** *többes* (Moravcsik 2003, Brdar és Brdar-Szabó 2013), a ***szociális*** *többesítő jel* (Szabó 1983: 47)[20] és a(z utóbbi által inspirált) ***társas*** *többesjel* (Brdar–Brdar-Szabó–Kugler 2020) terminus. Specifikusabb a ***familiáris*** *többesjel* (Bartos 2000: 694–699) és a ***familiaris*** *többes szám (-ék)* (TMK, lásd Dömötör et al. 2017). Bartos (2000) nem indokolta a terminusválasztást; a jelentésadásban az általánosabb 'N és társai' megoldást részesítette előnyben az 'N és családja' jelentésadással szemben (Bartos 2000: 695), a terminus tehát absztraktabb, mint amit a 'családi' jelentés sugall. Ugyanebben a kötetben Kiefer (2000: 589) az *-ék* többesjel „szabályánál" az N-*ék* halmaz leírására az *N családja* és az *N csoportja* kifejezést használja (Kiefer 2000: 589), ennek azalapján az adott konceptualizációban mind a 'családi', mind a kiterjesztett jelentés releváns.

Az *asszociatív többes szám* és az *asszociatív többes* terminusok (Moravcsik 2003, Brdar és Brdar-Szabó 2013) egyrészt a halmazt létrehozó fogalmi-nyelvi konstruálás fe-

---

[18] Brdar és Brdar-Szabó (2013) multiplikatív értelemben használja az *additív* kifejezést, míg az *additív* jelző általánosabban (pl. Lotz 1974, Bartos 2000) épp a heterogén szerkezet (pl. a *mi* személyes névmás) jellemzésére szolgál.

[19] Balázs (2003: 134) a fenti heterogén leírást problematizálja, és felhívja a figyelmet a homogén N-*ék* konstrukciókra. Szabó (1983: 46) felfigyelt egy más típusú homogenizáló használatra is: „Újabban a zenei együttesek vezetőjének nevén vagy a zenekarok nevén is megjelenik az *-ék* toldalék: *Benkóék, Szörényiék, Zoránék, Omegáék, ABBÁ-ék* stb.", a példák közül az utolsó kettő a homogén konstruálás példája. Brdar–Brdar-Szabó–Kugler (2016, 2020) empirikusan is vizsgálta az innovatív homogenizáló használatot.

[20] „Az *-ék* szerepe szociális többesítés, olyan személyekre (személyek csoportjára) utal, akik rokoni, baráti, munkatársi stb. viszonyban vannak egymással, és ezáltal összetartoznak" (Szabó 1983: 46).

lől, másrészt a konceptualizált társas viszonyok felől ragadják meg az N-*ék* műveletét. Az N-nel jelölt fokális figura és az azon keresztül elérhető, vele társas viszonyban álló személyek kapcsolata mint a konceptualizáló által megalkotott viszony a terminusalkotás számára kiemelkedő (szaliens) jellemző.

A *familiáris* kifejezés a családi összetartozást jelölő N-*ék* konstrukciók sémáját használja fel a kategória reprezentálására. Az *asszociatív,* a *szociális* vagy a *társas többes* elnevezés azonban előnyösebb, mert az N-*ék* konstrukciók nagyobb változatosságát tudja átfogni (vö. *kormányék* 'a kormány (tagjai)', *Szigeték* 'a fesztiválszervezők'; l. Brdar–Brdar-Szabó–Kugler 2016).

4. Összegzés

A dolgozat kísérletet tett a terminusok motiváltságának a megragadására, és ezzel összefüggésben rámutatott arra, hogy az eltérő konceptualizációk a morfológiai művelet valamilyen szaliens jellemzőjét profilálják. Összefüggést lehet feltételezni a szaliencia és az N-*ék* kategória prototipikus elrendeződése között.

Az N-*ék* kompozitumban funkcionáló -*ék* toldalék megnevezéseit áttekintve megfigyeltük, hogy a terminusok egyrészt a morfológiai osztályozás modellszerűen alkalmazott kategóriái (pl. jel, többesjel; képző; lásd a 3. táblázat oszlopait), másrészt a kompozitum által megvalósított fogalmi feldolgozás, a halmaz konceptualizációja mentén (lásd a 3. táblázat sorait) mutatnak fel hasonlóságokat és különbségeket.

3. táblázat
A terminusok közötti összefüggések áttekintése

<table>
<tr><th colspan="2">konceptualizáció</th><th colspan="2">terminusok, a terminusok komponensei</th></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="3">FONOLÓGIAI PÓLUS ÉS A MORFOLÓGIAI OSZTÁLYOZÁS KATEGÓRIÁI</td><td colspan="2">-ék</td></tr>
<tr><td>többes(jel)</td><td>képző</td></tr>
<tr><td rowspan="2">-ék többesjel</td><td>-ék birtokképző</td></tr>
<tr><td colspan="2">denominális -ék-képző</td></tr>
<tr><td rowspan="5">A KONSTRUÁLÁSI MÓD ÉS A KOMPOZITUM SZEMANTIKAI JELLEMZŐI</td><td rowspan="2">KÖRÜLHATÁROLT ÖSSZETETT SZERKEZET, CSOPORT (ÖSSZETÉTEL)</td><td>heterogén többesjel</td><td>összefoglaló jelentésű -ék képző</td></tr>
<tr><td>heterogén többséget kifejező többesjel</td><td>összefoglalónév-képzőbokor</td></tr>
<tr><td rowspan="3">AZ ELEMEK KÖZÖTTI VISZONYOK TÍPUSA (VISZONY- ÉS CSOPORTJELLEMZŐ)</td><td>asszociatív többesjel</td><td rowspan="3"></td></tr>
<tr><td>szociális többesítő jel</td></tr>
<tr><td>társas többesjel</td></tr>
<tr><td></td><td>familiáris többesjel</td><td></td></tr>
</table>

Hivatkozások

Andor József 2013. Elmélkedések és vizsgálódások a szaliencia körül. In Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.) 2013. 86–97.

Balázs Judit 2003. *Mózesékei.* Adalékok az *-ék* morféma régi nyelvi használatához. In Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 128–135.

Balogh Judit 2000. A névszóragozás. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 183–208.

Bárczi Géza 1971. Hangzóközi zárhangok szórványos geminációja az előmagyarban. *Magyar Nyelv* 67: 129–134.
Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. 653–762.
Beke Ödön 1955. Az *-ék* birtokképző ismeretlen alakja. *Magyar Nyelvőr* 79: 102−103.
Berrár Jolán 1967. A szóalkotással keletkezett szavak. In Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest. 316–351.
Brdar Mario – Brdar-Szabó Rita 2013. Kik lehettek és kik lehetnek *Kazinczyék* vagy *Karinthyék*? A tulajdonnévi asszociatív többes *-ék* szerkezet értelmezésének útjai. In Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.) 2013. 204–223.
Brdar Mario − Brdar-Szabó Rita − Kugler Nóra 2016. A többség *-ék* jeles kifejezésének nyelvváltozási folyamata. In Balázs Géza − Veszelszki Ágnes (szerk.): *Generációk nyelve. Tanulmánykötet*. Inter − Magyar Szemiotikai Társaság − ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 319−331.
Brdar Mario − Brdar-Szabó Rita − Kugler Nóra 2020. Az *-ék* társas (asszociatív) többes asszociatív viszonyok hálózatában. In Balázs Géza − Imrényi András − Simon Gábor (szerk.): *Hálózatkutatás. Hálózatok a nyelvben*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest. 61–79.
Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
Hegedűs Attila 1999. Az *-ék* képző (jel? rag?) és a tágabb külső helyviszony történeti-nyelvjárási összefüggése. In Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1.* József Attila Tudományegyetem, Szeged. 67–73.
Hegedűs Attila 2018. Módszertani megjegyzések. *Magyar Nyelv* 114 (3): 330–333.
Hegedűs Rita 2019. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Hexendorf Edit 1954. Az *emberé*-féle alakok toldalékának elnevezéséről. *Magyar Nyelv* 50: 301−308.
Hexendorf Edit 1956. A jelfunkció és egy bírálat kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 52: 611–616.
Károly Sándor 1962. Az értelmező jelző egyeztetése. In Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere* II. Akadémiai Kiadó, Budapest. 308–309.
Kenesei István 1988. A toldalékmorfémák meghatározásáról. *Magyar Nyelvőr* 122: 67–81.
Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 187–289.
Kiefer Ferenc 2000. A ragozás. In Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. 569–618.
Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
M. Korchmáros Valéria 1995. Az *-ék* többesjel! *Néprajz és Nyelvtudomány* 36: 295–307.
Kugler Nóra 2017. Az *-ék* többesjel kialakulása az adatok tükrében. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 211–222.
Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.) 2013. *A megismerés és az értelmezés konstrukciói*. *Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Ladányi Mária 2017. Alaktan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. 501–660.
Langacker, Ronald W. 1993. Reference-point constructions. *Cognitive Linguistics* 4: 1–38.
Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Walter de Gruyter, Berlin.
Lotz János 1976. *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat Kiadó, Budapest. 185–190.
Mártonfi Attila 2004. Az *-é* birtokjel névmási jellegéről. In Ladányi Mária – Dér Csilla – Hattyár Helga (szerk.): *„…még onnét is eljutni túlra…" Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 64–73.
Mészöly Gedeon 1908: *Kettő*. *Magyar Nyelv* 4: 318–320.
Mészöly Gedeon 1909. A denominális *-ék*-képző eredete. *Magyar Nyelv* 5: 258–264.
Moravcsik, Edit 2003. A semantic analysis of associative plurals. *Studies in Language* 27 (3): 469–503.
Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In *Proceedings of LREC 2014*.
Papp István 1955. A jelfunkció kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 51: 290–297.
Ruzsiczky Éva 1961. A szóképzés. In Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan* I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 333−420.
Szabó Géza 1983: Egy jelentéstani kategória néhány összefüggése a mai magyarban. *Magyar Nyelv* 79: 42–47.

Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. In Kertész András – Pelyvás Péter (szerk.): *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXI. Akadémiai Kiadó, Budapest. 43–70.
Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. 207–499.
Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan*. A magyar nyelv kézikönyvtára 4. Osiris Kiadó, Budapest.
T. Somogyi Magda 2000. *Toldalékrendszerünk vitás kérdései*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
T. Somogyi Magda 2006. *-ék*. In Zaicz Gábor (főszerk.): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 171.
Velcsov Mártonné 1968. Alaktan. In Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest. 85–204.
C. Vladár Zsuzsa 2005. *A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.[21]
C. Vladár Zsuzsa 2006. A genitivus eset Szenczi és Pereszlényi grammatikájában. In Mártonfi Attila − Papp Kornélia − Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest. 325−328.
C. Vladár Zsuzsa 2016. *A korai magyar grammatikák*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

21 Az értekezésre történő oldalszámos hivatkozás az elektronikusan elérhető példány alapján történik (https://tinyurl.com/y5bpetd3 (utolsó elérés: 2021. jan. 4.)), nem egyezik a nyomtatott mű oldalszámaival.

Bölcskei Andrea

*Oikonima**
Egy névtani terminus által felvetett kérdések

1. A terminológia alakulása különféle szakterületeken

Vladár Zsuzsa írásainak egyik központi témája a magyar nyelvű szakterületi terminusok kialakulásának, elterjedésének vizsgálata, a szaknyelvhasználat nemzetközi hátterének figyelembevételével. Tárgyalta ilyen megközelítésben a nyelvleírás szakkifejezéseit (l. pl. Vladár 2005, 2013, 2020), valamint a külkereskedelmi terminológia egyes részegységeit is (l. pl. Vladár–Constantinovits 2013, Constantinovits–Vladár 2014, 2019). Megállapításai szerint a nemzetközi színtéren jelen lévő terminusok továbbfejlesztése a múltban és a jelenben is jelentős mértékben járult hozzá a magyar szakszavak állományának bővüléséhez; a terminusok aktuális megnyilatkozásbeli megválasztását pedig a szövegműfaj és a szakmai közösség kulturális identitásának jelzésére való törekvés egyaránt befolyásolja (a részletekhez l. a fent hivatkozott tanulmányokat).

2. Egy névtani szakkifejezés példája: *oikonima*

Az alábbiakban az *oikonima* terminus példáján keresztül azt szemléltetjük, hogy a kulturális tájékozódás, a nemzetközi szakirodalmi hatás, a szakmai diskurzusközösségek valós nyelvhasználata és a nemzetközi színterű szakterületi terminológiai harmonizáció folyamata miként befolyásolja egy-egy névtani szakkifejezés megjelenését, használatát a magyar nyelvben.[1]

Az *oikonima* terminus a magyar nyelvű névtani szakirodalomban ritkán, erősen korlátozott használattal s inkább csak újabban jelentkezik. A *Névtani Értesítő* (NÉ.) című folyóirat 2010 és 2019 között megjelent köteteiben nyolc alkalommal fordul elő a kifejezés, részben a névtudomány metanyelvi kérdéseit tárgyaló írásokban, részben pedig idegen nyelven született szakirodalmi művek ismertetéseiben; a *Helynévtörténeti Tanulmányok* (HT.) című periodika ugyanezen időszakban kiadott számaiban pedig a magyar nyelvű tanulmányszövegekben egyszer sem kerül elénk ez a terminus.[2]

* A tanulmány elkészítését a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kara „A magyar nyelv és a szakmai kultúra. Magyar nyelvészeti kutatások a tartalomfejlesztés és a dokumentáció területén” című kutatási projektje támogatta.

[1] A magyarban használt névtani terminusok keletkezését, elterjedését és változását befolyásoló egyéb tényezőkhöz (pl. nyelvi hiány, szemléletváltozás, szemantikai áttetszőség, következetes használat, szinonimitás, poliszémia, preferencia, funkciómegoszlás) l. Slíz 2012.

[2] A szakszövegek feldolgozása a Sketch Engine online korpuszelemző alkalmazás segítségével történt (https://www.sketchengine.eu). A magyar nyelvű tanulmányokat tartalmazó két névtudományi folyóirat 2010-es évekbeli köteteinek anyagából összeállított korpusz nagyságát a Sketch Engine egészében közel 1,9 millió szövegszóra becsülte. Érdekességként megjegyezzük, hogy a *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2017-es kötetének angol nyelvű összefoglalóiban a megfelelő angol kifejezés *(oikonym)* hétszer szerepel, igaz, ebből hat alkalommal ugyanabban az absztraktban kerül elő.

A *Névtani Értesítő* áttekintett tíz évfolyamában a vizsgált szakkifejezés kisszámú előfordulása ellenére több írásképpel bukkan fel: az egyes, a magyarban régóta használatos nyelvészeti szakkifejezések (pl. *homonima, szinonima*) mintájához igazodó általános *oikonima* forma mellett egy idézetben találkozunk a szláv nyelvek hatását tükröző, többes számú *ojkonímok* alakkal is (l. a következő bekezdést). Az idegen nyelvű szakszóhasználat jellemzésekor egy-egy esetben illusztratív szándékkal az angol, valamint a szlovák megfelelő is szerepel a magyar szövegekben: *oikonym* (NÉ. 34: 142), illetve *ojkonymá* (NÉ. 34: 160).[3]

Az *oikonima* terminus jelentése sem tekinthető egységesnek a tanulmányokban. A szerzők többnyire 'településnév', 'helységnév' értelmű kifejezésnek ítélik, definiáltan: „prediális oikonimák (birtoklásra utaló településnevek)" (NÉ. 33: 301), „*ojkonymá* 'ember által lakott helyek nevei, helységnevek'…"[4] (NÉ. 34: 160); illetve a használatból következtethetően: „[…] földrajzi nevekből: ojkonímok-, toponímok-, makró- és mikrotoponímokból […]" (a szakszóhasználatra vonatkozó megjegyzéssel ellátott idézetet l. NÉ. 34: 141, 3. lábjegyzet).

Leginkább talán egy általános 'helynév' jelentés átvétele bontakozik ki a vizsgált terminus vonatkozásában az alábbi idézetekből, amelyek egy lengyel névtani folyóirat ismertetéséből származnak:

> Ewa Jakus-Borkowa tanulmányában az *-atka,* illetve az ebből alakult *-owatka, -awatka, -ewatka* végződéssel keletkezett lengyel oikonimákat elemzi történeti adatok és térképek segítségével […]. Urszula Wójcik szintén történeti helynévanyaggal foglalkozik, s írásában a formánssal létrejött mazóviai helyneveket elemzi etimológiai szempontból […] (NÉ. 40: 272);

valamint

> Yaroslav Redkva 14–15. századi ukrán és lengyel oikonimákat vizsgál a mai Nyugat-Ukrajna területéről, amelyek kapcsán bemutatja a kétnyelvű környezet hatását a nevek nyelvi formájára és a névhasználatra […] (NÉ. 40: 273).

Másfajta értelmezés jelenik meg ugyanakkor az egyik könyvismertetésben:

> Jean-Claude Muller genealógiai megközelítésű írásának […] első részében egy valódi luxemburgi sajátosság kerül előtérbe, a családnevek mellett a lakóhelyre utaló háznevek (oikonimák vagy domonimák) használata […] (NÉ. 38: 281).

A magyarázatot a periodika egyik terminológiai témájú tanulmányában találjuk:

---

[3] A terminushasználat jellemzésekor a forrásművek egy-egy csoportjában lévő tanulmányok szövegének összességét az elemzés szempontjából egységes szövegkorpusznak tekintem. Amennyiben a kérdéses írásokból nem tartalmi idézés történik, hanem a nyelvhasználat egy adott összetevőjének az elemzésére kerül sor, a nyelvi adat forrását a szövegkorpuszt azonosító betűjelzés, kötetszám (ha van) és oldalszám segítségével jelölöm meg (az alkalmazott rövidítések feloldását l. a *Források* alatt).

[4] A szlovák névtani terminológiában a szakkifejezésnek antonimája is kialakult: „*anojkonymá* ~ *terénne názvy* 'ember által nem lakott helyek nevei, terepnevek'…" (Bauko 2012: 161).

> az *oikonym* az ICOS előzetes terminuslistája szerint ’ház vagy épület neve’, standardizációs célú szójegyzéke szerint már ’ember által lakott hely neve (település, farm, ház stb.)’ (Farkas 2012: 142).[5]

A szakkifejezés jelentésének az ICOS terminuslistáiban rögzített kettőssége nehezen értelmezhető a magyar közönség számára, mivel a mi szemléletünkben a ’település’ és a ’ház’ az emberi lakóhely két jól elkülönülő típusát alkotja.[6] Ezenfelül a háznevek adásának szokása jóval korlátozottabban jelentkezik a magyar nyelvterületen, mint például az angolszász vagy a német (és sok egyéb) kultúrájú országok területén (l. lent).[7]

A továbbiakban összehasonlításként az angol *oikonym* ’oikonima’ terminusnak (valamint német, francia és spanyol megfelelőinek) a nemzetközi névtani szakirodalomban való használatáról tájékozódunk. Először az ICOS 2011-es barcelonai, 2014-es glasgow-i és 2017-es debreceni nemzetközi konferenciáinak anyagát közreadó kötetek: Donada–Montagut 2014 (B.); Hough–Izdebska (eds) 2016 (G.), valamint az *Onomatica Uralica* című folyóirat (OU.) 2018-as évfolyama 10–14. számainak szövegeit nézzük meg ebből a szempontból. A kötetekben a legtöbb tanulmány angol nyelvű, kisebb számban azonban találhatók bennük német, francia s a barcelonai kiadványban spanyol, katalán és okcitán nyelvű írások is.[8]

A megfelelő terminus leggyakrabban a klasszikus értelemben vett közép- és délkelet-európai országokból származó – így a cseh (Milan Harvalík, Pavel Štěpán), szlovák (Iveta Valentová), lengyel (Artur Gałkowski, Halszka Górny), litván (Rita Baranauskiene, Ilona Mickienė, Grasilda Blažiene), lett (Pauls Balodis, Sanda Rapa), észt (Marit Alas), magyar (Farkas Tamás, Reszegi Katalin, Szilágyi-Kósa Anikó, Szőke Melinda), román (Oliviu Felecan, Adelina Emilia Mihali), macedón (Elka Jacheva-Ulchar, Meri Momirovska), bolgár (Liljana Dimitrova-Todorova) – szerzők angol és német nyelvű tanulmányaiban fordul elő. Körükben jó eséllyel a különböző anyanyelvű névkutatókból álló szakmai diskurzusközösség idegen nyelvű kommunikációja során vált népszerűvé az angol *oikonym,* illetve a német *Oikonym* szakkifejezések használata, vélhetően a szláv nyelvek, főként a cseh hatására, amelyben a megfelelő szakszó régebb óta ismert terminusnak számít (Svoboda et al. 1973: 60).[9] Csupán egy-egy példa akad arra, hogy a szakkifejezés más

---

[5] ICOS = International Council of Onomastic Sciences (Nemzetközi Névtudományi Társaság). Az eredeti meghatározások a következők: „*oikonym* or (latinized) *oeconym:* name of a house or other building” (l. https://icosweb.net/publications/onomastic-terminology); „**oikonym** – see **settlement name; settlement name** – proper name of all kinds of human settlement (cities, towns, villages, hamlets, farms, ranches, houses, etc.) – e.g. *Paris, Turku, Yokohama, †Troia, Nofim* (a house)” (l. https://icosweb.net/wp/wp-content/uploads/2019/05/ICOS-Terms-en.pdf, 4–5). Magyarul l. Bölcskei–Farkas–Slíz 2017: 108, 110.

[6] Az angol megközelítéshez vö. ugyanakkor: „settlement (anything from a house to a city)” (Taylor 2016: 79).

[7] A ’háznév’, illetve a ’településnév’ jelentések közvetítése tekintetében összevetésként megjegyzendő, hogy a NÉ. vizsgált köteteiben a *háznév* szakkifejezés és származékai 26 alkalommal, a *településnév* és a *helységnév* terminusok és származékaik 912, illetve 924 esetben, a *helynév* kifejezés és származékai 6576 alkalommal, a *földrajzi név* terminus és származékai 971 esetben kerülnek elénk. Ugyanezen szakszók és származékaik használata a HT. feldolgozott tíz évfolyamának szövegeiben a következőképpen alakul: *háznév* 7, *településnév* 1443, *helységnév* 306, *helynév* 5934, *földrajzi név* 483 előfordulás. A NÉ. egyik tanulmányában a *háznév* terminus hiperonimáiként megjelennek a *létesítménynév, épületnév, építménynév* ernyőterminusok, hiponimákként a *nyaraló-* és *villanevek* szakkifejezések (NÉ. 32: 99–103, illetve 103, 107), egy másik írásban pedig kohiponimaként a *lakóháznév* szakszó jelentkezik (NÉ. 40: 183). A terminusok előfordulásának adatait a Sketch Engine szó(alak)keresője (Wordlist) által összeállított listák alapján adom meg.

[8] A kötetekből összeállított korpusz a Sketch Engine alkalmazás szerint közel 2,7 millió szövegszóból áll.

[9] Itt köszönöm meg a lektoroknak az egyes további terminológiai szójegyzékek bevonására tett konkrét javaslatokat.

anyanyelvi hátterű szerzőknél (Thomas Stolcz, Nataliya Levkovych és Ingo H. Warke, a Brémai Egyetem munkatársai közös cikkében), illetve más nyelven, így franciául (Małgorzata Mandola tanulmányában) vagy spanyolul (Olga Mori írásában) jelentkezik a kötetekben.

A terminus jelentését tekintve – a tanulmányok nyelvétől függetlenül – a leggyakoribb a 'településnév', illetve az ehhez kapcsolódó értelem. Ez sokszor explicit módon is megjelenik a szövegekben, például: „oikonymy: the names of the villages" (B.: 1626), „Settlement Names (Oikonyms)" (G. 1: 54), „a basis for settlement names (oikonyms)" (OU. 12: 112), „designar lugares habitados (Oikonyme)" (B.: 1315), „Siedlungsnamen (Oikonyme)" (OU. 10: 286), „oïkonyme ou nom d'habitat" (OU. 11: 70). Ritkábban a szövegkörnyezetből kikövetkeztethetően általában vett 'helynév' jelentéssel szerepel a kifejezés, például: „taking into account the relation: name-related oikonyms – geographical object" (OU. 12: 151). A 'háznév' értelmezéssel egyszer találkozunk, ekkor a szöveg tisztázza a terminus aktuálisan használt jelentését: „Some of them have definitely originated from oikonyms, i.e. from homestead names" (G. 3: 1).

A barcelonai kötetben a kérdéses szakkifejezés a fent megjelölt nyelvek egyikén összesen 26 esetben, a glasgow-i kiadványban 14 alkalommal, míg a debreceni folyóiratszámokban 80-szor kerül elénk (utóbbi esetben az előfordulások közel fele ugyanakkor két tanulmányból adatolható).[10] Legkevesebbszer tehát az angol anyanyelvű szerkesztők által összeállított konferenciakötetben jelenik meg a vizsgált terminus.[11]

Érdekes megfigyelést tehetünk továbbá, ha összevetjük két, a közelmúltban kiadott, nemzetközi közönségnek szánt angol nyelvű névtudományi szakkönyv szövegének ide kapcsolódó terminushasználatát. Az egyik szakkönyv az eredetileg magyarul írt szakszöveg fordításával készített, anyanyelvi lektoráláson átesett *History of Hungarian Toponyms* [A magyar helynevek története] (HunTop.) című, helynévtörténeti témájú kötet (Hoffmann–Rácz–Tóth 2017); a másik pedig az angol anyanyelvű szerkesztő által összeállított, az Oxford University Press kiadónál megjelent *The Oxford Handbook of Names and Naming* [Oxford kézikönyv a nevekről és a névadásról] (OxHb.) című, a névtudomány legjellemzőbb vizsgálati területeit áttekintő jelleggel bemutató kézikönyv (Hough (ed.) 2016).

A magyar fordító által jegyzett angol szakszövegben az *oikonym* terminus, illetve származékai (pl. *oikonyms, oikonym system, oikonym types*) 27 alkalommal fordulnak elő. A szakkifejezés valamennyi előfordulása a kötet ötödik, településneveket bemutató fejezetében kerül elénk, ezen belül is 20 esetben a különféle társadalmi csoportokat jelölő kifejezésekből (így a nép-, törzs- és foglalkozásnevekből) keletkezett településnevek tárgyalásakor jelenik meg. A terminus jelentése tehát következetesen 'településnév', mely a szakszó bevezetésekor, az első megjelenés alkalmával definíciószerűen is meg van adva:

[10] A terminus antonimája, az *anoikonym* szakkifejezés, illetve francia és spanyol megfelelői 'ember által nem lakott helyek nevei' értelemben (l. fent) a barcelonai kötetben egy spanyol nyelvű, a debreceni folyóiratszámokban tizenkét angol és három francia nyelvű előfordulással szerepelnek, a glasgow-i kiadványban pedig egyszer sem kerülnek elő. Az utóbbi kötetben egy alkalommal jelen van ugyanakkor az *oikodomonym* 'háznév' terminus (G. 1: 72).

[11] Összevetésként: az *oikonym* szakkifejezést az UNGEGN (United Nations Group of Experts on Geographical Names) (amerikai) angol nyelvi hátterű földrajzinév-egységesítési terminusjegyzéke egyáltalán nem említi, számontartja és definiálja ugyanakkor a *geographical name* 'földrajzi név', *place name* 'helynév', *toponym* 'helynév' terminusokat (Kadmon (ed.) 2015: 18, 19, 26, magyarul: Bölcskei–Farkas–Slíz 2017: 154, 155, 170).

„settlement names (oikonyms)" (HunTop.: 132).[12] Az oxfordi kézikönyvben ezzel szemben az *oikonym* terminus, illetve származékai egyáltalán nem szerepelnek.[13]

A magyar helynévtörténeti munka a háznevekre nem tér ki, az oxfordi kézikönyv ugyanakkor a nyelvi tájkép kapcsán (Puzey 2016), illetve önálló fejezetben (Koopman 2016) is foglalkozik a lakóházak megnevezésével.[14] Ennek megfelelően az előbbi kötetben 'háznév' jelentésű terminus egyáltalán nem kerül elő (a némiképp rokonítható 'tanyanevek' a körülíró jellegű *names of farms* angol megjelölést kapják, vö. HunTop.: 272), míg a kézikönyvben a *house name* szakkifejezés 30-szor jelentkezik, de ugyanezt a fogalmat adják vissza a *homestead names / names of homesteads és a dwelling names / names of dwellings* terminusok is (15, illetve 4, köztük a tárgymutatóban is jelentkező előfordulással).[15]

A nemzetközi névtudományi szakirodalom, mint látjuk, elsősorban az *oikonym* terminus 'településnév' jelentését erősíti meg – igaz, a 'település' fogalmát a lehető legszélesebb értelemben használva teszi ezt, településnek tekintve bármely emberi lakóhelyet, így például a helységeket, de a farmokat, házakat is –, s a 'háznév' értelmezést kevéssé preferálja. Az utóbbi értelemben a nemzetközi és a hazai szakirodalom is más szakkifejezések használatát ajánlja. Ezek egy része anyanyelvi szavakból álló, közösségi úton alkotott szóösszetételből vált terminussá, például a magyar *háznév* vagy az angol *house name, homestead name, dwelling name;* más részük idegen elemekből, szakemberek által tudatosan, a terminusalkotás igényével létrehozott kifejezés, például a magyar *domonima* vagy az angol *oikodomonym*.

Az angol nyelvű online ismeretterjesztés – amely az *oikonym* terminus *oeconym* és *econym* alakváltozatát is idézi – a fentiekkel szemben gyakran éppen a 'háznév' jelentést jelöli meg elsődlegesként (nyilván a szó etimológiáját alapul véve: ógör. *οἶκος* 'ház' + *Ὄνομα* 'név'), s jelentéskiterjesztéssel magyarázza a másodlagosnak tartott 'településnév', 'település részének a neve' értelmezéseket.[16] A német online lexikográfia fő formának jellemzően a *Siedlungsname* terminust tartja, s ennek szinonimáiként említi a köznyelvi *Ortsname* és a szaknyelvi *Oikonym* kifejezéseket.[17]

---

[12] E megfeleltetésre, szintén a debreceni névkutatáshoz kötődően, korábbról l. Várnai (szerk.) é.n. is.

[13] Néhány kapcsolódó szakkifejezés használatának vonatkozásában ugyanakkor már több hasonlóságot vehetünk észre a két angol nyelvű szakkönyvben. A kötetek szövege ugyanazt a preferenciát mutatja például a 'településnév', 'helynév', 'földrajzi név', 'lakott hely neve' jelentésű terminusok használata kapcsán: a magyar vonatkozású munkában a *settlement name* 909, a *place name* 29, a *geographical name* 11 alkalommal kerül elő, a *habitation name* pedig egyszer sem szerepel; az angol kézikönyvben a *settlement name* 55-ször, a *place name* 36-szor, a *geographical name* 24-szer, a *habitation name* 2-szer jelentkezik.

[14] A háznevek jelentősége (és így a megjelölésükre használt szakkifejezések használata is) erősen kultúrafüggő, nyelvközösségenként szembetűnő eltéréseket mutat. A német nyelvterület egyes részein, valamint a norvég és a baszk nyelvben például jelentős a háznevekből (tkp. farmnevekből) keletkezett családnevek, illetve ragadványnevek száma (vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Oeconym).

[15] A szakkifejezések előfordulási adatait továbbra is a Sketch Engine szó(alak)keresője (Wordlist) által összeállított listák alapján adom meg.

[16] Vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Oeconym. Ugyanitt előkerül 'háznév' jelentésben az *ecodomonym* terminus, hiponimaként pedig a *mansionym* 'történelmi nevezetességű rezidencia neve' szakkifejezés is jelentkezik, bár ezek a névtani szakirodalomban valójában alig jelennek meg.

[17] Vö. pl. https://www.openthesaurus.de/synonyme/edit/21180.

3. Összegzés

A magyar névtani szakirodalomban az utóbbi időszakban megjelenő *oikonima* szakkifejezés esete jól példázza, hogy egy jelentésében és jelentőségében kulturális kötöttségű, a terminusalkotás szándékával egy klasszikus nyelv elemeiből tudatosan létrehozott szakszó használata – a szemléleti nehézségek ellenére is – miként indul meg és kezd elterjedni a nyelvünkben. A folyamat hátterében egy szűkebb, különféle anyanyelvű tagokból álló nemzetközi szakmai diskurzusközösség presztízsnyelveken való kommunikációja, az idegen nyelveken történő ismeretszerzés s az új ismeretek magyar nyelven való közvetítésének igénye áll. Az ismeretek, információk pontos továbbítása pedig éppen a szaknyelvi regiszterre jellemző, szükség esetén új terminusok segítségével valósítható meg, ami a szakterülethez kapcsolódó terminológia folyamatos gondozásának jelentőségére teszi a hangsúlyt. A bemutatott terminus példáján keresztül érzékelhető, hogy a kulturális orientáció, a nemzetközi szakirodalmi hatás, az aktív szakmai diskurzusközösség nyelvhasználata, valamint a Nemzetközi Névtudományi Társaság (ICOS) keretein belül folyó soknyelvű, harmonizációs szemléletű terminológiai munka a magyar névtudományi terminológia alakulására is befolyással bír.

Források

B. = Donada, Joan Tort i – Montagut, Montserrat Montagut i a cura de 2014. *Els noms en la vida quotidiana. Actes del XXIV Congrés Internacional d'ICOS sobre Ciències Onomàstiques. Annex. Comunicacions – Names in daily life.Proceedings of the XXIV ICOS International Congress of Onomastic Sciences. Appendix. Sessions papers.* Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona. http://www.gencat.cat/llengua/BTPL/ICOS2011/cercador.html (Utolsó elérés: 2020. dec. 3.)

G. = Hough, Carole – Izdebska, Daria (eds): 2016. *'Names and Their Environment'. Proceedings of the 25th International Congress of Onomastic Sciences, Glasgow, 25–29 August 2014.* Volume 1–5. University of Glasgow, Glasgow.

HT. = *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2010–2019. 5–15. szám. Lektorált folyóirat. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. http://ht.unideb.hu/archivum.php (Utolsó elérés: 2020. nov. 22.)

HunTop. = Hoffmann, István – Rácz, Anita – Tóth, Valéria 2017. *History of Hungarian Toponyms.* Buske, Hamburg.

Kadmon, Naftali (ed.) 2015. *Glossary of Terms for the Standardization of Geographical Names (Revised).* United Nations, New York. https://unstats.un.org/unsd/geoinfo/ungegn/docs/pubs/Glossary_of_terms_rev.pdf (Utolsó elérés: 2020. dec. 3.)

NÉ. = *Névtani Értesítő* 2010–2019. 32–41. szám. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének lektorált folyóirata. Budapest. https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/6721 (Utolsó elérés: 2020. nov. 22.)

openthesaurus.de. Synonyme und Assoziatione. https://www.openthesaurus.de/synonyme/edit/21180 (Utolsó elérés: 2020. dec. 3.)

OU. = *Onomastica Uralica* 2018. 10–14. szám. Debrecen–Helsinki. http://mnytud.arts.unideb.hu/onomural/kotetek.html (Utolsó elérés: 2020. dec. 3.)

OxHb. = Hough, Carole (ed.) 2016. *The Oxford Handbook of Names and Naming.* Oxford University Press, Oxford.

Svoboda, Jan – Šmilauer, Vladimír – Olivová-Nezbedová, Libuše – Oliva, Karel – Witkowski, Theodolius 1973. Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky. Grundsystem und Terminologie der slawischen Onomastik. *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV* 14: 1–280.

Várnai Judit Szilvia (szerk.) é. n. *Angol–magyar nyelvészeti glosszárium / English–Hungarian glossary of linguistical terms.* Debreceni Egyetem, Debrecen. http://mnytud.arts.klte.hu/glosseng.htm (Utolsó elérés: 2020. dec. 3.)

Wikipedia, *Oeconym*-szócikk. https://en.wikipedia.org/wiki/Oeconym (Utolsó elérés: 2020. dec. 3.)

Hivatkozások

Bauko János 2012. A magyar és a szlovák (szláv) névtani terminológia összevetése. *Névtani Értesítő* 34: 157–166.

Bölcskei Andrea – Farkas Tamás – Slíz Mariann 2017. *Magyar és nemzetközi névtani terminológia – Hungarian and International Onomastic Terminology.* International Council of Onomastic Sciences – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Uppsala–Budapest. http://mek.oszk.hu/17300/17322/17322.pdf

Constantinovits Milán – Vladár Zsuzsa 2014. A Nemzetközi Kereskedelmi Kamara szokványai nyelvészeti szempontból. In Ladányi Mária – Vladár Zsuzsa – Hrenek Éva (szerk.): *Nyelv, társadalom, kultúra: interkulturális és multikulturális perpektívák I–II. A XXIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus tanulmányai.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 273–279.

Constantinovits Milán – Vladár Zsuzsa 2019. A terminológia rendszerező elvének változása az INCOTERMS tükrében. In Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (szerk.): *A szabványosítás fordítási és terminológiai vonatkozásai.* Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 211–226.

Farkas Tamás 2012. Szempontok a magyar névtani terminológia megítéléséhez. *Névtani Értesítő* 34: 139–148.

Hough, Carole (ed.) 2016. *The Oxford Handbook of Names and Naming.* Oxford University Press, Oxford.

Koopman, Adrian 2016. Names of Dwellings. In Hough, Carole (ed.) 2016. 636–644.

Puzey, Guy 2016. Linguistic Landscapes. In Hough, Carole (ed.) 2016. 395–411.

Sketch Engine. Learn how language works. https://www.sketchengine.eu (Utolsó elérés: 2020.nov. 30.)

Slíz Mariann 2012. Terminusok keletkezése és változása. *Névtani Értesítő* 34: 149–156.

Taylor, Simon 2016. Methodologies in Place-name Research. In Hough, Carole (ed.) 2016. 69–86.

Vladár Zsuzsa = Constantinovitsné Vladár Zsuzsa 2005. *A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Vladár Zsuzsa = C. Vladár Zsuzsa 2013. A gyök fogalma az európai nyelvészetben és a Czuczor-Fogarasi-szótárban. In Horváth Katalin (szerk.): *II. Czuczor–Fogarasi konferencia.* Magyar Művészeti Akadémia, Budapest. 69–82.

Vladár Zsuzsa 2020. Honnan származik a tő és a toldalék fogalma a magyarban? In Fóris Ágota – Bölcskei Andrea – Heltai János Imre (szerk.): *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben IV. Szociolingvisztika, névtan, nyelvtörténet.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Vladár, Zsuzsa – Constantinovits, Milán 2013. Cultural roots of foreign trade terminology. *Jezyk – Komunikacja – Informacja / Language – Communication –Information* 8: 50–57.

Holecz Margit

Ábrázoló jelek, osztályozók, proformok
A terminológiai kérdéseken túl*

1. Bevezetés

A jelnyelvekben többféleképpen különböztethetők meg jelcsoportok, többek között a jelek lexikalizálódottságának foka szerint, mivel nem minden jel tekinthető teljes mértékben lexikalizálódottnak (Takkinen et al. 2018). A jelnyelvek jeleinek könnyen listázható csoportját a lexikális jelek alkotják (l. többek között Johnston–Schembri 2010), így rendszerint a szótárak is kizárólag ezekhez az elemekhez biztosítanak hozzáférést, ugyanakkor a jelelők nagy arányban alkalmaznak ún. fél-lexikális jeleket is. Utóbbiak, habár egy bizonyos fokig konvencionalizálódtak, nem kapcsolódnak össze olyan jelentéssel, amely megjósolhatatlan lenne az összetevők egésze alapján. Ennek hátterében az áll, hogy a jelnyelvi összetevők mindegyike (kézformák, mozgások, arckifejezések stb.) önmagukban is jelentéssel bírhatnak mint konvencionalizálódott forma–jelentés kapcsolatok, ezért „előre kiszámítható módon, közvetlenül és komponenciálisan járulhatnak hozzá az adott jelforma jelentéséhez" (i.m. 27). Johnston és Schembri hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a lexikális és fél-lexikális jelek közti különbség nem kategorikus, sokkal inkább fokozatinak tekinthető.

A vizuális-gesztikuláris modalitás lehetővé teszi, hogy a jelnyelvek különböző megfeleltetésekre építve felhasználják a teret vizuális tartalmak közvetítésére (Takkinen et al. 2018). A jelelők gyakran alkalmazzák azt a stratégiát, hogy először bevezetnek egy elemet egy lexikális jellel, majd ezt követően úgynevezett ábrázoló jellel vagy más elnevezés szerint osztályozóval (más esetekben konstruált cselekvéssel[1]) mutatják be annak jellemzőit vagy mozgását. A fél-lexikális jelek közé tartozó ábrázoló jelek „[…] térbeli kapcsolatokat írnak le a valós világ entitásai és a jelelési tér térképként ábrázolt elrendeződései közötti megfeleltetések formájában"[2] (Morgan et al. 2007: 1343).

Ezek a jelek a jelnyelvtipológiai kutatások jelenlegi állása szerint szinte minden jelnyelvben előfordulnak, ugyanakkor – habár a kérdéskör a jelnyelvi vizsgálatok egyik viszonylag gyakran kutatott területe – több aspektusból ma is komoly szakmai viták tárgyát képezik (Zwitserlood 2012). A leírások során számos különböző osztályozási kísérlet született, emellett a jelek szerkezetét, illetve funkcióit tekintve is eltérő álláspontokkal találkozunk.[3] A vita főként terminológiai, illetve taxonómiai kérdések körül folyik, me-

* Készült a Nyelvtudományi Intézet Fiatal kutatói pályázatának (FK 2017-8) keretében.

[1] A jelelés azon része, melynek során a jelelők a test különféle részeit használják, hogy különböző cselekvéseket vagy entitásokat (személyeket, állatokat, tárgyakat) írjanak le, vagy felvegyék azok nézőpontját (Twilhaar–Bogaerde (eds) 2016), ily módon közvetítve az adott karakter gondolatait, szavait, érzelmeit és/vagy cselekedeteit (Metzger 1995).

[2] A tanulmányban szereplő idézetek a szerző saját fordításai.

[3] Fontos továbbá megemlíteni, hogy a jelnyelvek szófaji felosztása eltér a hangzó nyelvekétől, és feltárására mindeddig kevés kísérlet született. Schwager és Zeshan 2008-as munkájukban a jelek hangzó nyelvi kategóriákba kényszerítése helyett egy olyan részletes kritériumrendszer bevezetését javasolták, amely szemantikai és strukturális kritériumokra egyaránt épít.

lyet tovább bonyolít az ikonikusság és gesztusbeliség, utóbbi ugyanis több kutató szerint fontos szerepet játszik ezekben az elemekben (vö. Cormier et al. 2012).

2. A fél-lexikális jelek különböző megközelítései

2.1. Korai megközelítések

Fischer és Gough (1978) direkcionális igéknek *(directional verbs)*, Friedman (1975) multidirekcionális igéknek *(multidirectional verbs)* nevezi azokat a jeleket, melyekben kötelező a cselekvés irányát jelölni (a cselekvés forrásától a céljáig), vagyis amelyekben megváltozik a mozgás iránya a mondat különböző vonzatainak a függvényében (Liddell 2003). Ezeknek az igéknek egy speciális csoportját képezik azok a jelek, melyekben a kézformák a főnévi vonzat bizonyos szemantikai jegyeit jelenítik meg. Ezeket a kézformákat Frishberg (1975) osztályozóknak *(classifiers)*, az osztályozókat tartalmazó jeleket Liddell (1977) később osztályozói állítmányoknak *(classifier predicates)*, Supalla (1982) pedig mozgási-elhelyezkedési igéknek *(verbs of motion and location)* nevezi.

Supalla (1982) úgy véli, hogy az igék három nagy csoportba oszthatók. Az első csoportba azok tartoznak, melyeket a testen kiviteleznek, míg a második csoportba az elhelyezkedési *(location)* igék sorolhatók, melyek inkorporálják valamelyik névszói vonzat referenciapontját, és annak a helyén kerülnek kivitelezésre. A harmadik csoportot a direkcionális igék alkotják, melyek különféle referenciapontokat inkorporálnak különböző viszonyok jelölésére. Supalla a három típust együttesen rögzült *(frozen)* igéknek nevezi. Ezekkel szembeállítva különbözteti meg a mozgási és elhelyezkedési igéket, melyeket egy olyan mozgó kézforma hoz létre, amely egy objektumot reprezentál oly módon, hogy a mozgása tükrözze a való életben megvalósult mozgást.

Napjainkban főként az *osztályozó*, illetve *ábrázoló jelek* elnevezésekkel találkozunk, melyeket nagyjából átfedésben lévő fogalmakra használnak, a két terminust alkalmazó egyes elemzési keretek és megközelítések részleteiket illetően azonban kutatónként/kutatócsoportonként is eltérőek lehetnek. Kevésbé elterjedt elnevezés a *markerek (markers)*, mellyel többek között Mandel (1977), DeMatteo (1977) és Friedman (1975) munkáiban is találkozhatunk. Mandel (1977: 95) meghatározása szerint a marker „egy szerkezetben oly módon használt artikulátor, amelynek a tárgyat illetően ikonikusnak kell lennie, így annak viselkedése és a jelelési térben való elhelyezkedése (akár mozdulatlan, akár mozgó) a tárgy elhelyezkedését reprezentálja".

2.2. Osztályozók

Számos kutató érvel azzal, hogy a jelnyelvekben léteznek olyan morfoszintaktikai szerkezetek, melyek hasonlók a beszélt nyelvek osztályozós szerkezeteihez (Cormier et al. 2012). Az *osztályozó* kifejezés a jelnyelvekkel kapcsolatban Nancy Frishberg 1975-ös tanulmányában jelenik meg elsőként, akinél a következő olvasható:

> Az osztályozó kifejezés használata itt valószínűleg némi magyarázatra szorul. Az ASL bizonyos kézformákat használ bizonyos orientációkban, hogy a főnévi vonzat valamely szemantikai jellemzője szerepében álljanak. Így a MEET (TALÁLKOZIK) igének nincs „semleges" formája; a szótári forma valójában azt jelenti, hogy 'egy személy találkozik egy személlyel' vagy talán még pontosabban 'egy magától mozgó, dominánsan függőleges dimenzióval rendelkező objektum találkozik egy magától mozgó, dominánsan függőleges dimenzióval rendelkező objektummal'. Ha a fák elkezdenének sétálni, ők is ugyanilyen módon MEET (TALÁLKOZNÁNAK) egymással. Sok ilyen osztályozó produktív és elemezhető, bár nem mind szigorúan transzparens (Frishberg 1975: 715).

Sutton-Spence és Woll (1999) az *osztályozó* terminussal kapcsolatban rámutatnak, hogy az elnevezés visszavezethető arra, hogy a kézforma bizonyos csoporthoz tartozóként „osztályozza" a referenst, ugyanakkor említést tesznek arról is, hogy az osztályozóknak két értelmezése is elterjedt. Az egyik felfogás azokra az esetekre használja az *osztályozó* terminust, amikor egy adott kézforma használata egy jelben egy hasonló tárgyra utal (főnévi osztályozó; *noun classifier*), míg a másik megközelítés kizárólag állítmányokra fókuszál. Egy tágabb definíció szerint ugyanakkor „bármelyik kézformát, amelyet bármilyen hasonló tulajdonsággal rendelkező referenscsoport jelölésére használhatunk, osztályozónak nevezünk" (i.m. 47). A közös tulajdonság lehet méret vagy forma, esetleg közös absztrakt jelentés (pl. 'motorizált jármű'), de lehet egyező annak módja is, ahogyan azokkal bánunk (pl. 'valamit az ujjak között tartani') (l. még Supalla 1982).

A hazai hozzáférhető források közül *A magyar jelnyelv szótára* (Lancz–Berbeco 1999) is említést tesz az osztályozókról, olyan kézformákként definiálva ezeket a jelcsoportokat, melyek azt jelzik, hogy milyen kategóriába tartozik a tárgy vagy cselekvés. Tapolczai (2013: 24) rámutat továbbá, hogy „az osztályozók (klasszifikátorok) egyik szerepe az információk összesűrítése […] pl. egy több tagból álló magyar nyelvű mondatot a proformok segítségével jelnyelven rövidebben, vizuálisabban el lehet jelelni".

2.3. Proformok

Habár amint láthattuk, a hazai szakirodalomban (illetve jelnyelvoktatásban) is megjelenik az *osztályozó* kifejezés, Magyarországon főként a *proform* terminus használata terjedt el, melyet Mongyi és Szabó 2005-ös munkájukban úgy definiálnak, mint „névmásokkal rokonítható szófajú elem, ideiglenes helyettesítő kézforma" (i. m. 107), amelynek egy altípusát alkotják az osztályozók, vagy más néven klasszifikátorok. A proformok használatával kifejezhetünk méretet, formát, sebességet, helyet és mennyiséget is. A szerzők a proform és az osztályozó közötti alapvető különbséget abban határozzák meg, hogy míg az előbbi vagy az aktív, mozgást végző szereplőre vonatkozik (pl. 'autó kanyarodik': B kézforma tenyérrel lefelé), vagy arra, akinek/aminek az elhelyezkedéséről szó van, addig az utóbbi az igébe épülve passzív, és általában a tárgyra utal (pl. 'protézist kivesz': C kézforma). A proformok bevezetése előtt mindig szükséges lexikai jellel bevezetni azt a tárgyat, amit később proformmal jelenítünk meg (l. még Szabó 2012).

Sutton-Spence és Woll (1999) úgy véli, hogy a proformok az osztályozót tartalmazó jelek közé tartoznak: elemzési keretükben proform lehet bármi, ami valamire utal, és ami egy korábban már azonosított dolog jele helyett jelenik meg (pl. az AUTÓ jelhez tartozik egy kapcsolódó proform, melyet a jelelők a B kézformával jelenítenek meg, és amelyet arra használnak, hogy az autó elhelyezkedéséről és a vele kapcsolatos cselekvésekről további információval szolgáljanak). Ebben az értelmezésben az osztályozók azt jelzik, hogy bizonyos referensek azonos csoportokba tartoznak (pl. azonos formájúak, élők vagy hímneműek), vagyis egy adott csoportba tartozóként osztályozzák a referenst. Sutton-Spence és Woll szerint a proformok beleillenek ebbe a keretbe, mivel a proformok kézformáit a főnevek kategóriái határozzák meg (pl. egy-, két- vagy háromdimenziósként észlelt tárgyak).

2.4. Ábrázoló jelek

Az *ábrázoló jelek/igék (depicting verbs)* kifejezés elsőként Lidellnél (2003) jelenik meg, s ezek a jelek a szerző értelmezésében cselekvésekhez és állapotokhoz kapcsolódó jelentéseket kódolnak. Az ábrázoló igéket az különbözteti meg a többi igétől, hogy előbbiek

esetében kettősségről beszélhetünk: a kódolt szimbolikus jelentés mellett leképezik a jelentés bizonyos aspektusait is, így nem elemezhetők sem kizárólag szimbolikusként, sem kizárólag leképezőként.

Az ábrázoló szerkezetekben a kézforma a legfontosabb paraméter, a különböző felosztási kísérletek rendszerint ez alapján határozzák meg a kategóriákat (pl. kézformák, melyek a teljes tárgyat reprezentálják, kézformák, melyek a tárgy kezelését vagy manipulálását reprezentálják, és kézformák, melyek egy tárgy vizuális-geometrikus leírásához járulnak hozzá) (Cormier et al. 2012).

Beal-Alvarez és Trussell (2015) rámutat arra, hogy az ábrázolók alapvető fogalmi komponensekre oszthatók, melyeket különböző kézformák reprezentálnak, beleértve ebbe a szereplőt vagy egy mozgó vagy helyhez kötött entitást, területet vagy tájat, melyhez képest a szereplő mozog, mozgásokat és elhelyezkedéseket, a mozgás módját és pályáját stb. Az ábrázolók bizonyos mértékben korlátozottak lehetnek abból a szempontból, hogy a referens ábrázolásának milyen mértékű kidolgozását teszik lehetővé (pl. az álló személyt megjelenítő kinyújtott mutatóujj esetében nem módosítható a kézforma úgy, hogy az bemutassa a referens fejének hátrabiccentését).

3. Az osztályozók/ábrázolók és a gesztusok kapcsolata

A jelnyelvi kutatások kezdeti szakaszában meghatározó volt annak bizonyítása, hogy a jelnyelvek belső rendszerrel rendelkező valódi nyelvek, és nem csupán pantomimnak vagy mutogatásnak tekinthetők, így az osztályozókat/ábrázolókat vizsgáló korai munkák is főként azt hangsúlyozták és igyekeztek alátámasztani, hogy ezek a szerkezetek nyelviek és nem gesztikulárisak (Cormier et al. 2012).

Franz Dotter ugyanakkor már 1999-ben felvetette, hogy „tényleg szükség van-e a normál kódolás nyelvi és nem nyelvi részei közötti viszonylag abszurd megkülönböztetésre a jelnyelvek esetében", továbbá, hogy „[…] miért ne tekinthetnénk a jelnyelvek esetében az összes szisztematikusan előforduló jelenségre (amelyet szemiotikai/nyelvi szabályokkal írhatunk le) nyelviként" (Dotter 1999: 14–15). Napjaink agyi képalkotó és pszicholingvisztikai vizsgálatai szintén egy integrált rendszer feltételezésének irányába mutatnak (l. többek között Goldin-Meadow–Brentari 2017). Xu és munkatársai (2009) funkcionális MRI vizsgálatok eredményeire alapozva például azzal érvelnek, hogy a szimbolikus gesztusok (mint a pantomim, ami cselekvéseket jelöl, és az olyan emblémák,[4] mint a száj elé tett, csendre intő ujj) és a szavak az agyban ugyanolyan konceptuális reprezentációkként képeződhetnek le, mivel az elülső és hátsó perisylvian területek (melyeket a nyelvi rendszer központjának tekintenek) valójában nem a nyelvi feldolgozáshoz kötődnek, hanem modalitásfüggetlen szemiotikai rendszerek központjaként funkcionálnak. Megfigyelhetjük, hogy a szerzők által leírt gesztusok hasonlóságot mutatnak az osztályozós/ábrázoló szerkezetekkel is – ezt a feltevést egymástól független vizsgálatok is alátámasztották. A legújabb jelnyelvi kutatások rámutattak többek között arra, hogy a jelek, különösen az osztályozós szerkezetek bizonyos tulajdonságokon osztoznak a gesztusokkal.

Kiindulópontként azt vizsgálták, hogy egymással történeti kapcsolatban/rokonságban nem álló jelnyelvek anyanyelvi jelelői és nemjelelők gesztushasználata mutat-e hasonlóságokat (Schembri et al. 2005). Ausztrál jelnyelvet (Auslan) és tajvani jelnyelvet (TSL) használó siket anyanyelvi jelelők és nemjelelők válaszait hasonlították össze *Az amerikai jelnyelv (ASL) morfológiáját és szintaxisát vizsgáló tesztkészlet*tel. A különbségek a kéz-

[4] Az emblémák definíciójáról l. többek között Hanna 1996.

formák tekintetében voltak a legjelentősebbek, ugyanakkor a mozgás és elhelyezkedés nagyon hasonló mintázatokat mutatott (a jelelni nem tudók több mint 70%-ban hoztak létre jelnyelvi szempontból megfelelő változatokat a mozgás és elhelyezkedés tekintetében). Az eredmények alátámasztották azt a feltevést, amely szerint az osztályozós szerkezetek nyelvi és gesztikuláris elemek keverékei, a szerzők továbbá hangsúlyozták azt is, hogy nagyon hasonló eredményekre jutottak azok a kutatások is, melyek a siket gyerekek elsőnyelvi ASL-elsajátítása mellett nem anyanyelvi ASL-jelelőket és halló nemjelelőket vizsgáltak (l. többek között Singleton et al. 1993, Singleton–Newport 2004).

Egy későbbi kutatás brit jelnyelvet (BSL) tanuló halló felnőttek osztályozóprodukciójával és -percepciójával foglalkozott (Marshall–Morgan 2015). Az eredmények azt mutatták, hogy habár a tanulók tudták, hogyan jelenítsék meg a tárgyakat, és nagy pontossággal jelenítették meg az elhelyezkedést és az orientációt, nehézségekbe ütköztek a konvencionalizált kézformák kiválasztásakor. Ezzel szemben a feldolgozás során a kézforma, az orientáció és az elhelyezkedés megértése is azonosan magas szintű volt, továbbá a nem jelelő és a jelnyelvvel nem is találkozó halló kontrollcsoport szintén a véletlennél nagyobb arányban tudta megérteni a látott osztályozókat. Az eredmények alapján feltételezhető, hogy az osztályozót tartalmazó konstrukciók kivitelezése és feldolgozása során építünk a vizuális-téri tudásra és a gesztikuláris képességekre is. Marshall és Morgan úgy véli, hogy a felnőttkori jelnyelv-elsajátítás vizsgálata ezért arra is rávilágíthat, hogyan konvencionalizálódnak a gesztusok a jelnyelvek keletkezése során.

4. Az osztályozó/ábrázoló jelek típusai

Az osztályozók/ábrázolók felosztására számos kísérlet született. Supalla (1982) kezdetben öt fő kategóriát különített el, melyeket nemcsak szemantikai alapon dolgozott ki, hanem figyelembe vette az egyes csoportok további jellemzőit is. A szemantikai osztályozók alapvető szemantikai jellemzők alapján jelenítenek meg főneveket (pl. embereket, állatokat, járműveket), míg a méret- és formaspecifikátorok elsősorban a vizuális-geometriai jellemzők alapján; ezeket a szerző két további alcsoportra osztja: a statikus *(static)* csoportban a kézforma (kézformák) jeleníti(k) meg az entitás méretét vagy formáját, a megrajzoló *(tracing)* csoportban pedig a jelelők a kezek mozgásával utalnak az adott entitás körvonalára. Az instrumentális osztályozók közé tartoznak egyrészt azok az ún. instrumentális kézosztályozók *(instrumental hand classifiers)*, melyek magát a kezet reprezentálják, amint valamely entitást tart kézben és/vagy manipulálja, míg a második, ún. eszközosztályozó *(tool classifiers)* csoportban a kéz azt az entitást reprezentálja, amelyet manipulálnak. A testosztályozónál a jelelő teste jelenít meg egy élő entitást, a testrészosztályozóknál pedig a testrészek saját magukat reprezentálják.

Zwitserlood (2012) egy újabb felosztásban csak két fő kategóriát különít el. Az első csoportot alkotó egészentitás-osztályozók *(whole entity classifiers)* közvetlenül jelenítik meg a referenst valamely szemantikai és/vagy formai jegy alapján, míg a második csoportba tartozó kezelő osztályozók *(handling classifiers)* tartott vagy mozgatott entitásokra utalnak. Az első csoportba sorolhatók a korábbi felosztásokból a szemantikai, valamint a statikus méret- és formaosztályozók, néhány testrészosztályozó és az eszközosztályozók, míg a másodikba a korábbi felosztás instrumentális osztályozói és néhány testrészosztályozó. A legújabb kutatások a testosztályozót már nem tekintik osztályozónak (Engberg-Pedersen 1995, Morgan–Woll 2003).

Az Auslan annotálása során a kutatók több különböző kategóriát különítettek el: elhelyezkedést, mozgást, méretet-formát és kezelést megjelenítő ábrázolókat, továbbá külön csoportosították azokat az eseteket, amikor az egyik kéz „alapként", egyfajta metaforikus vagy absztrakt referenciapontként viselkedik (l. Johnston 2016).

Erlenkamp (2009) rámutat, hogy az emberek alapvető kognitív képességei közé tartozik az osztályozás és kategorizálás, így nem meglepő, hogy ezeket a képességeket a nyelvi szerkezetek is tükrözik, továbbá úgy véli, hogy az osztályozó igék működése leírható a konceptuális integráció (blend) elméletének alkalmazásával (a blend működéséről l. Fauconnier 1985, 1997). A szerző azzal érvel, hogy nem minden ábrázoló jel alapul egy sematikus forma metonimikus ikonikusságán és egy objektum térbeli orientációján, és amiket hagyományosan osztályozó igéknek nevezünk, valójában három különböző jelenségként írhatók le. Ezek eltérő leképezési mechanizmusokra épülnek, melyek abban a tekintetben különböznek egymástól, hogy milyen módon képeznek le konceptualizált testrészeket más konceptualizált entitásokká. A manipulátorok esetében teljes leképezésről beszélhetünk, ezekben az esetekben a kéz magát a tárgyakat kezelő vagy manipuláló kezet jelöli. A helyettesítő blendekben a kéznek, illetve a kéz vagy a kar részeinek sematikus alakja és térbeli formája egy tárgyat helyettesítve jelenik meg. A leírók esetében virtuális leképezésről beszélhetünk. Utóbbiakban sem a kéz, sem más testrész nem része a leképezésnek, ezek csak egy tárgy körvonalait rajzolják meg vagy vázolják föl a jelelési térben. A tárgy méretének vagy formájának körvonala a tárgy tulajdonságait jelzi.

5. Összefoglalás

Látható, hogy habár a jelnyelvi kutatások során nagy figyelmet fordítanak az osztályozók vagy más elnevezéssel ábrázoló jelek leírására és működésük feltérképezésére, napjainkban is számos párhuzamos megközelítéssel és felosztással találkozunk. Biztosnak tűnik ugyanakkor, hogy ezek a szerkezetek nyelvi és gesztikuláris elemek keverékei, feldolgozásuk során pedig építünk a vizuális-téri tudásra és a gesztikuláris képességekre is. Az osztályozók/ábrázolók vizsgálata tehát nemcsak azért kiemelten fontos, mivel ezek nagy arányban jelennek meg a hétköznapi jelelésben, hanem azért is, mivel vizsgálatuk a gesztus-, illetve a kommunikációkutatás számára is fontos hozadékokkal szolgálhat.

Hivatkozások

Beal-Alvarez, Jennifer S. – Trussell, Jessica W. 2015. Depicting Verbs and Constructed Action: Necessary Narrative Components in Deaf Adults' Storybook Renditions. *Sign Language Studies* 16 (1): 5–29.

Cormier, Kearsy – Quinto-Pozos, David – Sevcikova, Zed – Schembri, Adam 2012. Lexicalisation and de-lexicalisation processes in sign languages: Comparing depicting constructions and viewpoint gestures. *Language & Communication* 32 (4): 329–348.

DeMatteo, Asa 1977. Visual imagery and visual analogues in American Sign Language. In Friedman, Lynn (ed.) 1977. 109–136.

Dotter, Franz 1999. Sign language „between" gestures (nonverbal behavior) and spoken language? *Sprachtypologie und Universalienforschung – STUF* 52 (1): 3–21.

Engberg-Pedersen, Elisabeth 1995. Point of View Expressed through Shifters. In Emmorey, Karen – Reilly, Judy (eds): *Language, Gesture, and Space*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum. 133–154.

Erlenkamp, Sonja 2009. Cognitive-visual mechanism of „classifier verbs" in Norwegian Sign Language. *Cogni Textes, Revue de l'Association française de linguistique cognitive* 3. https://journals.openedition.org/cognitextes/250 (Utolsó elérés: 2021. jún. 7.)

Fauconnier, Gilles 1985. *Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language*. MIT Press, Cambridge.

Fauconnier, Gilles 1997. *Mappings in thought and language*. Cambridge University Press, New York.

Fischer, Susan – Gough, Bonnie 1978. Verbs in American Sign Language. *Sign Language Studies* 18: 17–48.

Friedman, Lynn 1975. Space, time, and person reference in American Sign Language. *Language* 51: 940–961.

Friedman, Lynn (ed.) 1977. *On the Other Hand: New Perspectives on American Sign Language*. Academic Press, New York.

Frishberg, Nancy 1975. Arbitrariness and Iconicity: Historical Change in American Sign Language. *Language* 51 (3): 696–719.
Goldin-Meadow, Susan – Brentari, Diane 2017. Gesture, sign, and language: The coming of age of sign language and gesture studies. *Brain and Behavioral Sciences* 40: 1–82.
Hanna, Barbara E. 1996. Introduction and definition of the emblem. *Semiotica* 112 (3–4): 289–358.
Johnston, Trevor 2016. *Auslan Corpus Annotation Guidelines*. November 2016 version. Manuscript. https://media.auslan.org.au/attachments/Auslan_Corpus_Annotation_Guidelines_November2016.pdf (Utolsó elérés: 2021. jan. 5.)
Johnston, Trevor – Schembri Adam 2010. Variation, lexicalization and grammaticalization in signed languages. *Langage et société* 131 (1): 19–35.
Lancz Edina – Steven Berbeco 1999. *A magyar jelnyelv szótára*. Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége, Budapest.
Liddell, Scott K. 1977. *An investigation into the syntactic structure of American Sign Language*. Ph.D. dissertation. University of California, San Diego.
Liddell, Scott K. 2003. *Grammar, Gesture and Meaning in American Sign Language.* Cambridge University Press, Cambridge.
Mandel, Mark 1977. Iconic devices in American Sign Language. In Friedman, Lynn (ed.) 1977. 57–107.
Marshall, Chloë R. – Morgan, Gary 2015. From Gesture to Sign Language: Conventionalization of Classifier Constructions by Adult Hearing Learners of British Sign Language. *Topics in Cognitive Science* 7: 61–80.
Metzger, Melanie 1995. Constructed dialogue and constructed action in American Sign Language. In Lucas, Ceil (ed.): *Sociolinguistics in deaf communities*. Gallaudet University Press, Washington, DC. 255– 271.
Mongyi Péter – Szabó Mária Helga 2005. *A jelnyelv nyelvészeti megközelítései*. 2. kiadás. Magyar Jelnyelvi Programiroda, Budapest.
Morgan, Gary – Smith, Neil – Tsimpli, Ianthi – Woll, Bencie 2007. Classifier learning and modality in a polyglot savant. *Lingua* 117: 1339–1353.
Morgan, Gary – Woll, Bencie 2003. The Development of Reference Switching Encoded through Body Classifiers in British Sign Language. In Emmorey, Karen (ed.): *Perspectives on Classifiers in Sign Languages*. Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum. 297–310.
Schembri, Adam – Jones, Caroline – Burnham, Denis 2005. Comparing Action Gestures and Classifier Verbs of Motion: Evidence From Australian Sign Language, Taiwan Sign Language, and Nonsigners' Gestures Without Speech. *The Journal of Deaf Studies and Deaf Education* 10 (3): 272–290.
Schwager, Waldemar – Zeshan, Ulrike 2008. Word classes in sign languages. Criteria and classifications. *Studies in Language* 32 (3): 509–545.
Singleton, Jenny L. – Morford, Jill P. – Goldin-Meadow, Susan 1993. Once is not enough: Standards of well-formedness in manual communication created over three different timespans. *Language* 69: 683–715.
Singleton, Jenny L. – Newport, Elissa L. 2004. When learners surpass their models: The acquisition of American Sign Language from inconsistent input. *Cognitive Psychology* 49: 370–407.
Supalla, Ted 1982. *Structure and acquisition of verbs of motion and location in American Sign Language*. Dissertation. University of California, San Diego.
Sutton-Spence, Rachel – Woll, Bencie 1999. *The Linguistics of British Sign Language*. *An Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge.
Szabó Mária Helga 2012. *Mekkorák a jelnyelvi építőkockák?* https://www.nyest.hu/hirek/mekkorak-a-jelnyelvi-epitokockak (Utolsó elérés: 2021. jan. 10.)
Takkinen, Ritva – Keränen, Jarkko – Salonen, Juhana 2018. Depicting Signs and Different Text Genres: Preliminary Observations in the Corpus of Finnish Sign Language. In Bono, Mayumi – Efthimiou, Eleni – Fotinea, Stavroula-Evita – Hanke, Thomas (eds): *Proceedings – The 8th Workshop on the Representation and Processing of Sign Languages: Involving the Language Community*. 189–194.
Tapolczai Gergely 2013. A jelnyelv – nemzetközi színtéren. *Kultúra és Közösség* 4 (1): 21–32.
Twilhaar, Jan Nijen – Bogaerde, Beppie van den (eds) 2016. *Concise Lexicon for Sign Linguistics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.
Xu, Jiang – Gannon, Patrick J. – Emmorey, Karen – Smith, Jason F. – Braun, Allen R. 2009. Symbolic gestures and spoken language are processed by a common neural system. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 106 (49): 20664–20669.
https://www.pnas.org/content/106/49/20664 (Utolsó elérés: 2021. jún. 7.)
Zwitserlood, Inge 2012. Classifiers. In Pfau, Roland – Steinbach, Markus – Woll, Bencie (eds): *Sign Language. An International Handbook*. De Gruyter Mouton, Berlin–Boston. 158–186.

Hrenek Éva

Terminusok részleges szinonímiája: A funkcióigés szerkezetek megnevezésének és értelmezésének különböző módjai*

1. Bevezetés

Dolgozatom kiindulópontja az a feltételezés, amely szerint a funkcióigés szerkezetekként (is) számontartott igei kifejezések különböző elnevezéseinek (pl. *körülíró szerkezet*, *terpeszkedő kifejezés*, *félig kompozicionális szerkezet*) vizsgálatával megragadhatók azok a vonások, amelyeket az adott kategóriával, illetve jelenséggel foglalkozó különböző megközelítésmódok a szóban forgó nyelvi egységek meghatározó, lényegi sajátosságaiként értelmeznek (vö. 2.1.). Ezenkívül a (bizonyos használataikban) szinonim terminusok által jelölt kategóriák közötti eltérések feltárása hozzájárulhat a prototipikus és a nem prototipikus funkcióigés szerkezetek jellemzőinek körvonalazásához, illetve az említett kifejezések rendszerezésének árnyalásához is.

A következőkben először a nomináció (megnevezés) általános tulajdonságait (2.1.), illetve a terminusalkotás folyamatának sajátosságait (2.2.) tekintem át. Ezt követően röviden felvázolom a *funkcióigés szerkezet* terminussal esetenként szinonim használatú terminusokhoz jellegzetesen kapcsolódó megközelítésmódokat (3.), majd a különböző értelmezések közös metszetét alapul véve körvonalazom a funkcióigés szerkezetek jelenleg legáltalánosabbnak és leginkább elfogadottnak tekinthető definícióját (4). Végül – a szakirodalomban felmerült szempontokat egymással összekapcsolva – kísérletet teszek a szóban forgó szerkezettípus prototípuselvű megközelítésére és a prototipikus funkcióigés szerkezetek sajátosságainak meghatározásra (5.).

2. Terminológia és szemléletmód

2.1. A nomináció általános jellemzői

A nomináció – ezen belül a terminusalkotás – az elnevezni kívánt dolog, illetve jelenség valamely fontos(nak vélt), jellegzetes, hangsúlyozni kívánt tulajdonsága, komponense alapján történik. Ez a komponens tekinthető tehát névadó jegynek abban az értelemben, hogy bár a név expliciten csupán a dolognak erre az egyetlen, kiemelt sajátosságára vonatkozik (pars pro toto 'rész az egész helyett'), a névvel együtt értjük az adott entitás valamennyi (felismert) mozzanatát, összetevőjét, vagyis az egészként felfogott egységet is (szinekdoché 'együttértés'). A jelenségek különböző elnevezéseit – a nyelvenként eltérő elnevezések mellett ideértve az egy nyelven belüli szinonimasorokat is – éppen az adott jelenségek összetett volta teszi lehetővé. Ugyanannak az entitásnak az eltérő nevei arra vezethetők vissza, hogy a szóban forgó jelenséget a különböző nyelvek, illetve az egy

* A cikk az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült. Ezúton is köszönöm Ladányi Máriának a dolgozat elkészítése során nyújtott segítségét.

nyelven belüli különböző (szinonim) elnevezések más-más nézőpontból jelenítik meg, tehát a tulajdonságok komplex halmazaként felfogott entitásnak mint egésznek más-más tulajdonságait (részeit) emelik ki, és teszik meg névadó jegynek.[1] (A nomináció ilyen értelmezéséhez l. Horváth 2000.) A szinonim megnevezések tehát különböző nézőpontokból, más-más sajátosságokat előtérbe állítva jelenítenek meg és ezzel együtt különbözőképpen kategorizálnak valamely valóság-összefüggéseket.

2.2. A terminusalkotás sajátosságai

A nyelvészeti terminusok létrehozása – a nem szaknyelvi kifejezések rendszerint spontán módon történő kialakulásával ellentétben – tipikusan tudatos és tervezett folyamat (vö. Fóris 2005), amelynek során egy adott szemléleti keretben, adott módon értelmezett jelenséget, illetve egy sajátos szempontok szerint létrehozott és körvonalazott (tudományos) kategóriát kell megnevezni lehetőség szerint úgy, hogy a megnevezés a szóban forgó kategóriának az adott keretben döntőként értelmezett tulajdonságára vagy tulajdonságaira utaljon. A különböző tudományterületek vagy az egy tudományterületen belüli különböző megközelítések, irányzatok, szemléletmódok azonban más összefüggések közé helyezhetnek bizonyos jelenségeket, és ezzel együtt nemcsak az adott jelenség(kör) megnevezése változhat aszerint, hogy mely keret mely sajátosságokat tart döntő fontosságúnak, hanem – a megnevezéstől nem függetlenül – eltérő lehet azon jelenségek köre is, amelyeket az egyes megközelítések az adott megnevezés által jelölt kategóriába sorolnak. A különböző nyelvészeti keretek tehát nemcsak másként, hanem gyakran másról is beszélnek akkor is, amikor a nyelvi tények ugyanazon körét eltérő szemléleti keretben értelmezik (vö. pl. Imrényi 2009).

3. Terminusok és kategóriák

Az alábbiakban a funkcióigés szerkezetekként is megnevezhető igei kifejezések tipikus (vagy az ige, vagy a teljes szerkezet valamely döntőnek tartott jellemzőjét kiemelő) elnevezéseit veszem sorra, illetve röviden, összefoglaló jelleggel felvázolom az egyes elnevezések mögött meghúzódó szemléletmódokat és a terminusok által jelölt kategóriák főbb sajátosságait is.

3.1. A kifejezésmód részletező voltára utaló terminusok

3.1.1. Terpeszkedő kifejezések

A valamely folyamatot nem szintetikusan, tehát nem egyetlen szóval, hanem részletező, analitikus módon megragadó kifejezésekre elsőként a nyelvművelők figyeltek fel[2] – vagyis az ilyen típusú szerkezetek első magyar nyelvű leírásai, illetve jellemzései preskriptív jellegűek voltak (vö. pl. Dengl 1938). Ebben a megközelítésben a szóban forgó kifejezéseket hibásnak és kerülendőnek minősítették, főbb sajátosságaikként pedig az

[1] Például az asztalt a különböző nyelvek más-más tulajdonságai alapján nevezhetik meg: a német *Tisch* a 'kerek lap, korong', az angol *table* a 'lap, lemez, tábla', az orosz *sztol* az 'áll', míg a görög *trápedza* a 'négy láb' sajátosságot emeli ki névadó jegyként az adott tárgy tulajdonságai közül (Horváth 2000).

[2] Ez a jelenség azonban nem tekinthető magyar sajátosságnak. A 19. század folyamán a témával foglalkozó angol nyelvű munkákra is elsősorban ez a preskriptív szemléletmód volt jellemző: a jelentés általánosabbá válását angol nyelvterületen is tipikusan deszemantizálódásként, a jelentés kiüresedéseként, elszíntelenedéseként, megfakulásaként (bleaching) és ezzel együtt „romlásként" értelmezték (l. Aitchison–Lewis 2003). Az 1960-as évekig ugyanez a nyelvművelő attitűd jellemezte a funkcióigés szerkezetek német és orosz nyelvű szakirodalmát is (l. pl. Dobos 2009: 14–16).

idegenszerűséget, a terjengősséget és a mesterkéltséget emelték ki (pl. Prohászka 1956). Emellett úgy vélték, hogy ezek a nyelvi egységek nem csupán stilisztikai szempontból kifogásolhatók, hanem bizonyos esetekben – különösen a jogi, illetve a hivatalos szövegek, szövegtípusok esetében – a megnyilatkozások értelmezését is jelentős mértékben megnehezítik (Károly–Zsembery 1960).

Ezt a nyelvművelői attitűdöt tükrözi a *terpeszkedő kifejezés* terminus. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a terpeszkedő kifejezések kategóriája nem csupán igei szerkezeteket foglal magába (vö. NyKk.): a megnevezés minden olyan szerkezetre vonatkozhat, amelyet a nyelvművelői álláspont dagályosnak, semmitmondónak és/vagy túlságosan hivataloskodónak ítél. Ennek megfelelően a *bevásárlást eszközöl (bevásárol)*, a *reményt táplál (reménykedik)* vagy a *feltűnést kelt (feltűnő)* típusú igei kifejezések mellett ebbe a kategóriába tartozhatnak akár *a tárgyalás során* vagy *a környezetvédelem érdekében* típusú, elvileg ragos névszóval helyettesíthető névutós szerkezetek (vö. Balázs 2001) és néhány olyan szerkezet is, amelyek nem helyettesíthetők egyetlen lexikai elemmel (pl. *eljárást indít*, *hadjáratot folytat*; további példákért l. Lanstyák 2019).

Ez utóbbi szerkezetek sajátossága, hogy esetükben nincs olyan egyszerűbb kifejezésmód, amelyhez viszonyítva a részletező voltuk értelmezhető, így a terpeszkedő kifejezésként való címkézésük ellentmond például a NyKk. definíciójának is, amely a szinonim szintetikus kifejezésmód meglétét a kategória meghatározó sajátosságának tekinti. Az ilyen, egyetlen szóval nem helyettesíthető szerkezeteknek az adott kategóriába való besorolását feltehetően az motiválja, hogy a) a bennük megjelenő ige jelentése általános – és esetenként erősen grammatikalizálódott – jelentés, valamint hogy b) az adott ige nagy arányban fordulhat elő ténylegesen funkcióigésként (vö. 3.2.2.) megragadható szerkezetekben.[3]

Ez a nyelvművelői hagyomány még napjainkban is hatással van a szóban forgó szerkezetek értelmezésére; a *terpeszkedő kifejezés* terminus jelentésében ugyanakkor mára bizonyos mértékig elhomályosult a 'terjengős, dagályos [kifejezés]' mozzanat, vagyis ez a megnevezés – bár semlegesnek semmi esetre sem tekinthető – már nem szükségszerűen fejez ki egyértelműen preskriptív szemléletet (l. pl. Heltai–Gósy 2005, Szathmári 2004).

3.1.2. Körülíró szerkezetek, leíró kifejezések és igés körülírások

Az igei szerkezetek szóban forgó típusának – ahogyan erre korábban már utaltam – az egyik legfontosabb és legkevésbé vitatott jellemzője, hogy az ezen típusba sorolható szerkezetek olyan folyamatot jelölnek, amely rendszerint közvetlenebbül és egyszerűbben, egyetlen igével (esetleg névszóval) is megragadható. Egy folyamatot rendszerint egyetlen szóval szokás jelölni, így (legalábbis a mai magyar sztenderdben) ez a kifejezésmód tekinthető alapesetnek – ehhez képest értelmezhetők azok a specifikus esetek, amikor a megnyilatkozó mégsem a konvencionális szintetikus kifejezési formát választja, hanem egy hosszabb, több egységből álló, metaforikus jelentésű igei szerkezettel ábrázolja az adott eseményt.

Mind a *körülíró szerkezet*, mind a *leíró kifejezés* a megfelelő orosz nyelvű terminus tükörfordítása – előbbit elsőként Sziklai Lászlóné (1986), utóbbit pedig Dobos Csilla (1991, vö. Dobos 2009: 16) alkalmazta a funkcióigés szerkezetek megnevezésére.

[3] Például a *hadjáratot folytat* igei eleme egyértelműen funkcióige a *vitát* vagy a *megbeszélést folytat* kifejezésekben, illetve más használataiban is jellemző rá, hogy elsődlegesen a 'folyamatosság' mozzanatával járul hozzá a szerkezet jelentéséhez, míg azt a folyamatot, amelyre a szerkezet vonatkozik, a névszói elem specifikálja (pl. *folytatja az írást,* vö. Hrenek 2016).

Céljuk az volt, hogy olyan semleges, negatív konnotációkat nem tartalmazó elnevezést vezessenek be a magyar nyelvű szakirodalomba a *terpeszkedő kifejezés* terminus helyett, amely lehetővé teszi az adott jelenség, illetve az adott kategória objektív, értékítéletektől mentes jellemzését. Ugyancsak hangsúlyozottan deskriptív szemléletet tükröz a Károly Sándor (1970: 390–391) által használt *igés körülírás* megnevezés.

Mindhárom terminus arra irányítja a figyelmet, hogy az adott kategóriába sorolható kifejezések nyelvileg részletező, kifejtő módon jelenítik meg az ábrázolt – elvileg egyszerűbben is megragadható – folyamatot. Ugyanakkor ezek a megnevezések nem utalnak sem a szerkezetben szereplő elemek jelentésének általánosságára, sem pedig a kifejezések (feltételezett) használati körére vagy stílusértékére, így a nyelvi szerkezetek rendkívül széles körére vonatkoztathatók.[4]

3.1.3. Félig kompozicionális szerkezetek

A metaforikus jelentésű igei szerkezetek itt tárgyalt típusába olyan kéttagú kifejezések tartoznak, amelyeket egy ige és egy vele viszonylag gyakran együtt álló névszó (általában főnév) alkot. Ezt a jellemzőjüket alapul véve az ilyen szerkezetek elhelyezhetők a névszó + ige komplexumok rendszerében – amelyen belül ezek a szerkezetek a szemantikai szempontból teljes mértékben áttetsző, produktív nyelvi egységek (pl. *könyvet olvas*) és az egyértelműen idiomatikus kifejezések (pl. *tőrbe csal*) közti skála egy közbülső szakaszaként értelmezhetők. Olyan szerkezetekként foghatók fel tehát, amelyek nem (vagy csak nagyon korlátozott mértékben) produktívak, nem idiomatikusak, valamint részben kompozicionális jelentésűnek tekinthetők (vö. pl. Langer 2005, Vincze 2008).

A korábban említettekhez hasonlóan a *félig kompozicionális szerkezet* elnevezés sem a szerkezetben szereplő ige felől szemléli és nem az ige valamely specifikus(nak tartott) vonása alapján nevezi meg az adott szerkezettípust, hanem a szerkezetet egyetlen egységnek tekintve annak egészét jellemzi (vö. Vincze 2008). Ez a terminus, illetve az ezen terminus mögött meghúzódó szemlélet ugyanakkor erősen a formális szemléletű nyelvészeti irányzatokhoz kötődik, ezért elterjedtsége és használati köre jelenleg meglehetősen korlátozott (nem kizárólagosan, de elsősorban nyelvtechnológiai és/vagy lexikográfiai tárgyú cikkekben fordul elő, pl. Vincze – Felvégi – R. Tóth 2010).

3.2. Az igei elem jelentésének általánosságára utaló terminusok

3.2.1. Könnyű igés szerkezetek

A *könnyű igés szerkezet* terminus az igei elem jelentésének viszonylag általános voltára irányítja a figyelmet, illetve ezt a tulajdonságot tekinti a kategória definiáló jegyének (vö. Forgács 2015, Lázár 2017) – a szóban forgó szerkezeteket tehát az igei elem egy szemantikai sajátossága felől értelmezi. A megnevezés az angol *light verb construction* fordításaként jelent meg a magyar nyelvű szakirodalomban, egyelőre azonban nem tudott széles körben elterjedni – helyette a hasonló szemléletet tükröző, de elsősorban az ige grammatikai sajátosságaira (funkciójára) fókuszáló *funkcióigés szerkezet* megnevezés vált elfogadottá.

[4] Az *igés körülírás* terminus jelentése természetesen szűkebb, mint a másik két említett terminusé – hiszen csupán igei szerkezeteket foglalhat magába –, azonban így is túl általános ahhoz, hogy egyértelműen körvonalazzon egy adott kategóriát.

3.2.2. Funkcióigés szerkezetek

A *funkcióige* megnevezést (amely a német *Funktionsverb* tükörfordításaként jött létre) a magyar nyelvű szakirodalomban elsőként Keszler Borbála (1992: 131–134) alkalmazta az ilyen típusú igéket tartalmazó kifejezések szófajtani szempontú leírása során.

A *funkcióige*, illetve a *funkcióigés szerkezet* terminusok arra utalnak, hogy – e szerint az értelmezés szerint – az ige elsősorban grammatikai jegyek hordozójaként van jelen a szerkezetben, lexikai jelentése nincs (vagy nem feltétlenül van), tipikusan csupán grammatikai funkcióval jellemezhető. Ebben a megközelítésben az adott nyelvi szerkezet jelentését egyértelműen és (szinte) kizárólagosan az ige mellett álló névszói elem határozza meg, az ige szerepe pedig mindössze a főnév „igésítése", illetve mondatba illesztése (l. pl. Keszler 2000). A megnevezés tehát – a *könnyű igés szerkezet* terminushoz hasonlóan – az adott kifejezések igei elemének egy döntőnek tartott jellemzőjét emeli ki, és ezzel összefüggésben értelmezi a szóban forgó szerkezettípust.

A funkcióigés szerkezetek kategóriája a szakirodalom példaanyagának tanúsága szerint alapvetően megfeleltethető a könnyű igés szerkezetek kategóriájának, bár a két kategória elvileg elkülöníthető volna egymástól – hiszen a szemantikai és a grammatikai szempont annak ellenére, hogy szorosan összefügg, nem azonosítható teljes mértékben egymással. A *könnyű igés szerkezet* terminus (ha pusztán a névadó jegyből indulunk ki) potenciálisan az igei szerkezetek szélesebb körét foghatja át, mivel ez a megnevezés megengedi, de nem előfeltételezi, hogy a szerkezet igei elemének jelentése (funkciója) elsősorban grammatikai természetű. A terminusok azonban a szakirodalomban tipikusan egymás szinonimáiként vannak jelen (vö. pl. Lázár 2017).

Ugyancsak átfedés van a funkcióigés szerkezeteknek és a terpeszkedő kifejezéseknek nevezett nyelvi egységek kategóriája között, de ez a két csoport (bár van közös halmazuk) élesebben elkülönül egymástól – egyrészt a *terpeszkedő kifejezés* terminushoz kötődő preskriptív szemlélet miatt, másrészt azért, mert nem minden terpeszkedőnek tekintett kifejezés értelmezhető egyúttal funkcióigés szerkezetként is (l. pl. a *vmi érdekében* ~ *vmiért* típusú névutós szerkezeteket).

3.3. Áttekintés: a terminusokban megmutatkozó szemléletmódok

Langer (2005), Dobos Csilla (2009: 14–16) és Forgács Tamás (2015) terminológiai áttekintéséből az rajzolódik ki, hogy a funkcióigés szerkezetekre utaló megnevezésekben (akár a magyar, akár az idegen nyelvű megnevezésekből indulunk ki) alapvetően három különböző – egymással részben összefüggő, összekapcsolható – mozzanat válhat névadó jeggyé:

1. A *könnyű igés szerkezet*, a *könnyű ige* és az *üres ige* megnevezések a szerkezetben szereplő igék jelentésének általánosságát, illetve sematikusságát emelik ki. Hasonló szemléletet tükröznek a portugál *construções com verbo leve* 'könnyű igés szerkezetek', az angol *light verb constructions* 'könnyű igés szerkezetek' és *empty verb* 'üres ige' vagy a német *leichtes Verb* 'könnyű ige', valamint *neutrales Verb* 'semleges ige' kifejezések is.

2. A *funkcióigés szerkezet*, illetve a magyar nyelvű szakirodalomban csak elvétve alkalmazott *támasztóigés szerkezet* terminusok arra utalnak, hogy az igék szerepe az adott szerkezetekben másodlagos, és csupán a főnévi komponenssel

való viszonyban értelmezhető. Ez a sajátosság válik hangsúlyossá a német *Funktionsverbgefüge* 'funkcióigés szerkezet', valamint a 'támasztóigés szerkezetek' vagy 'támogató igés szerkezetek' jelentésű angol *support verb constructions* és a 'támogató igés szerkezet' jelentésű francia *constructions à verbe support*, olasz *construzioni a verbo supporto* és portugál *construções com verbo suporte* kifejezésekben is.

3. A *körülíró szerkezet*, a *leíró kifejezés*, az *igés körülírás* és bizonyos értelemben – negatív konnotációval, illetve a szerkezetek (feltételezett) stilisztikai jellemzőire fókuszálva – a *terpeszkedő (igés) kifejezés* elnevezések a szóban forgó szerkezetek összetettségére, részletező, kifejtő, körülíró voltára irányítják a figyelmet. Ugyanezt a sajátosságot teszi hangsúlyossá az angol *complex verb structure* 'komplex igei struktúra' és a német *Streckform* 'kiterjesztett forma' terminus, valamint erre utalnak az orosz 'leíró/körülíró kifejezések' jelentésű megnevezések is.

A magyar nyelvű szakirodalomban jelenleg a *funkcióigés szerkezet* terminus tekinthető a legelterjedtebb és a legszélesebb körben elfogadott elnevezésnek, ezért – illetve részben azért is, mert a megnevezés a szerkezet főnévi elemének szemantikai dominanciájára utal, ami feltehetően az ilyen típusú kifejezések egyik meghatározó sajátossága – a dolgozat további részében én is ezt a terminust alkalmazom. A megnevezés által jelölt kategória körvonalazására a szakirodalomban leginkább elterjedt definíciók rövid, összegző áttekintését követően, az 5. alpontban teszek kísérletet.

4. A funkcióigés szerkezetek fogalmának értelmezése a szakirodalomban

A funkcióigés szerkezetek kategóriájának – ahogyan az az előző alpontban ismertetett megnevezések sokféleségéből is kitűnik – jelenleg nincs egységes és az adott kategória belső sokszínűségét is figyelembe vevő definíciója, illetve nincsenek kijelölve olyan szempontok sem, amelyeknek a következetes érvényesítésével lehetséges volna a kategória árnyalt jellemzése. A szóban forgó szerkezeteket a szakirodalom tipikusan két fő sajátosságuk alapján különíti el az igei szerkezetek más típusaitól: jellemzően akkor tekintenek egy kifejezést funkcióigés szerkezetnek, ha

– a kifejezés igei elemének jelentése nagymértékben általánosult, illetve grammatikalizálódott jelentés, valamint
– a mai magyar sztenderdben az adott kifejezés által jelölt folyamat(ok), valóságösszefüggés(ek) egyszerűbben, egyetlen szóval (általában: egyetlen igével) is megragadható(k).

A funkcióigés szerkezeteket a szakirodalom tehát rendszerint olyan kéttagú, egyetlen szóval helyettesíthető igei szerkezetekként értelmezi, amelyeknek jelentését elsősorban a szerkezet névszói eleme határozza meg (pl. *javaslatot tesz ~ javasol*). E szerint a felfogás szerint a szerkezetekben megjelenő (funkció)igék deszemantizálódott, nem teljes értékű „könnyű" igék, amelyek csupán grammatikai funkcióval jellemezhetők (vö. pl. Keszler 2000, Hegedűs 2004: 246, Forgács 2007: 48, 85–87), a szerkezetek mint egységek pedig nyelvileg körülíró módon ábrázolnak egyszerűbben is megjeleníthető valóságösszefüggéseket.

Ezt a két szempontot – a szemantikai tényezőt és az egyszerűbb kifejezésmóddal való helyettesíthetőséget – az explicit definíciók (amennyiben vannak) általában egyaránt a kategóriába való tartozás feltételeként említik, nem tételezve közöttük hierarchiát. A szakirodalom példaanyagát megvizsgálva ugyanakkor azt láthatjuk, hogy a kategória körülhatárolása során a vonatkozó munkák mégsem tekintik egyformán döntőnek a szóban forgó két kritériumot. A felsorakoztatott példák között számos olyan kifejezés is található, amelyekben az ige jelentése nyilvánvalóan nem pusztán grammatikai természetű mozzanatokat tartalmaz (pl. *foglyul ejt, rendszerbe foglal* – Forgács 2007: 85–87, *békét/barátságot köt* – Hegedűs 2004: 248), vagyis ezekben az esetekben az igei jelentés általános, illetve grammatikai volta nem, csupán az egyetlen lexikai elemmel (általában igével, pl. *rendszerbe foglal – rendszerez*, *összeesküvést sző – összeesküszik*) való helyettesíthetőség indokolhatja az adott kifejezések funkcióigés szerkezetként való leírását.

Ez az explicit (definícióba foglalt) és implicit (példák által sugallt) értelmezések közötti ellentmondás egyrészt nyilvánvalóvá teszi a kategóriát jellemző heterogenitást, másrészt arra is felhívja a figyelmet, hogy a merev kategóriahatárokat feltételező és egyenértékűnek tartott, azonban esetenként egymásnak ellentmondó eredményekre vezető kritériumokkal operáló leírási mód nem alkalmas a funkcióigés szerkezetek körében megfigyelhető változatosság megragadására.

Az ellentmondások ugyanakkor feloldhatók, ha a szemantikai tényezőt és a helyettesíthetőséget nem egyenrangú kritériumokként, illetve nem szükséges és elégséges feltételekként értelmezzük, hanem – prototípuselven szerveződő kategóriákat feltételezve – olyan tulajdonságokként tekintünk rájuk, amelyeket alapul véve lehetőség nyílik a különböző igei szerkezetek közötti hasonlóságok és különbségek feltárására. Ebben a megközelítésben nem a funkcióigés szerkezetek más szerkezettípusoktól való egyértelmű elkülönítése a cél: a hangsúly egyrészt a kategóriák egyes (prototipikus és kevésbé prototipikus) példányainak jellemzésére, másrészt a különböző kategóriák, szerkezettípusok közötti összefüggések, átmenetek, lehetséges kapcsolódási pontok feltérképezésére helyeződik át.

5. A funkcióigés szerkezetek kategóriájának prototípuselvű megközelítése

A következőkben tehát a funkcióigés szerkezeteknek egy olyan, a prototípuselvet érvényesítő rendszerezésére teszek javaslatot, amely a szakirodalmi áttekintésben említett megnevezések (vö. 3.) és definíciók (vö. 4.) alapját képező sajátosságokat egymással összefüggésben, illetve a szemantikai szempontok esetében skalaritást feltételezve értelmezi. Ez a megközelítés – a prototípuselvű kategorizáció alapvetéseit követve – nem számol éles kategóriahatárokkal, nem különíti el mereven a funkcióigés szerkezeteket az igei szerkezetek más típusaitól, és nem tekinti céljának, hogy olyan feltételeket állapítson meg, amelyeknek a mechanikus alkalmazásával egyértelműen eldönthető egy adott kifejezésről, hogy funkcióigés szerkezetként határozható-e meg. A kategóriába való tartozást centrális/prototipikus és perifériás kategóriatagokat tételezve fokozati kérdésként, a kategória inherens heterogenitásával számolva értelmezem.

A dolgozat 3. és 4. alpontjában ismertetett szempontokat, Lanstyák István (2019) példáit és ugyancsak a prototípuselvre épülő meghatározását (2019: 63–64), valamint a saját korábbi kutatásaim anyagát (vö. Hrenek 2016, 2019a) felhasználva – további, célzott vizsgálatokat igénylő feltételezésként – a prototipikus funkcióigés szerkezeteket olyan metaforikus jelentésű igei kifejezésekként tartom megragadhatónak, amelyek

– igei elemének jelentése nagymértékben általános (sematikus) jelentés,[5] és elsősorban grammatikai természetű jelentésmozzanatokkal járul hozzá a szerkezet jelentéséhez (ilyen pl. az *előadást* ***tart*** vagy a *vitát* ***folytat*** szerkezetek igei elemének 'folyamatosan' jelentésmozzanata);
– névszói eleme
  • a szerkezettel szinonim igével morfológiailag összefüggő – például abból képzett vagy éppen annak alapszavaként értelmezhető – főnév (pl. ***előadást*** *tart ~ előad,* ***vitát*** *folytat ~ vitázik*),
  • amely maga is folyamatra, illetve eseményre (pl. *előadás, vita*) vonatkozik (nem utalva természetesen annak időbeli vonatkozásaira),
  • a szerkezetben pedig tárgyként jelenik meg (pl. *előadás****t*** *tart, vitá****t*** *folytat*);[6]
– szinonim viszonyban állnak egy olyan igével, amely morfológiailag is kötődik a szerkezet névszói eleméhez (pl. *előadást tart ~* ***előad****, vitát folytat ~* ***vitázik***);
– konvencionálisak.

A prototipikus funkcióigés szerkezetek az említett tulajdonságok mindegyikét mutatják, azok a szemantikai, illetve használati sajátosságok pedig, amelyek esetében különböző fokozatokkal számolhatunk – ilyen például az igei jelentés általánossága[7] vagy a konvencionalizálódottság –, nagymértékben jellemzik az adott kifejezéseket. A nem prototipikus funkcióigés szerkezetek ugyanakkor – ahogyan ezt a fenti szempontrendszer is implikálja – több szempont szerint különbözhetnek a prototipikus centrális helyzetű kategóriatagoktól, és a kategórián belüli pozíciójukat alapvetően meghatározza az, hogy mely tulajdonságokkal, illetve az említett tulajdonságok milyen együttállásaival jellemezhetők. Eszerint tehát például a *barátságot köt* kevésbé periférikus (illetőleg nagyobb mértékben prototipikus) funkcióigés szerkezet, mint a *kérdésekkel bombáz*, hiszen csupán az különíti el a prototipikus funkcióigés szerkezetektől, hogy a benne szereplő igei elem jelentése – bár viszonylag általános – egyértelműen lexikai jelentés, névszói eleme pedig nem eseménynév. Ezzel szemben a *kérdésekkel bombáz* igei elemének jelentése nagymértékben specifikus, a *kérdésekkel* elem pedig nem eseménynév, és nem tárgyként jelenik meg az adott szerkezetben.

Az egyes szempontok ugyanakkor – ahogyan erre korábban is utaltam – feltehetően nem egyenértékűek, illetve nem egyformán döntőek a kategóriába való besorolás szempontjából. A szerkezettel szinonim (és a névszói elemmel morfológiai kapcsolatban

[5] A funkcióigei jelentés általánossága elemzéseim szerint (vö. Hrenek 2017, 2019a, 2019b) nem általánosulási vagy deszemantizációs folyamatok eredménye: ez a jelentés az általam vizsgált esetekben sem komplexitását, illetve általánosságának mértékét tekintve, sem más szempontból nem tér el számottevően az adott ige más jelentéseitől. Itt érdemes ezenkívül azt is megemlíteni, hogy – bár a prototipikus funkcióigés szerkezetek egyben prototipikus, ezért nagymértékben általános jelentésű funkcióigéket tartalmaznak (pl. *tesz*, *folytat*) – a prototipikus funkcióigékkel alkotott szerkezetek nem tekinthetők egyúttal automatikusan prototipikus funkcióigés szerkezeteknek is (ahogyan pl. a nem konvencionális *feledésbe kerül* 'elfelejtődik' kifejezés sem prototipikus funkcióigés szerkezet annak ellenére sem, hogy prototipikus funkcióige jelenik meg benne).

[6] Ez a feltételezés elsősorban arra az összefüggésre épül, hogy a fent hivatkozott (nem reprezentatív) gyűjtésemben kiemelkedően nagy arányban fordultak elő tárgyi elemet tartalmazó szerkezetek. A feltételezés ugyanakkor elméleti szempontból is megalapozott, hiszen az ige és a tárgyi vonzata között különösen szoros szemantikai kapcsolat áll fenn, vagyis az ilyen szerkezetek szemantikailag is szoros egységet alkotnak, ami hozzájárulhat az egységként való konvencionalizálódásukhoz.

[7] Felvethető, hogy nemcsak az ige jelentésének általánossága, hanem a névszói elem eseményt kifejező volta is skaláris tulajdonságként ragadható meg – ez a feltételezés azonban további, szisztematikus vizsgálatokat igényel.

álló) ige megléte kiemelten fontos szempontnak látszik,[8] míg az ige jelentése az általánosság/sematikusság széles skáláján mozogva különböző típusokat körvonalazhat (vö. pl. Hrenek 2019a),[9] a névszó tárgyként való megjelenése pedig feltehetően sokkal inkább gyakori, mintsem lényegi sajátossága az adott kategóriának.

További vizsgálatokat igényel azonban annak meghatározása, hogy a felsoroltak közül mely szempontok milyen esetekben, illetve milyen mértékben járulnak hozzá ahhoz, hogy egy igei szerkezet funkcióigés szerkezetként váljon azonosíthatóvá.

6. Összefoglalás

Dolgozatomban a funkcióigés szerkezetekre utaló különböző (részben szinonim) terminusokat számba véve röviden áttekintettem, hogy mely megnevezésekhez milyen jellegzetes szemléletmódok és értelmezések kapcsolódhatnak, valamint kísérletet tettem annak megállapítására, hogy az egyes megnevezések tipikusan milyen kategóriákat körvonalaznak, illetve milyen nyelvi jelenségekre vonatkoztathatók. Ezt követően, a különböző értelmezések közötti átfedéseket alapul véve ismertettem a *funkcióigés szerkezet* terminushoz szokásosan kapcsolódó meghatározások főbb szempontjait és az adott kategória szokásos definícióját. Végül pedig – a tárgyalt szempontokat összekapcsolva, a prototípuselv érvényesítése mellett – felvázoltam a szerkezettípus néhány olyan sajátosságát, amelyek alapján körvonalazhatóvá válhat a prototipikus funkcióigés szerkezetek köre. Ez a megközelítés nemcsak a kategória belső szerveződésének feltárásához vihet közelebb, hanem – a jelenség értelmezését részlegesen módosítva – a *funkcióigés szerkezet* terminus meghatározásának módosításához, árnyaltabbá tételéhez is hozzájárulhat. A jelen dolgozat azonban elsősorban egy további kutatás előkészítéseként értelmezhető; az itt felvetett szempontok érvényességének és jelentőségének mértéke további vizsgálatok tárgyát kell, hogy képezze.

Hivatkozások

Aitchison, Jean – Lewis, Diana M. 2003. Polysemy and bleaching. In Nerlich, Brigitte – Todd, Zazie – Herman, Vimala – Clarke, David D. (eds): *Polysemy. Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 253–267.

Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvhelyességi lexikon*. Corvina, Budapest.

Dengl János 1938. A terpeszkedő igék. *Magyarosan* 7 (9–10): 196–199.

Dobos Csilla 1991. *Leíró kifejezések az orosz jogi szaknyelvben*. Doktori értekezés. Kézirat.

Dobos Csilla 2009. *Funkcióigés szerkezetek*. Passzer 2000 Kiadó, Miskolc.

Forgács Tamás 2007. *Bevezetés a frazeológiába. A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

[8] Lanstyák (2019) megkülönböztet egymástól igei és névszói tartalmú funkcióigés szerkezeteket is – utóbbiak esetében a szerkezettel szinonim elem nem ige, hanem névszó (főnév vagy melléknév), például *közhelyszámba megy ~ közhely(es)*, *kivételt képez ~ kivétel*, *határt alkot ~ határ.* Ezeket a kifejezéseket a jelen dolgozatban nem veszem figyelembe, bár nem vitatom, hogy perifériku kategóriatagokként ezek is beilleszthetők a funkcióigés szerkezetek (tágan értelmezett) kategóriájába.

[9] Korábbi elemzéseim eredményei alapján – amelyeknek a részletes ismertetésére a jelen dolgozat keretein belül nincs mód – feltételezem, hogy a szerkezet névszói elemével morfológiailag is összefüggő igével (azaz a szintetikus kifejezésmóddal) való szinonim viszony megléte definiáló jegye a szóban forgó kategóriának, míg az igei jelentés általánosságának/specifikusságának mértéke az adott kategórián belüli rendszerezési elv, illetve olyan skaláris tulajdonság, amely lehetővé teszi a funkcióigés szerkezetek beillesztését a metaforikus jelentésű igei szerkezetek rendszerébe (vö. pl. Hrenek 2016).

Forgács Tamás 2015. Frazeológiai egységek „könnyű igékkel”. In Bárth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* ELTE BTK, Budapest. 462–472.

Fóris Ágota 2005. *Hat terminológiai lecke.* Lexikográfia Kiadó, Pécs.

Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Heltai Pál – Gósy Mária 2005. A terpeszkedő szerkezetek hatása a feldolgozásra. *Magyar Nyelvőr* 129 (4): 473–488.

Horváth Katalin 2000. Kontrasztivitás és szófejtés. In Gecső Tamás (szerk.): *Kontrasztív szemantikai kutatások*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 148–154.

Hrenek Éva 2016. *A funkcióigés szerkezetek a metaforikus jelentésű igei szerkezetek rendszerében.* Diplomamunka. Kézirat. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest.

Hrenek Éva 2017. A funkcióigei jelentés az *ad* jelentésrendszerében. *Ösvények* 2017: 14–26.

Hrenek, Éva 2019a. On the meaning of light verbs: Hungarian light verb constructions within the system of verbal constructions with metaphorical meanings. *Jezyk – Komunikacja – Informacja / Language – Communication – Information* 14: 14–32.

Hrenek Éva 2019b. Az igei jelentésmozzanatok változásai és változatai a *csap* ige jelentésrendszerén belül. In Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *Nyelvi és nyelvhasználati motivációk*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 19–42.

Imrényi András 2009. Generatív nyelvészet és szociolingvisztika. *Magyar Nyelv* 105 (1): 50–62.

Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Károly Sándor – Zsembery István 1960. Terjengősség, dagályosság hivatalos nyelvünkben. *Magyar Nyelvőr* 84 (2): 48–154.

Keszler Borbála 1992. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest. 131–139.

Keszler Borbála 2000. A szófaji felosztás problémái. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 70–76.

Langer, Stefan 2005. A Linguistic Test Battery for Support Verb Constructions. *Lingvisticae Investigationes* 27 (2): 171–184.

Lanstyák István 2019. A funkcióigés szerkezetek néhány általános kérdéséről. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 21 (4): 61–91.

Lázár A. Péter 2017. Könnyű kis igécskék I–III. *Nyelv és Tudomány* 2017. okt. 16., nov. 8., dec. 21. https://m.nyest.hu/hirek/konnyu-kis-igecskek; https://www.nyest.hu/hirek/konnyu-kis-igecskek-ii-1; https://www.nyest.hu/hirek/konnyu-kis-igecskek-iii (Utolsó elérés: 2021. jún. 11.)

NyKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1985. *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Prohászka János 1956. Az ige körülírása sokszor fölösleges szószaporítás. *Magyar Nyelvőr* 80 (2): 185–193.

Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Sziklai Lászlóné 1986. Terpeszkednek vagy körülírnak? *Magyar Nyelvőr* 110 (3): 268–273.

Vincze Veronika – Felvégi Zsuzsanna – R. Tóth Krisztina 2010. Félig kompozicionális szerkezetek a SzegedParalell angol–magyar párhuzamos korpuszban. In *VII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Konferencia-cikkgyűjtemény*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged.

Vincze Veronika 2008. A puszta főnév + ige komplexumok státusáról. In Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok. 7. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 279–297.

Zsilka János 1967. *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer: tárgyas mondatszerkezetek.* Nyelvtudományi értekezések 53. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Nyelv és kultúra, kutatásmódszertan, oktatás

Ligeti Judit

Kulturális komponensek vizsgálata olasz nyelvkönyvekben
Egy doktori kutatás és eredményei[1]

Köszönetnyilvánítás

A cikket, mely az azonos című doktori disszertációm összefoglalója, szívből jövő köszönettel és hálával ajánlom Constantinovitsné Dr. Vladár Zsuzsának a sok segítségért, amellyel témavezetőként segítette a dolgozat létrejöttét. Mindig ott volt mellettem, hogy egy jó szóval, ötlettel, biztatással átlendítsen a nehézségeken, melyekkel a disszertáció írása közben szembekerültem. Mindig volt rám ideje és energiája, napfényes kedvessége még a legmélyebb holtpontokon is átsegített. Ezzel a cikkel is szeretném még egyszer megköszönni Neki mindezt.

1. A kutatás tárgya és jelentősége

A cikkben bemutatott kutatásom tárgya az olasz nyelv oktatásának és a hozzá kapcsolódó célnyelvi kultúrának együttes jelenléte a nyelvkönyvekben. A vizsgálat abból a feltevésből indult ki, hogy az olasz nyelv oktatása során a kultúra jelenléte igen hangsúlyos, ez pedig leképződik a nyelvkönyvekben is. Ezt a hipotézist a szakirodalom tanulmányozása után, valamint előzetes tapasztalataimra támaszkodva állítottam fel.

A célnyelvi terület kultúrájának megismerése a nyelvtanulás során igen lényeges, mivel az ott élők gondolkodásmódjának, mentalitásának, értékrendszerének, viselkedéskultúrájának ismerete alapvető fontossággal bír az eltérő kulturális hátterű beszédpartnerrel folytatott pragmatikailag helyes kommunikáció, adekvát nyelvi produkció szempontjából. Fontos ismerni például a nyelv használatának szabályait, a szókincs sajátosságait, a kultúraspecifikus nonverbális kódok működését. A kommunikációban a verbális és nonverbális kódok diszfunkciója egyaránt komoly problémát okozhat az üzenetek dekódolásakor. Egy interkulturális interakcióban kulturális ismeretek nélkül sosem válhatunk teljesen kompetens kommunikátorrá. Emellett a más kultúrákban való tájékozottság, azok megismerése, elfogadása hozzájárul a nyitott, befogadó attitűdhöz, hiszen elősegíti, hogy a nyelvtanuló több kultúra referenciakereteinek ismeretével empatikusabb módon viszonyuljon a másság kérdésének felfogásához. Ha ismereteink alapján tudjuk, hogy az eltérő kultúrából származó beszédpartner mit miért mond és miért tesz, könnyebb a saját kultúránkon belül megszokott reakció dekódolása és elfogadása. Emellett a célnyelv mögött álló kultúra megismerése a kulturális sokk csökkentésében is nagy segítség lehet.

A modern nyelvoktatás a kommunikáció eredményességét helyezi előtérbe a nyelvtani pontossággal szemben. Annak felismerése, hogy a célnyelvi területen való hatékony kommunikáció kulcsa nem egyedül a nyelvtudásban, hanem a terület kultúrájának ismeretében is rejlik, megerősítette a praktikus, a mindennapi életben használatos kulturális adalékok iránti igényt a nyelvtanulás során. Mivel a globalizáció előmozdítja az eltérő

[1] A cikk az azonos című doktori disszertációm rövid tartalmi kivonata.

kultúrák találkozását mind a munka, mind a tanulás, mind a szabadidő terén, a nyelvoktatásnak igen fontos feladatává vált a kompetens interkulturális kommunikátorok képzése.

Az adott nyelv mögött lévő kultúra bemutatása elengedhetetlen a nyelvórákon, ennek egyik alapvető eszköze a nyelvkönyv. A feltevés igazolásához kutatásomban az elmúlt ötven év során használt kilenc különböző tankönyvcsalád került elemzésre szinkrón és diakrón módon. A vizsgálat fő szempontjai a kultúra megjelenési formái és a komponensek összetételének változásai voltak.

2. Elméleti háttér

A kultúra fogalma a társadalmakra vonatkoztatva a XIX. században jelenik meg először. E század végén jön létre a kulturális antropológia. Ez a meghatározó irányzat, melynek gondolatai nagy hatást gyakoroltak a nyelvpedagógia modern módszereire, a kultúrát a korábbi felfogásokhoz képest sokkal tágabban, holisztikus módon értelmezi, és a különböző emberi csoportok viselkedésmintáit, gondolkodásmódját, világfelfogását tanulmányozza. A múlt század második felében a nyelvpedagógia kutatói is felismerték, hogy a kultúra, ami a nyelvórán átadható, több kell legyen, mint országismereti információhalmaz (Bennett 1998). Számos tudós, köztük olasz és magyar nyelvpedagógusok is foglalkoztak a kultúra definiálásával (Freddi 1968, Bárdos 2004, Holló 2008), ezen definíciók, a tudományág jellege miatt, már mind hangsúlyt helyeznek a kultúra nyelvoktatásba való bevonására. Fontos alapfogalom még a kommunikatív kompetencia, mely a modern nyelvoktatás egyik leglényegesebb alappillére. A kommunikatív kompetencia határozza meg, hogy egy szituációban a nyelvhasználó a társadalmi normák által kívánt módon kommunikál-e, hogy a szövegalkotása beleilleszkedik-e a beszédhelyzetbe és a szociokulturális kontextusba (Hymes 1966, Canale és Swain 1980, Byram 1997, Balboni 2015).

A nyelvtanítás módszertanának szempontjából mindenképpen meg kell említeni a kommunikatív szemléletű nyelvoktatás térhódítását. Ennek a megközelítésnek legfontosabb eleme a nyelvtanuló kommunikatív kompetenciájának fejlesztése. Az interkulturális szituációkban a megfelelő módon történő interakció, az információ célba érése a legfontosabb, a nyelvi formák tökéletes használatára, a nyelvhelyességre kisebb hangsúly tevődik a beszédprodukció során (Bárdos 2004).

Az olasz nyelv tanulásával kapcsolatban legfőbb motivációként – a nyelv szépségén túl – hagyományosan a kultúra, az olasz életérzés iránti érdeklődést szokták említeni. A számos kisebb, nem reprezentatív helyi vizsgálaton kívül több globális empirikus vizsgálat (Italiano 2000, Progetto Italiano 2010) is kimutatta, hogy a nyelvtanulók jelentős részének a fő vonzerőt valóban Olaszország kulturális gazdagsága jelenti (De Mauro – Vedovelli 2003, Giovanardi–Trifone 2012).

A kutatásban a tankönyvcsaládokban megjelenő kulturális tartalmakat bizonyos kategóriák mentén vizsgáltam. Ezek közül fontos kiemelni a *kisbetűs kultúra* és a *nagybetűs kultúra* fogalmát. A nagybetűs kultúra alatt az emberi szellem által létrehozott kulturális termékeket értem, például az irodalom, a művészet, a tudomány alkotásait, míg kisbetűs kultúrán a szociológiai és antropológiai értelembe vett megközelítést, vagyis egy adott közösség kulturális modelljeit, például az öltözködést, az étkezést, a szabadidő eltöltésének módjait. A kategóriák azonban átjárhatóak és reciprok módon hatnak egymásra (Dolci 2008). A tananyagokban gyakran mindkét típusú kultúra megjelenik egy feladaton belül.

A könyvelemzések során használom a megjelenés formájára vonatkozóan a *direkt megjelenés* és az *indirekt megjelenés* kifejezéseket. Direkt megjelenés esetén a kulturális adalékok egyértelműen bemutatva, kiegészítésre nem szorulva jelennek meg a könyvekben, míg indirekt megjelenés esetén az információ magyarázatra szorul. Ebben az esetben is jellemző a kevert megjelenés a feladatokban.

3. Kutatási kérdések

A kutatás célja a tankönyvekben fellelhető kulturális adalékok vizsgálata és annak felmérése, hogy a különböző könyvek milyen fajtájú és mennyiségű információt tartalmaznak. A kulturális adalékok mennyiségére, fajtáira, megjelenésére és a változásokra vonatkozó vizsgálatok eredményei hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a tanárok tudatosabban nyúljanak a kultúratanítás eszközéhez, érzékeljék a társadalomban és ezáltal a nyelvtanítás módszertanában bekövetkezett paradigmaváltás jelentőségét és következményeit, felismerjék az implicit kulturális adalékokat is, és ne érezzék elvesztegetett időnek az ilyen típusú ismeretek átadását. Az eredmények ismerete az olasztanárok számára segítség lehet a tankönyvválasztáskor is, lehetőséget adva arra, hogy a kulturális elemek mennyisége és összetétele szempontjából is értékelhessék a könyvcsaládokat. Ezenfelül fontos annak vizsgálata és bemutatása, hogy milyen változások mutatkoznak az elmúlt ötven évben a kulturális információk szerepeltetésében és az átadásuk módszereiben.

A kutatásban a könyvek elemzése során és az eredményeket feldolgozva a következő kérdésre kerestem a választ: Mennyi és milyen típusú kulturális információkat találunk a vizsgált nyelvkönyvekben? A fő kutatási kérdést a vizsgálat hatékonysága érdekében alkérdésekre osztottam fel:

1. Milyen a kisbetűs és a nagybetűs komponensek aránya az egyes könyvekben?
2. Mi módon jelennek meg az információk? Mennyire direkt vagy indirekt módon mutatják be a könyvek a kulturális adalékokat?
3. Hogyan változott az elmúlt ötven év alatt a nyelvkönyvekben megjelenő kulturális tartalmak mennyisége és összetétele? Mennyire tükröződnek a társadalmi változások a könyvekben?

4. Korpusz

A kutatás korpuszát kilenc tankönyvcsalád adja, melyek listája a cikk végén található. Dolgozatomban olyan könyveket vizsgáltam, melyek jellemzően jelen voltak/vannak az olasz nyelvkönyvek piacán. A vizsgálatban részt vevő könyveket az elmúlt ötven év tankönyvkínálatából válogattam. A mai tankönyvcsaládok esetében nem volt kérdéses, hogy az érvényes tankönyvlistán szereplő két akkreditált kurzuskönyv-sorozatot válasszam a vizsgálat tárgyául, hiszen a közoktatásban igen kevés kivétellel ezeket a könyveket használják a tanulók és a tanárok. A könyvcsaládok kiválasztásában az is szerepet játszott, hogy mind hazai fejlesztésű, mind külföldi kiadású könyveket szerettem volna vizsgálni. A régebbi könyvek kiválasztásában több mint húszéves nyelvoktatói tapasztalatomra és a kollégákkal való konzultáció eredményeire támaszkodtam. A vizsgálatban részt vevő tankönyvek szintje a Közös Európai Referenciakeret szintezése alapján A1 szinttől (Minimumszint) B2 szintig (Középszint) terjed.

A tankönyvcsaládok igen különbözőek. Van közöttük olasz és magyar szerzős tananyag, egykötetes és több könyvből/munkafüzetből álló könyvcsalád, eltérő a megjelenésük, a koncepciójuk, a tudásanyagot meghatározó nyelvoktatási módszer. Az eltelt ötven esztendő során megváltozott a politikai helyzet, a nyelvtanulás motivációi, az uralkodó nyelvoktatási irányzat, a technikai feltételek, a nyelvtanulók igényei. Mindezen változások nyomon követhetők a nyelvkönyvcsaládok vizsgálatakor.

5. Kutatási módszerek

A kutatáshoz fontos volt pontosítani a vizsgálat szempontjait. Elsősorban a könyvekben megjelenő, a célországra vagy a saját kultúrára vonatkozó információkat vizsgáltam. Azonban az ilyen típusú kulturális adalékok megjelenésének lehetősége szinte végtelen. A vizsgálatban a hangsúlyt a kisbetűs és a nagybetűs komponensek elkülönítésére helyeztem, és arra, hogy direkt, deskriptív formában vagy magyarázat nélkül, említés szintjén jelennek meg a tananyagokban.

A könyveket kvalitatív és kvantitatív módon vizsgáltam meg. Minden könyvet gondosan áttanulmányoztam, és kigyűjtöttem belőlük az összes szöveget vagy feladatot, melyben magyar vagy olasz kultúrával kapcsolatos információ jelenik meg, majd ezeket megszámoltam. Az adalékokat többféle szempontból helyeztem táblázatba, megállapítottam, hogy kisbetűs, nagybetűs információ jelent-e meg, vagy mindkettő egyszerre, és megvizsgáltam a megjelenés jellegét (direkt, indirekt, a két forma együttesen). Ezenfelül figyelembe vettem a tananyagokban megjelenő képanyagot, és megszámoltam a kulturális témákhoz kötődő, valamint a kulturális információt nyújtó, de témához nem kötődő képeket. Az adalékokon összehasonlító vizsgálatot végeztem, melyben vizsgáltam a kulturális komponensek változásait az elmúlt ötven évben, valamint azt, milyen kölcsönhatásban voltak ezek a változások a nyelvoktatással, a nyelvtanulók nyelvi szocializációjával.

A kutatás során a téma komplexitása és a fogalmak nehezen körülhatárolhatósága miatt több nehézséggel kerültem szembe mind a kvalitatív, mind a kvantitatív elemzés szempontjából. Ilyen volt például annak meghatározása, hogy mi tartozik a kisbetűs és a nagybetűs kultúra kategóriájába, vagy, hogy mi módon számoljam az ismereteket (egyes adalékok megjelenése vagy feladatok számlálása).

6. Kutatási eredmények

A kapott számadatok összevetéséből kiderül, hogy az általam vizsgált olasz nyelvkönyvcsaládok B2 szintig eljutó tananyagaiban a nyelvtanulók számos helyen találkozhatnak kulturális adalékokkal. Fontos még egyszer kiemelni, hogy nem az adalékok számát vizsgáltam, hanem azt, hány feladatban jelennek meg a saját vagy a célország civilizációjára vonatkozó ismeretek. Ez azt jelenti, hogy sokszor egy-egy feladatban nemcsak egy ismeret merül fel, hanem gyakran akár egy tucat is, azonban ez a számadatokban egy alkalomként fog megjelenni, hasonlóan ahhoz, mintha csak egy név jelenne meg egy nyelvtani gyakorló feladat valamely mondatában.

Az általam kapott adatok egyértelműen megmutatják, hogy az utóbbi ötven évben a tankönyvekben, az időben előrehaladva, szignifikáns növekedés mutatkozik meg a kulturális információk mennyisége szempontjából. Az első hét könyv átlagosan 200-250 helyen tartalmaz kulturális adalékot, azonban az utóbbi évtizedekben, a kommunikatív nyelvoktatási szemlélet megjelenése óta ezek száma több mint a duplájára emelkedett. A legkevesebb kultúrával kapcsolatos adalékot tartalmazó feladat vagy szöveg a Katerinov szerzőpáros *La lingua italiana per stranieri* című könyvében található (119), ennek oka az lehet, hogy ez a könyv eredetileg kifejezetten az olaszországi nyelvkurzusok számára készült, vagyis olyan diákoknak, akik a nyelvet L2-ként, a célnyelvi kultúrába belemerülve, azzal nap mint nap találkozva, anyanyelvi környezetben tanulják. A régebbi könyvek közül kiemelkednek az elmúlt rendszer gimnáziumi tankönyvei, azonban a kötetek közötti megoszlás nem egyenletes, míg az alacsonyabb szinteken meglehetősen kevés az adalék

(és az is sokszor Magyarországra vonatkozik), a magasabb évfolyamokon a kulturális információk száma növekszik. A modernebb könyvcsaládok már jóval több adalékot tartalmaznak, közülük is a legtöbbet a *Nuovo Progetto Italiano* és a *Giro d'italiano* sorozatok, melyek mind kisbetűs, mind nagybetűs információkban igen gazdagok (*Progetto* 545, *Giro* 578).

1. ábra
A kultúrafajták aránya a vizsgált könyvcsaládokban

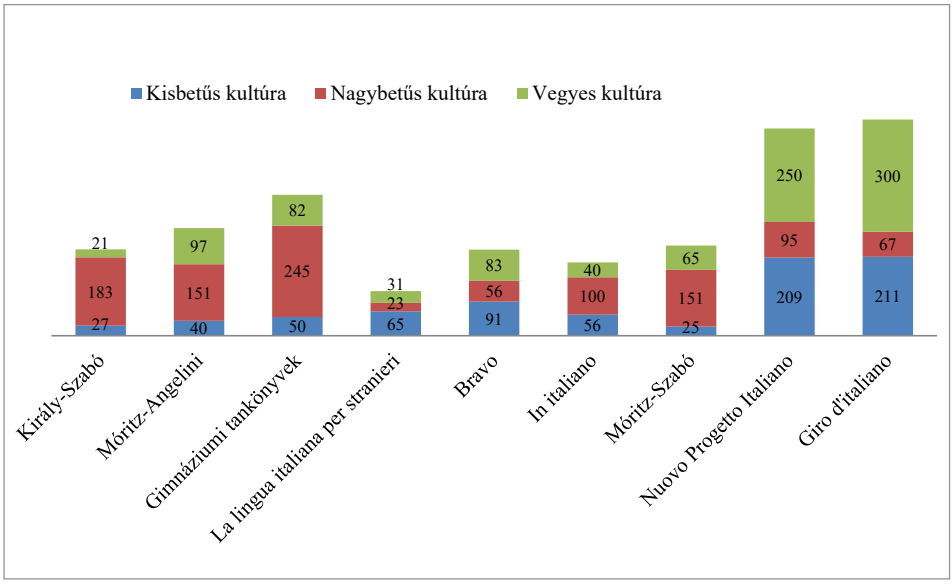

Az adalékok fajtáinak megváltozása szintén tetten érhető az idő előrehaladtával. A vizsgált időszak első felében az adalékok tipológiája jóval több nagybetűs komponenst mutat, míg az olasz mindennapokban való eligazodáshoz hasznos ismeretek főként az utóbbi harminc évben tűntek fel a tananyagokban. Ennek oka szintén a kommunikatív szemlélet térhódítására vezethető vissza. A régebbi magyar könyvekben a kisbetűs adalékok alacsony száma összefügghet felhasználásuk szűk területével, hiszen az Olaszországba való utazás lehetősége sokáig igen korlátozott volt. A *Giro d'italiano* könyvcsaládon kívül az összes magyar fejlesztésű könyvben túlsúlyban vannak a nagybetűs kultúrához kapcsolódó információk. Sok a vegyes tartalmú megjelenés is, és viszonylag kevés esetben tűnnek fel tisztán kisbetűs adalékok. A Katerinov szerzőpáros által írt két tankönyvben viszont a kisbetűs komponensek dominálnak, bár a könyvekben nincs túl sok kulturális információ, a megjelenő kisszámú adalék inkább a mindennapi élethez kapcsolódó praktikus ismeret, nem országismereti információ. A két legfrissebb könyvcsalád, a *Giro d'italiano* és a *Nuovo Progetto Italiano* adatait nézve szembeszökő a nagybetűs kultúra megjelenésének kis aránya; ugyanakkor a vegyes megjelenés mindkét könyvcsalád esetében magas, ezekből a könyvekből nem hiányoznak a nagybetűs elemek, azonban sokszor kötődnek hozzájuk mindennapi ismeretek.

Az internacionális piacra szánt könyvekben természetesen nincsenek Magyarországra vonatkozó kulturális adalékok, azonban a hazai fejlesztésű tananyagokban számos magyar vonatkozású vagy a két ország kulturális kapcsolataira vonatkozó információ van. Ez az utóbbi évtizedek tankönyvcsaládjaira is igaz, azonban a rendszerváltás előtti tananyagokban, főként alacsonyabb nyelvi szinteken igen nagy számban találhatóak Ma-

gyarország földrajzára, iparára, mezőgazdaságára, politikájára vonatkozó kulturális komponensek. Ezeket az adalékokat is számoltam a vizsgálatban, ezért számuk hozzáadódik a célországgal kapcsolatos komponensekhez.

A megjelenés formáját illetően nehezebb általános tendenciát kimutatni. A közös vonás a könyvekben, hogy szinte mindenhol a tisztán indirekt megjelenési mód a legkevésbé jellemző, azonban itt sem mondhatjuk, hogy az információk többsége megállja a helyét magyarázat nélkül, hiszen a könyvek egy részében igen magas a kevert megjelenés aránya. Az adatok azt is mutatják, hogy igen sok kulturális információ direkt módon, magyarázatokkal ellátva vagy leírásokba ágyazva jut el a nyelvtanulókhoz, azonban még így is igen nagyszámú ismeret elsikkadhat a tanár segítsége nélkül.

A könyvekben szereplő ábrák szempontjából szintén hatalmas a különbség a régebbi és az új könyvek tekintetében. Ennek oka a technikai fejlettség foka, hiszen régen, a fekete-fehér könyvek idejében természetesen kevesebb fotót használtak a szerkesztők, míg a mai technika lehetővé teszi nagyszámú színes fénykép szerepeltetését, ezzel igencsak megnövelve a kultúraközvetítő eszközök számát a tananyagokban. Manapság elképzelhetetlen lenne egy fekete-fehér, illusztrációk, fotók nélküli könyv megjelenése, hiszen a felgyorsult technikai fejlődés, a lehetőségek bővülése magával hozta az igényt a gazdag látványvilágra. A mai diákok vizuális ingerküszöbe jóval meghaladja a múltbéli nyelvtanulók elvárásait, ezért a tankönyvekben ma már alapvető igény a sok, jó minőségű ábra.

A könyvek elemzésével és az adatok feldolgozásával a következő eredményekre jutottam:

6.1. Mennyi és milyen típusú kulturális információkat találunk a vizsgált nyelvkönyvekben?

A vizsgálat kimutatta, hogy a korpuszt alkotó nyelvkönyvcsaládok szinte mindegyikében nagy számban szerepelnek mind nagybetűs, hagyományos, országismereti információk, mind kisbetűs, az antropológiai értelemben vett kultúrához kapcsolódó, praktikus ismeretek. A legkevesebb kulturális megjelenést mutató könyvben (Katerinov – Boriosi Katerinov: *La lingua italiana per stranieri*) a B2 szint eléréséig 119 szöveg vagy szövegrészlet tartalmaz kulturális anyagot, és 8 olyan ábrázolás található a könyvben, amely köthető valamely módon az olasz kultúrához. A többi tankönyvcsaládban ennél jóval nagyobb a kulturális adalékok feltűnésének száma, legnagyobb arányban a modernebb könyvek tartalmaznak ilyen típusú információkat, a *Nuovo Progetto Italiano* 554, a *Giro d'italiano* 578 olyan tananyagrészletet kínál, melyben található a kultúrához köthető ismeretanyag. Mindkét könyvcsalád igen nagyszámú kulturális információt hordozó képet is tartalmaz, a képanyagban leggazdagabb könyvek a *Nuovo Progetto Italiano* kötetei, melyekben 300 kultúrához kapcsolódó ábrázolás található.

6.1.1. Milyen a kisbetűs és a nagybetűs komponensek aránya az egyes könyvekben?

A könyvek alapján nem lehet egyértelmű tendenciát felállítani a kétféle típusú komponensek arányára vonatkozóan. A régebbi könyvek nagyobb arányban tartalmazták a hagyományos civilizációs, országismereti információkat, míg a modern könyvekben a kisbetűs, antropológiai értelemben vett kultúrához kapcsolódó adalékok is nagy szerepet kapnak. Ennek oka minden bizonnyal a kommunikatív nyelvoktatás szemléletének megjelenésével magyarázható, valamint a mai ember igényével, hogy praktikus ismereteket sajátítson el. Nagyon sok esetben egy-egy szövegben vagy feladatban több kulturális komponens is megjelenik, ezek egy része kisbetűs, másik része nagybetűs. Az ilyen, kevert megjelenés főként a modern könyvekben jellemző.

A Király–Szabó-könyvben a nagybetűs ismeretek száma jelentősen meghaladja a másfajta ismeretekét, a Móritz–Angelini szerzőpáros és a rendszerváltás előtti gimnáziumi tankönyvek írói szintén az ilyen információk megosztására fektetnek nagy hangsúlyt. Katerin Katerinov és Maria Clotilde Boriosi Katerinov ellenben mindkét vizsgált tankönyvükben a kisbetűs komponenseket szerepeltetik többször. Chiuchiù, Minciarelli és Silvestrini – hasonlóan a magyar Móritz György és Szabó Győző szerzőpároshoz – újra a nagybetűs elemekre helyezi a hangsúlyt, míg a *Nuovo Progetto Italianó*ban Marin és Magnelli, a *Giro d'italianó*ban pedig Bernátné Vámosi Judit és Nyitrai Tamás éppen a nagybetűs komponenseket érzi kevésbé fontosnak, bár kevert formában nagyon sok szövegben és feladatban jelennek meg hagyományos kulturális elemek az ő könyveikben is.

6.1.2. Mi módon jelennek meg az információk? Mennyire direkt vagy indirekt módon mutatják be a könyvek a kulturális adalékokat?

A vizsgálati anyagban direkt, indirekt és kevert módon jelennek meg a saját vagy a célnyelvi kultúrára vonatkozó adalékok. A könyvekben legkevésbé a tisztán indirekt megjelenési forma jellemző, bár az ilyen típusú adalékokból is előfordul jó néhány. Azonban nagyon magas a kevert előfordulás aránya, vagyis sok esetben egy adott szövegben vagy feladatban direkt és indirekt módon bemutatott adalékok is találhatók egymás mellett. A vizsgálatok alapján azonban az is elmondható, hogy az információk jó része tisztán direkt módon, vagyis leíró, magyarázó módon bemutatva jut el a nyelvtanulókhoz.

6.1.3. Hogyan változott az elmúlt ötven év alatt a nyelvkönyvekben megjelenő kulturális tartalmak mennyisége és összetétele? Mennyire tükröződnek a társadalmi változások a könyvekben?

A vizsgálat során nyilvánvalóvá vált, hogy az elmúlt ötven év során a nyelvkönyvek igen nagymértékben megváltoztak. A változás érintette a kulturális adalékok számát, az utóbbi két évtizedben a komponensek száma megduplázódott, bár a régebbi könyvek nagy része is nagyszámú kulturális összetevőt tartalmaz. A kulturális komponensek összetétele szintén megváltozott. Míg régebben a könyvek főként a klasszikus értelemben vett, az általános műveltség területéről való információkat tartalmaztak (irodalom, földrajz, történelem, művészetek, komolyzene stb.), addig a modern könyvekben nagy hangsúly került a kisbetűs, a mindennapi élet részét képező, praktikusabb tudnivalókra is (gesztusok, boltok nyitva tartása, médiaszereplők stb.). Mindennek egyik oka a nyelvoktatási szemlélet változásában keresendő, mivel a klasszikus, fordító-grammatizáló nyelvoktatási módszert felváltotta a kommunikatív nyelvoktatási szemlélet, amely a hangsúlyt a gyakorlati, praktikus módon felhasználható ismeretekre helyezte. A körülöttünk levő világ változása, a magyar társadalomban harminc évvel ezelőtt bekövetkezett fordulat szintén hozzájárult a változáshoz, az addigi zárt világ kinyílt, az Olaszországról szerzett gyakorlati ismeretek értelmet nyertek, hiszen jóval több lehetőség nyílt az utazásra.

Ezek a társadalmi változások megjelennek a magyar szerzős könyvekben (a nemzetközi piacra szánt könyvek esetében ebből a szempontból nem érzékelhető markáns változás). A rendszerváltás előtti magyar nyelvkönyvek témái közt (a korban visszafelé haladva egyre sűrűbben és hangsúlyosabban) megjelennek a politikai rendszer jellemzői, a szocializmus eredményei és ezek tökéletessége. Ezzel szemben a mai magyar szerzős könyvek általában kerülik a politika témáját. Érdekes, hogy a nemzetközi piacra szánt könyvekben többször előfordul ez a téma, sőt, nemegyszer az olasz társadalom adott korszakban jelentkező problémái is felmerülnek (pl. migráció, munkanélküliség, lakáshelyzet, függőség).

7. Kitekintés

A vizsgálat eredményei felhasználhatóak a nyelvtanárképzésben, hiszen annak tudatosítása, hogy a nyelvi csoportokhoz különböző kultúrák kapcsolódnak, magával hozza a saját és a célnyelvi kultúra megismerésének igényét. Emellett segíti a tanárokat, hogy felkészítsék a nyelvtanulókat a célnyelvi területen való zavarmentes kommunikációra és a kulturális sokk csökkentésére. A kultúra tanításának tudatosítása fontos lépés ahhoz, hogy az ilyen típusú ismereteket beépítsék a nyelvtanárok az órák tervezésébe. A tanárképzésen kívül más gyakorlati felhasználási területei is lehetnek a dolgozatnak, például tanulsággal szolgálhat a jövőben íródó tankönyvek szerzőinek, a könyvcsaládok kulturális szempontból történő összehasonlítása és az idők során végbement változások ismerete elősegítheti a kis- és nagybetűs tartalmak tudatosabb integrálását a tananyagba.

Természetesen a vizsgálat számos irányba folytatható tovább. Egy lehetséges továbbfejlesztés annak analizálása, hogy milyen típusú feladatok tartalmazzák a kulturális elemeket. Érdemes lenne megvizsgálni az egy tankönyvcsaládon belüli, az idő múlásával bekövetkező változásokat is. (Például a *Progetto Italiano* tankönyvcsaládot az elmúlt húsz évben számos alkalommal átírták, megújították a változó igényeknek megfelelően.) A különböző tankönyvcsaládok szerzőivel készített interjúk elkészítése és ezek összevetése szintén a téma egy lehetséges továbbgondolása.

Források

Dr. Király Rudolf – Dr. Szabó Mihály 1965. *Olasz nyelvkönyv*. Tanuljunk nyelveket sorozat. Tankönyvkiadó, Budapest.

Dr. Király Rudolf 1965. *Olasz nyelvkönyv* (II. rész). Tanuljunk nyelveket sorozat. Tankönyvkiadó, Budapest.

Móritz György 1979. *Olasz nyelvkönyv I.* Tanuljunk nyelveket sorozat. Tankönyvkiadó, Budapest.

Móritz György – Maria Teresa Angelini (1983) *Olasz nyelvkönyv II.* Tanuljunk nyelveket sorozat. Tankönyvkiadó, Budapest.

Kotzián Tamás – Tímár Judit 1993. *Olasz nyelvkönyv a gimnázium I. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest.

F. Újhegyi Mária – Tímár Judit 1991. *Olasz nyelvkönyv a gimnáziumok II. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Simon Gyula – Szabó Győző 1988. *Olasz nyelvkönyv a gimnázium III. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Simon Gyula 1988. *Olasz nyelvkönyv a gimnázium VI. osztálya számára.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Katerinov, Katerin – Boriosi Katerinov, Maria Clotilde 1985. *La lingua italiana per stranieri.* Edizioni Guerra, Perugia.

Chiuchiù, Angelo – Minciarelli, Fausto – Silvestrini, Marcello 1994. *In italiano.* Edizioni Guerra, Perugia.

Katerinov, Katerin – Boriosi Katerinov, Maria Clotilde 1992. *Bravo!* Edizioni Scolastiche Bruno Mondadori, Milano.

Móritz György – Szabó Győző (1993) *I primi due passi. Olasz nyelvkönyv kezdőknek I/A.* Tanuljunk nyelveket sorozat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Móritz György – Szabó Győző (1994) *Arrivederci. Olasz nyelvkönyv kezdőknek I/B.* Tanuljunk nyelveket sorozat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Marin, Telis – Magnelli, Sandro (2013) *Nuovo Progetto Italiano 1a.* Corso multimediale di lingua e civiltà italiana. Livello elementare Versione aggiornata del quaderno. Edilingua, Roma.

Marin, Telis – Magnelli, Sandro (2013) *Nuovo Progetto Italiano 1b.* Corso multimediale di lingua e civiltà italiana. Livello elementare Versione aggiornata del quaderno. Edilingua, Roma.

Marin, Telis – Magnelli, Sandro (2013) *Nuovo Progetto Italiano 2a.* Corso multimediale di lingua e civiltà italiana. Livello elementare Versione aggiornata del quaderno. Edilingua, Roma.

Marin, Telis – Magnelli, Sandro (2013) *Nuovo Progetto Italiano 2b.* Corso multimediale di lingua e civiltà italiana. Livello elementare Versione aggiornata del quaderno. Edilingua, Roma.
Bernátné Vámosi Judit – Dr. Nyitrai Tamás (2008) *Giro d'italiano 1.* Olasz nyelvkönyv. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Bernátné Vámosi Judit – Dr. Nyitrai Tamás (2008) *Giro d'italiano 1.* Olasz munkafüzet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Bernátné Vámosi Judit – Dr. Nyitrai Tamás (2010) *Giro d'italiano 2.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Bernátné Vámosi Judit – Dr. Nyitrai Tamás (2010) *Giro d'italiano 2.* Olasz munkafüzet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Bernátné Vámosi Judit – Dr. Nyitrai Tamás (2013) *Giro d'italiano 3.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Bernátné Vámosi Judit – Dr. Nyitrai Tamás (2013) *Giro d'italiano 3.* Olasz munkafüzet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Bernátné Vámosi Judit (2014) *Giro d'italiano 4.* Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest.
Bernátné Vámosi Judit (2014) *Giro d'italiano 4.* Olasz munkafüzet. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest.

Hivatkozások

Balboni, Paolo E. 2015. *La comunicazione interculturale e l'approccio comunicativo: dall'idea allo strumento. Educazione Linguistica. Language Education* (EL.LE) 4 (1): 1–20. https://edizionicafoscari.unive.it/media/pdf/article/elle/2015/1/art-10.14277-2280-6792-121p.pdf (Utolsó elérés: 2019. júl. 12.)
Bárdos Jenő 2004. *Kulturális kompetencia az idegen nyelvek tanításában.* In *Nyelvpedagógiai tanulmányok.* Iskolakultúra-könyvek 24. Iskolakultúra, Pécs. 142–157. http://www.iskolakultura.hu/ikultura-folyoirat/documents/books/bardos_j-nyelvpedagogiai_tanulmanyok.pdf (Utolsó elérés: 2017. júl. 31.)
Bennett, Milton J. 1998. *Intercultural Communication: a Current Perspective.* In Bennett, Milton J. (ed.): *Basic Concepts of Intercultural Communication. Selected Readings.* Intercultural Press, Yarmouth, ME. 1–34.
Byram, Michael 1997. *Teaching and Assessing Intercultural Comunicative Competence.* Multilingual Matters, Clevedon.
De Mauro, Tullio – Vedovelli, Massimo 2003. *Italiano 2000. I pubblici e le motivazioni dell'italiano diffuso fra stranieri.* Bulzoni Editore, Roma.
Canale, Michael -- Swain, Merrill 1980. Theoretical Bases of Communicative Approach to Second Language Teaching and Testing. *Applied Linguistics* 1: 1–47.
Dolci, Roberto 2008. Le "Culture" nella classe di lingua italiana. In Mollica, Anthony – Dolci, Roberto – Pichiassi, Mauro (a cura di): *Linguistica e Glottodidattica. Studi in onore di Katerin Katerinov.* 201–215.
Freddi, Giovanni. 1968. *La civiltà nell'insegnamento delle lingue.* Minerva Italica, Bergamo.
Giovanardi, Claudio – Trifone, Pietro 2012. *L'italiano nel mondo*. Carocci, Roma.
Holló Dorottya 2008. *Értsünk szót. Kultúra, nyelvtanítás, nyelvhasználat.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Hymes, Dell H. 1966. *Two types of linguistic relativity.* In Bright, William (ed.): *Sociolinguistics*. Mouton, The Hague. 114–158.

Folmeg Márta

Egy megtervezett szövegkorpusz létrehozásának lépései

1. Bevezetés

Vladár Zsuzsa tanárnőnek sok mindent köszönhetek – többek között azt, hogy elsajátíthattam a kutatásmódszertan alapelveit, és mára nemcsak a munkám szerves részét képezi ezek alkalmazása, hanem angol nyelven tanítom is külföldi diákoknak. A kutatásmódszertani kérdésekkel való alapos megismerkedésem további hozománya, hogy egy, a politikai kommunikáció témájában elvégzett kutatásomhoz saját szövegkorpuszt állítottam össze, amelyen többszempontú szövegelemzést végeztem. A következőkben azt ismertetem, hogy milyen – Vladár tanárnő révén megismert – módszertani megfontolások álltak ennek a szöveganyagnak a létrehozása mögött.

Szövegkorpuszomat, mely a 2010–2014-es parlamenti ciklus felszólalásait tartalmazza, a *www.parlament.hu* weboldalon található nyilvános adatbázis szövegeiből állítottam össze. Az adott időszakban az akkor még 386 fős parlamentből (ez a szám 2014-től 199 főre csökkent) 376 fő szólalt fel: 21 kormánypárti képviselőnő, 18 ellenzéki képviselőnő, 216 kormánypárti férfi képviselő, valamint 121 ellenzéki férfi képviselő. A rendelkezésre álló anyagok közül a kutatásomba azokat a felszólalási típusokat vontam be, amelyek a spontán beszéd – későbbiekben ismertetett – sajátosságait mutatták, valamint arányosítottam egymáshoz egyrészt a kormánypárti és ellenzéki, másrészt a női és férfi felszólalások mennyiségét (a cikkem 6. alpontjában ismertetendő matematikai módszerek segítségével). A szövegeket egyenként töltöttem le az adatbázisból, és a felszólalásokat a webhelyre történő hivatkozással, az ülésnap és a felszólalás számával, műfajával, valamint a pontos dátum megadásával jelöltem. A megadott linkekre kattintva az adott szövegek lejegyzése és a felszólalásokról készült videófelvétel is megtekinthető. A felszólalók személyét még a korpusz összeállításának elején kódoltam a szövegek elemzése közbeni anonimitás biztosítása, valamint a kutatói befolyásoltság mellőzése érdekében.

Az elemzésre kijelölt szövegmennyiséget a könnyebb átláthatóság érdekében a felszólalók neme és hatalmi pozíciója szerint négy csoportra bontottam, így kormánypárti női és férfi, valamint ellenzéki női és férfi kategóriákat hoztam létre.

2. A szövegkorpusz mérete

A teljes vizsgált szövegkorpusz a hivatalos szöveg szerkesztési szabályai szerint rendezve, Times New Roman betűtípussal, 12-es betűmérettel, 1,5-es sortávolsággal, sorkizárt formában, normál margóbeállításokkal összesen 1402 oldal; 2 835 346 karaktert és összesen 310 926 szót tartalmaz. A szövegek megoszlása a négy csoport között a következőképpen alakult:

- kormánypárti nők: 340 oldal, 685 037 karakter, 73 753 szó;
- kormánypárti férfiak: 365 oldal, 731 529 karakter, 79 944 szó;
- ellenzéki nők: 347 oldal, 708 856 karakter, 78 527 szó;
- ellenzéki férfiak: 350 oldal, 709 924 karakter, 78 702 szó.

3. A felszólalások kontextusa

A parlamenti megnyilatkozások nyelvi közege kapcsán érdemes kitérni a nyelvhasználati színtér sajátosságaira is. A legfőbb ilyen specifikum, hogy a megnyilatkozások heterogén befogadói körhöz szólnak. Az elsődleges befogadó a megszólított, tehát az interpellált személy vagy a helyette válaszoló politikus, ugyanakkor közvetlen befogadók a párttársak csoportja, vagyis a felszólaló frakciója, továbbá a többi jelenlévő képviselő, a kormány tagjai, a házelnök és a jegyzőkönyvvezetők is. A közvetlen befogadók mellett azonban a közvetett befogadókat is meg kell említeni, mert számottevően befolyásolják a megnyilatkozások jellemzőit: ők azok, akik a parlamenti ülések közvetítéseit rádión, televízión vagy interneten keresztül követik, és így nagymértékben hozzájárulnak a politika mediatizálódásához. Ebből adódóan a felszólalók szövegeiket részben a tömegmédia sajátosságaihoz is igazítják, mégpedig oly módon, hogy a választókban minél kedvezőbb képet alakítsanak ki magukról, illetve a pártjukról. Ezt különböző módszerekkel érhetik el, de az mindenképpen leszögezhető, hogy a kamerák hatására a politikusok viselkedése változik, hiszen nem az információátadás az elsődleges céljuk. Carlo Sartori *Az univerzális szem: a televízió* című munkájában (1993: 221) megállapítja, hogy abban az esetben, ha az országgyűlési napot sugározza a televízió, az általa vizsgált képviselők jóval aktívabban, hevesebben támadják politikai ellenlábasaikat. Gesztusaikat nem a beszédpartner, hanem a kamera felé fordulva elsődlegesen az újságíróknak, és így közvetve a választópolgároknak teszik. Kommunikációjuk a minél szélesebb közönséghez szólás érdekében az infotainment irányába tolódik el, vagyis az információ szórakoztató formában történő közlésével céljuk a figyelem felkeltése és az üzenet hatékony átadása.

Korpuszomban az intézményesített kommunikáció keretei és logikája szerint szerveződő szövegek találhatóak. Minden megnyilatkozás országgyűlési vitanapon hangzott el, mégpedig egy meghatározott ciklus alatt, így a kormánypárti vagy ellenzéki pozíciók változatlanok a vizsgált anyagon belül. Néhány képviselőnél ugyanakkor előfordult, hogy kivált egy adott frakcióból és függetlenként folytatta tovább képviselői munkáját. Mivel ez minden esetben ellenzéki pártból történő kilépést jelentett, módszertanilag a független képviselőket is az ellenzék csoportjába soroltam.

Mint az intézményesített kommunikáció esetében általában, az országgyűlési felszólalások forgatókönyve is szigorú szabályok szerint kötött. A résztvevők meghatározott rendben szólalhatnak fel, és az időkeretük is előre adott. A kommunikáció moderálását döntően az országgyűlésnek a ciklus elején megválasztott elnöke vagy elnökhelyettese vezeti. Az ülések megnyitásának és lezárásának, valamint a beszédjog megadásának aktusai előre meghatározott forgatókönyv mentén zajlanak. Továbbá a képviselőktől származó országgyűlési felszólalások funkciójuk mentén tipizálhatóak, és megvannak a maguk jellegzetességei.

4. A szövegek felszólalási típusai

A szövegkorpusz összeállításához számba vettem az országgyűlés működése kapcsán előre meghatározott felszólalási típusokat, és rendszereztem a szövegeket aszerint, hogy a felszólalások spontán elhangzó vagy előre összeállított és vélhetően szakértői stábbal megírt szövegek voltak. A vizsgált korpuszba csak olyan felszólalási típusokat vontam be, amelyekben az elhangzó megnyilatkozások spontán jöttek létre, így elkerülhettem, hogy a politikai szövegíró, a háttérmunkás tollából származó, előre megírt szövegek torzítsák a kutatás eredményeit. Annak érdekében, hogy biztosítani tudjam azt, hogy a vizsgált mondatok valóban a megnyilatkozótól származnak és spontán megnyilatkozások eredményei, számba vettem a spontán beszéd jellegzetességeit.

Spontán nyelvi megnyilvánulásnak azt tekintettem, amikor a szöveg megszerkesztése és elmondása azonos (vagy közel azonos) időben megy végbe. A spontán nyelvi megnyilvánulásokkal ellentétben felolvasás esetén a beszélő egy előre megtervezett szöveget hangosít meg, így a szöveg megalkotása és artikulációja nem egyszerre történik. A spontán beszéd definiálásánál a beszédtervezési és kivitelezési folyamatok szimultán működnek, vagyis a spontán beszéd legjellemzőbb tulajdonsága, hogy a tervezés és a produkció egy időben zajlik (Gósy 2004). A beszédprodukció alkalmával lejátszódó folyamatban a mikro- és makrotervezés egyidejűleg megy végbe, így a kommunikációs célok és az ezek eléréséhez tartozó információk kiválasztása, valamint a mikrotervezés szintjén a propozíciós sémák információhoz rendelése párhuzamosan történik (Markó 2005: 9). Ennek okán a spontán beszédre fonetikai szinten az elnagyolt artikuláció és a megakadásjelenségek viszonylag nagy arányú előfordulása, szintaktikai szinten pedig a mellékmondatos szerkesztésmód túlsúlya, illetve a lineáris logikai felépítés jellemző. A spontán beszélő közölnivalója általában kevésbé fókuszált, egyes gondolatfolyamok előretörése miatt gyakori a felmerülő asszociációkra és összefüggésekre való kitérés, a közbeékelések, váratlan bővítmények, egyeztetési tévedések, tartalmi és formai ismétlések alkalmazása (Keszler 1983).

Olyan esetekben, amikor kérdésessé vált, hogy spontán módon vagy kihangosítás révén hangzott-e el a szöveg, a fenti ismérvek és a parlamenti jegyzőkönyvekhez társított videók segítették az elkülönítést, így a következő – csak spontán beszélt nyelvi szövegeket tartalmazó – felszólalási típusokat emeltem be a szövegkorpuszba:

- azonnali kérdésre adott képviselői viszonválasz,
- azonnali kérdésre adott miniszteri viszonválasz,
- bejelentés helyettes válaszadó elutasításáról,
- elhangzik az interpelláció / kérdés / azonnali kérdés, előadói válasz,
- az interpellációt az interpellált szóban megválaszolja,
- a képviselő elfogadja a választ /a képviselő elutasítja a választ,
- az interpellált megválaszolja a kérdést,
- kétperces felszólalás.

Szövegkorpuszom lehetővé tette, hogy vizsgáljam a megnyilatkozások szituációs kontextusát, vagyis a beszédhelyzet összetevőit is: ki beszél, kinek, mikor, hol, miről, milyen a csatorna jellege, kik hallják, mi a (feltételezhető) beszélői szándék, milyen (feltételezett) háttértudással rendelkezhetnek a résztvevők stb. A kormánypárti–ellenzéki szekvenciális vita különleges beszédszituációt teremt, mert van egy látható, csekély létszámú hallgatóság, akik egymástól elkülönülve ülnek (külön a kormánypárti és ellenzéki, illetve a különböző frakciókhoz tartozó résztvevők), továbbá van egy jelen nem lévő csoport is: a közvetítést, felvételt néző választópolgárok csoportja, és ahogy fentebb kitértem rá, a politikai kommunikáció logikáját követve a politikus akkor jár el a céljának megfelelően, ha nem feledkezik meg a nézőkről sem (vö. 3. alpont).

A vizsgálati anyagba bekerült szövegek kiválasztásának szempontjai azt eredményezték, hogy korpuszomban felülreprezentáltak a számonkérés, valamint a felelősségvállalás és a felelősség hárításának beszédaktusai. A számonkérés aktusára példa az alábbi felszólalás, ugyanakkor ez a számonkérés indirekt módon történik, kérdéssel, mediális igével *(kiiktatódik)*, amelyben a cselekvés ágense háttérbe szorul.

EF_73: Aki nem látta Pintér Béla társulatát a Szkénében, nem vett részt például Schilling Árpád, Jeles András vagy a KoMa Társulat valamelyik előadásán, nem ismeri a Bozsik Yvette vagy a Frenák Pál Társulat produkcióit, hát nem is tudom, minimum alapvető élményektől fosztja meg magát.
Kérdésem tisztelt államtitkár úrhoz: ugye, azt képtelenségnek tartja, hogy ezek a művészek, ki tudja, miféle pénzügyi vagy aktuálpolitikai megfontolások miatt, egyszerűen kiiktatódjanak a kultúrából? (Az elnök a csengő megkocogtatásával jelzi az idő leteltét.) Kérdezem tehát, milyen tervei vannak a minisztériumnak a mostani helyzet megszüntetésére. (26. ülésnap (2010. júl. 19.), 142. felszólalás)

A következő példában a felelősséghárítás érhető tetten, ahol kezdetben azt állítja a kormánypárti képviselő, hogy *mi*, mármint képviselőtársai nem mondták azt, amivel gyanúsítják őket, majd ezt az állítását helyesbíti azzal, hogy ő a maga részéről nem mondott ilyet, és hiedelmére hivatkozva állítja csak, hogy képviselőtársai sem.

KF_41: Mi ilyet nem mondtunk, én nem mondtam, nem hinném, hogy bármelyik képviselő hölgy vagy úr mondta volna itt, a kormánypárti sorokban. A kormány oldaláról sem mondta senki. (93. ülésnap (2011. máj. 23.), 178. felszólalás)

5. A felszólalások szövegeinek tisztítása

A szövegkorpusz összeállításánál fontos módszertani feladatnak tartottam, hogy az egyes felszólalások spontán jellegét szúrópróbaszerű ellenőrzés alá vessem, így minden 10. felszólalásnál belenéztem az országgyűlési napló honlapjára feltöltött videóba. Ezáltal ellenőrizni tudtam azt is, hogy a műfaj szerinti válogatás során helyesen jártam-e el, és valóban a megfelelő felszólalási műfajokat válogattam-e be szövegkorpuszomba. Egy felszólalást sem kellett törölnöm amiatt, hogy ne lett volna spontán felszólalás a videó tanúsága szerint.

Az anyaggyűjtéskor elsődleges szempont volt, hogy ugyanannyi kormánypárti női és kormánypárti férfi felszólalást, továbbá ezeknek megfelelő számú ellenzéki női és ellenzéki férfi hozzászólást elemezzek.

A korpusz összeállítását a női országgyűlési képviselők viszonylag alacsony, 21 fős létszáma miatt a nők hozzászólásainak gyűjtésével kezdtem. Ezek közül kiszűrtem az előre megírt szöveg alapján elhangzó felszólalásokat, majd az így létrejött szöveganyagból a felszólaló hatalmi pozíciója alapján két csoportot hoztam létre: az ellenzéki női és a kormánypárti női megnyilatkozók szövegeinek csoportját. Ugyanígy jártam el a férfi felszólalók szövegeinek rendszerezése során is. Figyeltem arra, hogy mind a négy csoportba hasonló szövegmennyiség kerüljön (vö. 2. alpont), ezért véletlenszerű kiválasztással a négy csoportot a felszólalások száma alapján azonos elemszámúra csökkentettem. A véletlenszerű kiválasztást az 6. alpontban ismertetett matematikai módszerrel végeztem. Fontosnak tartottam, hogy a szövegmennyiségek arányosításánál minden felszólaló legalább egy szöveggel képviseltesse magát az anyagban, hogy minél sokrétűbb legyen a szövegkorpusz.

A felszólalásokból létrejött szöveganyag kódolásakor a következőképpen jártam el: a kormánypárti képviselőktől, kormánytagoktól, államtitkároktól származó szövegeket KN (kormánypárti-női) és KF (kormánypárti-férfi) kódokkal jelöltem, és beszámoztam szövegek és felszólalók szerint. Az ellenzéki képviselők felszólalásait EN (ellenzéki-női) és EF (ellenzéki-férfi) kódokkal láttam el.

6. A feldogozott szöveganyag sajátosságai

6.1 A kormánypárti női képviselők szöveganyaga

A szövegkorpusz összeállításánál a szövegmennyiséget tekintve a kormánypárti női képviselők felszólalásainak szöveganyaga képezte a viszonyítási pontot, így ebből a csoportból az összes, szám szerint 305 felszólalást megvizsgáltam.

6.2. Az ellenzéki női képviselők szöveganyaga

Ellenzéki női képviselők esetében a korpuszba való beválogatás kritériumainak 600 felszólalás felelt meg. A szöveganyagok arányosítása miatt így megközelítőleg minden második felszólalás került be a vizsgálati anyagba, a választás azonban nem volt esetleges: figyeltem arra, hogy a feldolgozásra kiválasztott anyagok ne a vizsgált parlamenti ciklus elejéről vagy végéről származzanak csupán. Ennek biztosítása érdekében a felszólalásokat egy számgenerátor segítségével véletlenszerű számokkal láttam el, majd a hozzászólásokat a kapott számok szerint sorba rendezve végeztem el az anyag megfelezését – azzal a megkötéssel, hogy akinek csak egy hozzászólása volt, az mindenképpen bekerült a korpuszba. A véletlenszerű kiválasztással elkerültem, hogy valamely időintervallum felülreprezentálódjon a szövegekben. A 600 felszólalásból ezzel a módszerrel sikerült 305 felszólalást kiválasztani.

6.3. Az ellenzéki férfi képviselők szöveganyaga

Ebben a csoportban 3799 felszólalás tartozott a számonkérő és erre reagáló, spontán megnyilvánulást tartalmazó szövegek közé. Véletlenszerű kiválasztással arányosítva, azaz minden képviselő felszólalásainak mennyiségét 13,5-tel elosztva, egészre kerekítve – azzal a megkötéssel, hogy ahol ez 0-t adna ki, ott 1-re kerekítek (hogy mindenkitől bekerüljön az elemzendő korpuszba legalább egy felszólalás) – összesen 305 felszólalást kaptam.

6.4. A kormánypárti férfi képviselők szöveganyaga

A kormánypárti férfi képviselőkhöz összesen 4925 felszólalás tartozott a vizsgált ciklusban az előzőekben meghatározott műfajban. Ezt a szöveghalmazt úgy csökkentettem arányosan, hogy minden felszólaló személy felszólalásainak a számát elosztottam 32,5-tel, és az eredményt egészre kerekítettem. Amennyiben így 0 lett volna a végeredmény, az előzőekben említettek érdekében 1-re kerekítettem. Ezzel a módszerrel szisztematikus, ugyanakkor véletlenszerű kiválasztással 305 hozzászólásra arányosítottam a kormánypárti férfiak felszólalásainak csoportját.

7. A szövegkorpusz statisztikai adatai

Az alábbi, 1. táblázat a szövegkorpusz adatközlőinek számát tekinti át kormánypárti–ellenzéki, valamint női–férfi bontásban.

1. táblázat
A vizsgált szövegkorpusz felszólalóinak adatai

	Kormánypárti (fő)	Ellenzéki (fő)	Összesen (fő)
Nők	21	18	39
Férfiak	216	121	337
Összesen	237	139	376

A 2. táblázat a 2010–2014-es országgyűlési ciklus felszólalásainak mennyiségét mutatja a korpusz összeállításának megfelelő logikai bontásban. Ennek kimutatása azért volt különösen fontos kutatásmódszertani szempontból, mert a legkisebb elemszámú csoporthoz kellett arányosítva csökkentenem a másik három csoport felszólalásainak mennyiségét, hogy végül egy olyan szövegkorpuszt kapjak, amelyben mind a négy vizsgált csoport azonos szövegmennyiséggel képviselteti magát.

2. táblázat
A 2010–2014-es országgyűlési ciklus felszólalásainak mennyisége

	Kormánypárti (db)	Ellenzéki (db)	Összesen (db)
Női felszólalások	305	600	905
Férfi felszólalások	4925	3799	8724
Felszólalások összesen	5230	4399	9629

A 3. táblázat a négy csoportba sorolt szövegmennyiségek arányát szemlélteti a teljes vizsgált ciklusra vonatkoztatva. Ebből a táblázatból is jól látható, hogy módszertani szempontból milyen fontos a felszólalások csoportonkénti arányosítása, mivel anélkül a kormánypárti női felszólalások kifejezetten alulreprezentáltak, míg a kormánypárti férfi felszólalások szélsőségesen felülreprezentáltak lennének.

3. táblázat
A vizsgált ciklus felszólalásainak egymáshoz viszonyított mennyisége

	Kormánypárti (%)	Ellenzéki (%)	Összesen (%)
Női felszólalások	3	6	9
Férfi felszólalások	51	40	91
Felszólalások összesen	54	46	100

A 4. táblázat a csoportonkénti felszólalások átlagos mennyiségét mutatja. A vizsgált ciklusban az egyes csoportok összes felszólalásának számát elosztottam az adott csoportban felszólaló résztvevők számával – így kaptam meg az adott csoport átlagos felszólalásszámát. Ez a mutató jól szemlélteti, hogy milyen az adott csoportokhoz tartozó felszólalók felszólalási aktivitása.

4. táblázat
Átlag felszólalásszám a vizsgált ciklusban

	Kormánypárti (db)	Ellenzéki (db)
Átlag női felszólalásszám	14,5	33,3
Átlag férfi felszólalásszám	22,8	31,4

A szószámok megoszlását mutatja az 5. táblázat, amelyből látható, hogy – egységnyi idő alatt és ugyanannyi felszólalást alapul véve – a másik három csoport 78 000-et meghaladó szószámához viszonyítva a női kormánypárti képviselők felszólalásai összességükben legalább 5000-rel kevesebb szót tartalmaztak. A kormánypárti férfiak 79 944 szószámmal szerepelnek a vizsgált korpuszban. Így – azonos felszólalásszám mellett – a kormánypárti nőktől kevesebb szószám került be az elemzésbe, míg ugyanezen szempont tekintetében a kormánypárti férfiak felülreprezentáltak a másik három csoporthoz viszonyítva.

5. táblázat
Szószámok megoszlása a vizsgált korpuszban

Csoport megnevezése	Szószám
Kormánypárti nő	73 753
Kormánypárti férfi	79 944
Ellenzéki nő	78 527
Ellenzéki férfi	78 702

8. Összegzés

Korpuszom összeállítását nemcsak nyelvészeti, hanem társadalmi aspektusból is hasznosnak vélem. Az általam létrehozott szövegkorpusz tudományos jelentősége, hogy a női politikai kommunikáció kutatása mellett lehetőséget teremt az eredmények férfi politikusok felszólalásaival történő opponálására is, valamint a hatalom kérdését is beemeltem, így a szöveganyag két változó mentén is felhasználható forrásként. Az általam kutatott, a hatalom és a nem közötti összefüggést a politikai kommunikáció területén mindeddig sem Magyarországon, sem külföldön nem tárták fel kellőképpen. A felhasználhatóság szempontjából munkám további érdeme, hogy a korpusz nagy terjedelmű, összesen 1219 felszólalást tartalmaz.

9. Kitekintés

Az eddigiekben ismertetett kutatásmódszertani szempontok mentén kialakított szövegkorpuszom több szövegelemzéshez nyújtott már megfelelő matériát, például doktori disszertációm öt hipotézisének vizsgálatához is elegendő forrásanyagot szolgáltatott. Kutatásom továbbfejlesztéseként longitudinális elemzésre készülök; a következő parlamenti ciklus felszólalásaiból ugyanezen módszerrel egy újabb szövegkorpuszt hozok létre, és összehasonlító elemzést végzek a nyelvi adatokban ugyanezen változók mentén.

Hivatkozások

Gósy Mária 2004. *Fonetika.* Osiris, Budapest. 228–242.

Markó Alexandra 2005. *A spontán beszéd néhány szupraszegmentális jellegzetessége*. PhD-értekezés. ELTE BTK, Budapest. http://www.spontanbeszed.hu/letoltes/aspontanbeszedszuprasz.pdf (Utolsó elérés: 2016. febr. 17.)

Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 164–202.

Sartori, Carlo 1993. Az univerzális szem: a televízió. In Giovannini, Giovanni (szerk.): *A kovakőtől a szilíciumig. A tömegkommunikációs eszközök története.* Püski Kiadó, Budapest.

Fóris Ágota

Alkalmazott nyelvészeti mesterképzések és specializációk a magyar felsőoktatásban*

1.

Az egyetemi képzésben a *Bevezetés az alkalmazott nyelvészetbe* címmel hirdetett előadáson az egyik feldolgozandó résztéma, hogy milyen alkalmazott nyelvészeti műhelyek, alkalmazott nyelvészeti mesterszakok vannak Magyarországon. Éppen egy évtizeddel ezelőtt egyszer már összegyűjtöttem, hogy milyen alkalmazott nyelvészeti témájú akkreditált mesterképzések és specializációk indultak az ország egyetemein, és az információkat táblázatos formában közzétettük a www.manye.hu honlapon. Mivel az utóbbi néhány évben voltak képzések, amelyek megszűntek, és néhány új képzést is létesítettek és indítottak a különböző intézmények, hasznosnak tűnik a jelenlegi állapot felmérése, a képzések adatainak összegyűjtése. E tanulmányban először az alkalmazott nyelvészeti témájú mesterszakok létesítésének és indításának előzményeit tekintem át röviden, majd a 2011-es és a jelenlegi, 2021-es adatok alapján veszem sorra az alkalmazott nyelvészeti szakokat, specializációkat és az alkalmazott nyelvészeti profilú tanári szakokat. Az egyes szakokra vonatkozó adatokat az aktuális felvételi tájékoztatóból (felvi.hu) és az egyes egyetemek honlapjairól gyűjtöttem, az adatok pontosításában nyelvész kollégák voltak segítségemre.[1] Néhány egyetem honlapján minden fontos adat megtalálható a szakokra vonatkozóan, más honlapokon csak néhány alapvető információ érhető el, de a részletek nem. Az adatgyűjtés 2011. február 2-án, illetve 2021. január 14-én zárult.

Az alkalmazott nyelvészet körébe azokat a diszciplínákat soroltam, amelyeket az extenzionális definíciókban hagyományosan és közmegegyezéssel az alkalmazott nyelvészethez sorolnak (lásd pl. Klaudy 2014, Tolcsvai Nagy 2020, továbbá Fóris 2020).

2.

Az immár 15 évvel ezelőtt megjelent *A nyelvészet és a magyar felsőoktatás modernizációja* című tanulmányunkban (Klaudy–Fóris 2005) Papp Ferenc akadémikus szellemiségében az alkalmazott és az általános nyelvtudomány egységes képéből indultunk ki (Papp

* E tanulmány témáját – Vladár Zsuzsa munkásságának területei közül – az alkalmazott nyelvészeti mesterszakokhoz kapcsolódva választottam. A tanulmány megjelenését a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kara *A magyar nyelv és a szakmai kultúra. Magyar nyelvészeti kutatások a tartalomfejlesztés és a dokumentáció területén* című kutatási pályázata támogatta.

[1] Ezúton mondok köszönetet az alkalmazott nyelvészeti képzésekről pontos adatokat adó kollégáknak, név szerint Barta Péternek (ELTE BTK), Dobos Csillának (ME BTK), Dóla Mónikának (PTE BTK), Farkas Juditnak (PTE BTK), Farkas Tamásnak (ELTE BTK), Fenyvesi Annának (SZTE BTK), Hunyadi Lászlónak (DE PTE), Károly Krisztinának (ELTE BTK), Navracsics Juditnak (PE MFTK), Pődör Dórának (KRE BTK), Prószéky Gábornak (PPKE BTK), Surányi Balázsnak (PPKE BTK), Törkenczy Miklósnak (ELTE BTK). A tanulmány lektorainak is köszönöm a pontosításokat.

1989/2006). A nyelvészetnek a 2000-es évek közepén a magyar felsőoktatásban elfoglalt helyének illusztrálására néhány gondolatot kiemelek, hogy jobban látsszon, honnan is indultunk. Tanulmányunkat az alábbi négy bevezető tézissel indítottuk:

– „A nyelvészet fejlesztése és oktatása, valamint a nyelvészeti kutatások eredményeinek felhasználása társadalmi érdek, az oktatásnak pedig fel kell készülnie a társadalmi és gazdasági igények kielégítésére.
– A nyelvi-nyelvészeti oktatásnak összességében sem a struktúrája, sem a tematikája nem felel meg a társadalmi elvárásoknak. Az anyanyelvi és az idegen nyelvi oktatás nincs összehangolva, a felsőoktatás és a közoktatás rendszere és elvárásai kevéssé épülnek egymásra.
– A nyelvészet alkalmazott területei gyorsan fejlődnek. Mind a nyelvészeti alap- és alkalmazott kutatás, mind a fejlesztés jelentős szerephez fog jutni a gazdaságban az elkövetkező évtizedekben. Az egyetemek választhatnak: központjaivá kívánnak-e válni a nyelvészeti kutatásoknak, vagy hagyják, hogy végérvényesen rajtuk kívül kerüljön ez a fontos kutatási, oktatási és egyben gazdasági szegmens.
– Rendelkezésre áll egy nagy kapacitású, felkészült, de szervezetlen nyelvész kutató, fejlesztő, oktató gárda, amelynek szellemi kapacitása nincs kihasználva. A nyelvészeti kutatások eddiginél nagyobb anyagi támogatása jelentős felsőoktatási kutatóközpontok kialakítását tenné lehetővé. E kutatások társadalmi és gazdasági alkalmazhatósága sok fiatalnak jelenthetne magas szintű munkát” (Klaudy–Fóris i.m. 449).

Megállapítottuk, hogy a 2000-es években a felsőoktatási felkészítés és a munkaerőpiaci igények között számos ellentmondás volt, és a felsőoktatási nyelvi-nyelvészeti képzés rendszere nem igazodott eléggé a társadalom és a gazdaság igényeihez. Igaz, hogy az 1990-es években nagyon megnőtt a bölcsész szakokon a hallgatók száma, és az addigi kis létszámú elitképzés átalakult tömegképzéssé, de ezt nem követte a korszerű tudástársadalom és a munkaerőpiac elvárásainak, értékrendjének megfelelő képzések kialakítása. A nyelvészet még mindig a XX. század elejére jellemző hagyományos bölcsészképzés részét képezte, amelyben az irodalom és a filológia oktatása dominált. Feltettük a kérdést, hogy miért nem választható el egymástól a nyelvészet és az irodalom, holott a hazai és nemzetközi igények ezt egyaránt indokolnák. Az volt a kiinduló álláspontunk, hogy a nyelvészetnek a hazai felsőoktatásban betöltött helye és a társadalom nyelvi-nyelvészeti tevékenységek iránti piaci igénye között számtalan ellentmondás van, és a felsőoktatás modernizációs folyamata jó lehetőséget kínál ezeknek az ellentmondásoknak a feloldására. A nyelvészet és a nyelvi-nyelvészeti képzés iránti igényt elsősorban olyan, a hagyományosan az alkalmazott nyelvészeti területekhez sorolt és a munkaerőpiac szempontjából hasznos területeken láttuk, mint például a fordítás, a lexikográfia, a szövegnyelvészet, a szaknyelvkutatás és a nyelvpedagógia.

A szolgáltató szektorban az 1990-es években gyorsan létrejöttek és szaporodtak azok a vállalkozások, amelyek nyelvi-nyelvészeti jellegű kutató, fejlesztő vagy oktató munkát végeztek, például fordítással, lektorálással, szerkesztéssel, nyelvoktatással és nyelvvizsgáztatással, szótárszerkesztéssel és -kiadással, könyvkiadással, szakszövegírással (szakmai dokumentációval), tartalomfejlesztéssel foglalkoztak.

Abban az időszakban még a számítógépes nyelvészeti kutatások is főként magánvállalkozásoknál és matematikai-informatikai tanszékeken folytak, a bölcsészkarokon pedig csak elvétve jelentek meg (ehhez ugyanis sem képzett nyelvtechnológusok, sem

megfelelő hardver- és szoftvereszközök nem álltak rendelkezésre). Prószéky Gábor nagy figyelmet kiváltó *Mit is jelent az, hogy „a magyar nyelv az informatika korában”?* című tanulmányában többek között arra hívta fel a figyelmet, hogy „a magyar nyelvi szoftvereszközöket több százezren használják naponta. A nyelvi szoftvereszközök hatása a magyar nyelvre lényegesen nagyobb, mint azt a hagyományos nyelvészet hinné” (Prószéky 2001: 71).

A már hivatkozott tanulmányban rámutattunk, hogy „a felsőoktatási modernizáció lehetőséget nyújt a nyelvi-nyelvészeti képzés egészének átgondolására és az oktatásnak a munkaerőpiaci igényekkel való harmonizációjára” (Klaudy–Fóris i.m. 455).

3.

A 2000-es években az Európai Felsőoktatási Térség létrejötte és Magyarországnak a Bologna-folyamatba történő bekapcsolódása nyomán a korábbi ötéves egyetemi és négyéves főiskolai képzést felváltotta a három- (esetenként négy)éves alapképzés (BA, BSc), a kétéves mesterképzés (MA, MSc) és a hároméves doktori képzés (PhD, DLA) egymásra épülő és a korábbinál sokkal könnyebben átjárható rendszere. Ebben a rendszerben a bölcsészeti alapképzésben általános jellegű, alapozó képzést adó alapszakok jöttek létre, mint például a magyar, az anglisztika, a germanisztika, a szlavisztika, a szabadbölcsészet szakok. Az alapszakokon belül 50 kredites specializációk indultak, és például a magyar szakos BA képzésben az alkalmazott nyelvészeti tematikájú szakirány elnevezése *nyelvmentor* lett. A mesterszakok már lehetővé tették a specializálódást: itt a korábbinál sokkal nagyobb választék jöhetett létre. Természetesen megmaradtak olyan mesterszakok is, amelyek továbbra is az irodalom, a filológia és a nyelvészet együttesére épültek, mint például a magyar, az angol, a német, a holland, az orosz vagy a filozófia mesterszakok. De ezek mellett megjelentek a speciális, irodalmi, kulturális vagy nyelvészeti fókuszú mesterképzések is.

Az engedélyeztetési folyamatnak két fő lépése volt: az új szakokat először létre kellett hozni („szaklétesítési eljárás”), majd az egyes egyetemeknek indítási engedélyt kellett kérniük („szakindítási eljárás”). *A MAB állásfoglalása a mesterképzések létesítéséről* című, 2005/8/I/1. sz. határozat alapján azt ajánlották, hogy a szaklétesítési dokumentumokat és a mesterszakokon belüli szakirányokat is hiteles konzorciumok készítsék elő.

A nyelvészeti mesterszakok között létrejött az elméleti nyelvészet szak (létesítés: 2007, indítás jóváhagyása: 2008), az alkalmazott nyelvészet szak (létesítés: 2007, indítás jóváhagyása: 2008), a fordító és tolmács mesterszak (létesítés: 2007, indítás jóváhagyása: 2008), a terminológia mesterszak (létesítés: 2009, indítás jóváhagyása: 2010), majd a digitális bölcsészet mesterszak (létesítés: 2010, indítás jóváhagyása: 2010).

A Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesületében (MANYE) már korábban is felmerült, hogy érdemes volna összegyűjteni, milyen alkalmazott nyelvészeti témájú akkreditált mesterképzések indultak az ország egyetemein. Ennek nyomán 2011-ben a felvételi tájékoztatóban szereplő adatok és az alkalmazott nyelvészettel foglalkozó vezető nyelvészektől kapott információk alapján táblázatosan foglaltam össze az információkat (az adatgyűjtés lezárása 2011. február 2-án történt), melyet a MANYE honlapján tettünk közzé (www.manye.hu).

Az alkalmazott nyelvészeti témájú akkreditált mesterképzések tehát sorban indultak a magyar egyetemeken. A létrejött és indítási engedéllyel rendelkező, 2011-ben meghirdetett mesterszakok listáját a Függelék 1. táblázata tartalmazza. Egyes egyetemeken a nyelvi szakokon szakirányokat indítottak, ezek között néhány helyen az anglisztika mesterszakon belül angol alkalmazott nyelvészeti szakirány indult (Függelék, 2. táblázat).

A Bologna-rendszer keretében a tanárképzés elvált a bölcsészképzéstől, de a tanári szakok között is létrehoztak néhány, kifejezetten az alkalmazott nyelvészeti szakterülethez kötődő szakot, mint a magyar mint idegen nyelv (MID) második tanári mesterszakot és a nyelv- és beszédfejlesztő tanári mesterszakot (Függelék, 3. táblázat).

4.

Ugyan csak egy évtized telt el az adatgyűjtés két időpontja (2011 és 2021) között, de ebben az időszakban nagyon sok minden történt az egyetemi képzés, ezen belül a nyelvészeti képzések területén. Néhány alkalmazott nyelvészeti szak ígéretes fejlődése 2016-ban maradt abba, miután megjelent a 139/2015. (VI. 9.) Korm. rendelet, amelyben lényegében módosították a korábbi szakjegyzéket. Az előző listából töröltek néhány alkalmazott nyelvészeti szakot, de ezt csak onnan tudtuk meg, hogy az új listában már nem szerepeltek. (A törlés okát később sem sikerült kideríteni.) Ennek következtében 2016-tól már nem indulhatott el sem a terminológia mesterszak, sem a digitális bölcsészet mesterszak, e mesterképzésekben kifutó rendszerben 2018-ban végzett az utolsó évfolyam.

Ezenkívül a tanárképzést is átalakították újra öt- (hat)éves egyetemi képzéssé, amely nem épült már az alapszakokra, hanem önálló képzéssé vált. Ekkor megszűntek (és nem indulhattak újra mesterszakként) az olyan, addig kiválóan működő alkalmazott nyelvészeti szemléletű és alapozású tanári szakok, mint a magyar mint idegen nyelv (MID) második tanári mesterszak és a nyelv- és beszédfejlesztő tanári mesterszak.

Néhány egyetemen változtattak az indított szakokon, például a ME BTK-n az alkalmazott nyelvészet mesterszak helyett a fordító és tolmács mesterszakot indították el, a PTE BTK-n a magyar nyelv és irodalom szakot váltotta az alkalmazott nyelvészet mesterszak.

A terminológia mesterszak újralétesítése – a jelen írás leadásának időpontjában – nem fejeződött még be (az EMMI nem vette fel a szakjegyzékbe), annak ellenére, hogy a MAB 2018/2/VIII/6 sz. határozatában támogatta a kezdeményezést (a szakról lásd pl. Fóris 2013). A digitális bölcsészet mesterszak az eredeti formájában, nyelvészeti szakként megszűnt (a képzésről és a szak történetéről lásd Fellegi–Vadász 2018); a digitális bölcsészet mesterszakot ugyan 2020-ban újralétesítették, de már interdiszciplináris jellegű humántudományi szakként (erről lásd Maróthy 2020).

A fordítói képzések minden egyetemen és minden szinten (BA, MA, specializációk, felsőfokú szakképzések) nagyon népszerűek, de ebben az írásban kizárólag a mesterszakos képzéseket és specializációkat tárgyalom. A sokféle szintű és rendszerű fordítóképzés részletes bemutatását és összegző értékelését megtaláljuk a *Magyarországi fordítóképző intézmények SWOT-elemzése* című tanulmányban (Szabó–Seidl-Péch–Ugrin 2018).

5.

Érdemes ezek után tehát megvizsgálnunk, milyen alkalmazott nyelvészeti témájú mesterszakok maradtak a magyar egyetemi képzésben, és melyeket hirdettek meg jelenleg (2021-ben) az egyetemek.

Az alkalmazott nyelvészeti témájú akkreditált mesterképzések listáját és adatait a Függelék 4. táblázata tartalmazza. Ebből látható, hogy háromféle önálló mesterszakos képzés létezik: az alkalmazott nyelvészet, a beszédtudomány és a fordító és tolmács mesterszak. (A beszédtudomány mesterszak 2011-ben még nem létezett, az gyakorlatilag a megszűnő nyelv- és beszédfejlesztő tanári mesterszakot váltotta fel.) Az alkalmazott nyelvészet mesterszakot négy intézmény hirdette meg: az ELTE BTK, a PE MFTK, a PTE BTK és az SZTE JGYTK; a beszédtudomány mesterszakot az ELTE BTK,

a fordító és tolmács mesterszakot pedig hét intézmény: a DE BTK, az ELTE BTK, az EKE BMK, a ME BTK, a PE MFTK, a PPKE BTK és az SZTE BTK tervezi indítani ebben az évben.

A 2021-ben indított mesterszakos alkalmazott nyelvészeti specializációk listáját és adatait a Függelék 5. táblázata tartalmazza. Ebből az látszik, hogy a korábbiakhoz képest jelentősen megemelkedett az alkalmazott nyelvészeti specializációk száma. Az anglisztika mesterszakot angol alkalmazott nyelvészet specializációval öt intézmény indítja: a DE BTK, az ELTE BTK, a PE MFTK, a PTE BTK és az SZTE BTK. Az elméleti nyelvészet mesterszak számítógépes nyelvészet specializációval három intézményben indul: az ELTE BTK-n, a PPKE BTK-n és az SZTE BTK-n. A hungarológia mesterszak magyar mint idegen nyelv specializációját három intézmény hirdette meg: az ELTE BTK, a PTE BTK és az SZTE BTK. A magyar nyelv és irodalom mesterszak nyelv, társadalom, kultúra specializációval a DE BTK-n, a német nyelv, irodalom és kultúra szak fordítás vagy lexikográfia specializációval három intézményben indul: a DE BTK-n, a KRE BTK-n és az SZTE BTK-n.

A kollégák visszajelzései szerint a magyar nyelv és irodalom mesterszakon többféle specializációt hirdetnek, és azokat indítják el, amelyekre van jelentkező. A hallgatók érdeklődésének megfelelően időnként változtatnak is a specializációkon. Például az ELTE BTK magyar nyelv és irodalom mesterszakának keretében jelenleg funkcionális kognitív nyelvészet és dimenzionális nyelvészet specializációk választhatók, de ezek inkább nyelvelméleti és történeti jellegű specializációk, ezért nem tüntettem fel a táblázatban az adataikat.

Az alkalmazott nyelvészeti témájú akkreditált tanári szakok közül angol nyelvoktató mesterszak működik az ELTE BTK-n és a PE MFTK-n (Függelék, 6. táblázat).

6.

A fentiekben a Magyarországon létező alkalmazott nyelvészeti témájú mesterszakok és alkalmazott nyelvészeti specializációk adatait gyűjtöttem össze és tekintettem át. A másfél évtizeddel ezelőtti képzési struktúrából és helyzetértékelésből indultam ki, és a 2011-ben és 2021-ben indított mesterszakos képzéseket vettem számba. Az adatokat a felvi.huról és az egyetemek honlapjairól gyűjtöttem össze, valamint az alkalmazott nyelvészettel foglalkozó kollégáktól kaptam meg. Jelenleg háromféle önálló mesterszakos alkalmazott nyelvészeti témájú képzés létezik: az alkalmazott nyelvészet, a beszédtudomány és a fordító és tolmács mesterszak. Több mesterszakon (anglisztika, elméleti nyelvészet, hungarológia, magyar nyelv és irodalom, valamint német nyelv, irodalom és kultúra) indul alkalmazott nyelvészeti specializáció (alkalmazott nyelvészet, fordítás, lexikográfia, magyar mint idegen nyelv, nyelv-társadalom-kultúra, számítógépes nyelvészet), továbbá egy tanár szakos képzés van a kínálatban (angol nyelvoktató).

Megállapítható, hogy összességében nagyszámú alkalmazott nyelvészeti tematikájú képzés indult a Bologna-folyamat bevezetését követően. A társadalmi és gazdasági igények kielégítésére létrehozott szakok – az előrejelzésnek megfelelően – elsősorban a nyelvi szolgáltatások területén való munkára készítik fel a hallgatókat (pl. fordítás és tolmácsolás, lexikográfia, terminológia, számítógépes nyelvészet, nyelvoktatás-nyelvpedagógia), kisebb mértékben pedig a kutatásban és fejlesztésben (pl. kutatóintézetekben, felsőoktatásban) történő elhelyezkedést, illetve ezzel párhuzamosan a doktori képzésbe történő továbblépést alapozzák meg.

Források

139/2015. (VI. 9.) Korm. rendelet a felsőoktatásban szerezhető képesítések jegyzékéről és új képesítések jegyzékbe történő felvételéről

A MAB állásfoglalása a mesterképzések létesítéséről, 2005/8/I/1. sz. határozat

Felvételi tájékoztató. www.felvi.hu (Utolsó elérés: 2021. jan. 7.)

MAB (Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság). www.mab.hu (Utolsó elérés: 2021. jan. 14.)

Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete (MANYE). www.manye.hu (Utolsó elérés: 2021. jan. 7.)

Hivatkozások

Fellegi Zsófia – Vadász Noémi 2018. Digitálisbölcsészet-oktatás Magyarországon. In L. Varga Péter – Molnár Gábor Tamás – Palkó Gábor (szerk.): *Digitális (szöveg)kultúrák a bölcsészképzésben.* ELTE BTK, Budapest. 168–180.

Fóris Ágota 2013. A terminológia-oktatás mint a magyar nyelv, kultúra és identitás támogatása. *Magyar Terminológia* 6 (2): 185–195.

Fóris Ágota 2020. Alkalmazott nyelvészeti periodikumok (folyóiratok és kiadványsorozatok) Magyarországon – a tudományos dokumentáció aktuális kérdései. *Alkalmazott Nyelvtudomány* XX (2). http://alkalmazottnyelvtudomany.hu/wordpress/wp-content/uploads/Foris_tan.pdf (Utolsó elérés: 2021. jún. 9.)

Klaudy Kinga – Fóris Ágota 2005. A nyelvészet és a magyar felsőoktatás modernizációja. *Magyar Tudomány* 166 (4): 449–457. http://www.matud.iif.hu/05apr/11.html (Utolsó elérés: 2021. jún. 9.)

Klaudy Kinga 2014. Milyen értelemben alkalmazott nyelvészet a fordítástudomány? In Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.): *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 297–304.

Maróthy Szilvia 2020. *Digitális bölcsészet. A szövegtől az adatig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Papp Ferenc 1989/2006. Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai székfoglaló (1989). In Klaudy Kinga (szerk.): *Papp Ferenc olvasókönyv.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 235–248.

Prószéky Gábor 2001. Mit is jelent az, hogy „a magyar nyelv az informatika korában”? *Alkalmazott Nyelvtudomány* 1 (1): 71–76.

Szabó Csilla – Seidl-Péch Olívia – Ugrin Zsuzsanna 2018. Magyarországi fordítóképző intézmények SWOT-elemzése. In Hilóczki Ágnes – Fischer Márta – Szabó Csilla (szerk.): *Fókuszban a fordítás értékelése: Tanulmányok a BME INYK Tolmács- és Fordítóképző Központ 2017. szeptember 29–30-án megrendezett Őszi Konferenciájának előadásaiból*. BME, Budapest. 5–54.

Tolcsvai Nagy Gábor 2020. A határhelyzet termékenysége. Nyelvelmélet, módszertan és alkalmazás a nyelvtudományban. In Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (főszerk.), Fóris Ágota – M. Pintér Tibor – Szoták Szilvia – Tamás Dóra Mária (szerk.): *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben. I. Terminológia, lexikográfia, fordítás.* A MANYE Kongresszusok Előadásai 12/1. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Függelék

1. táblázat

Alkalmazott nyelvészeti témájú akkreditált mesterképzések (magyar nyelven) 2011-ben[2]

Szak	Intézmény	Szakfelelős	Információk
Alkalmazott nyelvészet mesterszak	ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék	Prof. dr. Balázs Géza, egyetemi tanár	**Szakirányok (és felelősük):** **- Alkalmazott szociolingvisztika** (Dr. habil. Bartha Csilla, egyetemi docens) **- Interkulturális nyelvészet** (Dr. Gecső Tamás, egyetemi docens) Cím: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D
	ME BTK Modern Filológiai Intézet	Dr. Simigné dr. Fenyő Sarolta, egyetemi docens	Cím: 3515 Miskolc, Egyetemváros
	NYF BTMK	Prof. dr. Répási Györgyné, egyetemi tanár	Cím: 4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B
	PE MFTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék	Dr. habil. Navracsics Judit, egyetemi docens	Cím: 8200 Veszprém, Egyetem u. 10.
	SZTE JGYPK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék	Dr. Tóth Szergej, főiskolai tanár	Cím: 6701 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.
Digitális bölcsészet mesterszak (digitális kultúra, számítógépes nyelvészet szakirányokkal)	DE BTK	Prof. dr. Hunyadi László, egyetemi tanár	Cím: 4002 Debrecen, Pf. 400
	PPKE BTK és PPKE ITK	Prof. dr. É. Kiss Katalin, egyetemi tanár és prof. dr. Prószéky Gábor, egyetemi tanár	Cím: 2081 Piliscsaba, Egyetem u. 1.
Fordító és tolmács mesterszak	ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék	Prof. dr. Klaudy Kinga, egyetemi tanár	**Szakirányok (és felelősük):** - Fordítói szakirány (Dr. Kurián Ágnes, egyetemi docens) - Tolmács szakirány (Dr. Szabari Krisztina, egyetemi docens) Cím: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/F, I. em. 9–11.
	PE MFTK Francia Nyelv és Irodalom Tanszék	Prof. dr. Mihalovics Árpád, egyetemi tanár	Cím: 8200 Veszprém, Egyetem u. 10.
	ME BTK Modern Filológiai Intézet	Dr. Simigné dr. Fenyő Sarolta, egyetemi docens	Cím: 3515 Miskolc, Egyetemváros
Terminológia mesterszak	KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék	Dr. habil. Fóris Ágota, egyetemi docens	Cím: 1088 Budapest, Reviczky u. 4.

[2] Az egyes szakok tájékoztatóit tartalmazó egyetemi honlapok adatai mára elavultak, ezért nem adtam meg őket a táblázatban. A 2011. évre vonatkozó információkat 2011-ben gyűjtöttem.

2. táblázat
Alkalmazott nyelvészeti szakirányok 2011-ben[3]

Szak (szakirány)	Intézmény	Szakfelelős	Információk
Anglisztika mesterszak (angol alkalmazott nyelvészeti szakiránnyal)	ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet	Prof. dr. Kállay Géza, egyetemi tanár	**Szakirányfelelős:** Dr. Kontra Edit, egyetemi docens Cím: 1088 Budapest, Rákóczi út 5.
	PE MFTK Angol–Amerikai Intézet	Dr. Hortobágyi Ildikó, egyetemi docens	**Szakirányfelelős:** Dr. Kurtán Zsuzsa, egyetemi docens Cím: 8200 Veszprém, Egyetem u. 10.
	PTE BTK Anglisztika Intézet	Prof. dr. Kurdi Mária, egyetemi tanár	**Szakirányfelelős:** Dr. Andor József, egyetemi docens Cím: 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.
	SZTE BTK Angol–Amerikai Intézet	Prof. dr. Szőnyi György Endre, egyetemi tanár	**Szakirányfelelős:** Dr. habil. Fenyvesi Anna, egyetemi docens Cím: 6722 Szeged, Petőfi sgt. 30–34.

3. táblázat
Alkalmazott nyelvészeti témájú akkreditált tanári szakok (magyar nyelven) 2011-ben[4]

Szak	Intézmény	Szakképzettség- (vagy modul)felelős	Információk
Magyar mint idegen nyelv (MID) második tanári mesterszak	ELTE PPK	Dr. habil. Szili Katalin, egyetemi docens	Cím: 1075 Budapest, Kazinczy u. 23–27.
	KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék	Dr. habil. Nádor Orsolya, egyetemi docens	Cím: 1088 Budapest, Reviczky u. 4.
Nyelv- és beszédfejlesztő tanári mesterszak	ELTE PPK	Prof. dr. Gósy Mária, egyetemi tanár	Cím: 1075 Budapest, Kazinczy u. 23–27.
	SZTE JGYPK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék	Dr. Tóth Szergej, főiskolai tanár	Cím: 6701 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

[3] Lásd a 2. lábjegyzetet.
[4] A 2011. évre vonatkozó információkat 2011-ben gyűjtöttem.

4. táblázat
Alkalmazott nyelvészeti témájú akkreditált mesterképzések 2021-ben

Szak	Intézmény felelős intézet, tanszék	Szakfelelős	Információk
Alkalmazott nyelvészet mesterszak	ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet	Prof. dr. Balázs Géza, egyetemi tanár	**Specializáció (és felelőse):** **- Alkalmazott szociolingvisztika** (Dr. Bartha Csilla, egyetemi docens) Cím: 1088 Budapest, Múzeum körút 4/D Web: https://btk.elte.hu/ma/interdiszciplinaris, mnyfi.elte.hu
	PE MFTK Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék	Prof. dr. Navracsics Judit, egyetemi tanár	Nyelvek: magyar és angol Cím: 8200 Veszprém, Egyetem u. 10. Web: http://www.uni-pannon.hu
	PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Nyelvtudományi Tanszék	Prof. dr. Alberti Gábor, egyetemi tanár	Cím: 7624 Pécs, Ifjúság útja 6. Web: https://btk.pte.hu/hu/kepzeseink, https://nyelvtud.btk.pte.hu/
	SZTE JGYPK Alkalmazott Humántudományi Intézet Magyar és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék	Dr. Juhász Valéria, főiskolai docens	Cím: 6701 Szeged, Boldogasszony sgt. 6. Web: http://www.jgypk.u-szeged.hu
Beszédtudomány mesterszak	ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet	Prof. dr. Gósy Mária, egyetemi tanár	Cím: 1088 Budapest, Múzeum körút 4/D Web: https://btk.elte.hu/ma/interdiszciplinaris, mnyfi.elte.hu, https://alknyelvfon.elte.hu/
Fordító és tolmács mesterszak	DE BTK Germanisztikai Intézet	Dr. habil. Csatár Péter, egyetemi docens	**Specializációk (és felelősük):** - Fordító (Dr. Csatár Péter, egyetemi docens) Nyelvek: magyar, angol, francia, holland, német, olasz, orosz Cím: 4032 Debrecen, Egyetem tér 1. Web: https://btk.unideb.hu/hu/node/80
	ELTE BTK Nyelvi Közvetítés Intézete Fordító és Tolmácsképző Tanszék	Dr. habil. Horváth Ildikó, egyetemi docens	**Specializációk (és felelősük):** - Fordító (Dr. Barta Péter, egyetemi docens) - Tolmács (Dr. habil. Horváth Ildikó, egyetemi docens) Nyelvek: magyar, angol, francia, holland, német Cím: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/F, I. em. 9-11. Web: https://btk.elte.hu/ma/diszciplinaris, www.elteftt.hu

Fordító és tolmács mesterszak	EKE BMK	Dr. habil. Vermes Albert, egyetemi docens	**Specializáció:** - Fordító Nyelvek: magyar, angol, német Cím: 3300 Eger, Eszterházy tér 1. Web: http://uni-eszterhazy.hu, http://forditas.uni-eger.hu/hu/fordkut/fordito-es-tolmacs-mesterszak
	ME BTK Modern Filológiai Intézet Alkalmazott Nyelvészeti és Fordítástudományi Tanszék	Dr. habil. Dobos Csilla, egyetemi docens	**Specializáció:** - Szaknyelv és fordítás Nyelvek: magyar, angol, német Cím: 3515 Miskolc-Egyetemváros, A/6. épület fszt. 20. http://fordito.uni-miskolc.hu/
	PE MFTK Germanisztikai és Fordítástudományi intézet Fordító- és Tolmácsképző Intézeti Tanszék	Dr. habil. Ortutay Katalin, egyetemi docens	Nyelvek: magyar, angol, német Cím: 8200 Veszprém, Egyetem u. 10. Web: http://www.uni-pannon.hu, https://mftk.uni-pannon.hu/
	PPKE BTK Angol–Amerikai Intézet	Dr. Sohár Anikó, egyetemi docens	**Specializációk:** - Fordító - Tolmács Nyelvek: magyar, angol, német Cím: 1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1. Web: http://btk.ppke.hu/oktatas/mesterkepzesek-ma
	SZTE BTK Fordító és Tolmácsképző Központ	Dr. Lesznyák Márta, főiskolai docens	**Specializációk:** - Fordító - Tolmács Nyelvek: magyar, angol, francia, olasz, orosz, német, spanyol Cím: 6722 Szeged, Egyetem u. 2. Web: http://www2.arts.u-szeged.hu/ftk/index.html

5. táblázat
Mesterszakos alkalmazott nyelvészeti specializációk 2021-ben

Szak (specializáció)	Intézmény	Szakfelelős	Információk
Anglisztika mesterszak (angol alkalmazott nyelvészeti specializációval)	DE BTK	Prof. dr. Rácz István, egyetemi tanár	**Nyelvészeti specializációk:** - **angol alkalmazott nyelvészet** - angol elméleti nyelvészet Cím: 4002 Debrecen, Pf. 400 Web: https://btk.unideb.hu/
	ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet	Dr. habil. Kenyeres János, egyetemi docens	**Nyelvészeti specializációk:** **- Angol alkalmazott nyelvészet** - Angol elméleti nyelvészet Cím: 1088 Budapest, Rákóczi út 5. Web: https://btk.elte.hu/ma/diszciplinaris http://delp.elte.hu/
	PE MFTK Angol–Amerikai Intézet Angol Nyelvészeti Intézeti Tanszék	Dr. Hortobágyi Ildikó, egyetemi docens	**Specializáció (és felelőse):** **- Angol alkalmazott nyelvészet** (Dr. Hortobágyi Ildikó, egyetemi docens) Nyelvek: magyar és angol nyelven Cím: 8200 Veszprém, Egyetem u. 10. Web: http://angolweb.uni-pannon.hu, https://mftk.uni-pannon.hu/
	PTE BTK Anglisztika Intézet	[nincs adat]	**Nyelvészeti specializáció:** **- Angol alkalmazott nyelvészet** Cím: 7624 Pécs, Ifjúság útja 6. Web: http://englishdepartments.btk.pte.hu/
	SZTE BTK Angol–Amerikai Intézet	Dr. habil. Kiss Attila, egyetemi docens	**Specializációk (és felelősük):** **- Angol alkalmazott nyelvészet** (Dr. habil. Fenyvesi Anna, egyetemi docens) **- Interdiszciplináris kultúratudomány** (Dr. habil. Kiss Attila, egyetemi docens) **- Társadalmi nem** (Dr. Barát Erzsébet, egyetemi docens) Cím: 6722 Szeged, Egyetem u. 2. Web: http://www.ieas-szeged.hu

Elméleti nyelvészet mesterszak[5] (számítógépes nyelvészet specializációval)	ELTE BTK Filozófia Intézet	Prof. dr. Törkenczy Miklós egyetemi tanár (Angol–Amerikai Intézet)	**Specializációk (és felelősük):** - Nyelvelmélet (Dr. Gyuris Beáta) **- Számítógépes nyelvészet és neurolingvisztika** (Dr. Kálmán László) Web: https://btk.elte.hu/ma/diszciplinaris
	PPKE BTK Angol–Amerikai Intézet	Prof. dr. Surányi Balázs, egyetemi tanár	**Specializációk:** - Nyelvelmélet **- Számítógépes nyelvészet** Cím: 1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1. Web: http://btk.ppke.hu/oktatas/mesterkepzesek-ma
	SZTE BTK **Általános Nyelvészet Tanszék**	Prof. dr. Németh T. Enikő, egyetemi tanár	**Specializációk (és felelősük):** - Nyelvelmélet - Pragmatika **- Számítógépes nyelvészet** (Dr. Szécsényi Tibor, egyetemi docens) Cím: 6722 Szeged, Egyetem u. 2. Web: http://ling.bibl.u-szeged.hu/index.php/elmeleti-nyelveszet-ma
Hungarológia mesterszak[5] (magyar mint idegen nyelv specializációval)	ELTE BTK Magyar Irodalom és Kultúratudományi Intézet Nyelvi Közvetítés Intézete Történeti Intézet	Dr. habil. Géra Eleonóra, egyetemi docens	**Nyelvészeti specializációk (és felelősük):** - Nyelvészet **- Magyar mint idegen nyelv** (Dr. Barta Péter, egyetemi docens) Cím: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D épület Web: https://btk.elte.hu/ma/interdiszciplinaris, mnyfi.elte.hu
	PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet	Dr. habil. Szűcs Tibor, egyetemi docens	**Nyelvészeti specializációk (és felelősük):** **- Magyar mint idegen nyelv** (Dr. habil. Szűcs Tibor, egyetemi docens) Cím: 7624 Pécs, Ifjúság útja 6. Web: https://btk.pte.hu/hu/kepzeseink, https://nyelvtud.btk.pte.hu/
	SZTE BTK Angol-Amerikai Intézet Fordító- és Tolmácsképző és Hungarológia Központ	Dr. habil. Kiss Attila, egyetemi docens	**Specializációk (és felelősük):** **- Magyar mint idegen nyelv** (Dr. Árvay Anett, egyetemi adjunktus) Hungarológia Cím: 6722 Szeged, Petőfi sgt. 30–34. Web: http://hungarianstudies.hu/hu/fooldal.html

[5] Ez a képzés az ELTE–NYTI Elméleti Nyelvészeti Kihelyezett Központhoz tartozik, a szakgazda a Filozófia Intézet. Az ELTE–NYTI Elméleti Nyelvészeti Kihelyezett Központ működteti az elméleti nyelvészet MA-t, ami három módon végezhető el: specializáció nélkül, nyelvelmélet specializációval, számítógépes nyelvészeti és neurolingvisztika specializációval (Törkenczy Miklós e-mail-közlése, 2020. január 18.).

Magyar nyelv és irodalom mesterszak (nyelv, társadalom, kultúra specializációval)	DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet és Magyar Nyelvtudományi Tanszék	Prof. dr. Debreczeni Attila, egyetemi tanár	**Nyelvészeti specializációk (és felelősük):** - Történeti nyelvészet (Prof. dr. Hoffmann István) - Szövegtan és stilisztika (Dr. Dobi Edit) **- Nyelv, társadalom, kultúra** (Dr. Kis Tamás) Cím: 4032 Debrecen, Egyetem tér 1. Web: https://btk.unideb.hu/hu/node/80
Német nyelv, irodalom és kultúra (fordítás/lexikográfia specializációval)	DE BTK Germanisztikai Intézet	Dr. Horváth Andrea, egyetemi docens	**Specializációk:** **- Fordítás és európai uniós ismeretek** - Német nyelv-, irodalom- és kultúratudomány Nyelv: magyar Cím: 4032 Debrecen, Egyetem tér 1. Web: https://btk.unideb.hu/hu/node/80
	KRE BTK Német és Holland Nyelvű Kultúrák Intézete Német Nyelv és Irodalom Tanszék	Dr. habil. Szentpétery-Czeglédy Anita, egyetemi docens	**Specializációk (és felelősük):** - A mai német nyelv és leírása - Irodalom, kultúra, identitás **- Lexikográfia és szótártudomány (EMLex)** (Dötschné dr. habil. Hollós Zita Irén) Nyelv: német (az EmLex képzésben német és angol) Cím: 1091 Budapest, Kálvin tér 9. Web: www.btk.kre.hu
	SZTE BTK Germán Filológiai Intézet Német Nyelvészeti Tanszék	Dr. habil. Bombitz Attila, egyetemi docens	**Specializációk:** - Alkalmazott bölcsészet **- Fordító és tolmács** Cím: 6722 Szeged, Petőfi sgt. 30–34. Web: http://arts.u-szeged.hu/kepzesek-btk/mesterkepzes/nemet-nyelv-irodalom

6. táblázat
Alkalmazott nyelvészeti témájú akkreditált tanári szakok 2021-ben

Szak	Intézmény	Szakfelelős	Információk
Angol nyelvoktató mesterszak	ELTE BTK Angol–Amerikai Intézet	Dr. Major Éva, egyetemi docens	Nyelv: angol Cím: 1088 Budapest, Rákóczi út 5. Web: https://btk.elte.hu/ma/diszciplinaris http://delp.elte.hu/
	PE MFTK Angol–Amerikai Intézet Angol Nyelvészeti Intézeti Tanszék	Dr. Szentgyörgyi Szilárd, egyetemi docens	Nyelv: angol Cím: 8200 Veszprém, Egyetem u. 10. Web: http://angolweb.uni-pannon.hu

Műelemzés, stilisztika

Horváth Katalin

Képszerűség – költői kép – metafora
József Attila: *Füst*

> „ … legfontosabb a metaforák használata, mert csak ezt nem lehet másoktól eltanulni, ez a tehetség jele. A jó metaforák használata a hasonló vonások felismerésén alapul.” (Arisztotelész: *Poétika,* 59a)

1. Bevezetés: a szóképek szerepe a köznyelvben és a költészetben

1.1.

Nemes Nagy Ágnes *A költői kép* című esszéjében a következőket írja:

> Mi mindent meg nem tett az irodalom, a költészet évezredek óta, hogy magához rántsa az érzékletes művészetek, az „igazi” művészetek eszközeit, hogy láthatóvá, hallhatóvá, felfoghatóvá tegye azt, ami puszta szó, jel, jelcsoport. A kép, ez az átvitt értelmű látvány a költői szöveg legmerészebb, legnagyobb nyújtózása az érzékelhető felé. Természetesen nem éri el azt, ami után nyújtózik. Úgy is fogalmazhatnám: istenkísértő gesztus. [...] Olyan gesztus a kép a versben, amely minduntalan megpróbálja elérni saját határait, megpróbálja elérni, amit ábrázol, és – legjobb változataiban – kis híján, majdnem, szinte-szinte el is éri (Nemes Nagy 1982: 18–19).

A képszerűség szóképekben, trópusokban valósul meg a természetes emberi nyelvekben: a szavak eredeti (tulajdonképpeni) jelentéseiből a fogalmak érintkezése (egymásmellettisége) vagy ok-okozati viszonyai alapján metonimikus, a fogalmak hasonlósága okán pedig metaforikus jelentések tömege jön létre. A költő trópushasználó (*tropátor* > *trubadúr, trouvère*)[1], a költői nyelv a szóképek, alakzatok használatából következően jelentéstöbblettel rendelkező, sűrített nyelv.[2]

Fontos azonban látnunk, hogy a „szavakba átpakolt látvány”-nak, akár a legeredetibb költői képeknek s általában a mindennapi tudatot és nyelvhasználatot meghaladó tudati-nyelvi teljesítményeknek a létrejöttéhez a mindennapi nyelvhasználatra jellemző eszközök, eljárások (trópusok, figurák, konstrukciós folyamatok) szolgálnak alapul. A megszülető új – egy-egy innovatív nyelvi forma – csak a már létező formára vonatkoztatva, ahhoz való viszonyából érthető meg.

Figyelemre méltóak Nemes Nagy Ágnesnek ez utóbbi gondolattal kapcsolatos fejtegetései is, egy másik, *A vers mértana* című esszéjében:

---

[1] Az ógörög τρέπω ’fordul, fordít’ > τρόπος ’fordulat, dallam’ stb. szócsalád az alapja a népi latin *tropus* ’beszédfordulat, dal’ > *tropare* ’talál, kitalál, költ’, valamint a francia *troubadour*, *trouvère* ’trubadúr = középkori udvari lovagköltő, vándorénekes’, a *trouvaille* ’lelemény, ötlet, találat’ < *trouver* ’talál, kitalál’; az olasz *trovatore* ’lovagköltő, trubadúr’ stb. újlatin szavaknak.

[2] Lásd a német *Dichter* ’költő’ tulajdonképpeni ’sűrítő’ jelentését; *dichten* ’sűrít, tömít → költ’, *Dichtung* ’sűrítés → költészet, költemény’.

> A költői szó kompromisszum. Kiegyezés, megalkuvás a szó köznapi jelentése és a szón-túli, versbeli funkció között. […] Az mindenesetre biztos, hogy a szavak héját meg kell bontanunk a versben. Mint az elektronhéjat, hogy új kötést hozzunk létre közöttük. Az új kötések viszont alapanyag – szavak – híján létrehozhatatlanok. Sőt, a lerombolt szavak is a versben nem egyszer rom-mivoltukban kiáltók; egy fabatkát sem érnének az „ép" nyelvi rendszerhez való viszonyításuk nélkül (Nemes Nagy 1982: 173–174).

A nyelvek szókészletei rugalmas rendszerek: a minduntalan létrejövő új fogalmakat igen gyakran nem új vagy idegen nyelvekből átvett elemekkel, hanem a már létező szavainkkal nevezzük meg. Ez azt jelenti, hogy az elsődleges, kiinduló jelentéseknél elvontabb, átvitt – képi – jelentések tömege jön létre. A szókészlet fejlődésének (a szójelentések sokszor nagyfokú kiterjedésének, különböző irányokba történő elágazódásainak) ez a meghatározó elve. A többjelentésű szavak léte tehát a természetes nyelvek lényegi tulajdonsága: a születésükkor egyjelentésű elemek, a monoszémák idővel egyre bonyolultabb jelentésszerkezetű poliszémákká válhatnak. Ivor A. Richards 1942-ben „a nyelv mindenütt jelenvaló elveként" jellemezte a trópusokat.[3]

1.2.

Metonímia és metafora, azaz a két fő szókép közül általában a metaforikus jelentések képszerűsége a nyilvánvalóbb, hiszen a metaforák létrejöttekor egymástól messze eső fogalmak és szójelentések léphetnek kapcsolatba egymással. Csűry Bálint szerint (1910: 48) a metafora „a legnagyobb alkotó erők egyike az emberi beszédben". Paul Ricoeur *Az élő metafora* (*La métaphore vive* 1975) című munkájában az analógiára épülő metaforát, allegóriát és szimbólumot olyan szemantikai újításokként mutatja be, amelyek látásunkat a megszokott kapcsolatokból kimozdítva felfrissítik, léttapasztalatunkat – mivel heterogén, sokszor távoli elemeket kapcsolnak össze – kitágítják, és rejtett összefüggéseket hoznak felszínre. „A költői szóképek sajátossága nemcsak abban áll, hogy aprólékosan mérlegelik a tárgyak között létező számos kapcsolatot és viszonyt, hanem abban is, hogy kizökkentik helyükből a megszokott kapcsolatokat" – írja Roman Jakobson is (1982: 229).

Valóban – a költészet nyelvében és a köznyelvben egyaránt – metaforákkal, metaforák világában élünk, ahogyan George Lakoff és Mark Johnson 1980-ban megjelent könyvének címe *(Metaphors we live by)* állítja, még ha nagy részben a mindennapi nyelvhasználat elhalványult, konvencionálissá vált, holt metaforáinak a világában is.

1.3.

Ha egy műalkotást szemléleti egészként vizsgálunk, részei érvényüket az egészből merítik, azaz a részletek csupán az egész részeiként tölthetik be funkciójukat, válnak azzá, amik. A nyelv két alapvető aspektusa, a szintaktikai és a szemantikai, csak az elemzés menetében, absztrakció útján választható el egymástól: a nyelv tényleges működésében szerkezet és jelentés szerves egységet alkot. A látszólag egy szóban realizálódó átvitelek a nyelvi rendszernek egy vagy több más tagjához való viszonya alapján értelmeződnek: a szó egy szerkezetre utal, azt képviseli. A metaforikus szójelentések mögött mondatok kapcsolatai állnak (vö. Zsilka 1975, 1978).

Fontos kiemelni, hogy a köznyelvi és a költői metafora közötti különbség nem szerkezetükben van. Mindkét metaforatípus azonos elvre épül: a teljes (vagy a teljessé kiegészíthető hiányos, csonka) főnévi metafora minden esetben egy [Nomen_1 + Nomen_2], azaz

[3] Idézi: Wellek és Warren (1942/1972: 292).

[A + B] szerkezetű, azonosító predikatív struktúrát követ vagy erre vezethető vissza. Azaz [$\text{Nomen}_1 = \text{Nomen}_2$], illetve [A = B]. Lássuk például a *„Szerelmem zúgó tenger”* (Petőfi) teljes, vagy az *„Itt hágy szép tavaszom”* (Berzsenyi) hiányos költői, illetve az *Ez a kislány egy angyal* köznyelvi metaforákat! Az azonosító predikatív szerkezet mögött – az azonosítás alapját adó közös mozzanatokat, a hagyományos latin terminussal a *tertium comparationis*t is tekintetbe véve – [Nomen + Verbum], illetve [Nomen + Adiectivum] képletű egyszerű mondatstruktúrák állnak. Példáink esetében: *A tenger végtelen, mély, háborog, zúg; Szerelmem végtelen, mély, szenvedélyes → „Szerelmem zúgó tenger”*; *A tavasz szép, ígéretes, reményteli*; *Az ifjúkor szép, ígéretes, reményteli → Az ifjúkor tavasz → „Itt hágy szép tavaszom”*; *Az angyal szép (jó, segítőkész)*; *Ez a kislány szép (jó, segítőkész) → Ez a kislány egy angyal.*

A művészi és a köznyelvi metaforák közötti különbség elsősorban abban áll, hogy a költői metafora **szemléltető**, alkalmi, parole-szintű, újranevező (l. pl. *„A lelkem ódon, babonás vár”* (Ady), *„A raktár megfeneklett bárka”* (József A.)). A metaforikus jelentés csak a versszöveg, a kontextuális jelentés része, a szótárakban hiába keressük. Szemben a köznyelvi állandósult, langue-szintű, elsősorban **névadó** metaforákkal (l. pl. *láb → bútorláb → hegyláb → kamatláb* vagy: *szem → gabonaszem → szőlőszem → gyöngyszem → kötés, horgolás szeme*). Ezek az átvitt jelentések a szavak lexikális jelentéseit gazdagítják: poliszémákat hoznak létre, ezért természetesen beletartoznak a szótárak szócikkeinek anyagába.[4]

1.4.

A költői nyelvet gyakran egy tág asszociációs jelentéstérben egymásból következő, egymásba épülő (egymással integrálódó), több eljárás (képtípus, alakzat) eredményeképpen megszülető komplex képek használata is jellemezheti. Ezek a komplex képek egyúttal a költői mű szövegösszetartó erejének (kohéziójának) is meghatározó tényezői.

A mindennapi nyelvhasználat konvencionálissá vált, elkoptatott, holt metaforáit nem jellemzi az a – már Arisztotelész által is megfigyelt – rejtvényszerűség, többértelműség, mely a költői metafora sajátja, s amely a befogadót (az értelmezőt) arra ösztönzi, hogy újra és újra a rejtvény okozta feszültség feloldására törekedjék. „Általában jó talányokból megfelelő metaforákat meríthetünk, mert a metaforák talányosak; világos tehát, hogy az átvitel helyesen történt” – írja Arisztotelész a *Rétorika* III. könyvében (1405b). Fónagy Iván szerint (1990: 4–11) minden nyelvi műalkotás két alapvető tendenciának: az ismétlődésre, valamint a létrejött feszültség feloldására való törekvésnek a dinamikus egysége. Ez a feszültség, intenzitás egy új költői kép esetében nagyságrendileg nagyobb, mint az erejét vesztett, elkoptatott, konvencionális köznyelvi átvitt jelentésű kifejezések esetében. Ezek eredendő átvitt, képszerű voltát a nyelvhasználók nem is érzékelik, képi eredetüknek már nincsenek tudatában (vö. Todorov 1997, Fónagy 1999: 127–220, Horváth 2001, 2015, Kemény 2002: 30–151).

---

[4] Természetesen a művészi és a mindennapi nyelvhasználat között nincs éles határ: a köznyelvben született átvitt jelentéseket szükségképpen felhasználja az irodalom is, a költői képek pedig bekerülhetnek a mindennapi nyelvhasználatba: lassan megkopnak, erejüket vesztik, konvencionálissá válnak. Ilyen például a *szeme kökény* metafora vagy a *kökényszemű* metaforikus melléknév. A költők azonban a közhelyszerűvé vált képeket ismét felfrissíthetik, megújíthatják. Ezt teszi például Petőfi *Éj van…* című versében: „Szőke gyermek*, kékszemű kökényfa*, / Drágagyöngyöm! mit csinálsz te most?”.

2. Képalkotás a költészetben – József Attila: *Füst* című versének tükrében

2.1.

A következőkben – a fentiek illusztrációjaként is – József Attila 1930-ban írt *Füst* című versének elemzésére, értelmezésére vállalkozom, következetesen a versszöveg nyelvi eszközeire, a jelentés és szerkezet egységére figyelemmel. A vers korábbi elemzőivel-értelmezőivel szemben magam úgy vélem: a versszöveg meghatározó, kohézióját és szemléleti egységét is biztosító szóképe egyetlen **alapmetafora**. Jelentése túlnő az ábrázolt részletek közvetlen jelentésén, általa a vers allegorikus-szimbolikus értelmet nyer. Az ihlet és a belőle születő műalkotás „határolt végtelenség" – írja a költő az *Esztétikai töredékek*ben (1958: 236). Ebből fakadóan többféle megközelítése, értelmezése lehetséges.

Hans Robert Jauss szerint (idézi Kulcsár Szabó Ernő Jauss *Literaturgeschichte als Provokation* című művéből):

> Az irodalmi mű nem amolyan önmagában létező tárgy, mely minden szemlélőnek minden időben ugyanazt a látványt nyújtja. Nem emlékmű, mely monologikusan nyilatkoztatja ki saját időtlen lényegét. Inkább, akár egy partitúra, az olvasás folyton megújított rezonanciájának kiváltójaként viselkedik, mely aztán a szöveget kiszabadítja a szavak anyagából és aktuális léthez juttatja: olyan beszéd, amelynek saját hangzása közben kell megteremtenie az őt megérteni képes beszélgetőtársat (Kulcsár Szabó 1998: 28).

2.2.

De lássuk először is a verset!

Füst

Kis, nyurga füst virágzik hold előtt.
Ezüsttel köt meg old, hajlong, ledől.
Áttetszel rajta, égi hűvösség.

Sokat szenvedtem, hát sovány vagyok,
elszállok, mint a köznapi bajok –
áttetszel rajtam, égi hűvösség.

Elszállok, el, de a lágy remegés
az életért, világot ringat és
áttetszik rajtad, égi hűvösség.

A három háromsoros versszakból álló lírai költemény tökéletes dal. Azzá teszi személyessége, egységes hangulata, tisztán áttekinthető strofikus szerkezete, a versszakokon belül a szintaktikai struktúrák egyszerűsége. Az egyetlen hasonlaton kívül a vers egyszerű bővített, illetve mellérendelő összetett mondatokból áll. Hozzájárul mindehhez a verssorok azonos – tíz szótagos – felépítése, a versszakok azonos – aab képletű – rímelése,[5] az ismétlés többféle formája (az *elszállok* ige és az *el* igekötő visszatérése s nem utolsósorban maga a módosított refrén). A vers zeneiségét fokozza a ritmus (a szakaszokon belül az első két sor szabályosan jambikus lejtésű, a harmadik sorok azonban lelassulnak: bennük a spondeusok dominálnak). De dallá teszi a verset – mindebből fakadóan is – természetes, könnyed, bensőséges hangvétele, tárgyilagos, szinte derűs nyugalma.

[5] A rímképlet érdekessége, hogy a három strófa kilenc sora együttesen a Balassi-versszak rímképletét adja: aab, ccb, ddb.

Fontos tudnunk, hogy József Attila a verset két változatban írta meg. Fenti, eredeti – a *Medvetánc* című kötetben megjelentetett – változata mellett a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz!* című kötetben 1931-ben közzétett variánsában a harmadik strófát írja át a költő:

> Elszállok, de vad vörös remegés
> az életért, világot ringat és
> áttetszik rajtad, égi hűvösség.

A mű *szü-sztéma*, azaz részekből összeszőtt egységes egész voltát jól mutatja, hogy egyetlen félsor kicserélésével a vers átszerveződik, újjászületik. Az elmúlás gondolatának, az egyéni lét megsejtett korai végének, ám a személyes sorson túl folytatódó, az önmagát folyamatosan újjászülő örök élet vigasztaló, erőt adó tudatának költői képe helyett mármár forradalmat jósló, politikai költemény lesz belőle.

A vers eddigi elemzői, Bóka László (1962), Dávidházi Péter (1980) s jórészt Szabolcsi Miklós (1992) is, ez utóbbi változattal foglalkoztak, így értelmezésükben a társadalmi mondanivaló kapott fontos szerepet. Az én elemzésem a szemléletileg, hangulatilag egységesebbnek érzett eredeti változatra s benne az esztétikai funkció és a szövegösszetartó erő szempontjából is meghatározónak vélt fő szóképre irányul.

2.3.

A vers nyitó képe olyan, mint egy finom japán vagy kínai tusrajz. Az eltérő versforma ellenére akár egy haikura is emlékeztethet bennünket a holdas-ezüstös éjszakai látvány, valamint a költemény meditatív jellege, mély gondolatisága s a stílus áttetsző − látszólagos − egyszerűsége okán.

A mű fő szervező elve az az ellentét, amely a földi, időben élő, így szükségképpen halandó lírai én és az időtlen, örök égi hatalom, az „égi hűvösség" között feszül. A vers – látszólag – három „szereplője": a füst, a lírai én és a tegezve megszólított (grammatikailag vocativusban álló) égi hűvösség. (Hogy az égi hűvösség Istennel lehet azonos, a biblikus-szimbolikus motívumok − oldás és kötés, a füst jelképes értelmezhetősége − mellett bizonyíthatja az, hogy Istenhez a magyarban tegezve szólunk, valamint az is, hogy a költő korai, a későbbi nagy költőt legfeljebb csak nyomokban felcsillantó *A füst* című versében a füst Istenhez száll fel: „Jó bátorsággal egyre följebb szárnyal / Az Istenhez; valahol.")

A mulandó és az örök, a fizikai és a metafizikai szembeállítása kétféleképpen is kifejeződik a versben: az örök égi hatalom időn kívüliségével szemben a szemlélet számára közvetlenül adott természeti jelenség, a vékony csíkban felszálló s a levegőben különböző mintázatokban gomolygó, majd észrevétlenül eloszló füst pillanatnyi, pontszerű történés, ám mindig változatlan formákban ismétlődik az időben. Az első versszakban a füstre vonatkozó jelen idejű, igei metaforák *(virágzik, köt, old, hajlong, ledől)* a pillanatnyit és a számtalanszor ismétlődőt egyszerre fejezik ki. Az ember földi ideje másképp áll szemben az örök égivel, mint a természeti jelenségek törvényszerű, állandó ismétlődése: az ember egyéni léte – nyelvileg kifejezett – múlt, jelen és jövő időre tagolódik.

2.4.

A második versszak, **a lírai én strófája** ezt az időt állítja elénk: *Sokat szenvedtem* (múlt), *sovány vagyok* (jelen), *elszállok* (az igekötős ige jelen idejű alakja itt egyértelműen – közvetlen – jövőt fejez ki). A költő, akinek „kopár öröm" és „gazdag szenvedés" jutott osztályrészéül, a múlt és a jövő történéseit, illetve a jelen állapotát –„pars pro toto"-szerű-

en – egy-egy állítmányba sűríti, azaz a megtörtént és a még lehetséges élettények gazdag sorából a domináns történés, állapot emelkedik ki és fejeződik ki nyelvileg: *szenvedtem, sovány vagyok, elszállok* 'meghalok'.

A nyelvhasználat szándékoltan köznapi, az élőbeszédre jellemző. A három állítmány mellérendelő (következtető, majd kapcsolatos) viszonyban követi egymást, az első két mondatot összekötő következtető *hát* kötőszó egyszerre személyes és köznyelvi, a logikai-szemantikai viszonyt kifejező *tehát*-tal szemben. A harmadik állítmányhoz kapcsolódik a versszöveg egyetlen hasonlata s egyben alárendelő (mód- és hasonlító határozói) mellékmondata: *elszállok, mint a köznapi bajok.* Az (itt metaforikus jelentésében használt) *elszáll* ige jelentésstruktúrájában eleve is szerepet játszó 'észrevétlenül' jelentésmozzanat[6] felerősödik, s a hasonlattal még hangsúlyosabbá válik: a lírai alany élete oly észrevétlenül ér véget, mint a mulandó földi élet – az örökkévalóhoz képest – jelentéktelen eseményei.

2.5.

A vers a külső világ egy jelenségének leírásával, megjelenítésével kezdődik, ezt követi – látszólag minden logikai kapcsolat nélkül – a szubjektum közvetlen (egyes szám első személyű), reflexív bemutatása. A mű értelmezése szempontjából alapvetően fontos **a füst és a lírai én** viszonyának a vizsgálata.

A füst lehetséges szimbolikus jelentései közül a vers szemléletéhez kettő is társítható: a földről az ég felé szálló (áldozati) füst a transzcendenssel teremt kapcsolatot, a legkülönbözőbb kultúrákban a Föld és az Ég közötti köteléket szimbolizálhatja (vö. Hoppál et al. 1990). A füst (valamint a pára, a szél, a víz vagy az árnyék) a Bibliában is gyakran szerepel szimbolikus jelentésben: a földi dolgok, „a köznapi bajok" ideiglenességét, az ember mulandóságát jelképezve. „Mert elenyésznek az én napjaim, mint a füst" – olvassuk például a 102. zsoltárban.

A költemény korábbi elemzői a mű eszköztelenségéről, vagyis a poétikai-stilisztikai kifejezőeszközök hiányáról hangsúlyosan szóltak. A füst és a lírai alany viszonyát Bóka László így látja (1962: 1837–1840): a költő „merészen [...], minden metaforikus mankót eldobva [...] önmagát olyan hitványnak látja, mint egy kicsi füstöt." Dávidházi Péter szerint (1980: 58) a költőt a „füst sorsa önnön jövőjére emlékezteti, már őrajta is átdereng az égi hűvösség, tudja, hogy ő is meg fog halni". Füsy Ágnes (1990) − Zsilka János elemző módszerével – csupán a vers egyik metaforikus kifejezésének *(a füst virágzik)* a részletes elemzésével egészítette ki az addigi értelmezéseket, s megállapította, hogy a versszöveg többi igéje is átvitt (metaforikus) jelentésű. Szabolcsi Miklós pedig (2005: 288–292), aki „a változó én, a keménnyé és »győzni fogó«-vá fájdalommal kovácsolt egyéniség útját" látja a versben, a kérdésről ezt írja: „A füst-látvány játékát a második sor négy igéjével plasztikusan és mégis légies könnyedséggel ábrázolja; a *kis, nyurga* jelzőkkel emberhez szelídítve".

2.6.

Magam mindezt másképp látom. Ezek az igei metaforák (s a mögöttük lévő, egymással integrálódó szerkezetek)[7] csak részösszefüggések a vers meghatározó szóképén, azon a teljes főnévi metaforán belül, amely **a füst és a lírai én azonosulása** nyomán jön létre. A

[6] Ez a komponens akkor válik világossá, ha a *száll* (⊃ 'hangtalanul → észrevétlenül') igét szembeállítjuk a *rebeg, rebben, repes, repked* stb. szócsaládjába tartozó *repül*-lel.

[7] A jelentésintegráció Zsilka János nyelvelméletének legfontosabb fogalma: az átvitt, metaforikus igei jelentések több különböző jelentés és mögöttes szerkezet integrálódásából állnak elő (l. Zsilka 1978).

fenti véleményekkel szemben úgy vélem, hogy a költemény bravúros főnévi metaforára épül, csakhogy itt az azonosítót (füst) és azonosítottat (a lírai alany) nem szó vagy szókapcsolat, hanem egy-egy versszak képviseli. A szemantikai mozgás iránya e két versszakra kiterjedő szóképben **regresszív**: az azonosító megjelenítése megelőzi az azonosítottét: [A = B] helyett [B = A] szerkezetű.

Az első és második strófába bele vannak rejtve azok a komponensek (versszervező elvek, nyelvtani formák, maga a ritmus), melyek a metafora alapjaként (tertium comparationis) funkcionálnak. Mert figyeljük csak meg: a lírai énre mint alanyra vonatkozó, átvitt értelmű *(el)száll* állítmány tulajdonképpeni jelentésében a füst mint szubsztancia jellegzetes funkciója – a költő is, más verseiben, többször használja *a füst száll* mondatot –, míg *a füst virágzik* metaforikus kifejezés magába rejti *a füst száll* kifejezést, csak ahhoz való viszonyából érthető meg. Csupán a két – felcserélt – állítmány elemzésével is bizonyítható a szubjektum és a füst azonosítása.

A virágzás kiteljesedés: a hanyatlást, a halált megelőző életszakasz. A füst egyúttal szükségképpen mindig a tűz indíciuma (utaló jele), hiszen a tűz következménye. (Menynyivel finomabban, rejtettebben utal a költeménynek ez a változata a másik variánsban szereplő „vad vörös remegés”-re!) Virágzás és tűz: a tevékeny, eleven működés, az eredményes, kiteljesedett élet szimbólumai. De nézzük tovább a közös mozzanatokat! A füstöt jellemző *kis, nyurga* (antropomorfizáló) jelzők mellé a második versszakban a *sovány* kerül: együttesen a (füsttel azonosított) lírai ént jellemzik. De egyértelműen az azonosítás mellett szól a variált refrén is: a tegezve megszólított égi hűvösség az első versszakban *áttetszel rajta* formában (*rajta* = ő, a füst), a másodikban pedig *áttetszel rajtam* alakban (*rajtam* = én, a lírai szubjektum) szerepel. Vagyis az ő az én-nel azonosul. S végül tertium comparationisként értelmezhető a füstöt és a lírai ént bemutató sorok azonos (jambikus) ritmusa, mely szemben áll a variált refrénnek az égi hűvösséget jellemző lassúbb, nyugodtabb, jórészt spondeusokat tartalmazó soraival.[8] Az alapvető ellentét a halandó lírai én és az örök égi között a vers ritmusában is kifejeződik.

2.7.

Láttuk: a vers fő szervező elve az az ellentét, mely a fizikai és a metafizikai, az egyéni földi élet végessége és a szenvtelen, örök égi hatalom között feszül.

A „kis, nyurga füst” és a vele azonosított lírai én az első két versszakban passzív félként áll szemben a tegező megszólítás ellenére távoli és hűvös égi hatalommal. A *de* kötőszóval bevezetett, megszorító ellentétes mellérendelő összetett mondatra épülő záró versszakban azonban a történés megfordul: most már az égi hűvösség a passzív (befogadó) fél, melyen „áttetszik” az élet eleven lüktetése. Az **irányváltásnak** megfelelően az előző két versszakban szereplő névmási határozószók *(rajta, rajtam)* hiányzó, második személyű alakja, a *rajtad* itt kap szerepet. A záró strófában a mondatszerkesztés és a ritmus is zaklatottabbá, nyugtalanabbá válik (a mondathatárok nem esnek egybe a verssorokkal; az első sor ritmusa is kizökken eredeti, szabályos jambikus lejtéséből: a „*de a lágy remegés*” félsor két anapesztusnak is ritmizálható; az *elszállok* ige jelentéstartalmát, a korai halál biztos tudatát megerősítő megismételt igekötő is mozgalmasabbá teszi a verssort).

A földi élet, a világ, a természeti és közösségi lét – az egyéni lét végességével szemben – végtelen, örök, mert folytatódó, az időben újra és újra ismétlődő aktivitás. A „*világot*

[8] Szabolcsi Miklós szerint a refrén *égi hűvösség* szintagmája „choriambikus dallamával antik formát idéz, talán egy szapphói strófa zárósorát”. Úgy vélem azonban, hogy ezt az értelmezést a *hűvösség* egyértelmű (hosszú) *ű*-je nem teszi lehetővé.

ringat” metaforikus szószerkezet egyértelműen a születésre, az új életekre, a folytatásra utal, hiszen csak a *bölcsőt ringat* ⊃ *gyermeket ringat* szerkezetekhez képest van érvényben, jelentése csak ezekre vonatkoztatva értelmezhető.

A *Füst* az ellentétes erők kiegyenlítődéséből megszülető, gondolatilag kiküzdött, a versben pedig megvalósított, „megszerkesztett” harmónia remekműve.

Források

József Attila 1980. *Minden verse és versfordítása*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
Szent Biblia 1984. Ford. Károli Gáspár. Magyar Biblia-tanács, Budapest.

Hivatkozások

Arisztotelész 1992. *Poétika*. Ford. Sarkady János. XXI–XXII. fejezet. Kossuth Kiadó, Budapest.
Arisztotelész 1982. *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. III. könyv. Gondolat Kiadó, Budapest.
Bóka László 1962. Szabálytalan verselemzés. *Kortárs* 6: 1837−1840.
Csűry Bálint 1910. Az ige. *Nyelvészeti Füzetek* 63: 48–69.
Dávidházi Péter 1980. Társadalmi valóság és metafizikai léthelyzet József Attila *Füst* című versében. *Alföld* 31: 57−62.
Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet*, g*ondolkodási formák*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
Fónagy Iván é. n. (1999.) *A költői nyelvről*. Corvina Kiadó, Budapest. 127–220.
Füsy Ágnes 1990. Kiegészítések József Attila *Füst* című versének értelmezéséhez. In Havas Ferenc – Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.): *Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára*. ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 72–76.
Hoppál Mihály − Jankovics Marcell − Nagy András − Szemadám György 1990. *Jelképtár.* Helikon Kiadó, Budapest.
Horváth Katalin 1999. A poétikai funkció kifejezőeszközei versszövegekben. In V. Raisz Rózsa – H. Varga Gyula (szerk.): *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 153−161.
Horváth Katalin 2001. Metafora – metonímia. In Kemény Gábor (szerk.): *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 108–113.
Horváth Katalin 2015. Képiség a nyelvben. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelv és kép*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 87−93.
Jakobson, Roman 1982. *A költészet grammatikája*. Szerk. Fónagy Iván és Szépe György. Gondolat Kiadó, Budapest.
József Attila 1958. Esztétikai töredékek. In *József Attila összes művei III.* Szerk. Szabolcsi Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest. 223–252.
Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 30−151.
Kulcsár Szabó Ernő 1998. A „befejezett” műalkotás – a befogadás illúziója és az olvasás retorikája között. (Az esztétikai tapasztalat nyelviségének kérdéséhez.) In Kulcsár Szabó Ernő: *A megértés alakzatai*. Csokonai Kiadó, Debrecen. 20−29.
Lakoff, George − Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
Nemes Nagy Ágnes 1982. *Metszetek*. *Esszék, tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest. 18–93, 140–191.
Ricoeur, Paul 1975/1980. *Az élő metafora.* Ford. Földes Györgyi. Osiris Kiadó, Budapest.
Szabolcsi Miklós 2005. *József Attila élete és pályája*. *Kemény a menny. 1927−30.* Kossuth Kiadó, Budapest. 288−292.
Todorov, Tzvetan 1997. Trópusok és figurák. Ford. Vajda András. *Helikon* 43: 30−40.
Wellek, René − Warren, Austin 1942/1972. *Az irodalom elmélete*. Ford. Szili József. Gondolat Kiadó, Budapest.
Zsilka János 1975. *A jelentés szerkezete. A jelentés-mozgás egysége*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Zsilka János 1978. *Jelentés-integráció*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Simoncsics Péter

A „pszichológus” Krúdy

Neves és névtelen szereplők Krúdy Gyula írásaiban, különös tekintettel az *N. N. Egy szerelem-gyermek regénye* című művére

Krúdy írói varázsának sok aspektusa van, közülük most a neveké foglalkoztat bennünket az *N. N.* kapcsán. Ennek föloldása éppen a latin *nomen nescio* ’nem tudom a nevét’. Pedig a név, úgy tudjuk, valami valóságos vagy képzelt létezőt képvisel. A héberben az Isten neve helyett álló *ha-Sém* ’a Név’ arra utal, hogy a névnek, a névadásnak varázsereje van, ami egyszerre rejti el és nyilvánítja ki a névvel jelöltet, legyen az személy, hely, fogalom vagy valami más.[1]

A megnevezés (és a vele egy tőről fakadó megszólítás vagy parancs) voltaképpen a nyelvi teremtés első fázisa. Csak utána következik a második fázis, az állítás (és kiegészítője, a kérdés). Ez utóbbi képződménye a mondat, amely nemcsak a köznyelv, hanem a poézis nyelvének is egysége, s ekként a stilisztika tárgya. Krúdy írói oeuvre-je gazdag személy- és helynevekben. Ezek stílusából, azaz bravúrosan szerkesztett mondatainak szövetéből kiemelve is atmoszférateremtő erejűek.[2]

A nyelvi tájékozódás térbeli segítői – a demonstratívumok mellett, sőt, előtt – a magyar nyelvben is a grammatikai személyek, akár önálló, akár toldalékolt alakjukban. A grammatikai személyek rendszerét a magyarban a Lotz János javasolta T-struktúra teszi a leginkább láthatóvá:

$$\begin{matrix} 1 \top 2 \\ 3 \end{matrix}$$

A modell megmutatja, hogy a grammatikai személyek alapvető ellentéte az 1. és 2. személy alkotta beszédtengely ’közel’, és a 3. személy képviselte ’távol’ dimenziói között

---

[1] A héber *Jahve* név például etimológiai kapcsolatban áll a létigével, és Károli Gáspár fordításában azt jelenti, hogy ’vagyok, aki vagyok’. Csak a főpap mondhatja ki, ő is csak egyszer egy évben, Jom Kippurkor, az Engesztelés Napján. Miután a *Jahve* helyett használt *Adonáj* ’Úr, Uram’ név is tabuvá lett, a közönséges hívő róla szólván csak a *ha-Sém* ’a Név’ elnevezést használhatja.

[2] Krúdy vegyesen használ valóságos és fiktív (általa kreált) neveket. Ilyen írói alteregóinak, *Nagybotos Violá*nak, *Rezeda Kázmér*nak, *Szindbád*nak a neve vagy irodalmi alakká szublimált példaképének, Szemere Miklósnak „költői” neve, *Alvinczi Eduárd „de genere Tass”*. Van közöttük „hétköznapi név”, például *Horváth Klárá*é, vagy a királyi család faliképéről „leakasztott” név: *Kronprinc Ferdinánd*, azaz Ferdinánd koronaherceg, a később Szarajevóban meggyilkolt trónörökös neve, vagy egy budai szőlősgazda leányának, *Kronprinc Irmá*nak a neve. E névadási mód fordított változata a kései kisregény, a *Zöld Ász* egyik szereplőjének *Toronygombi* neve. Ez valóságos budai sváb név, a *Kirchknopf* magyar megfelelője. Egy másik valóságos budai, ezúttal szerb név *Poturicsics* hajóskapitányé (< a szerb *poturica* ’iszlám hitre tért személy’), s egy harmadik, *Mariancsics Lenke*, a „tabáni tündér” neve. Kitalált, de beszélő nevek ugyancsak a *Zöld Ász*ból: *Bordali*, a „háziúr”, *Habfehéri Jolán* pincérlány, *Árkus* városi írnok, *Gügüli*, a mézeskalácsos és gyertyaöntő. Történelmi nevet visel *Brunszvik* grófnő, aztán itt van *Rimaszombati* úr, „aki még hetvenesztendős korában is azt vélte a hiábavaló munkán kívül legcélszerűbbnek a boldoguláshoz, hogy nők révén kötött barátságot férfiakkal”. Végül ugyaninnen valók az öngyilkos kocsmatöltelékek valós, illetve a történelemből kölcsönzött, egymással kancsalul rímelő nevei, *Bicskei* és *Bocskai*.

feszül (Lotz 1976: 153). Ez a struktúra adja meg a beszéd perspektíváját, amelyben tájékozódunk. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük még, hogy bármely beszédmű vagy írásmű, s ami minket most különösen érdekel, irodalmi mű ezen túlmenően egy általában ki nem mondott, meg nem jelenő, háttérben maradó első személy, azaz az olvasó vagy hallgató és a mindhárom grammatikai személy perspektívahálójába fogott mű közötti térben jön létre. Az olvasó a műhöz viszonyítva tehát olyan, mint egy árnyék, amely nem szerepel ugyan benne, de elválaszthatatlanul reávetül. Ebben a fölállásban az olvasó, a hallgató, a szemlélő első személye a mű egészével mint harmadik személlyel áll szemben: az irodalmi mű grammatikai személyek alkotta belső perspektívája tehát a nyelv természetéből születő „illúzió".

Más művészetekben, a zenében, a képzőművészetben ilyen illúziót létrehozni lehetetlenség, ugyanis e művek nyersanyagának, a zenei hangok vagy a színek és alakok világának nincs meg ez a nyelvhez hasonló belső artikuláltsága. Bennük a nyersanyag harmadik személyű volta áthághatatlan adottság: egy önarckép, például az alkotó festő első személye csak az ő harmadik személybe kivetített képe lehet, ahogy egy zeneműben minden szólama külön-külön és együtt is − nyelvi szempontból − csak harmadik személyű lehet.

A nevek, a köz-, tulajdon- és helynevek helye tehát a grammatikai személyek közül a harmadik személy dimenziójában van. Egy irodalmi mű hőse vagy helyszíne ennélfogva általában harmadik személyű.[3]

A grammatikai harmadik személy dimenziója tágas: ide tartoznak a tulajdon- és köznevek, sokféle névmás, köztük a harmadik személyű személyes névmás. A köznév és a tulajdonnév közötti különbség abban áll, hogy a köznév általában leír, minősít, jellemez, s így alkalmasint metaforikus jelentésű is lehet. A tulajdonnév ezzel szemben csak jelöl és egyedít, ebből következően többnyire egyes számú. Krúdy kreativitása ezt a korlátozást is képes áthágni, miközben a név egyedítő voltát éppen megerősíti: „a leányka, akit Habfehéri Jolánnak hívtak, mint annyi más nőt a világon, de valamivel érzelmesebb, érzelgősebb, lágyabb szívű teremtés volt, mint a Jolánok általában" (*Zöld Ász,* Krúdy 2014: 153). A köznév és a tulajdonnév között természetesen van átjárás: a tulajdonnevek legbőségesebb forrását éppen a metaforikus értelemben is könnyen használható köznevek adják, és tulajdonnévből is könnyen lehet köznév.

A tücsök

„Újhold volt – farsangban –, és N. N., ennek a történetnek ismeretlen hőse, azzal töltötte idejét, hogy a városon kívül, egy kocsmában üldögélt, amely a »Fehér Farkas«-hoz volt címezve" – kezdődik a „regényke",[4] ahogy Krúdy ironikusan jellemzi művét. Ajánlása így szól: „Ifjúságomnak emlékül". Pedig még 42 éves sem volt, amikor műve 1920. február 17. és április 20. között 44 folytatásban megjelent a *Magyarország* c. napilapban.

[3] Előfordul, hogy − ha megszólítás − második személyűvé lesz, mint az alábbi példában: „Mállott róka-gallérok, kísértetiesen elrongyosodott köpönyegek, madárijesztő vékony lábszáraihoz idomult nadrágok, fakult, csurgó, régi zsuptető ereszéhez hasonló bajuszok, lelkiismeretfurdalásos, ritkult szakállak, pókhálósan pislogó szemek, őszi széllel és ködde csimbókozott üstökök, gombjavesztett mellények, hervadt falevélként összezsugorodott nyakkendők és érctelenül kongó pincehangok hazája, molyette Tabán! – itt történt …". Ezzel a megszólítással, helyszínt jelölő frázisfutammal indul a *Zöld Ász* című kisregény első fejezete (Krúdy 2014: 146−147).

[4] A *regényke* mint műfaji klasszifikációs terminus technicus Krúdy játékos szellemére jellemző „találmány". A szokásos *kisregény* helyett áll, hiszen ez az osztályozás felel meg a 105 oldalt kitevő írásműnek. Hogy Krúdy éppen ezt használja, annak az ajánláshoz – *Emlékül ifjúságomnak* – lehet köze, hogy rímelve is emlékeztessen az ifjúságot jelképező *legényke* szóra.

„Miután megismerkedtünk, egyet-mást elmondott életéből, mit följegyzék. Ha ugyan kíváncsi valaki egy hétköznapi ember ifjúságára” – fejezi be cím nélküli előszavát, s innentől kezdve a harmadik személyű N. N. helyét elfoglalja az elbeszélő első személye, az én – aki a nyelvhasználatban általában ugyancsak névtelen, hiszen nem én nevezem *magam* ennek-annak, hanem mások: a szüleim, a pap, a társak.

És elkezdődnek a tücsökről szóló fejezetek: a „regényke” 15 fejezetéből 13 címében is tartalmazza a *tücsök* szót.

Mi a tücsök? Először is köznév, de Krúdy költői nyelvében több, mint egy bogár neve. Szimbólum is, amit ő az irodalmi hagyomány emblémává dermedt tételének tetszhalálából kelt életre. Ahogyan Kemény Gábor írja:

> La Fontaine meséje óta a tücsök mindig eszünkbe juttatja az elbűvölően muzsikáló, de könnyelmű, csak a pillanatnak élő művészt, aki nem gondol a jövőre, csak a jelent élvezi (vagy ami Krúdynál ezzel egyet jelent: a múltba réved, az eltűnt idő nyomában jár) (Kemény 1980).[5]

Kemény Gábor észrevételét valamelyest módosítva, hogy ti. Krúdy „az eltűnt idő nyomában jár”, azt állítom, hogy ebben a művében a tücsök az örökké tartó gyermekkornak és az ifjúságnak az írói emlékezetben rögzült szimbóluma: amikor „[a] forduló évszakok nem hoznak magukkal rendkívüliségeket. Sohasem történik olyasmi, ami váratlan volna” (Krúdy 2014: 184).

> A fáradhatatlan tücsök volt a dajkám, aki oly hosszadalmasan énekelgetett a ház sarkában, mintha a legtávolabbi időkre helyezné a célt, midőn éneklését abban hagyja. Senki sem öregszik meg. Senki sem hal meg. Az élet körülbelül örökké tart (i.m. 186).

És egyúttal szimbóluma korán megtalált hivatásának, fáradságot nem ismerő írói munkásságának is, amely hasonló a muzsikus cigányok zenéléséhez:

> Néki sohasem volt bánata, mindig egyforma kedve volt. Jó kis zenész volt, aki hegedűje mellett elfelejtette a mindennapi eseményeket, amíg feladatát elvégezte. Pontos időben játszott, nem késett, s nem jött korán. Nem gondolt arra, hogy érdekessé tegye magát váratlan elmaradásával, vagy szokatlan érkezésével. De nem törődött azzal sem, hogy a ház lakói betegek az unalomtól, bánattól vagy örömtől, vagy józanok az élet egyhangúságától, fáradtak a hétköznapoktól, egykedvűek az elkerülhetetlen végzettől, reménységesek vagy reménytelenek. Ő rágyújtott a maga nótájára, mintha fizetést húzott volna egy ismeretlen hatóságtól. Nem bánta: sírnak odabent, vagy semmiségeken nevetgélnek. Kisbaba figyel zenélgetésére vagy mindenéből kiégett öregember. Csókszomjas fiatalok vergődnek illemszabályok zsarnoki képmutatásában, vagy élettől megcsömörlött férfiak feküsznek a kanapén, és hosszadalmasan nézik a levegőt […]. A tücsök tehát mindenkinek a szívében lakott, aki nem volt az élet kiválasztottja, boldog ember… (i.m. 187−188).

Ebben a bekezdésben Krúdy szakmai krédóját is olvashatjuk, ami összecseng Juhász Gyula *Testamentum*ával: „Nem a pacsirta fontos, csak a dal”.

Az önéletrajzi mozzanatok is fölszínre törnek:

> Csak el, el erről a ködös, életunt és fontoskodó, szomorú és hencegő tájról […]. […] éjszaka néha egymagamban bolyongtam. Sehol egy hang, sehol egy panasz, se sírás, se nevetés

[5] Csak a filológiai pontosság kedvéért közlöm, hogy Kemény Gábor – jelen írásomra reagálva – 2021. jan. 18-i levelében megjegyzi, hogy annak idején az ő írása kapcsán Varannai Aurél fölhívta a figyelmét a tücsök egy másik irodalmi előfordulására, Charles Dickens *A tűzhely tücske* (*A Cricket on the Hearth* 1845) című művére.

> […].Magamban voltam, magamnak gondoltam mindenféle gyönyöröket, szívringatókat, elandalítókat.
>
> Én voltam a tücsök.
>
> És mindenki tücsök volt körülöttem, mert mindenki magának élt (i.m. 194–195).

Ezzel a „tücsök" szimbólumból irodalmi alakká, „ennek a »regénykének« – egyre kevésbé ismeretlen – hősévé", mindenesetre központi alakjává lesz, mint a történet fókuszában álló én, akit afféle spektrumként vesz körül a többi neves vagy névtelen szereplő.

És Krúdy belelendül a mesélésbe:

> Nagyapám negyven szivart szívott el napjában, meg is halt csaknem százesztendős korában. De kocsmába nem járt, inkább a cselédszobák körül settenkedett. S nem minden siker nélkül. A katonás, nyalka keménytekintetű öregúr, aki még nógrádi kiejtéssel beszélt magyarul: nem kis eredményeket mondhatott magának a fiatal nőszemélyek körül.
>
> Magam is ismertem azt a fiatalos, kellemetes leányasszonyt, aki három generációt boldogított szívével.
>
> Így: egyszerre szerette nagyatyámat, atyámat s engem. Hárman udvaroltunk neki egyszerre, s azt hiszem, mind a hármunkat szeretett (i.m. 196).

Néhány lappal később ugyanezt mondja ironikus-metaforikusan: „Ám térjünk vissza Jellához, ahol egykor hárman ütöttük a vasat" (i.m. 200). A történet utolsó fázisában, *A régi szélmalom tücske* című fejezetben, ugyanez a motívum jelenik meg újra, egészen más regiszterben, mint a „regényke" drámai csúcspontja.

Közben föl-föltűnnek a Krúdy-oeuvre innen-onnan ismert alakjai, mint „a kalászhajú Sternné, amint sokatmondó keleties szemeivel a bolt sötétjében nagyatyámra hallgatott!" (i.m. 199). Őt majd *A tiszaeszlári Solymosi Eszter*ben fogjuk viszontlátni a Szabolcs megyei gavallérok között, „akik egy időben mind szerelmesek voltak Sternnébe, nemcsak fejedelmi szépségénél, de zsenialitásánál fogva is" (Krúdy 1975: 520). És föltűnnek Krúdy ifjúkori mentorai Nyíregyházáról, Kálnay László ügyvéd, később író, a *Zöld Ász* Rimaszombati urának „eredetije", valamint örök vitapartnere, Dálnoki Gaál Gyula nyugalmazott színész is.

Idáig többnyire viszonyítatlan, neves vagy név nélküli szereplőkkel vagy szimbólumokkal volt dolgunk, mostantól kezdve az elbeszélő énhez viszonyított szereplők lépnek elő, azaz: „nagyanyám, atyám, nagyatyám".

„Gyermekkoromnak egy részét nagyanyámnál töltöttem" – olvassuk *A tücsök szomorkodik* c. fejezet elején:

> Nagyanyám többnyire álmatlanul feküdt az ágyban, míg én egy kis török díványon gyorsan elaludtam. Bár egy fiatal cselédlány kuporgott a lábamnál, mozdulatlanul, mint a kenyér […]. Juliskának hívták. […] jó darab idő múlva vettem észre, hogy lábamnál egy fiatal, egészséges leány halkan sóhajt álmában, a hátgerincén fekszik, és két térdével felemeli a teveszőr takarót (Krúdy 2009: 204, 207).[6]

[6] Ótestamentumi képet idéz ez a kép: „Mikor pedig jött volna Boáz és ivott volna, és megvidámult volna az ő szíve, és elment volna, hogy az asztagnak szélin hálna, oda méne a leány is titkon, ki mikor felhajtotta volna a leplet a lába felől, oda feküvék. Történék pedig, hogy éjfélkor megrettene e'dolgon az a' férfiú, és megtapasztalván azt: imé asszony-ember fekszik vala az ő lábainál. És monda: Ki vagy? Az felele: Én vagyok Ruth, a te szolgáló leányod. Terjeszd ki a te köntösödnek széleit a te szolgáló leányodra, mert közel való atyafiú vagy" (Ruth 3,7–9; Károli Gáspár fordítása). Ez a lábnál fekvő leány például a finnben – nyilván nem függetlenül a bibliai példától – az ágyast jelenti: a *jalkavaimo* szó szerinti fordításban azt jelenti: „lábfeleség".

Ezzel a sejtelmesen erotikus képpel végződik a fejezet, s kezdődik a következő, a *Tücsök és anyja*, hogy mindjárt le is rántsa a fátylat e sejtelemről:

> – Ha elfelejtettem volna mondani, most vallom be, hogy én: szerelemgyerek vagyok. Zabigyereknek csúfoltak a messzi gyerekkorban.
>
> Anyám szegény pórleány volt. De a legszebb nő, akit valaha láttam. Hollófekete haja volt, igen fehér arca és könnyes, barna szeme. A lényéből valamely csodálatos melegség áradott, ha a szobába lépett alacsonykás, kövérkés, de finom alakjával, egyszerre felélénkült minden és mindenki. Napsugár és humor jött vele, bár mindig csöndes és kevés szavú volt. Én tizenöt esztendős korában voltam a szíve alatt, és a kőműveseknél dolgozott, miután a szolgálatból – nagyanyám házából – ki kellett lépnie. (Ezt ma így mondják. Valójában az igazság: elkergették a kis cselédet.) De atyám nagylelkűsége – valamint anyám csodálatos szépsége – nem sokáig engedte, hogy a tizenöt esztendős jövendőbeli anya annak a háznak a tégláit hordja, amely házat akkor nagyanyám a maga részére épített.
>
> […] midőn Juliskára néztem hirtelen – egy szomorú este, ismét születésemmel foglalkoztam gondolataimban –, hirtelen az jutott eszembe, hogy ilyen lehetett az anyám tizenöt esztendős korában, mint ez a leány. […] Anyácskám, sokat adott a társadalmi szokásokra. Mégis: nevelőbe nagyanyámhoz adtak, az udvari házba, ahol atyám kívánságára ifjúságomat töltöttem.
>
> S e naptól, ez estétől kezdve úgy vonzódtam Juliskához, mint senkihez a világon. […] Ma már úgy képzelem, hogy a nélkülözött anyai gyengédséget s melegséget kerestem a fiatal leánynál, mintha az anyám lett volna (i.m. 208–209).

És a kölcsönös vonzalom kiteljesedik. Juliska egy mesélését úgy fejezi be, „mintha a legnagyobb titkot bízná rám".

> – Mert kell ám, hogy mindenkinek meglegyen a maga tücske, akinek éneklésére, dalolgatására, altatgatására elfelejti az egész életét.
> – Akarsz az én tücsköm lenni, Juliska? – kérdeztem.
> – Akarok – felelt ő.
> Ettől a naptól kezdve szerettük egymást (i.m. 219).

Eljön az elválás és búcsúzás ideje:

> Tehát elmégysz, s én többé nem látlak […]
>
> – Pedig keresni fogsz, és az Úton-járók csillaga lesz a te csillagod […].
>
> – Járni, kelni, bolyongani fogsz … Keresel engem … Vagy legalábbis a magzatot, akit már a szívem alatt hordok.
>
> Eltakartam az arcom a két kezemmel, hogy ne lássam Juliska fájdalmát […].
>
> Mire ismét körülnéztem, azon a helyen, ahol az imént Juliska állott – anyám állott. Ő volt Juliska – öregebben, szelídebben, megbocsátóbban. A barnasága, andalgó mosolygása, kimondhatatlan melegsége szinte megvilágította a szobát, mint a karácsonyfa.
>
> – Itt akarsz hagyni minket fiam? – kérdezte olyan halkan, mint a galamb kering az udvar fölött, mielőtt leszállna (i.m. 224–225).

A visszatérés

„Nem néztem vissza – csak tíz esztendő múlva, amikor elfáradtam" (228) – mondja az elbeszélő a sóstói fürdőn. „A tó felett valaki a nevemet kiáltotta […]. Nyomban megismertem Juliska hangját" (i.m. 233).

Juliska elmondatja vele az elmúlt tíz évben történteket, amikor hírt se adott magáról.

„– És hogy nevezték? Hívta valaki Tücskének?" – kérdezi végül. A tücsök kettejük ifjúságának bensőséges, titkos beceneve maradt.

A névtelen (és féktelen) főhős megint csavarog

Juliska rövid sóstói fürdőzés után visszatér falujába, Bujiba, ahová a történet hősét is magával viszi. Buji létező falu Szabolcs megyében, de Krúdy ad neki egy kis népetimológiás-metaforikus színezetet: „ahová el lehet bújni" a világ bajai elől. Az elbeszélő megtudja Juliskától, hogy fia „nagyra nőtt", és „olyan szép, mint általában a szerelemgyerekek" (i.m. 239). És elhangzik Krúdy édesanyjának a neve is Juliska szájából:

> Én téli délutánokon mindig azt vártam, hogy megáll egy idegen szán a tanyaház előtt, és a nagy reszelőhangú kocsis havas bajsza mögül Csákány Juliska lakóháza után tudakozódik. A szánban az én királyfim ül.
>
> Kiáltás hangzott fel a ház előtt, mint a daru szokott kiáltani.
>
> – Itt van a fiam – szólalt meg Juliska (i.m. 244).

Tücsök helyett most vándormadár, a daru jelképezi a fiút.

> A fiam (aki nem tudta, hogy a fiam) a lábamnál ült egy malomkövön, és csendesen hallgatta azokat az ifjúkori diákos élményeket, amelyek a felnőtt embernek eszébe ötlenek, ha fiatal fiúval találkozik […] – váratlanul megszólalt a tücsök a kertben, és a fiú nyomban utánozni kezdte a tücsökhangot. Nem érdekelte többé az én ifjúkorom, hiszen az egy leélt élet hamuja már; ellenben az éneklő tücsök a lapulevelek között: a valóságos élet.
>
> – Hol van az apád? – kérdeztem fojtott hangon.
>
> A fiú lassan felemelte a fejét:
>
> – Elment … a kocsmába. De majd visszajön. Egyszer csak beállít ismét a „Lyukas Világ"-ba, ahonnan elindult (i.m. 246–247).

A „Lyukas Világ", a kocsma a nagyvilág szimbóluma, ahol el lehet veszni, mint valamely galaxis egy fekete lyukban. „Azok közé a boldogtalan férfiak közé tartoznék magam is – morfondírozik magában történetünk névtelen (és nyughatatlan) hőse –, akik ott hagyták a gazdag nemzetesasszonyt, és egy vándorkomédiásné festékes skatulyája után beutazgatták a fél országot …".

> A hervadt Ónodi kisasszonyok legalább így ítélték meg a helyzetet, midőn egy napon kóborlásaimban elvetődtem hozzájuk.
>
> – Maga már nem az az ember, N. N. – mondta bizalmasan Tini kisasszony –, akiről Juliskánkkal téli délutánokon beszélgettünk. Sokkal fiatalabb, mint gondoltuk, maga nem elégedne meg azzal, hogy nagyvásárkor menjen csak Nyíregyházára. Ott ülne minden hetivásárkor a Kiskoronában puszipajtásaival, a legnagyobb korhelyekkel, és a lovak meggémberednének a hidegben a vendéglő előtt. Olyan lenne, mint Zathureczky volt. Nemde, Zsanett?
>
> Zsanett tetőtől talpig végignézett, mint egy sorozó orvos.
>
> – Tévedsz, Tini. Sokkal öregebb, mint hittük. Az ilyen minden hájjal megkent, vénülő férfiúnak nemcsak azon jár az esze, hogy padlás létrája alá álljon, amikor a szolgálók diót hordanak, hanem azon törné a fejét, hogyan szöktesse meg ezt vagy amazt a fiatal leányt a környékről. Mint Kunfalvi a svájci nevelőnőt…
>
> Mint később észrevettem, az Ónodi kisasszonyok számára kétféle férfi létezett a világon. Tininek Zathureczky volt az ismerőse, míg Zsanett példáit Kunfalviról vette. Kár, hogy mind a két gavallér már meghalt az elmúlt században; meggondolták magukat, és elmentek a terméketlen diófákkal és savanyú gyümölcsöt termő vén almafákkal szegélyezett mellékes és titkos úton a sűrűség felé, ahová hajdanában oly gyakran csalogattak nőket …. (És a sűrűségből többé nem jöttek vissza.)
>
> Az Ónodi kisasszonyok Boldogfalván laktak […] (i.m. 269−270).

A „hervadt Ónodi kisasszonyok” léteztek a valóságban, ahogy a Zathureczkyek is, és rokonuk lehetett a tiszaeszlári perben oly dicstelen szerepet játszó Ónody Géza (1848–1923) országgyűlési képviselő. Húgáról, Ónody Zizáról ezt írja Krúdy *A tiszaeszlári Solymosi Eszter*ben:

> Zathureczky Gyula Tisza-párti ember volt, ha ugyan erről nyilatkozhatott, míg felesége, Ónody Ziza a függetlenségi eszmékért hevült, és ezt házasélete alatt kivétel nélkül minden nap hangsúlyozta. Néha olyan meggyőződéssel, hogy a Tisza Kálmán hívének, egyébként úriember férjének, Zathureczky Gyulának kénytelenségből az ágy alá kellett menekülni, ha komolyabb összeütközéseket el akart kerülni feleségével, aki máskülönben kifogástalan, bájos, művelt, mint abban az időben mondták: ’széplelkű’ úrinő volt (Krúdy 1975: 94).

A névtelen főhős utolsó kalandja

A főhős összebarátkozik Szomjas úrral a szomszédból, aki szerencsejáték-szisztémáját „a monte-carlói temetőben kezdte felállítgatni, mégpedig a sírköveken található évszámokból”. A beszélgetés végén mégis megharagszik:

> – Ön, úgy látszik, nem becsüli a játékot semmire? Csalódtam volna Önben?
> Sötét haraggal nézett maga elé, és unottan pörgette a golyót. Összepakolta gépezetét, és káromkodását elnyelve, visszaült helyére.
> – Hallja? – kiáltotta. – Idegen ember jár a házban.
> Már esteledett odakint, a felhők a kis ablakokra könyököltek, a bokrok úgy remegtek a tájon, mint ázott vándorlók.
> – A leányom! … – suttogta Szomjas úr, és egy légycsapót kapott fel.
> Óvatosan kinyitotta a rozoga ajtót, a sötét pitvaron kibotorkált, és a sárban, alkonyatban cuppogva megkerülte a házat. Egy zöldzsalugáteres ablak nyílott ott a búskomoly szilvafákra. Az ablak tárva volt. Két fehér leánykar nyúlott ki, és átölelve tartott egy férfit, aki az eresz alatt állott. Nyúlánk, magas ember volt az idegen, a fejét nem láthattam mindjárt, mert az odabenn volt az ablakban, és bizonyára jól érezte magát.
> – Hő! – kiáltott Szomjas úr.
> Az idegen megrettenve bontakozott ki az ölelő karokból. Felénk fordult az alkonyatban.
> S ekkor, talán először életemben gondoltam, hogy megbolondultam. Én álltam ott az ablak előtt. Csakhogy: mintha tíz évvel előbbi alakomat öltöttem volna magamra. Én néztem szembe Szomjas úrral … Én vontam vállat ama gőgös közönnyel, amit bizonyára gyűlöltek rajtam az emberek; és most gyűlöltem én is ezt az idegent vakmerő elbizakodottságáért … Én intettem búcsút az ablaknak, s én mentem el sietős, inkább várakozó léptekkel a szilvafák alatt arra, ahol rés volt a nádkerítésen, kutyának és szeretőnek való rés. […]
> Talán sohasem érzett szerelem ébredt fel bennem a leány iránt, akit csak karjaiban láttam a régi ház zöld zsalugáterei között. Ő engem vár, engem szeret, *a másik*, a fiatalember csak egy fantom volt, aki nekem az utat megmutatta a szerelemhez, amelyre úgy vágyakoztam, mint a szomjúság.
> *Én* vagyok az, akit ez a leány szeret, és a délutáni jelenés csupán varázslat volt, amint a délibábban meglátjuk néha a városokat, ahová kívánkozunk. […]
> A szélmalomnál – hazafelé indulóban – a mogyorófa-bokrok mellett megállított egy kéz. A fiú – György kapaszkodott a karomba, mint egy vadmacska.
> – Ugye, onnan jön? – lihegte kíntól, gyötrelemtől fuldokolva, mintha kígyó marta volna meg. A félhold a szélmalom tetején állott. A hajnal várakozásteljes csendje üldögélt a csillagok szemében, a gyalogösvény lélegzetvételében.
> – Azt szereti, akit én szeretek – vergődött a fiú, mintha dárda fúrta volna át a mellét, és nem leli helyét végtelen fájdalmában.
> Megsimogattam a fejét.
> – Én az apád vagyok – mondtam.
> – Tudom – felelt a fiú. […]

> S ezután reggelig sétáltunk karonfogva az országutakon, gyalogösvényeken. Megbeszéltük jövendő életünket. Megbeszéltük Juliskát, akit a fiú soha el nem hagy. Még a bolondos Ónodi kisasszonyokról is volt néhány szavunk […]
>
> – Tudnád-e a tücsköt utánozni? – kérdeztem a fiamat, midőn a napraforgók alatt megálltunk, és magot szedtünk a tányérokból.
>
> – Hogyne! – felelt a fiú, és ciripelt, hogy a szíve felvidámult.
>
> Összeölelkezve mentünk haza az úton. Juliska könnyes szemmel jött elénk, és átkarolt mindkettőnket, mint egy szegény, hervadt karó áll a rózsafák mellett, és egyenesen tartja őket (i.m. 283–287).

Az olvasó árnyéka (Kommentár)

A történet az Oidipusz-legenda modern változataként bomlik ki előttünk – az örök gyerekkortól a titkokat és önmagát megfejtő felnőttkorig. A gyermek anyja iránti szeretetét Krúdy esetében fokozza édesanyja, a kiscseléd Csákány Juliska kiszolgáltatottsága – nemcsak a fiatal uraság, Krúdy édesapja szerelmi vágyának, hanem még inkább a tekintélyes Krúdy család képmutatással párosult gőgös kíméletlenségének. A történetnek ez csak a XIX. századi burka, a magva azonban mitikus mélységekben található. Azt írja egy Krúdyval szinte kortárs nagy magyar irodalmár és művelődéstörténész, Thienemann Tivadar (1890−1985) – aki 1948-tól kezdődő amerikai emigrációjában nyelvpszichológusi munkásságot folytatott Theodore Thass-Thienemann néven – magnum opusában:

> Az Oidipusz-történet a görög értelmezés szerint a „családi románc", egy incesztus története. […] Az incesztustól való irtózás annak a ténynek az egyszerű elfogadásából támad, hogy az anya az apáé, és nem a fiúé. […] [A]z ember közösülése nem egyszerűen csak a természetes ösztön kiélése, mint az állatok párosodása. Ez ugyanakkor elszakadás a természettől való függéstől, az anyától való függéstől, ez olyan aktus, amelynek folytán az ember maga akarja kiválasztani a társát […] és ekképpen gyakorolhassa az akaratát. Egykor a gyermekek házasságát a szülők egyessége hozta létre, ekképpen tehát az atyai akaratnak engedelmeskedve vitték végbe, de ez nem a természetes ösztön kielégítése volt. Incesztus az anyával azt bizonyította volna, hogy az ember sohasem nő föl, sohasem tudja fölszabadítani magát korai gyermekkorának függőségéből: ami az anya-gyermek viszonyt meghosszabbítaná *ad infinitum*. Ebben az esetben az ember sohasem merészkedne fölfedezni az ismeretlent, sohasem „fedné föl" egy másik ember titkát, sohasem érezné az életet kalandként vagy hatalmának kihívójaként. Ha az ember megmaradna anyjához való ragaszkodásában, folytatná, hogy úgy mondjam, méhbeli parazita létét. Szexuális életében megmaradna védett állapotában – és biztosan neurotikus lenne. Az incesztus tabuja elhárít egy rosszat. Ebben az esetben ez a rossz: az örökös gyermekség (Thass-Thienemann 2020: 234−235).

Krúdy gyermekkorának voltak más meghatározó alakjai is: apja, ifjabb Krúdy Gyula nyíregyházi ügyvéd, de még inkább nagyapja, idősb Krúdy Gyula, akit méltóságteljes viselkedése miatt *Gróf*nak hívtak városszerte. Az ő alakjuk képezte meg számára a freudi felfogás szerinti Felettes Ént, a kötelező társadalmi norma belső ellenőrét. Bár Krúdy ismerte a freudizmust, pontosabban tudott róla közeli barátjától, Ferenczi Sándortól (1873–1933), Sigmund Freud (1856–1938) magyar tanítványától, de ez a mű nem példatár a pszichoanalízishez – ahogy más műve sem. Mint ahogyan gravitáció létezett Isaac Newton (1642–1727) fölfedezése előtt is, Felettes Én és más, a modern pszichoanalitikusok által azonosított entitás létezett már korábban is. E jelenségeket a művészek és írók sok esetben jóval a pszichoanalízis előtt megsejtették – példájául annak, hogy a művészi intuíció a tudományos fölfedezés előtt jár.

A Felettes Én, a társadalmi norma őrzője igen erőteljesen működött az író Krúdy Gyulában is: nem feledte édesanyjának az ő születését megelőző megaláztatását, és nem volt hajlandó addig leérettségizni, azaz betartani a famíliája társadalmi osztályára vonatkozó normát, amíg apja törvényesen el nem veszi édesanyját, akkor már tíz gyermekük anyját: azaz addig, amíg apja a maga részéről is be nem tartja a társadalmi normát. És természetesen ugyanolyan erőteljesen működött benne tudat alatt az, amit Freud a német semlegesnemű harmadik személyű névmással *Es*nek, az angol szakirodalom latinul *Id*nek mond, Kosztolányi pedig *Ősvalami*nek nevez. Én pedig – Tálos Endre etimológiáját fölhasználva – *Ősizé*nek mondanék. (Tálos szerint az *izé* az *ez-é?* kérdő mondat petrifikálódott alakja. Ugyanolyan funkciót tölt be, mint a másik megerősítésre váró mondatszerűség, az *ugye* < *úgy-e?* ~ *úgy-é?*.)

Az *Ősizé* használata mellett szól még az is, hogy benne ugyanúgy egy névmási alak, az *ez* szerepel, ha elhomályosulva is, mint Freud eredeti *Es*je. És még valami: az *izé* szót akkor használjuk, amikor nem találjuk a megfelelő szót, amikor bizonytalankodunk abban, mit is akarunk mondani, mit is akarunk megnevezni. Röviden: amikor a psziché preverbális szférájából akarunk kitörni. (A freudi *Es* éppen ilyen bizonytalan körvonalú, mégis elementáris és a nyelvi működésre is ható pszichikus erő.)[7] Ebbe az *Ősizé*be ugyanúgy beletartozik a főhős édesanyjának vagy az édesanya alteregójának, Juliskának a szerelme, mint utolsó, kalandos, de névtelennek maradt szerelme is, akinek csak két ölelő karját láttuk: azon kívül, hogy Szomjas úr leánya, nem tudunk róla semmit, a nevét sem.

A pszichének erről a tudat alá szorított, elfojtott, archaikus részéről mondta Platón az *Állam*ban – holott igazi elnevezése még több mint 2000 év múlva volt csak eljövendő –, hogy

> amikor a lélek másik része, a mérlegelő, szelíd és uralkodó rész alszik, az állatias és vad rész ellenben ételtől vagy italtól eltelve rakoncátlankodik […] ki akar törni […] minden szégyenérzettől és belátástól megszabadult. Képzeletben még az anyjával sem átall összefeküdni, vagy bármely más emberrel, istennel vagy állattal, nem habozik gyilkossággal beszennyeződni, nem tartóztatja meg magát semmiféle ételtől (Platón 2014: 445−446).

Tehát a főhős elválása édesanyjától és alteregójától, Juliskától az önállósulás gesztusa. A visszatérés Juliskához, illetve a még ismeretlen fiához, voltaképpen szülei szerelmi viszonyának újraélése. Valamiképpen hasonló egy pszichoanalitikus üléssorozathoz, amelynek célja és drámai csúcspontja az, amikor „e történet ismeretlen hőse" az idegenben magát pillantja meg az ismeretlen leány karjaiban: „Az idegen megrettenve bontakozott ki az ölelő karokból. Felénk fordult az alkonyatban. S ekkor, talán először életemben, gondoltam, hogy megbolondultam. *Én* álltam ott az ablak előtt" (Krúdy 2009: 283).

Ez a költői vízió nem áll ellentétben a freudi modellel, amelyben az *Én* része nemcsak a *Felettes Én*, hanem a harmadik személyű *Es*, az *Ősizé* is.

A regényke címét adó N. N. (kimondva: enn enn), hasonlít az *én*re, a névmásos névtelenségnek erre az elemi tagjára, amelynek részekre bontása a szemünk előtt zajlott. Láthattuk: az *én* is sokrétű, részei között feszültség van, ezért sem mindig azonos önmagával, különösen az idő tengelyén nem: a mai én és a tíz évvel ezelőtti *én* különbözik egymástól. És bár e történet névtelen hősének neve kimondatlan marad, azzal, hogy azt mondhatja valakinek, egy „második személynek" – ez a grammatikai személy hiányzik a psziché alkotórészei közül! –, hogy „Én az apád vagyok", mégis újra helyet talál magának ebben a tücsökciripeléses világban.

---

[7] A pszichének ez a háromszintű modellje *(Felettes Én – Én – Ősizé)*, jóllehet középpontjában az *Én* áll, azt sejteti, hogy a grammatikai első személy, az abszolút 'közel', belül nagyon is artikulált: a gerincét adó vertikális tengely mentén a grammatikai harmadik személyeket is magában foglaló 'távol' szféráit öleli át, ahogyan erre a freudi *Es* is mutat.

Szomorú utóirat

Ennek az esszének a kéziratát még láthatta kedves kollégánk és barátunk, Kemény Gábor professzor, Krúdy stílusának legjobb szakértője (l. pl. Kemény 2016), aki 73 éves korában ez év március 11-én elhunyt. Az 5. lábjegyzet tartalmazta pontosító megjegyzését már csak itt és most köszönhetem meg neki. Hadd őrizze emlékét ez az írás is.

Források

Krúdy Gyula 1975. *A tiszaeszlári Solymosi Eszter*. Magvető Kiadó, Budapest.
Krúdy Gyula 1985. *Álmoskönyv, Tenyérjóslások könyve*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
Krúdy Gyula 2009. *Regények és nagyobb elbeszélések* 8. Kalligram Kiadó, Pozsony.
Krúdy Gyula 2014. *Regények és nagyobb elbeszélések* 13. Kalligram Kiadó, Pozsony.

Hivatkozások

Barta András 1985. Az álomlátó Krúdy. In Krúdy Gyula 1985. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 563–588.
Ferenczi Sándor 1910. *Lélekelemzés. Értekezések a psychoanalysis* köréből. Sigmund Freud előszavával. Szilágyi, Budapest.
Kemény Gábor 1980. Krúdy tücsökzenéje. *Magyar Nemzet*, 1980. szeptember 14.
Kemény Gábor 2016. *Krúdy körül – Stilisztikai tanulmányok és elemzések a 20. századi magyar irodalomról.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Lotz János 1976. Topológiai modellek a magyar nominális bázisok jelentéstani és formai elemzésére. In Lotz János: *Szonettkoszorú a nyelvről*. Szerk. Szépe György. Gondolat, Budapest. 151–163.
Platón 2014. *Állam.* Ford. Steiger Kornél. Atlantisz, Budapest.
Simoncsics Péter 2006. A Krúdy-próza rejtélye. In „*Die Wege und Bewegungen.*" *Festschrift für Károly Csúri zum 60. Geburtstag*. Gondolat, Budapest. 313–328.
Simoncsics Péter 2014. A varázsló Krúdy. *Forrás* 45: 52–61.
Simoncsics Péter 2017. A „szociológus" Krúdy – dokumentumregénye, *A tiszaeszlári Solymosi Eszter* művészete kapcsán. *Múlt és Jövő* 1: 30–43.
Thass-Thienemann Tivadar 2018. *A nyelv Interpretációja I. A nyelv szimbolikus jelentése*. Ford. Simoncsics Péter. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Thass-Thienemann Tivadar 2020. *A nyelv interpretációja II. A nyelv tudat alatti jelentése*. Ford. Simoncsics Péter. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Krizsai Fruzsina

A nyelvváltozat stilisztikai potenciálja halottbúcsúztató versekben

1. Bevezetés

A halottbúcsúztató versek megformáltságának jellemzésekor tematizálódó probléma, hogy bár a szövegek a területi-társas nyelvváltozat szempontjából stilisztikailag feltűnőek, azok megítélése és más nyelvváltozatoktól való elhatárolása egyaránt nehézségekbe ütközik. A dolgozat azt mutatja be, hogy a stílus funkcionális-kognitív kiindulópontú fogalomértelmezése milyen lehetőséget kínál e kérdéskör megragadására, valamint hogy a pragmatikai stilisztikai megközelítésnek milyen hozadéka lehet a stilisztikai nyelvváltozat-értelmezésben. A dolgozat elméleti alapvetéseinek ismertetését a halottbúcsúztató vers stílusának jellemzése követi a stílus szociokulturális tényezőinek jellemző együttállásain keresztül, majd a területi-társas hagyományt mozgósító kifejezések bemutatása történik meg. Az összegzés a valamely nyelvváltozathoz kötődő kifejezések stilisztikai potenciálját a felmerülő módszertani dilemmák fényében mutatja be, egyúttal arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelvváltozat nem pusztán területi hagyományt vonhat be a jelentésképzésbe, hanem a választékos megformálás lehetséges nyelvi megoldásaként is értelmezhető.

2. Elméleti háttér

2.1. Stílus és pragmatikai stilisztika

Funkcionális-kognitív stilisztikai kiindulópontból a stílus a megformáltságból eredő értelem-összetevő (Tolcsvai Nagy 1996: 51). Ebben az értelemképzésben pedig nem pusztán a szűken értett nyelvi rendszer, grammatikai struktúra, hanem az azt magába foglaló társas-társadalmi viszonyrendszer is meghatározó. A stílus szociokulturális szituáltságában való vizsgálata Elizabeth Black (2006) munkája alapján erőteljesen pragmatikai érdekeltségű, amennyiben a pragmatikára mint a nyelv és a nyelvet folyamatosan alkalmazásba vevő beszélők viszonyát vizsgáló tudományterületre tekintünk.

A stílus a jelentésképzés felől nemcsak értelem-összetevőként, hanem ezzel összefüggésben kontextualizálóként is vizsgálható (Black 2006: 36): olyan értelmezési utasításegyüttes, amelyet a megformáltság jelöl. A stílus Black (2006: 36–37) szerint a műfaji séma része, szerepet játszik annak (akár implicit) felismerésében, illetve a korábbi szövegekkel kapcsolatos tudásunk mozgósításában. A funkcionális-kognitív kiindulóponthoz képest itt tehát a kontextualizálás és ezzel együtt a műfaj mint sematikus – szövegmegformáltságra is vonatkozó – tudásreprezentáció kerül előtérbe, amely a tulajdonképpeni séma–megvalósulás viszonyban értelmezhető értelem-összetevőként.

Simon Gábor (2012) az archaizáló nyelvhasználat nyelvi potenciálját vizsgálva az archaizálás funkcionális-kognitív megközelítésével („olyan fogalmi tudást tesz hozzáférhetővé, amely a nyelvközösség történeti hagyományára vonatkozik”, Simon 2012: 104)

arra világít rá, hogy egyes nyelvi kifejezések választását motiválhatja az is, hogy használatukkal valamilyen társas-kulturális ismeretegyüttes vonódik be a jelentésképzésbe. A társas-kulturális jelentések azonban – a mindenkori nyelvhasználó perspektívájából – nem szükségszerűen, vagy legalábbis nem minden esetben választhatók szét és rendelhetők elkülönítve diszkrét nyelvi egységenként társas, kulturális és temporális összetevőkhöz. Eközben a mindenkori beszélő perspektívájából az elhatárolás mellett (vagy még inkább: helyett) meghatározó kérdés az is, hogy egyes nyelvi kifejezések milyen jelentések mozgósítását kezdeményezhetik, és ezen jelentések mozgósítása révén milyen stíluspotenciállal bírnak.

A dolgozatban a nyelvváltozatot olyan átfogó kategóriaként értelmezem, amely a mindenkori beszélő perspektívájából nem különböző változatok diszkrét halmazainak együttese, nem igényel precíz és szisztematikus metanyelvi tudást, sokkal inkább – Simon Gábor archaizálásmodelljéből kiindulva – valamilyen hagyomány mozgósítását kezdeményezi, ezáltal jelölt, feltűnő. Az elemzés célja ezzel összefüggésben azt megmutatni, hogy a halottbúcsúztató versekben a társas-kulturális hagyományt bevonó nyelvi kifejezések hogyan járulnak hozzá a szövegek megformáltságához.

2.2. A nyelvváltozat megközelítése

Simon Gábor az archaizáló nyelvhasználat kontinuumának két végpontját fonológiai és fogalmi archaizálásként modellálja. Előbbi esetében

> a közösség szöveghagyományába tartozó megnyilatkozások feldolgozása során sematizálódik a fonológiai struktúra, annak archaikus jellege ugyanakkor a vele szimbolikus viszonyban álló szemantikai struktúrában rögzül (Simon 2012: 110),

az ilyen archaizáló megoldásokban ezáltal a szöveghagyomány egy-egy részlete kerül előtérbe. A fogalmi archaizálás esetében ezzel szemben a

> hagyomány mint konceptuális tudásrendszer válik elsősorban hozzáférhetővé, ugyanakkor az így motivált szemantikai szerkezetben is aktiválódik az idő szociokulturális tartománya" (Simon i.h.).

Egyik sem a közösség történeti és nyelvi hagyományának alapos és specifikus ismeretét várja el, hanem sokkal inkább a jelenhez viszonyított előidejűség felismerését tételezik. Ez a meglátás a társas-kulturális beágyazottság más összevetőire is kiterjeszthető, azaz értelmezhetjük innen a nyelvi kifejezések területi-társas (és társadalmi) jelentéseit is.

A nyelvváltozat tényezőjének elemzéséhez szükséges röviden vázolni a vizsgált szövegek tervezettségére vonatkozó ismereteket. A kéziratos halottbúcsúztató versek megformálását a folklorisztikai munkák megállapításai szerint nagyfokú tudatosság jellemzi. Noha az írásbeli rögzítés korlátozottan alkalmas a helyi nyelvváltozat tükröztetésére (vö. Juhász 1995), várható, hogy a választott területi hagyományt a jelentésképzésbe bevonó nyelvi kifejezések a kántor saját nyelvi repertoárjához állnak közelebb. A szerző viszont – mobilitása ellenére is – olyan közösséghez (esetleg közösségekhez) szól, amelyet ismer, és amelynek tagjaival nem pusztán a búcsúztatás vonatkozásában kerül nyelvi interakcióba. Feltételezhető tehát az is, hogy alkalmazkodik a helyi közösséghez és annak normájához.

2.3. A halottbúcsúztató vers szociokulturális szituáltsága

A halottbúcsúztató versek szociokulturális szituáltságának feltárása során célszerű áttekinteni azokat a tényezőket, amelyek a műfaj alakulását befolyásolhatták. Tátrai és Ballagó (2020) kezdeményezi a szociokulturális szituáltság kontextusfüggő kiindulópontként való megközelítését. A szociokulturális szituáltság ebben az értelmezésben a diskurzusban megértett társas viszonyok kontextualizálója (vö. Black 2006), amely a hozzáférhetővé tett tapasztalatokat viszonyba hozza az adekvát nyelvi megformálásra vonatkozó közösségi elvárásokkal (Tátrai–Ballagó 2020: 2–5). Ugyan a mindenkori nyelvhasználó itt és mostjában a megformálás ezen elvárásrendszerei és motivációi háttérben maradhatnak, a diszkurzív séma alakulásának összetevőiként érdemes számításba venni őket. Ennek megfelelően a versek szerzőinek mobilitását és a halottbúcsúztatásra vonatkozó egyházi szabályozást azért tekintem át, hogy rajtuk keresztül képet kapjunk a halottbúcsúztató vers diszkurzív hagyományáról.

A jelen vizsgálatba bevont kéziratokat elkészítő kántorokat különböző mértékű mobilitás jellemzi. Életrajzaik részleteinek feltárásával (bővebben lásd Kríza 1993, Bartha 1995, Gyöngyössy 2010, Gecse 2014, Stubendek 2020) olyan összetett és változékony kapcsolatrendszer bontakozik ki, melynek áttekintésére jelen dolgozat nem vállalkozhat. Megállapítható azonban, hogy bár a vizsgált területeken működő kántorok élettörténet és intenzitás szempontjából különbözőképpen voltak jelen a helyi közösségekben, feltételezhető, hogy a kántor egyaránt ismeri a lokális (és bizonyos mértékben) a tágabb társas és nyelvi-kulturális konvenciókat is.

A műfaj alakulását befolyásolta a rá vonatkozó egyházi rosszallás, negatív viszonyulás is. Az egyházi vezetés mindinkább szorgalmazta a verses halottbúcsúztatás elmaradását (MNL 2: 437–438, *halott búcsúztatása* a.), a rosszallás pedig nem pusztán a versekre, hanem az alkotókra is kiterjedt (Kríza 1993: 28). A 19. század elejétől a műfaj megreformálására, visszaszorítására, tiltására egyaránt találunk példát, ennek hátterében pedig esztétikai kérdések mellett az is állt, hogy a gyászolók fizettek a versekért a kántornak (Gyöngyössy 2010: 17). A betiltás mellett a megreformálásra irányuló törekvések is felfedezhetők (Gyöngyössy 2010: 20). Az irányadónak szánt kántori segédkönyvek létrejöttét a használatban lévő versekkel kapcsolatos negatív attitűd motiválta. A kántori segédletek szerzői és a hivatásos gyászénekszerzők a versek esztétikai értékét, teológiai relevanciáját megkérdőjelezhetőnek, népies jellegét pedig problematikusnak találták (Gyöngyössy 2010: 21). Ez utóbbi tény – a kántor személyének mobilitása és az írásbeliség elfedő jellege mellett – lehetséges magyarázatként szolgálhat arra is, hogy a helyi nyelvváltozat jellemzői közül miért nem adatolhatunk többet a versekben.

2.4. A stílus szociokulturális tényezőinek működése a halottbúcsúztató vers műfajában

A hagyományos paraszti kultúra halálképe kapcsán Kunt (1987: 43) arra hívja fel a figyelmet, hogy annak előterében az elmúlással együtt az átmenetiség, az elhunyt más minőségbe kerülése áll. A vizsgálat során a halálhoz való viszonyulásra olyan alapként érdemes tekinteni, amelyhez képest a halottbúcsúztató versek szociokulturális szituáltsága és a szociokulturális tényezők együttállása értelmezhető.

Az együttállások értelmezéséhez szükséges elsőként röviden áttekinteni a stílus szempontjából releváns szociokulturális tényezőket. Tolcsvai Nagy (1996: 135) alapján egy szöveg stílusa az alábbi változók mentén írható le: a) a magatartás mentén lehet durva, bizalmas, közömbös, választékos; b) a helyzet mentén informális, közömbös, formá-

lis; c) az érték mentén értéktelítő, értéksemleges, értékmegvonó; d) az idő mentén régies, közömbös, újszerű; e) a nyelvváltozat mentén pedig intézményes és nem intézményes keretek között elsajátított nyelvváltozatokról beszélhetünk (vö. még: Tátrai 2012, Tolcsvai Nagy 2012, Tátrai–Ballagó 2020). Ezek a tényezők alkalmasak a beszédpartnerek viszonyulásának és a viszonyulás nyelvi megformáltságban megragadható jeleinek körülhatárolására, de egymástól való elválasztásuk inkább módszertani, semmint megnyilatkozói vagy befogadói realitás.

A szociokulturális tényezőknek megfigyelhetők jellemző és kevéssé megszokott együttállásai. Egy ünnepi köszöntőbeszéd esetében a formális megformáltsággal együttjárhat a választékos és a régies stílus, valamint az irodalmi (intézményes és kanonizált) nyelvváltozat. A szociokulturális tényezők ilyen együttes előfordulása megerősíti az egyes tényezők hatását, azaz a műfajban a régies megformálás hathat választékosként is (vö. Tolcsvai Nagy 2004, Tátrai 2012: 62–64). Hasonlóképp az idő és a nyelvváltozat tényezője is kölcsönösen erősítheti egymást: a területi és történeti nyelvi repertoárt korlátozottan birtokló befogadó számára a régiesség és a nyelvváltozatiság egymástól nem választható el mereven.

A szociokulturális tényezők jellemző együttállásainak jelenléte homogén stílushatást eredményezhet. A homogenitás azonban erőteljesen függ azoktól a sémáktól, amelyeket egy közösség kulturális és nyelvi praxisa kijelöl és fenntart, esetleg újraír. A nyelvváltozat szociokulturális tényezőjének stílushatása különbözőképp értelmezhető egyes nyelvhasználati színtereken. A halottbúcsúztató versekre vonatkozó folklorisztikai és thanatológiai munkák (Kunt 1987, Kríza 1993, Bartha 1995, Gyöngyössy 2010) meglátásai szerint a szövegekkel kapcsolatos befogadói elvárások között megjelenik az ünnepélyesség és az emelkedettség. A továbbiakban így elsősorban ennek a perspektívájából mutatom be a versek stílusát, kiemelve azt, ahogyan a nyelvváltozat és az idő szociokulturális tényezője hozzájárul az ünnepélyes, emelkedett stílus létrejöttéhez. A dolgozat tehát elsődlegesen nem a nyelvjárási jelenségek lokalizáló azonosítására fókuszál, hanem azok lehetséges szövegbeli funkcióit értelmezi.

3. Munkamódszer

A szociokulturális szituáltság összetettsége és a változók együttállásának pontos bemutatása érdekében, valamint az egyes tényezők egyes szövegeken belüli alakulásából következően a szociokulturális tényezők vizsgálatára kvalitatív elemzéssel kerül sor, hosszabb példákkal szemléltetve a változók jellemző együttállásait és azok szövegbeli alakulását. Tolcsvai Nagy (1996: 255–258) alapján ebben a folyamatban az elemző saját nyelvi tudását hozza viszonyba az elemzett szöveggel. Az elemző nyelvi horizontja és a nyelvi horizonthoz kötődő fogalmi tudás egyaránt kiemelt jelentőséggel bír a folyamatban – bizonyos ismeretek szisztematikus áttekintése éppen ezért része a fejezetnek. A nyelvi horizonthoz kötődő fogalmi tudás és ennek – a területi nyelvváltozatok viszonylatában – releváns részeivel való kapcsolat ugyancsak megteremtődik az elemzés vonatkozó részein.

Az elemzések dél-gömöri településekről (Bartha 1995; a versek forrásjelzésénél DG), a Tolna megyei Felsőnyékről (Kríza 1993; a versek forrásjelzésénél FNY) és a Csongrád megyei Csanytelekről (Gyöngyössy 2010; a versek forrásjelzésénél CST) származnak, kéziratos néprajzi gyűjtések eredményeiként érhetők el. A példákban azokat a nyelvi kifejezéseket kurziválom, amelyek a területi-társas hagyomány (nyelvváltozat) mozgósításával járulnak hozzá a jelentésképzéshez.

4. Elemzések

4.1. A szociokulturális tényezők együttállása a versekben

A verseket a magatartás szociokulturális tényezője szempontjából választékos megformálás jellemzi. Az emelkedettség, az ünnepélyesség választékos kifejezésekben mutatkozik meg és értéktelítő nyelvi megformálással áll együtt. A választékosság a halál nyelvi megformálását is jellemzi, csakúgy, mint a gyászolókra vonatkozó értéktelítő kifejezéseket.

(1a) A lélek is megrázkódik hogyha azt elképzeljük,
Hogy mily iszonyatos kinok gyötörték e két kisdedet,
Míg ő gyenge kis *testök* lángok martaléka lett. (CST)[1]

(1b) Szerető családanya nyugszik itt a koporsóba
Gyermekei – szép *onokák* s rokonoktól körülálva.
Magas korral volt megáldva 78 évet számlála;
Mindenektől tiszteltetve jutott *éltének végére.* (FNY)

Az (1a) és az (1b) verssorok mutatják, hogy a halált mint negatív és mint pozitív eseményt megjelenítő szövegrészletek egyaránt választékos kifejezésekkel élhetnek az eseményre vonatkozóan *(megrázkódik, gyötörték, kisdedet, martaléka)*. Az (1b) részletben a halál mint pozitív esemény konceptualizálódik, a választékosság pedig az (1a)-hoz hasonlóan nagyfokú kidolgozottsággal jár együtt *(magas korral volt megáldva, jutott éltének végére)*. A határozott névelő mellőzése is a választékos nyelvi megformálás egyik jellemzője lehet, ahogyan az (1b) részlet utolsó sorában is megfigyelhető *(jutott éltének végére)*.

(1c) Huszonnégy esztendőt tölték özvegységben
Mindvégig menyemel jó egyetértésben.
Ki vigasztalom *gyámolom* volt nekem:
Jó gyermekekkel – miként én – áldva legyen!

Hogy özvegy napjai folyjanak békében
Ha bánat s betegség éri az életben;
Hű vigasztalót találjon gyermekiben
Igaz ápolókat – mint én – menyeiben. (FNY)

A választékosság a búcsúzás másik részével, a gyászolók instruálásával kapcsolatban is megfigyelhető, ezt az (1c) versrészlet mutatja be. Az elhunyt életkorának a nyelvi kifejezése mellett itt a közösség tagjainak további életére, az ő jövőjükre vonatkozó kívánságok megformálásában találunk választékos kifejezéseket.

A magatartás és az érték változói kölcsönösen erősítik egymás hatását, a választékos és értéktelítő viszonyulás homogén stílushatást eredményez. Az értéktelítő viszonyulást a búcsúztatás eseményének ünnepélyes jellege kezdeményezi mind a halál, mind a búcsúzás vonatkozásában, függetlenül attól, hogy a halál pozitív vagy negatív eseményként konceptualizálódik. Az (1a) és (1b) részletekben a magatartás mentén választékosként idézett kifejezések az értéktelítő viszonyulást is példázzák. A következőkben további részletek szemléltetik az értéktelítő viszonyulást a negatívan és a pozitívan megjelenített esemény tekintetében.

(2a) Óh én nyugton megyek pihenni a sírba
Legjobb orvosság a sírhant minden kínra (DG)

[1] A példákban a kurziválás tőlem, K.F.

(2b) Bármiként is őrizkedjünk a halál csapásától,
Tőle nem menekülhetünk, elszakaszt e világtól (CST)

A (2a) részlet a halálhoz kapcsolódó érték és a pozitív viszonyulás, a (2b) pedig a negatív attitűd értéktelítő és választékos megformálását szemlélteti. A halálhoz tehát az életkor és a bekövetkezés miként je függvényében kötődhet negatív vagy pozitív viszonyulás, de a halottbúcsúztató vers az érték változója mentén mindkét esetben értéktelítő megformáltságú. Azonban a halál jellemzően nem önmagában álló diszkrét eseményként fordul elő a szövegekben, és a versekbeli értékelése nem független a rá vonatkozó tágabb társas-kulturális konvenciótól sem.

(2c) Bánat emészti a szülők kebelét,
Mert halál elrablá *szivök* örömét,
Elvivé *reményök* szép *magzatát*,
Sirba zárta *életök* virágát. (CST)

A (2c) versszakban a kántor értékelő kiindulópontjából az értéktelítő viszonyulás a veszteség nagyságával, annak jelentőségével áll összefüggésben. A választékosság jellemző a gyermek konstruálására *(kebelét, szivök örömét, szép magzatát, életök virágát)*, a nyelvváltozat pedig mint a választékosság másik lehetősége figyelhető meg. A jelentés megformálását tekintve ismétlődően megfigyelhető tehát egyfajta struktúra, amelyen keresztül a halál komplex eseményének más-más részei kerülnek a figyelem előterébe, de a struktúra egyes részei megformálásukat tekintve azonosak.

A búcsúzás egyes részeihez kapcsolódó negatív vagy pozitív attitűd mellett az értéktelítő szövegmegformálás az esemény egészét fontosként, jelentősként képezi le és értelmezi. A búcsúzáshoz mint nyelvi cselekvéshez és mint egy átmeneti rítus műfajához értéktelítő viszonyulás kapcsolódik (még ha egyes versek egyes szöveghelyein meg is jelenik a halál vagy az elválás mint negatív esemény), a halálhoz és a búcsúzáshoz az egyes elemi jelenetek megformálásában egyaránt járulhat értéktelítő attitűd. Az érték változójának szövegbeli, tulajdonképpen elemi jelenetenkénti alakulása azonban azt mutatja meg, hogy a versek hogyan kínálják fel sorról sorra az eseményhez való lehetséges viszonyulásokat, hogyan mozgósítanak az adott társas-kulturális közegben konvencionális attitűdöktől (pl. a halál rossz) eltérő lehetőségeket.

(3a) E kedves községnek tisztelendő nagyjai
Ugy a minden rendi és korú tagjai. (FNY)

(3b) Édesapám ne haragudj, hogy ilyen könnyelmű voltam
Én voltam a hibás sajnos hogy halál jő nem tudtam (DG)

A helyzet változójának az informálistól a formálisig terjedő skáláján mindkét szélső értékéhez sorolható kifejezéseket találunk a versekben. A (3a) példában a közösség tagjainak konceptualizációjában figyelhetők meg formális kifejezések *(tisztelendő nagyjai, minden rendi és korú tagjai)*, miközben a (3b) sokkal kötetlenebb, szinte beszélt nyelvi megoldásokat is mutat *(ne haragudj, sajnos)*.

A formális helyzetnek megfelelő megformálás magából az alkalomból következhet, illetve a szertartásosság és a faluközösség jelenléte is hozzájárulhat ehhez. Az elhunyt távolabbi rokonai, ismerősei esetében egyes és többes szám harmadik személyű előfordulások jelzik a szociális távolságot és ezzel együtt a helyzet formális jellegét, a közeli hozzátartozóknál a rokonság fokával összefüggésben jellemző az egyes szám második

személyű megszólítás. A megformáltság szempontjából érdemes áttekinteni a megszólításokat, a személynévi említések lehetséges előfordulásait is:

(4a) Tiéd az első búcsúszóm, Pali kedves testvérem (DG)
(4b) Varga Ilonka menyem, az ég legyen veled (DG)
(4c) Laho Margit nyugszom itt e koporsóban (CST)
(4d) Itt Gulyás Jánosért zokognak s könnyeznek (CST)

A (4a) példa a keresztnév és a rokonsági kapcsolat együttes előfordulását szemlélteti. A példában a becéző forma és az egyes szám második személyű, tegező megszólítás egyaránt a helyzet informális jellegét erősíti, de ennél formálisabb személynévi említés is előfordul egyes szám második személyű tegező megszólítással, ahogyan azt a (4b) verssor mutatja. A teljes néven említés mint a formális helyzet jelölője pedig mind az elhunyt fiktív kiindulópontjából, mind a tényleges kántori perspektívából előfordul, előbbit a (4c), utóbbit a (4d) példázza. A versek stílusa jellemzően homogenizáló, választékos, értéktelítő és formális, ez azonban nem zárja ki a szociokulturális szituáltság árnyaltabb jelzését egyes szöveghelyeken.

4.2. A nyelvváltozat a versekben

A nyelvváltozatok kérdését – Simon Gábor (2012) megközelítését alkalmazva – a fogalmi és a fonológiai pólus mentén tárgyalom. Ez a modell azért is jól alkalmazható a vizsgált jelenségek leírása során, mivel a fogalmi póluson adatolható népnyelvi, nyelvjárási kifejezések a régies stílusminősítést is bevonhatják a jelentésképzésbe, a fonológiai póluson adatolható nyelvi megoldásoknál pedig több esetben kérdéses, hogy pontosan milyen hagyományt mozgósítanak.

A fogalmi póluson döntően olyan nyelvjárási és regionális köznyelvi kifejezéseket találhatunk, amelyek a rokonsági terminológia fogalomkörébe tartoznak. Bizonyos társas kapcsolatokat tehát nem kizárólag köznyelvi lexémák tesznek nyelvileg hozzáférhetővé, a rokonsági terminológiának a versekben megfigyelhető területi variabilitása így a választás, az egyezkedés, a megnyilatkozói és a befogadói elvárások felől is említést érdemel. A következőkben ezért az említett fogalomkörbe tartozó lexémáknak és azok adatolható jelentéseinek áttekintésére kerül sor.

A felsőnyéki versekben előforduló *ángy, ipam, ipam atya, körösztanya, körösztatya, napam, napam asszony, onoka, onokatestvér, öreganya, öregatya, öregbik uram* és *rokony* szavak közül a legtöbb alaki tájszónak tekinthető, és nagy részük az ÉKsz.[2]-ben is *népnyelvi* minősítéssel szerepel (ilyen az *ángy*, az *ipa*, a *napa*, az *öregapa* és az *öreganya*), azonban a nyelvi kifejezés és a jelentés egymáshoz való viszonya árnyaltabb képet mutat. A MNyA. térképlapjaival (460. *nagyanya*, 461. *nagyapa*, 474. *após*, 475. *anyós*, 476. *apatárs*, 477. *anyatárs*, 480. *sógornő*, 481. *keresztapa* és 481. *keresztanya*) összevetve látható, hogy bár a felsoroltak a nyelvterületen elterjedt szavak, előfordulásuk a Felsőnyékhez közeli kutatópontokon, a Dél-Dunántúlon is jellemző a versekben adatolt jelentéssel. A dél-gömöri búcsúztatókban előforduló rokonsági kifejezéseket azok MNyA. térképlapokon megtalálható adataival összevetve megállapítható, hogy a versekben az atlaszadatokkal megegyezően fordulnak elő ezek a szavak. Figyelemre méltó mindemellett, hogy a térképlapokon nem szerepel a szövegekben és a tájszótárban fellelhető *ipamuram* (ÚMTsz. 2: 1091–1092) és *napamasszony* (i.m. 4: 37).

A felsorolt szavak jelentéséről csak az aktuális szövegbeli előfordulásokból vonhatók le egyértelmű következtetések. (Az ÉKsz.[2] *népnyelvi* minősítésének alkalmazása emiatt is problematikus lehet, hiszen a szó nem minden jelentése ismert a teljes nyelv-

területen.) Az *öreganya* és az *öregapa* a szövegösszefüggésnek megfelelően ’nagyszülő’ jelentéssel bír, a szótárban fellelhető ’dédszülő’ jelentéssel nem adatolható. Ez azzal is összefüggésben állhat, hogy mivel az elhunyt halála pillanatában ritkábban dédszülője, dédunokája valakinek, ennek a rokonsági foknak az említése is ritkább a versekben, mint az unoka–nagyszülő viszonyé.

A dél-gömöri szövegekben néhány tájszó fordul elő, melyek döntően a rokonsági terminológia szókincséhez tartoznak. Legjellemzőbb a ’gyermek’ jelentésben megfigyelhető *család (2 családos lányod)* (ÚMTsz. 1: 741–742), de a szövegösszefüggés ritkán teszi lehetővé a tájszói jelentés egyértelmű megkülönböztetését a köznyelvitől. Megjelenik emellett a versekben a ’keresztszülő’ jelentésű (MNyA. 481. és 482.) *koma* és *komaasszony*, valamint az *unokanász* is.

A Csanyteleken adatolható nyelvjárásias lexémák minősítése szintén erősen problematikus. A ’keresztszülő’ jelentésű lexémák összetételi utótagjaként két másik területen is előforduló *-atya* ezen a területen nem adatolható (ÚMTsz. 3: 229), köznyelvi használatáról pedig nem ad számot az ÉKsz.[2]. A ’gyermek’, illetőleg ’valaki gyermeke’ jelentésben előforduló *magzat* vagy *magzata* kifejezések a nyelvterület különböző részeiről adatolhatók ’személy’ vagy ’gyermek’ jelentésben (ÚMTsz. 3: 1301), az ÉKsz.[2] azonban ’valakinek kisgyermeke, leszármazottja’ jelentésben irodalmi minősítéssel szótárazza a *magzat* lexémát. Ennél a szónál nem pusztán a kifejezés földrajzi hatóköre, hanem tulajdonképpeni szociokulturális státusa is kérdésként artikulálódik a különböző szótári adatok fényében.

Az adatolt lexémák mind a hasonló jelentésű köznyelvi szó variánsaiként, azaz az alternatív konstruálás lehetőségeiként vannak jelen, ennek hátterében pedig a nyelvváltozat stilisztikai potenciálja is állhat. A kifejezések szókészleti státuszának meghatározása (helyi nyelvjárási, regionális köznyelvi) problematikus, de a besorolás nehézsége rávilágít arra is, hogy az adatolt kifejezések mindegyike valamilyen területi-társadalmi nyelvi hagyományt mozgósít és von be a jelentésképzésbe. Ez lehet a közösség helyi nyelvi hagyományát hordozó, azaz lokális értelem-összetevő, valamint a sokkal kevésbé specifikus, de területi-társas jelentést hordozó, regionális köznyelvi kifejezéscsoport is. Az adatolt előfordulások alapján ezek nem választhatók el mereven egymástól.

A fonológiai póluson azoknak a fonológiai (és morfológiai) jelenségtípusoknak az áttekintésére kerül sor, amelyek előfordulnak a versekben. A morfológiai jelenségeket is a fonológiai pólussal összefüggésben tárgyalom, mivel ezek nem valamilyen konkrét fogalmi tudáson keresztül kezdeményezik a hagyomány beemelését a jelentésképzésbe, hanem a nyelvről, illetve bizonyos megformálási módra vonatkozó hagyományról való tudás valamilyen mértékű mozgósítását kezdeményezik egy-egy konkrét nyelvi kifejezésen keresztül.

A versekben a fonológiai pólus példái közül egyesek mindhárom nyelvjárási szövegcsoportban adatolhatók. Ilyen az *élet* főnév *élt-* tőváltozata (*éltem, élted, élte* stb.), valamint ilyenek a rokonsági kapcsolatok kifejezésének birtoktöbbesítő jeles alakjai (*gyermekim, testvérim, rokonim* stb., a dél-gömöri verseknél továbbá *nászim* és *komaasszonyim*) is. A dolgozat ezek részletezőbb áttekintését az említett módszertani nehézségek és a terjedelmi korlátok miatt nem vállalja. Ehelyett csupán arra szeretné felhívni a figyelmet, hogy az egyes kifejezések nem elsődlegesen a területi-társas hagyományt mozgósítják a jelentésképzésben (bár intuitíve feltehetőleg azt is), hanem elsősorban a választékos és értéktelítő viszonyulást jelzik. Ebből a perspektívából pedig nem a mozgósított hagyomány, hanem a mozgósítás ténye, a különböző nyelvváltozatok használata kerül előtérbe mint a választékos és értéktelítő viszonyulás kifejezési lehetősége.

5. Összegzés

A dolgozat a halottbúcsúztató versekhez a stílus szociokulturális tényezői felől közelített, különös tekintettel a nyelvváltozat tényezőjére. Elsősorban azt mutatta meg, hogy egy konkrét, kulturális viszonyrendszerbe erősen beágyazott műfaj esetében hogyan értelmezhetők ezek a tényezők, illetőleg hogy milyen viszonyban állhatnak a műfaj stílusával és az arra vonatkozó tudással.

A versek szociokulturális szituáltságának megragadása során röviden ismertettem a halottbúcsúztatók társadalomnéprajzi vonatkozásait, hiszen a műfajra vonatkozó szerzői és befogadói elvárások egy része ennek függvényében is értelmezhető. A szociokulturális tényezők áttekintése (és nyelvjárási adatokkal való összevetése) pedig annak feltárásához járul hozzá, hogy hogyan értékeljük az előforduló nyelvjárásias kifejezéseket. A szövegek tervezettsége felveti annak a lehetőségét, hogy tudatos választásokkal állunk szemben, a magatartás, a helyzet és az érték változói pedig arra világítanak rá, hogy a történeti és a társas-területi hagyomány mozgósításának műfajbeli funkciója a választékosság, az ünnepélyesség nyelvi kifejezése.

A halottbúcsúztató vers műfajában a stíluselemzés eredményei szerint a választékos, az értéktelítő és a formális viszonyulás együttállása mutatható ki, a műfaj stílusa homogenizáló, az intézményesen elsajátított, nagymértékű tudatossággal jellemezhető protoszövegek stílusához közelít. A szociokulturális tényezők homogén stílushatást eredményező együttállása nem zárja ki sem az ettől való eltérést, sem az elhunyt egyedi megjelenítését egyes versekben. A dolgozat emellett a választékosság szociokulturális tényezőin keresztül a területi variabilitás olyan lehetséges megközelítését vázolta fel, amely korábban is felmerült a nyelvjárások lehetséges szerepköreivel összefüggésben, de ez idáig nem állt a nyelvjárási elemzések középpontjában.

Források

ÉKsz.[2] = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
MNL. = Ortutay Gyula (főszerk.) 1977–1982. *Magyar Néprajzi Lexikon.* I–V. Akadémiai Kiadó, Budapest.
MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza.* A munkaközösség vezetője Bárczi Géza. I–VI. Akadémiai Kiadó, Budapest.
ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2010. *Új magyar tájszótár.* I–V. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hivatkozások

Bartha Elek 1995. *Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórjában I–II.* Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.
Black, Elizabeth 2006. *Pragmatic Stylistics.* Edinburgh University Press, Edinburgh.
Gecse Annabella 2014. *Gömör szíve.* Tanulmányok a dél-szlovákiai Gömör népi vallásosságáról. Kézirat. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen. http://real.mtak.hu/15410/1/G%C3%B6m%C3%B6r%20sz%C3%ADve.%20K%C3%A9zirat.pdf (Utolsó elérés: 2020. jún. 1.)
Gyöngyössy Orsolya 2010. *„Adom végbúcsúzásom, a legutolsó szólásom...". Knapek Dezső halotti búcsúztatói, Csanytelek.* Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.
Juhász Dezső 1995. Lakatos Demeter a nyelvjárásórán. In Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára.* ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 198–208.
Kríza Ildikó 1993. *Felsőnyéki halotti búcsúztatók.* MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
Kunt Ernő 1987. *Az utolsó átváltozás – A magyar parasztság halálképe.* Gondolat, Budapest.
Simon Gábor 2012. Az archaizáló nyelvhasználat nyelvi potenciáljáról funkcionális-kognitív kiindulópontból. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2012. 97–123.

Stubendek Gábor 2020. Rimaszombatban szolgáló kántor-hitoktató szíves közlése.
Tátrai Szilárd 2012. Viszonyulás és viszonyítás. Megjegyzések a stílus szociokulturális tényezőinek vizsgálatához. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2012. 51–73.
Tátrai Szilárd – Ballagó Júlia 2020. A stílustulajdonítás szociokulturális szituáltsága. Funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés. *Magyar Nyelvőr* 144: 1–43.
Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2012. *A stílus szociokulturális tényezői.* ELTE, Budapest.
Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Tolcsvai Nagy Gábor 2004. A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus. Egy kognitív stíluselmélet vázlata. In Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 6.* SZTE, Szeged. 143–160.
Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása. A stílus szociokulturális tényezői. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2012. 19–51.

Andó Éva

Az emlékezés kövei

Az emlékezet működési sajátosságainak ábrázolása irodalmi művekben

1. Bevezetés

Dolgozatomban két kortárs regény (Nádas Péter: *Egy családregény vége* és Rakovszky Zsuzsa: *A kígyó árnyéka*) kapcsán arra keresem a választ, miként tárul fel az emlékezés mechanizmusa az adott irodalmi szövegekben, hogyan jelenítik meg a szerzők a művekben az emlékezet működésének legalapvetőbb formáit. Az elemzéshez felhasználom az emlékezetkutatás narratív elméleteinek fogalommagyarázatait.

A narrátori nézőpont különbözősége ellenére a két regényt az emlékezés aktusának hasonló ábrázolása mellett összevethetővé teszik a növény- és állatmetaforák (maga a kígyókép is), a mesevilág, az álmok és a valóság összecsúszása. (E közös motívumok elemzése nem tárgya a jelen tanulmánynak.) Nádas műve a gyermeki emlékezet sajátos működésére épít, emellett a visszaidézett történetek által, tehát közvetetten a nagyapa (mint felnőtt) emlékezetrekonstrukciós folyamatait is ábrázolja a szerző. Rakovszky regényében a nyolcvanéves „Ursula Binder, született Lehmann Orsolya" önéletírásában számos ponton utal az emlékezés kognitív műveleteire, jóllehet a narrátor memóriájának működését a szerző irreális módon úgy mutatja be, mintha az aprólékosan, minden részletre kiterjedne.

2. Az emlékező személye és az emlékezés aktusa

A „ki beszél, ki emlékezik?" kérdése mindkét műben izgalmas problémákat vet fel. Rakovszky Orsolyája ráadásul egyértelműen *ír*, ez explicit formában az első mondatban rögzítve van. Ahogyan Radics Viktória rámutat, kérdéses a történelmi kontextusba ágyazott önéletírás nyelve is, nem „tisztázódik, hogy a német nemzetiségű, esetleg kétnyelvű elbeszélő írásműve – a játék értelmében – magyarul készült-e, vagy hogyan fordulhatott át magyarra. Az ötszáz oldalon mindössze néhány illusztratív német mondat olvasható" (Radics 2002: 1614). Az azonban biztos, hogy a 17. századi tanulatlan, idős asszony nem az előzetes elvárásainknak megfelelően idézi fel gyermek- és ifjúkorának emlékeit. Memóriája tökéletesen pontos, érzékletes, emlékképei mikroszkopikusan aprólékosak. Az álmok, a táj- és helyzetleírások, a hatvan év távlatából felidézett párbeszédek elevenek, sokszor valószínűtlenül részletezőek.

Ahogyan Doboss Gyula is rávilágít, Rakovszky művében „az énelmondás hol a rejtett író-elbeszélőhöz, hol a testet öltött szereplő-emlékezőhöz tartozhat, és semmilyen formális eszköz, például idéző séma nem egyértelműsít" (Doboss 2002: 1628). Hol a mindentudó elbeszélő szól Orsolya hangján olyan eseményekről, amelyekről a főhős saját élményként nem is tudhat (például születése körülményeiről), hol tökéletesen belső nézőpontot alkalmazva, résztvevői perspektívából ír le dialógusokat. Sőt, visszaemléke-

zéseiben folyamatosan felidézi azokat a történeteket, kisleányoknak való olvasmányokat, tündérmeséket, legendákat, hiedelmeket is, amelyek alapján „saját életét, érzelmeit, vágyait és mások viselkedését annak idején értelmezni próbálta” (Gács 2003: 899).

A Nádas Péter által megalkotott emlékezőt elsősorban a gyermek érzékekre épülő visszaidézési technikája jellemzi. A nagyon erős vizuális ingerekre, szagokra, hangokra koncentráló asszociációs emlékfelidézés is irreálisan pontos leírást eredményez. Jól érzékelteti ezt a főszereplő hangjának kettőssége, amely mindig a tudatos és a tudattalan – egyrészt érzékelés és reflexió, másrészt álom/ájulás és ébrenlét – közt oszcillál (Szűcs 2011: 54).

Nádas a nagyapa visszaemlékezésével azt a folyamatot tárja fel, amikor az alapvetően szenzuális emlékezés metakognitív, tudatos múltba nézéssé változik. „Figyelj, de felejts el mindent. Mindig mögé figyelj, és felejtsd el a többit. Mire megöregszel, ne őrizz meg képeket. Csak a gondolat maradjon, a tiszta eszme!” (Nádas 2015: 36). A figyelem a gondolkodás fő rendszerező elvévé válik:

> Álltam a szoba közepén, nem mozdultam, ne zavarjam a házat. Ha sokáig álltam így, a ház kezdett mocorogni. Főleg a falépcső. És az emeletről is hallatszott. De ha fenn voltam az emeleten, akkor alulról hallottam a zajokat. Ha fölmentem, az egyik lépcső figyelmeztette a másikat. Egyszer elmeséltem ezt a nagypapának. A nagypapa megdicsért. „A megfigyelés nagyon helyes és pontos. A megfigyelés minden megismerés alapja, de igyekeznünk kell rendszerbe szervezni megfigyeléseinket. Ifjúkoromban sok Hegelt olvastam, ez nálunk családi hagyomány. [...] Ezért lankadatlanul figyelj, de ne véssz el a részletekben, rendszerezz. De rendszeredet soha ne hidd tökéletesnek, mert minden rendszer fölött ott van a mindenható Isten” (Nádas 2015: 30–31).

A narratív emlékezet kutatásának egyik fontos tétele, hogy a személyes emlékeknek két különböző nézőpontja **a megfigyelő és a beleélő típusú felidézés**. Nigro és Neisser szerint a két típus érvényesülése a visszaidézés szándékától függ. Amikor a beszélő megpróbál függetlenedni a múltbeli eseménytől, akkor rendszerint megfigyelői stratégiát választ, vagyis külső nézőpontból „figyeli” a történteket, amikor azonban az eredeti érzelmek átélése a cél, beleélő a megközelítés (Nigro–Neisser 1993). A megfigyelői emlékek tudatos emlékezeti rekonstrukciós folyamatok eredményeként értelmezhetők.

A tudatos, folyamatos reflexióra épülő emlékezetműködés eleven példája mindkét műben, amikor a szerzők által megjelenített emlékező a múltbeli gondolatait is képes visszaidézni. A számos példa közül nézzük Rakovszky e szövegrészletét: „Emlékszem, már akkor gyermekként is eltöprengtem rajta egy-egy szemvillanásnyi időre, vajon miért vonzza képzeletünket a rossz, a félelmetes és veszedelmes oly igen nagy erővel, s a jó oly kevéssé?” (Rakovszky 2002: 31). Nádasnál is igen sokszor hangzik el a gyerek saját visszaidézett gondolata, például: „Arra gondoltam, ha ő nem olyan lett, mint a nagypapa, akkor én sem leszek olyan, mint ő” (Nádas i.m. 14).

Az események felelevenítésével párhuzamosan a gondolatok felidézése erősíti az emlékezés aktusának rekonstruktív jellegét. A narratív emlékezetkutatás kidolgozója, Frederick Bartlett klasszikus munkájában, az emlékezés kísérleti kutatásának összegzésekor kijelenti, hogy „az emlékezés sokkal inkább konstrukciós kérdés, semmint puszta reprodukció” (Bartlett 1985: 297). Az emlékezés Bartlett elméletében tehát „képzeletteli rekonstrukció”, amely a múltbeli élményekkel kapcsolatos attitűdünkből épül fel. Bartlett kísérletek eredményei alapján jelenti ki, hogy „amikor egy személyt emlékezésre kérünk, a leggyakrabban felmerülő dolog attitűdszerű. A felidézés ezután olyan konstrukció, mely javarészt ezen az attitűdön alapul, és általános hatása ennek az attitűdnek az igazolása” (Bartlett i.m. 300). Megfigyelte, hogy még a kisgyermekek esetében is először egy attitűd

merül fel, a felidézés célja pedig az, hogy ezt az attitűdöt megerősítse. Nádas regényében Simon Péter gyermeki, érzékelésre épülő felidézési módszerében is kulcsszerepet játszik a viszonyulás, az attitűd (például jóleső érzések, undor):

> A nagymama egész nap feküdt az ágyon és savanyúcukrot rágott. A töltött savanyúcukrot kettő negyvenért vette a közértben. A savanyúcukrot én is nagyon szerettem, mert az ember szopogatta egy ideig, csúsztatta ide-oda a szájában; forgattam a nyelvemmel, aztán hirtelen ráharaptam, s akkor kibuggyant belőle a málnaízű töltelék (Nádas i.m. 8–9).

Hasonló jelenség figyelhető meg az apa alakját és a hozzá fűződő viszonyt felidéző képben is:

> És büdös volt a ruhája, mert a laktanyában lakott, ahol azokat a kihallgatásokat csinálják. De ezt a szagot azért szerettem. A nyakába csimpaszkodtam és így lépegetett velem tovább. Aztán lefeszítette a nyakáról a kezem és a fejembe nyomta a sapkáját. Amikor nem vettem észre, mindig úgy nézett, mintha nem tetszenék neki. De észrevettem. Az ujját végighúzta a számon. A sapkája is büdös volt (Nádas i.m. 13).

Alan Baddeley az emlékezet működését átfogóan és részletesen bemutató munkájában önálló fejezetet szentel az élményszerű felidézése szerepének az önéletrajzi emlékezetben (Baddeley 2001). Az emlékek időbeli lokációjáról Baddeley kiemeli, hogy a felelevenítéshez rendszerint támpontokat használunk, ezek közé tartoznak „az olyan évszakhoz köthető információk, mint az időjárás (»éppen havazott«) vagy a környezet jellemzői (»rügyeztek a fák«)" (Baddeley i.m. 336). Kiindulási pont lehet egy-egy fontosabb esemény is, illetve legtöbbször a személy saját életében kiemelkedő szerepet betöltő valamely történés. Nádas regényében ilyen erős, az emlékek lokalizációját egyértelműsítő elem az *Amikor a nagypapa meghalt* és az *Amikor a nagymama meghalt* fejezetindító szakasz.

Az attitűdszerű felidézésnek egy sajátos esete az időjárási jelenségek, az évszakváltások pontos felelevenítése. A pszichológiai emlékezetkutatás (l. Baddeley 2001) nagy jelentőséget tulajdonít az időjárás körülírásának. Együttérző időjáráson azt a jelenséget értjük, amikor a beszélő az események felidézésében az időjárást saját érzelmeivel, az esemény hangulati jellegével kapcsolja össze. A hideg/meleg idő, az eső, a szél mindkét szövegben folyamatosan a felidézett emlékkép szerves eleme. Nádas regényében a komplex metaforaként megjelenő kertben „mindig sütött a nap" (Nádas i.m. 45). A nagyapa történetmeséléseiben többször egészen összeolvad az attitűdszerűen felidézett emlék az időjárási jelenségre vonatkozó emlékkel. Például a szerbiai megmenekülés történetében: „Aznap nagy köd volt Szerbiában. Ahogy mentünk, furcsa lódobogást hallok. Gondolom, ez a mi lovaink dobogása, de a vastag köd megkettőzi a hangokat, s ezért hallom úgy" (Nádas i.m. 9).

Jó példa erre az öltöny története is, amely azért is fontos az elbeszélt emlékek sorában, mert ezen keresztül Nádas szövegszervező módszerének lényeges eleme is feltárul: a nagyapa, miközben szentenciaszerű állításokat fogalmaz meg a történetmondás és -hagyományozás lényegéről, néhány sorral lejjebb maga mond ellent mindennek:

> Elmeséljem az öltönyt? Amikor elér az igazi kérdésekhez, amikor dolgoznia kéne, a gondolkodni képtelen elme kis anekdotákkal nyugtatná magát, látod? De azért elmesélem. Előrebocsátva, semmi tanulságot ne keress. A történetek egyszeri részletei az életnek, nincs bennük tanulság. […] De miért ne lehetnénk nevetség tárgya? A bohócon is nevetnek. Soha ne félj, ha kinevetnek. Ha közöttük vagy, és nem velük, akkor nevetnek. Boldogtalanok. De ne félj. És ne szenvedj! Érted? Hol hagytam el? Amikor elvittek a szabóhoz, és kész lett az

> új ruhám, valami pepita anyagból, az Újvilág utcában volt az a szabó, és kiléptem az új ruhámban az utcára és boldog voltam. Még most is emlékszem a fákra, meleg szellő fújdogált, nyárelő (Nádas i.m. 35).

A szél a kutya halálakor is fúj, tépi a fákat, és fúj egy kicsit a nagymama halála utáni magányban is: „És kiszálltam és valami nagy, végtelen mező, kicsit fújt a szél és fáztam is, de a nap már melegített azért" (Nádas i.m. 138).

Rakovszky regényében az évszakok ciklikus változásának felidézése hozzájárul a múló idő ábrázolásához, másfelől a festőien éles természeti képeknek is inherens eleme a hőség, a szél, a jellegzetesen tavaszi vagy őszi időjárási jelenségek. Például: „Böjtelő havában jártunk, de már igen lágy, tavaszi idő volt" (Rakovszky i.m. 181.), vagy „Ezúttal azonban fényes délelőtt volt, s a tavasz közeledte érzett a levegőben. Az ágak még csupaszon, nedvesen fénylettek, itt-ott maradék hófoltok fehérlettek a földeken" (Rakovszky i.m. 254). A császáriak megjelenését, bevonulását kísérő párhuzamos jelenség a vihar készülődése, majd a zápor eleredése ugyancsak jól példázza a felidéző emlékezet attitűdszerűségét:

> – Jön a vihar! – kiáltottam a magasba mutatva, s ugyanebben a szempillantásban vagy egy fél tucat másik asszony is elkiáltotta magát: – Jönnek a császáriak! […] A nagy örvendezésben észre sem vettük, hogy az esőfellegek, amelyek égi útjukon akadály nélkül s a lovasoknál sebesebben közeledtek, immár a város fölé értek: egyszerre csak elsötétült minden, majd olyan hirtelen szakadt le a zápor, hogy jóllehet abban a szempillantásban szétrebbentünk és lélekszakadva futottunk hazafelé, mire hazaértem, még az alsóruhámból is facsarni lehetett a vizet, szoknyámat pedig a térdem magasságáig elektelenítették az utcák nagyhirtelen folyós sárrá olvadt mocskának fölfreccsenő cseppjei (Rakovszky i.m. 369).

Emlékezettechnikailag Rakovszky szövegében több, az előbbihez hasonló felidézést is találunk, hiszen a narrátor jelentős történelmi eseményekre emlékszik vissza. Az emlékezetkutatás **vakuemléknek** hívja azt a jelenséget, amikor az erőteljes, meglepő és következménnyel járó publikus eseményekből lenyomatszerű emlékek maradnak vissza (Brown–Kulik 1977). Ezeknek az emlékeknek a szerveződése sok közös vonást mutat. A vakuemlékek **személyes emlékek**, amelyekben a mindennapi tevékenységet félbeszakítja az érzelmet kiváltó hír, és ennek hatására kiemelkedően eleven emlék képződik. A vakuemlék is a rekonstruáló emlékezet műve. „A vakuemlék olyan alkalmat idéz fel, amikor rendesen egymástól külön kezelt két narratívum – a történelem folyása és saját életünk folyása – egy pillanatra egymás mellett sorakozik fel" (Neisser 1993: 451). A császáriak bevonulását idéző pillanat kimerevített, fotószerű leírása ilyen emlékrekonstrukció.

Nádas regényének egyik kulcsjelenete az apa tárgyalásának rádiós közvetítése. A gyermeki emlékezet itt is (szó szerint mikroszkopikusan kimerevített) képet idéz fel:

> Ha megnézem az új nagyítón. A pókhálóba egy légy akadt. Menekülni akar és a háló szélén ott a pók. A légy zúgása ez. A lábai a hálók között, hiába lebegteti a szárnyait. A nagypapa a fotelban ült. Volt egy nagyítóm, azon néztem, ha megöltem egy pókot vagy legyet. Délután. Tenyerét a két térde közé szorította és aludt. A szája nyitva volt, fogsora az asztalon. Hallgattam a lélegzetét és azt figyeltem, ha sokáig így ülök vele, akkor nekem is olyan lassan megy be és jön ki a levegő, mint neki. A nagymama az emeletről kiabált. „Papa! Papa! Azonnal gyere! Papa!" A nagypapa összecsukta a száját, rám nézett és cuppogott. „Mi az? Valami baj van? A fogam!" De a nagymama kiáltozott. Az ajtók nyitva voltak, legyen valami kis léghuzat. „Papa! Papa! Gyorsan gyere! Feri beszél! Papa, gyorsan gyere!" (Nádas i.m. 120).

3. Idősíkok, mesék, álmok

Rakovszky története a 17. századi és a 21. századi perspektíva egymásra íródása által születik meg (Györffi 2003: 908). A babonás, misztikus, archaikus szinttel párhuzamosan van jelen a pszichoanalízis eredményeit jól ismerő, reflektált gondolkodásra képes modern emlékelemző technika.

A mű szövegfolyamában az idő lelassításának és felgyorsításának, rövidebb időszakok hosszabb felidézésének és évtizedek utalásszerű említésének fontos szerepe van. Az elbeszélő által elmondott történet idősora az emlékezet által strukturált, a valós temporális elemekhez, a tényleges kronologikus rendhez nem kötődik szorosan.

Rakovszky Zsuzsa Orsolyája az emlékezet működésének szinte tudományos leírásával így fogalmazza meg mindezt:

> Mondják, öregségünkben emlékezetünk is szemünk példáját kezdi követni, amely a közvetlen közelből elébe táruló dolgokat mind homályosabban, elmosódó foltokban látja, a távoli tárgyaknak azonban legapróbb részleteit is híven megmutatja, olyannyira, hogy ha örökösen e távoli tárgyakra szegeznénk tekintetünket, akár azzal is ámíthatnánk magunkat, hogy képességeink az idővel nemhogy hanyatlanának, hanem inkább még erősödnek is. Éppígy emlékezetünk is előrehaladott korunkban tétován, mintha esti szürkületben, tapogat csak a tegnapi nap eseményei, nevek s arcok után, melyek csak az imént akadtak utunkba legelőször, holott gyermekségünk s kora ifjúságunk képei tisztán s árnyéktalan világossággal állanak előttünk… (Rakovszky i.m. 272).

A bevezetőben utaltam rá, hogy a két szöveg közös jellemzője az ***álmok, mesék összecsúszása a valós idővel***. Rakovszkynál a szövegbe szőtt mágikus, mitikus, mesebeli és álommotívumok behálózzák az egész regényt (Radics 2002: 1618). A vissza-visszatérő Hamupipőke-mese, a sok szimbolikus álom mégis szétszálazhatóvá teszi a síkokat, annak ellenére, hogy Orsolya explicit módon utal a képzelet és a tények keveredésére:

> Néha már nem tudom én magam sem, csakugyan megestek-e mindezek énvelem, vagy az egész csak puszta képzelődés… Ha azonban e teleírt papirosokra pillantok, még ha tudom is, hogy az én kezem rótta teli őket, visszatér belém a bizonyosság, hogy mindez megtörtént csakugyan, s nemcsak álmatlan elmém képzelődése az egész, füst és pára… (Rakovszky i.m. 462).

Orsolya minden fontosabb életeseményéhez kötődik egy vagy több álomleírás. Ezek az ősálmok, jóslatszerű álmok utalnak a főszereplő közérzetére, folyamatosan jelzik viszonyát az emberekhez és a saját sorsához. Sőt, az álmok többször előre is viszik a cselekményt. „Máskor az álmok a tudattalanban érzékítik meg az egyéni sorsnak a történettel, a történelemmel való rejtélyes összefüggéseit" (Doboss 2002: 1626).

Nádas Péter regényében két idősík metszi egymást, „a horizontális az elbeszélés jelen ideje, nevezetesen a Rákosi-korszak terrorral és koncepciós perekkel »fémjelzett« nyitánya, míg a vertikális egyfajta mitikus: mondákkal, mesékkel, legendákkal átszőtt, családtörténetként előadott zsidó néptörténet" (Grendel 2009: 52). A gyermeki emlékezés montázsszerű, asszociatív jellegéből adódóan keveredik a valós idő, a képzelet és a mesék, álmok síkja. A Rakovszky-szöveggel ellentétben itt lírai egyidejűségben idéződnek fel a síkok (sokszor helyek és idők), nem húzható meg a határvonal álom, valóság és mese között. Álom és valóság viszonyát a nagypapa hangján teszi láthatóvá az elbeszélő:

> „Ha valaki bekopog hozzád, soha nem tudhatod! Hát ne csodálkozz, ha álmodban ismeretlen nyelveken, arámiul, héberül, görögül, arabul, latinul és a többi, a későbbi idők miatt még sok más nyelven is beszélsz. Ez csak álom, de minden igaz és minden valószínű. Hát ne csodálkozz!" (Nádas i.m. 83)

4. Kollektív emlékek

A Nádas-regény kapcsán nem hagyható ki az elemzésből a kollektív emlékezet fogalma, működési mechanizmusa sem. A nagyapa történetmondó, narratív szerepe, mindaz, amit a mítosszá váló történetek áthagyományozódásáról gondol, a mű központi problémája.

Nádas Simon Péter megszólalásaiba többször emel be a narráció aktusára vonatkozó metakognitív megjegyzéseket:

> A nagypapa sokat mesélt nekem. Nem igazi meséket, hanem az életről. „Most az életem boldogságáról fogok mesélni." És elmesélte azokat az eseteket. Vagy azt mondta: „Most arról mesélek, hogyan menekedtem meg a haláltól" (Nádas i.m. 9).

A történeteknek nemcsak a tartalmi, hanem a formai, sematikus elemei is döntőnek bizonyulnak. A csoport tagjainak közös történéseiből egyes epizódok – leginkább a szokatlan, kiemelt események – narratívumok kiindulópontjaivá válnak. Az újra és újra végbemenő felidézés következtében pedig „szociális kötőanyagként" hozzájárulnak egy csoport összetartozásának és identitásának megteremtéséhez, fenntartásához. „Én arról mesélek, amire te már nem emlékezhetsz" (Nádas i.m. 57) – mondja a nagyapa.

Sokszor újramesélt történetei nemcsak tartalmilag változatlanok, hanem az előadásmódot tekintve is:

> A nagypapa, amikor ezt mesélte, úgy nevetett, hogy a műfogsora beleesett a szájába. Mindig visszatolta és rendesen a helyére igazgatta a fogát. […] Nagyapa, amikor ideért a mesében, mindig fölemelte a fejét és úgy ordított, hogy fekete lett a szája (Nádas i.m. 10).

Az élettörténeti fordulópontok (például a megmenekülések elbeszélései) a számtalan újramesélés során egyszerűsödnek, egyneműsödnek, a narratív struktúra egy jól meghatározható csomópont köré szerveződik. A kollektív élmények sematizációja kulturálisan meghatározott elbeszélésformák kialakulásához vezet. Ez a séma teszi azután lehetővé a generációk közötti változatlan újramesélést. Nádas regényében a nagyapa a történetvázat, az előadásmód változatlanságát próbálja áthagyományozni:

> A nagyapám azt mondta, zavarban lenne, ha nem kezdhetné úgy elbeszélését, ahogy az ő nagyapja kezdte. És az ő nagyapja is azt mondta, zavarban lenne, ha nem kezdhetné úgy elbeszélését, ahogy az ő nagyapja kezdte (Nádas i.m. 64).

Simon Péter apja nem jön zavarba, megtagadja az ősi meseformákat, kineveti az apját. „Ne haragudjon, apám, de ez olyan patetikusan szép, hogy hányni kell!" – mondja (Nádas i.m. 65). Ezért van vége a családregénynek: a **csoport történetének elbeszélése** szakad meg, nem a csoport története. Utóbbi még folytatható, mivel Simon Péter emlékeinek, történet-felidézésének része lett a nagyszülői mesemondás aktusa. Személyes érzéki emlékei közé beékelődtek az ősök megidézett narratívumai. Az ugyanúgy és mégis máshogyan mesélt történetről a nagyapa is beszél:

> Persze az én nagyapám erről nem egészen így beszélt. Nem tudhatta azt, amit én már most tudok. Én azonban addig gondolkodtam, míg rájöttem, csak így történhetett. Ebben segítségemre volt a pontos emlékezet (Nádas i.m. 78).

Az egyes generációk személyes, új tudása beépül a hagyományozott ismeretanyagba, s így öröklődik tovább.

A szóbeli hagyományozás logikája sajátos: rendjét a beszéd memorizálhatóságának logikája szabja meg. Az elsődleges hagyományok az átadás-átvétel során azonban csak látszólag maradnak változatlanok (Nyíri 1994). Az elsődleges szóbeliség emlékezettechnikai eszközei (nyelvi fordulatok, szerkezeti sajátságok) jól szolgálják ugyan a szövegek könnyebb felidézhetőségét és az egyes felidézések közötti folyamatosság fenntartását, ám a szövegek azonosságát nem szavatolják. Nem beszélhetünk sem „eredeti" szövegről, sem szöveghűségről; a szöveg az egyes előadások alkalmával mindig újonnan épül föl – persze az egyes elbeszélők, illetve dalnoki kultúrák állandó eszköztárát képező elemekből. A történet lényegében változatlan marad – azaz a hagyomány többé-kevésbé állandó –, előadása és értelmezése azonban a mesterség szabályait követő improvizáció.

A hagyomány tehát a mindig felidézhetőség, a sorozatos újramesélés által válhat a csoport identitásának megőrzését szolgáló közösségi stratégiává. A hagyománynak a közösségi tudatot kell fenntartania: „megteremteni és reprodukálni az összetartozás élményét" (Komoróczy 1995: 264).

A hagyomány továbbadására alkalmas elbeszélések kulturális jelentősége a múlt és a jövő összekapcsolása, illetve a csoport szempontjából a folytonosság megteremtése. Ahhoz, hogy az új generációk számára a tradíció jelentése meggyőző és egyértelmű legyen, a történeteknek egybehangzónak kell lenniük. A sematikus, „mindig ugyanúgy" mesélt narratívumok funkciója tehát a hagyomány érvényességének fenntartása is.

A kollektív történetek kezdetének és végpontjának kijelölése problematikus, erre figyelmezteti Simon Pétert a nagyapa, amikor a gyerek a fény és a sötétség határának megfoghatatlanságán töpreng magában. Fény és idő dimenziói egymásra vetülnek.

> Néztem. Ott zuhan a fény, ferdén zuhan. Most! Most! Most zuhan! Jó lett volna látni azt a pillanatot, amikor elkezdődik a fény. Vagy amikor vége van. „Ne nézz! Csak figyelj! Vége nincs, majd benned folytatódik és te tovább mondhatod. Ha tudod. [...] Csak a mi elbeszélésünk lehet hanyag, ha nem vagyunk kellő mértékben óvatosak" (Nádas i.m. 96).

A nagyapa meséi tartalmi és technikai értelemben megadták a lehetőséget a folytatásra, az apa elfordulása a hagyománytól, az igazság továbbadásától azonban megszakítja a közös történetek áthagyományozódását. Erre döbben rá a nagyapa: „Tévedtem volna?" (Nádas i.m. 120). A regényvégi *nem* sokféle értelmezhetőségére mutat rá Szűcs Teri:

> Ez a szó maga a *zárlat* – tagolatlan dac szólal meg benne, ami lehet új kezdet jele, miközben hallatlanul közel van a negativitáshoz, a halálhoz (mint ahogy az ájulásban mindig jelen van a halál előérzete, lehetősége). A *nem* úgy is érthető, mint kitartás a saját választások mellett – ezeket pedig a legkevésbé sem a moralitás, hanem a vonzódás, vágyakozás vezérli (Szűcs 2011: 55).

A fentiek alapján úgy gondolom, Simon Péter a nagyapai „te tovább mondhatod. Ha tudod" (Nádas i.m. 120) feltevésre mond nemet. Lehetetlen a kapott séma alapján folytatni a mesefolyamot. Nincs lehetőség a történetek tradicionális, megszokott újramondására.

A hagyományozás másfajta, kevésbé explicit formájáról, de mégiscsak a személyes emlék kollektívvá válásáról beszél Rakovszky Orsolyája is, mikor ezt írja: „Ezzel véget is ért az én történetemnek az a része, amelynek emlékét szerettem volna kimenekíteni életem sebesen süllyedő hajójából, s talán más időkbe átmenekíteni" (Rakovszky i.m. 467).

5. Összegzés

Nádas Péter és Rakovszky Zsuzsa regényei komplex, sok szempontból elemezhető, többszintű szövegek, bonyolult metaforikus rétegek egymásra rakódásából összeálló művek. Cikkemben az irodalmi szövegekben megjelenített emlékezési formákat az emberi emlékezet működési mechanizmusának néhány sajátossága alapján vizsgáltam meg. Mindkét mű több perspektívát vetít egymásra, a visszaemlékezés aktusában egymásra csúsznak idősíkok, képzelet, mese és álom. A gyermek Simon Péter és az idős Ursula Binder is a jelenből tekint a múltra, rekonstruktív módon idézi fel nemcsak saját, személyes emlékeit, hanem az ősök kollektív tudását is.

Források

Nádas Péter 2015. *Egy családregény vége.* 8. kiadás. Budapest, Jelenkor Kiadó.
Rakovszky Zsuzsa 2002. *A kígyó árnyéka.* 2. kiadás. Budapest, Magvető Kiadó.

Hivatkozások

Baddeley, Alan 2001. *Az emberi emlékezet*. Budapest, Osiris Kiadó.
Bartlett, Frederick 1985. *Az emlékezés (kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány)*. Budapest, Gondolat Kiadó.
Brown, Roger – Kulik, James 1977. Flashbulb memory. In Neisser, Ulrich (ed.): *Memory observed.* Hove, UK. Idézi: Kónya Anikó 1999. A személyes emlékek társas természete. In Kónya Anikó – Király Ildikó – Bodor Péter – Pléh Csaba (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 545–558.
Doboss Gyula 2002. A gyermek, a nő és a boszorkány. *Holmi* 12: 1623–1629.
Gács Anna 2003. Orsolya vándorévei. *Jelenkor* 9: 895–902.
Grendel Lajos 2009. Magyar líra és epika a 20. században: a prózafordulat regényei. *Irodalmi Szemle* 52: 51–57.
Györffi Miklós 2003. A szó szüli a valót. *Jelenkor* 9: 903–908.
Komoróczy Géza 1995. *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Budapest, Osiris Kiadó.
Kónya Anikó (szerk.) 1993. *Az emlékezet ökológiai megközelítése*. Budapest, Tankönyvkiadó.
Neisser, Ulrich 1993. Pillanatfelvételek vagy magaslati pontok? In Kónya Anikó (szerk.) 1993. 449–456.
Nigro, Georgia – Neisser, Ulrich 1993. A személyes emlékek nézőpontjai. In Kónya Anikó (szerk.) 1993. 483–502.
Nyíri Kristóf 1994. *A hagyomány filozófiája*. T-Twins – Lukács Archívum, Budapest.
Radics Viktória 2002. Elveszett bűnök nyomában. *Holmi* 12: 1613–1623.
Szűcs Teri 2011. Az emlékezés formái két regényben. *Beszélő Online* 10: 52–62.

Diskurzuselemzés, pragmatika, retorika

Eitler Tamás

Multimodális dekontextualizáció globális márkák sportruházat-hirdetéseiben

1. Bevezetés

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a globális sportruházat-márkák angol nyelvű hirdetéseiben milyen szerepet kap a dekontextualizáció, vagyis a kommunikációs kontextus teljes vagy részleges kiiktatása. A nyomtatott, videós és online sportreklámokat tartalmazó hirdetéskorpuszon végzett feltáró jellegű kutatás kvalitatív diskurzuselemzés segítségével több elemzésen keresztül vizsgálja, miként működik a termékjellemzőkhöz kötött egyéni teljesítmény szerepének hangsúlyos bemutatása révén a nyelvi és vizuális dekontextualizáció, melynek alkalmazásával a társadalmi kötöttségek, az individuum korlátlan érvényesülését behatároló tényezők könnyen jelentéktelenné tehetők.

A tanulmány bevezetését követő második rész a reklámok történetmesélését tárgyalja a mesenarratológia elméletét felhasználva. Ezt követően a harmadik rész a nyelvi és képi szemiózis azon dekontextualizációs eszközeit veszi sorra, amelyek szinergiáját a negyedik részben tárgyalt három elemzés mutatja majd be közelebbről. A 4.1. alpont egy közösségi médiás kampányhoz tartozó posztokban megjelenő főbb képi dekontextualizációs fajtákat veszi sorra; ezzel szemben a 4.2. alpont a nyomtatott hirdetésekben található multimodális szinergia dinamikájára fókuszál, míg végül a 4.3. alpont egy reklámszpot elemzésén keresztül mutatja meg a dekontextualizáció szerepét a kiemelkedő teljesítményhez kapcsolódó termékjellemzők megkonstruálásában. Az utolsó, ötödik rész a kutatás főbb eredményeit rendszerezi.

2. Dekontextualizációs szemiózis a reklámokban

Bettelheim mesenarratológia-elméletéből (1979) kiindulva Machin és Thornborrow (2003) a reklámokat a mesékhez, a reklámok szereplőit pedig a mesehősökhöz hasonlítja. A mese, illetve reklám főszereplője a cselekmény során az alaphelyzet után kibontakozó konfliktus miatt különféle próbatételek elé kerül, amelyekkel meg kell küzdenie (= vásárlói probléma, melyre megoldást kell találnia). Ezen küzdelmek során segédeszközöket (= a termék jellemzői) használ, és végül megoldja a történet kezdetén jelentkező konfliktust (= döntés a termék mellett). A történet során a mesehős eszközeire, a termékekre és ezek jellemzőire, vagyis a rekvizitumokra esik a hangsúly, miközben a főszereplő mitikusra nagyítódik. Ezzel szemben a szituációs kontextus (az események, a színhely, a beszédhelyzetek pontos, részletes taglalása, reklámokban pl. a cselekmény mozgatóinak logikus, explicit elrendezése, a közvetlen színhely leírása vagy a dialógusok életszerűsége) és a tágabb mesekontextus (a társadalmi kontextus, pl. a társadalom rétegződése, ami meghatározza az egyes csoportokba tartozó egyének különböző esélyeit), a háttéresemények és a háttérszereplők, a körülmények jelentősége lefokozódik vagy elmosódik. A világ így könnyűszerrel legyőzhetőként interpretálódik. Bettelheim (1979) szerint tipikusan már a mesék kezdetén nyilvánvalóvá válik, hogy nem a való világban található szabályok érvé-

nyesülnek bennük, a hétköznapi problémák pedig eltűnnek. Ezzel a fogással teljességgel hihetővé válik, hogy a mesehős könnyen indulhat egyedül hosszú útnak, sárkányokat győzhet le és egész birodalmakat menthet meg (Machin 2007: 36). Hogy ez a modell mennyire jól alkalmazható, arra kiváló példa Machin–Thornborrow-nak (2003) a női célközönséghez szóló *Cosmopolitan* képi világát elemző tanulmánya. A szerzőpáros arra jut, hogy például az üzleti életben dolgozó nők reklámokban történő ábrázolásakor a férfivezetők dominálta céges mindennapokat jellemző nehéz munka, a kiszolgáltatottság és a tágabban értelmezett társadalmi korlátok háttérbe szorulnak, így a nők egy varázslatos utazásban vesznek részt, melynek során a márkázott termékek varázsamulettként szolgálnak (vö. Machin 2007: 36). Mindezek tükrében különösen érdemes megvizsgálnunk a sportruházatot reklámozó kommunikátumok szereplőinek ábrázolását is, amely eleve az egyedülálló teljesítmény vagy az ehhez szükséges fizikum által való kiemelkedésre alapoz. A bevezetőben említett első konkrét kutatási cél annak feltárása, hogy a sporthirdetéskorpuszban található multimodális kommunikátumokban hogyan jelentkezik, továbbá milyen fokú a dekontextualizáció. A fenti elméletekből levezetett hipotézis szerint a megjelenített főszereplő a legtöbbször sem vizuálisan, sem nyelvi eszközök segítségével nincs beazonosítható környezetbe helyezve. A figyelem így a szereplő szerepére és a sportoláshoz szükséges tárgyi rekvizitumokra, kellékekre esik. Következésképpen a hirdetésekben használt nyelvi exponensek és képek sokkal szimbolikusabbá válnak, egyúttal sokkal kevésbé dokumentálnak: nem egy bizonyos pillanatot mutatnak konkrét időben adott, jól azonosítható helyen és körülmények, események között, hanem sokkal inkább egy gondolatot vagy fogalmat szimbolizálnak.

A strukturális narratológia elmélete szerint a cselekményív a kiinduló helyzettel kezdődik, majd a felmerülő konfliktust követően a főhős számára a javulás vagy a rosszabbodás folyamata következik (Bal 2009: 198), amely a tetőponthoz és végül a megoldáshoz vezet. Ezzel szemben a dekontextualizált reklámokban a narratív folyamatok helyett vagy ezek részleges beszüremkedése mellett is (akció, reakció) a szimbolikus-konceptuális folyamatok dominálnak mind a nyelvi, mind a vizuális szemiózisban (Kress – van Leeuwen 2006). Ebből következik, hogy a reklámszövegben, típusát tekintve legyen az akár diegetikus, akár voice-over, akár feliratos, az igék javarészt nem a múlt idők egyikében (pl. Simple Past, Past Perfect, Past Continuous, Past Perfect Continuous) állnak, továbbá nem folyamatos szemléletűek (Present Continuous, Past Continuous, Past Perfect Continuous stb.). Ehelyett a legtöbbször egyszerű jelen idő (Simple Present) fordul elő, amely általános igazságot, univerzalitást, törvényszerűséget fejez ki önmagában is. Az igeidőn és igeszemléleten túlmenően maguk a hirdetésekben előforduló igék is szimbolikus folyamatokat jelenítenek meg leginkább az intranzitív, nem mutatív, vagyis nem narrációra alkalmas, nem mozgást kifejező statikus igék, továbbá a létige *(be)* és a módbeli segédigék (pl. *can*, *would*, *must*, *may*, *should*) dominálnak. Emellett a narráció nélkülözéséből logikusan következik, hogy az ilyen típusú szövegekben az idő-, a mód- és a helyhatározók előfordulása is kevésbé valószínűsíthető.

A vizuálisan kódolt történetmesélés folyamatai és elemei ugyancsak kisebb mértékben vagy egyáltalán nem lelhetőek fel a reklámokban. Így különösképpen a mozgásvektorok (akciós/cselekvési folyamat; Kress – van Leeuwen 2006: 59–68) és a tekintetvektorok (reakciós folyamat) hiánya vagy előfordulásának ritkulása valószínűsíthető. Itt azonban a sportreklám tematikájából adódóan a műfaj normalizált konvencióin túlmenően is, melyben maga a mozgás fontos szerepet kap, a narratív folyamatvektorok valamilyen mértékű előfordulása mégsem lenne szokatlan. A kérdés tehát inkább az, hogy amennyiben megjelenik a mozgásvektor, az pontosan hogyan, milyen interszemiotikus

speciális konfigurációban, kontextusban történik. Mivel pedig a dolgozat dekontextualizációs folyamatokat vizsgál, pontosan az ilyen interszemiotikus konfigurációk, kontextusfüggő megoldások megjelenése világíthat rá a dekontextualizáció létrejöttének hátterében munkáló szemiotikai erőforrások dinamikájára. Nem lehetetlen ugyanis, hogy diszkrepancia mutatkozhat a különféle nyelvi és vizuális szemiotikai elemek használata között. A következő alpont ezen szemiotikai elemeket tekinti át.

3. Dekontextualizációs eszközök

A multimodalitás elmélete (Kress – van Leeuwen 2006) szerint bármely jelentés létrehozásakor, így a dekontextualizációs folyamat során is, a különféle nyelvi és képi exponensek együttesen, szinergikusan konstruálják a jelentéseket. Az alábbiakban a két külön szemiotikai kódrendszerbe tartozó dekontextualizációs eszközöket tekintem át, rávilágítva az ezek közötti szinergia lehetőségeire.

A nyelvi eszközök tekintetében a következő jelenségek figyelhetők meg a dekontextualizációt tartalmazó szövegekben. Figyelemre méltó 1) a szövegkohéziós eszközök (különféle alá- és mellérendelő kötőszók, szóismétlések, helyettesítések) hiánya; 2) a határozói kifejezések (idő-, hely-, eszköz-, társ-, ok-, célhatározók) hiánya; 3) az ágencia jelöletlensége (szenvedő igeszemléletű szerkezetek, nominalizáció, személytelen szerkezetek); 4) könnyen újrakontextualizálható elemek: időbeli segédigék, grammatikalizálódott vagy éppen jelenleg grammatikalizálódó igék *(do, take, have, make)* és kifejezések, kollokációk preferálása; 5) egyszerűsített igeidőrendszer és igei aspektus, konkrétan a múlt idő és a folyamatos igeszemlélet kiiktatása; 6) az általános névmások előnyben részesítése; 7) a *you* mint általános alany használata; 8) az intranzitív, statikus igék dominanciája. Mindezen nyelvi kifejezőeszközök viselkedésével logikusan együtt jár továbbá 9) a prepozíciók, 10) a konkrét személyre vagy helyre utaló szerkezetek, továbbá 11) a nagyon komplex, többszörösen beágyazott főnévi szerkezetek és 12) a vonatkozói mellékmondatok mellőzése, ezek ugyanis potenciálisan szintén túl sok, kontextussal összefüggő részletet tartalmaznak. Ezen nyelvi eszközök egy részét már egy korábbi, részben feltáró jellegű kutatás azonosította és használatukat elemezte (erről részletesebben lásd Eitler 2014).

A dekontextualizáció vizuális szemiotikai eszközeit szintén korábbi kutatások keretében sikerült meghatározni és közelebbről megvizsgálni (Eitler 2011). A legfontosabb dekontextualizációs eszközök ezek szerint: 1) az üres háttér szerepeltetése; 2) a kroppolás (a kép széleiből kisebb-nagyobb részek levágása); 3) a túlexponálás (amikor is túl erős fény éri a kameralencsét), ami a színek telítetlenségével jár; 4) az alulexponálás (amikor is túl kevés fény éri a kameralencsét); 5) fókusztalan háttér (elmosódottság a kép hátterében); 6) a szimbolikus konceptuális folyamatok preferenciája; 7) a narratív folyamatok (akció, reakció vektorok) kerülése (lásd a 2. alpontot). Ezeken felül megfigyelhető 8) a színek differenciáltságának és 9) moduláltságának csökkenése is (Machin 2007: 77–78).

A felsorolt nyelvi és képi szemiotikai folyamatok és eszközök a kommunikátumban megjelenített kontextus részletességének csökkenését okozzák, és interszemiotikusan párhuzamba is állíthatók egymással. A képileg kódolt kontextus redukciójával járó alulexponálás, túlexponálás, kroppolás, fókusztalanság és direkt háttérüresítés nyelvi szemiotikai megfelelői a részletkidolgozottság redukciójával járó, a szöveg mondataiból hiányzó vagy csak ritkábban használt határozói kifejezések és specifikus alany, kötőszavak, komplex főnévi szerkezetek, vagy éppen vonatkozói mellékmondatok. Az alulexponálás és a túlexponálás ezen felül az episztemikus modális segédigék használatával rokonítható (Kress – van Leeuwen 2006).

Könnyű belátni, hogy amennyiben a körülményekre, a mellékszereplőkre stb. utaló multimodális részletek hiányoznak, az így helyben lehorgonyzatlan ábrázolt személyek és események időtlen, univerzális, esszenciális érvényességet nyernek. A reklámokban szereplő személy típusszerűen, általánosított fogyasztóként jelenítődik meg, ezzel könnyen azonosítható példává válik, a bemutatott cselekvés (= egy termék használata) pedig idealizálódik és időtől függetlenül ritualizálódik, példaértékűvé válik. A kutatás tárgyául választott sportruházatreklámok esetében a dekontextualizáció működése még eklatánsabbnak ígérkezik, hiszen mind a reklámszereplő (a reklám sajátosságaiból adódóan), mind pedig a sportolói kiválóság példaértékűségénél fogva erős dekontextualizációs potenciált rejt magában. A következő, negyedik rész három alpontjában tárgyalt három elemzés ezen potenciál megvalósulásának mikéntjét vizsgálja.

4. Elemzések

Az elemzések mögött álló exploratív kutatás során alkalmazott módszer a strukturális funkcionális nyelvészet (Halliday 1978) keretében kidolgozott, szociális szemiotikai kiindulású (Kress – van Leeuwen 2006) kvalitatív multimodális diskurzuselemzés, illetve dokumentumelemzés. A kutatás kvalitatív jellegéből adódóan az itt közölt eredmények nem általánosíthatók minden sportruházatreklámra.

A 120 reklámból álló multimodális reklámkorpusz nyomtatott reklámokból (10 darab), reklámvideókból (10 darab) és a közösségi média különféle platformjaira (Facebook, Twitter, YouTube) kitett sportruházati reklámokat tartalmazó posztokból (100 darab) áll. Ez utóbbi kategória elemeit főként, de nem kizárólag nagyobb globális márkák (így többek között a Nike, az Adidas, az Aussiebum és a Speedo) integrált marketingkommunikációs kampányából gyűjtötte ki a szerző. A három elemzés három különböző reklámtípust mutat be: a 4.1. pontban a közösségi médiából származó posztok, a 4.2. pontban a nyomtatott hirdetések, míg a 4.3. pontban a reklámvideók típusa áll a fókuszban.

4.1.

Az első elemzés azt vizsgálja, hogy a kiemelkedő termékjellemzők multimodális megkonstruálásában milyen tipikus módokon alakul a nyelvi és képi dekontextualizáció eszközeinek szinergiája. A dekontextualizáció bemutatása a Nike és az ausztrál Aussiebum nevű, javarészt homoszexuális férfi célközönségnek szánt sportruházatmárka közösségi médiában posztolt hirdetéssorozatának egyes reklámjait elemezve történik.

A kutatás itt nem ismertetendő kvantitatív részében 100 darab, 2012–2017 között keletkezett, képpel integrált közösségimédia-poszt elemzése történt egyszerű szisztematikus mintavétel után. Ebből a nagyobb mintából rétegzett mintavétellel négy posztot választottam ki a jelen kvalitatív elemzésben részletezendő négy dekontextualizációs kategória bemutatásához. A négy kategóriát egy korábbi kutatás (Eitler 2011) során sikerült azonosítani. Az 1. ábrán látható négy képi dekontextualizációs eszköz a következő: üres háttér szerepeltetése, kroppolás (a kép széléből való kisebb-nagyobb mértékű levágás), túlexponálás (amikor is túl erős fény éri a kameralencsét) és alulexponálás (amikor is túl kevés fény éri a kameralencsét).

1. ábra
Facebook-posztok

		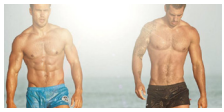	
Üres háttér	Kroppolás	Túlexponálás	Alulexponálás

A négy posztot egy-egy mondattal együtt publikálták a két márka Facebook-oldalán; ezek rendre a következők:

(1) Why stay dry when you can get wet?
(2) Feel like splashing around…
(3) Early morning workout
(4) Impossible is nothing

Az üres háttér szerepeltetése azért rendkívül fontos dekontextualizációs eszköz, mert igen pontosan mutatja meg a dekontextualizáció lényegét. Az illusztrációként használt Aussiebum Facebook-poszt előterében a jól látható modell szerepel álló pozícióban (mivel azonban a lábai nem látszanak, a gázló mozgás vektora rejtett) a reklámozni kívánt fürdőnadrágban, míg a háttérben a horizont elmosódik. Machin (2006) alapján végtelen szabadságként, lehetőségként értelmezhető az üres háttér, melyből hiányoznak az olyan elemek, amelyek beazonosíthatóvá és így korlátozottabb érvényűvé tennék a helyet – tágabban értelmezve azon társadalmi kontextust, teret, amelyben a termék által elérhető életstílus realizálhatóvá válik.

A poszthoz tartozó (1) mondatnak az okra rákérdező főmondatában felvetett szituációt *(stay dry)* leíró nem ragozott (*to* nélküli főnévi igenévi alakú) ige statikus, intranzitív non-mutatív típusú, konceptuális folyamatot jelöl. Maga a főmondat ragozott igealak vagy igei kifejezés nélküli (*why would you want to stay dry* lenne a hiánytalan kifejezés), így redukáltnak, diszjunktívnak minősül, ami szintén szimbolikus-konceptuális értelmű. A mellékmondat *(when you can get wet)* pedig a lehetőséget kifejező módbeli segédige *(can)* használatával teszi az ígéretet társadalmi kötöttségek nélkül mindenki számára elérhetővé. Ezt az értelmezést a *you* mint általános érvényű, csak alakilag egyes szám 2. személyű személyes névmás teszi még kézenfekvőbbé.

Az 1. ábra második helyén szereplő posztban a vizuális szemiózis tökéletes összhangban van a nyelvi szemiózissal: a Facebook-posztban a jelentős mértékben kroppolt képpel együtt használt szöveg is a további nyelvi kontextus közvetlen elemeinek kiiktatását, egyfajta levágását mutatja. A (2) mondat komplex, felszólító módban álló állítmány igei kifejezésében *(Splashing around)* az *around* elöljárószó jelentése (itt kb. 'körbe-körbe', 'oda-vissza') és a központozásban megjelenő három pont mind a megszakítottságot jelzi, ami egyfajta nyelvi kroppolásnak tekinthető. Ezt tovább erősíti, hogy a pontos határozói kifejezések is hiányoznak a mondatból.

Az 1. ábra harmadik posztjában szereplő képen a túlexponáltság révén szintén kiiktatódnak a háttér részletei, a fizikai kontextus elemei. A túlexponálással a színek telítettsége radikálisan csökken, ami az előtérben található alakokat szinte lebegővé teszi, szimbolikusan kiemeli, elemeli a valóságtól. A poszthoz tartozó szöveg egyetlen (3) mondatának főnévi kifejezése statikusságot fejez ki, és nem mellesleg a kép előterében

található alakok megjelenítésével nincs is összhangban. A dekontextualizáció azonban ebben a posztban is multimodális jellegű: a vizuális szemiózisban az episztemikus modalitást használó absztrakt kódorientációra (Kress – van Leeuwen 2006: 165–166) jellemző túlexponáltság és a nyelvi szemiózisban az igei szerkezet nélkül álló statikus főnévi kifejezés egyaránt időtlenséget, univerzális érvényűséget kölcsönöz az egyébiránt banális denotatív jelentésnek.

Az 1. ábra negyedik képének, amely ezúttal egy Nike-hirdetés, (4) fejlécmondatában a főnévként funkcionáló melléknév a mondat alanyaként meglehetősen általános érvényű, referenciája végtelen. Az állítmány igei része létige, amelynek statikusságát még jobban kiemeli az állítmány névszói részeként funkcionáló tagadó általános névmás *(nothing)*. A nyelvi dekontextualizációval összhangban áll a vizuális dekontextualizáció: a hirdetés alulexponált hátterű képén nem látszik a szín- és fénykontraszttal kiemelt modell környezete. Ezáltal a figura jelképessé emelkedik, örökérvényű példaként horgonyzódik le a fejlécmondatban szereplő megkérdőjelezhetetlen állítással.

4.2. Multimodális szinergia

A második esettanulmányban annak részleteire voltam kíváncsi, hogy a dekontextualizáció során milyen dinamikával valósul meg az interszemiózis, vagyis a vizuálisan és nyelvileg kódolt, kontextust kitakaró-eltávolító tartalmak hogyan szinergetizálódnak egyetlen konvergens Nike-kampány multimodális nyomtatott dokumentumaiban.

2. ábra

A 2. ábrán található Nike kampányplakát-sorozat első képének esetében a vizuális szemiózisban szimbolikus folyamatok érvényesülnek a kiemelni szándékozott képi elem, a mérkőzést eldöntő hősként értelmezhető kulcsjátékos megjelenítésében. Az episztemikus modalitást alkalmazó absztrakt kódorientációnak megfelelően a kép ezen részlete – ellentétben a kép nagyobb részével, amely valósághű színekkel és fényekkel van megjelenítve – jelentősen telítetlenné tett színeket és erős fényeffektusokat tartalmaz. A reklám mindkét megoldással kiemeli a játékost a hétköznapiságból, amivel – a játékos személyén túlmenően, szimbolikusan – magának a kiemelkedő tettnek az örökérvényűségét, a döntő momentumban a helyzetnek megfelelő cselekedetnek a jelentőségét hangsúlyozza. Ugyanakkor a kép minden egyes részében, így ebben a szimbolikus absztrakciós kódorientáció által dekontextualizált részben is a mozgásvektort tartalmazó narratív folyamat van jelen (a játékos szökell a labdával a kapu irányába).

(5) Play to be remembered. Write the future.

A reklám szövegének két mondatot tartalmazó egyetlen sorában (5) ugyanez a kettősség figyelhető meg. Egyrészt tipikus szlogenszerű módon olyan igék felszólító módban álló

alakjai szerepelnek benne *(play, write)*, amelyek bár nem specifikus mozgást jelentenek, mégis cselekvést fejeznek ki. Másrészt viszont maguk a mondatok meglehetősen egyszerűek: az első mondat kifejtetlen alany, tárgy és határozók nélküli, csak egyetlen célhatározói bővítményt *(to be remembered)* tartalmaz, míg a második mondatban egyszerű állítmány–tárgy *(Write the future)* szerkezetet találunk. Ezekben a mondatokban szintén szembeszökő, hogy a kulcsszavak *(play, remembered, future)* az állítmányi és főnévi szerkezetben mennyire nincsenek konkretizálva, mennyire hiányos jelentéstartamúak, így többféleképpen is kiegészíthetőek (pl. *play well / fair / by the heart to be remembered forever / in the stadium / by the world*).

A 2. ábrán a Nike-kampány második képének az esetében sokkal erősebb a multimodális szinergia a dekontextualizáció megvalósításában. A vizuális szemiózisban ugyanazon absztrakt kódorientáció és episztemikus modalitás figyelhető meg, mint az első képnél, továbbá ugyanaz a deszaturációs és fényerősségszint látható a kiemelt, a hősi cselekedetet (szabadrúgást) végrehajtó játékos esetében. A legfontosabb különbség a két kép között az, hogy a másodikon a szabadrúgást végrehajtó játékost nem mozgás közben, hanem statikus helyzetben ábrázolja a poszter. Ez a megoldás ráerősít a színtelítettség és a fényhasználat korábban részletezett szimbolikus jelentésére. A poszterhez tartozó fejléc szintén két mondatból áll:

(6) The moment lasts a second. The legend lasts forever.

A nyelvi szemiózis teljes mértékben szinergikusan támogatja a vizuális jelentésteremtést. A reklámszöveg itt is két tőmondatból áll, amelyeknek a szerkezete egyforma: alany–állítmány–időhatározó. A ragozott ige *(lasts)* statikus, nem mutatív, így az állandóságot, a hősi tett generikus értelmezését erősíti. A párhuzamos szerkesztésű mondatokban szemantikai kontrasztként szereplő *moment – future* szembeállítás pontosan mutatja azt a szimbolikus folyamatot, amelynek során egy adott konkrét pillanat általános érvényűvé, esszenciális értelművé válik.

A fentiekben röviden bemutatott Nike-kampány jól példázza, milyen fontos szerepe van a szinergikus dekontextualizációs dinamikának egy hatásosan működő, egy adott termékhez és annak használójához köthető kimagasló teljesítményt hangsúlyozó marketingkampányban.

4.3.

A dekontextualizációs szinergiát vizsgáló harmadik elemzés a Nike *Lebron 11 Away* reklámvideójával foglalkozik. Az alábbi három képkockát a reklámszpot három jellegzetes pontjáról választottam ki illusztráció céljából.

3. ábra

		
00:02	00:07	00:22

A reklámfilm egészében a legerősebb nyelvi dekontextualizációs hatást a voice-over és a diegetikus beszéd hiánya okozza. A voice-over hiányával (pl. 00:02-nél) a képek lehorgonyozatlanná válnak, önmagukban kényszerülnek jelentést létrehozni, jelentősen megnövelve ezáltal a többértelműség lehetőségét, egyúttal kitágítva a szimbolikus értelmezési horizontot. Az elhangzó szöveg hiányát a képkockákhoz tartozó írott nyelv címke formájában való jelenléte kompenzálja némiképp (7–8):

(7) Nike Zoom + Lunarlon // For light, low-profile responsive cushioning.
(8) Hyperposite technology for lightweight protection, made to move.

A (7) mondatban megjelenő tulajdonnevek *(Nike Zoom, Lunarlon)* első pillantásra jól beazonosíthatóvá, kontextualizálhatóvá teszik a szimultán módon képileg megjelenített jegyeket. Ugyanakkor azonban ezek a nevek valószínűleg olyan technológiákat jelölhetnek, amelyeket pontosan csak a Nike ergonómiai mérnökei ismernek, így a fogyasztók többsége számára absztrakt, nehezen értelmezhető, high-techre utaló szimbolikus kifejezések maradnak. A szimbólumszerűség viszont pontosan a dekontextualizációs technikák eredménye: a szimbolikus kifejezés magára a termékre vagy annak használójára irányítja a figyelmet a környezete, kontextusa kárára. Ezzel elemeli az ilyen tartalmakat az eredeti közegüktől, és megnehezíti a valós viszonyok feltárását. A konkrét példánál maradva: e technológiák nyelvileg kódolt dekontextualizációja egyaránt célozza a misztikum, a felsőbbrendűség és a minőség kifejezését. Ugyanez történik a képi szemiózisban is.

A 00:07 képkocka címkeszövegének (7) második mondata nem magyarázza el, és nem is fejti ki – például az ún. másodlagos állítás (secondary announcement, Yuan 2004) jellegű reklámszövegrészben –, hogy miről is van szó. Az egyetlen információ szintén meglehetősen kriptikus, hiszen nem pontosan érthető, hogy a *responsive* és az idiomatikus *low-profile* mire vonatkozhat.

Ugyanígy a (8) mondatban a *Hyperposite technology* főnévi szerkezet jelzője is szofisztikált, tudományos stílust képvisel, miközben a *lightweight protection* főnévi kifejezésről nem tudható, hogy ez a (7) mondatban közöltek más alakban való megfogalmazása, vagy külön termékjellemzőre utal.

Mindkét mondatban megfigyelhetőek a diszjunktív szintaxis jegyei: ragozott igealak nem szerepel bennük, így nincs jelölve az igeidő és -aspektus, ami egyfajta stabilitást, időben való állandóságot jelenthet. Ezenkívül a (8) példában szereplő, hátravetett jelzőként funkcionáló vonatkozói mellékmondat *(made to move)* szintén hiányos szerkezetű: maga a vonatkozói névmás és a ragozott létige sincs jelen benne. Ugyanebben a vonatkozói mellékmondatban a jobb megértéshez elvárható lenne a *move* igével járó valamilyen pontosító határozói kifejezés. Az egyetlen kontextusteremtő nyelvi elem mindkét példamondatban a *for* prepozícióval bevezetett célhatározói funkciójú elöljárószavas kifejezés. Ugyanakkor ebből a szerkezetből is hiányzik például a legtöbb hagyományosabb reklámszövegben gyakran szereplő általánosító személyes névmás *(you(r))*.

A vizuális szemiotikai elemeknek is hasonlóképpen dekontextualizációs hatásai vannak. Az illusztrációban szerepeltetett három képkocka jól jellemzi az egész reklámszpotban megfigyelhető alulexponáltságot és túlexponáltságot egyaránt. Míg a háttér felső régiói alulexponáltak, addig a háttér alsó régiója, a talaj, amin a cipőt láthatjuk, túlexponált, nagyon fényes. Mindkét dekontextualizációs eszköz funkciója az, hogy egyrészt kiemelje a termék főbb jellemzőit, másrészt a lehető legjobban elválassza a fókuszt a kontextustól. Így nemcsak a futás természetes közegei, a futópálya és az erdei futóösvény (vagy legalább az edzőtermi futópad) nincs jelen, hanem magának a futásnak a

megvalósulása vagy éppen maga a futó személy sem látható. Ami a személyből látszik, az csak egy alsó lábszár (00:07), egy lábfej (00:22) és egy törzs hátulnézetből (00:02), mintegy pars pro toto megoldással, ami kroppolás eredménye. Mindezekből arra lehet következtetni, hogy a vizuális szemiózisban is a szimbolikus reprezentációs folyamat játszik kizárólagos szerepet, és semmiféle narratív folyamat nem található meg benne. Így az állandóság, időtállóság válik hangsúlyossá, a termék technikai teljesítménye örökérvényűvé, megkérdőjelezhetetlenné emelkedik.

5. Összegzés

A dolgozatban bemutatott vizsgálatok eredményeképpen a következő megállapítások tehetőek. A sportruházat-reklámokban a kimagasló teljesítmény termékjellemzőkhöz való kötésének konstruálása multimodálisan történik: nyelvi és képi eszközök egymást erősítve, interszemiotikusan hoznak létre jelentéseket. A változatos dekontextualizációs eszközökkel erősen redukált hátterű képi világot a jelentős mértékben dekontextualizált szövegek túlsúlya támogatja.

Ezen dekontextualizációs hatású nyelvi és képi szemiózis következtében a közvetlen környezet és a társadalmi kontextus egyaránt hiányos. Ezen hiány abból is adódik, hogy a reklámra egyébként jellemző történetmesélés helyett a dekontextualizáció hatására a narratív képi és nyelvi folyamatok háttérbe szorulnak a szimbolikus folyamatokkal szemben. A jelen tanulmány alapján további, esetlegesen többtényezős kvantitatív vizsgálat adhat választ arra, hogy a dekontextualizációs hatásokon belül mekkora szerephez jutnak az itt tárgyalt egyes nyelvi és képi szemiotikai eszközök a különféle kommunikátumok és piaci szegmensek esetében.

Hivatkozások

Bal, Mieke 2009. *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*. University of Toronto Press, Toronto.

Bettelheim, Bruno 1979. *The Uses of Enchantment*. Penguin, Harmondsworth.

Eitler Tamás 2011. Nyelvi és vizuális dekontextualizáció mint vonzerő- és hatalomkonstrukciós eszköz a prémiumszegmens reklámüzeneteiben. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvi funkciók – stílus és kapcsolat*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 84–90.

Eitler Tamás 2014. Dekontextualizáció a médiában. In Ladányi Mária – Vladár Zsuzsa – Hrenek Éva (szerk.): *Nyelv, társadalom, kultúra: interkulturális és multikulturális perspektívák I–II*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 751–758.

Halliday, Michael A. K. 1978. *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. Edward Arnold, London.

Kress, Gunther – van Leeuwen, Theo 2006. *Reading Images. The Grammar of Visual Design*. 2. kiadás. Routledge, London – New York.

Machin, David 2007. *Introduction to Multimodal Analysis*. Hodder, London.

Machin, David – Thornborrow, Joanna 2003. Branding and discourse: The case of Cosmopolitan. *Discourse and Society* 14 (4): 453–471.

Yuen, Cheon Yin 2004. The construal of Ideational meaning in print advertisements. In O'Halloran, Kay L. (ed.): *Multimodal Discourse Analysis: Systemic and Functional Perspectives.* Continuum, London. 163–195.

Bencze Norbert

Az első randitól a pragmatika és a retorika házasságáig

1. Bevezetés

A klasszikus retorika és a grice-i pragmatika között Nemesi (2015a) szerint három különböző viszony tételezhető. Az első megközelítés szerint a két diszciplína külön értelmezendő, a klasszikus retorika rendszerezése elavult, a pragmatika számára érvényes mondanivalója nincs. A második megközelítés szerint a két terület kiegészíti egymást: ahol a pragmatika véget ér, ott használható a retorika. A harmadik megközelítés szerint a klasszikus retorika és a pragmatika érdeklődési köre részben fedi egymást, így lehetséges a két terület „összeházasítása". A „házasság" mindkét fél számára előnyökkel járna (Dascal–Gross 1999), és az eredményeknek akár a diskurzuselemzésben is hasznát vehetjük.

Jelen tanulmányban egy általam rögzített villámrandi-beszélgetést vizsgálok, és a dialógus leírásában kísérletet teszek a két terület, a pragmatika és a retorika közötti kapcsolatok értelmezésére. Egy rövid elméleti összefoglaló után egy dialógus értelmezhetőségét néhány retorikai fogalom felhasználásával egészítem ki. A villámrandikorpuszon végzett korábbi elemzések (Bencze 2020) megmutatták, hogy a megismerkedési diskurzusok Svennevig által leírt jellemzői – a beszélgetés kidolgozásának három dimenziója, illetve a kérdés, válasz, reakció felépítés – ezekre a dialógusokra is érvényesek (Svennevig 1999, 2014). A svennevigi modell működtetésében, a beszélgetések nyelvhasználók általi kidolgozásának megértésében a retorikai tényezők, a logosz, az éthosz és a páthosz, valamint az ezekhez kapcsolódó fogalmak lehetnek segítségünkre. A kiválasztott beszélgetés példáján keresztül ezek bemutatására teszek kísérletet, értelmezve egyúttal a retorika és pragmatika közötti kapcsolatok természetét is.

2. A retorika és a pragmatika kapcsolódási pontjai

A retorika és a pragmatika közötti kapcsolat melletti érvekben elsősorban a két terület érdeklődésének közös tárgyát, a nyelvhasználatot emelik ki (Nemesi 2015b). Mindkét diszciplínában fontos szerepet kap a kontextuális jelentés vizsgálata, illetve az, hogy a szavak és a megnyilatkozások hogyan nyerik el kontextuális jelentésüket (Hou 2020). Bizonyos értelemben a kapcsolat első kidolgozója Leech, aki a társalgást retorizáltnak tartja abban az értelemben, hogy a nyelvhasználók hatékonyságra és hatásosságra törekszenek: kiemeli a személyközi retorika és a szövegretorika közötti különbségeket, és a társalgások jellemzőit elsősorban az elsőhöz kapcsolja hozzá (Nemesi 2015a).

Az elmúlt fél évszázadban a modern retorikában gyakori a más – nyelvészeti és nem nyelvészeti – diszciplínákkal való kapcsolódások, átfedések felhasználása a tudományos vizsgálatokban (Hou 2020). A határterületek vizsgálói szerint a retorika ugyan elvesztette korábbi népszerűségét, de a retorikai szempontok hasznosak lehetnek a pragmatikában és a diskurzuselemzésben is (Keller 2010). A klasszikus retorika és a grice-i pragmatika elmélete, fogalmai és eszköztára között több megfelelést találnak. Nemesi az implikatúrák korábbi, még nem annyira kidolgozott megfelelőinek tartja az enthümémákat (Nemesi

2013, 2015a, 2015b), a beszédaktusok pedig a logosz, éthosz, páthosz hármasával hozhatók kapcsolatba (Dascal–Gross 1999; Nemesi 2015a). A grice-i társalgási maximák szintén levezethetők a klasszikus retorikából (Nemesi 2015a). Az alakzatok leírásakor és értelmezésekor is gyümölcsözőnek tartják a két terület összekapcsolását:

> a pragmatika kiszabadítja az alakzatokat a retorika díszítményjellegű felfogásából, ugyanakkor megőrzi a hatékony kommunikáció érdekében használt műveletekként való magyarázatuk és csoportosításuk eredményeit (Domonkosi 2009).

A kapcsolatok alapján a retorikát a pragmatika kezdeti szakaszaként (Domonkosi 2009), a pragmatikát az évezredes retorikai szellemi örökség kiteljesítőjeként (Nemesi 2015a) tartják értelmezhetőnek.

A retorika és a pragmatika mint diszciplínák és mint közösen működtetett elemzési keretek határának kijelölése nem egyszerű, de a pontos szétválasztás nem is feltétlenül szükséges. Néhány megközelítésben a pragmatika elméleti keretet ad, amit a retorika tartalommal tölt fel (Hou 2020), más elemzésekben a pragmatika elméleti megközelítései árnyalódnak, a retorika a közös elemzésből elméleti ösztönzést és elemzési szempontokat kap (Nemesi 2015b). A diszciplínák párhuzamos alkalmazásának előnyeire és az elemzések korlátaira is rámutatnak a retorika és a pragmatika fókuszának különbségei. Miközben a retorika tárgyát elsősorban a nyilvános diskurzusműfajok jelentik, amelyekben a beszélő egy közönséghez szól, és a visszajelzések lehetősége korlátozott, addig a pragmatika inkább privát, kevés szereplős műfajokat vizsgál, ahol a dialogicitás kiemelt szerepet kap (Burke 2016). A retorika inkább írott, egy, az adott szituációban elhangzott szöveget vizsgál, míg a pragmatika által vizsgált diskurzusokban a jelentés az interakciók során jön létre (Hou 2020). A műfajok átmenetisége miatt azonban ezek a fókuszok közelíthetőek egymáshoz (Burke 2016).

A pragmaretorika a pragmatikai és a retorikai nézőpont egyidejű érvényesítése a diskurzuselemzésben, amelynek során a két diszciplína egymáshoz kapcsolása, közös használata, egyesítése segít a szándékolt jelentések magyarázatában. Ezek a jelentések a nyelvi interakciók során, elsősorban a kommunikatív szándék és a meggyőzési szándék kapcsán jelennek meg (Larrazabal–Korta 2002). A pragmaretorika kognitív megközelítésként értelmezhető: a vizsgált szöveg a beszélő és a hallgató nézőpontjából tekintve is folyamatosan változó elemekből áll, melyek érzelmileg motiváltak, és a diskurzusban, annak előrehaladtával jönnek létre (Larrazabal–Korta 2002).

A pragmaretorikát bemutató cikkek jelentős része inkább elméleti jellegű: valódi nyelvi példákon csak kevés esetben mutatják be az elméleti keret működését. A gyakorlati elemzések elsősorban politikai, részben politikai vagy irodalmi témájúak. Az előbbiekre jó példa a meggyőzés Nelson Mandela interjúiban (Khaleel–Abed 2016) vagy Hofi Géza színházi kabaréja (Nemesi 2015b), az utóbbiakra pedig az *V. Henrik* (Marelj 2017) és az *Othello* (Keller 2010) drámarészleteinek elemzése. Az elemzett szövegek között ugyanakkor találunk példát szerkesztetlen, a spontán társalgások dinamikáját követő diskurzusokra is (pl. szóbeli bántalmazás (Piazza 2019), visszakérdezések az orvos–beteg kommunikációban (Shuai–Wei-dong 2018)).

3. Anyag és módszer: a villámrandikorpusz

A tanulmányban első találkozások alkalmával elhangzó, megismerkedési fókuszú szövegeket elemzek. Ezek nem klasszikus értelemben vett – a meggyőzést középpontba állító, retorikai – szövegek, azonban a beszélői szándékok (a megismerés, a megismertetés, a

jó benyomások keltésére való törekvés, a másik féllel való kapcsolat megerősítése vagy éppen ellenkezőleg: a távolságtartás stb.) mint minden diskurzusban, itt is kiemelt szerepet kapnak, még akkor is, ha ezekben a diskurzusokban a szándékok közel sem olyan egyértelműek, mint a megtervezett, könnyebben azonosítható üzenetet hordozó, például politikai szövegek esetében.

Svennevig (2014) a valódi célok, motivációk, szándékok mentén létrejött első találkozás dialógusait vizsgálva dolgozta ki a diskurzusok szerveződését bemutató modelljét. Felfogása szerint (Svennevig 1999) az első találkozások diskurzusaiban a megismerésnek, a kapcsolatok kialakításának három dimenziója jelenik meg: 1) az ismerősség kialakítása, a bizalom megszerzése leginkább a személyes információk megosztásával történik, és a tudáson, ismereten alapul; 2) a szolidaritás a kölcsönösen fontosnak tartott jogok és kötelezettségek megmutatását, az abban való egyezkedést jelenti, és a normatív értékekre épül; 3) a vonzalom a kölcsönös elismerés és szimpátia kifejezését jelenti, és az érzelmeken, érzéseken alapul. Amennyiben a villámrandiszövegekre a romantikus jelleget háttérbe szorító, kétirányú „interjúkként" tekintünk (Stokoe 2010), a vizsgált magyar nyelvű villámrandiszövegeken a svennevigi modell az önkonstruálás és a benyomáskeltés eszközeként működtethető (Bencze 2020).

2019 szeptemberében Budapesten két egymást követő, hasonló módon létrehozott villámrandi-eseményt szerveztem meg, ahol összesen 60, egyenként kb. 5 perces beszélgetés zajlott le. Az eseményeken 20 és 33 év közötti, budapesti vagy Budapest környékén élő, a pártalálásra nyitott, magukat inkább heteroszexuálisnak értékelő nők és férfiak vettek részt, összesen 22 fő. A résztvevők egy előzetesen felállított sorrend alapján minden ellenkező nemű potenciális partnerrel 5-5 percet tölthettek együtt, majd az esemény végén jelezhették, hogy mely potenciális partner(ek) volt(ak) szimpatikus(ak) számukra, a villámrandit követően pedig megkapták azok elérhetőségeit, akikkel kölcsönös volt a szimpátia. A beszélgetésekről hangfelvétel készült, amihez a résztvevők előzetesen írásban hozzájárultak, és engedélyt adtak a kutatási célú felhasználásra. A rögzítés után szakaszosan zajlott a beszélgetések lejegyzése. A transzkripcióhoz a magyar hagyományokra építve saját lejegyzési útmutatót készítettem.[1]

Jelen írásomban a korpusz egy beszélgetését elemzem. Az elemzésbe olyan dialógust kívántam bevonni, ahol a megnyilatkozások számát és hosszúságát tekintve a két résztvevő közötti beszélgetés kiegyensúlyozott, és mindkét résztvevő vállalja véleményét abban az esetben is, ha beszélgetőtársa nem ért vele teljesen egyet. A beszélgetésnek vannak olyan részei, amikor az egyik fél rövid időre magához veszi a szót, és egy témáról részletesebben, árnyaltabban beszél, ugyanakkor azonnal lehetőséget ad a másik félnek a reakcióra.

A vizsgálatom során a svennevigi három dimenziót vetettem össze a retorika logosz-, éthosz- és páthoszfogalmával. A logosz a retorika logikája, maga a beszéd, a szöveg, a megosztott gondolat, információ, illetve az elmondottak szerkezete (Aczél 2005: 261, 278, 279), amely Svennevig első, a tudáson és ismereteken alapuló, a megismerkedési dialógusokban főként az információk megosztását jelentő dimenziójával kapcsolható össze. Az éthosz elsősorban a beszélőhöz kapcsolható, a hozzáértés, a hitelesség, a jellemvonások forrása (Aczél 2005: 261, 274), ami a svennevigi második, a normatív értékeken alapuló dimenzióval, a szolidaritással állítható párhuzamba. A páthosz elsősorban a hallgatóhoz kapcsolható, a hatás kulcsfogalma (Aczél 2005: 261, 274), amely a svennevigi dimenziók közül a harmadikkal, az érzéseken, érzelmeken alapuló vonzalommal, szimpátiával mutat megfeleléseket.

[1] A felvétel és a lejegyzés módjának részletesebb leírásért lásd Bencze 2020.

Higgins–Walker (2012) a logoszhoz, az éthoszhoz és a páthoszhoz további fogalmakat kapcsol, melyek a retorikai szöveg kidolgozását, illetve a létrehozott retorikai szöveg értelmezését segíthetik (1. táblázat). Ezek a fogalmak a megismerkedési dialógusokban átdolgozva értelmezhetők, például a közönség helyett a beszélgetőpartner, a meggyőzés helyett a szándékok bemutatása, a megismertetés és megismerés áll. Elemzésemben a kiválasztott dialógust, illetve annak részeit, megnyilatkozásait, a svennevigi dimenziók érvényesülését Higgins–Walker (2012) szempontjai alapján igyekeztem értelmezni. Bár a fogalmak köre teljes egészében nem feleltethető meg egymásnak, a három retorikai tényező és a hozzájuk kapcsolt további fogalmak hasznosnak látszottak a svennevigi dimenziók kidolgozásában és az elemzési szempontok árnyalásában. Ennek értelmében az itt bemutatott dialógus leírásába igyekeztem beemelni ezeket a fogalmakat.

1. táblázat
A svennevigi modell és a retorikai fogalmak kapcsolata

Megismerkedési dimenziók (Svennevig 1999)	tudás, ismeret, információmegosztás	szolidaritás, normatív értékek	szimpátia, érzelmek
Retorikai tényezők	logosz	éthosz	páthosz
A retorikai tényezőkhöz kapcsolt fogalmak (Higgins–Walker 2012)	érvelés; logika; indoklás; következtetés; adat, információ; példa, bizonyíték	hasonlóság; kegyek közé férkőzés; beleegyezés; szakvélemény; önkritika; sikeresség; következetesség	metaforák; azonosítás, elsősorban kulturális utalásokon keresztül: sport, hátrányos helyzet, egészség, jóllét, remény, törekvés, hűség, barátság, szimpátia

4. Eredmények

4.1. A beszélgetés elkezdése

A svennevigi dimenziók szorosan összekapcsolódva jelennek meg a vizsgált szövegben, kidolgozásuk párhuzamosan történik. A fogalmakat így nem csoportosítva, hanem a dialógus menetét követve mutatom be, egyúttal rámutatva arra is, hogy a beszélgetés szakaszokra, részekre osztható, még akkor is, ha a szakaszhatárok sokkal kevésbé egyértelműek, mint egy írott szöveg vagy egy tervezett beszéd esetében. A részletekben az F férfi, az N női megszólalót jelöl, a transzkripciós jelek nagy részét elhagytam. Az értelmezések megelőzik a kapcsolódó szövegrészleteket.

A beszélgetés a közös hang megtalálásával, az idegen partner gyors felmérésével kezdődik. Ez az alapja annak, hogy a dialógus résztvevői megvizsgálják a beszédpartnerük szándékait abban a tekintetben, hogy az a közös platformok kiépítésére nyitott-e. A résztvevők jó benyomást kívánnak tenni, ezért gesztusokat tesznek a másik fél irányába, aminek célja a jóindulat elnyerése (captatio benevolentiae). Ilyen gesztus lehet a köszönés utáni első megnyilatkozásban a bók:

(1) F: jó a hajad

A férfi következő megnyilatkozásában a találkozásuk körülményeire utalva azonban el is veszi a bók romantikus jellegét, amit a nő rögtön egy közmondásra való utalással, egy példával értelmez:

(2) F: szép piros | öm <hez> | mármint így | amennyit látok így ebbe <m_ebben> a sötétbe <m_sötétben> belőle
N: így van | sötétben minden tehén fekete igaz?

A közmondást, közös tudásuk részét együtt igyekeznek értelmezni. Szintén a jóindulat elnyerése lehet a célja a saját képességek lefokozásának, a szerénység kifejezésének, illetve az önkritika gyakorlásának az ezt követő részben.

(3) F: sokszor csinálom ezt amúgy | hogy nem reagálok és akkor mindig | hülyén néznek rám úgyhogy | na mindegy | fura vagyok egy kicsit
N: bocsánat nekem nekem nem jött át (…)
F: mert szar a humorom he <nev> (…)
N: látod? | (…) máris nevettem!

A megnyilatkozások a beszédpartnerből nevetést váltanak ki, ami a szimpátia elnyerésének egyik jele lehet. A nő reflektál saját nevetésére. A férfi kicsit később – ugyancsak a szimpátia elnyerésével összefüggésben értelmezhető módon – nagylelkű felajánlást tesz, egyben utat nyit a beszélgetés folytatása felé.

(4) F: megválaszolok bármit neked

Az előkészítő szakasz után elkezdődhet a kapcsolat, a közös platformok kiépítése, a közelítő – és néhol a távolító – stratégiák használata: a megismerkedés elmélyítése.

4.2. A beszélgetés fő része

Az adatok, az információk megosztása központi eleme a beszélgetésnek. Ezek a retorikai beszéddel ellentétben nagyrészt nem külső információk, hivatkozások, hanem a beszélőknek a saját személyes tapasztalatai, élményei. A beszélgetőpartnerből ezeket – részben általános, részben az érdeklődés és a beszélgetés menete által meghatározott – kérdésekkel hívják elő, néhol akár halmozva is a kérdéseket:

(5) F: hány éves vagy? mit dolgozol? | mik a céljaid? | hol laksz?
(6) F: milyen autód van?

A beszélgetés fő részét tehát a kérdésekre érkező válaszok, illetve az ezekre a válaszokra érkező reakciók jelentik, ugyanakkor ezek a megnyilatkozások is összetettek, a három dimenzióban párhuzamosan mélyítik a beszélgetést, és mint később látható lesz, olyan, a retorikai elemzés által felkínált fogalmak is bevonhatók az értelmezésbe, mint az érvelés, a példa, a hasonlóság, a kegyek közé férkőzés, a hűség vagy a szimpátia. Pragmatikai szempontból tekintve a dialógusra, a beszélgetőpartnerek közelítő és távolító stratégiákat használnak: közös platformot próbálnak építeni, néha viszont el is távolodnak attól.

A nő kifejti, mivel foglalkozik, értelmezi, definiálja is a munkáját, feltételezve, hogy a férfi nem rendelkezik elég információval erről. A férfi jelzi, hogy jól ismeri ezt az adott munkát, sőt egy jó barátja is ezen a területen dolgozik – ezzel a férfi rámutat a közte

és beszélgetőpartnere közötti hasonlóságra, illetve utalást tesz saját baráti kapcsolataira, társadalmi helyzetére, beágyazottságára is. A cél ezzel elsősorban a közelítés, a közös platformok kidolgozása.

(7) N: alkuszként ö <hez> dolgozom | pénzügyi területen | (…) tehát pénzügyi | termékeket ö <hez> szolgáltatásokat | hasonlítgatok össze
F: (…) ismered a <BARÁT NEVE>t? | nagy barátom

A nő pozitívan értékeli a férfi barátjának munkáját – és egyúttal a férfi elköteleződését a barátja iránt –, és mivel a férfi barátja a munkájuk kapcsán a nővel egy csoportba, kategóriába esik, ezzel a nő saját szakmai hozzáértését, tekintélyét, felkészültségét, sőt egyúttal saját beszélői pozícióját, hitelességét is megerősíti:

(8) F: tök tök jó kezekbe <m_kezekben> vagy | hogyha <TANÁCSADÓ CÉG NEVE>s tanácsadód van

A férfi az itt nem idézett részekben barátjához való hűségét, lojalitását mutatja be, majd humorosan relatívvá teszi a nővel kialakított új ismeretség után – jelzi, hogy tanácsadó barátját talán a most megismert, szintén tanácsadóként dolgozó nőre cserélhetné –, ezzel pedig megerősíti a nő szakmai tekintélyét is. A megnyilatkozás egyúttal egy szándékosan eltúlzott közelítő aktus – a férfi néhány perc ismeretség után leváltaná évek óta ismert barátját egy új tanácsadóra –, ez adja a humor forrását is, melyet a nő az idézett rész után nevetéssel értékel.

(9) F: mindig nálam szoktak mindent | (…) bár lehet hogy váltok | még nem tudom

A beszélgetőpartnerek közötti kapcsolat építését, a közös platformok megtalálását segíti az a tény is, hogy mindketten szeretik a vitorlázást: a nőnek a munkahelye ugyanott szokott vitorlázási lehetőséget biztosítani, ahol a férfi is él ennek a hobbijának.

Ezután a férfi beszél a munkájáról. A munkakörök hosszú felsorolása a visszatérő *meg* kötőszóval egyrészt a szerteágazó feladatokra utal, másrészt a beszélő saját szakmai, emberi tekintélyét igyekszik növelni. A férfi (ahogyan korábban a nő is tette) saját beszélői pozícióját igyekszik felépíteni, melyre a nő (ahogyan korábban a férfi is tette) megerősíti beszédpartnere tekintélyét: a nő a *guru* szóval pozitívan értékeli a férfi tapasztalatait. A pozitív minősítésre a férfi ironikusan is értelmezhető, a szerénységére, illetve a tapasztalataira és sikereire egyszerre utaló választ ad – a szerénység a retorikában a jó szónok jellemzője, a pragmatikában a sikeres kommunikáció egyik, leginkább erkölcsi, udvariassági szabályokhoz kapcsolódó feltétele (l. Leech 1983).

(10) F: én ö <hez> | én üzlet | üzletvezető vagyok hívjuk így | vezetek üzleteket meg ilyen ügyeket | (…) és ilyen ilyen | kereskedelem meg | szervizelés meg | meg ilyen ilyen ügyfélmenedzsment meg ilyen | tehát értékesítünk | ö <hez> | <TELEFONGYÁRTÓ CÉG> termékekkel foglalkozunk alapvetően | (…) új meg használttal | meg szervizeljük őket | meg az ügyfeleknek mindenféle jellegű problémáit | orvosoljuk | meg kezeljük | (…) ilyen telj <m_teljes> körű <TELEFONGYÁRTÓ CÉG>s cucc (…)
N: akkor így ö <hez> | <TELEFONGYÁRTÓ CÉG> guru vagy?
F: fogjuk rá | (…) tíz éve ezt csinálom úgyhogy valami rám ragadt

A nő is kapcsolatot próbálni keresni a férfi munkája és saját élete között. Szociális hálójában, barátaival kapcsolatban talál is közös pontokat, ugyanakkor önmagát ezzel el-

távolítja a férfi munkájától. A nő az eltérő telefonok használatából az érvelő szövegben is használható logikai következtetést von le: 1) az eltérő gyártók telefonjait használók között nézeteltérések vannak, 2) másféle telefont használok, mint a beszélgetőpartnerem, 3) köztem és beszélgetőpartnerem között nézeteltérés van. A nő is tudja, hogy ez a következtetés túlzó lehet, de ennek a konfliktusnak a feloldását beszélgetőpartnerére hagyja. A nő nevetve előrevetíti, hogy ez akár törést is okozhatott volna a megismerkedési folyamatban. A beszélgetésrészlet egy eltúlzott reakcióra építő játék: a közös platformoktól való tudatos távolodás, majd az ahhoz való visszatérés.

(11) N: nagyon sok barátomnak | <TELEFONGYÁRTÓ CÉG TERMÉKE>ja van | és ö <hez> | én annyira nehezen

F: <MÁSIK TELEFONGYÁRTÓ CÉG TERMÉKE> vagy?

N: én én | igen | hahahahaha <nev> | helló szia szevasz? | jól van höm <rea>

F: nem dehogyis

N: hahaha <nev> | ö <hez> ha gondolod | (…) tölthetjük egy kínos csendbe <m_csendben> a hátralévő időt

A férfi ezt követően felidéz egy esetet, ami jó példa arra, hogy bizonyos beszélgetések során a véleménykülönbségek, a közös hang hiánya akár a dialógus végéhez is vezethet. Ez a közelítő és távolító tevékenységekre való reflexióként is értelmezhető. Az elmesélt eset olyan személyes élmény, amely nem sokkal az itt elemzett diskurzust megelőzően történt. A férfi megosztja tapasztalatait, majd általános következtetéseket fogalmaz meg. A nő eközben – az itt nem idézett részekben – igyekszik azonosítani a történet szereplőjét, és a férfi következtetését kiegészíti saját véleményével. A férfi csattanószerűen újraértelmezi a jó beszélgetés fogalmát egy felosztással, majd reflektál saját állapotára, és további kérdéseket megfogalmazva továbblép a témán.

(12) N: tölthetjük egy kínos csendbe <m_csendben> a hátralévő időt

F: egyébként az első csaj ezt csinálta

N: tényleg?

F: a harmadik percben azt mondja így fú <rea> figyelj | így végignézett rajtam | fú <rea> te nem vagy az esetem szerintem hagyjuk | (…) egyébként te sem vagy az enyém | szóval teljesen mindegy | jó ezt nem neki így amúgy | de ő mondta | (…) ilyen nagyon kimért | ilyen nagyon nagyon az | (…) lehet hogy nagyon kedves volt | meg minden csak hát nem | nem lehet mindenki mindenkinek az esete | úgyhogy

N: hát oké de attól még lehet egy jót beszélgetni | én úgy vagyok vele

F: jót beszélgettünk | ő beszélt én meg hallgattam | de nekem jó volt kényelmes

A nő egykori iskolája és a férfi munkahelye hasonló környéken található, ami újabb kapcsolódási pontokat, közelítést jelent. A nő korábbi, callcenteres munkájával kapcsolatban a férfi kifejezi együttérzését, a nő pedig megerősíti, hogy a munkakörből adódóan hátrányos, leértékelt helyzetben volt. A férfi túlzó indoklásait a nő személyes példákkal ellentétezi. A férfi ezt követő kérdése arcfenyegető aktusként is értelmezhető lenne, ha valódi kérdésként tekintenénk rá. Viszont a nő felismerheti, hogy ez valójában inkább szónoki kérdés; a férfi nem vár rá valódi választ, csak megtalálja a szituációban a humor forrását: a lánykérés elutasítását a férfi szónoki kérdésben megfogalmazott abszurd indokkal támasztja alá (az elutasítás oka csak a tetszés hiánya lehet), ezzel a külsőségeken és a callcenteres lánykérés szituáltságán ironizál.

(13) F: húh <rea> az milyen fárasztó lehet
N: úgyhogy ö <hez>
F: sok öregasszony behív
N: izgalmas volt
F: hívott nem?
N: öreg? de óh <rea> | a az a legkevesebb vahhah <nev> | nagyon | nagyon sokféle emberrel
F: fenyegettek? | meg akartak ölni meg? <szónoki kérdés>
N: ó <rea> meg minden volt | akartak feleségül venni | akartak kirúgatni
F: hát akkor minek vagy itt? | nem tetszett? <szónoki kérdés>

4.3. A beszélgetés befejezése

Amikor a villámrandi során a dudaszó jelzi a beszélgetésre fordítható idő lejártát, a beszélgetőpartnerek begyakorlott panelekkel fejezik ki köszönetüket és örömüket azért, mert a másik fél meghallgatta őket, párbeszédbe bocsátkozott velük (*örültem*). A nő ezután ígéretet tesz, hogy vesz egy olyan telefont, mint amilyen a férfinak is van, amivel visszautal a beszélgetés egy korábbi részére, ahol a beszélgetőpartnerek különbséget találtak egymás között. Az ígéret egyszerre mutat következetességet a korábban elmondottakhoz viszonyulva, egyúttal (mivel a férfi az említett márka eladásával foglalkozik) a másik munkájának elismerésére, az éppen csak kialakult, a férfi és a termék iránti elköteleződésre, hűségre is utalhatna, ha lehetne ironizálásként is érteni. A férfi elfogadja az ígéretet, és egy másik, jobb lehetőséget is ajánl, amely szintén a beszélgetésükre, méghozzá egy a hobbijukkal kapcsolatos hasonlóságra utal vissza, és egy jövőbeli találkozó lehetőségét is előrevetíti. A jövőbeli találkozó leírása, a nő elszántságának eltúlzott ábrázolása („átúszhatsz a hajóra") szintén ironikus. Ezzel mindketten megerősítik a megelőző percekben közösen kialakított platformokat, de a lehetséges jövőbeli találkozót a képzelethez kapcsolják.

(14) N: majd veszek egy <TELEFONGYÁRTÓ CÉG TERMÉKE>t jó? (…)
F: vagy majd átúszhatsz a hajóra

A beszélgetés nevetéssel és elköszönéssel zárul.

5. Következtetések

Az elemzésben egyetlen beszélgetés részleteinek értelmezését végeztem el, a beszélgetés időrendjét követve. A retorika fogalmaira és eszköztárára is nagyban építő elemzési eljárás ösztönzőleg hatott a beszélgetés folyamatának, felépítésének, a svennevigi dimenziók megvalósulásainak, illetve az egyes megnyilatkozásoknak az értelmezésére is. Bebizonyosodott, hogy a retorikai fogalmakat lehetséges más megközelítésben, újraértelmezve, a dialógusnak a szónoki beszédtől eltérő szerveződését figyelembe véve használni. A retorika új értelmezési szempontokat emelhet be egy alapvetően pragmatikai keretű vizsgálatba, melyek a pragmatika és a diskurzuselemzés fogalmaival átfedésben lehetnek, kiegészíthetik, tovább értelmezhetik azokat – annak ellenére, hogy a retorika szempontjai elsősorban tervezett, tudatosan felépített, főként a meggyőzést szolgáló, monologikus szövegek készítését és vizsgálatát hivatottak segíteni. Az elemzés ugyanakkor csak egyetlen, a megismerkedési műfaj jellemzőit mutató dialóguson szemléltette a pragmatikai és

a retorikai fogalmak együttes alkalmazásának egy lehetséges módját, és nem szervezte átfogó, körülhatárolt fogalmakkal operáló rendszerré. A két diszciplína összekapcsolására további, valós diskurzusok elemzésén alapuló, gyakorlati fókuszú vizsgálatokra lenne szükség. A házasság sikerességét az első randi alapján nehéz megítélni.

Hivatkozások

Aczél Petra 2005. A retorika és meggyőzés. In Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra (szerk.): *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest. 251–429.

Bencze Norbert 2020: Önkonstruálás és benyomáskeltés az első találkozás során. In Váradi Tamás (sorozatszerk.), Ludányi Zsófia – Gráczi Tekla Etelka (szerk.): *Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2020. XIV. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia.* Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 6–20.

Burke, Michael 2016. Discourse implicature, Quintilian and the Lucidity Principle: rhetorical phenomena in pragmatics. *Topics in Linguistics* 17 (1): 1–16.

Dascal, Marcelo – Gross, Alan G. 1999. The marriage of pragmatics and rhetoric. *Philosophy and Rhetoric* 32: 107–130

Domonkosi Ágnes 2009. A pragmatika szerepe a retorikai-stilisztikai alakzatok értelmezésében. *Acta Universitatis de Carolo Eszterhazy Nominatae. Sectio Linguistica Hungarica* 44: 102–113.

Higgins, Colin – Walker, Robyn 2012. Ethos, logos, pathos: Strategies of persuasion in social/enviromental reports. *Accounting Forum* 36: 194–208.

Hou, Guojin 2020. Puzzles for pragmatics and rhetoric and advent of pragma-rhetoric. *International Review of Pragmatics* 12 (2): 246–271.

Keller, Stefan D. 2010. Combining Rhetoric and Pragmatics to Read Othello. *English Studies* 91 (4): 398–411.

Khaleel, Jinan Ahmed – Abed, Nawal Mahmood 2016. A Pragma-Rhetoric Analysis of Persuasion. *European Academic Research* 3 (10): 11182–11206.

Larrazabal, Jésus M. – Korta, Kepta 2002. Pragmatics and Rhetoric for Discourse Analysis: Some conceptual remarks. In Wrigley, Michael B. (ed.): *Dialogue, Language, Rationality. A Festschrift for Marcelo Dascal.* University of Campinas, Campina (Brazília). 233–248.

Leech, Geoffrey 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.

Marelj, Jelena 2017. Revisiting the 'Rabbit-Duck': A Pragma-Rhetorical Approach to Henry's Moral Ambiguity in Henry V. *Early Modern Literary Studies* 19 (2): 1–24.

Nemesi Attila László 2013. Implicature phenomena in classical rhetoric. *Journal of Pragmatics* 50: 129–151.

Nemesi Attila László 2015a. Vele, nélküle vagy ellene? A kortárs pragmatika és a klasszikus retorika viszonyáról a nyelvhasználat leírásában. *Magyar Nyelv* 111 (3): 300–310.

Nemesi Attila László 2015b. „Te, figyelj, haver! Képzeld el...". Retorika és pragmatika Hofi Géza színházi kabaréiban. In Szeverényi Sándor – Szécsényi Tibor (szerk.): *Érdekes nyelvészet*. JATEPress Kiadó, Szeged. 73–83.

Piazza, Francesca 2019. Not Only Slurs. A Pragma-Rhetorical Approach to Verbal Abuse. In Capone, Alessandro – Carapezza, Marco – Lo Piparo, Franco (eds): *Further Advances in Pragmatics and Philosophy: Part 2. Theories and Applications*. Perspectives in Pragmatics, Philosophy & Psychologie 20. 273–287.

Shuai, Zhang – Wei-dong, Gong 2018. A Pragma-rhetoric Study of Echo Questions in Chinese Doctor–patient Conversation. *Foreign Language Research* 202: 44–51.

Stokoe, Elizabeth 2010. „Have You Been Married, or…?": Eliciting and Accounting fo Relationship Histories in Speed-Dating Interaction. *Research on Language and Social Interaction* 43 (3): 260–282.

Svennevig, Jan 1999. *Getting acquainted in conversation. A study of initial interactions.* John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.

Svennevig, Jan 2014. Direct and Indirect Self-Representation in First Conversations. *Journal of Language and Social Psychology* 33 (3): 302–327.

Constantinovits Milán András – Constantinovits Milán György

Az örök élet mint eladható termék, avagy meggyőzési modellek adaptálhatósága a *Halotti beszéd és könyörgés* esetében

1. Bevezetés

A *Halotti beszéd és könyörgés* nyelvtörténeti jelentősége első magyar szövegemlékként kiemelkedő. A Pray-kódex lapjain fennmaradt temetési beszéd és imádság, amely 190 magyar eredetű szót tartalmaz, különlegesen értékes és egyedülálló dokumentuma nyelvünk 12. század végi állapotának. Felfedezése, nyomtatásban való megjelenése rendkívül kalandos: Pray György jezsuita szerzetes publikálta ugyan néhány sorát, ám a teljes szöveget csak rendtársa, Sajnovics János közölte először a *Demonstratio* második, 1771-es kiadásában. Ezt a nyelvhasonlító munkát, amelyben a *Halotti beszéd* is megjelenik, először és egyetlen fordítóként Constantinovitsné Vladár Zsuzsa ültette át latin nyelvről magyarra. 1988-ban még csak egyetemi doktori disszertációjának melléklete volt az első magyar fordítás, amely 1994-ben Szíj Enikő közreműködésének köszönhetően a *Bibliotheca Regulyana* című sorozatban a szélesebb közönség számára is elérhetően látott napvilágot (Sajnovics 1771/1994).

Az ebben közölt nyelvemléknek, a *Halotti beszéd*nek nyelvtörténeti, filológiai, kultúrtörténeti vagy homiletikai elemzésére számos tanulmány vállalkozott már, ugyanakkor a retorikai aspektust, a meggyőző kommunikáció szempontjait még kevés munka érintette. Dolgozatunkban arra keressük a választ, hogy e szövegemlék retorikai hatáskeltő mechanizmusa leírható-e a modern meggyőzéstechnika két modellje révén, illetve hogy miként épül fel a szöveg érvrendszere.

Alapgondolatunk, hogy mint minden egyházi temetési beszéd, a *Halotti beszéd* is műfajából fakadóan a rétor és az elhunytra emlékező hallgatóság közötti közös gondolatiság megteremtésére törekszik, a rétor pedig – a világi beszédekhez hasonlatosan – ebben az esetben is hatáskeltő szándékkal fogalmazza meg üzenetét. A hatáskeltés mibenlétének megítélése ugyanakkor már közel sem ennyire egyszerű. Ahogy látni fogjuk, a *Halotti beszéd* a beszédnemek arisztotelészi felosztása szerint a bemutató és a tanácsadó beszéd között foglal helyet, az elhunyt érdemeinek, gyarlóságainak bemutatása helyett azonban túlnyomórészt általánosan az emberi halandóságról szól, míg a tanácsadó jelleg a hallgatóság erkölcsi intésében testesül meg. Mivel a célközönséget meghatározott szándékkal megszólító, markáns argumentációval bíró, retorikai szituációhoz kötött beszédről van szó, a szöveg elemzése során alkalmazhatónak gondoltuk a meggyőzésre irányuló kommunikáció különböző modelljeit.

2. Az AIDA-, illetve a Hovland és társai által kidolgozott modell

A meggyőző kommunikáció modelljeinek kiválasztásakor két szempontot vettünk figyelembe:

1. Mivel a homiletika tárgykörébe eső beszédek célja a hallgatóság lelkiállapotának, meggyőződésének befolyásolása, szükségesnek mutatkozott egy általános, affektív pszichológiai hatásmechanizmust leíró modell keresése.
2. Az egyházi beszédek (főleg a bibliamagyarázatra épülők) tanítást, valláserkölcsi normákat, életmódtanácsokat közvetítenek (Szentpétery 2013: 39–41), „adnak el" a híveknek, így egy üzleti kommunikációs meggyőzési modellt is érdemesnek tartottunk alkalmazni.

Az affektív pszichológia egyik legletisztultabb, kompakt modellje a Hovland–Harvey–Sherif-féle modell (Hovland et al. 1957: 244–252), amely a meggyőzés négy lépcsőjét különbözteti meg. Az első fokozat esetében a beszélő/rétor az észlelésre hat: irányítja a hallgatók észlelési fókuszát, illetve törekszik arra, hogy megváltoztassa a percepciójukat. A második szint a vélemény megváltoztatása, vagyis a tudat átszervezése olyan módon, hogy a hallgatóság valamely elvet, nézetet elfogadjon (vö. Szabó 1998: 68). Burke (1967: 43) felfogása szerint ez esetben egy olyan szimbolikus cselekvésről van szó, amely a megértés közös módját hozza létre a rétor és a hallgatóság között.

A meggyőzés harmadik lépcsője az affiliáció/attitűd megváltoztatására irányul; ez a folyamat attitűdkialakításként, attitűdmegerősítésként, illetve a beállítódás megváltoztatásaként értelmezhető. Az attitűdöt Aronson (1995: 167–191) nyomán egyszerre tekintjük értékítéletnek és érzelmi komponensnek. A negyedik szinten a meggyőzés cselekvésre késztet. A bemutató beszéd tipikusan nem eredményez azonnali cselekvést, hanem cselekvésre kész hozzáállást vált ki a hallgatóságból, ha elérkezik a cselekvésre megfelelő idő. Perelman szerint épp ezért e beszédfajta célja, hogy egyetértést alakítson ki a befogadókban az olyan értékeket illetően, amelyek a cselekvést irányítják a jövőben (Perelman 2018: 38).

Hovland és társai (1957) arra is rámutattak, hogy ha az üzenet nem tér el megfelelő mértékben a hallgató véleményétől, akkor kívül esik az „elfogadás mezején", így nem is lehet meggyőző erejű. Szükséges tehát, hogy a szónok a meggyőző hatás érdekében érzékeltesse a véleménykülönbséget, amely azonban túl nagy sem lehet.

Az üzleti kommunikáció meggyőzési modellje a pszichológiai hatásmechanizmust írja le a közlő (az üzleti életben az eladó) oldaláról, ennek alapját pedig a Strong-féle AIDA-modell (Strong 1925) jelenti. A kereskedelmi gyakorlatban korábban is élő, ám összefoglalóan csak 1925-ben megfogalmazott modellre azért esett a választásunk, mivel ugyan számos variációját dolgozták ki később (pl. 1961-ben Lavidge és Steiner, 1978-ban McGuire), a modell alapjául szolgáló lépcsőzetesség, célirányosság és az oksági viszonyrendszer érintetlen maradt.

Az AIDA betűszó az angol *Attention/Awareness* ('figyelem/tudatosság'), *Interest* ('érdeklődés'), *Desire* ('vágyakozás'), *Action* ('cselekvés') szavak kezdőbetűiből tevődik össze. Lényege, hogy a megfelelő marketingszempontok szerint megkomponált reklám a figyelemfelkeltés eszközeként szolgál, amit az érdeklődés felkeltése követ. A fogyasztó érdeklődése érzelmi kötődést, vágyakozást ébreszt a reklámozott szolgáltatás/termék iránt, ez végül cselekvésre készteti őt, ami a hagyományos értelemben vásárlást, fogyasztást jelent. Ha abból indulunk ki, hogy a temetési beszédek, így a *Halotti beszéd* is vallási tanítást közvetít, a hívek tekinthetők fogyasztóknak, az üzenetátadás pedig eladási mechanizmusnak.

A két modell hasonlóságát a négyosztatú gradualitás feltételezése jelenti: a percepciós fókusztól a kognitív feldolgozáson át az érzelmi kötődésig való eljutás, illetve az utolsó fázis, a cselekvés kiváltása. Különbséget jelent közöttük azonban az, hogy az

AIDA-modell szigorúan hierarchizált, az egyes lépcsőfokok kizárólag egymás után következhetnek, és akkor tekinthető sikeresnek az eladási folyamat, ha a figyelemfelkeltéstől a konkrét fogyasztásig juttatja el a befogadót (a vásárlót). Hovland és társainak modellje ugyanakkor deskriptív jellege folytán megengedőbb, egyes fázisok kimaradhatnak (pl. a cselekvés fakadhat a véleményváltozásból is), illetve ez a megközelítés nem tekinti a meggyőzés szigorú feltételének a cselekvésig való eljutást sem.

3. Meggyőzési fázisok a *Halotti beszéd* esetében

Mindkét modell esetében a kiindulási alapot a retorikai szituáció jelenti: a beszédhelyzet, amely a megszólalás külső (szükséglet) és belső (kényszer) motivációjából és a hallgatóság jelenlétéből tevődik össze (Adamikné 2010: 1031–1033). A temetési beszéd esetében a megszólalás szükségletét maga a temetés, az elhunyt elbúcsúztatása jelenti, rétori kényszerként vagy érdekként pedig a hallgatóság megszólítása, valláserkölcsi megerősítése jelentkezik. Érdekes ugyanakkor a hallgatóság karakterizálása: míg a *Halotti beszéd* alapját valós, elhangzott temetési beszédek jelentették meghatározott, fizikai valójukban létező hallgatósággal, a legjegyzett változat már sokkal inkább mintabeszédnek tekinthető (Adamikné 2010: 475–477), amelynek a perelmani felosztás (Perelman 2018: 29–33) szerint nem partikuláris, hanem univerzális hallgatósága van, azaz bárkihez szólhat.

Ha a meggyőzési modellek felől közelítünk, a beszédnek először a figyelem megragadását kell elérnie. Ennek három eszközét rögtön a szöveg első két mondata felsorakoztatja: „Látjátuk feleim szümtükhel, mik vogymuk: isà, por ës homou vogymuk”.[1] A *feleim* megszólítás közösséget teremt a rétor és a hallgatóság között, az emberi nemhez tartozás azonosságtudatát tükrözi. A szónok által megfogalmazott költői kérdés is figyelemfelkeltő eszköz, ahogy az arra adott válasz is. Az AIDA-modell szerint a meghökkentő kifejezések alkalmasak a figyelem megragadására, márpedig az élők porral és hamuval történő azonosítása szokatlan és riasztó meghatározás.

A következő lépés a modelleknek megfelelően a vélemény megváltoztatása, illetve az érdeklődés felkeltése. E fázisban a hallgatóság befolyásolásához az AIDA-modell szerint kooperatív nyelvi formulákat érdemes alkalmazni (Constantinovits–Vladár 1996), míg a Hovland és társai által kidolgozott modell a véleménykülönbség mértékének óvatos megválasztását emeli ki, hogy érzékelhető legyen az eltérés, ám túl nagy percepciós szakadék se keletkezzen. A *Halotti beszéd* esetében ezt a célt szolgálja a közös előismeretekre apelláló bibliai példázat: a halandóság történetének elbeszélése. Ádám története és cselekedetének következménye (az emberi nem halandósága) a hallgatóság passzív tudásában jelenlévő ismeret, ugyanakkor a mindennapi életben nem tör felszínre, nem hatja át a mindennapi valóságot. Ennek a közös előismeretnek az aktiválása felkeltheti az érdeklődést, amihez a kooperatív nyelvi formulák is társulnak, mint például a többes szám első személyű személyes névmás és a birtokos személyjel: „Mënyi milosztben terömtevé elevé *miü isëmüköt* Ádámot, ës aduttà valá neki pàràdicsumot hàzoá”.

A meggyőzési folyamat harmadik lépcsőfoka mindkét modell esetében az azonos érzelmi komponens: az attitűd változása, a bevonódás igénye, illetve az AIDA esetében a vágy felkeltése az arisztotelészi meggyőzési utak közül egyaránt a pathoszt kívánja meg. A *Halotti beszéd*ben az oksági láncolatra épülő bibliai példázat (Ádám az Úr tiltása ellenére eszik a fa gyümölcséből, így halandóvá válik, majd az emberi nem is halandó lesz) súlyosságát, érzelmi erejét az inkluzív érvelés adja (Adamikné 2010: 476). Az Ádámtól

[1] Az idézetek esetében a Benkő Loránd-féle olvasatot (Benkő 1980) és ahol szükséges, az ő értelmezését vesszük alapul.

az emberi nemig terjedő indukciót a rétor hirtelen deduktív módon a jelenlévő hallgatóságra vonatkoztatja: „Kik azok? Miü vogymuk. Hugy ës tiü látjátuk szümtükhel: isȧ, ës nüm igy embër múlhatjȧ ez vermöt, isȧ mënd azhuz járou vogymuk.” A halandóságot a hallgatóságra is kiterjesztő költői kérdés és a halál veremként való metaforizálása nagyon erős érzelmi hatáskeltő eszköz.

A meggyőző kommunikáció egyik alapfeltétele ugyanakkor, hogy amennyiben az üzenet lényeges és valós fenyegetést közvetít, mindenképp társulnia kell hozzá a megbirkózást segítő megoldásnak, feloldozásnak, különben a félelemkontroll a befogadó elfordulását, bezárkózását okozhatja (Aczél 2010: 770). A *Halotti beszéd* esetében ezt a feloldást a folyamatos imádkozásban és a bűnbánat gyakorlásában jelöli ki a rétor: „Vimádjuk Uromk Isten këgyilmét ez lélekért, hugy jorgasson ű neki, ës kegyigy-gyën, ës bulcsássȧ mënd ű bűnét!”

A feloldás része az eszköz (a helyes, keresztényi magatartás) megmutatása mellett az elérhető cél felvázolása, annak érzékeltetése, hogy mi áll a kárhozat ellenoldalán: ez pedig az örök élet ígérete, a paradicsomba kerülés lehetősége: „Ës szobadohhȧ űt ürdüng ildetüitűl ës pukul kínzatujától, ës vezessë űt pȧrȧdicsum nyugalmȧ belí, ës adjon neki münyi uruszág belé utat ës mënd jouben részët!” (Benkő értelmezésében: „És szabadítsa őt ördög üldözésétől és pokol kínzásától, és vezesse őt paradicsom nyugalmába, és adjon neki mennyországba utat, és mind[en] jóban részt!”)

Ezt az érzelmi hatáskeltést, a mennyország perspektíváját követi a beszédhez társuló hatsoros könyörgés is:

> Szerelmes brátim! vimádjomuk ez szëgín embër lilkíért, kit Úr ez napon ez hamus világ timnücë belől menté, kinek ez napon testét tömetjök; hugy Úr űt këgyilméhel Ábrȧám, Izsák, Jákob kebelében helhezjë; hugy bírságnap jutvá mënd ű szentëi ës ünüttei küzëkön jou felől johtatniȧ íleszjë űt! Ës tiü bennetük.
>
> (Szerelmes Testvéreim! imádjunk e szegény ember lelkéért, [a]kit Úr e napon e hamis világ tömlöcéből mente, [a]kinek e napon testét temetjük, hogy Úr őt kegyelmével Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében helyezze, hogy bírságnap jutva mind[en] ő szentei és kiválasztottai között jobb felől iktatnia élessze fel őt! És tibennetek.)

E ponton válik teljesen világossá az AIDA-modell alkalmazhatósága: a befogadónak kínált „termék” az örök élet ígérete, a beszéd maga pedig az „eladási” folyamat.

Az utolsó fázis mindkét modellnél a cselekvésre ösztönzés, a tett kiváltása vagy a Hovland-féle modellben ennél megengedőbb módon a kívánt, jövőbeli cselekvéshez való hozzáállás kialakítása (ebben az esetben a cselekvés később, de a kívánt formában realizálódik). A *Halotti beszéd* esetében ez a cselekvés a szüntelen imádság, a szentek tisztelete, a bűnbánat gyakorlása, a keresztényi magatartás követése.

4. Összefoglalás

Ahogy a fenti szövegvizsgálatból megállapíthatjuk, a *Halotti beszéd* magában foglalja a meggyőzési modellek legfontosabb szintjeit, strukturális megoldásai és retorikai eszközei értelmezhetőek mind az AIDA-modell, mind a Hovland és társai által kidolgozott modell keretrendszerében. Előbbit erősíti, hogy amennyiben a beszéd hallgatóságát fogyasztóknak tekintjük, a szöveg elvezeti őket a figyelemfelkeltéstől egészen a „vásárlásig”. A Hovland–Harvey–Sherif-féle modell adaptálhatóságát a hallgatóság rétor általi percepciós, kognitív, majd affektív vezetése támasztja alá. Végül fontos megjegyezni, hogy bár a 12. század végi bencés szerzetesek nem ismerhették egyik modellt sem, a

mintabeszédnek szánt szöveg lejegyzése tudatos szerkesztés eredménye. A retorikai felépítettség mellett ezt mutatja az is, hogy a két fő szövegegység tudatos összeillesztés: a beszédrész a latin eredeti szabad átirata, míg a könyörgés egy másik latin szöveg szó szerinti fordítása.

Hivatkozások

Aczél Petra 2010. Meggyőző kommunikáció. In Adamik Tamás (szerk.) 2010. 768–775.

Adamik Tamás (szerk.) 2010. *Retorikai lexikon.* Kalligram, Pozsony, 2010.

Adamikné Jászó Anna 2010. Halotti beszéd. In Adamik Tamás (szerk.) 2010. 475–477.

Adamikné Jászó Anna 2010. Retorikai szituáció. In Adamik Tamás (szerk.) 2010. 1031–1033.

Aronson, Elliot 1995. *A társas lény*. Ford. Erős Ferenc. Közgazdasági és Jog Könyvkiadó, Budapest. 167–191.

Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Burke, Kenneth 1967. *Rhetoric of Motives*. University of California Press, Berkeley.

Constantinovits, Milán – Vladár, Zsuzsa 1996. The Cooperative verbal behavior in business talks. *Társadalom és Gazdaság Közép- és Kelet-Európában / Society and Economy in Central and Eastern Europe* 18 (3): 123–133.

Hovland, Carl Iver – Harvey, O. J. – Sherif, Muzafer 1957. Assimilation and contrast effects in reactions to communication and attitude change. *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 55 (2): 244–252.

Lavidge, Robert J. – Steiner, Gary A. 1961. A Model for Predictive Measures of Advertising Effectiveness. *Journal of Marketing* 25 (6): 59–62.

McGuire, Timothy, W. 1978. An Information Processing Model of Advertising Effectiveness. In Davis, Harry L. – Silk, Alvin J. (eds): *Behavioral and Management Science in Marketing*. John Wiley, New York. 156–180.

Perelman, Chaim 2018. *A retorika birodalma*. Ford. Majoros Hajnalka. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Strong, Edward Kellog 1925. *The psychology of selling and advertising*. McGraw-Hill book Company, New York.

Szabó István 1998. *Bevezetés a szociálpszichológiába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Szentpétery Péter 2013. Igehirdetés az evangélikusoknál. In Raátz Judit – Tóth Etelka (szerk.): *Az egyházi retorika*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 35–44.

Sajnovics János 1771/1994. *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (1771)*. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos.* A nagyszombati kiadást latinból magyarra fordította és jegyzetekkel ellátta Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Szíj Enikő. Bibliotheca Regulyana 2. ELTE, Budapest.

C. Vladár Zsuzsa
szakmai életrajza és publikációs listája

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa szakmai életrajza

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa 1961. július 18-án született Budapesten. Középiskolai tanulmányait az ELTE Ságvári Endre Gyakorló Gimnáziumban végezte. 1978-ban az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyen magyar nyelv és irodalomból második helyezett lett, 1979-ben pedig az Ókortudományi Társaság latin nyelvi versenyén szerzett második helyezést.

Vladár Zsuzsa 1979-ben magyar–latin szakon kezdte meg tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán; 1980-tól harmadik szakként az általános és alkalmazott nyelvészetet is felvette. Egyetemi évei alatt kétszer kapott népköztársasági ösztöndíjat. 1984-ben kitüntetéses magyar–latin szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. Mivel ugyanabban az évben született meg első gyermeke, az általános és alkalmazott nyelvészet szakot csak 1985-ben fejezte be.

Vladár Zsuzsa egyetemi évei alatt választotta kutatási területéül a latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalmat. Ezen a területen mindhárom szakán szerzett ismereteit hasznosítani tudta.

Szakdolgozati témája Sylvester János *Grammatica Hungarolatinájának* fordítása és elemzése volt; a fordítás 1989-ben könyvként is megjelent.

Egyetemi doktori értekezését (ún. kisdoktoriját) 1989-ben Sajnovics János *Demonstratió*jának elemzéséből írta; a dolgozat mellékletként tartalmazta a mű fordítását. Az egyetemi doktori disszertációt *summa cum laude* minősítéssel védte meg. A fordítást és a doktori értekezés rövidebb változatát 1994-ben publikálta a Szíj Enikő által szerkesztett *Bibliotheca Regulyana* sorozatban.

1999-ben ugyanebben a sorozatban, szintén Szíj Enikő szerkesztésében jelent meg Gyarmathi Sámuel *Affinitas*ának magyar fordítása, amelyet Vladár Zsuzsa Koszorús Istvánnal készített el. 2000-ben – az uralisztika területén végzett munkásságáért – Vladár Zsuzsát a Magyar Nyelvtudományi Társaság Fokos-Fuchs-díjával tüntették ki.

2004-ben *summa cum laude* minősítéssel védte meg *A latin nyelvű magyar grammatikairodalom terminusai* című PhD-értekezését. Témavezetője Abaffy Erzsébet, majd Zsilinszky Éva volt. Az értekezés 2005-ben nyomtatásban is megjelent az Akadémiai Kiadónál.

Vladár Zsuzsa érdeklődése mindezek után még inkább a latin nyelvű magyar grammatikák felé fordult. Ezek a munkák latin nyelvűségük miatt szinte teljesen kiestek a tudományos feldolgozásból, így először is lefordításukat tűzte ki célul. Célkitűzése az elmúlt egy-másfél évtizedben megvalósult, hiszen azóta (a töredékek kivételével) a *Corpus Grammaticorum* összes latinul írt munkáját sikerült lefordítania. A művek Zsilinszky Éva szerkesztésében, *A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai* című sorozatban jelentek meg, egységes kiadási szempontokat követve.

Vladár Zsuzsa 2004-ben Szenczi Molnár Albert, 2006-ban Pereszlényi Pál, 2008-ban Komáromi Csipkés György, 2009-ben Tsétsi János, 2010-ben Kövesdi Pál grammatikáját fordította le, a fordítás mellett jegyzetekkel és kísérő tanulmánnyal is ellátva ezeket a munkákat. (A Tsétsi-fordításhoz Korompay Klára írt tanulmányt.) 2011-ben Tótfalusi Kis Miklós ortográfiájának korábbi fordítását dolgozta át, emellett jegyzetekkel látta el

és tanulmánnyal egészítette ki a korábbi forráskiadást. (A héber vonatkozású jegyzeteket és tanulmányt Koltai Kornélia készítette.)

Vladár Zsuzsa 2013-ban maximális pontszámmal habilitált az ELTE-n. Habilitációs előadásaiban *(A klasszikus morfológiai modell magyar adaptációja. Pereszlényi Pál grammatikájának néhány kérdése,* valamint *Description of the Hungarian language in the Latin framework: problems and solutions on early Hungarian grammars)* hasznosította azt a sokrétű grammatikatörténeti és elméleti tudást, amit a latin művek fordítása és elemzése során szerzett. A habilitáció anyagából 2017-ben monográfia jelent meg.

A grammatikafordítások kiadását három OTKA-pályázat támogatta: 2004 és 2006 között a *Régi magyar kéziratok kiadásra való előkészítése és kiadása* című pályázat (vezető: Zsilinszky Éva), 2006 és 2010 között az előzővel azonos című pályázat (vezető: Zsilinszky Éva), 2010 és 2014 között pedig a *Régi magyar nyelvi források kiadásra való előkészítése és kiadása* című pályázat (vezető: Terbe Erika).

Vladár Zsuzsa 2014-ben Révai Miklós *Antiquitates*ét, majd 2017-ben Pécseli Király Imre retorikájának fordítását készítette el, illetve jelentette meg. 2021-ben Sajnovics *Demonstratió*ja koppenhágai kiadásának fordítását készítette el; a mű kiadás előtt áll. Ebben a témában több nemzetközi konferencia meghívott előadója volt Vardøben és az MTA-n, valamint ő maga is rendezett a BTK-n egy ilyen témájú konferenciát.

Az OTKA-pályázatokhoz kapcsolódva 2008-ban, 2013-ban és 2017-ben *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet 1., 2., 3.* címmel országos konferenciákat szerveztek. Vladár Zsuzsa mindhárom konferencia szervezésében részt vett, és a konferenciakötetek is társszerkesztője volt. 2013-ban a MANYE XXIII. kongresszusának szervezőtitkára, a konferencia kötetének társszerkesztője volt. Jelenleg a *Felelős nyelvészet (Resling)* nemzetközi alkalmazott nyelvészeti konferencia szervezésében vesz részt.

A latin nyelvű grammatikák fordítása és a grammatikatörténeti, ezen belül főként a nyelvészeti terminológia alakulásával kapcsolatos kutatásai mellett Vladár Zsuzsa másik kutatási területe a külgazdasági szaknyelv. Közgazdász férjével, Constantinovits Milán Györggyel közösen több tanulmányt publikáltak ebben a témában magyarul és angolul, itthon és külföldön egyaránt.

Vladár Zsuzsa egyetemi oktatói tevékenységét 1985-ben, közvetlenül az általános és alkalmazott nyelvészet szak befejezése után kezdte meg: ekkor került tanársegédként az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékére (2005-től: Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 2019-től: Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék). A GYES-en töltött időszakokat kivéve (1986 és 1988 között második, 1990 és 1993 között harmadik, 1994 és 1998 között negyedik és ötödik gyermekével volt GYES-en) azóta is az ELTE-n dolgozik a tanszék aktív oktatójaként, 1990-től adjunktusként, 2015-től pedig egyetemi docensként. Emellett 1993 és 1994 között óraadó latintanár volt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi, majd 1998 és 1999 között a PPKE Jogi Karán, valamint 2002 és 2003 között félállásban – az akkori tanszékvezető, Horváth Katalin meghívására – a Veszprémi Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén oktatott különböző magyar nyelvészeti tárgyakat.

Vladár Zsuzsa az ELTE-n jelenleg minden képzési szinten (BA, MA, PhD) tart órákat. Alap- és mesterszakos szakdolgozatok rendszeres témavezetője és bírálója, részt vesz PhD-dolgozatok bírálatában, gyakran tagja a védési bizottságoknak doktori műhelyvédéseken és nyilvános védéseken is. Az Interkulturális nyelvészet doktori programban egy végzett és két abszolvált PhD-hallgató témavezetője. Oktatott kurzusai a következő témacsoportokat fogják át: *a nyelvtudomány története, szakmai kommunikáció, terminológia, kutatásmódszertan.* A 2005-ben elindult Alkalmazott nyelvészet mesterszakon több

tantárgy kidolgozását vállalta tantárgyfelelősként. 2019 óta az alapszakos nyelvmentor szakirány és minor felelőse. 2010-től az Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, majd a 2019-es egyesülés után az Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék oktatási titkára, 2021. július 1-től a tanszék vezetője. 2020 és 2021 között választott tagként részt vett a Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet intézeti tanácsában.

Vladár Zsuzsa 2020-tól vezeti az Alkalmazott nyelvészeti diákműhelyt, amely 2021 tavaszán – a korábbi hagyományokat folytatva – országos alkalmazott nyelvészeti hallgatói konferenciát szervezett.

Vladár Zsuzsa 2019-ben és 2020-ban előadást tartott a *Kutatók Éjszakáj*án. Gyakori társszervezője az évről évre szintén tudománynépszerűsítő céllal megrendezésre kerülő *Egyetemi Anyanyelvi Napok* című rendezvénysorozatnak, amelynek keretében az Alkalmazott nyelvészeti diákműhely vezetőjeként az utóbbi két évben részt vett tudománykommunikációs versenyek és tudománykommunikációs tematikájú kerekasztal-beszélgetések szervezésében is.

Vladár Zsuzsa 2013-tól a Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesületének választmányi tagja; tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak is.

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa publikációi

1989

Sylvester János 1539/1989. *Grammatica Hungarolatina* (1539). *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta C. Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Zelliger Erzsébet. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 185. MNYT, Budapest. 89 lap.

C. Vladár Zsuzsa: Előszó. In Sylvester János 1539/1989. 5–10.

1990

Constantinovits Milán – Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: Kooperatív verbális viselkedés az üzleti tárgyalásokon. In Havas Ferenc – Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.): *Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára.* ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 29–35.

Constantinovits Milán – Vladár Zsuzsa: A kooperatív tárgyalás verbális stratégiája. *Tárgyalók Szemléje* 4: 22–42.

Constantinovits Milán – Vladár Zsuzsa: A kooperatív tárgyalás verbális stratégiája. *Aula: Társadalom és Gazdaság / Society and Economy* 12 (3): 113–128.

1994

Sajnovics János 1771/1994. *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (1771)*. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos.* A nagyszombati kiadást latinból magyarra fordította és jegyzetekkel ellátta Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Szíj Enikő. Bibliotheca Regulyana 2. ELTE, Budapest. 157 lap.

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: A Demonstratio műfaji, forráskritikai és szóhasználati kérdéseiről. In Sajnovics János 1771/1994. 117–126.

1995

Vladár Zsuzsa: Az ELTE Annalesének XX. kötete. *Magyar Nyelv* 91 (2): 238–241.

1996

Constantinovits, Milán – Vladár, Zsuzsa: The Cooperative Verbal Behavior in Business Talks. *Társadalom és Gazdaság Közép- és Kelet-Európában / Society and Economy in Central and Eastern Europe* 18 (3): 123–134.

1999

Gyarmathi Sámuel 1799/1999. *Affinitas lingvae hungaricae cum lingvis fennicae originis grammatice demonstrata* (1799). *A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel*. Ford. C. Vladár Zsuzsa és Koszorús István. Jegyzetekkel ellátta Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, Koszorús István és Szíj Enikő. Szerkesztette Szíj Enikő. Bibliotheca Regulyana 3. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 428 lap.

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: Minta és meta – a latin nyelv szerepe az *Affinitas*ban. In Gyarmathi Sámuel 1799/1999. 357–363.

C. Vladár, Zsuzsa: L' Affinitas de Gyarmathi: Point de vue d' une traductrice. *Etudes Finno-Ougriennes* 31: 197–209.

2000

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: Az *Affinitas* nyelvtani terminusainak fordításáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 97: 237–246.

Vladár Zsuzsa: Éder Zoltán: Túl a Duna-tájon: fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből. *Magyar Nyelvőr* 124 (3): 382–384.

2001

Constantinovitsné Vladár, Zsuzsa: Questions of case suffix categorisation in Sámuel Gyarmathi's Affinitas. In Pusztay, János (Hrsg.): *Zur Frage der Terminologiebildung in den uralischen Sprachen. Specimina Sibirica XVIII: Materialien der Konferenz über Die Terminologiebildung in den uralischen Sprachen.* Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. 69–79.

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: Pereszlényi Pál nyelvtanának terminusairól. *Magyar Nyelv* 97 (4): 167–179.

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: Affinitas: szerkezeti hasonlóság vagy genetikai rokonság? *Magyar Nyelv* 97 (2): 184–191.

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: Latin terminológiai kísérletek XVIII. századi magyar, finn és lapp nyelvészeti munkákban. In Gecső Tamás (szerk.): *Kontrasztív szemantikai kutatások*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 66–76.

2003

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: A latin nyelv az európai kultúrában. In Gecső Tamás (szerk.): *Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 18–25.

C. Vladár, Zsuzsa: De rectione ablativi. In Pusztay, János (Hrsg.): *Materialien der Konferenz Valencia Uralica.* Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Uralisztikai Tanszék, Szombathely. 150–165.

C. Vladár Zsuzsa: Az ablativus a korai magyar és finn grammatikákban. *Magyar Nyelv* 99 (2): 133–144.

2004

Szenczi Molnár Albert 1610/2004. *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo* (1610). *Új magyar grammatika két könyvben*. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta C. Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 222. MNYT, Budapest. 452 lap.

C. Vladár Zsuzsa: Szenczi Molnár Albert grammatikájának fordítási kérdései. In Szenczi Molnár Albert 1610/2004. 9–26.

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: A *particula* terminus Szenczinél és a korai magyar grammatikákban. In Ladányi Mária – Dér Csilla – Hattyár Helga (szerk.): „*...még onnét is eljutni túlra...*". *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 291–301.

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: Variabilitás és nyelvhasználat a korai magyar grammatikák terminológiájában. In Gecső Tamás (szerk.): *Variabilitás és nyelvhasználat*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 35–49.

C. Vladár Zsuzsa: Az affixum kategóriája néhány korai magyar, finn és lapp grammatikában. In Csepregi Márta – Várady Eszter (szerk.): *Permiek, finnek, magyarok. Írások Szíj Enikő 60. születésnapjára.* ELTE BTK, Finnugor Tanszék. 30–39.

Vladár Zsuzsa: Fejezet a magyar mint idegen nyelv tanításának történetéből: Pereszlényi Pál grammatikája. In Gecső Tamás – Balázs Géza (szerk.): *Emlékkönyv Jónás Frigyes nyelvész 60. születésnapjára.* ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 149–164.

2005

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: *A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 174 lap.

2006

Pereszlényi Pál 1682/2006. *Grammatica Lingvae Ungaricae* (1682)*. A magyar nyelv grammatikája*. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta C. Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 226. MNYT, Budapest. 429 lap.

C. Vladár Zsuzsa: Bevezetés Pereszlényi Pál nyelvtanának fordításához. In Pereszlényi Pál 1682/2006. 11–28.

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: A genitivus eset Szenczi és Pereszlényi grammatikájában. In Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest. 325–328.

2007

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: Szenci Molnár Albert grammatikájának lehetséges forrásai. In Szabó András (szerk.): *Dictionarium 1604 – Szenci Molnár Albert szótára. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka.* Osiris Könyvkiadó – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 208–233.

C. Vladár Zsuzsa: Utak a morfémához: nyelvelmélet és terminológia a korai magyar grammatikákban. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 378–384.

C. Vladár Zsuzsa: Pereszlényi Pál grammatikája (1682): Források és párhuzamok. *Magyar Nyelv* 103 (3): 257–270.

2008

Constantinovits Milán – Vladár Zsuzsa: Miért nincs egységes külkereskedelmi terminológia? In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Jel és jelentés*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 386–396.

Constantinovits Milán – Vladár Zsuzsa: Terminológiai rendezés a nemzetközi kereskedelemben: elvek és esetek. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 8 (1–2): 55–69.

Komáromi Csipkés György 1655/2008. *Hungaria Illustrata* (1655). *A magyar nyelv magyarázata*. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta C. Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 228. MNYT, Budapest. 288 lap.

C. Vladár Zsuzsa: Egy rendhagyó magyar grammatika. In Komáromi Csipkés György 1655/2008. 7–26.

C. Vladár Zsuzsa: Szócikkek. In Szlávik Tamás – Bárány Lászlóné – Rostás Sándor (szerk.): *Művek lexikona 1. A–He.* Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest.

Vladár, Zsuzsa: Sajnovics's Demonstratio and Gyarmathi's Affinitas: Terminology and methodology. *Acta Linguistica Hungarica / Acta Linguistica Academica* 55 (1–2): 145–182.

C. Vladár Zsuzsa: „Ides az hazānak ßerelme". Az első magyar grammatika (1539). In Balázs Géza (szerk.): *A magyar reneszánsz stylus*. Magyar Szemiotikai Társaság – Prae.hu – Inter, Budapest. 61–71.

2009

Korompay Klára – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa – Zsilinszky Éva (szerk.): *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 229. MNYT, Budapest. 200 lap.

Constantinovits, Milán – Vladár, Zsuzsa: Double Cultural Identity in European Trade Terminology. In Farkas, Tibor – Puskás, János (eds): *Working in Multicultural Environment for European Citizenship*. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő. 73–85.

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa – Constantinovits Milán: Az INCOTERMS terminológiája: történet a gazdasági szaknyelvi szemléletváltásról. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *A kommunikáció nyelvészeti aspektusai.* Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 296–303.

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: „A nézőpont teremti meg a tárgyat". A módszertan szerepe a korai magyar nyelvtudományi munkákban. In Korompay Klára – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa – Zsilinszky Éva (szerk.) 2009. 186–197.

Tsétsi János 1708/2009. *Observationes Orthographico-grammaticae* (1708). *Helyesírási–grammatikai megjegyzések*. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította és jegyzetekkel ellátta C. Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 230. MNYT, Budapest. 46 lap.

C. Vladár Zsuzsa: Bevezetés Tsétsi János Orthographiájának magyar fordításához. In Tsétsi János 1708/2009. 11–13.

C. Vladár Zsuzsa: Hány eset van a magyarban? Egy XVII. századi kritériumrendszer. *Magyar Nyelv* 105 (3): 281–291.

2010

Constantinovits Milán – Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: Csomópontok a külkereskedelmi terminológiában. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban.* Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 55–62.

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: Hogyan idézték a magyar grammatikusok a Bibliát? In Stemler Ágnes – Varga Bernadett (szerk.): *„... mint az gyümölczös és termett szölöveszszöc ...": Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére.* Országos Széchényi Könyvtár – Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet, Budapest. 43–50.

Kövesdi Pál 1686/2010. *Elementa Linguae Hungaricae* (1686). *A magyar nyelv alapjai*. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta C. Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 232. MNYT, Budapest. 119 lap.

C. Vladár Zsuzsa: Bevezetés Kövesdi Pál Elementájának fordításához. In Kövesdi Pál 1686/2010. 5–18.

2011

Vladár Zsuzsa hozzászólásai a Zsilka János szerves–dialektikus elmélete és hatásai c. kerekasztal-beszélgetésen. In Kiss Zoltán – Ladányi Mária – Petykó Márton (szerk.): *A pszicholingvisztikától a beszédtechnológiáig. Tanulmányok az alkalmazott nyelvészet hagyományos és új témaköreiből.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 121–148.

Tótfalusi Kis Miklós 1697/2011. *Ratiocinatio de Orthographia* (1697). *Számvetés a helyesírásról.* Ford. Fekete Csaba. Átdolgozta, előszóval és jegyzetekkel ellátta C. Vladár Zsuzsa és Koltai Kornélia. Szerkesztette Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 236. ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 108 lap.

C. Vladár Zsuzsa: Bevezetés Tótfalusi Kis Miklós *Ratiocinatió*jának új kiadásához. In Tótfalusi Kis Miklós 1697/2011. 7–15.

C. Vladár Zsuzsa: Éder Zoltán 80 éves. *Magyar Nyelv* 107 (2): 288–290.

C. Vladár Zsuzsa: Egy rejtélyes középkori grammatica: Virgilius Grammaticus. Kivonatok és Levelek. Kisdi Klára fordítása. *Antik Tanulmányok – Studia Antiqua* 55: 302–306.

Vladár Zsuzsa – Németh Szilvia – Karácsony Fanni: A latin nyelvű magyar grammatikák terminológiai adatbázisa. In Simon Orsolya – Szabó Dániel (szerk.): *Alkalmazott nyelvészet hallgatói, oktatói szemmel: Az alkalmazott nyelvészeti tanszékek második országos találkozója című tudományos hallgatói–oktatói konferencia előadásai.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 163–170.

Vladár Zsuzsa: Koltai Kornélia: Péchi Simon kiadatlan Biblia-fordítása (1634). *Ókor: Folyóirat az Antik Kultúráról* 10 (3): 98–100.

C. Vladár Zsuzsa: A morféma fogalmának megjelenése a magyar nyelvleírásban. In Csiszár Gábor – Darvas Anikó (szerk.): *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 78–85.

2012

Hattyár Helga – Hugyecz Enikő – Krepsz Valéria – Vladár Zsuzsa (szerk.): *A sokszínű alkalmazott nyelvészet. Tanulmányok az alkalmazott nyelvészet területeiről.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 203 lap.

Vladár Zsuzsa: Corpus Grammaticorum Novum. In Kecskeméti Gábor – Tasi Réka (szerk.): *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban.* Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc. 479–489.

2013

Constantinovits Milán – Vladár Zsuzsa: A terminológia rendszerező elvének változása az INCOTERMS tükrében. *Magyar Terminológia* 6 (1): 84–96.

C. Vladár Zsuzsa: A szóelemző írásmód elve a korai magyar grammatikákban. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 179–193.

C. Vladár Zsuzsa: A gyök fogalma az európai nyelvészetben és a Czuczor–Fogarasi-szótárban. In Horváth Katalin (szerk.): *II. Czuczor–Fogarasi konferencia.* Magyar Művészeti Akadémia, Budapest. 69–82.

Vladár, Zsuzsa – Constantinovits, Milán: Cultural roots of foreign trade terminology. *Jezyk – Komunikacja – Informacja / Language – Communication – Information* 8: 50–57.

2014

Ladányi Mária – Vladár Zsuzsa – Hrenek Éva (szerk.): *Nyelv, társadalom, kultúra: interkulturális és multikulturális perspektívák I–II. A XXIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus (ELTE BTK Budapest, 2013. március 26–28.) előadásaiból készült tanulmánykötet.* MANYE – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 302 lap.

Korompay Klára – Stemler Ágnes – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa (szerk.): *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet II.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 239. MNYT, Budapest. 176 lap.

Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.): *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 469 lap.

Constantinovits Milán – Vladár Zsuzsa: A Nemzetközi Kereskedelmi Kamara szokványai nyelvészeti szempontból. In Ladányi Mária – Vladár Zsuzsa – Hrenek Éva (szerk.) 2014. 273–279.

C. Vladár Zsuzsanna: Révai Miklós nyelvészeti nézetei és a gyökelmélet. In Korompay Klára – Stemler Ágnes – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa (szerk.) 2014. 166–177.

C. Vladár Zsuzsanna: A 17. századi magyar grammatikák héber vonatkozásai. In Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai.* Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság – ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest–Kolozsvár. 206–222.

Révai Miklós 1803/2014. *Magyar irodalmi régiségek*. (*Antiquitates literaturae Hungaricae* 1803.) Forráskiadás. Ford. C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Stemler Ágnes. ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 263 lap.

Vladár Zsuzsa – Stemler Ágnes: Révai Miklós nyelvészete az *Antiquitates* tükrében. In Révai Miklós 1803/2014. 9–40.

Vladár Zsuzsa: Normaszegő latin alakok a magyar nyelvleírás szolgálatában. In Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (szerk.) 2014. 459–466.

Vladár Zsuzsa: A Halotti Beszéd kétféle latin fordítása Sajnovics *Demonstratió*jában és Révai *Antiquitates*ában. In Stemler Ágnes (szerk.): *Források és hagyományképek: Az Országos Széchényi Könyvtárban rendezett tudományos ülésszak válogatott, szerkesztett anyaga.* Gondolat Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 179–188.

2015

C. Vladár Zsuzsa: Zsilinszky Éva 70 éves. *Magyar Nyelv* 111 (4): 494–495.

C. Vladár Zsuzsa: Újabb szempontok a Révai–Verseghy-vitához. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 213–222.

C. Vladár Zsuzsa: Margalits Ede – Kovács Erzsébet: Magyar–latin közmondásszótár. 2000 magyar közmondás, szólás klasszikus és újkori latin megfelelője. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2014. Goreczky Zsolt: Latin–magyar alapszótár. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2014. *Modern Nyelvoktatás* 21 (2–3): 116–119.

Vladár Zsuzsa: A korai magyar grammatikák családfája. In Bárth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói: Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.* Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 627–638.

2016

C. Vladár Zsuzsa: Valójában ki a szerzője a *Demonstratió*nak? *Magyar Nyelv* 112 (3): 316–324.

C. Vladár Zsuzsa: *A korai magyar grammatikák*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 130 lap.

Vladár Zsuzsa: Nyelvleírási kérdések Quintilianus *Szónoklattan*ában. In Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai. Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére.* ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 207–219.

2017

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: Nyelvészeti ideológiák a szóelemző helyesírás mögött. In Koutny, Ilona – Piotrowiak-Junkiert, Kinga – Kornatowski, Paweł – Németh, Szabolcs (szerk.): *A hungarológia ma: nyelvészet, kultúra és oktatás. Hungarologia dzisiaj: językoznawstwo, kultura i dydaktyka*. Wydawnictwo Rys, Poznań. 37–48.

C. Vladár Zsuzsa: A nyelvész, a történész és a matematikus. In Gecső Tamás – Szabó Mihály (szerk.): *Az ellentét nyelvi és nonverbális kifejezésének lehetőségei.* Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 235–242.

C. Vladár Zsuzsa: Hell mint nyelvész: a *Kar-jelia* etimológia és a kínai hasonlítás példája. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 337–350.

Vladár Zsuzsa: Szemelvények a mondatelemzés történetéből. *THL2: A Magyar Nyelv és Kultúra Tanításának Szakfolyóirata* 2017 (1–2): 88–97.

Pécseli Király Imre 1639/2017. *Bevezetés a retorikába két könyvben*. Forráskiadás. Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. A latin eredetivel egybevetette Adamik Tamás. A jegyzeteket készítette Adamik Tamás, Adamikné Jászó Anna, Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Anyanyelvápolók Szövetsége – Trezor Kiadó, Budapest. 267 lap.

2018

C. Vladár Zsuzsa: A matematikus beszéde a nyelvrokonságról. In Hujber Szabolcs – Pölcz Ádám (szerk.): *Beszédnemek, nemek beszéde – Retorika a reformációtól napjainkig*. Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – ELTE Tanító- és Óvóképző Kar Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Budapest. 30–40.

Vladár Zsuzsa: „…Még most is egészen más malomban őrlenek”: Verseghy és Révai két külön világa. In Doncsecz Etelka – Lengyel Réka (szerk.): *In memoriam Verseghy Ferenc 7. Emlékkönyv a Szolnokon 2017. április 3–4-én rendezett tudományos konferencia anyagából.* Verseghy Ferenc Könyvtár és Közművelődési Intézmény, Szolnok. 128–141.

2019

Haader Lea – Juhász Dezső – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf – Terbe Erika – Vladár Zsuzsa (szerk.): *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III.* Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 474 lap.

Constantinovits Milán – Vladár Zsuzsa: A terminológia rendszerező elvének változása az INCOTERMS tükrében. In Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (szerk.): *A szabványosítás fordítási és terminológiai vonatkozásai*. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Budapest. 211–226.

Constantinovits Milán András – Vladár Zsuzsa: A pozícióharc retorikája. Tudományos ördöngösségek Hell Miksától napjainkig. In Haader Lea – Juhász Dezső – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf – Terbe Erika – Vladár Zsuzsa (szerk.) 2019. 62–77.

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: A Halotti beszéd korai közlései és a kortárs nyelvtudomány. In Horváth Balázs – Bartók Zsófia Ágnes (szerk.): *Írások a Pray-kódexről*. Argumentum Kiadó – ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiatörténeti Kutatócsoport, Budapest. 129–141.

C. Vladár Zsuzsa: Bölcskei Andrea – Farkas Tamás – Slíz Mariann (szerk.): Magyar és nemzetközi névtani terminológia. Hungarian and International Onomastic Terminology. *Magyar Nyelv* 115 (1): 112–116.

Vladár Zsuzsa: A Nagyszótár szemléletének európai és magyar előzményei. In Horváth Katalin – H. Tóth Tibor – Ferenczi Gábor (szerk.): *Czuczor—Fogarasi-tanácskozás A magyar nyelv szótára pótkötetének megjelenése alkalmából. Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018. december 13-án rendezett tanácskozáson elhangzott előadásokból.* Magyarságkutató Intézet, Budapest. 87–107.

Vladár Zsuzsa: A felvilágosodásból a romantikába: A nyelvészeti kutatásmódszertan változása. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 349–362.

2020

C. Vladár Zsuzsa: Per Pippin Aspaas – László Kontler: Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe. *Magyar Nyelv* 116 (1): 96–102.

Imrényi, András – Vladár, Zsuzsa: Sámuel Brassai in the history of dependency grammar. In Imrényi, András – Mazziotta, Nicolas (eds): *Chapters of Dependency Grammar: A historical survey from Antiquity to Tesnière*. John Benjamins, Amsterdam. 163–188.

Vladár Zsuzsa: Honnan származik a tő és a toldalék fogalma a magyarban? In Fóris Ágota – Bölcskei Andrea – Heltai János Imre (szerk.): *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben IV. Szociolingvisztika, névtan, nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 100–108.

2021

Vladár Zsuzsa – Constantinovits Milán: Covido, ergo Zoom. Kommunikációs kihívások a valós idejű online oktatásban. *Korunk* (Kolozsvár) 32 (2): 31–37.

Vladár, Zsuzsa – Constantinovits, Milán – Vasa, László: International Chamber of Commerce Rules for Trade Terms – The Terminological Approach. *International Journal of Economics and Business Administration* 9 (1): 168–179.

Vladár Zsuzsa publikációs listája az MTMT2-ben:
https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10027714

A kötet szerzői

Andó Éva
Károli Gáspár Református Egyetem
drandoeva@gmail.com

Békés Vera
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
vebekes@gmail.com

Bencze Norbert
Eötvös Loránd Tudományegyetem
benczenorbert@gmail.com

Borbás Gabriella Dóra
Eötvös Loránd Tudományegyetem
borbas.gabriella.dora@btk.elte.hu

Bölcskei Andrea
Károli Gáspár Református Egyetem
bolcskei.andrea@kre.hu

Bujdosó Iván
Eötvös Loránd Tudományegyetem
bujdosxo@yahoo.com

Constantinovits Milán András
Eötvös Loránd Tudományegyetem
milanum@gmail.com

Constantinovits Milán György
Budapesti Corvinus Egyetem
milan.constantinovits@uni-corvinus.hu

Csepregi Márta
Eötvös Loránd Tudományegyetem
– Nyelvtudományi Központ
marta.csepregi@gmail.com

Cser András
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
cser.andras@btk.ppke.hu

Dér Csilla Ilona
Károli Gáspár Református Egyetem
csillader@gmail.com

Eitler Tamás
Eötvös Loránd Tudományegyetem
eitler.tamas@btk.elte.hu

Fazakas Emese
Babeş-Bolyai Tudományegyetem,
Kolozsvár
fazakasemese@gmail.com

Folmeg Márta
Kodolányi János Egyetem
folmegmarti@gmail.com

Fóris Ágota
Károli Gáspár Református Egyetem
foris.agota@kre.hu

Gósy Mária
Nyelvtudományi Kutatóközpont
– Eötvös Loránd Tudományegyetem
gosy.maria@nytud.hu

Gráczi Tekla Etelka
Nyelvtudományi Kutatóközpont
– MTA–ELTE Lendület
Lingvális Artikuláció Kutatócsoport
graczi.tekla.etelka@nytud.hu

Gyói Renáta
Eötvös Loránd Tudományegyetem
reni.gyoi@gmail.com

Haader Lea
Nyelvtudományi Kutatóközpont
– Eötvös Loránd Tudományegyetem
haader.lea@gmail.com

Hegedűs Rita
Humboldt-Universität zu Berlin
hegedus.rita@gmail.com

Holecz Margit
Nyelvtudományi Kutatóközpont
holeczmargit@gmail.com

Horváth Katalin
Eötvös Loránd Tudományegyetem
– Miskolci Egyetem
horvathkatalinmaria@gmail.com

Hrenek Éva
Eötvös Loránd Tudományegyetem
hrenek.eva@gmail.com

Jóri Anita
Universität der Künste Berlin
a.jori@medienhaus.udk-berlin.de

Koltai Kornélia
Eötvös Loránd Tudományegyetem
koltai.kornelia@btk.elte.hu

Korompay Klára
Eötvös Loránd Tudományegyetem
korompay.klara@btk.elte.hu

Krizsai Fruzsina
Nyelvtudományi Kutatóközpont
f.krizsai@gmail.com

Kugler Nóra
Eötvös Loránd Tudományegyetem
kugler.nora@btk.elte.hu

Laczkó Krisztina
Eötvös Loránd Tudományegyetem
kriszta.laczko1967@gmail.com

Ladányi Mária
Eötvös Loránd Tudományegyetem
ladanyi.maria@btk.elte.hu

Ligeti Judit
ELTE Apáczai Csere János
Gyakorló Gimnázium és Kollégium
judit.ligeti@gmail.com

Lőrinczi Réka
Eötvös Loránd Tudományegyetem
nefelejtsxx@gmail.com

Markó Alexandra
Eötvös Loránd Tudományegyetem
– MTA–ELTE Lendület
Lingvális Artikuláció Kutatócsoport
marko.alexandra@btk.elte.hu

Simoncsics Péter
Babeș-Bolyai Tudományegyetem,
Kolozsvár
obester@freemail.hu

Sipos Cintia
Eötvös Loránd Tudományegyetem
siposcintia6@gmail.com

Szíj Enikő
Eötvös Loránd Tudományegyetem
szij.eniko@gmail.com

Szilágyi Imre
Eötvös Loránd Tudományegyetem
szilagyi.imre@btk.elte.hu

Szili Katalin
Eperjesi Egyetem
szilikatalin5@gmail.com

Tolcsvai Nagy Gábor
Eötvös Loránd Tudományegyetem
– Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra
tnghu@hotmail.com

Varga Éva Katalin
Semmelweis Egyetem
vekati@gmail.com

Wacha Balázs
MTA Nyelvtudományi Intézet
balazs.wacha@gmail.com

Zelliger Erzsébet
Eötvös Loránd Tudományegyetem
zelliger.erzsebet@btk.elte.hu

Nyomdai előkészítés és kivitelezés:

Kontraszt Plusz Kft.
7623 Pécs, Petőfi u. 48.
http://www.kontraszt.hu

